श्रीतन्त्रालोकः

खण्डः २

आचार्यकृष्णानन्दसागरः

7-8

श्रीतन्त्रालोकः २

ŚRĪ TANTRĀLOKA 2

Shri Shivoham Sagar Granthamala's Fourth Pushpa

Shri Abhinavagupta's

ŚRĪ TANTRĀLOKA

VOLUME—2

(7 to 14 ĀHNIKAS)

With the commentary of
Shri Jayaratha

Edited by
SARVADARSHANACHARYA SHRI KRISHNANAND SAGAR

Under direction from
1008 Mahamandaleshvar
Shri Svami Akhandanand Sagar Maharaja

श्रीशिवोऽहंसागरग्रन्थमालायाः चतुर्थं पुष्पम्

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-

श्रीमदभिनवगुप्तविरचितः

श्रीतन्त्रालोकः

भागः -२

(आह्निकाः ७-१४)

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-

श्रीजयरथविरचित-

विवेक-

टीकायुतः

अनन्तश्रीविभूषित १००८ महामण्डलेश्वर

अखण्डानन्दसागरमहाराजानां

निदेशेन

सर्वदर्शनाचार्यश्रीकृष्णानन्दसागरेण

सम्पाद्य प्रकाशितः

Published by

Shri Madhavanand Ashram

P. O.—Dharmaj : Dist.—Kheda

GUJARAT

&

Shri Totakachary Ashrama,

P. O.—Uttar Kashi U. P.

First Edition

1984

Price Rs.

300 00

Copies can be had from

Shri Om Prakasha Saraf

D 38/135 Bans Phatak

VARANASI-221 010

Shri Aravind Bhai P. Patel

Vill.—Khandhali : P. O.—Matar : Dist.—Kheda

GUJARAT

Printed by

Ratna Printing Works, B 21/42 A, Kamachha, Varanasi.

निर्देशिका

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

सप्तममाह्निकम्

तत्तन्मन्त्राभ्युदयप्रगुणीकृतचण्डभैरवावेशः ।
विद्रावितभवमुद्रो द्रढयतु भद्राणि जयरुद्रः ।।

इदानीं कालतत्त्वानुपक्तमेव द्वितीयार्धेन चक्रोदयं वक्तुमुपक्रमते

अथ परमरहस्योऽयं चक्राणां भण्यतेऽभ्युदयः ।। १ ।।

चक्राणामिति मन्त्राद्यात्मनाम् ।। १ ।।

ननु सर्वमन्त्रसामान्यभूतया भगवत्या मातृकायाः समनन्तरमेवोदय उक्तः, तत्तद्विशेषरूपाणां मन्त्राद्यात्मनां चक्राणामभ्युदयाभिधाने किं निमित्तम् ?

इत्याशङ्क्याह

इत्ययत्नजमाख्यातं यत्नजं तु निगद्यते ।

नन्वेतन्निगदनेन कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह—

बीजपिण्डात्मकं सर्वं संविदः स्पन्दनात्मताम् ।। २ ।।
विदधत्परसंवित्तावुपाय इति वर्णितम् ।

सर्वमिदं बीजपिण्डात्मकं मन्त्रजातम् अर्थात्प्राणान्तरुदयत् संविदः स्पन्दनात्मतां शाक्तस्वरूपावेशं विदधत् परसंवित्तावुपायः पारम्पर्येण शाम्भवमपि रूपमाविशेत्,—इत्याणवोपाये वर्णतत्त्वान्तर्वर्णितं तन्नास्यानर्थक्यमित्यर्थः ।। २ ।।

नन्विह मन्त्राणां प्राणान्तरेवमुदयः,—इत्यभिधातुं प्रक्रान्तं, स च यत्नजः,—इति तत्र यत्ने क्रियमाणे तदेव सिद्धयेत् नान्यदिति कथमत्रैव परसंविदुपायत्वमप्येषां स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

यथारघट्टचक्राग्रघटीयन्त्रौघवाहनम् ॥ ३ ॥
एकानुसंधियत्नेन चित्रं यन्त्रोदयं भजेत् ।
एकानुसंधानबलाज्जाते मन्त्रोदयेऽनिशम् ॥ ४ ॥
तन्मन्त्रदेवता यत्नात्तादात्म्येन प्रसीदति ।

इहारघट्टवाहकस्य यन्त्रमात्रवाहनक्रियाविषयत्वात् एकेनैवानुसंधानेन अरघट्टचक्राग्रगतघटीसंबन्धिनो यन्त्रस्यौघेन नैरन्तर्येण वाहनं यथा 'चित्रं यन्त्रोदयं भजेत्' ऊर्ध्वाधोमुखरिक्तपूर्णघटीचक्रात्मना वैचित्र्येण निष्पत्तिमियात्, तथा साधकस्यानिशं मन्त्रोदयविषयेणैकेनैवानुसंधानेन न केवलमेतदुदय एव सिध्येत् यावत्तन्नान्तरीयकतया प्रयत्नान्तरमन्तरेण एतन्मन्त्रदेवतापि तादात्म्येन प्रसीदतीति । इदमत्र तात्पर्यम्—यथा हि यन्त्रं वाहयन् अरघट्टवाहकस्तत्र वैचित्र्यान्तरमपि प्रयत्नान्तरनिरपेक्षमासादयेत्, एवं साधकोऽपि मन्त्रोदय एव प्रयतमानः परसंविदैकात्म्यमिति । एवं चक्रोदयः परसंविदासादने निमित्तमित्यावश्याभिधेयः,—इत्युक्तं स्यात् ॥ ४ ॥

तदाह

'खे रसैकाक्षि नित्योत्थे तदर्धं द्विकपिण्डके ॥ ५ ॥
त्रिके सप्त सहस्राणि द्विशतीत्युदयो मतः ।
चतुष्के तु सहस्राणि पञ्च चैव चतुःशती ॥ ६ ॥
पञ्चार्णेऽब्धिसहस्राणि त्रिशती विंशतिस्तथा ।
षट्के सहस्रत्रितयं षट्शती चोदयो भवेत् ॥ ७ ॥
सप्तके त्रिसहस्रं तु षडशीत्यधिकं स्मृतम् ।
शतैस्तु सप्तविंशत्या वर्णाष्टकविकल्पिते ॥ ८ ॥
चतुर्विंशतिशत्या तु नवार्णेषूदयो भवेत् ।
अधिषष्टचैकविंशत्या शतानां दशवर्णके ॥ ९ ॥
एकान्नविंशतिशतं चतुःषष्टिः शिवार्णके ।
अष्टादश शतानि स्युरुदयो द्वादशार्णके ॥ १० ॥

त्रयोदशार्णे द्वाषष्ट्या शतानि किल षोडश ।
त्रिचत्वारिंशता पञ्चदशेति भुवनार्णके ॥ ११ ॥
चतुर्दशशती खाब्धिः स्यात्पञ्चदशवर्णके ।
त्रयोदशशती सार्धा षोडशार्णे तु कथ्यते ॥ १२ ॥
शतद्वादशिका सप्तदशार्णे सैकसप्ततिः ।
अष्टादशार्णे विज्ञेया शतद्वादशिका बुधैः ॥ १३ ॥
चतुर्विंशतिसंख्याके चक्रे नवशती भवेत् ।
सप्तविंशतिसंख्याते तूदयोऽष्टशतात्मकः ॥ १४ ॥
द्वात्रिंशके महाचक्रे षट्शती पञ्चसप्ततिः ।
द्विचतुर्विंशके चक्रे सार्धां शतचतुष्टयीम् ॥ १५ ॥
उदयं पिण्डयोगज्ञः पिण्डमन्त्रेषु लक्षयेत् ।
चतुष्पञ्चाशके चक्रे शतानां तु चतुष्टयम् ॥ १६ ॥
सप्तत्रिंशत्सहार्धेन त्रिशत्यष्टाष्टके भवेत् ।
अर्धमर्धत्रिभागश्च षट्षष्टिर्द्विशती भवेत् ॥ १७ ॥
एकाशीतिपदे चक्रे उदयः प्राणचारगः ।
चक्रे तु षण्णवत्याख्ये सपादा द्विशती भवेत् ॥ १८ ॥
अष्टोत्तरशते चक्रे द्विशतस्तूदयो भवेत् ।

खे इति द्वे शून्ये, रसाः षट्, अक्षीति द्वयं, नित्योत्थ इति स्वरसत एव हि सततं प्रवहतः प्राणस्य सषट्शतसहस्रैकविंशत्या[तिः] चारणां भवेदिति भावः । एवमेकपिण्डात्मनो मन्त्रस्य प्रतिप्राणारं तदानुगुण्यात् तत्संख्याक एवोदयः, तेन प्रतिप्राणचारमेकैकस्य पिण्डस्य वर्णस्य वोदयात् द्व्यादि-पिण्डवर्णात्मनां मन्त्राणां नित्योदितप्राणचारार्धत्रिभागक्रमेण न्यूनसंख्याक उदयः,—इत्याह 'तदर्धं द्विकपिण्डके' इति । तस्याः सषट्शतायाः सहस्रैक-विंशतेरर्धं साष्टशतं सहस्रदशकम् । अत्र हि स्वारसिकप्राणचारद्वयकालस्यैक-प्राणचारतयोदयस्य चिकीर्षितत्वं; 'जपः प्राणसमः कार्यः' इति हि सर्वत्रा-

विशेषेणोद्घोष्यते, अत एवेह यत्नजत्वमुक्तम्। सप्त सहस्राणि द्विशतीति, स्वारसिकप्राणचारत्रयकालस्यैकप्राणचारतयोदयस्य कर्तुमभिप्रेतत्वात्। एवमुत्तरत्रापि अवसेयम्। अब्धीति चत्वारः। षडशीत्यधिकमिति भूम्ना, एवं हि चारद्वयमधिकं भवेत्, तेनात्र प्रतिचारं किंचिदंशन्यूनता कार्या येन गणनासाम्यं स्यात्। न चैतदस्माभिः स्वोत्प्रेक्षितमुक्तमिति साक्षादागम एव पठितः, अस्माभिरप्यत्र गणना विभज्य न दर्शिता ग्रन्थविस्तरभयादनुपयोगाच्च। अधिकषष्टिरेकविंशतिशती तया दशवर्णग इत्युदयः। 'शिवाः' रुद्रा एकादश, चतुःषष्टिरिति भूम्ना एवं हि चारचतुष्टयमधिकं भवेत्। द्वाषष्ट्येति भूम्ना, षण्णां प्राणचाराणामतिरेकात्। त्रिचत्वारिंशतेति भूम्ना, चारद्वयाधिक्यात्। पञ्चदशेति शतानि। भुवनेति चतुर्दश। खाब्धिरिति चत्वारिंशत्। सैकसप्ततिरिति भूम्ना चारसप्तकातिरेकात्। न चात्र संख्यायाः कश्चित्क्रमो विवक्षितः,—इत्येकोनविंशादीनां चक्राणामन्तरानुपदेशे न कश्चिद्दोषो, यावता हि अत्र प्रतिप्राणचारमेकैकस्य चक्रस्योदये यत्नः कार्यः,—इत्याभिधित्सितं तच्चैवमपि सिद्ध्येदिति। 'द्विचतुर्विंशके' इत्यष्टाचत्वारिंशदात्मक इत्यर्थः। 'अष्टाष्टके' इति चतुःषष्ट्यात्मके। सहार्धेनेति येनावशिष्टा द्वात्रिंशत्प्राणचारा भवन्ति। अर्धमिति अर्धंत्रिभाग इति, येन सार्धाश्चत्वारिंशत्प्राणचारा भवेयुः सार्धास्त्रयोदश चेत्युभयथा चतुःपञ्चाशदिति गणनासाम्यं स्यात्। तदुक्तं श्रीयोगिनीकौले

'नित्योदिते सहस्राणि एकविंशच्छतानि षट्।
द्विके दश सहस्राणि तथाष्टौ च शतानि तु॥
त्रिके सप्त सहस्राणि द्विशतीत्युदयः स्मृतः।
चतुष्के तु सहस्राणि पञ्च तुर्यशतानि तु॥
पञ्चाक्षरे सहस्राणि चत्वारि त्रिशतोदयः।
विंशाधिकः समाख्यातो ज्ञेयश्चोदयवाहिभिः॥
षट्के तु त्रिसहस्राख्यः षट्शतान्तोदयः स्मृतः।
सप्तके त्रिसहस्रं तु षडशीत्यधिकं स्मृतम्॥'

इत्यादि।

'अष्टोत्तरशते चक्रे मन्त्रपिण्डाक्षरात्मके।
द्विशतात्मा पुनः प्रोक्त उदयः सर्वसिद्धिदः॥'

इत्यन्तरम्॥

न चैतावतैव विरन्तव्यमित्याह

क्रमेणेत्थमिदं चक्रं षट्कृत्वो द्विगुणं यदा ॥ १९ ॥
ततोऽपि द्विगुणेऽष्टांशस्यार्धमध्यर्धमेककम् ।
ततोऽपि सूक्ष्मकुशलैरर्धार्धादिप्रकल्पने ॥ २० ॥
भागषोडशकस्थित्या सूक्ष्मश्चारोऽभिलक्ष्यते ।

'इत्थं' वक्ष्यमाणेन प्रकारेणेदमष्टोत्तरशतात्मकं चक्रं क्रमेण षट्कृत्वो द्विगुणं, प्रथमं षोडशाधिकशतद्वयात्मकं यावदन्ते सद्वादशशतनवकाधिकषट्सहस्रात्मकं यदा भवेत् तदा तस्मिन्नपि द्विगुणे सचतुर्विंशतिशताष्टकाधिकसहस्रत्रयोदशात्मके चक्रेऽध्यर्धमत्रेति कृत्वा सार्धमेककं प्राणस्य चरणमष्टांशस्यार्धं षोडशो भागश्चोदयो भवेदित्यर्थः। तदन्तरमपि भागषोडशकस्थित्यार्धार्धादिकल्पने कृते सति 'सूक्ष्मकुशलैः' परधाराधिरूढैर्योगिभिः 'सूक्ष्मो'ऽतिपरिमितः प्राणीयश्चारांशोऽ'भिलक्ष्यते' ज्ञायते इत्यर्थः। इदमत्र तात्पर्यम्—एवंकलनायां हि प्राणचारीयः षोडशो भागः सषट्शतपञ्चचत्वारिंशत्सहस्राधिकलक्षत्रयात्मनश्चक्रस्योदयः स्यात् । तस्याप्यर्धकल्पने सशतद्वयैकनवतिसहस्राधिकलक्षषट्कात्मनश्चक्रस्य द्वात्रिंशो भागः; तस्याप्येवं कल्पने सचतुःशतद्वयशीतिसहस्राधिकत्रयोदशलक्षात्मनश्चक्रस्य चतुषष्टितमो भागः,—इत्यन्तमेव परिमितः प्राणचारीयो भागो योगिनामभिलक्ष्यो भवतीति ॥

नन्वेवमभिलक्षणेन योगिनां किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

एवं प्रयत्नसंरुद्धप्राणचारस्य योगिनः ॥ २१ ॥
क्रमेण प्राणचारस्य ग्रास एवोपजायते ।

ग्रास इति विरुद्धतया पुनरनुदयात् ॥

अतोऽप्यस्य किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

प्राणग्रासक्रमावाप्तकालसंकर्षणस्थितिः ॥ २२ ॥
संविदेकैव पूर्णा स्याज्ज्ञानभेदव्यपोहनात् ।

ज्ञानभेदापोहनमेवोपपादयति

तथा हि प्राणचारस्य नवस्यानुदये सति ॥ २३ ॥

न कालभेदजनितो ज्ञानभेदः प्रकल्पते ।

कालस्य हि साक्षात् प्राणोऽधिष्ठानमिति प्राणस्यानुदये कालोऽपि नोदियात्,—इति तस्याभावात् तज्जनितोऽपि ज्ञानस्य भेदो न भवेत्,—इति युक्तमुक्तम् 'एकैव पूर्णा संवित्स्यात्' इति ॥

ननु प्राणग्रासक्रमेण कालस्यापि ग्रासो वृत्तः,—इति तदाहितश्चेत्संविदि भेदो नास्ति तज्ज्ञेयाहितो भविष्यति येनेदं नीलज्ञानमिदं पीतज्ञानमिति विभागः,—इत्येतावतैव कथमेकत्वमस्याः सिद्ध्येत् ? इत्याशङ्क्याह

संवेद्यभेदान्न ज्ञानं भिन्नं शिखरिवृत्तवत् ॥ २४ ॥

नहि एकान्ततः संवेद्यभेदः संविदं भिन्द्यात् । एवं हि तत्तद्गृहाणां नामादिवेद्यभेदेऽपि कथमेकमेव नगरादिज्ञानं स्यादित्युक्तं 'शिखरिवृत्तवत्' इति । उन्नतप्रदेशावस्थितस्य हि पुंसस्तत्तदाभासमय एक एव प्रकाशो भवेदिति भावः । यदाहुः

'तस्मात्सत्यपि बाह्येऽर्थे धीरेकानेकवेदनात् ।
अनेकसदृशाकारा नानेकेव प्रसज्यते ॥'

इति । तस्मादस्य काल एव भेदकः, स चातिसूक्ष्मक्षणात्माभिमतो येन ज्ञानस्योत्पादानन्तरं निरोधो भवेत् ॥ २४ ॥

तदाह

कालस्तु भेदकस्तस्य स तु सूक्ष्मः क्षणो मतः ।

तुशब्दो हेतौ । स इति कालः ॥

ननु चास्य सौक्ष्म्ये कोऽवधिः ? इत्याशङ्क्याह

सौक्ष्म्यस्य चावधिर्ज्ञानं यावत्तिष्ठति स क्षणः ॥ २५ ॥

तेन नियतोभयान्तपरिच्छिन्ना ज्ञानीयैव सत्तास्य सत्तेत्यर्थः ।

नन्वस्य परोपाधिकः कस्मादेवंनिर्देशः ? इत्याशङ्क्याह

अन्यथा न स निर्वक्तुं निपुणैरपि पार्यते ।

अन्यथेति 'अभेद्यो निरंशः काललवक्षणः' इत्यादिना साक्षाल्लक्षणेनेत्यर्थः । एवं हि उत्पादानन्तरं निरोध इत्येवमुच्यमाने तस्याद्यन्तौ कथितौ

स्यातां तत्सद्भावे च मध्यमप्यवश्यसंभाव्यम्,—इत्यस्यादिमध्यावसानैस्त्र्यंशत्वमापतेदिति निरंशत्वेऽभिधित्सिते सांशत्वमभिहितं स्यात् । यदाहुः

'यथान्तोऽस्ति क्षणस्यैवमादिर्मध्यं च चिन्त्यताम् ।
आत्मकत्वात्क्षणस्यैवं न लोकस्य क्षणे स्थितिः ॥'

इति । इत्थम्

'आदिमध्यावसानानि चिन्त्यानि क्षणवत्पुनः ।'

इत्याद्युक्तयुक्त्यादिमध्यान्तरूपाणां तदंशानामप्येवंविचारे क्रियमाणे स एव पर्यनुयोगः,—इत्यनवस्थानात् न किंचित्सिद्ध्येत्,—इत्यतिनिपुणैरपि तस्य लक्षणं कर्तुं न शक्यं, कृतं वा न प्ररोहमियात् ॥

ननु यद्येवं तज्ज्ञानस्यापि कोऽर्वाधर्येनैतन्निरूपितं भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

ज्ञानं कियद्भवेत्तावत्तदभावो न भासते ॥ २६ ॥

कियदिति, क्षणिकत्वेऽपि किं परिमाणमित्यर्थः । 'तदभावः' इति ज्ञानाभावः, तेन यावत्तदभावो न वृत्तस्तावदेकमेव तज्ज्ञानं भवेदिति भावः । अभावश्च प्रत्यक्षग्राह्यः कार्यश्चेति अन्यत्रोपपादितमिति तत एवावधार्यम् ॥ २६ ॥

ननु यद्येवं तत्तदभावोऽपि कदा जायते येन ज्ञानस्याप्यवधिः ? इत्याशङ्क्याह

तदभावश्च नो तावद्यावत्तत्राक्षवर्त्मनि ।
अर्थे वात्मप्रदेशे वा न संयोगविभागिता ॥ २७ ॥

ज्ञानस्य च तावदभावो न जायते यावदिन्द्रियाणामर्थस्य प्रमातुर्वा संयोगविभागौ न स्यातां, तदविरतेन्द्रियव्यापारस्य प्रमातुर्नीलादिविषये ज्ञाने जायमाने यदा नीलादिना विभाग उत्पद्यते, पीतादिना वा संयोगस्तदा तदभाव इति । ननु प्रदीपादिवत् प्रतिक्षणं करणोपयोगात् ज्ञानस्य क्षणिकत्वे सर्वेषां तावदविवादोऽन्यथा विततकरणव्यापारस्यापि प्रमातुर्नीलादिज्ञानं न स्यात् तत्किमेतदुक्तं यदिन्द्रियाणां यावन्न संयोगविभागोदयस्तावदेकमेव ज्ञातमिति; एवं हि धारावाहिनां विज्ञानानामभावोऽभिहितो भवेत् । सत्यं, किंतु भवदभिरुचितं निरन्वयविनाशात्म क्षणिकत्वं ज्ञानस्य न स्यात्, इत्यभिदध्मः । अनन्तरं हि त्रिचतुरादिक्षणावस्थायि ज्ञानं भवेदिति

समनन्तरं क्षणनिर्णयेनैवोपपादितम् । तस्मादेकरसेऽपि नीलादिविषये विज्ञानेऽन्तरा चक्षुरादीन्द्रियविभागादिना तदभावादि स्थितमेव किंतु न तथा संचेत्यते; तेन धारावाहिनां विज्ञानानामप्यभावो न स्यादिति न कश्चिद्विरोधः ॥ २७ ॥

ननु संयोगविभागितापि किं सकारणिका भवेत् न वा ? इत्याशङ्क्याह

सा चेदुदयते स्पन्दमयी तत्प्राणगा ध्रुवम् ।
भवेदेव ततः प्राणस्पन्दाभावे न सा भवेत् ॥ २८ ॥

स्पन्दमयीति, स्पन्दः प्रकृतिर्मूलकारणं यस्याः सा स्पन्दाधीनैव इत्यर्थः । देशाद्देशान्तरं हि चलद्वस्तु वस्त्वन्तरेण संयुज्यते वियुज्यते वेत्यभिप्रायः । स्पन्दश्च प्राणाश्रयः, इति पारम्पर्येण संयोगविभागितापि प्राणगतैव निश्चितं भवेत्, इति प्राणस्पन्दाभावे सा न भवेत्; निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः, इतिनीत्या तद्भावोऽपि कुतस्त्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु भवतु नाम संयोगविभागिता मा वा भूत् किमनया नश्चिन्तया, यावता ह्यत्र प्राणग्रासक्रमेण कालग्रासे वृत्ते एकैव पूर्णा संवित्स्यादित्युपक्रान्तं तदेव कथं निर्वहेत् इत्युच्यताम् ? इत्याशङ्क्याह

तदभावान्न विज्ञानाभावः सैवं तु सैव धीः ।

तस्याः संयोगविभागिताया अभावाद्विज्ञानस्याप्यभावो न स्यात्, यद्धि यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्तत्कार्यं भवेदिति भावः । एवं हि सति सा प्राच्या या धीः संवित्सैवेयं नतु संविदन्तरमेकैव पूर्णा संवित्स्यादित्यर्थः ॥

नन्वेवमेकस्या एव संविदः किं पूर्वापरैकीकाराद्वैतत्येनावभासो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

न चासौ वस्तुतो दीर्घा कालभेदव्यपोहनात् ॥ २९ ॥

असाविति धीः दीर्घेत्यर्थान्न सूक्ष्मापि, दैर्घ्यादि हि कालाधीनं, न चास्यास्तत्स्पर्श एवास्ति अकालकलितत्वात् ॥ २९ ॥

तदाह

वस्तुतो ह्यत एवेयं कालं संविन्न संस्पृशेत् ।

एवं वस्तुतो नित्यत्वमप्यस्या न संभवेत्, तद्धि कालत्रयानुगामित्वमुच्यते नतु सदाभासमानत्वम्, एवं हि त्रिषु कालेषु भासमानत्वमुक्तं स्यात् ।

यदाहुः

'न सदा न तदा न चैकदे-
त्यपि सा यत्र न कालधीर्भवेत् ।
तदिदं भवदीयदर्शनं
न च नित्यं न च कथ्यतेऽन्यथा ॥'

(उ० स्तो० १२।५)

ननु यद्येवमकालकलिता वस्तुत एकैव संविदस्ति तत्कथमयं बहिर्भेदनिष्ठो व्यवहारः सिद्ध्येत् ? इत्याशङ्क्याह

अत एकैव संवित्तिर्नानारूपे तथा तथा ॥ ३० ॥
विन्दाना निर्विकल्पापि विकल्पो भावगोचरे ।

अतः कालसंस्पर्शाभावात् एकैव निर्विकल्पापि संवित्तिर्नानारूपेऽनेकाभाससंमूर्छनात्मनि भावविषये तथा तथा नीलानीलादिरूपतया विन्दाना विमृशन्ती विकल्प इत्युच्यते, इति न बाह्यस्यापि व्यवहारस्य विप्रलोपः ॥

ननु तथा तथा विमर्शोऽप्यस्याः कथमेकत्वमेव ? इत्याशङ्क्याह

स्पन्दान्तरं न यावत्तदुदितं तावदेव सः ॥ ३१ ॥
तावानेको विकल्पः स्याद्विविधं वस्तु कल्पयन् ।

तत्तस्मात्पूर्वोक्तात्ततदर्थादिसंयोगविभागोत्पादलक्षणात् हेतोर्यावद्विकल्प्यवस्त्वन्तरविषयं स्पन्दान्तरं नोदितं तावन्नानाप्रकारं वस्तु कल्पयन्नपि तावान्दीर्घदीर्घ एक एव विकल्पः स्यात् न पुनरनेक इत्यर्थः । यत्तदनेकाभाससंमूर्छनात्मतया विकल्प्यमानेऽपि नीलादौ विकल्पस्यैक्यमेव तावत एकस्यैवानुसंधानस्य भावात् अन्यथा पुनरस्य स्वरूपलाभ एव न भवेदिति भावः ॥

तदाह

ये त्वित्थं न विदुस्तेषां विकल्पो नोपपद्यते ॥ ३२ ॥
स ह्येको न भवेत्कश्चित् त्रिजगत्यपि जातुचित् ।

ये इति बौद्धाः, इत्थमिति स्पन्दान्तरोदय एव विकल्पान्तराणामुदयो नत्वेकस्मिन्नेव स्पन्दे इत्यर्थः । एक इति, येन स्मृत्यपलापाद्यनेकाश्रयनिबन्धनो बाह्यो व्यवहारः सिद्ध्येत् ।

एतदेव दर्शयति

शब्दारूषणया ज्ञानं विकल्पः किल कथ्यते ॥ ३३ ॥
सा च स्यात्क्रमिकैवेत्थं किं कथं को विकल्पयेत् ।
घट इत्यपि नेयान्स्याद्विकल्पः का कथा स्थितौ ॥ ३४ ॥
न विकल्पश्च कोऽप्यस्ति यो मात्रामात्रनिष्ठितः ।

कथ्यते इति भवद्भिः। यदुक्तं 'अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासा प्रतीतिः कल्पना' इति। सेति शब्दारूषणा, क्रमिकेति वाचः क्रमभावित्वात्, इत्थं क्रमिकत्वाद्विकल्पस्योदितानां तत्क्षणानां प्रध्वस्तत्वान्नवानां चानुदयात् को न कश्चित्कल्पितोऽपि विकल्पात्मा प्रमाता किमुत्पन्नप्रध्वस्तप्रकल्प्यं पूर्वापरानुसंधानादेरभावाच्च कथं विकल्पयेत् विकल्पस्य स्वरूपलाभ एव न भवेदित्यर्थः। अत एव घकारोच्चारकाले टकारस्याभावात्तदुच्चारकाले च तस्य प्रध्वस्तत्वात् यत्र 'घट' इत्येतावन्मात्रोऽपि विकल्पो न सिध्येत् तत्र व्यवहारादिचिन्ता दूर एवास्तां तदवस्थानमात्रेऽपि का वार्तेत्यर्थः। नहि तन्मते कोऽप्येवंविधो विकल्पोऽस्ति यस्यांशमात्रेऽपि परिनिष्ठितत्वं तथात्वे ह्येषां क्षणभङ्गव्रतविलोपो भवेदिति भावः॥

नन्वेकमेव मालासूत्रवत्सर्वत्रानुयायि ज्ञानं किंचिन्नास्ति, इत्यस्माकं मतं नतु क्षणभङ्गुराण्यनेकानि ज्ञानानि न सन्तीति; तत्तान्येव समुदितानि बाह्यव्यवहारनैपुण्यभाञ्जि भविष्यन्ति, इति को दोषः ? इत्याशङ्क्याह

न च ज्ञानसमूहोऽस्ति तेषामयुगपत्स्थितेः ॥ ३५ ॥

अयुगपत्स्थितेरिति, उत्पादानन्तरं तन्निरोधस्याभिधानात् ॥ ३५ ॥

तस्माद्वैकल्पिकः सकल एवायं व्यवहारस्तन्मते स सिद्ध्येत्, इत्याह

तेनास्तङ्गत एवैष व्यवहारो विकल्पजः ।

तेनास्मत्पक्ष एवज्यायानित्याह

तस्मात्स्पन्दान्तरं यावन्नोदियात्तावदेककम् ॥ ३६ ॥
विज्ञानं तद्विकल्पात्मधर्मकोटीरपि स्पृशेत् ।

तद्यावद्विकल्पान्तरनिष्ठं स्पन्दान्तरं नोदेति तावद्गोत्वशुक्लत्वचलत्वाद्यात्मकं धर्मौघमपि विकल्पयेत् एकमेवैतद्वैकल्पिकं ज्ञानं स्यात् येनैकानुसंध्यनुप्राणितः समग्र एवायं व्यवहारः सिध्येत् ॥

न चैतदपूर्वतया स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

एकाशीतिपदोदारशक्त्यामर्शात्मकस्ततः ॥ ३७ ॥
विकल्पः शिवतादायी पूर्वमेव निरूपितः ।

तत उक्तानेकधर्मपरामर्शकत्वेऽप्येकत्वलक्षणाद्धेतोर्व्योमव्यापिरूपः शुद्धविद्यात्मा विकल्पस्तत्तदनेकहृदादिशक्त्यामर्शकत्वेऽप्येकत्वात् पार्यन्तिकफलरूपां शिवतामेव ददातीति पूर्वमेवास्माभिरुक्तम् ॥

नन्वेवमेकस्मिन्नेव प्राणचारे एकपिण्डात्मकाच्चक्रादारभ्य सचतुःशतद्व्यशीतिसहस्राधिकत्रयोदशलक्षात्मकचक्राद्यन्तं यावच्चक्राणां स्वारसिक एवोदयो वर्तते,—इति योगिनां प्रतिनियतचक्रविषयः कथमवगमो भवेत् ? इत्याशङ्कां दृष्टान्तोपदर्शनेनोपशमयति

यथा कर्णौ नर्तयामीत्येवं यत्नात्तथा भवेत् ॥ ३८ ॥
चक्रचारगताद्यत्नात्तद्वत्तच्चक्रगैव धीः ।

कर्णौ नर्तयामीत्येवमिच्छापूर्वकात्प्राणीयाद्यत्नात् यद्वद्योगिनस्तथा भवेत्, गोस्फुरितादिन्यायेन कर्णद्वयमेव नृत्यत्स्यात् तद्वदेकपिण्डादिचक्रप्रधानो यः प्राणीयश्चारस्तद्गतादपि यत्नात्तच्चक्रगैव धीः प्रारिप्सितोदयप्रतिनियतचक्रनिष्ठ एवावबोधो भवेदित्यर्थः । अयमत्र भावः—इह खलु योगिना यत्र क्वापि कर्मणि यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्यावश्यं प्राणसाम्येनोच्चारः कार्यः, अन्यथा हि न कार्यसिद्धिः स्यात् । तदुक्तम्

'जपेत्तु प्राणसाम्येन ततः सिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ।
नान्यथा सिद्धिमाप्नोति हास्यमाप्नोति सुन्दरि ॥'

इति । ततश्चैकपिण्डात्मनोऽन्यस्य वा चक्रस्योदये तुल्य एव विधिः प्राणसाम्यस्य सर्वत्राविशेषात् ॥

तदाह

जपहोमार्चनादीनां प्राणसाम्यमतो विधिः ॥ ३९ ॥

होमेति, तत्रापि मन्त्रोच्चारस्य भावात् । अत इत्युक्ताच्चक्रोदयाद्धेतोः, संख्यायास्तु स्वारसिकप्राणचाराभिप्रायेण वर्णभूयस्त्वाभूयस्त्वनिबन्धनं तथात्वमिति न कश्चिद्विरोधः ॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

सिद्धामते कुण्डलिनीशक्तिः प्राणसमोन्मना ।
उक्तं च योगिनीकौले तदेतत्परमेशिना ॥ ४० ॥

तदेतत्परमेशिना श्रीसिद्धयोगीश्वरीमते श्रीयोगिनीकौले चोक्तमिति संबन्धः । तत्तदेकपिण्डाद्यात्मकमन्त्ररूपतया बहिरुल्लसन्ती वर्णकुण्डलिन्याख्या पारमेश्वरी शक्तिर्यदि नाम प्राणसमा प्राणसाम्येनोदयमियात् तदुन्मना शिवैकात्म्येन प्रस्फुरेदित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'कुर्यात्प्राणसमं जप्यं होमं प्राणसमं कुरु ।
एवं प्राणसमा शक्तिः कुण्डलाख्या मनोन्मनी ॥'

इति ॥ ४० ॥

श्रीयोगिनीकौलग्रन्थं पठति

पदमन्त्राक्षरे चक्रे विभागं शक्तितत्त्वगम् ।
पदेषु कृत्वा मन्त्रज्ञो जपादौ फलभाग्भवेत् ॥ ४१ ॥

पदप्रधानानि मन्त्राक्षराणि यत्रैवंविधे चक्रे पदेषु शक्तितत्त्वगं विभागं कृत्वा एकैकं पदं प्रतिप्राणचारं प्रविभागेनोदयं कारयित्वा जपहोमादौ मन्त्रोदयं जानानो योगी फलभाग्भवेत्, यथोचितं फलमाप्नुयादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु कोऽसौ विभागः किं वा फलम् ? इत्याशङ्क्याह

द्वित्रिसप्ताष्टसंख्यातं लोपयेच्छतिकोदयम् ।

इह चक्राणां प्रागुक्तवदेकद्वित्रिसप्ताष्टादिपदपिण्डसंख्यातम्, अर्थात् शतिकोदयमनेकपदपिण्डात्मकचक्रपर्यन्तं विभागमाश्रित्य, अर्थात् प्राणचारं लोपयेत् प्राणग्रासं कुर्यादित्यर्थः । एतदेव हि मुख्यं फलं योगिनां यदकालकलितायां परस्यां संविद्यनुप्रवेश इति ॥

एवं चात्रैवावधातव्यमित्याह

इति शक्तिस्थिता मन्त्रा विद्या वा चक्रनायकाः ॥ ४२ ॥
पदपिण्डस्वरूपेण ज्ञात्वा योज्याः सदा प्रिये ।
नित्योदये महातत्त्वे उदयस्थे सदाशिवे ॥ ४३ ॥

अयुक्ताः शक्तिमार्गे तु न जप्ताश्चोदयेन ये ।
ते न सिद्ध्यन्ति यत्नेन जप्ताः कोटिशतैरपि ।। ४४ ।।

इति प्रागुक्तं सर्वं ज्ञात्वा चक्रप्रधाना मन्त्रा विद्या वा पदपिण्डस्वरूपेण समनन्तरोक्तपदपिण्डादिगत्या 'शक्तिस्थिताः' प्राणसाम्येनोदिताः सर्वकालं जपादौ योज्या येन यथोचिता योगिनां सिद्धिः स्यात् । अन्यथा हि नित्योदयेऽत एव परमुपेयत्वान्महातत्त्वे, सृष्टिप्राधान्यादुदयस्थेऽत एव तत्सिद्धिप्रदायित्वात् सदैव श्रेयोरूपे शक्तिरूपे मध्यधाम्न्ययोजिताः, तथा प्राणस्योदयेन निर्गमेन अर्थात्प्रवेशेनापि ये मन्त्रादयो न जप्तास्ते कोटिशतैर्यत्नेनापि जप्ता न सिद्ध्यन्ति, तां पूर्णां दातुं न शक्ता इत्यर्थः । यदुक्तम्

'न विन्दति यदा मन्त्री सृष्टिसंहारवर्त्मनी ।
उदयास्तमरूपेण मन्त्रा अल्पफलप्रदाः ।।
भोगं मोक्षं न यच्छन्ति जप्ता ध्यातास्तु पूजिताः ।
ईषत्फलं प्रयच्छन्ति शिवाज्ञासंप्रचोदिताः ।।'

इति । मन्त्रा विद्या वेत्यनेनानुजोद्देशोद्दिष्टो मन्त्रविद्याभेदोऽप्यासूत्रितः ।।४४।।

ननु सर्वेषां मन्त्रादीनामविशेषेणैव किमियं व्यवस्था किमन्यथा वा ? इत्याशङ्क्याह

मालामन्त्रेषु सर्वेषु मानसो जप उच्यते ।
उपांशुर्वा शक्त्युदयं तेषां न परिकल्पयेत् ।। ४५ ।।

सर्वेष्विति विद्यास्वपि, मानस इति । तदुक्तम्

'आत्मा न शृणुते यं स मानसो जप उच्यते ।
आत्मना शृणुते यस्तु तमुपांशुं विजानते ।।
परे शृण्वन्ति यं देवि स शब्दः स उदाहृतः ।'
(स्व० २।१४७)

इति । वेति विकल्पे । सशब्दस्यार्थसिद्धो निषेधः ।।

ननु समनन्तरमेवोक्तं यच्छक्तिवर्त्मन्ययोजिता मन्त्रा न सिद्ध्यन्तीति तत्कथमिदमुच्यते 'शक्त्युदयं तेषां न परिकल्पयेत्' इत्याशङ्क्याह

पदमन्त्रेषु सर्वेषु यावत्तत्पदशक्तिगम् ।
शक्यते सततं युक्तैस्तावज्जप्यं तु साधकैः ।। ४६ ।।

तावती तेषु वै संख्या पदेषु पदसंज्ञिता ।
तावन्तमुदयं कृत्वा त्रिपदोक्त्यादितः क्रमात् ॥ ४७ ॥
द्वादशाख्ये द्वादशिते चक्रे सार्धं शतं भवेत् ।
उदयस्तद्धि सचतुश्चत्वारिंशच्छतं भवेत् ॥ ४८ ॥
षोडशाख्ये द्वादशिते द्वानवत्यधिके शते ।
चारार्धेन समं प्रोक्तं शतं द्वादशकाधिकम् ॥ ४९ ॥
षोडशाख्ये षोडशिते भवेच्चतुरशीतिगः ।
उदयो द्विशतं तद्धि षट्पञ्चाशत्समुत्तरम् ॥ ५० ॥
चाराष्टभागांस्त्रीनत्र कथयन्त्यधिकान्बुधाः ।
अष्टाष्टके द्वादशिते पादार्धं विंशतिं वसून् ॥ ५१ ॥
उदयः सप्तशतिका साष्टा षष्टिर्यतो हि सः ।

पदप्रधानेषु सर्वेषु विद्यादिरूपेषु मन्त्रेषु पदानां प्राणशक्तेश्च साम्यं गतं तज्जपादि अभियुक्तैः साधकैर्यावत्कर्तुं शक्यते तावदेव सर्वकालं जपनीयं, येन तेषु पदेषु त्रिपदोक्त्यादिकं क्रममवलम्ब्य 'त्रिषु बहुत्वं परिसमाप्यते' इत्यादिनीत्या क्रमेणैकैकं पदं बहुपदतया विभज्य समस्तस्य पदस्य प्राणचार-साम्येन सकृदुच्चारयितुमशक्यत्वात् तावन्तं पदांशपरिमाणं प्राणशक्तावुदयं कृत्वा तावतीपदांशपरिमाणैव पदसंज्ञिता जपस्य संख्या स्यादिति । अयमत्र भावः न केवलमनेकपदस्य मन्त्रस्य प्राणशक्तौ सकृदुच्चारयितुमशक्यत्वं यावद्बह्वर्णतया तत्पदस्यापीति तस्याप्यंशांशिकया विभागः कार्यो येन शनैः शनैरेकमेकं तदंशं प्राणसाम्येनोच्चारयतां योगिनां लक्षजपादि सिद्ध्येदिति । तदुक्तं तत्र

'पदमन्त्राक्षरे चक्रे विभागं शक्तितत्त्वगम् ।
पदेषु कृत्वा मन्त्रज्ञो जपं नित्यं तु कारयेत् ॥
द्वित्रिसप्ताष्टसंख्यातं लोपयेच्छतिकोदयम् ।
इति शक्तिस्थिता मन्त्रा विद्या वा चक्रनायकाः ॥
पदपिण्डस्वरूपेण ज्ञात्वा योज्याः सदा प्रिये ।
नित्योदये महातत्त्वे उदयस्थे सदाशिवे ॥

अयुक्ताः शक्तिमार्गे तु अजपाश्चोदयेन तु ।
नैव सिद्ध्यन्ति यत्नेन……………………… ॥'

इति । तथा

'मालामन्त्रेषु सर्वेषु मानसो जप उच्यते ।
शक्त्योदयं तु वै तेषु न कदाचित्प्रकल्पयेत् ॥
यतस्तेषां वरारोहे मानसस्तु जपः स्मृतः ।
क्वचिच्चैव उपांशुः स्याज्जपः शास्त्रेषु कीर्तितः ॥
महामन्त्रेषु सर्वेषु यावत्तत्पदशक्तिगम् ।
शक्यते सततं युक्तैः प्रजप्तुं साधकोत्तमैः ॥
तावती तेषु वै संख्या पदेषु पदसंज्ञिता ।
तावन्तमुदयं कृत्वा त्रिपदोक्त्यादितः क्रमात् ॥'

इति । अतश्च सामस्त्येन मालामन्त्रादीनां प्राणशक्तावुदयं कर्तुं न शक्यते,—इत्युक्तमेषां शक्त्युदयं न परिकल्पयेदिति । न तु सर्वं सर्विकया, तथात्वे हि जपस्याल्पफलप्रदत्वादधमत्वं स्यात् । यदुक्तम्

'अधमस्तु जपः प्रोक्तः प्राणसंख्याविवर्जितः ।'

इति । पदविभागमेव दर्शयति द्वादशेत्यादिना । 'द्वादशाख्ये' द्वादशपदात्मके मालामन्त्राद्यात्मनि चक्रे 'द्वादशिते' संजातद्वादशसंख्याके प्रत्येकं पदद्वादशकस्य द्वादशधाविभागे कृते सति द्वादशानां चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतं भवेत् येन तस्यापि प्रत्येकं सार्धं शतं प्राणचाराणामुदयः, इति सषट्शता सहस्रैकविंशतिः प्राणचाराणां स्यात् । तथा षोडशपदात्मके चक्रे द्वादशधा कृते तदंशानांद्वानवत्यधिकं शतं षण्णवतेरवशिष्टत्वादयं चोदयः । तथा षोडशाख्ये एव चक्रे षोडशधा कृते षोडशांशानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भवेदिति भावः । तस्य प्रत्येकं प्राणचाराणां चतुरशीतिः षण्णवतेरेवावशिष्टत्वात् चाराष्टभागैरयमुदयो भवेत् । तथाष्टाष्टके चतुष्षष्टिपदात्मके चक्रे द्वादशधा कृते प्रतिपदं द्वादशकं प्राणचाराणां विंशतिवसूनष्टाविंशति तथा षण्णवतेरर्धविशिष्टत्वात् पादार्धमष्टभागमुदयो यतश्चतुःषष्ट्यात्मनश्चक्रस्य द्वादशभिर्गुणनात् अष्टषष्ट्यधिकशतसप्तकलक्षणा सा संख्या भवेदित्येवमत्र सर्वत्र प्राणचाराणां सषट्छता सहस्रैकविंशतिरेव भवेत् ॥

एतदेवोपसंहरति

एष चक्रोदयः प्रोक्तः साधकानां हितावहः ॥ ५२ ॥

ननु प्राणचारोदयानुसारं चक्राणामुदय इति स एव कीदृक् येन सोऽपि स्यात् ? इत्याशङ्कयाह

निरुद्ध्य मानसीर्वृत्तीश्चक्रे विश्रान्तिमागतः ।
व्युत्थाय यावद्विश्राम्येत्तावच्चारोदयो ह्ययम् ॥ ५३ ॥

इह खलु योगी संकल्पात्मिका मानसीर्वृत्ती'र्निरुद्ध्य' अन्तर्मुखीकृत्य 'चक्रस्य' एकपिण्डाद्यात्मनो मन्त्रस्य 'विश्रान्ति' मध्यधामैकात्म्यमागतः सन् यावदुत्थाय हृद आरभ्य द्वादशान्तपर्यन्तं निर्गम्य पुनरन्तः प्रविश्य हृद्येव विश्राम्येत् तावदयं प्राणस्योदयो भवेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अत्रैव त्रैरूप्यं निरूपयन् सिद्ध्यादिविभागमप्याह

पूर्णे समुदये त्वत्र प्रवेशैकात्म्यनिर्गमाः ।
त्रय इत्यत एवोक्तः सिद्धौ मध्योदयो वरः ॥ ५४ ॥

अत्र पुनः सम्यक् मध्यधामैकात्म्येन प्रवेशपर्यन्तं प्राणस्योदये निर्गमे 'पूर्णे' यथोक्तगत्या परिपूर्तिं प्राप्ते प्रवेशैकात्म्यनिर्गमलक्षणास्त्रयः प्रकाराः सन्तीत्यतः प्रकारत्रयमध्यात्सिद्धिर्निनित्तमैकात्म्यलक्षणो मध्योदय एव प्रवेशादपि 'वरः' श्रेष्ठ उक्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वेवंवचने किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्कयाह

आद्यन्तोदयनिर्मुक्ता मध्यमोदयसंयुताः ।
मन्त्रविद्याचक्रगणाः सिद्धिभाजो भवन्ति हि ॥ ५५ ॥
मन्त्रचक्रोदयज्ञस्तु विद्याचक्रोदयार्थवित् ।
क्षिप्रं सिद्ध्येदिति प्रोक्तं श्रीमद्द्विशतिके त्रिके ॥ ५६ ॥

'आद्यन्तोदयौ' निर्गमप्रवेशौ, 'मध्यमोदयो' मध्यधामैकात्म्यम् । हिर्हेतौ । तेनैवं मन्त्रविद्याचक्रोदयं जानानो योगी निर्विलम्बमेव सिद्धिभाग् भवेदित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु जितप्राणस्यारूढस्य योगिनः किं नामासाध्यं यन्न प्राणगं कुर्यात्, प्राणं जयतः पुनरारुरुक्षोः कथमेतत्सिध्येत् ? इत्याशङ्कयाह

द्विस्त्रिश्चतुर्वा मात्राभिर्विद्यां वा चक्रमेव वा ।
तत्त्वोदययुतं नित्यं पृथग्भूतं जपेत्सदा ॥ ५७ ॥

पिण्डाक्षरपदैर्मन्त्रमेकैकं शक्तितत्त्वगम् ।
बह्वक्षरस्तु यो मन्त्रो विद्या वा चक्रमेव वा ॥ ५८ ॥
शक्तिस्थं नैव तं तत्र विभागस्त्वों नमोन्तगः ।

आरुरुक्षुः पुनर्योगी नित्यं द्विः त्रिश्चतुर्वाभ्यासतारतम्यानुसारमेकद्व्यादिक्रमेण

'त्रिर्जानुवेष्टनान्मात्रा त्रिगुणच्छोटिकात्रयात् ।'
(मा० वि० १७।१२)

इति लक्षिताभिर्मात्राभिरनेकाक्षरां विद्यामनेकपिण्डं वा चक्रमनेकपदं वा मन्त्रमेकैकं पिण्डाक्षरपदैः पृथग्भूतमेकमेव पिण्डमक्षरं पदं वा पूर्वोक्तयुक्त्या प्राणशक्तितत्त्वगतं कृत्वा तत्त्वोदययुतं मध्यधामैकात्म्येन सदा जपेत्, लक्षजपादि कुर्यादित्यर्थः । अत एव पदादिविभागशून्यो बह्वक्षर एव यः पुनर्मन्त्रादिस्तमारुरुक्षुर्योगी तावतः प्राणनिरोधस्याशक्यत्वात् शक्तिस्थं नैव कुर्यात् शक्त्युदयमेषां न परिकल्पयेदित्यर्थः । ननु यद्येषां बह्वक्षरतया सामस्त्येन प्राणशक्तावुदयं कर्तुं न शक्यते तत्समनन्तरोक्तक्रमेण व्यस्ततयैतदस्तु,— इत्याशङ्क्योक्तं तत्रेत्यादि । ओं नमोन्तग इति, न तु मन्त्रान्तरवत् पदपिण्डादिक्रमेणैषां विभागोऽस्ति येनांशांशिकयापि शक्तावुदयः सिद्ध्येत्; अतश्चारुरुक्षुभिरेवंविधानां मन्त्राणां जप एव न कार्यः,—इत्युक्तं स्यात् ॥

आरूढस्य पुनर्योगिनो न केवलं पूर्ण एव समुदये प्रवेशादित्रैविध्यं यावत्तदंशेष्वपीत्याह

अस्मिंस्तत्त्वोदये तस्मादहोरात्रस्त्रिशस्त्रिशः ॥ ५९ ॥
विभज्यते विभागश्च पुनरेव त्रिशस्त्रिशः ।

तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोः, अस्मिन् प्रक्रान्ते 'तत्त्वोदये' कार्यकारणयोरभेदोपचारात् चक्रोदये प्राणापानात्माहोरात्रस्त्रिशस्त्रिशो विभज्यते, केवल एव प्राणोऽपानो वा प्रवेशैकात्म्यनिर्गमात्मना प्रकारत्रयेण विभागमापद्यते इत्यर्थः । तेन षट्त्रिंशदात्मनोरुभयोरपि प्राणापानवाहयोः प्रत्येकं प्रवेशादित्रैविध्यमिति प्रवेशादेः प्रत्यंगुलद्वादशकमुदयः । एवमात्मा विभागोऽपि पुनस्त्रिशस्त्रिश एव, प्रवेशाद्यपि प्रवेशनिर्गमैकात्म्यलक्षणप्रकारत्रयभाग्भवेदित्यर्थः । तेन प्रत्यंगुलचतुष्टयमपि प्रवेशादीनामुदयः,—इति सिद्धम्;

तदारूढस्य योगिनः परिमिते प्राणचारीयेऽप्यंशेऽप्येवं चक्रोदयः सिद्ध्येदित्यभिप्रायः ।

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति

पूर्वोदये तु विश्रम्य द्वितीयेनोल्लसेद्यदा ।। ६० ।।
विशेच्चार्धधिकायोगात्तदोक्तार्धोदयो भवेत् ।

यदा पूर्णोऽप्यात्मा तु समः कालस्त्रिके स्फुरेत् ।। ६१ ।।
प्रवेशविश्रान्त्युल्लासे स्यात्स्वत्र्यंशोदयस्तदा ।

तस्मात् 'पूर्वस्मिन्' प्रधाने मध्यधामात्मनि 'उदये विश्रम्य' तदैकात्म्येन स्थित्वा 'यदा द्वितीयेन' निर्गमात्मना प्रकारेण 'उल्लसेत्' प्राणक्रमेणोर्ध्वं गच्छेत्, अर्थात्तृतीयेनापि प्रवेशात्मना प्रकारेण 'विशेत्' अपानक्रमेण हृदन्तं प्रवेशं कुर्यात् तदा प्राणापानयोः प्रत्येकमर्धाधिकया संबन्धात् सषट्छतसहस्रैकविंशत्यात्मन उक्तस्य कालस्यार्धेन प्राणचाराणां साष्टशतं सहस्रदशकमुदयो भवेत् । यदा पुनः 'पूर्णः' सषट्छतसहस्रैकविंशतिरूपो योऽसावुदयस्तदात्मा कालः प्रवेशविश्रान्त्युल्लासाख्ये त्रिके साम्येन स्फुरेत् तदा प्रवेशादीनां प्रत्येकं 'स्वः' आत्मीयो यः सशतद्वयसहस्रसप्तकात्मा 'त्र्यंशः' तस्योदयो भवेदित्यर्थः ॥

ननु प्राक्

'अन्तःसंविदि सर्वोऽयमध्वा विश्रम्य तिष्ठति ।' (तं० ६।२८)

इति प्रतिज्ञातं तत्कथमिह कालाध्वनः प्राण एवैवं प्रतिष्ठितत्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

इत्येष कालविभवः प्राण एव प्रतिष्ठितः ।। ६२ ।।
स स्पदे खे स तच्चित्यां तेनास्यां विश्वनिष्ठितिः ।

'प्राण' इति प्राधान्यात् तेनापानादावपि । स इति प्राणः । 'स्पन्दे' इति सामान्यात्मिकायामाद्यप्रसररूपायां प्राणनावृत्तौ । 'खे' इति शून्यप्रमातरि । स इति मेयौत्सुक्येन बहिःसमुच्छलत्प्राणस्पन्दादिशब्दव्यपदेश्यो भवेदिति भावः । तदिति खं, चित एव स्वातन्त्र्याच्छून्यरूपत्वेन परिस्फुरणात् । तेनेत्युक्तेन पारम्पर्येण हेतुना, विश्वेति षड्विधस्याध्वनः । यद्वक्ष्यति

'अध्वा समस्त एवायं चिन्मात्रे संप्रतिष्ठितिः ।
यत्तत्र न हि विश्रान्तं तन्नभःकुसुमायते ॥
संविद्द्वारेण तत्सृष्टे शून्ये धियि मरुत्सु च ।
नाडीचक्रानुचक्रेषु बहिर्देहेऽध्वसंस्थितिः' (तं० ८।४) ।

इति ॥

एवं संविदधीनावेव विश्वस्य सृष्टिसंहारावित्याह

अतः संवित्प्रतिष्ठानौ यतो विश्वलयोदयौ ॥ ६३ ॥
शक्त्यन्तेऽध्वनि तत्स्पन्दासंख्याता वास्तवी ततः ।

अतः कालस्य पारम्पर्येण संविद्येव निष्ठितत्वात् संवित्कर्तृकावेव यतो विश्वस्य सृष्टिसंहारौ, ततः शक्त्यन्तेऽध्वनि तेषां प्रागुक्तानां सृष्टिसंहाराद्यात्मनां स्पन्दानां

'तत्सृष्टौ सृष्टिसंहारा निःसंख्या जगतां यतः ।
अन्तर्भूता ततः शाक्ती महासृष्टिरुदाहृता ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्यावान्तराणां स्पन्दानामन्तर्भावात् असंख्यातापि वास्तवी सन्मात्रैकरूपत्वात् पारमार्थिकीत्यर्थः । यो हि नाम बहिः कश्चन परिस्पन्दः स संवित्सतत्त्व एव,—इत्यभिप्रायः ॥

न चैतदस्मदुपज्ञमेव यावदागमेऽपि एवमित्याह

उक्तं श्रीमालिनोतन्त्रे गात्रे यत्रैव कुत्रचित् ॥ ६४ ॥
विकार उपजायेत तत्तत्त्वं तत्त्वमुत्तमम् ।

इह खलु परसंविदावेशालिनो योगिनो यत्रैव कुत्रचिच्चक्षुरादौ गात्रे 'सर्वो ममायं विभवः' इत्यादिसंकल्पपूर्वकं उपजायमानो यो विकारः स्पन्दस्तस्य यत्तत्त्वं सर्वभावानां स्वाविभागेनावभासनं तदुत्तमं तत्त्वं, संविदनतिरेकात्परः परमार्थं इत्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'यत्रैव कुत्रचिद्गात्रे विकार उपजायते ।
संकल्पपूर्वको देवि तत्तत्त्वं तत्त्वमुत्तमम् ॥' (मा० वि०।१८।४२)

इति ।

ननु भवतु नामैतत् तत्राप्यस्य प्राणस्य देहनिष्ठत्वेन कस्माद्रूपमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

प्राणे प्रतिष्ठितः कालस्तदाविष्टा च यत्तनुः ॥ ६५ ॥
देहे प्रतिष्ठितस्यास्य ततो रूपं निरूप्यते ।

तदाविष्टेति, तच्छब्देन प्राणपरामर्शः । तत इति, प्राणस्य तनावाविष्टत्वात् ॥

ननु कथं नाम देहस्य तदावेशः ? इत्याशङ्क्याह

चित्स्पन्दप्राणवृत्तीनामन्त्या या स्थूलता सुषिः ॥ ६६ ॥
सा नाडीरूपतामेत्य देहं संतानयेदिमम् ।

प्राङ्निरूपितस्वरूपाणां चिदादीनां कार्यंजननौन्मुख्यादन्त्या, अत एव चिदादेरन्तःकरणात् सुषिशब्दव्यपदेश्या या स्थूलता बहीरूपतया श्यानीभावः सा

'पादाङ्गुष्ठाग्रतो व्यक्ता नाभितो हृदयं गता ।
सुषुम्ना नाम सा ज्ञेया ब्रह्मरन्ध्राब्जनिर्गता ।
प्राणिनां प्राणसंचारे निर्मिता परमेष्ठिना ॥'

इत्याद्युक्त्या प्रथमं मध्यस्थूणान्यायेन मध्यनाडीरूपतामाश्रित्य वक्ष्यमाणप्रमाणमिमं देहं संतानयेत् सर्वतो भेदोपभेदरूपतया नाड्यन्तरोपजननात् जालवत्संतानवन्तं कुर्यादित्यर्थः ॥

अतश्चागमोऽप्येवमित्याह

श्रीस्वच्छन्देऽत एवोक्तं यथा पर्णं स्वतन्तुभिः ॥ ६७ ॥
व्याप्तं तद्वत्तनुर्द्वारद्वारिभावेन नाडिभिः ।

यथा पलाशपत्रं मध्यतन्त्ववलम्बिभिरात्मीयैस्तन्त्वन्तरैः सर्वत्र व्याप्तं तथा शरीरमपि भेदोपभेदरूपत्वेन द्वारद्वारिकया मध्यनाडिसंलग्नाभिर्गुणप्रधानभावेनावस्थिताभिर्नाडीभिरिति वाक्यार्थः । यदुक्तं तत्र

'नाभ्यधो मेढ्रकन्दे च स्थिता वै नाभिमध्यतः ।
तस्माद्विनिर्गता नाड्यस्तिर्यगूर्ध्वमधः प्रिये ॥
चक्रवत्सस्थितास्तत्र प्रधाना दश नाडयः ।
द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यस्ताभ्यो विनिर्गताः ॥
पुनर्विनिर्गताश्चान्या आभ्योऽप्यन्याः पुनः पुनः ।

यावत्यो रोमकोट्यस्तु तावत्यो नाड्यः स्मृताः ॥
यथा पर्णं पलाशस्य व्याप्तं सर्वत्र तन्तुभिः ।' (स्व० ७।११)

इति ॥

ननु 'मारुतापूरिताः सर्वाः' इत्याद्युक्त्या सर्वा एव तावन्नाड्यः प्राणवहाः, ताभिश्च निखिलमेव शरीरं व्याप्तमिति नास्त्यत्र विमतिः, तत्कथं हृदयाद् द्वादशान्तं मत्तगन्धस्थानं वा यावत्षट्त्रिंशदङ्गुल एव प्राणचार उक्तः ?

इत्याशङ्क्याह

पादाङ्गुष्ठादिकोर्ध्वस्थब्रह्मकुण्डलिकान्तगः ॥ ६८ ॥
कालः समस्तश्चतुरशीतावेवाङ्गुलेष्वितः ।
द्वादशान्तावधि किंचित्सूक्ष्मकालस्थितिं विदुः ॥ ६९ ॥
षण्णवत्यामधः षड्द्विक्रमाच्चाष्टोत्तरं शतम् ।

उर्ध्वंस्था ब्रह्मकुण्डलिका ब्रह्मबिलं, समस्तः प्रागुक्तः कालश्चतुरशीतावङ्गुलेष्विति सार्धत्रिहस्तात्मकत्वात् देहस्य। इत इति, गतः स्थित इत्यर्थः। षण्णवत्यामङ्गुलेष्विति पूर्वतो योज्यम्। तथात्वे च द्वादशानामङ्गुलानामाधिक्येनोपादानात् सूक्ष्मशब्दसन्निधेः पूर्वापरयोर्मानयोः स्थूलत्वं परत्वं चार्थसिद्धम्। अध इति पादाङ्गुष्ठात्। षड्द्विक्रमादिति, षण्णां द्वियोंऽसौ द्वादशाङ्गुलात्मा क्रमस्तस्माद्यदूर्ध्वं इवाधोऽपि द्वादशान्तः संभवेदिति भावः ॥

नन्वेवं देहस्य मानवैचित्र्ये प्राणादेरपि कश्चिदतिशयो न वा ? इत्याशङ्क्याह

अत्र मध्यमसांचरिप्राणोदयलयान्तरे ॥ ७० ॥
विश्वे सृष्टिलयास्ते तु चित्रा वाय्वन्तरक्रमात् ।

अत्र त्रिप्रकारप्रमाणावच्छिन्ने देहे प्राधान्यान्मध्यवाहिनः प्राणस्य ये उदयलया निर्गमप्रवेशास्तदन्ताले विश्वे प्रागुक्तकलना एव सर्वे सृष्टिसंहारा भवन्ति, किंत्वेषामपानवाय्वन्तरक्रमादेव प्राग्वद्वैचित्र्यं न तु देहवैचित्र्यादित्यर्थः ॥

इदानीमाह्निकार्थमेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

इत्येष सूक्ष्मपरिमर्शनशीलनीय-
श्चक्रोदयोऽनुभवशास्त्रदृशा मयोक्तः ॥ ७१ ॥

सूक्ष्मपरिमर्शनेत्यनेन अत्यन्तमस्यावधानगम्यत्वमुक्तमिति शिवम् ॥

प्रतिनियतमन्त्रसमुदयचारभिदनुभवनिभालनोद्युक्तः ।
सप्तममाह्निकमेतद्व्याकृतवाञ्जयरथाभिख्यः ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनवगुप्तविरचिते तन्त्रालोके श्रीजयरथविरचितविवेकाभिख्यव्याख्योपेते चक्रोदयप्रकाशनं नाम सप्तममाह्निकम् ॥ ७ ॥

अष्टममाह्निकं

जयरथकृतविवेकाख्यव्याख्योपेतम्

जयकीर्तिरयं जयताज्जगदम्भोजं विभक्तभुवनदलम् ।
रविरिव विकासयति यश्चिदेकनालाश्रयत्वेन ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन देशाध्वनः स्वरूपं संगिरितुमुपक्रमते

देशाध्वनोऽप्यथ समासविकासयोगात्
सङ्गीयते विधिरयं शिवशास्त्रदृष्टः ।। १ ।।

नन्ववान्तराणां प्रमेयाणामनन्तानां प्रतिपाद्यत्वेऽपि कथमिह अस्यैव निर्देशः, इत्याशङ्क्याह

विचारितोऽयं कालाध्वा क्रियाशक्तिमयः प्रभोः ।
मूर्तिवैचित्र्यजस्तज्जो प्रभुजः देशाध्वाथ निरूप्यते ।। २ ।।

'अथ' इत्यानन्तर्ये । तत्पदमन्त्रवर्णात्मना त्रिप्रकारः कालाध्वा विचारितः,—इति तदानन्तर्येण युक्तं देशाध्वनोऽप्यत्र निरूपणम्,—इत्यत एव क्रमेण भुवनतत्त्वकलाप्रतिपादकं वक्ष्यमाणमाह्निकचतुष्टयम् । 'तज्ज' इति तस्मात् प्रभोरेव जातः स एव तथा तथा बहिः स्फुरति इत्यर्थः । यदाहुः

'आश्यानं चिद्रसस्यौघं साकारत्वमुपागतम् ।
जगद्रूपतया वन्दे प्रत्यक्षं भैरवं वपुः ॥'

इति ॥ २ ॥

ननु यद्येवं षड्विधोऽपि अयमध्वा किंचिदेकरूपात् तस्मादतिरिक्तो न वा ? इत्याशङ्क्याह

अध्वा समस्त एवायं चिन्मात्रे संप्रतिष्ठितः ।
यत्तत्र नहि विश्रान्तं तन्नभः कुसुमायते ।। ३ ।।

'संप्रतिष्ठित' इति तदनतिरिक्त इत्यर्थः । अत्र व्यतिरेकमुखेन द्वितीयार्धं हेतुः । 'नभः कुसुमायत' इति न किंचित् स्यादिति यावत् ॥ ३ ॥

ननु यदि नाम संविदानतिरिक्त एवायमध्वा, तत् कथं सर्वत्र बहिर्भेदेन भायात् ? इत्याशङ्क्याह

संविद्द्वारेण तत्सृष्टे शून्ये धियि मरुत्सु च ।
नाडीचक्रानुचक्रेषु बहिर्देहेऽध्वसंस्थितिः ॥ ४ ॥

संविदेव हि स्वस्वातन्त्र्यात् स्वं स्वरूपं गोपयित्वा स्वसमुल्लासिते शून्यप्राणबुद्धिदेहात्मनि प्रमातरि, बहिः प्रमेये च अनतिरिक्तत्वेऽप्यतिरिक्तमिव षड्विधमपि अध्वानमवभासयति,—इत्युक्तं 'संविद्द्वारेण तत्सृष्टे शून्यादावध्वसंस्थितिः' इति । 'नाडीचक्रानुचक्रेषु' इति मरुत्सामानाधिकरण्येन योज्यम् ॥ ४ ॥

ननु यद्येवं तदस्तु को दोषस्तन्निरूपणेन पुनः कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह

तत्राध्वैवं निरूप्योऽयं यतस्तत्प्रक्रियाक्रमम् ।
अनुसंदधदेव द्राग्योगी भैरवतां व्रजेत् ॥ ५ ॥

'प्रक्रियाक्रमम्' इति कालाग्न्यादेरनाश्रितपर्यन्तं तथातथानुपूर्व्येण अवस्थानम् । 'अनुसंदधत्' इति 'सर्वमहम्' इति विमर्शनेन स्वात्मविश्रान्तिमयतामापादयन् योगी शीघ्रमेव परसंविदैकात्म्यमियात् ॥ ५ ॥

नचैतदस्मदुपज्ञमेव, इत्याह

दिदृक्षयेव सर्वार्थान् यदा व्याप्यावतिष्ठते ।
तदा किं बहुनोक्तेन इत्युक्तं स्पन्दशासने ॥ ६ ॥

यथा दिदृक्षावसरे स्वसाक्षितयैव अर्थस्तथा स्फुरति, तथैव योगी धरादिशिवान्ततत्त्वान्तर्भाविनः सर्वानर्थान् यदा 'सर्वमहम्' इत्यनुसंधानपूर्वं स्वात्मनि क्रोडीकृत्यावतिष्ठते तदा निःशेषवेद्यविगलनेन परभैरवदशावेशचमत्काररूपं यत् फलं, तत् स्वसंविदेवानुभविष्यति,—इत्यत्र बहुनोक्तेन किं ? न कश्चिदर्थं इत्यर्थः । 'स्वयमेवावभोत्स्यते' इति चात्र तुर्यः पादः ॥ ६ ॥

ननु अध्वप्रक्रियाज्ञानमात्रादेव किमेवं भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

ज्ञात्वा समस्तमध्वानं तदीशेषु विलापयेत् ।
तान् देहप्राणधीचक्रे पूर्ववद्गालयेत्क्रमात् ॥ ७ ॥

तत्समस्तं स्वसंवित्तौ सा संविद्दुरितात्मिका ।
उपास्यमाना संसारसागरप्रलयानलः ॥ ८ ॥

'तदीशेषु' इति ब्रह्मादिषु । 'तान्' तदीशानपि देहबुद्धिप्राणशून्यात्मनि कल्पिते रूपे 'पूर्ववत्' कालाध्वनिरूपितनीत्या 'गालयेत्' देहादारभ्य यथोत्तरं विश्रमयेत्, यावत् 'क्रमात्' प्राप्तावसरं 'तत् समस्तं' देहादि स्वसंवित्सात्कुर्यात्, येनास्य सा संविदशेषवेद्यग्रासीकारेण पूर्णा सती 'उपास्यमाना' भूयो भूयस्तथा परिशील्यमाना द्वयाद्यवभासतिरस्कारेण परमाद्वयमयतया प्रस्फुरेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु

'अथ कालाग्निरुद्राद्यः कटाहः संव्यवस्थितः ।
कोटियोजनबाहुल्यस्तस्योर्ध्वे भुवनानि तु ॥
नवनवतिकोट्यश्चाप्यण्डानां तु सहस्रकम् ।
कोटीनां सप्तति लक्षाण्ययुतानां सहस्रकम् ।
अर्बुदान्यथ वृन्दानि खर्वाणि च तथैव च ।
पद्मानि चाप्यसंख्यानीत्येवमादीन्यनेकशः ॥'

(स्व० १०।४)

इत्याद्युक्त्या भुवनानामानन्त्ये तदधीशानामपि आनन्त्यम्—इति तेषां प्रत्येकमेवमनुसंधाने जन्मसहस्रैरपि न कश्चित् पारं यायात्—इत्येतदशक्यानुष्ठानम्, इत्याशङ्क्याह

श्रीमद्दीक्षोत्तरे चैतानध्वेशान् गुरुरब्रवीत् ।

'गुरुः' इत्याद्यः श्रीकण्ठनाथः । अब्रवीदिति नैयत्येन ॥

तत्रत्यमेव ग्रन्थं पठति

ब्रह्मानन्तात्प्रधानान्तं विष्णुः पुंसः कलान्तगम् ॥ ९ ॥

रुद्रो ग्रन्थौ च मायायामीशः सादाख्यगोचरे ।
अनाश्रितः शिवस्तस्माद्व्याप्ता तद्व्यापकः परः ॥ १० ॥

ब्रह्माण्डकर्परिकाधोवर्तिनोऽनन्तात्प्रभृति प्रधानान्तं ब्रह्मा व्याप्ता,—इति संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । ग्रन्थौ चेति, चशब्देन तद्गतरूपायामपि मायायां रुद्रो व्याप्तेत्यर्थः । 'ईश' इतीश्वरः । 'सादाख्यगोचर'

इति शुद्धविद्यादितत्त्वत्रयात्मनि। 'तस्मात्' इति सादाख्यगोचरात् अर्थाद्दूर्ध्वं शक्तितत्वस्थाने नु 'तद्व्यापक' इति तेषां ब्रह्माद्यनाश्रितान्तानां पञ्चानामपि कारणानां व्यापकः परः शिव इत्यर्थः[1] अतश्च नियतत्वात्तदीशानां प्रत्युतैतत् सुखोपायम्, इत्यतः परमन्यज्ज्ञानं नास्तीत्युक्तप्रायम् ॥ १० ॥

यदभिप्रायेणैव श्रीस्वच्छन्दशास्त्रमप्येवमाह

एवं शिवत्वमापन्नमिति मत्वा न्यरूप्यत ।
न प्रक्रियापरं ज्ञानमिति स्वच्छन्दशासने ॥ ११ ॥

यदुक्तं तत्र

'नास्ति दीक्षासमो मोक्षो न विद्या मातृकापरा ।
न प्रक्रियापरं ज्ञानं नास्ति योगस्त्वलक्षकः ॥' (११।१९८)

इति ॥ ११ ॥

नन्वेवमध्वनोऽनुसंधाने कथं बोधस्य साक्षात्कारो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

त्रिशिरः शासने बोधो मूलमध्याग्रकल्पितः ।
षट्त्रिंशत्तत्त्वसंरम्भः स्मृतिर्भेदविकल्पना ॥ १२ ॥
अव्याहतविभागोऽस्मिभावो मूलं तु बोधगम् ।
समस्ततत्त्वभावोऽयं स्वात्मन्येवाविभागकः ॥ १३ ॥
बोधमध्यं भवेत्किंचिदाधाराधेयलक्षणम् ।
तत्त्वभेदविभागेन स्वभावस्थितिलक्षणम् ॥ १४ ॥
बोधाग्रं तत्तु चिद्बोधं निस्तरङ्गं बृहत्सुखम् ।

श्रीत्रिशिरोभैरवे हि बोध एव मूलमध्याग्रकल्पितः सन् षट्त्रिंशत्तत्त्व-संरम्भस्तथोल्लसितः,— इत्यर्थादुक्तं, येन तदनुसंधानाद्बोधसाक्षात्कारः स्यात्। तदेवार्थद्वारेण पठति 'स्मृतिः' इत्यादि। इह खलु यो नाम 'अस्मिभावः'

'बुद्ध्यस्मितासुसंरूढो गुणान्पूर्वं विभेद्य च ।
विचारयेद्भूतधर्मान् पृथिव्यादिक्रमेण तु ॥'

इत्यादि तत्रत्योक्त्या अनात्मरूपबुद्ध्यादिनिष्ठाहंभावः संकुचितः प्रमाता स स्मृतिर्भेदविकल्पना च तत्स्वभाव इत्यर्थः। स हि 'इदमहं जानामि' इति

भेदेनैव विश्वं विकल्पयेत् । न केवलं सद्रूपमेवार्थमेवं विकल्पयेत्, यावद्दग्ध-पित्रादिविषये स्मृतिविकल्पादावसदपि,—इत्युक्तं 'स्मृतिः' इति । अत एवेदन्तायाः प्राधान्यादव्याहृतविभागः सुस्फुटभेदात्मक इत्यर्थः । तच्च बोधगं मूलं बोधस्य परां कोटिं प्राप्तं स्थौल्यमुच्यते, इत्यर्थः तथा अयं भेदेनोल्लसितः 'समस्ततत्त्वभावो' भूतभावादिः 'इदमहम्' इति न्यायेन बोधरूपे 'स्वात्मन्येव' विश्रान्तोऽत एव 'अविभागको' विगलितभेदो बोधमध्यं भवेत् नतु बोधाग्रं; यतस्तदहन्तेदन्तयोः सामानाधिकरण्यात् आमुखे भेदप्रतिभासात् 'किंचिदाधाराधेयलक्षणं' किंचित्पदेन बोधमूलवन्न भेदप्रधानं नापि बोधाग्रवदभेदप्रधानम्,– इति प्रकाशितम्; अत एव अन्तरालवर्तित्वात् 'मध्यम्' इत्युक्तम् । तथा तत्त्वानां भेदस्य 'विभागेन' मूलत एव शातनेन यत् 'अहम्' इत्यामर्शरूपे स्वात्मन्येवावस्थानं तत् 'बोधाग्रं' सकलभावाविभागस्वभावः, परां काष्ठां प्राप्तो बोध इत्यर्थः । अत एव तच्चिद्बोधरूपं नतु अणुबोधरूपं, निस्तरङ्गं न तु क्षुब्धं, 'बृहत् सखं' जगदानन्दरूपं न तु अनानन्दादिरूपमित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'षट्त्रिंशत्तत्त्वविषये यद्भेदेन विकल्पना ।
स्मृतिः सुस्फुटभेदात्मा मितमाता तदुच्यते ॥
प्रान्तावस्थितिविज्ञानं स्थौल्यं बोधस्य भैरवि ।
समस्ततत्त्वभावोऽयं नावलोक्यो विभागशः ॥
स्वात्मनि संस्थितं विन्द्याद्बोधमध्यं तदुच्यते ।
आधाराधेयभावोऽयमुभयावस्थितस्य च ॥
तत्त्वभेदविभागेन स्वभावस्थितिलक्षणम् ।
तत्पदस्थो न विन्देत चिद्व्योमान्तरवर्तिनः ॥
तदतीतं विजानीयान्मध्यमं प्राप्त्यवस्थितम् ।
प्रान्तावस्थितिविज्ञेयं बोधाग्रं तदिहोच्यते ॥
शक्तिज्ञानं विजानीयात्परमानन्दलक्षणम् ।
नित्योदितं सुखं विद्धि निस्तरङ्गं तु कथ्यते ॥
बृहत्सुखेति कथितं चिद्बोधं तु निगद्यते ।'

इति ॥ १४ ॥

एवं षड्विधेऽप्यध्वनि संविदैकात्म्यं परिशीलयतो योगिनो भैरवीभाव एव भवेत्, इत्याह

संविदेकात्मतानीतभूतभावपुरादिकः ॥ १५ ॥
अव्यवच्छिन्नसंवित्तिर्भैरवः परमेश्वरः ।

न केवलमेतदत्रैवोक्तं यावदन्यत्रापि, इत्याह

श्रीदेव्या यामले चोक्तं षट्त्रिंशत्तत्त्वसुन्दरम् ॥ १६ ॥
अध्वानं षड्विधं ध्यायन्सद्यः शिवमयो भवेत् ।

'ध्यायन्' इति स्वसंविदभेदेन परामृशन्नित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'अध्वानं निखिलं देवि तत्त्वषट्त्रिंशदुज्ज्वलम् ।
चिन्तयन् सद्य आप्नोति पदं शाश्वतमुत्तमम् ॥'

इति ॥ १६ ॥

ननु यदि नाम बोधात्मैव षड्विधोऽपि अयमध्वा, तद्बोधस्य देशाद्यनवच्छिन्नत्वात् कथमस्योर्ध्वादिव्यवस्था स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

यद्यप्यमुष्य नाथस्य संवित्त्यनतिरेकिणः ॥ १७ ॥
पूर्णस्योर्ध्वादिमध्यान्तव्यवस्था नास्ति वास्तवी ।
तथापि प्रतिपत्तॄणां प्रतिपादयितुस्तथा ॥ १८ ॥
स्वस्वरूपानुसारेण मध्यादित्वादिकल्पनाः ।

प्रतिपत्रादयो हि संकुचितरूपत्वात् गृहीतदेहाद्यभिमानाः,—इति तदनुसारेणोर्ध्वादिव्यवस्थां कल्पयेयुः, न तु वस्तुतः सा संभवेत्; अत एवोर्ध्वमप्यन्यापेक्षयाधः स्यात् । तस्मात् प्रतिपत्राद्यपेक्षयैवेयं व्यवस्था—यत् पृथिवीतत्त्वं सर्वतत्त्वान्तर्वर्ति तत्त्वान्तराणि च तद्बहिरिति ॥ १८ ॥

तदाह

ततः प्रमातृसंकल्पनियमात् पार्थिवं विदुः ॥ १९ ॥
तत्त्वं सर्वान्तरालस्थं यत्सर्वावरणैर्वृतम् ।

पृथिवीतत्त्वमत्र च स्थौल्यस्य परा कोटिः, इति तदुपक्रमं सुखेनावबोधात् तत्रैव प्रथमं भुवनस्थितिरुच्यते, इत्याह

तदत्र पार्थिवे तत्त्वे कथ्यते भुवनस्थितिः ॥ २० ॥

तामेवाह

नेता कटाहरुद्राणामनन्तः कामसेविनाम् ।
पोतारूढो जलस्यान्तर्मद्यपानविघूर्णितः ।। २१ ।।
स देवं भैरवं ध्यायन् नागैश्च परिवारितः ।।

जलस्यान्तरित्यर्थात् तदुपरि संस्थितः । यदुक्तम् इति ।

'संस्थितः सोऽम्भसां मूर्ध्नि शक्त्याधारस्तु हूहुकः ।'

अत एव चास्य अप्तत्त्वसंनिकर्षेण कटाहस्याधो बहिर्देशेऽवस्थानं न त्वन्तर्,—इति सिद्धम् । यदुक्तं श्रीनन्दिशाखायाम्

'कोटियोजनतः स्थौल्यं ब्रह्माण्डस्य कटाहके ।
तथैवोर्ध्वं स्थितं ज्ञेयमन्तरं कथ्यते प्रिये ।।
अष्टानवनिकोटिभिर्ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ।'

इत्युपक्रम्य

'कटाहाधः स्थितं देवि हूहुकं भुवनेश्वरम् ।
शक्त्याधारं तु जानीयादनन्तं वरवर्णिनि ।।'

इति । श्रीत्रिशिरोभैरवेऽपि

'ब्रह्माण्डबाह्यतोऽनन्तो विश्वाधारस्तु कथ्यते ।'

इति । अन्तरवस्थाने चास्य

'दशकोटिमितं तत्तु पोतैः सर्वत्र तत्समम् ।
ऊर्ध्वं तस्य सुरेशानि कोटिमात्रं तमः परम् ।।'

इत्याद्युक्तं भुवनादिमानं वक्ष्यमाणब्रह्माण्डान्तर्वर्तिभुवनमानसंख्यातोऽतिरिच्येत,—इति तत्संख्याया आसमञ्जस्यं स्यात् । ननु यद्येवं तदनन्तस्य

'ब्रह्माण्डमण्डपस्यान्तर्भुवनानि विशोधयेत् ।
आदावनन्तभुवनं कौष्माण्डं हाटकेश्वरम् ।।
अनन्तभुवनस्यानु कालाग्निभुवनं महत् ।
शार्वं ब्राह्मं वैष्णवं च रौद्रं भुवनमुत्तमम् ।।
ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु अष्टावेते प्रकीर्तिताः ।'

इत्यादीनामन्तःस्थितिविधायकानां वाक्यानां कोऽर्थः स्यात् । किं च

'ब्रह्मणोऽण्डस्य शकलं कोटिमात्रं प्रमाणतः ।
तदूर्ध्वं कालरुद्रस्तु दशेशानसमन्वितः ॥
कोटिमात्रं पुरं तस्य तज्ज्वाला दशकोटयः ।
अनन्तोऽधः पद्म ऊर्ध्वे अन्ये तु क्रमशः स्थिताः ॥'

इति । तथा

'अधः कालान्तगो रुद्रो दशेशस्थानमध्यगः ।
पद्मश्चोर्ध्वमधोऽनन्तस्तथान्ये क्रमवर्तिनः ॥'

इत्याद्युक्त्या कालाग्निभुवनान्तरेव अस्य भुवनं न तु पृथक्,—इति वक्ष्यमाणाया भुवनसंख्याया अपि न किंचिदासमञ्जस्यम् । इह च अनन्तस्य श्रीसिद्धातन्त्रोक्तं भुवनमानं न ग्राह्यमेव,

'क्रियादिभेदभेदेन तन्त्रभेदो यतः स्मृतः ।
तस्माद्यत्र यदेवोक्तं तत्कार्यं नान्यतन्त्रतः ॥'

इत्याद्युक्त्या तत्प्रक्रियाया भिन्नत्वात् । तथा च इह नरकाणां द्वात्रिंशत्कोटयो मानं तत्रैकविंशतिः । यदुक्तम्

'तस्योर्ध्वं नरका घोरा एकविंशतिकोटयः ।'

इति । इहापि

'अण्डस्यान्तरनन्तः.......................... ।' (८।१९३)

इति,

'अष्टावन्तः साकं शर्वेण...................... ।' (८।१९७)

इति च वक्ष्यमाणं व्याहन्येत,—इति किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ? । इदमत्र प्रतिपत्तव्यं—यदनन्तस्य बहिरवस्थानमिति । तथाहि श्रीतन्त्रराजभट्टारके

'ब्रह्माण्डमण्डपान्तर्.......................... ।'

इत्यादिकमनन्तस्य नान्तःस्थितेर्विधायकं, किन्त्वेवं शुद्धिक्रमस्य तदवस्थितेः पूर्वमुक्तत्वात्, एतावन्मात्रस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । यदुक्तं तत्र

'अतो भुवनदीक्षान्या शृणु पार्वति तत्त्वतः ।
आदिषट्के पुरा प्रोक्तमेतन्निखिलतो मया ॥
तथापि तव वक्ष्यामि संक्षेपादिह भामिनि ।'

इत्युपक्रम्य

'तेषां विभागमधुना शृणु वीरेन्द्रवन्दिते ।'

इति। तत्र च अस्यादिषट्के वहिरेवावस्थानं विहितम्। यदुक्तम्

'यत्तद्भूम्यण्डकं भाति पोतमम्बुजजन्मनः।
तस्याधोभागगा भान्ति पूर्वदृष्टान्तकारकाः॥
शेषाहिफणमाणिक्यविश्वकर्म्मप्रसादतः ।' (?)

इत्युपक्रम्य

'अनन्तशक्तिचन्द्रांशुपीयूषोर्मिभिरुल्वणैः ॥
आलिङ्गितमतश्चोच्चैरसत्त्वाधः पयोच्छलत्॥
भुवनं तस्य वीरस्य भात्यनन्तस्य स्वश्रिया।
अनन्तवनितावक्त्रपद्मषण्डसरः सदा॥'

इति विशेष्य

'ततो हूहुकरुद्रस्य चूडामणिनभ (विव) स्वतः।
त्विषा प्रध्वस्ततिमिरं पुरं वीरगणाकुलम्॥'

इत्यादिना हूहुकरुद्राणां भुवनानि,

'भैरवीयमहारज्जुप्रबद्धानि महेश्वरि।
एतान्यप्सु पुराण्यत्र निभृतानि शिवात्मना॥
लक्षोच्छ्रितानि सर्वाणि सलिलावर्तगानि च।'

इत्यादिना च तेषां देशं मानं चाभिधाय

'समन्ताद्ब्रह्मणोऽण्डं तु शतकोटिप्रविस्तरम्।
कटाहं च स्मृतं कोटिः शतरुद्रैः समन्वितम्॥'

इति। यत्पुनः

'....................अन्तर्भुवनानि विशोधयेत्।'

इत्याद्युक्तं तन्मल्लग्रामवद्भूम्ना व्याख्येयम्, अन्यथा हि पूर्वापरव्याघातः स्यात्। एवमत्र अनन्तपूर्वकं शतरुद्रपर्यन्तं भुवनानां शुद्धौ यौगपद्येन तदसंपत्तेः क्रममात्रमेवाभिधित्सितं न त्वन्तर्बहीरूपत्वमपि, तथात्वे तच्छुद्धावविशेषात्। एवं

'एतेषां तु अवस्ताद्वै कालाग्निभुवनं ततः।
हूहुकाश्च तथा देवि ब्रह्माण्डोदरवर्तिनः॥'

इत्यादावपि व्याख्येयम्। एतच्चोत्तानतयैव गृहीत्वा संग्रहकाराः प्रवृत्ताः,—इति तत्र तत्र तथाभ्यधुः, येनास्य अन्तरवस्थाने भ्रान्तिबीजत्वं प्ररूढम्। तथा च सोमशंभुः

'अथ हूहुककालाग्निरुद्रो हाटक एव च ।
कूष्माण्डश्चाथ शर्वश्च ब्रह्मा विष्णुश्च सप्तमः ॥
रुद्रश्चाष्टाविमे रुद्राः कटाहस्यान्तरे स्थिताः ।'

इति । गुरुभिरेतन्नाना विकल्पितम्,—इति तन्मतप्रदर्शनाशयेन

'अण्डस्यान्तरनन्त............................ ।' (८।३९३)

इति,

अष्टावन्तः साकं शर्वेण........................ । (८।३९७)

इति च पुरस्तादिह वक्ष्यति,—इति न पूर्वापरव्याहतत्वम् । यद्वक्ष्यति

अथ सकलभुवनमानं यत्पूर्वं निगदितं निजैर्गुरुभिः ।
तद्वक्ष्यते समासाद्बुद्धौ येनाशु संक्रामेत् ॥' (८।३९२)

इति । यत्तु कालाग्निभुवनान्तरेवास्य भुवनं न पृथक्—इत्युक्तं तदयुक्तम्; अयं हि हूंहुकरुद्राधिपतेर्बहिरवस्थितात् पृथक्शोध्यादनन्तात् कालाग्नेर्भुवनान्तर्वर्ती तत्परिवारभूतोऽन्यः । एतस्यैव हि तत्त्वे पृथक्शोध्यत्वमनभिधानीयं, कालाग्निरुद्रशुद्ध्यैव तच्छुद्धेः; अन्यथा पद्मादीनामपि तदापतेत्,—इति अन्तरनेके रुद्राः शोधनीयाः स्युः,—इति वृत्तावष्टोत्तरादपि शतादधिकानि प्रसज्येरन् । एवमन्यैश्च यदस्य बहिर्देशावस्थानेऽपि अधःस्थशतरुद्रदशकान्यतरत्वमुक्तं तदप्युक्तम्; एवं हि अस्य तन्मध्यपाठेनैव गतार्थत्वादादितरमेव पृथगभिधानं स्यात् । यच्च श्रीसिद्धातन्त्रोक्तं भुवनमानमिह न ग्राह्यम्,—इत्युक्तं तदप्ययुक्तम्; यतो यदि नाम नरकादिवदनन्तभुवनस्येह मानं किंचिदुच्येत तत्प्रक्रियाभेदादन्यतन्त्रोक्तमग्राह्यमेव,—इति स्यात् । भुवनस्य मानमवश्यभावि, तच्चेह नोक्तम्,—इति तदाकाङ्क्षायामेव अवश्यमेवान्यतः कुतश्चिदपेक्षणीयम्,—इति को नाम श्रीसिद्धातन्त्रे प्रद्वेषः । यद्वा श्रीतन्त्रराजभट्टारकेऽपि अस्य लक्षोच्छ्रितत्वमुक्तम्,—इति तदपेक्ष्यतां, को नाम नो निर्बन्धः; यावता हि अस्माकमन्तर्भुवनमानसंख्याया आसमञ्जस्यमभिधानीयं तच्च उभयथापि सिद्ध्येत्,—इत्यलं बहुना । 'कटाहरुद्राणाम्' इति कटाहाधोवर्तिनां हूहुकरुद्राणाम्; अतश्च तच्छुद्ध्यैव एतच्छुद्धिर्भवेदिति भावः । यदुक्तम्

'तेन शुद्धेन शुद्धानि खण्डान्यत्रांहकैः सह ।' (स्व० १०।६)

इति । एवमुत्तरत्रापि तत्तद्भुवनेश्वरद्वारेणैव तत्तद्भुवनशुद्धिरिति मन्तव्यम् । यदुक्तम्

'न तत्र दुःखितः कश्चिन्मुक्त्वा दुःखमनङ्गजम् ।
रमन्ते तत्र वै वीरा नारीभिः सह लीलया ॥' (स्व० १०।८)

इति । पोतारूढ इति, यदुक्तम्

'अनन्तः संस्थितोऽधस्तात्पोतारूढो जलान्तरे ।'

इति । मद्यपानविघूर्णित इति, यदुक्तम्

'महापानरतः श्रीमान्महामत्तः सदाम्भसि ।'

इति । भैरवं ध्यायन्नित्यनेन अस्य तदेकप्रवणतया

'भुवनेश त्वया नास्य साधकस्य शिवाज्ञया ।
प्रतिबन्धः प्रकर्तव्यो यातुः पदमनामयम् ॥' (मा० वि० ९।६४)

इत्यादि तदाज्ञानुविधायित्वमस्ति,—इति प्रथमत एव सर्वाक्षेपेण प्रकाशितम् । नागैरिति, यदुक्तम्

'पद्मश्चैव महापद्मः शङ्खपालोऽथ वज्रिणः ।
कार्कोटश्च निषादश्च कम्बलाश्वतरावुभौ ॥
एभिश्चैव महानागैः समन्तात्परिवारितः ॥'

इति । एवं च स्वयमपि नागरूपत्वमेव, इति सिद्धम् । यदुक्तम्

'ऊर्ध्वबाहुर्महाकायो नागरूपी महाबलः ।
फणानां तु सहस्रेण धारयित्वा जगत्स्थितः ॥'

इति । अत एव श्रीतन्त्रराजभट्टारके शेषाहित्वेनायमुक्तः ॥ २१ ॥

इदानीं ब्रह्माण्डस्यान्तर्भुवनानि वक्तुमुपक्रमते

कालाग्नेर्भुवनं चोर्ध्वं कोटियोजनमुच्छ्रितम् ॥ २२ ॥
लोकानां भस्मसाद्भावभयान्नोर्ध्वं स वीक्षते ।

ऊर्ध्वं इत्यर्थात् कटाहस्य, स च कोटियोजनानां घनः । यद्वक्ष्यति

'अधश्चोर्ध्वं कटाहोऽण्डे स घनः कोटियोजनः :' (स्व० १०।१६२)

इति । नोर्ध्वं स वीक्षते इति, यदुक्तम्

नोर्ध्वं निरीक्षते देवो भेदं भूद्भस्मसाज्जगत् ।

इति । अत एवास्योर्ध्ववक्त्रमनुन्मीलितम्,—इति चतुर्वक्त्रत्वमेव सर्वत्रोक्तम् । यदुक्तम्

'त्रिनेत्रः स चतुर्वक्त्रो वह्निज्वालावलीधरः ।'

इति ॥ २२ ॥

ननु

'यो हि यस्मादगुणोत्कृष्टः स तस्मादूर्ध्वमिष्यते । (मा० वि० २।६०)

इत्याद्युक्त्या नरकोर्ध्वमस्यावस्थानं युक्तं, तत् कथं तदध उक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

स च व्याप्तापि विश्वस्य यस्मात्प्लुष्यन्निमां भुवम् ॥ २३ ॥
नरकेभ्यः पुरा व्यक्तस्तेनासौ तदधो मतः ।

उक्तं च प्राक्

'निरयेभ्यः पुरा कालवह्नेर्व्यक्तिर्यतस्ततः ।
विभुरप्येष तदधः........................ ॥' (६।१४२)

इति ॥ २३ ॥

दश कोटचो विभोर्ज्वाला तदर्धं शून्यमूर्ध्वतः ॥ २४ ॥
तदूर्ध्वे नरकाधीशाः क्रमाद्दुःखैकवेदनाः ।
अधो मध्ये तदूर्ध्वे च स्थिता भेदान्तरैर्वृताः ॥ २५ ॥
अवीचिकुम्भीपाकाख्यरौरवास्तेष्वनुक्रमात् ।
एकादशैकादश च दशेत्यन्तः शराग्नि तत् ॥ २६ ॥
प्रत्येकमेषामेकोना कोटिरुच्छ्रितिरन्तरम् ।
लक्षमत्र खवेदास्य संख्यानामन्तरा स्थितिः ॥ २७ ॥
कूष्माण्ड ऊर्ध्वे लक्षोनकोटिस्थानस्तदीशिता ।

'तदर्धं' पञ्च कोटयः । 'शून्यं' धूमोष्मादिभयाज्जनरहितम् । यदुक्तम्

'अस्योपरिष्टाद्देवेशि पञ्च कोट्यो वरानने ।
न कश्चिन्निवसत्यत्र धूमोष्मपरितापितः ॥' (स्व० १०।३०)

इति । 'तदूर्ध्वे' शून्योपरि । अनुक्रमादिति संहारात्मनः, तेन रौरवे कुम्भीपाके चैकादशान्तर्भवन्ति अवीचौ च दश,—इत्यात्मना सह तन्नरकत्रयं 'शराग्नि' पञ्चत्रिंशत्संख्यावच्छिन्नं भवतीत्यर्थः । यदुक्तम्

'नरकैकादशगतमवीचिं शोधयेत्प्रिये ।
आत्मना द्वादशं देवि कुम्भीपाकं विशोधयेत् ॥
महारौरवसंज्ञं चाप्येवमेव विशोधयेत् ।
पञ्चत्रिंशत्प्रवक्ष्यामि समासेन वरानने ॥
अवीचिः क्रिमिनिचयो नदी वैतरणी तथा ।
लोहश्च शल्मलिश्चैवाप्यसिपर्वत एव च ॥
सोच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः पूतिमांसः परस्तथा ।
तप्तत्रपुः क्षारकूपो जतुलेपस्तथैव च ॥
अन्तर्भूता अवीचौ तु कुम्भीपाकस्य श्रूयताम् ।
अस्थिभङ्गः क्रकचच्छेदकूपश्चापि कटङ्कटः ॥
वसामिश्रो ह्ययस्तुण्डस्त्रपुलेपश्च कीर्तितः ।
कुम्भीपाकश्च विज्ञेयस्तीक्ष्णासिश्च तथैव च ॥
तप्तलोहश्च विज्ञेयः क्षुरधारपथस्तथा ।
अशनिश्च सुतप्तश्च द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥
एकादशान्तर्विज्ञेयाः कुम्भीपाकस्य दारुणाः ।
महारौरवराजे च अत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
कालसूत्रो महापद्मः कुम्भः संजीवनेक्षुकौ ।
पाशोऽम्बरीशकश्चैव अयः पट्टस्तथैव च ॥
दण्डयन्त्रस्त्वमेध्यश्च घोररूपस्तथापरः ।
महारौरव एतेषामुपरिष्टाद्व्यवस्थितः ॥' (स्व० १०।८१-९०)

इति । 'एषाम्' इति त्रयान्तर्भूतानां द्वात्रिंशतो नरकाणाम् 'एकोना कोटिः' इति नवनवतिर्लक्षाणि । 'अन्तरम्' इति प्रत्येकं शून्यरूपं, तेन द्वात्रिंशत् कोटयः । तत्र सचत्वारिंशच्छतं प्रधान, तत्रापि द्वात्रिंशत्, तत्रापि त्रयमित्युक्तं स्यात् । यदुक्तम्

'अतः परं वरारोहे नरकाः परिकीर्तिताः ।
पञ्चाशत् कोटयो देवि······················ ॥' (स्व० १०।३१)

इति । तथा

'तेषु मध्ये शतं श्रेष्ठं चत्वारिंशाधिकं प्रिये ।
तेषामपि वराश्चान्ये द्वात्रिंशन्नरकाधिपाः ॥
राजराजेश्वरास्त्रीणि························ ॥'

इति । एवमुपदेशे च अयमाशयो—यत् दीक्ष्यस्य पापभूयस्त्वे तारतम्येन

निश्चिते वितत्य नरकाणां शुद्धिः, अन्यथा तु संक्षेपेणेति । ऊर्ध्वं इति, नरकाणाम् ॥ २७ ॥

नन्वेवंविधेषु नरकेषु के नाम वसन्ति, के वा न ? इत्याशङ्क्याह

शास्त्रविरुद्धाचरणात् कृष्णं ये कर्म विदधते ॥ २८ ॥
तत्र भीमैर्लोकपुरुषैः पीड्यन्ते भोगपर्यन्तम् ।

ये सकृदपि परमेशं शिवमेकाग्रेण चेतसा शरणम् ॥२९॥
यान्ति न ते नरकयुजः कृष्णं तेषां सुखाल्पतादायि ।

'शास्त्रविरुद्धाचरणात्' इति विहितस्याकरणात् निषिद्धस्य च करणात् । सुखाल्पतादायीति, प्रमादादपरिनिष्पन्नत्वात् । तदुक्तम्

'एतेऽतिघोरा नरकास्त्रिकोणाः परिकीर्तिताः ।
असत्कर्मरतानां तु प्राणिनां पातनाय वै ॥
निस्त्रिंशकर्मकर्तॄणां शठानां पापकर्मणाम् ।
निर्दयाधमजातीनां परहिंसारतात्मनाम् ॥
परदाररतानां च शिवशास्त्रस्य दूषिणाम् ।
देवद्रव्यापहाराणां ब्रह्मघ्नपितृघातिनाम् ॥
गोघ्नानां च कृतघ्नानां मित्रविस्रम्भघातिनाम् ।
सुवर्णभूमिहर्तॄणां शौचाचारनिवर्तिनाम् ॥
दयादाक्षिण्यहीनानां पैशुन्यानृतचेतसाम् ।
नरकाश्च समाख्यातास्त्वकर्मपथवर्तिनाम् ॥
शुभकर्मरता लोका नरके न पतन्ति हि ।
तत् समासेन वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
सत्यं क्षान्तिरहिंसा च शौचं स्नानमकल्कता ।
दयालौल्यं च यस्यासौ नरकान्नाधिगच्छति ॥
शान्तो दान्तः सुहृष्टात्मा त्वनहंकारवान्समः ।
अद्रोही चानसूयश्च परैश्वर्ये च निःस्पृहः ॥
अमात्सर्यममानित्वं शिवभक्तिरचापलम् ।
जपध्यानरतिः स्थैर्यं कार्पण्यस्य च वर्जनम् ॥
व्रतानि नियमाश्चैव स्वाध्यायश्च त्रिसन्ध्यता ।
सर्वत्र श्रद्दधानत्वमार्जवं ह्रीर्मनस्विता ॥

ओजः प्रशान्तिः संतोषोऽप्रियवाक्यविवर्जनम् ।
परीक्ष्यकारिता नित्यं मनोऽहंकारनिग्रहः ॥
अदम्भित्वममानित्वमकल्को ज्ञानशीलता ।
पितृदेवार्चने भक्तिर्गोब्राह्मणशरण्यता ॥
अग्नौ होमो गुरौ दानं ज्ञानिनां पर्युपासनम् ।
एकान्ते च रतिर्ध्यानमात्मन्येव च तुष्टता ॥
अव्यापारः परार्थेषु औदासीन्यमनागसः ।
अक्रोधित्वमनालस्यमिति धर्माः प्रकीर्तिताः ॥
यस्त्वेतान्भजते धर्मान् सोऽमृतत्वाय कल्पते ।
नश्यन्ति पौरुषाः पाशा येऽप्यनन्ताः प्रकीर्तिताः॥
शिवाचाररतानां तु धार्मिकाणां हि देहिनाम् ।
तस्मादेवं तु विज्ञाय मनो धर्मे नियोजयेत् ॥
यस्य चित्तमसंभ्रान्तं निर्विकल्पमकल्मषम् ।
स याति परमांल्लोकान्नरकांश्च न पश्यति ॥
यस्य बुद्धिरसंमूढा सर्वभूतेष्वपातकी ।
अकल्कवान्सत्यवान्यो नरकान् स न पश्यति ॥'

इति ॥ २९ ॥

सहस्रनवकोत्सेधमेकान्तरमथ क्रमात् ॥३०॥
पातालाष्टक्रमेकैकमष्टमे हाटकः प्रभुः ।

सहस्रशब्दसंनिधेरेकं सहस्रं, तदेषामशीतिसहस्राणि मानं सिद्धम् । पातालाष्टकमिति, यदुक्तम्

'आभासं वरतालं च शर्करं च गभस्तिमत् ।
महातलं च सुतलं रसातलमतः परम् ॥
सौवर्णमष्टमं ज्ञेयं सर्वकामसमन्वितम् ।' (स्व० १०।९६)

इति । अष्टम इति, सौवर्णाख्ये । यदुक्तम्

'तदूर्ध्वं चैव सौवर्णं पातालं परिकीर्तितम् ।
तत्रावसत्यसौ देवो हाटकः परमेश्वरः ॥' (स्व० १०।११६)

इति । यद्यपि चात्र पातालसप्तके

'त्रयोऽसुरास्तथा नागा राक्षसाश्चाविभागतः ।
एकैकत्र च पाताले कथितास्ते वरानने ॥

पातालसप्तके ज्ञेयास्तथान्ये भुवनाधिपाः ।।
बलो ह्यतिबलश्चैव बलवान्बलविक्रमः ।।
सुबलो बलभद्रश्च बलाध्यक्षश्च कीर्तिताः ।' (स्व० १०।११४)

इत्याद्युक्त्या प्रत्येकं पृथक् भुवनाधिपाः संभवन्ति, तथाप्येषां

'हाटकेन विशुद्धेन सर्वेषां शुद्धिरिष्यते ।'

इत्याद्युक्त्या हाटकरुद्रशुद्धयैव शुद्धिः,—इत्यानर्थक्यादिह तदुपदेशो न कृतः ।। ३० ।।

अस्य चैवमभिधाने किं निमित्तमित्याशङ्क्याह

प्रतिलोकं नियुक्तात्मा श्रीकण्ठो हठतो बहूः ।।३१।।
सिद्धीर्ददात्यसावेवं श्रीमद्रौरवशासने ।

'सिद्धीः' इति सालोक्यादिरूपाः । यदुक्तं तत्र

'प्रतिलोके नियुक्तात्मा श्रीकण्ठो भगवानसौ ।
करोति हाटको भूत्वा पातालद्वारपालनम् ।।
हठेन भङ्क्त्वा यन्त्राणि पातालेषु महोदयाः ।
सिद्धीरभ्यस्तसन्मन्त्रान् साधकांल्लम्भयत्यसौ ।।'

इति ।। ३१ ।।

नन्वसावेवं सिद्धीः केषां ददातीत्याशङ्क्याह

व्रतिनो ये विकर्मस्था निषिद्धाचारकारिणः ।।३२।।
दीक्षिता अपि ये लुप्तसमया नच कुर्वते ।
प्रायश्चित्तांस्तथा तत्स्था वामाचारस्य दूषकाः ।।३३।।
देवाग्निद्रव्यवृत्त्यंशजीविनश्चोत्तमस्थिताः ।
अधःस्थगारुडाद्यन्यमन्त्रसेवापरायणाः ।। ३४ ।।
ते हाटकविभोरग्रे किङ्करा विविधात्मकाः ।।

विकर्मस्थत्वे निषिद्धाचारकारित्वं हेतुः । लुप्तसमया इति, चण्डद्रव्यादिसंस्पर्शात् । अत एव प्रायश्चित्ताकरणाद्भ्रष्टदीक्षाफलाः । यदुक्तम्

'प्रायश्चित्तमकुर्वाणो मन्त्री विधिविलङ्घने ।
सिद्धिभ्रंशमवाप्नोति .... ।।'

इति। 'तत्स्था' इति वामाचारनिष्ठाः, तेन तत्कारिणस्तद्द्वेषिणश्च,—इत्युक्तं स्यात्। तेषामेव च विशेषणं 'देवेत्यादि'। अन्येषां हि एवं नारकित्वमेव भवेत्। यथोक्तम्

'यदीच्छेन्नरकं गन्तुं सपुत्रपशुबान्धवः।
देवेष्वधिकृतिं कुर्याद् गोषु च ब्राह्मणेषु च॥'

इति। 'उत्तमस्थिता' इति

'वेदादिभ्यः परं शैवम् ···· ···· ···· ····।'

इत्याद्युक्तेः, ऊर्ध्वोर्ध्वशासनस्थाः। 'विविधात्मका' इति तत्तत्कर्मानुसारेणोत्तमादिभिन्ना इत्यर्थः। एतच्चैषां निःष्यन्दफलवत् न तु साक्षात्। तथात्वे हि

'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वा वीरवन्दिते।
आचार्यत्वे नियुक्ता ये ते सर्वे तु शिवाः स्मृताः॥
अन्यथा प्राक्स्वरूपेण ये पश्यन्ति नराधमाः।
नरके ते प्रपच्यन्ते सांदाख्यं वत्सरत्रयम्॥' (स्व-४।४११)

इति। तथा

'प्राग्जात्युदीरणाद्देवि प्रायश्चित्ती भवेन्नरः।
दिनत्रयं तु रुद्रस्य पञ्चाहं केशवस्य च।
पितामहस्य पक्षैकं नरके पच्यते तु सः॥' (स्व-४।५४२)

इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात्॥ ३४॥

एवं भोगोपरमे पुनरेषां किं स्यात्? इत्याशङ्क्याह

ते तु तत्रापि देवेशं भक्त्या चेत्पर्युपासते॥ ३५॥
तदीशतत्त्वे लीयन्ते क्रमाच्च परमे शिवे।
अन्यथा ये तु वर्तन्ते तद्भोगनिरतात्मकाः॥ ३६॥
ते कालवह्निसंतापदीनाक्रन्दपरायणाः।
गुणतत्त्वे निलीयन्ते ततः सृष्टिमुखे पुनः॥ ३७॥
पात्यन्ते मातृभिर्घोरयातनौघपुरस्सरम्।
अधमाधमदेहेषु निजकर्मानुरूपतः॥ ३८॥
मानुषान्तेषु तत्रापि केचिन्मन्त्रविदः क्रमात्।
मुच्यन्तेऽन्ये तु बध्यन्ते पूर्वकृत्यानुसारतः॥ ३९॥

इत्येष गणवृत्तान्तो नाम्ना हुलहुलादिना ।
प्रोक्तं भगवता श्रीमदानन्दाधिकशासने ।। ४० ।।
पातालोर्ध्वे सहस्राणि विंशतिर्भूकटाहकः ।
सिद्धातन्त्रे तु पातालपृष्ठे यक्षीसमावृतम् ।। ४१ ।।
भद्रकाल्याः पुरं यत्र ताभिः क्रीडन्ति साधकाः ।।

'देवेशम्' इति हाटकम् । 'अन्यथा' इति तत्पर्युपासावैमुख्येन । 'मातृभिः' इत्यपराशक्तिभिः । यदुक्तम्

'विषयेष्वेव संलीनानधोऽधः पातयन्त्यणून् ।
याः समालिङ्गच रुद्राणून् घोरतर्योऽपराः स्मृताः ।।'

(मा० वि० ३।३१)

इति । 'तत्रापि' इति मानुषत्वे । तद्धीना [अन्ये] इत्यमन्त्रविदस्तत्तत्स्वकर्मौचित्येन 'तत्तज्जात्याद्यनुभवन्तीत्यर्थः । न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह 'प्रोक्तमित्यादि' । यदुक्तं तत्र

'मातङ्गा हुलहुलाश्चान्ये हेतुका दिव्यरूपिणः ।
कापालिकाश्च कङ्काला महोच्छुष्माश्च शोभनाः ।।'

इत्युपक्रम्य

'एवं संख्याविहीनास्तु महाचण्डेश्वरेरणात् ।
चण्डद्रव्यविलुप्तास्तु दीक्षिताः शिवशासने ।।
चण्डद्रव्येण जीवन्ति ते स्मृता ब्रह्मराक्षसाः ।।'

इति । तथा

'रमन्ते विविधैर्भोगैस्तेऽपि पातालवासिनः ।
पाताले भूतराजानो भवन्ति बलदर्पिताः ।।'

इति 'भूकटाहक' इति मनुष्याधारभूः । एवमियदन्तं ब्रह्माण्डस्याधं, तत्कटाहः कोटिः, कालाग्निपुरं कोटिः, तज्ज्वाला दशकोटयः, धूमः पञ्च, नरका द्वात्रिंशत्, कूष्माण्डपुरं नवनवतिलक्षाणि, पातालाष्टकमशीतिसहस्राणि, भूकटाहो विंशतिः,—इत्येवं पञ्चाशत् कोटयः । अत्रैव श्रीसिद्धयोगीश्वरीमतोक्तं विशेषं दर्शयति 'सिद्धातन्त्रे' इत्यादिना । यदुक्तं तत्र

'पातालोर्ध्वं भवेद्रुद्रं भद्रकालीगृहं शुभम् ।
यक्षिणीनां तु सर्वासां नायिका संप्रकीर्तिता ।।

चतुष्षष्टिः सहस्राणि यक्षिणीनां पुराणि तु ।
तत्र कोटिशतं यावत्कन्यानां तु पुरे पुरे ॥
क्रीडन्ति साधकास्तत्र तैः सार्धं तु मला[हा]बलाः ।
ज्ञात्वा तु यक्षिणीकल्पं सिद्धयोगीश्वरीमते ॥'

इति ।

'तस्योर्ध्वं च पुनर्लक्षं तमश्चैवातिदुस्सहम् ।
तप्ताङ्गारनिभा भूमिस्तप्तपाषाणदीपिता ॥'

इति ।

'तस्योर्ध्वं च न किंचित्स्याद्यावल्लक्षाश्चतुर्दश ।
पुनर्नागालयं चैवमनन्तभयकारकम् ॥
कृष्णनागसहस्रैस्तु लक्षधा परिवारितम् ।'

इति ।

'मातृद्रोही पितृद्रोही गुरुद्रोही च भ्रूणहा ।
बालहन्ता व्रजत्यत्र स्त्रीव्यङ्गे च महापशुः ॥
तिष्ठते यावत्पाताले मन्त्रमार्गस्य दूषकः ॥'

इति ॥ ४१ ॥

एवं ब्रह्माण्डस्य भूकटाहान्तमेकमर्धमभिधाय तदूर्ध्वमपि भुवनादि दर्शयति

ततस्तमस्तप्तभूमिस्ततः शून्यं ततोऽहयः ॥ ४२ ॥

एतानि यातनास्थानं गुरुमन्त्रादिदूषिणाम् ।
ततो भूम्यूर्ध्व [मध्य] तो मेरुः सहस्राणि स षोडश ॥ ४३ ॥

मग्नस्तन्मूलविस्तारस्तद्द्वयेनोर्ध्वविस्तृतिः ।
सहस्राब्धिवसूच्छ्रायो हैमः सर्वामरालयः ॥ ४४ ॥

सहस्राणीति, योजनानाम् । मग्न इत्यर्थाद् भूकटाहे । तन्मूलविस्तार इति, तच्छब्देन षोडशानां सहस्राणां परामर्शः । 'तद्द्वयेन' इति द्वात्रिंशता सहस्रैः । 'सहस्राब्धिवसूच्छ्राय' इति चतुरशीति सहस्रोच्छ्रितिरित्यर्थः । तदुक्तम्

'तस्या मध्ये महामेरुः सौवर्ण.......।' (स्व-१०।१२१)

इत्याद्युपक्रम्य

'योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः ।
षोडशैव सहस्राणि अधोभागे प्रगोपितः ॥
तान्येव मूलविस्तारो द्विगुणो मूर्ध्वविस्तरः ।' (स्व० १०।१२३)

इति ॥ ४४ ॥

नन्वेवंमानत्वेऽपि अस्य कीदृगाकारः ? इत्याशङ्क्याह

मध्योर्ध्वाधः समुद्वृत्तशरावचतुरश्रकः ।

'समुद्वृत्त' इति सम्यगष्टाश्रतापत्तिपूर्वं उदूर्ध्वं वृत्तः, तेनाधो ब्रह्मभागे चतुरश्रो मध्ये विष्णुभागेऽष्टाश्रो रुद्रभागे च वृत्त ऊर्ध्वे मस्तके च शरावाकृतिरित्यर्थः ॥

नन्वेवमाकारत्वम्

'अव्यक्तं चतुरष्टाश्रवृत्तभागोपलक्षितम् ।''

इति, तथा

'तच्छत्रं कुक्कुटाण्डं च .... ।'

इत्याद्युक्त्या पारमेश्वरस्य लिङ्गस्य संभवेत् तत्कथम् ? इत्याशङ्क्याह

भैरवीयं च तल्लिङ्गं धरणी चास्य पीठिका ।। ४५ ।।

सर्वे देवा निलीना हि तत्र तत्पूजितं सदा ।
मध्ये मेरुसभा धातुस्तदीशदिशि केतनम् ।। ४६ ।।

ज्योतिष्कशिखरं शंभोः श्रीकण्ठांशश्च स प्रभुः ।
अवरुह्य सहस्राणि मनोवत्याश्चतुर्दश ।। ४७ ।।

चक्रवाटश्चतुर्दिक्को मेरुरत्र तु लोकपाः ।
अमरावतिकेन्द्रस्य पूर्वस्यां दक्षिणेन ताम् ।। ४८ ।।

अप्सरः सिद्धसाध्यास्तामुत्तरेण विनायकाः ।
तेजोवती स्वदिश्यग्नेः पुरो तां पश्चिमेन तु ।। ४९ ।।

विश्वेदेवा विश्वकर्मा क्रमात्तदनुगाश्च ये ।।
याम्यां संयमनी तां तु पश्चिमेन क्रमात् स्थिताः ।। ५० ।।

मातृनन्दा स्वसंख्याता रुद्रास्तत्साधकास्तथा ।
कृष्णाङ्गारा निर्ऋतिश्च तां पूर्वेण पिशाचकाः ।। ५१ ।।
रक्षांसि सिद्धगन्धर्वास्तूत्तरेणोत्तरेण ताम् ।
वारुणी शुद्धवत्याख्या भूतौघो दक्षिणेन ताम् ।। ५२ ।।
उत्तरेणोत्तरेणैनां वसुविद्याधराः क्रमात् ।
वायोर्गन्धवती तस्या दक्षिणे किन्नराः पुनः ।। ५३ ।।
वीणासरस्वती देवी नारदस्तुम्बुरुस्तथा
महोदयेन्दोर्गुह्याः स्युः पश्चिमेऽस्याः पुनः पुनः ।। ५४ ।।
कुबेरः कर्मदेवाश्च तथा तत्साधका अपि ।
यशस्विनी महेशस्य तस्याः पश्चिमतो हरिः ।। ५५ ।।
दक्षिणे दक्षिणे ब्रह्माशिवनौ धन्वन्तरिः क्रमात् ।

च शब्दद्वयं हेतौ । पूजितमित्यर्थात् त्रिषु लोकेषु । तदुक्तम्

'लिङ्गरूपी भवेन्मेरुः .... ।'

इत्युपक्रम्य

'चतुरश्रमधो ब्रह्मा .... ।'

इति,

'मध्ये अष्टाश्रको विष्णुः .... ।'

इति,

'ऊर्ध्वं तु भवति रुद्रो वृत्ताकारः समन्ततः ।
मेरुः संजायते लिङ्गं धरणी चास्य पीठिका ॥
आलयः सर्वदेवानां तेन लिङ्गत्वमागतम् ।
लीनमस्य जगत्सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ॥'

इति ।

'एवं ते भाषितं लिङ्गं त्रिषु लोकेषु पूजितम् ।'

इति ।

'सुमेरुर्हेमसंपृक्तः शरावाकृतिमस्तकः ।'

इति । 'धातुः' इति ब्रह्मणः । यदुक्तम्

'तस्योर्ध्वे तु सभा दिव्या नाम्ना चैव मनोवती ।'

(स्व० १०।१२३)

इत्युपक्रम्य

'सर्वभोगगुणोपेता ब्रह्मणस्तु महात्मनः ।'

(स्व० १०।१२४)

इति । तदीशदिशीति, तच्छब्देन सभापरामर्शः । अत्र च यद्यपि शृङ्गत्रयमस्ति तथाप्येतदिह प्राधान्यादुक्तम् । यदुक्तं किरणायाम्

'त्रिभिः शृङ्गैः समायुक्तो रुक्मकाञ्चनरत्नजैः ।
रत्नजं त्र्यम्बकस्योक्तं राजतं तु त्रिविक्रमे ॥
सौवर्णं कनकाण्डस्य .... ।'

इति । लोकपा इति, भूम्ना । 'दक्षिणेन ताम्' इति तस्या दक्षिणे । तेन तद्दक्षिणेऽप्सरःपुरी, तद्दक्षिणे च सिद्धपुरीत्यादिक्रमः । अप्सरःप्रभृतिभिश्चात्र कामवत्याख्याः स्वपुर्यो लक्ष्यन्ते । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अत्र च 'बहुवचनादाद्यर्थो लभ्यते' इति नीत्यादित्यानामपि ग्रहणम्,—इत्यस्मिन्नन्तराले चतस्रः पुण्यऽन्यथा षड्विंशतिर्न स्यात् । 'ताम्' इति अमरावतीम् । तेन तस्या एव वामे विनायकाः, इति ज्ञेयम् । 'स्वदिशि' इत्यग्निकोणे । तच्चोत्तरत्रापि योज्यम् । 'तां पश्चिमेन' इति तस्याः पश्चिमे । तदनुगा इति, उत्तरत्रापि योज्यम् । एतच्च पुरीद्वयं वक्ष्यमाणायाः संयमन्यभिधायाः पुर्याः पुरस्तात्,—इत्यर्थसिद्धम् । एता हि सर्वा एव पुर्यः पूर्वाभिमुखाः, येनास्यां पूर्वपश्चिमादिविभागः । 'मातृनन्दा' इति पुर्यभिधानम् । 'स्वसंख्याता' इत्येकादश । 'तत्साधका' इति यमपरिचारकाः । रुद्रा इति, काकाक्षिवत् । 'क्रमात्' इति मातृनन्दानन्तरं यमपरिचारकाणां रुद्राणां पुरी, तदनन्तरमेकादशानामिति । 'रक्षांसि' इति निस्त्रिशाभिधानानि । 'तस्या दक्षिणे' इत्यर्थात् शुद्धवत्या उत्तरेण । 'पुर' इति पुरस्तात् । वीणासरस्वती, गान्धर्ववेदवतीत्यर्थः 'तत्साधका' इति कुबेरपरिचारका यक्षाः दक्षिणे इत्यर्थादमरावत्याः । 'उत्तरे दक्षिणे' इति द्विवचनादश्विनोर्धन्वन्तरेश्चैकैव पुरीति ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

तदेवोपसंहरति

भैरवे चक्रवाटेऽस्मिन्नेवं मुख्याः पुरोऽष्टधा ।। ५६ ।।
अन्तरालगतास्त्वन्याः पुनः षड्विंशतिः स्मृताः ।

मुख्या इति, लोकपालसंवन्धित्वात् । 'अन्या' इति गौण्यः । तदुक्तम्

'सभाया ब्रह्मणोऽधस्ताद्योजनानां चतुर्दश ।
सहस्राणि परित्यज्य चक्रवाटः समन्ततः ॥
स्वर्गाष्टकं तदुद्दिष्टं तत्र तिष्ठन्ति लोकपाः ।
पूर्वेणेन्द्रस्य विख्याता पुरी नाम्नामरावती ॥
तेजोवती तथाग्नेय्यां चित्रभानोः प्रकीर्तिता ।
दक्षिणे यमराजस्य नाम्ना संयमनी पुरी ॥
कृष्णाङ्गारा तु नैर्ऋत्यां राक्षसेशस्य कीर्तिता ।
पश्चिमेन जलेशस्य पुरी शुद्धवती स्मृता ॥
वायव्यां तु पुरी वायोर्नाम्ना गन्धवहा प्रिये ।
उत्तरेणापि सोमस्य पुरी नाम्ना महोदया ॥
ऐशान्यामीशराजस्य पुरी नाम्ना यशोवती ।
एतासामन्तरे देवि शृणु षड्विंशतिं पुरीः ॥
दक्षिणेनामरावत्याः कामवत्यप्सरः पुरी ।
सौवर्णी सिद्धसंघानां तस्या वै दक्षिणेन तु ॥
तस्या वै दक्षिणेनान्या पद्मरागोपशोभिता ।
आदित्यानांपुरी ख्यात, नाम्ना चांशुमती शुभा ॥
साध्यानां राजते दिव्या ख्याता वै कुसुमावती ।
वह्नेः पश्चिमदिग्भागे विश्वेषां रेवती पुरी ॥
तस्यास्तु पश्चिमे देवि दिव्या वै विश्वकर्मणः ।
पश्चिमे धर्मराजस्य मातृनन्दा पुरी स्मृता ॥
क्रीडन्ति मातरस्तत्र मधुपानविघूर्णिताः ।
रुद्राणां पश्चिमे तस्या रोहिता नाम काञ्चनी ॥
तत्र शूलधरा रुद्रा यमस्य परिचारकाः ।
तस्य पश्चिमतो ज्ञेया नाम्ना गुणवती पुरी ॥
एकादशानां रुद्राणां वज्रप्राकारतोरणा ।
निर्ऋतेः पूर्वभागे तु पिङ्गला नाम वै पुरी ॥
सुकर्मसंज्ञा देवेशि पिशाचास्तत्र संस्थिताः ।
नैर्ऋत्युत्तरसामीप्ये पुरी कृष्णवती शुभा ॥
निस्त्रिशा नाम तत्रैव वसन्ति राक्षसाः सदा ।
तस्या अप्युत्तरे भागे पुरी हैमी सुखावती ॥

मित्रो वसति तत्रैव बहुभृत्यजनावृतः ।
अस्या अप्युत्तरे हैमी गान्धर्वी नाम विश्रुता ।।
वसन्ति तत्र गन्धर्वा दिव्यकन्यासमावृताः ।'

(स्व० १०।१३०–१४५)

इति । तथा

'भूतानां सिद्धसेना तु वरुणस्य तु दक्षिणे ।
हेमसंज्ञा वसूनां तु वरुणस्यापि चोत्तरे ।।
तस्यास्तूत्तरतो देवि नाम्ना सिद्धवती पुरी ।
सर्वविद्याधराणां तु सा पुरी परिकीर्तिता ।।
वायोर्दक्षिणतो देवि सिद्धा नाम पुरी स्थिता ।
वसन्ति किन्नरास्तत्र पुरैर्हेमार्कसंनिभैः ।।
वायोः पूर्वेण गान्धर्वी हैमी चित्ररथस्य तु ।
गन्धर्वराजमुख्यस्य दिव्यगन्धर्वनादिता ।।
आस्ते भगवती साक्षात् सप्तस्वरविभूषणा ।
ग्रामत्रयपरीधाना जातिमेखलमण्डिता ।।
मूर्छनातानचित्राङ्गी नानातानकलोदया ।
लक्षणव्यञ्जनोपेता मध्यमेनावगुण्ठिता ।।
गन्धर्वैर्गीयमाना सा तत्र देवी सरस्वती ।
तस्याःपूर्वेण चित्रा वै तुम्बुरोर्नारदस्य च ।।
सोमस्य पश्चात्प्रमदा गुह्यकानां प्रकीर्तिता ।।
पूर्वेण वै तु सोमस्य नाम्ना चित्रवती पुरी ।
सर्वधातुमयी चित्रा कुबेरस्य महात्मनः ।।
षड्विंशतिसहस्रैस्तु कोटीनां परिवारितः ।
यक्षाणामुत्तमः श्रीमानास्ते भोगैरनुत्तमैः ।।
तस्याः पूर्वे शुभा नाम्ना जाम्बूनदमयीपुरी ।
तत्र वै कर्मदेवास्तु देवत्वं कर्मणा गताः ।।
पश्चिमेनेशराजस्य विष्णोर्वै श्रीमती पुरी ।
तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमानतसीपुष्पसंनिभः ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः ।
ईशस्य दक्षिणे भागे नाम्ना पद्मावती पुरी ।।
महापद्मोपविष्टस्य पद्ममालाधरस्य तु ।

पद्मपत्रायताक्षस्य ब्रह्मणः पद्मजन्मनः ।
तस्या दक्षिणतो देवि नाम्ना काम सुखा पुरी ॥
अश्विनौ तत्र देवेशि तथा धन्वन्तरिः स्मृतः ।
उत्तरे त्वमरावत्या महामेघेति विश्रुता ।
विनायकानां सा दिव्या वसतिस्तत्र कल्पिता ॥'

(स्व० १०।१४६-१६१)

इति च ॥ ५६ ॥

एतच्च पुण्यकर्मणां भोगस्थानमित्याह

इष्टापूर्तरताः पुण्ये वर्षे ये भारते नराः ॥ ५७ ॥
ते मेरुगाः सकृच्छम्भुं ये वार्चन्ति यथोचितम् ।

'पुण्य' इति वर्षान्तरेभ्यो वैलक्षण्यं कटाक्षितम् । यथोचितमिति, पौराणिक्या प्रक्रिययेत्यर्थः । तदुक्तम्

'इष्टापूर्तरता देवि ये नराः पुण्यभारते ।
त्र्यम्बकं सकृदर्चन्ति मेरुं गच्छन्ति ते नराः ॥' (स्व १०।१६९)

इति ॥ ५७ ॥

इदानीं मेर्वधो वर्षादि विभक्तुमुपक्रमते

मेरोः प्रदक्षिणाप्योदग्दिक्षु विष्कम्भपर्वताः ॥ ५८ ॥
मन्दरो गन्धमादश्च विपुलोऽथ सुपार्श्वकः ।
सितपीतनीलरक्तास्ते क्रमात्पादपर्वताः ॥ ५९ ॥

विष्कम्भेति, भुवोऽवष्टम्भकत्वात् ॥ ५९ ॥

तदाह

एतैर्भुवमवष्टभ्य मेरुस्तिष्ठति निश्चलः ।

एषां च पृथङ्मानस्यानुक्तत्वात् वक्ष्यमाणेलावृताख्यवर्षैकदेशत्वमवगन्तव्यं, तच्च मेर्वासन्नमन्यथैषां पादपर्वतत्वं न स्यात् ॥

एषु च चतुर्ष्वपि अचलेषु प्रत्येकमुद्यानसरःकल्पवृक्षाः संभवन्ति, इत्याह

चैत्ररथनन्दनाख्ये वैभ्राजं पितृवनं वनान्याहुः ॥ ६० ॥
रक्तोदमानससितं भद्रं चैतच्चतुष्टयं सरसाम् ।

वृक्षाः कदम्बजम्बवश्वत्थन्यग्रोधकाः क्रमशः ।। ६१ ।।

एषु च चतुर्ष्वचलेषु त्रयं त्रयं क्रमश एतदाम्नातम् ।

अत्र च जम्बूरसोत्था जम्बूनदी संभवतीति शेषः । तदुक्तम्

'कदम्बो मन्दरे ज्ञेयो जाम्बूर्वै गन्धमादने ।
अश्वत्थो विपुले ज्ञेयो न्यग्रोधश्च सुपार्श्वके ।।
सरांस्युपवनान्यत्र अरुणोदं तु पूर्वतः ।
मानसं दक्षिणे ज्ञेयं सितोदं पश्चिमेन तु ।।
महाभद्रमुत्तरतस्ततश्चैत्ररथं वनम् ।
नन्दनं तु सर्वैभ्राजं पितृसंज्ञं क्रमात्स्थितम् ।।'

इति ।

तत्प्रमाणा स्मृता जम्बूर्गन्धमादनमूर्धनि ।
तस्याः फलसमूहोत्थो रसो ज्ञेयोऽमृतोपमः ।।
तेन जम्बूनदी जाता प्रिये वेगवती भृशम् ।
मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूमूलं विशेत्स्वकम् ।।
तत्संपर्कात् समुत्पन्नं कनकं देवभूषणम् ।
तेन जाम्बूनदं लोके जायते भूषणोत्तमम् ।।'(स्व० १०।१९१)

इति ।। ६१ ।।

मेर्वधो लवणाब्ध्यन्तं जम्बुद्वीपः समन्ततः ।। ६२ ।।

लक्षमात्रः स नवधा जातो मर्यादपर्वतैः ।

समन्तत इति, वलयाकारत्वेन । तदुक्तम्

'मेर्वधो वलयाकारो जम्बुद्वीपो व्यवस्थितः ।
लक्षयोजनविस्तारः .... ।।'

इति ।। ६२ ।।

नवधा जातत्वमेव अस्य दर्शयति

निषधो हेमकूटश्च हिमवान्दक्षिणे त्रयः ।। ६३ ।।

लक्षं सहस्रनवतिस्तदशीतिरिति क्रमात् ।

नीलः श्वेतस्त्रिशृङ्गश्च तावन्तः सव्यतः पुनः ।। ६४ ।।

मेरोः षडेते मर्यादाचलाः पूर्वापरायताः ।
पूर्वतो माल्यवान्पश्चाद्गन्धमादनसंज्ञितः ।। ६५ ।।
सव्योत्तरायतौ तौ तु चतुस्त्रिंशतसहस्रकौ ।
अष्टावेते ततोऽप्यन्यौ द्वौ द्वौ पूर्वादिषु क्रमात् ।। ६६ ।।
जाठरः कूटहिमवद्यात्रजारुधिशृङ्गिणः ।
एवं स्थितो विभागोऽत्र वर्षसिद्ध्यै निरूप्यते ।। ६७ ।।

'दक्षिणत' इति पूर्वाभिमुखस्य मेरोः। लक्षमिति, जम्बुद्वीपस्य तावत्परिमाणत्वात्। एवं सकलद्वीपायतत्वेऽपि एषां बहिर्यथायथं तद्वर्तुलतानुपाततो हेमकूटहिमवतोरायाममानह्रासः, विस्तरस्त्वेषामविशिष्ट एव। यदुक्तम्

'लवणोदधिपर्यन्ताः सहस्रद्वयविस्तृताः ।' (स्व० १०।२०१)

इति। 'तावन्त' इति लक्षादिमानाः। चतुस्त्रिंशतसहस्रकाविति, नीलनिषधाभ्यां सीमन्तित्वेनैवंमानस्येलावृतस्य वक्ष्यमाणत्वात्, विस्तरतस्तु सहस्रम्। यदुक्तम्

'पूर्वेण माल्यवान्मेरोः पर्वतस्तु विराजते ।
चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां सुरेश्वरि ।।
याम्योत्तरायतो भाति सहस्रं तस्य विस्तृतिः ।
तथैवापरदिग्भागे तत्तुल्यो गन्धमादनः ।।' (स्व० १०।२०४)

इति। अत्र च नीलनिषधमाल्यवद्गन्धमादनाख्यानां चतुर्णां पर्वतानां चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानामुत्सेधोऽन्येषां तु दश,—इति ज्ञेयम्। यदुक्तम्

'नीलश्च निषधश्चैव माल्यवान् गन्धमादनः ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितः ।।' (स्व० १०।२०५)

इति। तथा श्रीमृगेन्द्रोत्तरे

.... 'दशोत्सेधा नवान्तराः ।'

इति। एवं दक्षिणोत्तरस्थैस्त्रिभिस्त्रिभिः, पूर्वपश्चात्स्थेन चैकैकेन,—इत्यष्टभिः पर्वतैर्विभक्तो जम्बूद्वीपो नवधा जातः। 'तत' इत्यष्टाभ्यः 'कूटो' हेमकूटः। हिमवानर्थात् सकैलासः। 'यात्रः' पारियात्रः, स च अर्थान्निषधयुक्तः। तदुक्तम्

'जठरो हेमकूटश्च पूर्वभागे व्यवस्थितौ ।
कैलासो हिमवांश्चैव दक्षभागे व्यवस्थितौ ॥
निषधः पारियात्रश्च अपरेण महीधरौ ।
जारुधिः शृङ्गवांश्चैव उत्तरेण व्यवस्थितौ ॥' (स्व० १०।२०८)

इति । एते च विष्कम्भपर्वता नियतदेशस्थाः,—इति नात्र विभागान्तरनिमित्तं विभागो नवखण्डात्मा ॥ ६७ ॥

तदेवाह

समन्ताच्चक्रवाटाधोऽनर्केन्दु चतुरश्रकम् ।
सहस्रनवविस्तीर्णमिलाख्यं त्रिमुखायुषम् ॥ ६८ ॥
मेरोः पश्चिमतो गन्धमादो यस्तस्य पश्चिमे ।
केतुमालं कुलाद्रीणां सप्तकेन विभूषितम् ॥ ६९ ॥
मेरोः पूर्वं माल्यवान्यो भद्राश्वस्तस्य पूर्वतः ।
सहस्रदशकायुस्तत्सपञ्चकुलपर्वतम् ॥ ७० ॥
पूर्वपश्चिमतः सव्योत्तरश्च क्रमादिमे ।
द्वास्त्रिंशच्च चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि निरूपिते ॥ ७१ ॥
मेरोरुदक् शृङ्गवान्यस्तद्बहिः कुरुवर्षकम् ।
चापवन्नवसाहस्रमायुस्तत्र त्रयोदश ॥ ७२ ॥
कुरुवर्षस्योत्तरेऽथ वायव्येऽब्धौ क्रमाच्छराः ।
दश चेति सहस्राणि द्वीपौ चन्द्रोऽथ भद्रकः ॥ ७३ ॥
यौ श्वेतशृङ्गिणौ मेरोर्वामे मध्ये हिरण्मयम् ।
तयोर्नवकविस्तीर्णमायुश्चार्धत्रयोदश ॥ ७४ ॥
तत्र वै वामतः श्वेतनीलयो रम्यकोऽन्तरे ।
सहस्रनवविस्तीर्णमायुर्द्वादश तानि च ॥ ७५ ॥
मेरोर्दक्षिणतो हेमनिषधौ यौ तदन्तरे ।
हर्याख्यं नवसाहस्रं तत्सहस्राधिकायुषम् ॥ ७६ ॥

तत्रैव दक्षिणे हेमहिमवद्द्वितयान्तरे ।
कैन्नरं नवसाहस्रं तत्सहस्राधिकायुषम् ।। ७७ ।।
तत्रैव दक्षिणे मेरोर्हिमवान्यस्य दक्षिणे ।
भारतं नवसाहस्रं चापवत्कर्मभोगभूः ।। ७८ ।।

'इलाख्यम्' इति इलावृताख्यस्वाम्यधिष्ठितत्वात् इलावृताभिधानं वर्षमित्यर्थः। एतच्च पुरस्तादेव स्फुटीभविष्यति,—इति नेहायस्तम्। एवं वर्षान्तरेष्वपि तदभिधानप्रवृत्तौ निमित्तं ज्ञेयम् । तच्च समन्तान्मेरोश्चतुर्दिक्कं नवसहस्रं विस्तीर्णमिति। मध्ये मेरुमूलीयानि षोडश सहस्राण्याकलय्य चतुस्त्रिंशत्सहस्रम्, अत एव माल्यवद्गन्धमादनयोर्दैर्घ्यादियदेव मानमुक्तम्, अत एव सर्वतोदिक्कं साम्याच्चतुरश्रं न तु वर्षान्तरवदायतचतुरश्रम्। अनर्केन्दुत्वे चक्रवाटाधोवर्तित्वं हेतुः। 'त्रिमुखायुषम्' इति सहस्रशब्दसंनिधेस्त्रयोदशसहस्रायुरित्यर्थः । यदुक्तम्

'मेरोः समन्ततो रम्यमिलावृत्तमुदाहृतम् ।
अधस्ताच्चक्रवाटस्य नवसाहस्रविस्तृतम् ।।
योजनानां चतुर्दिक्षु चतुरश्रं समन्ततः ।
नातपो भानुजस्तत्र न च सोमस्य रश्मयः ।।
प्रभवन्ति हि लोकानां मेरोर्भासा प्रभासितम् ।' (स्व० १०।२११)

इति ।

'त्रयोदशाब्दसाहस्रमायुस्तेषां प्रकीर्तितम् ।' (स्व० १०।२१३)

इति च। पश्चिमत इति, नतु दक्षिणतोऽवस्थितो विष्कम्भपर्वतः। सप्तकेनेति, यदुक्तम्

'जयन्तो वर्धमानश्च अशोको हरिपर्वतः ।
विशालः कम्बलः कृष्णस्तत्र सप्त कुलाद्रयः ।।' (स्व० १०।२१८)

इति। सहस्रदशकायुरिति, केतुमालशेषतयापि व्याख्येयम्। उक्तं हि

'..........................जीवन्त्ययुतमेव च ।'

इति। सपञ्चकुलपर्वतमिति, यदुक्तम्

'कौरञ्जः श्वेतपर्णश्च नीलो मालाग्रकस्तथा ।
पद्मश्चैव समाख्यातास्तत्र पञ्च कुलाद्रयः ।।' (स्व० १०।२२०)

इति । 'इमे' इति केतुमालभद्राश्वाख्ये वर्षे । 'क्रमात्' इति यथासंख्येन । तेन पूर्वपश्चिमतो भद्राश्वकेतुमाले द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशत्सहस्राणि, माल्यवान् गन्धमादनश्चैकमेकं सहस्रम्, उभयपार्श्वाभ्यामिलावृतमष्टादश, मेरुः षोडश,—इत्येवं पूर्वापरायतजम्बुद्वीपं योजनानां लक्षं, सव्योत्तरतश्च चतुस्त्रिंशत्, इत्येतदिलावृतमाननिरूपणादेव गतार्थम् । शृङ्गवाँस्तृतीयः पर्वतः, 'तद्बहिः' तस्यापि उदगित्यर्थः । 'चापवत्' इति वलयाकारं, क्षाराब्धिसामीप्यात् । यदुक्तम्

'नवयोजनसाहस्रं धन्वाकारं प्रकीर्तितम् ।' (स्व० १०।२२५)

इति । आयाममानावचने चात्रायमाशयः—यत् शृङ्गवन्माननिरूपणादेव गतार्थमेतत्–इति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । त्रयोदशेति, अर्थात् सहस्राणि । यदुक्तम्

'त्रिशाब्दसहस्रायुः कुरुवृक्षफलाशनः
युग्मप्रसूतिः कुरुषु श्यामापुष्पद्युतिर्जनः ॥'

इति । 'अब्धौ' इति अब्धिमध्ये । तदुक्तम्

'तस्य चोत्तरदिग्भागे प्रविश्य लवणोदधिम् ।
योजनानां सहस्राणि चत्वार्येव वरानने ॥
एकाधिकानि विस्तीर्णं चन्द्रद्वीपं प्रकीर्तितम् ।
दशयोजनसाहस्रं द्वीपं भद्रं प्रकीर्तितम् ॥' (स्व० २०।२२९)

इति । 'तयोः' इति मेरुवामार्धस्थितयोः श्वेतशृङ्गिणोः । तेन शृङ्गवतो दक्षिणे, श्वेतस्य वामे,—इत्यर्थसिद्धम् । 'अर्धत्रयोदश' इति अर्धेन त्रयोदश द्वादशसहस्राणि सार्धाणीति यावत् । यदुक्तम्

'अध्यर्धानि सहस्राणि द्वादशायुर्हिरण्मये ।'

इति । 'अन्तरे' इत्यर्थात् श्वेतस्य दक्षिणे, नीलस्य तु वामे । तानीति, सहस्राणि । 'तदन्तरे' इत्यर्थात् निषधस्य दक्षिणे, हेमकूटस्य वामे । तदुक्तम्

'हेमकूटस्य सौम्येन निषधस्य च दक्षिणे ।
हरिवर्षं समाख्यातं···· ···· ···· ···· ···· ····॥' (स्व० १०।२३६)

इति । द्वादशेति, सहस्राणि । 'कैन्नरम्' इति किंपुरुषसंज्ञम् । यदुक्तम्

'हेमकुटस्य याम्येन हिमवतस्तथोत्तरे ।
वर्षं किंपुरुषं नाम ···· ···· ···· ···· ···· ···· ॥' (स्व० १०।२३८)

इति । 'तत्सहस्राधिकायुषम्' इति तेभ्यो नवसहस्रेभ्यः सहस्रेणाधिकमायुर्यत्र तद्दशसहस्रायुरित्यर्थः । अस्य 'दक्षिणे' इत्यर्थात् क्षाराब्धेरुत्तरे । तदुक्तम्

'याम्ये हिमाचलेन्द्रस्य उत्तरे लवणोदधे ।
भारतं नाम वर्षं तु तत्र चाल्पं सुखं स्मृतम् ॥' (स्व० १०।२४०)

इति । अत एव लवणोदधेर्वलयाकारत्वात् चापवदित्युक्तम् । अस्य च वर्षान्तरवद्भोगभूमित्वेऽपि कर्मभूमित्वमपि अस्तीत्याह 'कर्मभूः' इति । यदुक्तम्

'गुणस्त्वेकः स्थितस्तत्र शुभाशुभफलार्जनम् ।' (स्व० १०।२४६)

इति ॥ ७८ ॥

वर्षान्तराणां हि भोगभूमित्वमेवास्ति, नतु कर्मभूमित्वमपि,—इत्याह

इलावृतं केतुभद्रं कुरुहैरण्यरम्यकम् ।
हरिकिन्नरवर्षे च भोगभूर्न तु कर्मभूः ॥ ७९ ॥

ननु क्वचिद्भोगभूमावपि कर्मभूमित्वं संभवेत्, यदुक्तं प्राक्

'ते तु तत्रापि देवेशं भक्त्या चेत्पर्युपासते ।
तदीशतत्त्वे लीयन्ते क्रमाच्च परमे शिवे ॥
अन्यथा ये तु वर्तन्ते तद्भोगनिरतात्मकाः ।
ते कालवह्निसंतापदीनाक्रन्दपरायणाः ॥
गुणतत्त्वे निलीयन्ते ततः सृष्टिमुखे पुनः ।
पात्यन्ते मातृभिर्घोरयातनौघपुरस्सरम् ॥'

इति, तत् कथमेतदुक्तं यद्भारतात् अन्यद्भोगभूरेव ? इत्याशङ्क्याह

अत्र बाहुल्यतः कर्मभूभावोऽत्राप्यकर्मणाम् ।
पशूनां कर्मसंस्कारः स्यात्तादृग्दृढसंस्कृतेः ॥ ८० ॥

'कर्मभूभावः' कर्मभूमित्वमित्यर्थः । नन्वत्र भूम्नापि कर्मभूमित्वं नास्ति, यत् तिर्यगादयः प्राक्कर्मोपभोगमेव अत्र विदधति न त्वभिनवकर्मार्जनमपि,- इत्याशङ्क्याह 'अत्रापि' इति । अपि र्भिन्नक्रमः । तेनाकर्मणामपीति योज्यम् । अकर्मत्वं चैषामन्यवत्प्रतीतिवृत्तेनायोग्यत्वात् वस्तुवृत्तेन पुनस्तत्तद्वासना-दार्ढ्यादस्त्येव एषां कर्मसंस्कारः, तदेषामपि तत्कार्यं शुभाशुभं भवेदेवेति भावः ॥ ८० ॥

नन्वेवमप्यत्र कर्मभूमित्वं न सिद्ध्येत्, अन्यत्र च भोगभूमित्वं, यदत्र केषामपि कर्म न स्यादन्यत्र च स्यात्,—इत्याशङ्क्याह

संभवन्त्यप्यसंस्कारा भारतेऽन्यत्र चापि हि ।
दृढप्राक्तनसंस्कारादीशेच्छातः शुभाशुभम् ।। ८१ ।।

स्थानान्तरेऽपि कर्मास्ति दृष्टं तच्च पुरातने ।
तत्र त्रेता सदा कालो भारते तु चतुर्युगम् ।। ८२ ।।

'असंस्कारा' इति कर्मणः संन्यस्तत्वात् । 'अन्यत्र स्थानान्तरे' इति स्वर्गादिस्थानमध्ये इत्यर्थः । एकोऽपि शब्दो भिन्नक्रमः, तेन शुभाशुभमपीति योज्यम् । नन्वत्र किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्योक्तं 'दृष्टं तच्च पुरातने' इति । 'पुरातन' इति भारतरामायणाद्यात्मनि पुराणादौ । तत्र हि जनकस्य भारतवर्षेऽपि अकर्मित्वं, नहुषस्य स्वर्गेऽपि अशुभकर्मयोगित्वमुक्तम्; अतश्च युक्तमुक्तं—यद्भारते भूम्ना कर्मभूमित्वम्; अन्यत्र च भोगभूमित्वमिति । तत्रेति, इलावृत्तादौ । तदुक्तं

'नाष्टासु विद्यते काचिद्युगत्रयवती स्थितिः ।
चतुर्युगवती ज्ञेया भारताख्ये वरानने ।।' (स्व० १०।२४७)

इति ॥ ८२ ॥

भारतमपि वर्षं जम्बूद्वीपवन्नवखण्डमेव,—इत्याह

भारते नवखण्डं च सामुद्रेणाम्भसात्र च ।
स्थलं पञ्चशती तद्वज्जलं चेति विभज्यते ।। ८३ ।।

सामुद्रेणाम्भसेति, अर्थादष्टधा प्रसृतेन, तथात्वेनैव नवधात्वस्य संपत्तेः । यथाहि जम्बूद्वीपः पर्वतैरष्टभिर्विभक्तो नवधा जातः, तथैतदपि समुद्रैः, किंतु एते पूर्वापरायता एव सर्वे इति । तदुक्तम्

'नव भेदाः स्मृतास्तत्र सागरान्तरिताः प्रिये ।
एकैकस्य तु द्वीपस्य सहस्रं परिकीर्तितम् ।।
शतानि पञ्च विज्ञेयं स्थलं पञ्च जलं तथा ।' (स्व० १०।२५१)

इति । यत्तु श्रीमृगेन्द्रे

'नवाब्धिस्रोतसि द्वीपा नवैवात्रार्धकस्थल ।'

इत्याद्युक्तं तत् क्षाराब्ध्यपेक्षया, अन्यथात्र दशाब्धिस्रोतांसि स्युः। अतश्च सर्वेषां द्वीपानां पार्श्वद्वयेऽपि सामुद्रमम्भः कन्याख्यस्य तु दक्षिण एव, वारुणेनैव पञ्चशतिकेन समुद्रेणास्य विभक्तत्वात्। तेनास्य वामतो हिमवानेव न तु समुद्रान्तरे, तथात्वे हि समुद्रान्तरितत्वात् द्वीपान्तरवत् तन्निवासिनामपि हिमवानगम्यः स्यात्; अतश्च हिमवत्संनिकर्षेणैव एतन्मितमिति सिद्धम्। तदुक्तं तत्र

'द्वीपं कुमारिकाख्यं तु हिमवन्निकटे मतम्।'

इति। एवं चास्य सहस्रमपि योजनानां स्थलैकरूपत्वमेव,—इत्यर्थलभ्यम्। अत एवास्य श्रीतन्त्रराजभट्टारकादौ हिमवत्सकाशात् सीमान्तविभागं दर्शयितुं तत्पादावस्थिताद्बिन्दुसरोनाम्नः सरोविशेषादारभ्य सहस्रयोजनपरिमाणत्वेन निर्देशः कृतः। तदुक्तं तत्र

'प्रालेयरोधसो याम्ये सौम्ये वै वीचिमालिनः।
कार्मुकाकारसंस्थानं वर्षं तत्कुरुमानगम्॥'

इत्युपक्रम्य

'शीतसानोः समाश्लिष्टं नाम्ना बिन्दुसरः सरः।
तदारभ्य खण्डमेकं सर्वतः सज्जनाकुलम्॥
वारिलुप्तं न यन्मानं दुहित्रे तद्ददौ भुवः।
कुमार्यै भरतो राजा सपत्नेन्दुनभोग्रहः॥
द्वीपं कुमारिकासंज्ञमतो ह्येतत्प्रगीयते।
योजनानां सहस्रं तु नानावर्णाश्रमान्वितम्॥'

इति। श्रीस्वच्छन्देऽपि

'बिन्दुसरः प्रभृत्येव कुमार्याह्वं प्रकीर्तितम्।
योजनानां सहस्रं तु नानावर्णाश्रमान्वितम्॥' (स्व० १०।२५४)

इति॥ ८३॥

एषां च नवानामपि खण्डानां नामविभागमाह

इन्द्रः कशेरुस्ताम्राभो नागीयः प्राग्गभस्तिमान्।
सौम्यगान्धर्ववाराहाः कन्याख्यं चासमुद्रतः॥ ८४॥

'आसमुद्रत' इति समुद्रादारभ्य, तेन क्षाराब्धिनिकटे इन्द्रद्वीपं

यावत्पर्यन्ते हिमवन्निकटे कन्याद्वीपम् । 'ताम्राभ' इति ताम्रवर्णः । प्रागिति, गभस्तिमान् आदौ पश्चान्नागीयः । 'वाराहो' वारुणः । तदुक्तम्

'इन्द्रद्वीपं कशेरुं च ताम्रवर्णं गभस्तिमत् ।
नागद्वीपं च सौम्यं च गान्धर्वं वारुणं तथा ॥
द्वीपं कुमारिकाख्यं च नवमं परिकीर्तितम् ।' (स्व० १०।२५३)

इति ॥ ८४ ॥

कन्याद्वीपे च नवमे दक्षिणेनाब्धिमध्यगाः ।
उपद्वीपाः षट् कुलाद्रिसप्तकेन विभूषिते ॥ ८५ ॥

अङ्गयवमलयशङ्कुः कुमुदवराहौ च मलयगोऽगस्त्यः ।
तत्रैव च त्रिकूटे लङ्का षडमी ह्युपद्वीपाः ॥ ८६ ॥

दक्षिणेनाब्धिमध्यगा इति, वारुणोदधेर्मध्यस्था इत्यर्थः । तदुक्तम्

'कुमार्याख्यस्य निकटे मध्यस्था वारुणोदधेः ।
अतीत्य योजनशतमनुद्वीपाश्च षट् स्मृताः ॥
अङ्गद्वीपो यवद्वीपो मलयद्वीप एव च ।
द्वीपोऽन्यः शङ्कुसंज्ञश्च कुमुदश्च ततोऽन्यतः ॥
वराहश्चैव षष्ठः स्यात् .... ।'

इति । कुलाद्रिसप्तकेनेति, यदुक्तम्

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च भान्त्येते कुलपर्वताः ॥' (स्व० १०।२५७)

इति । मलयगोऽगस्त्य इति, तदुक्तम्

'कथितो मलयद्वीपे मलयो नाम पर्वतः ।
तस्य पादे त्रिकूटो वै लङ्का तस्योपरिस्थिता ॥' (स्व० १०।२५९)

इति ।

'अगस्त्यशिखरं तत्र मलये भूधरोत्तमे ।
तत्राश्रमो महापुण्य आगस्त्यः स्फटिकप्रभः ॥' (स्व० १०।२६२)

इति च ॥ ८६ ॥

अत्र च कीदृग्लोकः ? इत्याशङ्क्याह

द्वीपोपद्वीपगाः प्रायो म्लेच्छा नानाविधा जनाः ।
मुक्ताकाञ्चनरत्नाढ्या इति श्रीरुरुशासने ।। ८७ ।।

'म्लेच्छा' इति वर्णाश्रमाचारबहिष्कृता इत्यर्थः। प्रायः शब्देन च क्वचित्सदाचारा अपि संभवन्तीत्युक्तम्। नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्योक्तम् 'इति श्रीरुरुशासने' इति। तदुक्तं तत्र

युक्ता वर्णाश्रमाचारैः कुमार्याख्ये परं प्रजाः ।
इतरे म्लेच्छभूयिष्ठाः प्रभूतमणिकाञ्चनाः ।।'

इति ॥ ८७ ॥

नन्वेवमत्र शुभाशुभार्जनेन कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह

भारते यत्कृतं कर्म क्षपितं वाप्यवीचितः ।
शिवान्तं तेन मुक्तिर्वा कन्याख्ये तु विशेषतः ।। ८८ ।।

'कर्म' इति शुभाशुभम्। क्षपितमिति, क्रियाज्ञानादिना। तेनात्र कर्मणा कृतेन क्षपितेन वा पृथिव्यादिषु शिवान्तेषु तेषु तेषु तत्त्वेषु भुक्तिस्ततो वा मुक्तिर्भवेदित्यर्थः। यदुक्तम्

'तत्रैव यत्कृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
वसन्ति तेन लोकाश्च शिवाद्यावीचिमध्यगाः ।।' (स्व० १०।२४८)

इति। तथा

'कन्याख्ये यत्कृतं कर्म जन्तुभिस्तु सितासितम् ।
स्वर्नारकापवर्गेषु तद्बीजं फलभोगदम् ।।'

इति ॥ ८८ ॥

नन्वेतत् कन्याद्वीपे विशेषेण भवेत्,—इत्यत्र किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

महाकालादिका रुद्रकोटिरत्रैव भारते ।
गङ्गादिपञ्चशतिका जन्म तेनात्र दुर्लभम् ।। ८९ ।।

अत्रैवेति कन्याख्ये द्वीपे। यदुक्तम्

'तत्र मध्ये महाद्वीपं कुमारीद्वीपसंज्ञितम् ।
तत्र रुद्रायुतं पूर्णमवतीर्णं शुभंकरम् ।।
पशूनां हेतुभूतं च स्मरणात्पापनाशनम् ।'

इति। तथा

'महाकालस्तथैकाम्रमेवमादि वरानने ।
तीर्थानां कोटिरुद्दिष्टा महाकामफलोदया ॥
गङ्गादीनां नदीनां च तत्र पञ्च शतानि च ।' (स्व० १०।२४९)

इति । तेन तीर्थभूयिष्ठत्वादिनेति ॥ ८९ ॥

ननु वर्षान्तिरेषु

'प्रत्यग्राम्बुजपत्राभा जनाश्चातीव कोमलाः ।
जम्बूफलरसाहारा जरामृत्युविवर्जिताः ॥' (स्व० १०।२१३)

इत्याद्युक्त्या सुखभूयिष्ठा जनाः, इह च

'जना रोगभयग्रस्ता दुःखिता मन्दसंपदः ।' (स्व० १०।२४०)

इत्याद्युक्तया दुःखभूयिष्ठाः,—इत्यत्र 'जन्म दुर्लभम्' इति केन निमित्ते-नोक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

अन्यवर्षेषु पशुवद् भोगात्कर्मातिवाहनम् ।
प्राप्यं मनोरथातीतमपि भारतजन्मनाम् ॥ ९० ॥

मनोरथातीतमिति, भोगापवर्गादिर्महीयस्त्वात् ॥ ९० ॥

नन्वेवं चेदविशेषेण भारतजन्मनां सिद्ध्येत् तत् 'कन्याख्ये तु विशेषत' इति कस्मादुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

नानावर्णाश्रमाचारसुखदुःखविचित्रता ।
कन्याद्वीपे यतस्तेन कर्मभूः सेयमुत्तमा ॥ ९१ ॥

यदुक्तम्

'ये पूर्वोक्ता गुणा लोके भारते वरवर्णिनि ।
ते तत्रैव स्थिता लोके कुमारीसंज्ञके प्रिये ॥' (स्व० १०।२५५)

इति । अतश्च एतन्निवासिनामेव शुभाशुभकर्मानुष्ठानात् स्वर्निरयावाप्तिः स्यात् ॥ ९१ ॥

तदाह

पुंसां सितासितान्यत्र कुर्वतां किल सिद्ध्यतः ।
परापरौ स्वर्निरयाविति रौरववार्तिके ॥ ९२ ॥

किमत्र प्रमाणमित्युक्तं 'रौरववार्तिके' इति ।

तदुक्तं तत्र

'पुंसां सितानि कर्माणि कुर्वतामसितानि च ।
सिद्ध्यतः स्वर्गनिरयावत्र क्षिप्रं परापरौ ॥'

इति ॥ ९२ ॥

एतदेव उपसंहरति

एवं मेरोरधो जम्बूरभितो यः स विस्तरात् ।
स्यात् सप्तदशधा खण्डैर्नवभिस्तु समासतः ॥ ९३ ॥

सप्तदशधेति, इलावृताद्यान्यष्टौ, इन्द्रद्वीपादिनी च नवेति । नवभिरिति, भारतेन सहेलावृताद्यैः ॥ ९३ ॥

नन्वेवं खण्डत्वेऽस्य किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

मनोः स्वायंभुवस्यासन् सुता दश ततस्त्रयः ।
प्राव्रजन्नथ जम्ब्वाख्ये राजा योऽग्नीध्रनामकः ॥ ९४ ॥

तस्याभवन्नव सुतास्ततोऽयं नवखण्डकः ।
नाभिर्यो नवमस्तस्य नप्ता भरत आर्षभिः ॥ ९५ ॥

तस्याष्टौ तनयाः साकं कन्यया नवमोंऽशकः ।
भुक्तैस्तैर्नवधा तस्माल्लक्षयोजनमात्रकात् ॥ ९६ ॥

'सुता' इति पौत्राः । जम्ब्वाख्ये राजेति, अर्थात् एतन्मध्यात् । ऋषभस्यापत्यमार्षभिः अत एव नप्तेत्युक्तम् । अष्टौ तनया इति, प्रागुक्ता इन्द्राद्याः । तदुक्तम्

'स्वायंभुवो मनुर्नाम तस्य पुत्रः प्रियव्रतः ।
तस्याथ दश पुत्रा वै जाता वीर्यबलोत्कटाः ॥
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वपुः ।
ज्योतिष्मान्द्युतिमान् हव्यः सावनः सत्र एव च ॥
मेधा सत्रोऽग्निबाहुश्च एते प्रव्रजितास्त्रयः ।
सप्तद्वीपेषु ये शेषा अभिषिक्ता महाबलाः ॥
जम्बुद्वीपे तयाग्नीध्रस्तस्य पुत्रा नव स्मृताः ।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिश्चैव इलावृतः ॥

भद्राश्वः केतुमालश्च रम्यकश्च हिरण्मयः ।
नवमस्तु कुरुर्नाम नववर्षाधिपाः स्मृताः ॥
अग्नीध्रतस्तु जाता वै शूराश्चातिबलोत्कटाः ।
तेषां नामाङ्कितानीह नव वर्षाणि पार्वति ॥
नाभेः पुत्रो महावीर्य ऋषभो धर्मतत्परः ।
तस्यापि हि सुतो ज्ञेयो भरतस्तु प्रतापवान् ॥
तन्नाम्नैव तु विज्ञेयं भारतं वर्षमुत्तमम् ।
तस्याप्यष्टौ पुनः पुत्रा जाताः कन्यापरा प्रिये ॥
भारते त्वष्टद्वीपेऽत्र अष्टौ पुत्रा निवेशिताः ।
नवमस्तु कुमार्याह्वः कन्यायाः प्रतिपादितः ॥
तेषां नाम्ना तु ते द्वीपा भरतेन प्रकीर्तिताः ॥' (स्व० १०।२८३)

इति । तस्मादिति, जम्बुद्वीपात् लक्षयोजनमात्रकादिति । तत्रास्य पूर्वपश्चिमतो लक्षयोजनत्वं प्राक् प्रदर्शितं, दक्षिणोत्तरतस्तु इदानीमुच्यते । तत्र भारतादीनि षड्वर्षाणि प्रत्येकं नवसाहस्राणि,—

इति चतुष्पञ्चाशत्, हिमवदादयश्च प्रत्येकं द्विसाहस्रा,—इति द्वादश, मेरुमूलीयसहस्रषोडशकेन सह इलावृतं चतुस्त्रिंशत् सहस्राणि,—इत्येवं योजनानां लक्षं जम्बुद्वीपम् ॥ ९६ ॥

इदानीं तद्बहिरपि संस्थानविशेषं दर्शयति

लक्षैकमात्रो लवणस्तद्बाह्योऽस्य पुरोऽद्रयः ।
ऋषभो दुन्दुभिर्धूम्रः कङ्कद्रोणेन्दवो ह्युदक् ॥ ९७ ॥
वराहनन्दनाशोकाः पश्चात् सहबलाहकौ ।
दक्षिण चक्रमैनाकौ वाडवोऽन्तस्तयोः स्थितः ॥ ९८ ॥
अब्धेर्दक्षिणतः खाक्षिसहस्रातिक्रमाद्गिरिः ।
विद्युत्वांस्त्रिसहस्रोच्छ्रिदायामोऽत्र फलाशिनः ॥ ९९ ॥
मलदिग्धा दीर्घकेशश्मश्रवो गोसधर्मकाः ।
नग्नाः संवत्सराशीतिजीविनस्तृणभोजिनः ॥१००॥
निर्यन्त्राणि सदा तत्र द्वाराणि बिलसिद्धये ।
इत्येतद् गुरुभिर्गीतं श्रीमद्रौरवशासने ॥१०१॥

इत्थं य एष लवणसमुद्रः प्रतिपादितः ।
तद्बहिः षडमी द्वीपाः प्रत्येकं स्वार्णवैर्वृताः ।।१०२।।
क्रमद्विगुणिताः षड्भिर्मनुपुत्रैरधिष्ठिताः ।
शाककुशक्रौञ्चाः शल्मलिगोमेधाब्जमिति षड्द्वीपाः ।
क्षीरदधिसर्पिरैक्षवमदिरामधुराम्बुकाः षडम्बुधयः ।।१०३।।
मेधातिथिर्वपुष्माञ्ज्योतिष्मान्द्युतिमता हवी राजा ।
संवर इति शाकादिषु जम्बुद्वीपे न्यरूपि चाग्नीध्रः ।।१०४।।

'लवण' इति लवणाम्भाः क्षारसमुद्र इत्यर्थः । 'इन्दुः' चन्द्र । यदुक्तम्

'वृत्रारिभयसंत्रस्ताः प्रविष्टास्त्र पर्वताः ।
द्वादशैव महावीरास्तान्ब्रवीमि समासतः ॥'
ऋषभो दुन्दुभिर्धूम्रः प्रविष्टः पूर्वभागतः ।
चन्द्रः कङ्कस्तथा द्रोणः प्रविष्ट उत्तरेण तु ॥
अशोकोऽथ वराहश्च नन्दनश्च तृतीयकः ।
अपरेण नगास्तत्र प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
चक्रो मैनाकसंज्ञश्च तृतीयश्च बलाहकः ।
दक्षिणेन वरारोहे प्रविष्टाश्चैव भूधराः ॥
चक्रमैनाकयोर्मध्ये तिष्ठेद्वै वडवानलः । (स्व० १०।२७३)

इति । दक्षिणत इति, चक्रमैनाकादिसंनिकर्षेण, 'खाक्षि इति विंशतिः । गुरुभिरिति, वृहस्पतिपादैः यदुक्तं तत्र

'योजनानां सहस्राणि समतिक्रम्य विंशतिम् ।
विद्युत्वानिति विख्यातः समुद्रे दक्षिणे स्थितः ॥
सहस्राण्यायतस्त्रीणि तावानेवोच्छ्रितोऽचलः ।
सहस्रविपुलस्तत्र तृणपर्णफलाशनाः ।
मलोपचितदिग्धाङ्गा दीर्घश्मश्रुशिरोरुहाः ।
गोधर्माणो जना नग्ना वत्सराशीतिजीविनः ॥
तत्रायन्त्रबिलद्वारप्रवेशाः पुरसंपदः ।'

इति । क्रमद्विगुणिता इति, तेन शाकद्वीपे द्वे लक्षे, कुशद्वीपे चत्वारि,— इत्यर्थक्रमः । 'अब्जः' पुष्करः । इक्षुरेव ऐक्षवः । 'मधुराम्बुकः' स्वादूदः ।

द्युतिमतेत्यर्थात् सह, 'हविः' हव्यः । तदुक्तम्

'जम्बुद्वीपं च शाकं च कुशं क्रौञ्चं सशल्मलिम् ।
गोमेधं पुष्कराख्यं च सप्त द्वीपानि पार्वति ।।' (स्व० १०।२८४)

इति ।

क्षारः क्षीरं दधि घृतं तथा चेक्षुरसोऽपि च ।
मदिरोदश्च स्वादूदः समुद्राः सप्त कीर्तिताः ।।
जम्बुद्वीपं स्मृतं लक्षं योजनानां प्रमाणतः ।
परिमण्डलतो ज्ञेयः क्षारोदस्तत्समो बहिः ।।
एवं द्विगुणवृद्धया तु समुद्रा द्वीपसंस्थिताः ।' (स्व० २१।२८७)

इति ।

अग्नीध्रस्तु समाख्यातो जम्बुद्वीपे वरानने ।
शाके मेधातिथिर्नाम वपुष्मान् कुशसंज्ञके ।।
राजा क्रौञ्चेऽथ ज्योतिष्माञ्छल्मलौ द्युतिमान् स्मृतः ।
गोमेधे हव्यनामा च संवरः पुष्करे तथा ।।' (स्व० १०।२९०)

इति च ।। १०४ ।।

द्वीपषट्कमेव च विभजति

गिरिसप्तकपरिकल्पिततावद्खण्डास्तु पञ्च शाकाद्याः ।
पुष्करसंज्ञो द्विदलो हरियमवरुणेन्दवोत्र पूर्वादौ ।।१०५।।

'तावन्तः' सप्तैव, गिरिसप्तकस्य पार्श्वगत्यावस्थितत्वात् । 'द्विदल' इति एकेन वलयाकारेण पर्वतेन मध्यतो विभक्तत्वात् । 'पूर्वादौ' इति चतुर्दिक्षु तदुक्तम्

'मेधातिथेः सप्त पुत्राः शाकद्वीपोऽभिषेचिताः ।
शान्तोभयस्तु शिशिरः सुखदो नन्दकः शिवः ।।
क्षेमकश्च ध्रुवश्चेति वर्षनाम्ना तु तेऽङ्किताः ।
वर्षाणि सप्त ख्यातानि पर्वतांश्च निबोध मे ।।
गोमेधश्चन्द्रसंज्ञश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
ऋषभः सोमकश्चैव वैभ्राजश्च कुलाद्रयः' ।। (स्व० १०।२९४)

इति ।

'कुशे वपुष्मता पूर्वं सप्त पुत्रा निवेशिताः ।
श्वेतलोहितजीमूता हरितो वैद्युतस्तथा ।।
मानसः सुव्रतश्चेति वर्षनाम्नैव चाङ्किताः ।
कुमुदश्चोर्वदश्चैव वराहो द्रोणकङ्कतौ ।
महिषः कुमुदश्चैव सप्त सीमान्तपर्वताः ।।' (स्व० १०।३००)

इति ।

'ज्योतिष्मता सप्त पुत्राः क्रौञ्चद्वीपे निवेशिताः ।
उद्भिज्जश्च समाख्यातो वेणुर्मण्डल एव च ।।
रथकारश्च लवणो धृतिमान्सुप्रतारकः ।।
कपिलश्चेति राजानो वर्षनाम्ना तु तेऽङ्किताः ।।
वैद्रुमो हेमनाभश्च द्युतिमान्पुष्पदन्तकः ।
कुशलो हरिमर्दश्च सप्तैते तु कुलाद्रयः ।।' (स्व० १०।३०५)

इति ।

'सप्त द्युतिमता पुत्राः शल्मलावभिषेचिताः ।
मनोऽनुगस्तथोष्णश्च पावनो ह्यन्धकारकः ।।
मुनिर्दुन्दुभिनामा च कुशलश्चेति ते स्मृताः ।' (स्व० १०।३०९)

इति ।

'क्रौञ्चोऽथ वामनश्चैवाप्यन्धकारो दिवाकृतिः ।
द्विबिन्दुः पुण्डरीकश्च दुन्दुभिश्च कुलाद्रयः ।।' (स्व १०।३११)

इति ।

'हव्यराजः सुतान्सप्त गोमेधे चाभ्यषेचयत् ।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मरीचकः ।।
कुमुदश्चोन्नतश्चैव महाभद्र इति स्मृताः ।' (स्व० १०।३१५)

इति ।

'उदयः केसरश्चैव जठरोऽथ सुरैवतः ।
श्यामोऽम्बिकेयो मेरुश्च शैलाः सीमान्तगास्त्विमे ।।' (स्व० १०।३१७

इति ।

'अतश्च पुष्कराख्ये च संवरस्तत्र नायकः ।
द्वौ पुत्रौ तेन विख्यातौ पुष्कराख्ये निवेशितौ ।।
पर्वतो वलयाकारो मानसोत्तरसंज्ञकः ।' (स्व १०।३२३)

इति ।

'धातकी मध्यमे राजा महावीतो बहिर्नृपः । (स्व० १०।३२४)

इति ।

'चतुर्णां लोकपालानां पुरीश्चात्र निबोध मे ।
हरेर्वस्वेकसाराख्या याम्या संयमनी पुरी ॥
सुखाह्वा वारुणी चैव सोमस्य तु विभावरी ।' (स्व० १०।३२७)

इति च ॥ १०५ ॥

इयदन्तं सङ्कलयति

त्रिपञ्चाशच्च लक्षाणि द्विकोटचयुतपञ्चकम् ।
स्वाद्वर्णवान्तं मेर्वर्धाद्योजननामियं प्रमा ॥१०६॥

तत्र जम्बुद्वीपीयानि अर्थात् पञ्चाशत्सहस्राणि, क्षाराब्धिर्लक्षं, शाकद्वीपं द्वे क्षीराब्धिश्च, कुशश्चत्वारि दध्यब्धिश्च, क्रौञ्चोऽष्टौ घृताब्धिश्च, शल्मलिः षोडश इक्षुरसाब्धिश्च, गोमेधो द्वात्रिंशत् मदिराब्धिश्च, पुष्कतश्चतुःषष्टिः स्वादूदश्च,—इत्येवं मेर्वर्धादारभ्य स्वादूदान्तं ससहस्रपञ्चाशत्रिपञ्चाशल्लक्षाधिकं कोटिद्वयं योजनानां प्रमाणं भवेत् । तदुक्तम्

'कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षाणि च ततः परम् ।
पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्त द्वीपाः ससागराः ॥'

इति ॥ १०६ ॥

सप्तमजलधेर्बाह्ये हैमी भूः कोटिदशकमथ लक्षम् ।
उच्छ्रत्या विस्ताराादयुतं लोकेतराचलः कथितः ॥१०७॥
लोकालोकदिगष्टकसंस्थं रुद्राष्टकं सलोकेशम् ।
केवलमित्यपि केचिल्लोकालोकान्तरे रविर्न बहिः ॥१०८॥

हैमी भूरिति, अर्थाद्देवानां क्रीडार्थम् । 'लोकेतराचल' इति लोकालोकपर्वतः । यदुक्तम्

'ततो हेममयी भूमिर्दशकोट्यो वरानने ।
देवावां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्त्वतः परम् ॥
पर्वतो वलयाकारो योजनायुतविस्तृतः ।
लक्षमात्रसमुत्सेधो योजनानां वरानने ॥' (स्व० १०।३३१)

इति। सलोकेशमिति, यदुक्तम्

'लोकपालाः स्थितास्तत्र रुद्राश्चामोघशक्तयः।' (स्व० १०।३३३)

इति। केचिदिति, लीलाकारादयः। एतद्धि तैः समस्तलोकपालत्वात् रुद्रा एव लोकपालास्तत्र स्थिताः,—इत्यन्यथा व्याख्यातम्।

'लोकालोकमतो देवि तत्र रुद्रा व्यवस्थिताः।
अमोघशक्तयः सर्वे विरजा वसुधामकाः॥
कर्दमः शंखपालश्च पर्जन्यः स्वर्णलोमकः।
केतुमान्राजनश्चैव पूर्वादीशान्तमास्थिताः॥
लोकपालास्ततो वाह्ये व्याप्य सर्वमिदं स्थिताः।'

इत्यादीनामेतद्विरुद्धानां श्रुतीनां संभवात्। न बहिरिति, रवेर्लोकालोकसमानोच्छ्रायत्वात् मेरुतदन्तरालवर्तित्वाच्च; अत एवान्तःस्थितानामेव लोकानामालोको यत्र, तथा आलोकः प्रकाशोऽलोकश्च तमोऽन्तर्बहिश्च यस्येति स लोकालोक इति। तदुक्तम्

'तस्यान्तर्भासते भानुर्न बहिः सुरसुन्दरि'।

इति॥ १०८॥

एवं लोकालोकमेर्वन्तरालवर्तित्वेऽस्य भानोर्गतिवैचित्र्यं दर्शयति

पितृदेवपथावस्योदग्दक्षिणगौ स्वजातपरे वीथ्यौ।
भानोरुत्तरदक्षिणमयनद्वयमेतदेव कथयन्ति॥१०९॥

तत्रास्य भानोर्मेरुसंनिकर्षेण गच्छत उत्तरो मार्गो लोकालोकसन्निकर्षेण तु दक्षिणः, तौ च मार्गौ 'स्वजातपरे वीथ्यौ' सुविथि-अजवीथिशब्दाभ्यां व्यपदेश्यावित्यर्थः। यदुक्तम्

'सुवीथी उत्तरे तस्य अजवीथी तु दक्षिणे।' (स्व० १०।३३९)

इति। तावेव च पितॄणां देवानां च मार्गः,—इत्युक्तं 'पितृदेवपथौ' इति तत्र अजवीथी पितॄणां मार्गः, सुवीथी तु देवानाम्। तदुक्तम्

'अजवीथी दक्षिणं तु सुवीथी चोत्तरायणम्।
पितृमार्गस्तथा दिव्यः कथितोऽनुक्रमेण तु॥'

इति। एतदेव मार्गद्वयमुत्तरायणं दक्षिणायनं च,—इत्युक्तम् 'उत्तरदक्षिणमयनद्वयमेतदेव' इति। तदुक्तम्

लोकालोकोपरिष्टात्तु सवितुर्दक्षिणायनम् ।
तथोत्तरायणं तत्र उत्तरेण प्रकीर्तितम् ॥' (स्व० १०।३३७)

इति ॥ १०९ ॥

ननु भानोर्मेरुसन्निकर्षेणोत्तरो मार्गो लोकालोकसन्निकर्षेण तु दक्षिणः,—इत्यत्र किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

'सर्वेषामुत्तरो मेरुर्लोकालोकश्च दक्षिणः ।

सर्वेषामिति, वर्षाष्टकादिनिवासिनाम् । इलावृते हि भानुरेव न प्रतपति,—इति कस्तद्गतिवैचित्र्येऽपि अवकाशः, भानुरेव हि भगवान् मेरुमधिकृत्य दक्षिणदिगवस्थिते भारतादौ वर्षत्रये पूर्वतः पश्चात्स्थिते केतुमाले दक्षिणात्, उत्तरदिगवस्थिते कुर्वादौ वर्षत्रये पश्चात्प्राच्ये भद्राश्वेऽपि उदक्तः समुदयन् स्वोदयानुसारेण पूर्वदिगवस्थापनात् सर्वेषामुत्तरयति लोकालोकं च दक्षिणयति, येन अस्य तत्सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामुत्तरायणदक्षिणायनादि स्यात् ॥

न केवलमस्यैवं गतावेव वैचित्र्यमस्ति यावदुदयास्तमययोरपि,—इत्याह

उदयास्तमयावित्थं सूर्यस्य परिभावयेत् ॥११०॥

'इत्थम्' इति दक्षिणावर्तभङ्ग्या, मेरोः परिभ्रमणेनेत्यर्थः ॥ ११० ॥

तदाह

अर्धरात्रोऽमरावत्यां याम्यायामस्तमेव च ।
मध्यन्दिनं तद्वारुण्यां सौम्ये सूर्योदयः स्मृतः ॥१११॥
उदयो योऽमरावत्यां सोऽर्धरात्रो यमालये ।
केऽस्तं सौम्ये च मध्याह्न इत्थं सूर्यगतागते ॥११२॥

इह खलु 'सौम्ये' मेरोरुत्तरे भागे महोदयाख्यायां नगर्यां यदा वारुण्यां आगच्छतः सूर्यस्योदयदर्शनं भवेत् तदा प्रहरद्वयस्य व्यतीतत्वात् वारुण्यां गन्धवत्याख्यायां नगर्यां मध्याह्नो, याम्यायां दक्षिणदिगवस्थितायां संयमन्याख्यायां नगर्यां च सूर्योऽस्तमेति, प्रहरचतुष्टयातिक्रमेण पर्वतच्छायान्तरितत्वात् प्रकाशो न दृश्यते इत्यर्थः । पूर्वदिङ्नगर्याममरावत्याख्यायां चार्धरात्रस्तद्वारुण्युदयावसरेऽस्तमयत्वात् प्रहरद्वयेन चोदयस्य भविष्यत्त्वात् । यश्च अमरावत्यां सूर्योदयः सौम्याया आगच्छतो दर्शनं स यमालयेऽर्धरात्रः प्रहरद्वयेन सूर्यस्योदेष्यमाणत्वात्, के

वारुणे चास्तमयः सौम्योदयवेलायां तत्र मध्याह्नस्य वृत्तत्वात् इदानीं प्रहरचतुष्टयस्य अतिक्रान्तत्वात्, सौम्ये च प्रहरद्वयस्य अतीतत्वात् मध्याह्नः—इत्यनेनैव क्रमेण पूर्वपश्चिमयोर्विदिक्षु चोदयास्तमयावपि सूर्यस्य चिन्त्यौ,—इत्युक्तम् 'इत्थं भानोर्गतागते' इति । यदुक्तम्

'अर्धरात्रोऽमरावत्यामस्तमेति यमस्य च ।' (स्व० १०।३३८)

इति । तथा

'यदैव चामरावत्यामुदयस्तस्य दृश्यते ।
तदास्तमेति वारुण्यामित्यादित्यगतागतम् ।'

इति । एतच्च द्वीपान्तरेष्वपि योज्यं सूर्योदयस्य सर्वत्र समानत्वात् ॥ ११२ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति

पञ्चत्रिंशत्कोटिसंख्या लक्षाण्येकोनविंशतिः ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि ध्वान्तं लोकाचलाद्बहिः ॥ ११३ ॥

सप्तसागरमानस्तु गर्भोदाख्यः समुद्रराट् ।
लोकालोकस्य परतो यद्गर्भे निखिलैव भूः ॥ ११४ ॥

तदुक्तम्

'तस्य बाह्ये तमो घोरं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ।
पञ्चत्रिंशत्स्मृताः कोट्यो लक्षाण्येकोनविंशतिः ॥
चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां वरानने ।' (स्व० १०।३४१)

इति । सप्तानां क्षारादीनां लक्षात्प्रभृति द्विगुणद्विगुणया वृद्ध्या सप्तविंशतिलक्षैककोट्यात्म यन्मानं तत्तुल्यमान इत्यर्थः । समुद्रराडिति, क्षारादिसमुद्रसप्तकगर्भीकारात् । तदुक्तम्

'गदिता येऽब्धयः सप्त तेऽत्र गर्भे यतः स्मृताः ।
कथितस्तेन गर्भोदः समस्ताब्धिरसोद्वहः ॥' (मृगेन्द्रा०)

इति ॥ ११४ ॥

अत्र च तमःस्थाने श्रीसिद्धयोगीश्वरमतोक्तं विशदयति

सिद्धातन्त्रेऽत्र गर्भाब्धेस्तीरे कौशेयसंज्ञितम् ।
मण्डलं गरुडस्तत्र सिद्धपक्षसमावृतः ॥ ११५ ॥

क्रीडन्ति पर्वताग्रे ते नव चात्र कुलाद्रयः ।
तत उष्णोदकास्त्रिशन्नद्यः पातालगास्ततः ॥११६॥
चतुर्दिङ्नैमिरोद्यानं योगिनीसेवितं सदा ।
ततो मेरुस्ततो नागा मेघा हेमाण्डकं ततः ॥११७॥

तीरे इति, अस्मात्परस्मिन् । तत्र हि लोकालोकसन्निकर्षे गर्भोदः । 'नैमिरोद्यानम्' इति नैमिरपुष्पसंज्ञकमित्यर्थः । नागा इत्यार्थाद्रत्नमय्यां भुवि । मेघा इत्यर्थाद्धरिचन्द्रपर्वतोपरि । 'हेमाण्डकम्' इति हैमाण्डीया कर्परिकेत्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'गर्भोदस्य परे तीरे कौशेयं नाम मण्डलम् ।
तत्र तिष्ठति देवेशो गरुत्मांश्च समावृतः ॥
सिद्धपक्षसहस्रैस्तु तत्तुल्यंबलदर्पितैः ।
तिष्ठन्ति पर्वताग्रे ते क्रीडमाना मुहुर्मुहुः ॥'

इति ।

'हुलहालवरक्रोधाः कोटको मूलपर्वतः ।
रोधको वामनः काण्डो विज्ञेयाः कुलपर्वताः ॥'

इति ।

'पर्वतान्ते पुनर्स्त्रिशन्नद्यो योजनविस्तराः ।
उष्णोदकाः स्मृतास्तास्तु पातालतलनिम्नगाः ॥'

इति ।

'पुनस्तदापगातीरे वनं नैमेरपुष्पकम् ।
तत्र क्रीडन्ति देवेशि योगिन्यो बलदर्पिताः ॥'

इति ।

'वनस्य बाह्यस्य भूमिः सर्वतः संव्यवस्थिता ।
शुष्का जलविहीना तु पुनर्भूमिस्तु रत्नजा ॥
दिङ्मातङ्गसमाकीर्णा समन्तात्परिशोधिता ।
वारणा बहवो यत्र मेरुमन्दरसन्निभाः ॥'

इति ।

'ततस्तानप्यतिक्रम्य उत्थितस्तु महाचलः ।
हरिश्चन्द्र इति ख्यातो वलयाकारसंस्थितः ॥'

इति ।

'तत्र सन्निहिता मेघाः संवर्ताद्या महारवाः ।'

इति ।

'पुनस्तद्दृश्यते चाण्डं काञ्चनं चातिभास्वरम् ।'

इति ॥ ११७ ॥

तदेव संकलयति ।

ब्रह्मणोऽण्डकटाहेन मेरोरर्धेन कोटयः ।
पञ्चाशदेवं दशसु दिक्षु भूर्लोकसंज्ञितम् ॥११८॥

तत्र मेरोरारभ्य स्वादूदकान्तं प्राक्कलितं ससहस्रपञ्चाशत्त्रिपञ्चाशल्लक्षाधिकं कोटिद्वयं हैमी भूः, कोटिदशकं लोकालोकविष्कम्भः, सहस्रदशकं तमः, सहस्रचत्वारिंशदेकोनविंशतिलक्षाधिकं कोटिपञ्चत्रिंशकं गर्भोदश्च, ससप्तविंशतिलक्षा कोटिरित्येवं कोटिपरिमाणेन ब्रह्माण्डकटाहेन सह अर्थात्पञ्चाशत्कोट्यो भवन्ति;—इत्येवं 'दशसु दिक्षु' इति सर्वतः कोटिशतं भूर्लोको भवेत् ॥ ११८ ॥

एष च भूर्लोकः चतुर्दशविधस्यापि भूतसर्गस्यास्पदमित्याह—

पशुखगमृगतरुमानुषसरोसृपैः षड्भिरेष भूर्लोकः ।
व्याप्तः पिशाचरक्षोगन्धर्वाणां सयक्षाणाम् ॥११९॥

विद्याभृतां च किं वा बहुना सर्वस्य भूतसर्गस्य ।
अभिमानतो यथेष्टं भोगस्थानं निवासश्च ॥१२०॥

'तरु' इति स्थावरम् । 'विद्याभृताम्' इति ऐन्द्रप्रकारभूतानाम् । किं वा बहुना इति, एषां हि प्रकारप्रकारिभावेन वचनमानन्त्याय भवेदिति भावः सर्वस्येति, चतुर्दशविधस्य । 'अभिमानत' इत्यनेन 'एतद्भोगस्थानादित्वमभिमानमात्रसारमेव न तु वास्तवं किञ्चित्' इति दर्शितम् । निवास इति विनापि भोगं केषांचित्; अतश्चैतदत्रैवशोधनीयमित्याशयः । तदुक्तम्

'पैशाचं राक्षसं याक्षं गान्धर्वं त्वैन्द्रमेव च ।
सौम्यं तथा च प्राजेशं ब्राह्मं चैवाष्टमं विदुः ॥' (स्व० १०।३५१)

इति ।

'पशुपक्षिमृगाश्चैव तथान्ये च सरीसृपाः ।
स्थावरं पञ्चमं चैव षष्ठं मानुषयोनिकम् ॥'

देवयोनिसमायुक्तं प्रोक्तं संसारमण्डलम् ।
चतुर्दशविधं चैव भूर्लोके तु विशोधयेत् ॥' (स्व० १०।३५३)
इति ॥ १२० ॥

इदानीं भूवर्लोकाद्यभिधत्ते

भुवर्लोकस्तथा त्वाऽर्काल्लक्षमेकं तदन्तरे ।
दश वायुपथास्ते च प्रत्येकमयुतान्तराः ॥१२१॥
आद्यो वायुपथस्तत्र विततः परिचर्च्यते ।

'आ अर्कात्' इति अर्कं यावदित्यर्थः । तदुक्तम्

'भूपृष्ठाद्यावदादित्यं लक्षमेकं प्रमाणतः ।' (स्व० १०।४२२)

इति । 'अयुतान्तरा' इति दशसहस्रप्रस्थाना इत्यर्थः । तत्रेति, वायुपथदशकमध्यात् ॥ १२१ ॥

तदाह

पञ्चाशद्योजनोर्ध्वे स्यादावृतर्द्धिर्नाम मारुतः ॥१२२॥
आप्यायकः स जन्तूनां ततः प्राचेतसो भवेत् ।
पञ्चाशद्योजनादूर्ध्वं तस्मादूर्ध्वं शतेन तु ॥१२३॥
सेनानीवायुरत्रैते मूकमेघास्तडिन्मुचः ।
ये मह्याः क्रोशमात्रेण तिष्ठन्ति जलवर्षिणः ॥१२४॥
तेभ्य ऊर्ध्वं शतान्मेघा भेकादिप्राणिवर्षिणः ।
पञ्चाशदूर्ध्वमोघोऽत्र विषवारिप्रवर्षिणः ॥१२५॥
मेघाः स्कन्दोद्भवाश्चान्ये पिशाचा ओघमारुते ।
ततः पञ्चाशदूर्ध्वं स्युर्मेघा मारकसंज्ञकाः ॥१२६॥
तत्र स्थाने महादेवजन्मानस्ते विनायकाः ।
ये हरन्ति कृतं कर्म नराणामकृतात्मनाम् ॥१२७॥
पञ्चाशदूर्ध्वं वज्राङ्को वायुरत्रोपलाम्बुदाः ।
विद्याधराधमाश्चात्र वज्राङ्के संप्रतिष्ठिताः ॥१२८॥

पञ्चाशद्योजनोर्ध्वे इति, भूपृष्ठात् । आप्यायक इति, यदुक्तम्

'यो विवर्धयते पुष्टिमोषधीनां बलं तथा ।
बृहयेच्च महीं सर्वामाप्याययति चाव्ययः ॥' (स्व० १०।४२४)

इति । पञ्चाशद्योजनादूर्ध्वमिति, यथा भूपृष्ठात् पञ्चाशद्याजनानि परिवर्ज्य ऊर्ध्वमृतर्द्धिः स्थितः, तथा तदूर्ध्वमपि पञ्चाशद्योजनान्यन्तरालत्वेन परिस्थाप्य अयमित्यर्थः । 'प्राचेतस' इति प्रचेतोभिर्निर्मितत्वात्, तदाख्येन चाग्निना सह निवासात्; अत एवाप्यायकत्वं दाहकत्वं च । तदुक्तम्

'प्राचेतसो नाम वायुः प्रचेतोभिर्विनिर्मितः ।
स वै नाशयते वृक्षान्कदाचित्संप्रवर्तयेत् ॥
अग्निः प्राचेतसो नाम तेनैव सह तिष्ठति ।' (स्व० १०।४२७)

इति । 'तस्मादूर्ध्वं शतेन' इति प्राचेतसाप्यूर्ध्वं योजनानां शतमतिक्रम्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । तथाभिधायित्वाभावात् भेकादिप्राणिवर्षित्वादेव च सत्त्ववहा इत्युक्ताः । तदुक्तम्

'योजनानां शतादूर्ध्वं मेघाः सत्त्ववहाः स्मृताः ।
मत्स्यमण्डूककूर्मांश्च वर्षन्ते दुर्दिने च ते ॥' (स्व० १०।४३०)

इति । विषवारिवर्षित्वादेव चोपसर्गादिकारिणः । तदुक्तम्

'पञ्चाशद्योजनादूर्ध्वं वायुरोघः प्रकीर्तितः ।
तस्मिंस्तु रागदा मेघा वर्षन्ति च विषोदकम् ॥
तेनोपसर्गा जायन्ते मारकाः सर्वदेहिनाम् ॥' (स्व० १०।४३२)

इति ।

'ओघे वसन्ति वै दिव्याः पिशाचाः स्कन्ददहजाः ।
त्रिंशत्कोटिसहस्राणि स्कन्दस्यानुचराः स्मृताः ॥
ते वै दिव्यैश्च कुसुमैरर्चयन्ति हरात्मजम् ।' (स्व० १०।४४२)

इति । 'तत्र स्थान' इति अमोघाख्ये मरुति 'अकृतात्मनां' संशयानानाम् । तदुक्तम्

'तस्मादूर्ध्वं तु तावद्भ्यो देव्यमोघः स्थितो मरुत् ।
तस्मिंस्ते मारका मेघा अमोघे संप्रतिष्ठिताः ॥' (स्व० १०।४३३)

इति ।

'अमोघे विनायका घोरा महादेवसमुद्भवाः ।
त्रिंशत्कोटिसहस्राणि तस्मिन्वायौ प्रतिष्ठिताः ॥

ये हरन्ति कृतं कर्म नराणामकृतात्मनाम्, (स्व० १०।४४)

इति च। 'उपलाम्बुदा' इति उपलवर्षित्वात् तदाख्याः। विद्याधराधमा इति, वक्ष्यमाणविद्याधरापेक्षया अल्पसिद्धित्वात्; अत एवैषां तत्रत्यमातङ्गारोहादेव तत्तद्गतिभाक्त्वम् ॥ १२८ ॥

एतत्पदप्राप्तौ चैषां निमित्तमाह

ये विद्यापौरुषे ये च श्मशानादिप्रसाधने ।
मृतास्तत्सिद्धिसिद्धास्ते वज्राङ्के मरुति स्थिताः ॥१२९॥

'विद्यापौरुषे' गारुडविद्यादिस्पर्धायाम्। मृता इत्यर्थादेतदन्ते। तदुक्तम्

'वज्राङ्को नाम वै वायुः पञ्चाशद्योजने स्थितः ।
तस्मिंश्चोपलका नाम मेघास्तूपलवर्षिणः ॥' (स्व० १०।४३-४)

इति।

'वज्राङ्केऽपि तथा वायौ मातङ्गाः क्रूरकर्मिणः ।
भिन्नाञ्जनिभा घोरास्तापना नाम विश्रुताः ॥
विद्याधराणामधमा मनः पवनगामिनः ।
ये विद्यापौरुषे ये च वेतालादीञ्श्मशानतः ॥
साधयित्वा ततः सिद्धास्तेऽस्मिन्वायौ प्रतिष्ठिताः । (स्व० १०।४६)

इति च ॥ १२९ ॥

पञ्चाशदूर्ध्वं वज्राङ्काद्वैद्युतोऽशनिवर्षिणः ।
अब्दा अप्सरसश्चात्र ये च पुण्यकृतो नराः ॥१३०॥
भृगौ वह्नौ जले ये च संग्रामे चानिवर्तिनः ।
गोग्रहे वध्यमोक्षे वा मृतास्ते वैद्युते स्थिताः ॥१३१॥

पुण्यकृत्त्वमेव व्याचष्टे 'भृगावित्यादिना'। भृग्वादौ मृतास्तथाम्नातत्वात् तच्च लुप्तस्मृत्यादीनाम्। यदुक्तम्

'भृगौ च स्मृतेर्लुप्त...................... ।'

इति। तथा

'परां काष्ठामनुप्राप्तो भिषग्भिः परिवर्जितः ।
रसास्वादपरित्यक्तो व्याधिभिः परिपाडितः ॥

विमुखः स्वजनत्यक्तो देहत्यागोद्यतो नरः ।
आरुहेद्भैरवं यो हि स तत्फलमवाप्नुयात् ॥
अन्यथा पातयेद्देहं ब्रह्महत्याफलं लभेत् ।'

इति । संग्राम इत्यर्थाच्छिरणागतादिनिमित्तम्, अन्यथा हि आत्मघातिन एते भवेयुः,—इति कथमेतत्पदप्राप्तिः स्यात् । यदुक्तम्

'असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याधिगच्छन्ति ये के चात्महनो नराः ॥ (ई० उ० ३ ऋ०)

इति । स्थिता इति, अर्थाद्विमानैः । तदुक्तम्

'तावद्भिर्योजनैरेव ततो वै वैद्युतोऽनिलः ।
मेघास्तु वैद्युतास्तस्मिन्निवसन्ति तु वद्युत ॥
अशनिर्वायुसंक्षोभात्तेष्वसौ जायते महान् ।' (स्व० १०।४३५)

इति ।

'वैद्युतेऽप्सरसस्तस्मिन्वासवेन प्रयोजिताः ।
तिष्ठन्ति सर्वदा तत्र पृथिवीपुरपालने ॥
भृगौ वह्नौ जले वाथ संग्रामेष्वनिवर्तकाः ।
गोग्रहे वन्दिमोक्षे च म्रियन्ते पुरुषोत्तमाः ।
ते व्रजन्ति ततस्तूर्ध्वं विमानैर्मणिचिह्नितैः ॥' (स्व० १०।४४९)

इति ॥ १३१ ॥

वैद्युताद्रैवतस्तावांस्तत्र पुष्टिवहाम्बुदाः ।
ऊर्ध्वं च रोगाम्बुमुचः संवर्तास्तदनन्तरे ॥१३२॥

रोचनाञ्जनभस्मादिसिद्धास्तत्रैव रैवते ।
क्रोधोदकमुचां स्थानं विषावर्तः स मारुतः ॥१३३॥

पञ्चाशदूर्ध्वं तत्रैव दुर्दिनाब्दा हुताशजाः ।
विद्याधरविशेषाश्च तथा ये परमेश्वरम् ॥१३४॥

गान्धर्वेण सदार्चन्ति विषावर्तेऽथ ते स्थिताः ।
विषावर्ताच्छतादूर्ध्वं दुर्जयः श्वाससंभवः ॥१३५॥

ब्रह्मणोऽत्र स्थिता मेघाः प्रलये वातकारिणः ।
पुष्करावर्ता वायुगमा गन्धर्वाश्च परावहे ॥१३६॥

जीमूतमेघास्तत्संज्ञास्तथा विद्याधरोत्तमाः ।
ये च रूपव्रता लोका आवहे ते प्रतिष्ठिताः ॥१३७॥
महावहे त्वीशकृताः प्रजाहितकराम्बुदाः ।
महापरिवहे मेघाः कपालोत्था महेशितुः ॥१३८॥

'भस्मादि' इत्यादिग्रहणात् पादुकादि । तदुक्तम्

'तदूर्ध्वं योजनानां तु पञ्चाशद्रैवतः स्मृतः ।
तस्मिन्पुष्टिवहो नाम पुष्टिं वर्षति देहिनाम् ॥' (स्व० १०।४३६)

इति ।

'रैवते तु महात्मानः सिद्धा वै सुप्रतिष्ठिताः ।
गोरोचनाञ्जने भस्म पादुके अजिनादि च ॥
साधयित्वा महात्मनः सिद्धास्ते कामरूपिणः ।' (स्व०।१०।४५१)

इति च । ऊर्ध्वमिति, रैवतात् 'तदन्तरे' इति तान्येव पञ्चाशद्योजनान्यन्तरं शून्यरूपं यत्रेत्यर्थः । तदुक्तम्

'संवर्ते रोगदा मेघास्ते रोगोदकवर्षिणः ।
पञ्चाशद्योजने ते वै तस्मिंस्तिष्ठन्ति तोयदाः ॥' (स्व० १०।४३७)

इति दुर्दिनाब्दा इति, दुर्दिनकारित्वात्, 'गान्धर्वेण' इति वंशवीणादिना । तदुक्तम्

'विषावर्तो नाम वायुः पञ्चाशदुपरि स्थितः ।
तस्मिन्क्रोधोदका नाम मेघा वै संप्रतिष्ठिताः ॥
ते क्रोधरागबहुलं संग्रामबहुलं तथा ।
राज्ञां क्षयकरं चैव प्रजानां क्षयदं तथा ॥
वर्षं चैव प्रकुर्वन्ति यदा वर्षन्ति ते घनाः ।' (स्व० १०।४४०)

इति ।

'विषावर्ते महावायौ विद्याधरगणाः स्मृताः ।
दश त्रिंशच्च कोट्यस्ते दिव्याभरणभूषिताः ॥' (स्व० १०।४५३)

इति ।

'आग्नेया धूमजा मेघाः शीतदुर्दिनदाः स्मृताः ।
विषावर्तं नावमिव ते वायुं यान्ति संश्रिताः ॥
तत्र गान्धर्वकुशला गन्धर्वसह धर्मिणः ।
वंशवीणाविधिज्ञाश्च पक्षिणः कामरूपिणः ॥' (स्व० १०।४५५)

इति च अत्र च संवर्तेऽपि महावायावविति उद्द्योतकारव्याख्यापाठान्न भ्रमणीयं—यत्संवर्ते कथं विद्याधरा नोक्ता विषावर्ते तु उक्ता इति, अस्मत्तर्कित एव हि पाठः साधुर्महाजनपरिगृहीतत्वात् । एवम्

'योजनानां शताद्गूर्ध्वं वायुरोधः प्रकीर्तितः ।' (स्व० १०।४३१)

इत्यादावपि अस्मत्तर्कित एव पाठो ग्राह्यः, अन्यथा हि

'तस्मादूर्ध्वं तु तावद्भ्यः........।' (स्व० १०।४३२)

इत्यादौ तावदर्थस्तन्मतेऽपि न सङ्गतः स्यात् । 'दुर्जय' इति तन्नाम्ना वायुः । तदुक्तम्

'ब्रह्मजा नाम वै मेघा ब्रह्मनिःश्वासम्भवाः ।
उपरिष्टाद्योजनशताद्दुर्जयस्योपरि स्थिताः ॥' (स्व० १०।४५६)

इति । गन्धर्वश्च इति, चशब्दाद् दुर्जयाख्यमेघादीनामपि ग्रहणम् । तदुक्तम्

'तत्रैव दुर्जया नाम इन्द्रस्य परिरक्षकाः ।
परावहाभिधं वायुं ते समाश्रित्य संस्थिताः ॥
महावीर्यबलोपेता दश कोट्यः प्रकीर्तिताः ।
पुष्करावर्तका नाम मेघा वै पद्मजोद्भवाः ॥
शक्रेण पक्षा ये च्छिन्नाः पर्वतानां महात्मनाम् ।
परावहस्तान्वहति मनुजानिव वारणः ॥
तस्मिन्वायुगमा नाम गन्धर्वा गगनालयाः ।' (स्व० १०।४६१)

इति । तदाप्रभृति एषां नैरन्तर्येणावस्थानमवसातव्यमन्तरालविधायिन्याः श्रुतेरभावात् । 'तत्संज्ञा' इति जीमूतसंज्ञाः । तदुक्तम्

'जीमूता नाम ये मेघा देवेभ्यो जीवसम्भवाः ।
द्वितीयमावहं वायुं मेघास्ते च समाश्रिताः ॥
तस्मिञ्जीमूतका नाम विद्याधरगणा दश ।' (स्व० १०।४६२)

इति । 'रूपव्रता' इति रूपविडम्लकवद् रूपविधानं न तु वस्तुनिष्ठं वस्तु येषां तेन व्रत[ता] जीविन इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे

'ये च रूपव्रता लोकास्तेषां तत्र समाश्रयः ।'

इति । एतदर्धं च उद्द्योतकृता न दृष्टम्,—इति न भ्रमणीयम् । ईशकृता इति उमापतिनिर्मिताः । तदुक्तम्

'महावहस्ततो वायुर्यत्र द्रोणाः समाश्रिताः ।
तस्मिन्द्रौणाः समाख्याता मेघानां परिरक्षकाः ॥'
हितार्थं तु प्रजानां वै निर्मितास्ते मया पुरा ।' (स्व० १०।४६३)

इति । मेघा' इति संवर्ताद्याः । तदुक्तम्

'उपरिष्टात्कपालोत्थाः संवर्ता नाम वै घनाः ।
महापरिवहो नाम वायुस्तेषां समाश्रयः ॥' (स्व० १०।४६४)

इति ॥ १३८ ॥ एतदेव उपसंहरित

महापरिवहान्तोऽयमृतद्धेः प्राङ् मरुत्पथः ।

एवमत्र योजनानां सहस्रदशकात् ऋतद्धेरारभ्य महापरिवहान्तं षोडशानां वायूनामन्तरालेषु यथोक्तक्रमेण सार्धं शतसप्तकं परिसंख्याय शिष्टं विशेषश्रुत्यभावात् सममेव विभजनीयम्, येन प्रत्येकं शतपञ्चकं सार्धक्रोशा चाष्टसप्ततिर्मानं स्यात् ॥

अग्निकन्या मातरश्च रुद्रशक्त्या त्वधिष्ठिताः ॥१३९॥

द्वितीये तत्परे सिद्धचारणा निजकर्मजाः ।
तुर्ये देवायुधान्यष्टौ दिग्गजाः पञ्चमे पुनः ॥१४०॥

षष्ठे गरुत्मानन्यस्मिन्ङ्गान्यत्र वृषो विभुः ।
दक्षस्तु नवमे ब्रह्मशक्त्या समधिति[नि]ष्ठितः ॥१४१॥

दशमे वसवो रुद्रा आदित्याश्च मरुत्पथे ।
नवयोजनसाहस्रो विग्रहोऽर्कस्य मण्डलम् ॥१४२॥

त्रिगुणं ज्ञानशक्तिः सा तपत्यर्कतया प्रभोः ।
स्वर्लोकस्तु भुवर्लोकाद्ध्रुवान्तं परिभाष्यते ॥१४३॥

सूर्याल्लक्षेण शीतांशुः क्रियाशक्तिः शिवस्य सा ।
चन्द्राल्लक्षेण नाक्षत्रं ततो लक्षद्वयेन तु ॥१४४॥

प्रत्येकं भौमतः सूर्यसुतान्ते पञ्चकं विदुः ।
सौराल्लक्षेण सप्तर्षिवर्गस्तस्माद्ध्रुवस्तथा ॥१४५॥

ब्रह्मैवापररूपेण ब्रह्मस्थाने ध्रुवोऽचलः ।
मेधीभूतो विमानानां सर्वेषामुपरि ध्रुवः ॥१४६॥

'मातरो' ब्राह्मयाद्याः । द्वितीय इति, वायुपथे । तत्पर इति, तृतीये । अष्टाविति, नाराचादीनि । तदुक्तम्

'चतुर्थे पथि चैवात्र वसन्त्यायुधदेवताः ।
नाराचचापचक्रर्ष्टिशूलशक्तीषु मुद्गराः ॥' (स्व० १०।४६८)

इति । 'दिग्गजा' इति ऐरावतादयः । तदुक्तम्

'पञ्चमे पथि देवेशि वसन्त्यैरावतादयः ।
ऐरावतोऽञ्जनश्चैव वामनश्च महागजः ॥
सुप्रतीकः करीन्द्रश्च पुष्पदन्तस्तथैव च ।
कुमुदः पुण्डरीकश्च सार्वभौमोऽपि चाष्टमः ॥
दिग्गजा इति विख्याताः स्वासु दिक्षु व्यवस्थिताः ।' (स्व० १०।४७१)

इति । अन्यस्मिन्निति, सप्तमे । अन्यत्रेति, अष्टमे । वसवोऽष्टौ, रुद्रा एकादश, आदित्या द्वादश । तदुक्तम्

'अत्र चाङ्गारकः सर्पिर्नैर्ऋतः सदसत्पतिः ।
बुधश्च धूमकेतुश्च विख्यातश्च ज्वरस्तथा ॥
अजश्च भुवनेशश्च मृत्युः कापालिकस्तथा ।
एकादश स्मृता रुद्राः सर्वकामफलोदयः ।
धाता ध्रुवश्च सोमश्च वरुणश्चानिलोऽनलः ॥
प्रत्यूषश्च प्रदोषश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
वसवः कथिता ह्येते आदित्यांश्च निबोध मे ।
अर्यमा इन्द्रवरुणौ पूषा विष्णुर्गभस्तिमान् ॥
मित्रश्चैव समाख्यातस्त्वजघन्यो जघन्यकः ।
विवस्वांश्चैव पर्जन्यो धाता वै द्वादश स्मृताः ॥' (स्व० १०।४९९)

इति । त्रिगुणमिति, सप्तविंशतिसहस्राणि । 'तपति' विश्वं प्रकाशयति इत्यर्थः । ज्ञानस्य हि प्रकाशकत्वमेव स्वभाव इति भावः । तदुक्तम्

'ज्ञानशक्तिः परस्यैषा तपत्यादित्यविग्रहा ।' (स्व० १०।४९८)

इति । भुवर्लोकादित्यारभ्य सूर्यादिति, भुवर्लोकान्ते स्थितात् । क्रियाशक्तिरिति, जगदाप्यायकारित्वात् । तदुक्तम्

'चन्द्ररूपेण तपति क्रियाशक्तिः शिवस्य तु ।' (स्व० १०।५०१)

इति । नाक्षत्रमिति, मण्डलम् । तदुक्तम्

'इन्दूर्ध्वे लक्षमात्रेण स्थितं नक्षत्रमण्डलम् ।' (स्व० १०।५०१)

इति । लक्षद्वयेन इत्यूर्ध्वम्; तेन नक्षत्रमण्डलादूर्ध्वं लक्षद्वयेन भौमः, ततोऽपि बुधो यावदन्ते सौरः । लक्षेण इत्यूर्ध्वम् । तदुक्तम्

'अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
भृग्वङ्गिरा मरीचिश्च ऋषयः सप्त कीर्तिताः ॥' (स्व० १०।५०५)

इति । तथेति, लक्षेणोर्ध्वमित्यर्थः । 'मेधीभूत' इति बन्धनस्थानतामाप्त इत्यर्थः । विमानानामिति, ग्रहादिसम्बन्धिनाम् । तदुक्तम्

'ब्रह्मैवापररूपेण ध्रुवस्थाने नियोजितः ।
तस्य ज्योतिर्गणो देवि निबद्धो भ्रमते सदा ॥
निश्चलः स तु विज्ञेयः शिवशक्त्या त्वधिष्ठितः ।' (स्व० १०।५१०)

इति ॥ १४६ ॥

अत्र बद्धत्वेऽपि एषामाधारः कः ? इत्याशङ्क्याह

अत्र बद्धानि सर्वाण्यप्यूह्यन्तेऽनिलमण्डले ।

अनिलमण्डलानि च कियन्ति ? इत्याशङ्क्याह

स्वस्सप्त मारुतस्कन्धा आमेघाद्याः प्रधानतः ॥१४७॥

स्वरिति, स्वर्गलोके । 'आमेघाद्या' इति आमेघादामेघं तदाद्यो येषाम् । तदुक्तम्

'आमेघाद्भास्करात्सोमान्नक्षत्राद्ग्रहमण्डलात् ।
ऋषिसप्तकनिर्देशादाध्रुवान्तं च सप्तमः ॥' (स्व० १०।५१२)

इति । तथा

'पृथिव्याः प्रथमः स्कन्ध आमेघेभ्यो य आवहः ।
द्वितीयश्चापि मेघेभ्य आसूर्यात्प्रवहश्च यः ॥
सूर्यादूर्ध्वं तथा सोमादुद्वहो यस्तु वै स्मृतः ।
सोमदूर्ध्वं तथर्क्षेभ्यश्चतुर्थः संवहस्तु सः ॥
ऋक्षेभ्यश्च तथैवोर्ध्वमाग्रहाद्विवहस्तु सः ।
ऊर्ध्वं ग्रहादृषिभ्यस्तु षष्ठो योऽसौ परावहः ॥

सप्तर्षिभ्यस्तथैवोर्ध्वमाध्रुवात्सतमस्तु　　स: ।
वातस्कन्ध: परिवह: ....।।' (पुरा०)

इति ॥ १४७ ॥

केषां चात्र निवास: ? इत्याह

इतश्च क्रतुहोत्रादि कृत्वा ज्ञानविवर्जिता: ।
स्वर्यान्ति तत्क्षये लोकं मानुष्यं पुण्यशेषत: ।।१४८।।

एतत्संकलयन्नन्यदवतारयति

एवं भूमेर्ध्रुवान्तं स्याल्लक्षाणि दश पञ्च च ।
द्वे कोटी पञ्च चाशीतिर्लक्षाणि स्वर्गतो महान् ।।१४९।।
मार्कण्डाद्या ऋषिमुनिसिद्धास्तत्र प्रतिष्ठिता: ।
निर्वर्तिताधिकाराश्च देवा महति संस्थिता: ।।१५०।।
महान्तराले तत्रान्ये त्वधिकारभुजो जना: ।
अष्टौ कोट्यो महल्लोकाज्जनोऽत्र कपिलादय: ।।१५१।।
तिष्ठन्ति साध्यास्तत्रैव बहव: सुखभागिन: ।
जनात्तपोर्ककोट्योऽत्र सनकाद्या महाधिय: ।।१५२।।
प्रजापतीनां तत्राधिकारो ब्रह्मात्मजन्मनाम् ।
ब्रह्मालयस्तु तपस: सत्य: षोडश कोटय: ।।१५३।।
तत्र स्थित: स स्वयम्भूर्विश्वमाविष्करोत्यद: ।
सत्ये वेदास्तथा चान्ये कर्मध्यानेन भाविता: ।।१५४।।
आनन्दनिष्ठास्तत्रोर्ध्वेकोटिर्वैरिञ्चमासनम् ।
ब्रह्मासनात्कोटियुग्मं पुरं विष्णोर्निरूपितम् ।।१५५।।
ध्यानपूजाजपैर्विष्णोर्भक्ता गच्छन्ति तत्पदम् ।
वैष्णवात्सप्तकोटीभिर्भुवनं परमेशितु: ।।१५६।।
रुद्रस्य सृष्टिसंहारकर्तुर्ब्रह्माण्डवर्त्मनि ।

तत्र भुवर्लोको लक्षेण, ततः सोमस्ततोऽपि नक्षत्रमण्डलम्,-इति त्रीणि लक्षाणि। ततो भौमात्सौरान्तं प्रत्येकं लक्षद्वयेन दश, ततः सप्तर्षयो लक्षेण, ततो ध्रुवः,-इति पञ्चदश भूमेर्ध्रुवान्तं भवेत्। 'स्वर्गत' इति स्वर्लोकादारभ्येत्यर्थः। 'देवा' इति तत्तल्लोकवासिनः सङ्क्रन्दनाद्याः,

'ये निवृत्ताधिकारास्तु लोकत्रयनिवासिनः।
सङ्क्रन्दनादयस्तेषां महल्लोके लयः स्मृतः॥'

यदभिप्रायेणैव पूर्वं

'कूष्माण्डहाटकाद्यास्तु क्रीडन्ति महदाह्वये।'

इत्याद्युक्तम्। 'अन्य' इति तत्तद्यज्ञानुष्ठातारः कपिलादय इति। तदुक्तम्

'एकपादोऽथ जह्नुश्च कपिलश्चासुरिस्तथा।
भौतिको वाड्वलिश्चैव जनलोकनिवासिनः॥' (स्व० १०।५०८)

इति। तथा

'साध्या नाम सुरास्तस्मिन्वसन्ति सुखिनः सदा।'

इति। अर्ककोट्यो द्वादश। ब्रह्मात्मजन्मनामित्यर्थान्मानसानाम्। तदुक्तम्

'सनकश्च सनन्दश्च सनत्कुमारः सनन्दनः।
शंकुश्चैव त्रिशङ्कुश्च तपोलोकनिवासिनः॥' (स्व० १०।५२०)

इति। तथा

'प्रजानां पतयस्तत्र मानसा ब्रह्मण........।'

इति। 'आविष्करोति' इति सृजतीत्यर्थः। 'अन्ये' इति शिक्षाकल्पादयः। 'आसनम्' इति आस्यतेऽस्मिन्निति भुवनम्। तदुक्तम्

कर्मज्ञानेन संसिद्धा अद्वैतपरिनिष्ठिताः।
आनन्दपदसंप्राप्ता आनन्दपदमागताः॥
ऋग्वेदोमूर्तिमांस्तस्मिन्निन्द्रनीलसमद्युतिः ।' (स्व० १०।५२५)

इति।

उत्तरेण यजुर्वेदः शुद्धस्फटिकसंन्निभः।' (स्व० १०।५२६)

इति।

'स्थितः पश्चिमदिग्भागे सामवेदः सनातनः।' (स्व० १०।५२)७

इति।

'अथर्वाञ्जनवच्छयामः स्थितो दक्षिणतस्तथा।' (स्व० १०।५२९)

इति।

'षडङ्गानीतिहासाश्च पुराणान्यखिलानि तु।
वेदोपनिषदश्चैव मीमांसारण्यकं तथा॥
स्वाहाकारवषट्कारौ रहस्यानि तथैव च।
गायत्री च स्थिता यत्र यत्र देवश्चतुर्मुखः॥' (स्व० १०।५३०)

इति।

'कोटियोजनमानेन सत्यलोकोर्ध्वतः प्रिये।
ब्रह्मासनमिति ख्यातम्.......................॥' (स्व० १०।५३३)

इति च। 'तत्पदम्' इति विष्णुपदम्। वैष्णवादिति, तदूर्ध्वमित्यर्थः॥ १५६॥

केषां चात्र निवासः? इत्याह

दीक्षाज्ञानविहीना ये लिङ्गाराधनतत्पराः॥१५७॥
ते यान्त्यण्डान्तरे रौद्रं पुरं नाधः कदाचन।

लिङ्गाराधनतत्परा इति, शिवधर्मोत्तरादिप्रक्रियया॥ १५७॥

ननु यद्येवं तत्किमेते तत्रैवासते किमुत ततोऽप्यूर्ध्वं यान्ति? इत्याशङ्क्याह

तत्स्थाः सर्वे शिवं यान्ति रुद्राः श्रीकण्ठदीक्षिताः॥१५८॥
अधिकारक्षये साकं रुद्रकन्यागणेन ते।

शिवमिति परं, 'यान्ति' इति तदैकात्म्यापत्त्यामुच्यन्ते इत्यर्थः॥

नन्वेवं महात्म्यवत्किमेतदेव भुवनमस्ति उत भुवनान्तराण्यपि? इत्याह

पुरं पुरं च रुद्रोर्ध्वमुत्तरोत्तरवृद्धितः॥१५९॥

तदाह

ब्रह्माण्डाधश्च रुद्रोर्ध्वं दण्डपाणेः पुरं स च।
शिवेच्छया दृणात्यण्डं मोक्षमार्गं करोति च॥१६०॥
शर्वरुद्रो भीमभवावुग्रो देवो महानथ।
ईशान इति भूर्लोकात् सप्त लोकेश्वराः शिवाः॥१६१॥

'ब्रह्माण्ड' इति तत्कर्परिकाध इत्यर्थः। 'दृणाति' इति खण्डयति विगतावरणं करोतीत्यर्थः। 'देवो महान्' इति महादेवः। भूर्लोकादित्यारभ्य, तेन भूर्लोके शर्वोऽधिपतिर्यावत्सत्यलोके ईशानः,—इति क्रमः। पशुपतिस्तु रुद्रलोकेऽधिपतिरित्यर्थसिद्धम् ॥ १६१ ॥

अत्र च लोकानां परापरत्वमप्यस्तीत्याह

स्थूलैर्विशेषैरारब्धाः सप्त लोकाः परे पुनः।
सूक्ष्मैरिति गुरुश्चैत्र रुरौ सम्यङ्न्यरूपयत् ॥१६२॥

विशेषैरिति भूतैः, सूक्ष्मैरिति अविशेषैस्तन्मात्रैः। तदाहुः

'तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः।
एते स्मृता विशेषा .... ॥' (सां० ३८ का०)

किमत्र प्रमाणम्,—इत्याशङ्क्योक्तम् 'इति गुरुश्चैव रुरौ सम्यङ्न्यरूपयत्' इति ॥ १६२ ॥

तदाह

ये ब्रह्मणादिसर्गे स्वशरीरान्निर्मिताः प्रभूताख्याः।
स्थूलाः पञ्च विशेषाः सप्तामी तन्मया लोकाः ॥१६३॥
परतो लिङ्गाधारैः सूक्ष्मैस्तन्मात्रजैर्महाभूतैः।
लोकानामावरणैर्विष्टभ्य परस्परेण गन्धाद्यैः ॥१६४॥

लिङ्गाधारैः शरीराश्रयैः; अत एव लोकावरणे कारणभूतैरित्यर्थः। 'विष्टभ्य परस्परेण' इति सामान्यविशेषरूपतया परस्परावष्टम्भेन अवस्थितैरित्यर्थः॥ १६४ ॥

एतदेव संकलयति

कालाग्नेर्दण्डपाण्यन्तमष्टानवतिकोटयः ।
अत ऊर्ध्वं कटाहोऽण्डे स घनः कोटियोजनम् ॥१६५॥
पञ्चाशत्कोटयश्चोर्ध्वं भूपृष्ठादधरं तथा ।

तत्र अधस्ताद् भूकटाहान्तं पञ्चाशत्कोटयः सङ्कलिताः, ऊर्ध्वं तु भूपृष्ठाद्ध्रुवान्तं पञ्चदश लक्षाणि, महान् सपञ्चाशीतिलक्षे द्वे कोटी, जनोऽष्टौ, तपो द्वादश, सत्यः षोडश, ब्राह्मं भुवनमेकं, वैष्णवं द्वे, रौद्रं सप्त, कटाह एकः,—इत्येवं पञ्चाशत्कोटयः ॥ १६५ ॥

एतदेव उपसंहरति

एवं कोटिशतं भूः स्यात् सौवर्णस्तण्डुलस्ततः ।।१६६।।
शतरुद्रावधिर्हुंफट् भेदयेत्तत्तु दुःशमम् ।

तण्डुल इति वर्तुलाकारत्वात् स एवेत्यर्थः । 'तत' इति विस्तीर्णः; अत एव शतरुद्रावधिरित्युक्तम् । दुःशममिति, वज्रसाराधिकसारत्वात् देवैरपि दुर्भेद्यमित्यर्थः । तदुक्तम्

'एवं कोटिशतं ज्ञेयं पार्थिवं तत्त्वमुच्यते ।
शतरुद्रावधि ज्ञेयं सौवर्णं परिवर्तुलम् ॥
वज्रसाराधिकसारं दुर्भेद्यं त्रिदशैरपि ।
हुंफट्कारप्रयोगेण भेदयेत्तु वरानने ॥' (स्व० १०।६२१)

इति ॥ १६६ ॥

ननु शतरुद्राः कुत्रावस्थिता, यदवधिकत्वमपि अस्योच्यते,—इत्याशङ्क्याह

प्रतिदिक्कं दश दशेत्येवं रुद्रशतं बहिः ।।१६७।।
ब्रह्माण्डाधारकं तच्च स्वप्रभावेण सर्वतः ।

यदुक्तम्

'दश दश क्रमेणैव दशदिक्षु समन्ततः ।
पूर्वादिक्रमयोगेन कथयाम्यनुपूर्वशः ॥
कपालीशो ह्यजो बुध्नो वज्रदेहः प्रमर्दनः ।
विभूतिरव्ययः शास्ता पिनाकी त्रिदशाधिपः ॥' (स्व० १०।६२३)

इति ।

'अग्निरुद्रो हुताशी च पिङ्गलः खादको हरः ।
ज्वलनो दहनो बभ्रुर्भस्मान्तकक्षयान्तकौ ॥' (स्व० १०।६२५)

इति ।

'याम्यो मृत्युर्हरो धाता विधाता कर्तृसंज्ञकः ।
संयोक्ता च वियोक्ता च धर्मो धर्मरतिस्तथा ॥' (स्व० १०।६२७)

इति ।

नैर्ऋतो दारुणो हन्ता क्रूरदृष्टिर्भयानकः ।
ऊर्ध्वकेशो विरूपाक्षो धूम्रो लोहितदंष्ट्रकौ ॥' (स्व० १०।६२९)

इति ।

'बली ह्यतिबलश्चैव पाशहस्तो महाबलः ।
श्वेतोऽथ जयभद्रश्च दीर्घबाहुर्जनान्तकः ॥
मेघनादी सुनादी च .... ।' (स्व० १०।२३६)

इति ।

शीघ्रो लघुर्वायुवेगः सूक्ष्मस्तीक्ष्णो भयानकः ।
पञ्चान्तकः पञ्चशिखी कर्पदी मेघवाहनः ॥' (स्व० १०।६३४)

इति ।

'निधीशो रूपवान्धन्यः सौम्यदेहो जटाधरः ।
लक्ष्मीरत्नधरौ कामी प्रसादश्च प्रभासकः ॥' (स्व० १०।६३६)

इति ।

'विद्याधिपोऽथ सर्वज्ञो ज्ञानदृग्वेदपारगः ।
शर्वः सुरेशो ज्येष्ठश्च भूतपालो बलिः प्रियः ॥' (स्व० १०।६३८)

इति ।

'वृषो वृषधरोऽनन्तोऽक्रोधनो मारुताशनः ।
ग्रसनो डम्बरेशी च फणीन्द्रो वज्रदंष्ट्रकः ॥' (स्व० १०।६४०)

इति ।

'शम्भुर्विभुर्गणाध्यक्षस्त्र्यक्षस्तु त्रिदशेश्वरः ।
संवाहश्च विवाहश्च नभो लिप्सुस्त्रिलोचनः ॥' (स्व० १०।६४२)

इति ।

'शतरुद्रा इति ख्याता ब्रह्माण्डं व्याप्य संस्थिताः ।'(स्व० १०।६४४)

इति । 'स्वप्रभावेण' इति स्ववीर्यमाहात्म्यादित्यर्थः ॥

ननु अण्डं नाम किमुच्यते यदपि ब्रह्मसम्बन्धि स्यात् ? इत्याशङ्क्याह तद्ग्रन्थमेव पठति

अण्डस्वरूपं गुरुभिश्चोक्तं श्रीरौरवादिषु ॥१६८॥
व्यक्तेरभिमुखीभूतः प्रच्युतः शक्तिरूपतः ।
आवापवाननिर्भक्तो वस्तुपिण्डोऽण्ड उच्यते ॥१६९॥

तमोलेशानुविद्धस्य कपालं सत्त्वमुत्तरम् ।
रजोऽनुविद्धं निर्मृष्टं सत्त्वमस्याधरं तमः ।।१७०।।

तथाद्यं श्लोकं विषमत्वात्स्वयमेव व्याचष्टे

वस्तुपिण्ड इति प्रोक्तं शिवशक्तिसमूहभाक् ।
अण्डः स्यादिति तद्व्यक्तौ संमुखीभाव उच्यते ।।१७१।।
तथापि शिवमग्नानां शक्तीनामण्डता भवेत् ।
तदर्थं वाक्यमपरं ता हि न च्युतशक्तितः ।।१७२।।
तन्वक्षादौ मा प्रसाङ्क्षीदण्डतेति पदान्तरम् ।
तन्वक्षादिषु नैवास्ते कस्याप्यावापनं यतः ।।१७३।।
तन्वक्षसमुदायत्वे कथमेकत्वमित्यतः ।
अनिर्भक्त इति प्रोक्तं साजात्यपरिदर्शकम् ।।१७४।।

अण्डो हि नाम 'वस्तूनां' तन्वक्षादीनां 'पिण्डः' समुदाय उच्यते, तदस्य लक्षणमित्यर्थः। एवमुक्ते हि शिवस्यापि

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं .... ।'

इत्याद्युक्त्या तन्वादिशक्तिसमुदायभाक्त्वात् अण्डत्वं प्रसज्यते,—इति तस्याण्डस्य व्यक्तौ संमुखीभाव इदंप्रथमतया बहिरवभासो न तु पूर्वमपि,—इति 'व्यक्तेरभिमुखीभूत' इत्यनेनोच्यते येनैवमतिव्याप्तिर्न स्यात्, स हि 'सकृद्विभातोऽयमात्मा' इति न्यायात् सर्वदैवावभासमानः। एवमपि शक्तिमदैकात्म्यभाजः शक्तिसमूहस्याण्डत्वं प्रसक्तं भवेत्। तासां हि शक्तीनां तत्तदर्थात्मना कदाचित्क एव बहिरभिव्यक्तौ संमुखीभावः, तन्निवृत्त्यर्थं वाक्यान्तरस्योपादानं 'प्रच्युतः शक्तिरूपत' इति। स हि व्यक्त्यभिमुखीभूतत्वादेव शक्त्यात्मनः सूक्ष्माद्रूपात् 'प्रच्युतः' स्थूलतया व्यक्तेरात्मना बहिः प्रथित इत्यर्थः। शक्तीनां तु व्यक्तावभिमुखीभावेऽपि न शक्तिरूपः प्रच्यावः स्वरूपविप्रलोपप्रसङ्गात्। एवमपि तन्वक्षादावण्डता मा प्रसक्ता भूदिति पदान्तरमुपात्तम्। 'आवापवान्' इति। आवापो वस्त्वन्तरप्रक्षेपो विद्यते यस्य स तथा, चतुर्दशविधस्य भूतजातस्य तासु तासु योनिष्वावापनात्; तन्वादौ पुनरेतन्नास्ति अन्याश्रितत्वात्, तथात्वे चान्याश्रयत्वानुपपत्तेः। ननु एवमपि तन्वादीनामानैक्यात् समुदायरूपतया कथमस्यैकत्वेन निर्देशः स्यात्,—

इत्ययुक्तम् 'अनिर्भक्त' इति, तद्विभागाप्रतिपत्तेरेकत्वानुप्राणकं साजात्यमेव परिदर्शयति येनास्य नगरादिज्ञानवदेकत्वमेव न्याय्यं स्यात् ॥ १७४ ॥

ननु यद्येवं तत्प्रतितत्त्वमण्डत्वं स्यात्,—इत्येतद्व्यावर्तनाय वस्तुपिण्ड-पदस्याप्युपादानम्, इत्याह

विनापि वस्तुपिण्डाख्यपदेनैकैकशो भवेत् ।
तत्त्वेष्वण्डस्वभावत्वं नन्वेवमपि किं न तत् ॥१७५॥
गुणतन्मात्रभूतौघमये तत्त्वे प्रसज्यते ।
उच्यते वस्तुशब्देन तन्वक्षभुवनात्मकम् ॥१७६॥
रूपमुक्तं यतस्तेन तत्समूहोऽण्ड उच्यते ।

वस्तुशब्देन हि तन्वादिवत् तत्त्वान्यपि उच्यन्ते, तत्तेषामपि पिण्डोऽण्डः,—इति तत्कथं स्यात्; एवं तर्हि पृथ्वीतत्त्वस्यापि एककस्याण्डत्वमनभिधानीयम्, अभिधाने वा प्रत्येकमपि तथात्वम्,—इति व्यर्थमेव वस्तुपिण्ड-पदोपादानम् । सत्यं, किंतु पृथ्वीत्त्वं स्थौल्यस्य परा कोटिः, इति तत्र तत्त्वान्तराण्यपि अन्तरवस्थितानि प्रत्यक्षमभिलक्ष्यन्ते,—इत्येकत्वेऽपि अस्य अनेकतत्त्वमयत्वमिवास्ति इत्युक्तम् । यदाहुः 'ब्रह्माण्डं च पञ्चभूतात्मकम्' इति । एवं तर्हि सर्वत्र सर्वमस्ति,—इति पृथ्वीतत्त्वस्यापि तत्त्वान्तरेषु सद्भावः, इति पुनरपि तदवस्थ एव स दोषः । सत्यं, तथापि पृथ्व्यादीनामूर्ध्वतत्त्वान्तरेषु सूक्ष्मेण रूपेणावस्थितिः, अत्र तु तेषां स्थूलेनेति शेषः । नन्वेवमपि अनेकानि वस्तूनि संभवन्ति,—इति वस्तुशब्देन सत्त्वादयः शब्दादयो वा गुणा अपि उच्यन्ते, - इति तत्पिण्डात्मनि प्रकृत्यादौ तत्त्वेऽपि अण्डत्वं स्यात्,—इत्याशङ्कां दर्शयति 'नन्वेवमित्यादिना' । गुणेति प्रकृतिः । इदमत्र प्रतिसमाधानं यद्वस्तुशब्दस्य विशेषेण धर्मरूपे प्रतिनियते तन्वादावेव वाचकत्वमत्र विवक्षितं तु सामान्येन,—इति तत्समुदाय एव न तु सत्त्वादि-समुदायोऽपि अण्ड उच्यते इति ॥ १७६ ॥

अत्र च यथासंभवमाशङ्का निराकृतैव,—इत्याह

भवेच्च तत्समूहत्वं पत्युर्विश्ववपुर्भृतः ॥१७७॥
तदर्थं भेदकान्यन्यान्युपात्तानीति दर्शितम् ।

पत्युश्च तत्समूहत्वसद्भावे विश्ववपुर्धारित्वं हेतुः । 'भेदकानि' इति, व्यावर्तकानि ॥ १७७ ॥

अन्ये पुनरेतदन्यथा व्याचख्युरित्याह

तावन्मात्रास्ववस्थासु मायाधीनेऽध्वमण्डले ।।१७८।।
मा भूदण्डत्वमित्याहुरन्ये भेदकयोजनम् ।

'तावन्मात्रासु' इति तन्वादिषु। द्वितीयस्तु सुगमत्वात् स्वयं न व्याकृतः,--इति व्याख्यायते—तस्य चाण्डस्य तमोलेशानुविद्धस्य यदुत्तर-मुपरितनं कपालं तद्रजोऽनुविद्धं सत्त्वं, गुणान्तरानुवेधेऽपि तत्प्रधानमित्यर्थः। अधरं पुनः कपालं 'निर्मृष्टसत्त्वं' सत्त्वाख्यगुणशून्यं रजोऽनुविद्धं, तमः-संभेदेऽपि तत्प्रधानमेवेत्यर्थः। मध्यं तु रजःप्रधानमित्यर्थसिद्धम्। यदाहुः

'ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालस्तु मूलतः सर्गः।
मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः॥' (सां० ५४ का०)

इति॥ १७८॥

एवं प्रकरणादण्डस्वरूपं व्याख्याय प्रकृतमेवानुसरति

इत्थमुक्तविरिञ्चाण्डमृतो रुद्राः शतं हि यत् ।।१७९।।
तेषां स्वे पतयो रुद्रा एकादश महार्चिषः ।

एकात्दशेति, प्रतिदिशमेकः सर्वेषां चैकः, इति। तदुक्तम्

'स्थितो वै पूर्वतोऽण्डस्य श्वेतः·················।' (स्व० १०।६४६)

इति।

'आग्नेय्यामग्निसंकाशो वैद्युतः···············।' (स्व० १०।६४८)

इति।

'याम्येऽण्डस्य महाकालः···························।' (स्व० १०।६५१)

इति।

'नैर्ऋते विकटो नाम··························।' (स्व० १०।६५०)

इति।

'पश्चिमेऽण्डस्य यो रुद्रो महावीर्य इति स्मृतः।' (स्व० १०।६४९)

इति।

'वायव्यां दिशि चाण्डस्य वायुवेगः······ ···।' (स्व० १०।६५२)

इति।

'सुभद्रनामोत्तरतः······························।' (स्व० १०।६५३)

इति।

'विद्याधरो नाम रुद्र ऐशान्याम्.............. ।' (स्व० १०।६५४)

इति ।

'अधः कालाग्निरुद्रोऽन्यः.......................... ।' (स्व० १०।६५६)

इति ।

'एतैः समावृतो रुद्रो.............................. ।' (स्व० १०।६५७)

इत्युपरिष्टात्

'वीरभद्रो वृतो रुद्रैरुपर्यण्डस्य संस्थितः ।'
'एकादशो महाकायैः............................ ।' (स्व० १०।६५८)

इति च । श्रीपूर्वशास्त्रे पुनरियान्विशेषो यत् तत्रैषां प्रतिदशकं तन्मध्यादेव एक एकः पतिः, इति । वीरभद्रस्तु उभयथाप्यविशिष्टः ॥ १७९ ॥

तदाह

अनन्तोऽथ कपाल्यग्निर्यमनैर्ऋतको बलः ॥१८०॥
शीघ्रो निधीशो विद्येशः शम्भुः सवीरभद्रकः ।

श्रीवीरभद्रस्य सत्त्वं सर्वाधिपत्यात् । तदुक्तं तत्र

'अनन्तः प्रथमस्तेषां कपालीशस्तथा परः ।
अग्निरुद्रो तमश्चैव नैर्ऋतो बल एव च ॥
शीघ्रो निधीश्वरश्चैव सर्वविद्याधिपोऽपरः ।
शंभुश्च वीरभद्रश्च विधूमज्वलनप्रभाः ॥' (मा० वि० ५।१४)

इति ॥ १८० ॥

कथं चैषामत्रावस्थानमित्याह

मधु मधुकृतः कदम्बं केसरजालानि यद्वदावृणते ॥१८१॥
तद्वत्ते शिवरुद्रा ब्रह्माण्डमसंख्यपरिवाराः ।
शराष्टनियुतं कोटिरित्येषां सन्निवेशनम् ॥१८२॥
श्रीकण्ठाधिष्ठितास्ते च सृजन्ति संहरन्ति च ।
ईश्वरत्वं दिविषदामिति रौरववार्तिके ॥१८३॥

तदुक्तम्

'आवृत्याण्डं स्थिता ह्येते मधु यद्वन्मधुव्रताः ।
कदम्बकुसुमं यद्वत्केसरैः परिवारितम् ॥'

इति। 'शराः' पञ्च, 'नियुतं' दश लक्षाणि। तेन पञ्चाशीतिः सहस्राणि दश लक्षाणि कोटिश्चैका तद्भुवनानां प्रत्येकं प्रमाणमिति। अत्र च किं प्रमाणम्,—इत्युक्तम् 'इति रौरववार्तिके' इति। तदुक्तं तत्र

'पञ्चाशीतिर्योजनानां नियुतानां तथा परा।
कोटिश्च तन्निवेशस्य विस्तारः परिकीर्तितः॥'

इति।

'श्रीकण्ठाधिष्ठितास्ते च देवानां मनसेप्सितम्।
ऐश्वर्यं संप्रयच्छन्ति हरन्ति च महौजसः॥'

इति च॥ १८३॥

अत्र चेयानन्यत्र विशेषः, इत्याह

सिद्धातन्त्रे तु हेमाण्डाच्छतकोटेर्बहिः शतम्।
अण्डानां क्रमशो द्विद्विगुणं रूप्यादियोजितम्॥१८४॥

तेषु क्रमेण ब्रह्माणः संस्युर्द्विगुणजीविताः।
क्षीयन्ते क्रमशस्ते च तदन्ते तत्त्वमम्मयम्॥१८५॥

शतमिति, संख्योपलक्षणपरमेषामसंख्यत्वात्। यदुक्तम्

'पृथग्द्वयमसंख्यातमेकैकं च पृथग्द्वयम्।' (मा० वि० २।५०)

इति। 'द्विद्विगुणम्' इति द्विशतकोटिचतुःशतकोटयादि। 'रूप्यादि' इत्यादिशब्दाताम्रादियोजितत्वम्। द्विगुणजीविता इत्याद्यब्रह्मापेक्षया। तदुक्तं तत्र

'ऊर्ध्वं कालानलं नाम ब्रह्माण्डं द्विगुणं स्थितम्।
तावद्यावच्छतं पूर्णमण्डानां ब्रह्मणां तथा॥
वृद्धिस्तेषु स्मृता देवि द्विगुणा वीरवन्दिते।
द्विगुणं च भवेदायुः प्रथमात् पद्मजन्मनः॥
अधुना संप्रवक्ष्यामि अण्डानां नामगोचरम्।
काञ्चनं कालसंज्ञं च वेतालं च महोदरम्॥'

इत्यादि।

'गह्वरं शतमं विद्धि सर्वेषामुपरि स्थितम्।'

इत्यन्तम्। तथा

'प्रथमं काञ्चनं प्रोक्तं रौक्मं चैव द्वितीयकम्।
ताम्रं च लोहजं चैव क्रमादेवं व्यवस्थिताः॥

महाकल्पे क्षयं यान्ति सदेवाः सपितामहाः ।
अन्तराक्षीयते ह्येकं महाकल्पशते शते ॥
तावद्यावत्स्थितं शेषं गह्वरं तु महाण्डकम् ।
महाक्षये क्षयस्तस्य सामान्येनैव लुप्यते ॥'

इति ॥ १८५ ॥

एवं तत्त्वान्तराणामपि उत्तरोत्तरवृद्ध्या मानं समस्ति, इत्याह

धरातोऽत्र जलादि स्यादुत्तरोत्तरतः क्रमात् ।
दशधाहङ्कृतान्तं धोस्तस्याः स्याच्छतधा ततः ॥१८६॥
सहस्रधा व्यक्तमतः पौंस्नं दशसहस्रधा ।
नियतिर्लक्षधा तस्मात्तस्यास्तु दशलक्षधा ॥१८७॥
कलान्तं कोटिधा तस्मान्माया विद्दशकोटिधा ।
ईश्वरः शतकोटिः स्यात्तस्मात्कोटिसहस्रधा ॥१८८॥
सादाख्यं व्यश्नुते तच्च शक्तिर्वृन्देन संख्यया ।
व्यापिनी सर्वमध्वानं व्याप्य देवी व्यवस्थिता ॥१८९॥
अप्रमेयं ततः शुद्धं शिवतत्त्वं परं विदुः ।

उत्तरोत्तरत इति, यथा धरातो जलं दशगुणं, ततोऽपि तेजो यावदन्तेऽहङ्कारः। 'तस्या' इनि अहंक्रियायाः। 'वित्' इति विद्या। 'व्यश्नुते' व्याप्नोतीत्यर्थः। सर्वमिति, शक्त्यादिधरान्तम्। तदुक्तम्

'अथोपरिष्टात्तत्त्वानि उदकादिशिवान्तकम् ।
उत्तरोत्तरयोगेन दशधा संस्थितानि तु ॥
अहङ्कारस्तदूर्ध्वं तु बुद्धिस्तु शतधा स्थिता ।
ऊर्ध्वं सहस्रधा ज्ञेयं प्रधानं वरवर्णिनि ॥
पौरुषं दशसाहस्रं नियतिर्लक्षधा स्मृता ।
तदूर्ध्वं दश लक्षाणि कला यावत्तु सुव्रते ॥
माया तु कोटिधा व्याप्य स्थिता सर्वं चराचरम् ।
दशकोटिगुणा विद्या मायां व्याप्य व्यवस्थिता ॥
शतकोटिगुणेनैव व्याप्तासावीश्वरेण तु ।
सादाख्यं कोटिसाहस्रं बिन्दुनादं तदूर्ध्वतः ॥

योजनानां तु वृन्दं वै शक्तिर्व्याप्य व्यवस्थिता ।
व्यापिनी सर्वमध्वानं व्याप्य देवी व्यवस्थिता ॥
अप्रमेयं ततो ज्ञेयं शिवतत्त्वं वरानने ।' (स्व० १०।६७३)

इति ॥ १८९ ॥

एतच्चान्यत्र न क्वचिदपि दृष्टम्—इत्यतः परं मोक्षस्य न कारणमित्याह

जलादेः शिवतत्त्वान्तं न दृष्टं केनचिच्छिवात् ॥१९०॥
ऋते ततः शिवज्ञानं परमं मोक्षकारणम् ।

किमत्र प्रमाणम् इत्याशङ्क्याह

तथा चाह महादेवः श्रीमत्स्वच्छन्दशासने ॥१९१॥

तदेव अर्थद्वारेण पठति

नान्यथा मोक्षमायाति पशुर्ज्ञानशतैरपि ।
शिवज्ञानं न भवति दीक्षामप्राप्य शाङ्करीम् ॥१९२॥
प्राक्तनी पारमेशी सा पौरुषेयी च सा पुनः ।

दीक्षामप्राप्येति, यदुक्तम्

'न चाधिकारिता दीक्षां विना योगेऽस्ति शाङ्करे ।' (मा० वि० ४।६)

इति । प्राक्तनीति, तत्तज्जन्मान्तरीयाभ्यासबलाद् अनुपायरूपतामाप्तेत्यर्थः । 'पारमेशी' इति विद्येश्वरादिवत् साक्षात्परमेश्वरकर्तृका । 'पौरुषेयी' इति शास्त्रक्रमेणाचार्यकर्तृका । तदुक्तं तत्र

'यन्न दृष्टं पशुज्ञानैः कुपथभ्रान्तदृष्टिभिः ।' (स्व० १०।६७४)

इत्याद्युपक्रम्य

'विना प्रसादादीशस्य ज्ञानमेतन्न लभ्यते ।
न चापि भावो भवति दीक्षामप्राप्य देहिनाम् ॥
यदा तु कारणाच्छक्तिर्भवेन्निर्वाणकारिका ।
शिवेच्छया प्रपद्येत दीक्षां ज्ञानमयीं शुभाम् ॥
मन्त्रयोगात्मिकां दिव्यां ततो मोक्षं व्रजेत्पशुः ।
नान्यथा मोक्षमाप्नोति पशुर्ज्ञानशतैरपि ॥
यस्य प्रकाशितं सर्वं शिवेनानन्तरूपिणा ।
स एव मोक्षं व्रजति शिवः साक्षान्महेश्वरः ॥

तेनेदं ज्ञानमुख्यं तु पुरा प्रोक्तं मया तव।' (स्व० १०।७०६)

इति ॥ १९२ ॥

इदानीमप्तत्त्वे भुवनानि वक्तुमुपक्रमते

शतरुद्रोर्ध्वतो भद्रकाल्या नीलप्रभं जयम् ॥१९३॥

न यज्ञदानतपसा प्राप्यं काल्याः पुरं जयम् ।

तद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति तन्मण्डलसुदीक्षिताः ॥१९४॥

'नील' इति इन्द्रनीलम्। तन्मण्डलसुदीक्षिता इति, 'अतो भुवनभर्तरि' इत्याद्युक्त्या तद्भुवनं प्राप्तुमित्यर्थः ॥ १९४ ॥

ननु किं तत्प्राप्त्येत्याशङ्क्याह

निर्बीजदीक्षया मोक्षं ददाति परमेश्वरी ।

नन्वप्तत्त्वावस्थितैतद्भुवनमात्रप्राप्त्या कथमेवम् ? इत्याशङ्क्याह

विद्येशावरणे दीक्षां यावतीं कुरुते नृणाम् ॥१९५॥

तावतीं गतिमायान्ति भुवनेऽत्र निवेशिताः ।

इयं हि भगवती

'सा देवी सर्वदेवीनां नामरूपैश्च तिष्ठति ।
योगमायाप्रतिच्छन्ना कुमारी लोकभावनी ॥
अचिन्त्या चाप्रमेया च.....................।' (स्व० १०।७२७)

इत्युक्त्या सर्वोत्कृष्टा, येनैवमत्र माहात्म्यमुक्तम् ॥ १९५ ॥

ततः कोटचा वीरभद्रो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥१९६॥

विजयाख्यं पुरं चास्य ये स्मरन्तो महेश्वरम् ।

जलेषु मरुषु चाग्नौ शिरश्छेदेन वा मृताः ॥१९७॥

ते यान्ति बोधमैशानं वीरभद्रं महाद्युतिम् ।

वैरभद्रोर्ध्वतः कोटिर्विष्कम्भाद्विस्तृतं त्रिधा ॥१९८॥

रुद्राण्डं सलिलं त्वण्डं शक्रचापाकृति स्थितम् ।

'मरुषु' इति महापथे महेश्वरं स्मरन्तो मृताः, इति सर्वत्र संबन्धः। अन्यथा हि वैद्युतं यान्ति,—इति पूर्वमुक्तम्। 'ऐश्वरं बोधं' रौद्रं तेजः, स हि रुद्रक्रोधादुद्भूत इति भावः। 'वैरभद्रोर्ध्वंत' इति वीरभद्रसंबन्धिनो विजयाख्यात्पुरादूर्ध्वमित्यर्थः। 'सालिलमण्डम्' अम्मयमावरणं, तत्प्रधानं भुवनमिति यावत्। अत एवाप्तत्त्वीयानां समस्तानां भुवनानामूर्ध्वं तेजस्तत्त्वस्य चाधःस्थितं तच्चाण्डं 'रुद्राण्डं' तच्छब्दव्यपदेश्यम्। अत्रापि च वीरभद्राख्य एवासौ भगवान्महात्मा रुद्रः सूक्ष्मरूपेणास्ते,—इत्यभिप्रायः। तच्च विष्कम्भात्कोटिः, ऊर्ध्वमेतन्मानमित्यर्थः। विस्तृतं त्रिधेति, तिर्यक्कोटित्रयपरीमाणमित्यर्थः। एतच्च निखिलाप्तत्त्वापेक्षया न व्याख्येयं, तन्मानस्य धरापेक्षया दशगुणत्वे प्रागेवोक्तत्वात्। यदुक्तम्

'भुवनस्यास्य देवेशि ह्युपर्यावरणं महत्।
अम्मयं तु घनं चाति शक्रचापाकृति स्थितम्॥
वितानमिव तद्रुद्रमन्तरे समवस्थितम्।
तत चास्ते महात्मासावङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकः॥
तत्र योजनकोटिर्वै विष्कम्भादूर्ध्वमुच्यते।
तिर्यक्त्रिगुणविस्तारमाप्यमावरणं प्रिये॥' (स्व० १०।७५८)

इति।

'रुद्राण्ड इति विख्यातं रुद्रलोक इति प्रिये।' (स्व० १०।७५९)

इति च। एवमिति सिद्धम्—यदप्तत्त्वस्यारम्भ एव भद्रकाल्या भुवनम्, अत एव तत्र 'शतरुद्रोर्ध्वंत' इत्युक्तं, प्रान्ते तु वीरभद्रस्य स्थूलसूक्ष्मतया पुरद्वयमिति॥ १९८॥

तन्मध्ये तु भुवनान्तराणि किं स्थितानि न वा? इत्याशङ्क्याह

आ वीरभद्रभुवनाद्भद्रकाल्यालयात्तथा॥१९९॥
त्रयोदशभिरन्यैश्च भुवनैरुपशोभितम्।

आङ्शब्दो मर्यादायां, तेन भद्रकाल्यालयादारभ्य वीरभद्रभुवनं यावत् अर्थात् भद्रकाल्यालयेन सह त्रयोदश भुवनान्यवस्थितानीत्यर्थः। उपशोभितमिति, अर्थादप्तत्त्वम्, एवं-पाठ एव च आगम इति उद्द्योतकारव्याख्यया न भ्रमितव्यम्॥ १९९॥

तान्येवाह

ततो भुवः सहाद्रेः पूर्गन्धतन्मात्रधारणात् ॥२००॥
मृता गच्छन्ति तां भूमिं धरित्र्याः परमां बुधाः ।
अब्धेः पुरं ततस्त्वाप्यं रसतन्मात्रधारणात् ॥२०१॥
ततः श्रियः पुरं रुद्रक्रीडावतरणेष्वथ ।
प्रयागादौ श्रीगिरौ च विशेषान्मरणेन तत् ॥२०२॥
सारस्वतं पुरं तस्माच्छब्दब्रह्मविदां पदम् ।
रुद्रोचितास्ता मुख्यत्वाद्रुद्रेभ्योऽन्यथास्तथा स्थिताः॥२०३॥
पुरेषु बहुधा गङ्गा देवादौ श्रीः सरस्वती ।
लकुलाद्यमरेशान्ता अष्टावप्सु सुराधिपाः ॥२०४॥

'सहाद्रेः' इति मेर्वादिप्रागुक्तापर्वतयुक्ताया इत्यर्थः । 'रसतन्मात्रधारणात्' इति रसतन्मात्रधारणयेत्यर्थः । मृता गच्छन्ति,--इति प्राच्येन संवन्धः । रुद्रस्य क्रीडयावतरणेषु न तु अनुजिघृक्षया, तत्र हि नैतावन्मात्रप्राप्तिर्भवेदिति भावः एतच्चाग्रत एव व्यक्तीभविष्यति,—इति नेहायस्तम् । 'तत्' श्रियः पुरं गच्छन्तीति प्राच्येन संवन्धः । 'शब्दब्रह्मविदाम्' इति गीतज्ञानां वाक्तत्त्वधारणानिष्ठानां च । तदुक्तम्

'हाहा हूहूश्चित्ररथस्तुम्बुरुर्नारदस्तथा ।
विश्वावसुर्विश्वरथो दिव्यगीतविचक्षणाः ॥
संयोज्य मनसात्मानं त्यक्त्वा कर्मफलस्पृहाम् ।
ते वै सारस्वतं स्थानं प्राप्ता वै सुरपूजिते ॥
ये च वाग्धारणां ध्यात्वा प्राणान्मुञ्चन्ति देहिनः ।
ते वै सारस्वतं लोकं प्राप्नुवन्ति नरोत्तमाः ॥' (स्व० १०।८४३)

इति । 'अप्सु' इत्यनेन तत्त्वयोजनाख्यमपि प्रमेयमुट्टङ्कितम्, एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अष्टावित्यनेन भद्रकाल्या भुवोऽब्धेः श्रियः सरस्वत्याश्च भुवनानां पञ्चकेन सह त्रयोदश भवन्ति,—इति प्रागुपक्रान्तायाः संख्याया अपि संकलनं स्मारितम् । तदुक्तम्

'लकुली भारभूतिश्च दिण्ड्याषाढी च पुष्करः ।
नैमिषश्च प्रभासश्च अमरेशस्तथाष्टमः ॥
एतत्पत्यष्टकं प्रोक्तम्...................... ।' (मा० वि० ५।१७)

इति । श्रीस्वच्छन्दशास्त्रे पुनरेषाम्

'अमरेशं प्रभामं च नैमिषं पुष्करं तथा ।
आषाढि दिण्डिमुण्डं च भारभूतिं च लाकुलम् ॥
गुह्याष्टकमिति ख्यातं जलावरणगं प्रिये ।' (स्व० १०।८५४)

इत्यादिनान्यथा पाठः । इह श्रीस्वच्छन्दशास्त्रानुसारं प्रक्रमेऽपि सर्वत्र पूर्वशास्त्रप्रक्रिययैषां पाठेऽयमाशयो—यदेतदेव भुवनेशाष्टकमप्तत्त्वे सर्वागमेषु प्रधानतयोक्तम्,—इत्यत एव प्रतिष्ठायामेतदाद्यष्टकसप्तकस्वीकारेणैव सर्वत्र भुवनानां संकलनम् ॥ २०४ ॥

ततस्तु तैजसं तत्त्वं शिवाग्नेरत्र संस्थितिः ।
ते चैनं वह्निमायान्ति वाह्नीं ये धारणां श्रिताः ॥२०५॥
भैरवादिहरीन्द्वन्तं तैजसे नायकाष्टकम् ।
प्राणस्य भुवनं वायोर्दशधा दशधा तु तत् ॥२०६॥
ध्यात्वा त्यक्त्वाथ वा प्राणान् कृत्वा तत्रैव धारणाम् ।
तं विशन्ति महात्मानो वायुभूताः खमूर्तयः ॥२०७॥
भीमादिगयपर्यन्तमष्टकं वायुतत्त्वगम् ।
खतत्त्वे भुवनं व्योम्नः प्राप्यं तद्व्योमधारणात् ॥२०८॥
वस्त्रापदान्तं स्थाण्वादि व्योमतत्त्वे सुराष्टकम् ।

'तत' इत्यप्तत्त्वात् । तदुक्तम्

'तत्र भैरवकेदारमहाकालाः समध्यमाः ।
आम्रातकेशजल्पेशश्रीशैलाः सहरीन्दवः ॥' (मा० वि० ५।१८)

इति । श्रीस्वच्छन्दे तु

'हरिश्चन्द्रं च श्रीशैलं जल्पमाम्रातकेश्वरम् ।
महाकालं मध्यमं च केदारं भैरवं तथा ।
अतिगुह्यं उमाख्यातम्...................... ।' (स्व० १०।८७३)

इति । 'वायौ' इति वायुतत्त्वे । दशधेति, प्राणादिनागादिभेदात् । ध्यानाद्यप्येवमिति पुनर्दशधेति । भीमादीति, तदुक्तम्

'भीमेश्वरमहेन्द्राट्टहासाः सविमलेश्वराः ।
कनखलं नाखलं च कुरुक्षेत्रं गया तथा ॥' (मा० वि० ५।१९)

इति । श्रीस्वच्छन्दे तु

'गयां चैव कुरुक्षेत्रं नाखलं कनखलं तथा ।
विमलं चाट्टहासं च माहेन्द्रं भीममष्टमम् ॥
गुह्याद्गुह्यतरं ह्येतत्........................।' (स्व० १०।८८४)

इति । 'व्योम्न' इत्याकाशस्य । तदुक्तम्

'स्थाणुस्वर्णाक्षकावाद्यौ रुद्रगोकर्णकौ परौ ।
महालयाविमुक्तेशरुद्रकोट्यम्बरापदाः ॥' (मा० वि० ५।२०)

इति । श्रीस्वच्छन्दे तु

वस्त्रापदं रुद्रकोटिमविमुक्तं महालयम् ।
गोकर्णं भद्रकर्णं च स्वर्णाक्षं स्थाणुमष्टमम् ॥
पवित्राष्टकमेतत्.... ....।' (स्व० १०।८८७)

इति ॥ २०८ ॥

ननु

'न चाधिकारिता दीक्षां विना योगेऽस्ति शाङ्करे ।' (मा० वि० ४।६)

इत्याद्युक्तयुक्त्या दीक्षामन्तरेणाधिकार एव शाङ्करे योगे नास्ति,—इति का कथा तदभ्यासादेर्वृत्तायां च दीक्षायां निर्व्यूढे च योगाभ्यासे जीवत एव मुक्तिर्भवेत्,—इति कस्तत्र शरीरान्ते सन्देहः । गन्धतन्मात्रधारणाद्यभ्यस्यन्तो योगिनः शरीरान्ते धरादिभुवनान्यासादयन्ति,—इति कथमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

अदीक्षिता ये भूतेषु शिवतत्त्वाभिमानिनः ॥२०९॥
ज्ञानहीना अपि प्रौढधारणास्तेऽण्डतो बहिः ।
धराब्धितेजोऽनिलखपुरगा दीक्षितास्च वा ॥२१०॥
तावत्संस्कारयोगार्थं न परं पदमीहितुम् ।
तथाविधावतारेषु मृताश्चायतनेषु ये ॥२११॥
तत्पदं ते समासाद्य क्रमाद्यान्ति शिवात्मताम् ।

भूतेष्विति, पृथिव्या एव प्राधान्याद् बहुवचनेन निर्देशः। यद्वा तन्मध्यात् 'प्रौढधारणा' इति पातञ्जलादिपाशवयोगाभ्यासात्। दीक्षिता इति,

'यो यत्राभिलषेद्भोगान्स तत्रैव नियोजितः।
सिद्धिभाक्.................................... ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या धरादिपदाप्तये एव कृतलोकधर्मिसाधकदीक्षा इत्यर्थः। तदाह 'तावत् संस्कारेत्यादि'। तथाविधावतारेष्विति, भूमण्डलगतेष्वमरेशाद्यायतनेषु ॥ २११ ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

पुनः पुनरिदं चोक्तं श्रीमद्देव्याख्ययामले ॥२१२॥

पुनः पुनरिति, प्रत्यष्टकम्। तदुक्तं तत्र

'ये मृता जन्तवस्तत्र ते व्रजन्तीह तत्पदम्।'

इति।

'एतेष्वपि मृताः सम्यग्धित्वा लोकानशेषतः।
दीप्यमानास्तु गच्छन्ति स्थानेष्वेतेषु ते प्रिये ॥'

इति ॥ २१२ ॥

न केवलमेतदत्रैवोक्तं यावदन्यत्रापि,—इत्याह

श्रीकामिकायां कश्मीरवर्णने चोक्तवान्विभुः।

तद्ग्रन्थमेव पठति

सुरेश्वरीमहाधाम्नि ये म्रियन्ते च तत्पुरे ॥२१३॥
ब्राह्मणाद्याः सङ्करान्ताः पशवः स्थावरान्तगाः।
रुद्रजातय एवैते इत्याह भगवाञ्छिवः ॥२१४॥
आकाशावरणादूर्ध्वमहङ्कारादधः प्रिये।
तन्मात्रादिमनोऽन्तानां पुराणि शिवशासने ॥२१५॥

शिवशासने इति, उक्तानीति शेषः। तदुक्तम्

आकाशावरणादूर्ध्वमहङ्कारादधः प्रिये।
भुवनानि प्रवक्ष्यामि.............................. ॥' (स्व० १०।८९५)

इति ॥ २१५ ॥

तान्येवाह

पञ्चवर्णयुतं गन्धतन्मात्रमण्डलं महत् ।
आच्छाद्य योजनानेककोटिभिः स्थितमन्तरा ॥२१६॥
एवं रसादिमात्राणां मण्डलानि स्ववर्णत ।
शर्वो भवः पशुपतिरीशो भीम इति क्रमात् ॥२१७॥
तन्मात्रेशा यदिच्छातः शब्दाद्याः खादिकारिणः ।
ततः सूर्येन्दुवेदानां मण्डलानि विभुर्महान् ॥२१८॥
उग्रश्चेत्येषु पतयस्तेभ्योऽर्केन्दू सयाजकौ ।
इत्यष्टौ तनवः शंभोर्याः पराः परिकीर्तिताः ॥२१९॥
अपरा ब्रह्मणोऽण्डे ता व्याप्य सर्वं व्यवस्थिताः ।
कल्पे कल्पे प्रसूयन्ते धराद्यास्ताभ्य एव तु ॥२२०॥
ततो वागादिकर्माक्षयुक्तं करणमण्डलम् ।
अग्नीन्द्रविष्णुमित्राः सब्रह्माणस्तेषु नायकाः ॥२२१॥
प्रकाशमण्डलं तस्माच्छ्रुतं बुद्ध्यक्षपञ्चकम् ।
दिग्विद्युदर्कवरुणभुवः श्रोत्रादिदेवताः ॥२२२॥
प्रकाशमण्डलादूर्ध्वं स्थितं पञ्चार्थमण्डलम् ।
मनोमण्डलमेतस्मात् सोमेनाधिष्ठितं यतः ॥२२३॥
बाह्यदेवेष्वधिष्ठाता साम्यैश्वर्यसुखात्मकः ।
मनोदेवस्ततो दिव्यः सोमो विभुरुदीरितः ॥२२४॥

पञ्चवर्णयुतमिति, तदुक्तम्

'शुक्लपीतसितरक्तहरितं स्फटिकप्रभम् ।
पञ्चवर्णसमायुक्तशक्रचापसमप्रभम् ॥' (स्व० १०।८९७)

इति । 'अन्तराच्छाद्य' इति वितानवदाकाशादि सर्वमन्तर्गर्भीकृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्

'आदौ तु गन्धतन्मात्रं विस्तीर्णं मण्डलं महत् ।
स्थितं वितानवद्देवि योजनानेककोटयः ॥' (स्व० १०।८९६)

इति ।

'शर्वो ह्यधिपतिस्तत्र एक एव वरानने ।
तस्मात्तु जायते पृथ्वी शर्वेशेन प्रचोदिता ॥' (स्व० १०।८९८)

इति । यदिच्छात इति, अन्यथा कथमेषां जडानां कारणता भवेदिति भावः । एवमिति, गन्धतन्मात्रमण्डलवदिति भावः । तदुक्तम्

'तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं रसतन्मात्रमण्डलम् ।
हरितं मरकतश्यामं चाषपक्षनिभं प्रिये ॥
भवो ह्यधिपतिस्तत्र एक एव वरानने ।
तस्मादापो विनिष्क्रान्ता भवेशेन प्रचोदिताः ॥
तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं रूपतन्मात्रमण्डलम् ।
स्फुरत्सूर्यांशुदीप्ताभं पद्मरागसमप्रभम् ॥
रुद्रः पशुपतिस्तत्र एक एवावतिष्ठते ।
तस्मात्तेजो विनिष्क्रान्तं तद्वै पशुपतीच्छया ॥' (स्व० १०।९०२)

इति ।

'तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं स्पर्शतन्मात्रमण्डलम् ।
सन्ध्यारुणसमच्छायं........................ ॥' (स्व० १०।९०४)

इति ।

'तत्रैव मण्डले देवि ईशानः संव्यवस्थितः ।
तस्माद्वायुर्विनिष्क्रान्त ईशेच्छाप्रेरितः प्रिये ॥' (स्व० १०।९०५)

इति ।

'तस्मात्तु मण्डलादूर्ध्वं शब्दतन्मात्रमण्डलम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं स्वच्छोदकसमप्रभम् ॥' (स्व० १०।९०७)

इति ।

'भीमस्तत्राधिपत्येन एक एवावतिष्ठते ।
तस्मान्नभो विनिष्क्रान्तं भीमेच्छाचोदितं महत् ॥ (स्व० १०।९०९)

इति । 'तत' इति तत्तन्मात्रमण्डलमाश्रित्येत्यर्थः । तेन च शब्दतन्मात्रस्योपरितने भागे मण्डलत्रयमेतद्वर्तते, इति । 'विभुः' इति रुद्रः । 'महान्' इति महादेवः । 'तेभ्य' इति निजनिजरुद्राधिपतिचोदितेभ्यः सूर्यादिमण्डलेभ्यः । यदुक्तम्

'तत ऊर्ध्वं सूर्यसंज्ञं यत्र रुद्रो विभुः स्थितः ।
तत ऊर्ध्वं सोमसंज्ञं महादेवश्च तत्पतिः ।।
उग्रेशाधिष्ठितं तस्मादूर्ध्वं वै वेदमण्डलम् ।
एभ्यः सूर्यस्तथा सोमो यजमानो विनिर्गताः ।।
कल्पे कल्पे ह्यसख्याताः....................।'

इति । 'परा' इति तन्मात्रादीनां सूक्ष्मरूपत्वात् । 'ताभ्य' इति पराभ्यस्तनुभ्यः । 'तत' इति तन्मात्रेभ्योऽनन्तरं 'करणमण्डलम्' इति, तत्तच्छब्दोदीरणादिव्यापारात्मकत्वात् करणप्रधानं पञ्चानां तत्त्वानां मण्डलं समूह इत्यर्थः । तच्च वागादिभिः कर्मेन्द्रियैः संबद्धं न तु बुद्धीन्द्रियैरित्युक्तं 'वागादिकर्माक्षयुक्तम्' इति । तदुक्तम्

'एभ्यः परतरं चापि मण्डलं करणात्मकम् ।' (स्व० १०।९१९)

इत्युपक्रम्य

'कर्मदेवाः प्रवर्तन्ते तस्माद्वै सर्वदेहिनाम् ।
वाक्पाणिपादपायुश्च उपस्थश्चेति पञ्चमः ।।' (स्व० १०।९२१)

इति । 'तेषु' इति वागादिषु पञ्चसु तत्त्वेषु । तेन वाक्तत्त्वे वह्निर्नायको यावदुपस्थतत्त्वे ब्रह्मा । तदुक्तम्

'कर्मेन्द्रियाणां पतयो वह्नीन्द्रहरिवेधसः ।
मित्रश्च.................................. ।।'

इति । तस्मात्करणमण्डलदूर्ध्वं तत्तच्छब्दाद्यर्थप्रकाशत्वात् प्रकाशप्रधानं तत्त्वानां मण्डलं बुद्ध्यक्षपञ्चकं 'श्रुतं' तत्त्वेन विख्यातमित्यर्थः । तदुक्तम्

तेभ्यः प्रकाशकं नाम परितः सूर्यसन्निभम् ।
तस्माद्वै संप्रवर्तन्ते पञ्च बुद्धीन्द्रियेषु ते ।।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमम् ।' (स्व० १०।९२३)

इति । श्रोत्रादीति, तेन श्रोत्रे दिशां देवतात्वं यावद्घ्राणे पृथिव्या इति । तदुक्तम्

'घ्राणादिश्रोत्रपर्यन्ता पृथिवी च अपां पतिः ।
रविर्विद्युद्दिशो ह्येवं स्थिता बुद्धीन्द्रियेषु ते ।।'

इति । प्रकाशमण्डणादूर्ध्वमिति, मनस्तत्त्वे तत्रैव पञ्चानामपि शब्दादीनामर्थानामवस्थानमुचितं, यत्तद्विषयत्वेनैव मनस्तानि तानीन्द्रियाणि प्रवर्तयतीति । तदत्रैषां परेण रूपेणैतद्भुवनमिति भावः । यदुक्तम्

'एभ्यः परतरं चास्ति चन्द्रमण्डलसन्निभम् ।
विस्तारात्परिणाहाच्च सर्वतो रश्मिमण्डलम् ।
तस्माद्वै संप्रवर्तन्ते पञ्चार्थाः सर्वदेहिनाम् ॥' (स्व० १०।९२५)

इति । मनोमण्डलमिति, मनसः प्रधानं भुवनमित्यर्थः । एतस्मादिति प्रकाशमण्डलादप्यूर्ध्वम् । अत्र च सोमस्याधिष्ठातृत्वे किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह 'यतः' इत्यादि । यतः साम्येनाविशेषेण सर्वेन्द्रियाणां तत्तद्विषयौन्मुख्येन प्रवर्तकत्वात्मकं यत् 'ऐश्वर्यसुखं' स्वातन्त्र्यचमत्कारस्तदात्मकः संस्तत्तत्सङ्कल्पात्मव्यवहाररूपत्वात् मन एव देवो 'बाह्यदेवेषु' बहीरूपतया द्योतमानेषु बुद्धीन्द्रियादिष्वधिष्ठाता, ततोऽस्य 'दिव्यः' सर्वदेवानामाप्यायकारितया दिवे हितः सोमो विभुरुक्त इत्यर्थः ॥ २२४ ॥

ततोऽपि सकलाक्षाणां योनेर्बुद्ध्यक्षजन्मनः ।
स्थूलादिच्छगलान्ताष्टयुक्तं चाहङ्कृतेः पुरम् ॥२२५॥
बुद्धितत्त्वं ततो देवयोन्यष्टकपुराधिपम् ।
पैशाचप्रभृतिब्राह्मपर्यन्तं तच्च कीर्तितम् ॥२२६॥
एतानि देवयोनीनां स्थानान्येव पुराण्यतः ।
अवतीर्यात्मजन्मानं ध्यायन्तः संभवन्ति ते ॥२२७॥

'ततोऽपि' इति मनसोऽप्यनन्तरम् । 'अहङ्कृतेः' इति अहङ्कारस्य । ननु किमिति नामास्य मनस ऊर्ध्वं बुद्धेश्चाधोऽवस्थानम् ? इत्याशङ्क्योक्तं 'सकलाक्षाणां योनेर्बुद्ध्यक्षजन्मन' इति । 'स्थूल' इति स्थूलेश्वरः । 'छगल' इति छगलाण्डः । तदुक्तम्

'स्थूलस्थलेश्वरौ शङ्कुकर्णकालञ्जरावपि ।
मण्डलेश्वरमाकोटदुरण्डच्छगलाण्डकाः ॥' (मा० वि० ५।२१)

इति । श्रीस्वच्छन्दे च

'छगलाण्डं दुरदण्डं च माकोटं मण्डलेश्वरम् ।
कालञ्जरं शङ्कुकर्णं स्थूलेश्वरस्थलेश्वरौ ॥
स्थाण्वष्टकं समाख्यातं.........................।' (स्व० १०।८८९)

इति । देवयोन्यष्टकमेव 'पुराधितं' भुवनेश्वरं यत्र तत्तथा 'तत' इति देवयोन्यष्टकम् । तदुक्तम्

'पैशाचं राक्षसं याक्षं गान्धर्वं त्वैन्द्रमेव च ।
सौम्यं तथा च प्राजेशं ब्राह्ममष्टममुच्यते ॥' (मा० वि० ५।२३)

इति । एतान्येव बुद्धिगतानि ककुभादीनि पुराणि आसां देवयोनीनां 'स्थानानि' मुख्यानि अवस्थितेर्धामानीत्यर्थः । अधः पञ्चाष्टकादिरूपतयावस्थितानां पुनरासाममुख्यानि भुवनानीति भावः । 'अवतीर्य' इत्यर्थादधो ब्रह्माण्डादौ, 'संभवन्ति' इति पुनः पुनः सृष्टिमासादयन्तीत्यर्थः ॥ २२७ ॥

अत्रैव निमित्तमाह

परमेशनियोगाच्च चोद्यमानाश्च मायया ।
नियामिता नियत्या च ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥२२८॥
व्यज्यन्ते तेन सर्गादौ नामरूपैरनेकधा ।

ब्रह्मणः सर्गादौ 'व्यज्यन्ते' तथा तथा स्थूलेन रूपेण व्यक्तीभवन्तीत्यर्थः । अनेकधेति, तारतम्यादिभेदात् ॥ २२८ ॥

न चैवमपि आसां बुद्धाववस्थितेभ्यो भुवनेभ्यः प्रच्यावः,—इत्याह

स्वांशेनैव मनात्मानो न त्यजन्ति स्वकेतनम् ॥२२९॥

एतच्च बृहस्पतिपादैरेवं स्वग्रन्थे व्याकृतमित्याह

उक्तं च शिवतनाविदमधिकारपदस्थितेन गुरुणा नः ।
अष्टानां देवानां शक्त्याविर्भावयोनयो ह्येताः ॥२३०॥

'देवानां' पिशाचादीनाम् 'आविर्भावो' व्यक्तिस्तेन शक्तिव्यक्तिरूपाद् विविधा योनय इत्यर्थः । तत्र बुद्धौ शक्त्यात्मना आसामवस्थितिरधस्तु व्यक्त्यात्मनेति ॥ २३० ॥

तदाह

तनुभोगाः पुनरेषामधः प्रभूतात्मकाः प्रोक्ताः ।

'प्रभूतात्मकाः' स्थूलरूपाः ॥

तदेव दर्शयति

चत्वारिंशत्तुल्योपभोगदेशाधिकानि भुवनानि ॥२३१॥

चत्वारिंशदिति, लकुल्यादिभेदात् ॥ २३१ ॥

ननु यद्येषां तुल्योपभोगादित्वमस्ति तत्कथं गुह्याष्टकाद्यष्टकपञ्चकतया भेदः ? इत्याशङ्क्याह

साधनभेदात्केवलमष्टकपञ्चकतयोक्तानि　　।

साधनभेदमेवाह

एतानि　　भक्तियोगप्राणत्यागादिगम्यानि ॥२३२॥

तेषूमापतिरेव प्रभुः स्वतन्त्रेन्द्रियो विकरणात्मा ।

तरतमयोगेन ततोऽपि देवयोन्यष्टकं लक्ष्यं तु ॥२३३॥

प्राणत्याग एतत्क्षेत्रादौ, आदिशब्दाल्लोकधर्मिसाधकदीक्षादि। एषां चैवं व्यक्तीभावः किं स्वयमुत कस्यापि अधिष्ठानेन ? इत्याशङ्क्याह 'तेष्वित्यादि' पिशाचादिषु । स्वतन्त्रेन्द्रियत्वादेव 'विकरणात्मा' स्वेच्छाधीनेन्द्रियवृत्तिरित्यर्थः । तदुक्तं तत्रैव

'इच्छाधीनानानि　　पुनर्विकरणसंज्ञानि ।'

इति । नन्वासामविशेषेणैव किं सर्वत्रावस्थानं न वा ? इत्याशङ्क्याह 'तरतमेत्यादि' । 'तत' इति वृद्धेः । अपिर्भिन्नक्रमः, तेन अष्टावपीति योज्यम् ॥ २३३ ॥

न केवलमासामेव तरतमभावो यावदक्षाणामपि, इत्याह

लोकानामक्षाणि च विषयपरिच्छित्तिकरणानि ।

पिशाचादयो हि व्यवहितमपि चक्षुषा पश्यन्तीत्याशयः ।

न केवलमासां प्रतितत्त्वमेव तरतमभावो यावदन्योन्यमपीत्याह

गन्धादेर्महदन्तादेकाधिक्येन　　जातमैश्वर्यम् ॥२३४॥

अणिमाद्यात्मकमस्मिन्पैशाचाद्ये　विरिञ्चान्ते ।

गन्धशब्देनात्र पृथ्व्या अभिधानं, कार्यकारणयोरभेदोपचारात्। एकाधिक्येन इति, तत्पैशाचे यादृशमैश्वर्यं ततोऽपि द्विगुणं राक्षसे, यावद्ब्राह्मेऽष्टगुणमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

अत एव च दीक्षायामेतच्छुद्धौ यतितव्यमित्याह

ज्ञात्वैवं　शोधयेद्बुद्धिं साधं　पुर्यष्टकेन्द्रियैः ॥२३५॥

एवमिति, बुद्धेरेवेदं निखिलं जगद्विजृम्भितम्,—इत्यत एवोक्तं 'पुर्यष्टकेन्द्रियैः सार्धम्' इति ॥ २३५ ॥

न केवलमत्र देवयोन्यष्टकमेवास्ति यावदन्यदपि, इत्याह

क्रोधेशाष्टकमानीलं संवर्ताद्यं ततो विदुः ।
तेजोष्टकं बलाध्यक्षप्रभृतिक्रोधनाष्टकात् ॥२३६॥
अकृतादि ततो बुद्धौ योगाष्टकमुदाहृतम् ।
स्वच्छन्दशासने तत्तु मूले श्रीपूर्वशासने ॥२३७॥
योगाष्टकपदे यत्तु सोमे श्रीकण्ठमेव च ।
ततो मायापुरं भूयः श्रीकण्ठस्य च कथ्यते ॥२३८॥
तेन द्वितीयं भुवनं तयोः प्रत्येकमुच्यते ।
यत्र मायापुरं देव्या यया विश्वमधिष्ठितम् ॥२३९॥
प्रतिकल्पं नामभेदैर्भण्यते सा महेश्वरी ।
उमापतेः पुरं पश्चान्मातृभिः परिवारितम् ॥२४०॥
श्रीकण्ठ एव परया मूर्त्योमापतिरुच्यते ।

'आनीलम्' इति नीलोत्पलाभम् । तदुक्तम्

'संवर्तस्त्वेकवीरश्च कृतान्तो जननाशनः ।
मृत्युहर्ता च रक्ताक्षो महाक्रोधश्च दुर्जयः ॥
नीलोत्पलदलाभानि तेषां वै भुवनानि तु ।' (स्व० १०।९७६)

इति । क्रोधनाष्टकादिति, तदूर्ध्वमित्यर्थः । तदुक्तम्

'क्रोधेश्वराष्टकादूर्ध्वं स्थितं तेजोऽष्टकं महत् ।
बलाध्यक्षो गणाध्यक्षस्त्रिदशस्त्रिपुरान्तकः ॥
सर्वरूपश्च शान्तश्च निमेषोन्मेष एव च ।' (स्व० १०।९७८)

इति । 'तत' तेजोष्टकादनन्तरम् । तदुक्तम्

'अकृतं च कृतं चैव वैभवं ब्राह्ममेव च ।
वैष्णवं त्वथ कौमारमौमं श्रीकण्ठमेव च ॥ (स्व० १०।९८१)

इति । तुशब्दो व्यतिरेके 'मूल' इति प्रकृतौ । यदुक्तं तत्र

'योगाष्टकं प्रधान च...................... ।'

इति । 'योगाष्टकपद' इत्यपरेण रूपेणोक्तं, भूय इति परेण रूपेण, तयोरिति उमापतिश्रीकण्ठयोः, तत्रेति द्वयनिर्धारणे । पुरमिति, अर्थाद् द्वितीयम् । एवं विश्वाधिष्ठाने हेतुर्भण्यते 'सा महेश्वरी' इति । तदुक्तम्

'ततः साक्षाद्भगवती जगन्माता व्यवस्थिता ।
उमा त्वमेया विश्वस्य विश्वयोनिः स्वयंभवा ॥' (स्व० १०।९८३)

इत्यादि ।

'कल्पे पूर्वे जगन्माता जगद्योनिर्द्वितीयके ।
तृतीये शाम्भवी नाम चतुर्थे विश्वरूपिणी ॥' (स्व० १०।९९२)

इत्यादि । मध्ये

'कात्यायनीति दुर्गेति विविधैर्नामपर्ययैः ।
मानुषाणां तु भक्तानां वरदा भक्तवत्सला ॥
पूर्वमेवावतीर्णासि विन्ध्यपर्वतमूर्धनि ।' (स्व १०।१००३)

इत्यन्तम् । 'पश्चात्' इत्युमापुरानन्तरम् । ननु श्रीकण्ठस्य 'भूयः पुरं कथ्यते' इत्युपक्रम्य कथमुमापतेरित्युक्तम् ? इत्याशङ्क्याह 'श्रीकण्ठ एव' इत्यादि ॥ २४० ॥

कास्ता मातरः ? इत्याशङ्क्याह

ब्राह्म्यैशी स्कन्दजा हारी वाराह्यैन्द्री
सविच्चिचका [चर्चिका] ॥२४१॥
पीता शुक्ला पीतनीले नीला शुक्लारुणा क्रमात् ।
अग्नीशसौम्ययाम्याप्यपूर्वनैरृतगास्तु ताः ॥२४२॥
अंशेन मानुषे लोके धात्रा ता ह्यवतारिताः ।

तदुक्तम्

'ब्राह्मी कमलपत्राभा दिव्याभरणभूषिता ।
आग्नेय्यां दिशि.... .... ।' (स्व० १०।१०१७)

इति ।

'शंखगोक्षीरसंकाशा त्वैशान्यां तु वरानने ।
माहेश्वरी.... .... । (स्व० १०।१०१८)

इति ।

कौमारी पद्मगर्भाभा हारकेयूरभूषिता ।
दिश्युत्तरस्यां.... .... ॥' (स्व० १०।१०१९)

इति ।

'स्निग्धनीलोत्पलनिभा हारकुण्डलमण्डिता ।
दक्षिणस्यां दिशि तु सा उपास्ते परमेश्वरम् ॥
वैष्णवीति च विख्याता.... ....।' (स्व० १०।१०२०)

इति ।

'नीलजीमूतसंकाशा सर्वाभरणभूषिता ।
वारुण्यां दिशि वाराही .... ॥' (स्व० १०।१०२१)

इति ।

'शङ्खकुन्देन्दुधवला हारकुण्डलमण्डिता ।
ऐन्द्रयां दिशि तु चैन्द्राणी .... ॥' (स्व० १०।१०२२)

इति ।

करालवदना दीप्ता सर्वाभरणभूषिता ।
नैर्ऋत्यां दिशि चामुण्डा .... ॥' (स्व० १०।१०२३)

इति च । अंशेनेति, न तु सर्वसर्वविकिया । तदुक्तम्

'न त्यजन्ति हिता देवं सर्वभावसमन्वितम् ।
अंशेन मानुषं लोकं ब्रह्मणा चावतारिताः ॥
असुराणां वधार्थाय मानुषाणां हिताय च ।' (स्व० १०।१०२५)

इति ॥ २४२ ॥

न चेयदन्तमेवासां व्याप्तिरित्याह

स्वच्छन्दास्ताःपराश्चान्याः परेव्योम्नि व्यवस्थिताः ॥२४३॥
स्वच्छन्दं ता निषेवन्ते सप्तधेयमुमा यतः ।

'परे व्योम्नि' इति उन्मनाधाम्नि । 'उमा' इति परशिवाभिन्ना परा पारमेश्वरी शक्तिः । तदुक्तम्

'स्वच्छन्दाश्च पराश्चान्याः परे व्योम्नि व्यवस्थिताः ।
स्वच्छन्दं पर्युपासीनाः परापरविभागतः ॥
उमा वै सप्तधा भूत्वा नामरूपविपर्ययैः ।' (स्व० १०।१०२७)

इति ॥ २४३ ॥

उमापतिपुरस्योर्ध्वं स्थितं मूर्त्यष्टकं परम् ॥२४४॥
शर्वादिकं यस्य सृष्टिर्धराद्या याजकान्ततः।
ताभ्य ईशानमूर्तिर्या सा मेरौ संप्रतिष्ठिता ॥२४५॥
श्रीकण्ठः स्फटिकाद्रौ सा व्याप्ता तन्वष्टकैर्जगत्।
ये योगं सगुणं शम्भोः संयताः पर्युपासते ॥२४६॥
तन्मण्डलं वा दृष्ट्वैव मुक्तद्वैता हृतत्रयाः।

मूर्त्यष्टकमिति, तदधिष्ठातृ परमिति, अपरस्य परापरस्य च पूर्व-मुक्तत्वात्। 'यस्य' इति मूर्त्यष्टकाधिष्ठातुः शर्वादिः। 'ताभ्य' इति अष्टाभ्यो मूर्तिभ्यो मध्यात् 'सगुणम्' इति सत्त्वादिवृत्तिप्रधानं न तु पराद्वयरूपम्। तन्मण्डलमिति, श्रीश्रीकण्ठाद्युक्तम्। 'मुक्तद्वैता' इति सांख्यादिक्रमेण लब्धकैवल्याः॥ २४६ ॥

ननु यदि नाम योगस्येयदन्तं प्राप्तौ सामर्थ्यमस्ति तत्कथमस्य अधराधरतत्त्वप्राप्तिरप्युक्ता ? इत्याशङ्क्याह

गुणानामाधरौत्तर्याच्छुद्धाशुद्धत्वसंस्थितेः ॥२४७॥
तारतम्याच्च योगस्य वेदात्फलविचित्रता।
ततो भोगफलावाप्तिभेदाद्भेदोऽयमुच्यते ॥२४८॥

'आधरौत्तर्यात्' इति गुणप्रधानभावात्। शुद्धत्वं, निर्बीजत्वात्। अशुद्धत्वं, सबीजत्वात्। 'तारतम्यात्' इति मृदुमध्याधिमात्ररूपत्वात्। फल-विचित्रतेति, तत्तत्त्वप्राप्तिरूपा येनायं भेदः। कस्यचिद्योगस्योर्ध्वोर्ध्वं तत्त्वेषु प्राप्तिनिमित्तत्वम्, अन्यस्य च अधराधरेष्विति ॥ २४८ ॥

मूर्त्यष्टकोपरिष्टात्तु सुशिवा द्वादशोदिताः।
वामाद्यकशिवान्तास्ते कुङ्कुमाभाः सुतेजसः ॥२४९॥
तदूर्ध्वं वीरभद्राख्यो मण्डलाधिपतिः स्थितः।
यत्त[स्त]त्सायुज्यमापन्नः स तेन सह मोदते ॥२५०॥
ततोऽप्यङ्गुष्ठमात्रान्तं महादेवाष्टकं भवेत्।

'सुतेजस' इति सूर्यकोटिसमप्रभाः। तदुक्तम्

'वामो भीमस्तथोग्रश्च शिवः शर्वस्तथैव च।
विद्यानामधिपश्चैव एकवीरः प्रचण्डधृत्॥
ईशानश्चाप्युमाभर्ता अजेशोऽनन्त एव च।
तथा एकशिवश्चैव सुशिवा द्वादश स्मृताः॥
सर्वे कुङ्कुमसङ्काशाः सूर्यकोटिसमप्रभाः।' (स्व० १०।१०३८)

इति। तदूर्ध्वमिति, तच्छब्देन सुशिवपरामर्शः। 'तत' इति वीरभद्रमण्डला-दप्यनन्तरम्। तदुक्तम्

महादेवो माहातेजा वामदेवभावोद्भवौ।
एकपिङ्गेक्षणेशानभुवनेशपुरःसराः॥
अङ्गुष्ठमात्रसहिता महादेवाष्टके शिवाः।' (स्व० १०।१०४२)

इति॥ २५०॥

एतदेवोपसंहरति

बुद्धितत्त्वमिदं प्रोक्तं देवयोन्यष्टकादितः॥२५१॥
महादेवाष्टकान्ते तद् योगाष्टकमिहोदितम्।
तत्र श्रीकण्ठमुक्तं यत् तस्यैवोमापतिस्तथा॥२५२॥
मूर्तयः सुशिवा वीरो महादेवाष्टकं वपुः।

एवंविधे च बुद्धितत्त्वे योगाष्टकमध्ये यमष्टमं श्रीकण्ठं भुवनमुक्तं तदधिष्ठाता च यः श्रीकण्ठनाथ उक्तः, तस्यैवायमुमापतेरारभ्य सर्वः प्रपञ्चः,—इत्युक्तं 'तस्यैवेत्यादि'। 'वीरो' वीरभद्रः। तदुक्तम्

'सर्वेश्वरानधिष्ठाय श्रीकण्ठः कारणेच्छया।
एकः स बहुभी रूपैरास्ते प्रतिनिकेतनम्॥'

इति॥ २५२॥

उपरिष्टाद्धियोऽधश्च प्रकृतेर्गुणसंज्ञितम्॥२५३॥
तत्त्वं तत्र तु संक्षुब्धा गुणाः प्रसुवते धियम्।

'गुणसंज्ञितं तत्त्व' गुणतत्त्वमित्यर्थः। ननु 'प्रकृतेर्महान्' (सां० का० २२) इत्युक्त्या प्रकृत्यनन्तरं तत्कार्यभूतं बुद्धितत्त्वमन्यैरुक्तम्,—इति

कथमिहान्तरा गुणतत्त्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह 'तत्र तु' इत्यादि। तुशब्दो हेतौ। 'संक्षुब्धा' इति परस्पराङ्गाङ्गिभावेन वैषम्यापत्त्या कार्यजननोन्मुखा इत्यर्थः। प्रकृतौ हि तेषामविशेषेणावस्थानम्। यदाहुः

"सत्त्वरजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृतिः॥"

(सा० सू० १।६१)

इति।

न च वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यं जनयेत्, बीजं हि जलादिसंपर्का- दुच्छूनतामापन्नं सत् अङ्कुरादि उत्पादयेत् नान्यथा, तथात्वे हि मूलादपि तदुत्पादः स्यात्, तदाह

न वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यसूतये॥२५४॥

अत एव वैषम्यमनापन्ना प्रकृतिः कथं बुद्धिजन्मनि कारणं स्यात् ? इत्याह

गुणसाम्यात्मिका तेन प्रकृतिः कारणं भवेत्।

'तेन' इति वैषम्यापत्तिभावेन। तदवश्यं प्रकृतिकार्यं तत्क्षोभरूपं गुण- तत्त्वमन्तराङ्गीकार्यं येन बुद्धिजन्म स्यात्।

ननु यद्येवं तद्गुणतत्त्वमपि प्रकृतिः किं क्षोभं विना जनयेन्न वा ? तत्राद्ये पक्षे बुद्धितत्त्वमेव तथा जनयतु किमन्तराकल्पितेन गुणत्त्वेन। अथ सति क्षोभे तत् सोऽपि क्षोभः किं क्षोभान्तरे सत्यसति वा ? इत्यनवस्था स्यात्, येन न गुणानां नापि बुद्धेर्जन्म सिद्ध्येत्; तदाह

नन्वेवं सापि संक्षोभं विना तान्विषमान्गुणान्॥२५५॥
कथं सुवीत तत्राद्ये क्षोभे स्यादनवस्थितिः।

ननु भवेदयं दोषः किंतु सांख्यस्य न पुनरस्माकं, न हि नाम जडं कारणं क्षोभं विना कार्यमेव जनयितुमलं लोके बीजाङ्कुरादौ तथा दर्शनात्, तदाह

सांख्यस्य दोष एवायं

एवकारो भिन्नक्रमः। तेन सांख्यस्यैवेति। यद्वा तस्यापि नायं दोषो यत्तेन स्वत एव क्षुब्धास्ते गुणा अव्यक्तस्य रूपमिष्टम्, अन्यथा कथं तत्कार्योत्पादः स्यात्; अत एव 'प्रसवधर्मि' (सां० का० ११) इत्युक्तम्।

अव्यक्तमिष्टाः यदि वा तेन ते गुणाः॥२५६॥

तदाह

ननु यद्येवं तत्तस्य 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इति कथं संगच्छेत ? इत्याशङ्क्याह

साम्यं तु सङ्गमात्रं न चेतरत् ।

साम्यं पुनरत्र गुणानां सङ्गमात्रत्वं, क्षुब्धत्वेऽपि समस्पर्धितया समुदितत्वमेव केवलं विवक्षितं न त्वितरत् अक्षुब्धत्वात् अविशेषेणावस्थानं, तथात्वे हि यथोक्तदोषावकाशात्मा बाधः स्यात् ॥

तन्न सांख्यानां कश्चिद्दोष उक्तः किंतु गुणतत्त्ववादिनामेव ? इत्याशङ्क्याह

अस्माकं तु स्वतन्त्रेशतथेच्छाक्षोभसंगतम् ॥२५७॥
अव्यक्तं बुद्धितत्त्वस्य कारणं क्षोभिता गुणाः ।

इह तावज्जडं कारणं क्षुब्धतामनापन्नं सत् कार्यं जनयितुमेव नालमित्युक्तं, न चास्य क्षुब्धतापत्तावपि क्षोभान्तरमपेक्षणीयम् ईश्वरेच्छातस्तथाभावात्, न च तामन्तरेण कार्यकारणभाव एव स्यात्,—इत्यग्रे भविष्यति,—इति नेहायस्तम् । अतश्च अस्मद्दर्शने प्रकृतितत्त्वाधिष्ठातुः स्वतन्त्रस्येश्वरस्य तथा स्वतन्त्रैवेयमिच्छा, तया क्षुब्धमव्यक्तं क्षोभिता गुणा गुणात्मतत्त्वात्मतां यातं सत् बुद्धितत्त्वस्य 'कारणं' तत्प्रसवसमर्थमित्यर्थः ॥ २५७ ॥

ननु यद्येवं तदीश्वरेच्छातः क्षुब्धं सदव्यक्तं बुद्धितत्त्वमेव जनयतु किमन्तरापरिकल्पितेन प्रतिपत्तिगौरवकारिणा गुणतत्त्वेन ? इत्याह

ननु तत्त्वेश्वरेच्छातो यः क्षोभः प्रकृतेः पुरा ॥२५८॥
तदेव बुद्धितत्त्वं स्यात् किमन्यैः कल्पितैर्गुणैः ।
नैतत्कारणतारूपपरामर्शाविरोधि यत् ॥२५९॥
क्षोभान्तरं ततः कार्यं बीजोच्छूनाङ्कुरादिवत् ।

तद्धि नाम कारणमुच्यते तत्क्षोभापत्तावपि तद्रूपतापरामर्शमेव अवरुन्ध्यात्, उच्छूनमपि हि बीजं बीजमेवोच्यते, तेन तत्क्षोभरूपमपि गुणतत्त्वं कारणत्वपरामर्शमवरोद्धुमुत्सहते, तथात्वेऽपि कथंचित् प्रकृत्यैक्या-

नपायात्; अतश्च गुणतत्त्वं नाम न प्रकृतितत्त्वातिरिक्तं तत्त्वान्तरं किंतु तस्यैव कार्यजननोन्मुखं क्षुब्धं रूपान्तरमिति। तस्य हि तत्त्वान्तरत्वे सप्त-त्रिंशत्तत्त्वानि स्युरिति।

'षट्त्रिंशत्तत्त्वमुख्यानि यथा शोध्यानि पार्वति।
पृथिव्यादिशिवान्तानि······························॥' (स्व० ५।२)

इत्यादि दुष्येत्।

'चतुर्विंशतितत्त्वानि ब्रह्मा व्याप्य व्यवस्थितः।
प्रधानान्तं··॥' (स्व० ११।४६)

इति। तथा

'································पुरुषः पञ्चविंशकः।'

इत्याद्यपि निरुद्ध्येत, एवं हि प्रधानं पञ्चविंशं स्यात् पुरुषश्च षड्विंशकः इति। तस्मात् यथा मायाया ग्रन्थितत्त्वात्मना द्वैविध्यं तथा प्रकृतेरपि क्षुब्धाक्षुब्धरूपतया,—इत्यवगन्तव्यं येन सर्वं समञ्जसं स्यात्। बुद्धितत्त्वं तु सर्वस्यैवोद्रेकादत्यन्तमेव ततो विलक्षणं बीजादिवाङ्कुरः,—इति तत्कार्यमेव न तु कारणमपि,—इत्यवश्यमन्तरा बुद्धिकारणं गुणत्त्वमङ्गीकार्यम्। एवं 'स्वतः क्षुब्धा एव गुणाः प्रकृतिः ?—इत्यभिदधतोऽपि सांख्यस्य न दोषा-वकाशः,—इति प्रकाशितम्। तथात्वे हि गुणानामक्षुब्धमपि रूपं पूर्वं वक्तव्यम् अन्यथा क्षुब्धत्वं किमपेक्षं स्यात्; अत एवात्र 'बीजोच्छूनाङ्कुरा-दिवत्' इत्यवस्थात्रयमेव दर्शितम् ॥ २५९॥

एवं गुणतत्त्वं साधयित्वा तदन्तर्वर्ति भुवनजातमपि दर्शयति

क्रमात्तमोरजः सत्त्वे गुरूणां पङ्क्तयः स्थिताः ॥२६०॥
तिस्रो द्वात्रिंशदेकातस्त्रिशदप्येकविंशतिः।
स्वज्ञनयोगबलत क्रीडन्तो देशिकोत्तमाः ॥२६१॥
त्रिनेत्राः पाशनिर्मुक्तास्तेऽत्रानुग्रहकारिणः।

'तमोरजःसत्त्वे' इति समाहारः। तदुक्तम्

'प्रथमा तमसः पङ्क्तिरुपरिष्टाद्व्यवस्थिता।
तेषां नामानि कथ्यन्ते यथावदनुपूर्वशः॥
शिवः प्रभुर्वामदेवश्चण्डश्चैव प्रतापवान्।

प्रह्लादश्चोत्तमो भीमः करालः पिङ्गलस्तथा ॥
महेन्द्रो दिनकृच्चैव प्रतोदो दक्ष एव च ।
कडेवरश्च विख्यातस्तथैव च कटङ्कटः ॥
अम्बुहर्ता च नारीशः श्वेत ऋग्वेद एव च ।
यजुर्वेदः सामवेदस्त्वथर्वा सुशिवस्तथा ॥
विरूपाक्षस्तथा ज्येष्ठो विप्रो नारायणस्तथा ।
गण्डोदरो यमो माली गहनेशश्च पीडनः ॥
प्रथमा पङ्क्तिरुद्दिष्टा रुद्रैर्द्वात्रिंशा वृता ।
रजसश्चोपरिष्टात्तु द्वितीया पङ्क्तिरुच्यते ॥
शुक्लो दासः सुदासश्च लोकाक्षः सूर्य एव च ।
सुहोत्र एकपादश्च गृद्ध्रश्चैव शिवेश्वरः ॥
गौतमश्चैव योगीशो दधिबाहुस्तथापरः ।
ऋषभश्चैव गोकर्णो देवश्चैव गुहेश्वरः ॥
गुहेशानः शिखण्डी च जटी माली तथोग्रकः ।
भृगुः शिखी तथा शूली सुगतिश्च सुपालनः ॥
अट्टहासी दारुकश्च लाङ्गुलिश्च त्रिदण्डकः ।
भावनश्च तथा भाव्यो लकुलेशस्तथा परः ॥
त्रिंशद्रुद्राः समाख्याता द्वितीया पङ्क्तिरुत्तमा ।
सत्त्वस्य चोपरिष्टात्तु तृतीया पङ्क्तिरुच्यते ॥
देवारुणो दीर्घबाहुररिभूतिश्च स्थाणुकः ।
सद्योजातस्तथा शण्डी षण्मुखश्चतुराननः ॥
चक्रपाणिश्च कूर्माक्षस्त्वर्धनारीश एव च ।
संवर्तकश्च भस्मीशः कामनाशन एव च ॥
कपाली भूर्भुवश्चैव वषट्कारस्तथैव च ।
वौषट्कारस्तथा स्वाहा सुधा च परिकीर्तिता ॥
एकविंशतिरुद्रास्तु पङ्क्तिरेषा तृतीयिका । (स्व० १०।१०५८)

इति ॥ २६१ ॥

इयदन्तं भुवनानि संकलयति

बुद्धेश्च गुणपर्यन्तमुभे सप्ताधिके शते ॥२६२॥
रुद्राणां भुवनानां च मुख्यतोऽन्ये तदन्तरे ।

बुद्धेरिति, कार्यप्रपञ्चरूपायाः। तेन पृथ्वीतत्त्वादारभ्य गुणतत्त्वपर्यन्तं मुख्यतोऽन्यथा संख्याया आनन्त्यात् भुवनानां सप्ताधिकं शतद्वयं भवेत्। तथा हि पृथिव्यामधस्तादनन्तस्यैकं भुवनम्, अन्तः कालाग्निकूष्माण्डहाटकब्रह्मविष्णुरुद्राणां षट्, बहिः शतरुद्राणां शतं, तदधिष्ठातुर्वीरभद्रस्य चैकम्,--इत्यष्टोत्तरं शतम्। अप्तत्त्वे तदधिष्ठातुर्वीरभद्रस्य गुह्याष्टकस्य च,—इति नव भुवनानि। तेजस्तत्त्वे शिवाग्नेरतिगुह्याष्टकस्य च,-- इति नव। वायुतत्त्वे प्राणस्य गुह्याद्गुह्यतराष्टकस्य च,—इति नव। आकाशतत्त्वे आकाशस्य पवित्राष्टकस्य चेति नव। तन्मात्रेषु मूर्तीनामष्टौ, कर्मेन्द्रियाधिपानां पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाधिपानां पञ्च, मनसि सोमस्यैकम्, अहङ्कारेऽहङ्कारेशस्य स्थाण्वष्टकस्य चेति नव, बुद्धौ देवयोनिक्रोधतेजोयोगाख्यानि चत्वार्यष्टकानि, इति द्वात्रिंशत्, गुणतत्त्वे च पङ्क्तित्रयमिति ॥ २६२ ॥

अन्यत्र पुनरियान्विशेषः, इत्याह

योगाष्टकं गुणस्कन्धे प्रोक्तं शिवतनौ पुनः ॥२६३॥

'गुणस्कन्धे' गुणतत्त्वे ॥ २६३ ॥

तद्ग्रन्थमेव पठति

योनीरतीत्य गौणे स्कन्धे स्युर्योगदातारः।
अकृतकृतविभुविरिञ्चा हरिर्गुहः क्रमवशात्ततो देवी ॥२६४॥
करणान्यणिमादिगुणाः कार्याणि प्रत्ययप्रपञ्चश्च।
अव्यक्तादुत्पन्ना गुणाश्च सत्त्वादयोऽमीषाम् ॥२६५॥
धर्मज्ञानविरागानैश्वर्यं तत्फलानि विविधानि।
यच्छन्ति गुणेभ्योऽमो पुरुषेभ्यो योगदातारः ॥२६६॥
तेभ्यः परतो भुवनं सत्त्वादिगुणासनस्य देवस्य।
सकलजगदेकमातुर्भर्तुः श्रीकण्ठनाथस्य ॥२६७॥

'प्रत्ययप्रपञ्च' इति विपर्ययादिः पञ्चाशदाद्यः। 'अमीषाम्' अकृतादीनां योगदातृणाम्। एतच्चैषां दातृत्वं यत्परेभ्योऽपि धर्मादि प्रयच्छन्तीति। 'परत' इत्यूर्ध्वम् ॥ २६७ ॥

ननु एभ्योऽप्यूर्ध्वमवस्थानेन अस्य किं स्यात्? इत्याशङ्क्याह

येनोमागुहनीलब्रह्मऋभुक्षकृताकृतादिभुवनेषु ।
ग्रहरूपिण्या शक्त्या प्राभ्व्याधिष्ठानि भूतानि ।।२६८।।

'नीलो' विष्णुः; ग्रहरूपिण्येति, अवष्टम्भात्मिकयेत्यर्थः । 'अधिष्ठानि' अधिष्ठितानि ॥ २६८ ॥

तत्तदधिष्ठानमेव व्याचष्टे

उपसंजिहीर्षुरिह यश्चतुराननपङ्कजं समाविश्य ।
दग्ध्वा चतुरो लोकाञ्जनलोकान्निर्मिणोति पुनः ।।२६९।।
यस्येच्छातःसत्त्वादिगुणशरीरा विसृजति रुद्राणी ।
अनुकल्पो रुद्राण्या वेदी तत्रेज्यतेऽनुकल्पेन ।।२७०।।
पशुपतिरिन्द्रोपेन्द्रविरिञ्चैरथ तदुपलम्भतो देवैः ।
गन्धर्वयक्षराक्षसपितृमुनिभिश्चित्रितास्तथा यागाः ।।२७१।।

'समाविश्य' इति अधिष्ठाय 'दग्ध्वा' इति अर्थात्कालाग्निरूपतया। 'रुद्राणी' उमादेवी। 'अनुकल्पो' गौणी मूर्तिः, 'वेदी' क्रियाशक्त्यात्मा पीठिका । तत्रेति वेद्यां । पशुपतिरिति अर्थाद् बाह्यलिङ्गरूपः ॥ २७१ ॥

गुणानां यत्परं साम्यं तदव्यक्तं गुणोर्ध्वतः ।
क्रोधेशचण्डसंवर्ता ज्योतिःपिङ्गलसूरकौ ।।२७२।
पञ्चान्तकैकवीरौ च शिखोदश्चाष्ट तत्र ते ।

'परं साम्यम्' इति अक्षुब्धतयावस्थानम्, अत एव 'अव्यक्तम्' इत्युक्तम् । इह सर्वत्र भुवनेश्वराणामादिग्रहणेनैव प्रक्रान्तेऽपि संग्रहे स्वकण्ठेनैव पाठेऽयमाशयो—यदत्र बहूनि शास्त्रातन्त्रेष्वसमञ्जसानि पाठान्तराणि संभवन्ति,—इति श्रोतॄणां मा भूत्संमोहः—इति । तदुक्तं श्रीरुरौ

'क्रोधेशचण्डसंवर्तज्योतिःपिङ्गलसूरकाः ।
पञ्चान्तकैकवीरेशशिखोदाख्या महेश्वराः ॥'

इति । श्रीनन्दिशिखायामपि

'अष्टौ भुवनपाला ये क्रोधेशश्चण्डसंज्ञकः ।
संवर्तः पिङ्गलो ज्योतिस्तथा पञ्चान्तको विभुः ॥

एकवीरः शिखोदश्च गुणानां परतः स्थिताः ।'

इति ॥ २७२ ॥

अत्रापि शिवतनावुक्तं विशेषं दर्शयति

गहनं पुरुषनिधानं प्रकृतिर्मूलं प्रधानमव्यक्तम् ॥२७३॥
गुणकारणमित्येते मायाप्रभवस्य पर्यायाः ।

नन्वेवमभिधानानामत्र प्रवृत्तौ किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

यावन्तः क्षेत्रज्ञाः सहजागन्तुकमलोपदिग्धचितः ॥२७४॥
ते सर्वेऽत्र विनिहिता रुद्राश्च तदुत्थभोगभुजः ।
मूढविवृत्तविलीनैः करणैः केचित्तु विकरणकाः ॥२७५॥

यतोऽत्र सर्व एव क्षेत्रज्ञा रुद्रा वा विनिहिताः सन्तः केचिन्मूढादिरूपैः करणैस्तदुत्थं भोगं भुञ्जते, केचित्तु विकरणा एव,—इति । 'सहज' आणवः । 'आगन्तुकौ' कार्ममायीयौ ॥ २७५ ॥

मूढादिरूपत्वमेव व्याचष्टे

अकृताधिष्ठानतया कृत्याशक्तानि मूढानि ।
प्रतिनियतविषयभाञ्जि स्फुटानि शास्त्रे विवृत्तानि ॥२७६॥
भग्नानि महाप्रलये सृष्टौ नोत्पादितानि लीनानि ।
इच्छाधीनानि पुनर्विकरणसंज्ञानि कार्यमप्येवम् ॥२७७॥

'कृत्यं' शब्दाद्यालोचनम्; अत एव बाधिर्यादिविशिष्टवृत्तित्वे हेतुः 'प्रतिनियतविषयभाञ्जि' इति । सृष्टावनुत्पाद एव लीनत्वे हेतुः । 'इच्छाधीनानि' इति स्वात्मायत्तानीत्यर्थः । अत एव श्रीकण्ठादीनां स्वतन्त्रेन्द्रियत्वम् । यदुक्तमत्रैव

'तेषूमापतिरेव प्रभुः स्वतन्त्रेन्द्रियो विकरणात्मा ।' (त० ८।२२९)

एवमिति, मूढादिभेदाच्चतुर्धा ॥ २७७ ॥

पुंस्तत्त्वे तुष्टिनवकं सिद्धयोऽष्टौ च तत्पुरः ।
तावत्य एवाणिमादिभुवनाष्टकमेव च ॥२७८॥

तावत्यो, नवाष्टौ च । तदुक्तम्

'अम्बा च सलिला ओघा वृष्टिः सार्धं च तारया ।
सुतारा च सुनेत्रा च कुमारी च ततः परम् ॥
उत्तमाम्भसिका चैव तुष्ट्यो नव कीर्तिताः ।
तारा चैव सुतारा च तारयन्ती प्रमोदिका ॥
प्रमुदिता मोदमाना रम्यका च ततः परम् ।
सदाप्रमुदिका चैव सिद्ध्यष्टकमुदाहृतम् ॥
अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च ।
प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं यदुदाहृतम् ॥
यत्र कामावसायित्वमणिमाद्यष्टकं स्मृतम् ।' (स्व० १०।१०७०)

इति ॥ २७८ ॥

तुष्ट्यादीनां च किं रूपम् ? इत्याशङ्क्याह

अतत्त्वे तत्त्वबुद्ध्या यः सन्तोषस्तुष्टिरत्र सा ।
हेयेऽप्यादेयधीः सिद्धिः

न चैतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

तथाचोक्तं हि कापिलैः ॥२७९॥

तदाह

आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
पञ्च विषयोपरमतोऽर्जनरक्षासङ्गसंक्षयविघातैः ॥२८०॥
ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥२८१॥

'आध्यात्मिका' इति अनात्मरूपे प्रकृत्यादौ भवन्तीत्यर्थः । तत्र प्रधान-महदादिरूपतयाष्टविधा प्रकृतिरेव विश्वोत्पत्तिनिमित्तं नान्यत्,—इति तत्रैव सङ्गद्वेषादिनिवृत्तिनिमित्तं भोक्तृत्वाद्यध्यवस्यतो योगिनः प्रकृत्याख्या तुष्टिः । एवं च प्रकृतेरविशेषात् सर्वदा सर्वस्माच्च सर्वस्योत्पत्तिः स्यात्,—इति यथास्वोपादानं भावानामुत्पादो न्याय्यः,—इति । तदेव विश्वका-रणम्,—इति पृथिव्यादावुपादान एव भोक्तृत्वाद्यध्यवस्यत उपादानाख्या । एवमपि कालमपेक्ष्य भावानामुत्पत्तिरिति स एव विश्वकारणम्—इति तत्रैव

भोक्तृत्वाद्यध्यवस्यतः कालाख्या। एवमपि भाग्यविशेषात्फलविशेषः,—इति तेषामेव विश्वकारणत्वमिति तत्रैव भोक्तृत्वाद्यध्यवस्यतो भाग्याख्येति चतस्रः। पञ्चेति, बाह्यविषयोपरमस्य पञ्चहेतुत्वात्, ते चार्जनादयः, सर्वस्य सुखार्थं विषयेषु प्रवृत्तिः न च तेभ्यः कदाचिदपि तद्भवेत् यद्विषयाणामर्जनादौ त्रितये यतमानस्य पुंसः परं कष्टमेव, एवमपि एषामाकस्मिकः स्वयमेव संक्षयः,—इति महत्कष्टम् न चैतत्परोपघातं विना सिद्ध्येत्—इति कष्टात्कष्टतरम्। तदेषामेवं दोषदर्शनान्माध्यस्थ्यमवलम्बमानस्य योगिनः पञ्चेति नवाम्बाद्यास्तुष्टयः क्रमेण उक्ताः। अनेन च पाठेनैवमीश्वरकृष्णः शिक्षितो—यदन्यथा नवानां तुष्टीनां स्वकण्ठेनैवोपादानं स्यादिति। ऊहः प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरेकेण स्वयमेव तत्तदर्थविषयः प्रत्ययः, शब्दः स्वयमेवमप्रतिपत्तौ तद्विषयः सकृद्गुरूपदेशः, अध्ययनमेवमप्रतिपत्तौ तत्रैव पौनःपुन्येनाभ्यासः, एषां पञ्च प्रत्यनीका दुःखत्रयं सन्देहो दौर्भाग्यं चेति। तत्र दुःखत्रस्य शास्त्रान्तरदृष्टैरुपायैर्विघातं कृत्वा कल्याणमित्रपरिचयाच्च सन्देहं व्युदस्य, दानेन च दौर्भाग्यमपाकृत्य पूर्वेषां त्रयाणामन्यतमेन साधयन्ति,—इत्यष्टौ सिद्धयस्ताराद्याः क्रमेण उक्ताः। ननु सर्वेषामविशेषेणैताः सिद्धयः किं न स्युरित्याशङ्क्योक्तम् 'सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः' इति पूर्वो विपर्ययाशक्त्यतुष्टिलक्षणोऽङ्कुशो निरोधकारित्वात्, तेनाविशेषेण सर्वप्राणिषु सिद्धीनामप्रवृत्तिरिति ॥ २८१ ॥

अणिमाद्यूर्ध्वतस्तिस्रः पङ्क्तयो गुरुशिष्यगाः ।
तत्रापि त्रिगुणच्छायायोगात् त्रित्वमुदाहृतम् ॥२८२॥
नाडोविद्याष्टकं चोर्ध्वं पङ्क्तीनां स्यादिडादिकम् ।

तत्रापोति, अपिशब्देन न केवलं गुणतत्त्वे गुरूणां गुणत्रययोगितया त्रित्वमुक्तं यावदिहापि,—इत्यभिहितम्। तदुक्तम्

'यथोर्ध्वं गुरुशिष्याणां पङ्क्तित्रयमतः शृणु।
मस्करी पूरणः कृत्स्नः कपिलः काश एव च ॥
सनत्कुमारगौतमवसिष्ठाद्यांशकास्तथा ।
काश्यपो नासिकेतुश्च गालवो भौतिकस्तथा ॥
शाकल्यस्तु समाख्यातो दुर्वासाः परमो मुनिः ।
वाल्मीकिश्च गुरुश्रेष्ठः सपराशरगालवः ॥

पिप्पलादश्च सौमित्री वायुपुत्रो भदन्तकः ।
मस्कर्यादिभदन्तान्ता दृष्टादृष्टस्य वादिनः ॥
द्वाविंशतिर्गुरुवराः प्रथमा पङ्क्तिरिष्यते ।
जह्नुश्च तृणबिन्दुश्च मुनिस्तार्क्ष्यस्तथैव च ॥
ध्यानाश्रयोऽथ दीर्घश्च होताजगर एव च ।
अगस्त्यो वसुभौमश्च उपाध्यायश्च कीर्तितः ॥
शुक्रो भृग्वङ्गिरा रामो जमदग्निसुतोर्व्वगः ।
स्थूलशिरा बालखिल्यो मनुजश्चेति कीर्तितः ॥
वज्रात्रेयो विशुद्धश्च शिवश्चारुरथानुगः ।
जह्न्वादिचारुपर्यन्ता द्वितीया पङ्क्तिरिष्यते ॥
हरो जण्ठी प्रतोदश्च अमरेशश्चतुर्थकः ।
कृष्णपिङ्गेशरुद्रश्च इन्द्रजिद्वृषभः शिवः ॥
यमः क्रूरश्च विख्यातो गङ्गाधर उमापतिः ।
भूतेश्वरः कपालीशः शङ्करश्च तथैव च ॥
अर्धनारीश्वरश्चैव पिङ्गलश्च तथा परः ।
महाकालश्च संवर्तो मण्डली त्वेकवीरकः ॥
तथा चान्यश्च विख्यातो भारभूतेश्वरो ध्रुवः ।
जह्न्वादिचारुपर्यन्ता ऋषयः पञ्चविंशतिः ॥
हरादयो ध्रुवान्ताश्च गुरवो विंशतिः स्मृताः ।' (स्व० १०।१०८३)

इति । अत्र च पङ्क्तिद्वये गुरुशब्दोपादानान्मध्यमायां पङ्क्तौ शिष्या एव,— इत्यर्थसिद्धम् । नाडीरूपाश्च ता विद्यास्तदधिष्ठातृदेवता इत्यर्थः । तदुक्तम्

'इडा च चन्द्रिणी चैव शान्तिः शान्तिकरी तथा ।
माला च मालिनी चैव स्वाहा चैव सुधा तथा ॥' (स्व० १०।१०८५)

इति ॥ २८२ ॥

ननु नाड्यधिष्ठातृदेवतानां पुंस्तत्त्वावस्थाने किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

पुंसि नादमयी शक्तिः प्रसराख्या च यत्स्थिता ॥२८३॥

चोऽवधारणे । यद्यस्मात्पुंस्तत्त्वाधिष्ठातरि संकुचितरूपत्वात् अणुशब्दादि-व्यपदेश्ये पुंस्येव, नदति स्वात्माभेदेन विश्वं परामृशति इति 'नादः' स्वातन्त्र्यात्मपरकर्तृत्वलक्षणो विमर्शः, तन्मयी शक्तिर्बहीरूपतया प्रसरणशीलत्वात्

प्रसराख्या स्थिता, क्रियाशक्तिपर्यन्तेन स्थूलरूपेण स्फुरतीत्यर्थः। इदमुक्तं भवति, चिच्छक्तिरेव हि स्वस्वातन्त्र्यात् संकुचितात्मरूपतामाभास्य देहाद्यात्मतामपि जिघृक्षुः प्रथमं नाडीरूपतामियादिति। यदुक्तं प्राक्

'चित्स्पन्दप्राणवृत्तीनामन्त्या या स्थूलता सुषिः।
सा नाडीरूपतामेत्य देहं सन्तानयेदिदम् ॥' (तं० ७।६६)

इति ॥ २८३ ॥

ननु भवेदेवं यदि पुंसः कर्तृत्वं सिद्ध्येत्, तदेव पुनरतिदुर्लभं यत् तथात्वेऽस्य क्षीरादिवदचैतन्यं स्यात्,—इत्याशङ्क्याह

न ह्यकर्ता पुमान्कर्तुः कारणत्वं च संस्थितम्।

एवं हि भुजिक्रियाकर्तृत्वायोगात् भोक्तृत्वमपि अस्य न स्यात्। ननु भवद्भिर्जगतां कार्यत्वं साधयितुं पुंसः कर्तृत्वमभ्युपेयते, तच्च अस्माकं प्रकृतिरेव उद्वोढुमुत्सहते,—इति किं तेन अचैतन्याधायिना,—इत्याशङ्क्योक्तं 'कर्तुः कारणत्वं च संस्थितम्' इति। कर्तुरिति न तु जडस्य प्रकृत्यादेः। एतच्च समनन्तराह्निक एव साधयिष्यते तत एवावधार्यम् ॥

ननु यद्यचैतन्यात्पुंसः कर्तृत्वं नाभ्युपेयेत तत्तथात्वेऽपि तन्नोपरमेत्, इत्याह

अकर्तर्यपि वा पुंसि सहकारितया स्थिते ॥२८४॥
शेषकार्यात्मतैष्टव्यान्यथा सत्कार्यहानितः।

इह तावद्विश्वोत्पत्तौ प्रकृतिः कारणं सा च पुरुषमनपेक्ष्य न किंचिदाधातुं शक्नुयात् तत्संयोगेनैव विश्वोत्पादस्योक्तत्वात्। यदाहुः

पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थस्तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संसर्गस्तत्कृतः सर्गः ॥ (सां २१ का०)

इति। तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् पुमानपि विश्वोत्पत्तौ कारणं, तच्च विश्वस्य तद्रूपानुवृत्त्यसंभवात् नोपादानरूपं किंतु सहकारिरूपं तथात्वे च अस्योपादेयातिरिक्तसहकार्यात्मतावश्यमेषितव्यान्यथा सत्कार्यवादो हीयते,—इत्येवमपि अस्य विश्वात्मतापरिणामादचैतन्यमेवापतेत् ॥ २८४ ॥

तदेवं विश्वोत्पत्तौ पुंस एव कर्तृत्वमेष्टव्यं येनास्य तत्तद्रूपोपग्रहेऽपि स्वस्वरूपाप्रच्युतेरचैतन्यं न स्यात्, तदाह

तस्मात्तथाविधे कार्ये या शक्तिः पुरुषस्य सा ॥२८५॥
तावन्ति रूपाण्यादाय पूर्णतामधिगच्छति ।

'तथाविध' इति क्रियाशक्त्यात्मनि स्थूलरूपे । तावन्तीति, नाडी-विद्यादिरूपाणि । पूर्णतामित्येवमपि स्वात्ममात्रविश्रान्तत्वात् ॥ २८५ ॥

इदानीं प्रकृतमेवानुसरति

नाड्यष्टकोर्ध्वे कथितं विग्रहाष्टकमुच्यते ॥२८६॥

कथितमिति, सर्वशास्त्रे ॥ २८६ ॥

तदाह

कार्यं हेतुर्दुःखं सुखं च विज्ञानसाध्यकरणानि ।
साधनमिति विग्रहतायुगष्टकं भवति पुंस्तत्त्वे ॥२८७॥

कार्यं तन्मात्रं हेतुरिति, वागादीन्द्रियदशकात्मकारणम् । 'विज्ञान-साध्य' इत्यनेन बुद्धिकर्मेन्द्रियाभिव्यङ्ग्यं ज्ञानमात्रं व्यापारमात्रं चोक्तम् । करणेति, अन्तःकरणात्रयम् । साधनमिति, सर्वकारणं प्रधानमित्यर्थः । विग्रहतायुगिति, सूक्ष्मशरीरारम्भकत्वात्, भवति—इति सूक्ष्मेण रूपेण, स्थूलेन रूपेणैषामुक्तत्वात्, परेण च रूपेण मायाया वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २८७ ॥

भुवनं देहधर्माणां दशानां विग्रहाष्टकात् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्माकल्काक्षुधो गुरोः ॥२८८॥
शुश्रूषाशौचसन्तोषा ऋजुतेति दशोदिताः ।
पुंस्तत्त्व एव गन्धान्तं स्थितं षोडशकं पुनः ॥२८९॥
आरभ्यदेहपाशाख्यं पुरं बुद्धिगुणास्ततः ।
तत्रैवाष्टावहंकारस्त्रिधा कामादिकास्तथा ॥२९०॥
पाशा आगन्तुकगाणेशवैद्येश्वरभेदिताः ।
त्रिविधास्ते स्थिताः पुंसि मोक्षमार्गोपरोधकाः ॥२९१॥

विग्रहाष्टकादिति ऊर्ध्वम् । पुंस्तत्त्व एवेत्यर्थात्, दशविधस्यापि धर्म-स्योर्ध्वम् । देहपाशेत्याद्यावृत्त्यापि एतदनन्तरं देहपाशानां सूक्ष्मदेहारम्भिणां विषयशब्दवाच्यानां शब्दादीनां पञ्चानामपि पुरं व्याख्येयम् । तदुक्तम्

'शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
विषयास्तु समाख्याताः शोधनीयाः प्रयत्नतः ॥' (स्व० १०।१०९६)

इति। एतच्च यद्यपि श्रीस्वच्छन्दे त्रिविधादहङ्कारादनन्तरमुक्तं तथापि इह विकारषोडशकसाजात्येनैवं व्याख्यातम् । शब्दादीनामेव च सर्वतोमुखं परं बन्धकत्वं समस्ति,- इति परसूक्ष्मस्थूलतयैषां तत्र तत्र पौनःपुन्येन शोध्यत्वेनाभिधानम्,—इति न कश्चिद्दोषः। कामादिकाः पाशास्त्रिविधा उदिता इति सम्बन्धः। एषां चात्र अवस्थाने हेतुर्मोक्षमार्गोपरोधका इति। तदुक्तम्

'कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहः पैशुन्यमेव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिक्षुत्तृट्तृष्णास्तथैव च ॥
विषादश्च भयं चैव मदो हर्षणमेव च ।
रागो द्वेषश्च वैचित्त्यं कुपितानृतद्रोहिता ॥
माया मात्सर्यं धर्मश्च अधर्मश्चास्वतन्त्रता ।
आगन्तुकाश्च बोद्धव्या गणपाशान्निबोध मे ॥
देवी नन्दिमहाकाली गणेशो वृषभस्तथा ।
भृङ्गी चण्डेश्वरश्चैव कार्तिकेयोऽष्टमः स्मृतः ॥
अनन्तस्त्रितनुः सूक्ष्मः श्रीकण्ठश्च शिवोत्तमः ।
शिखण्डी चैकनेत्रश्च एकरुद्रस्तथा परः ॥
विद्येश्वराष्टकान्पाशान्दीक्षाकाले विशोधयेत् ।' (स्व० १०।११०१)

इति ॥ २९१ ॥

नन्विह त्रिविधाः पाशाः—आणवः कार्मो मायीयश्चेति। तत्र विकार-षोडशकादेः पाशत्वं यद्यभिधीयते तदास्तां, स हि मायीयस्यैव पाशस्य प्रपञ्चः; यत्पुनरिदं गणानां विद्येशानां च पाशत्वमुच्यते तदपूर्वमिव नः प्रतिभासते,— इत्याहशङ्क्याह

यत्किंचित्परमाद्वैतसंवित्स्वातन्त्र्यसुन्दरात् ।
पराच्छिवादुक्तरूपादन्यत्तत्पाश उच्यते ॥२९२॥

इह खलु पूर्वमुक्तस्वरूपात्प्रकाशैकमात्रवपुषः 'परात्' पूर्णाच्छिवात् यत्किंचित् न तु नियतमेव 'अन्यत्' अतिरिक्तं तन्निखिलमेव पाश उच्यते, बन्धकतयैव अभिमतमित्यर्थः। ननु परस्मात्प्रकाशादन्यन्नाम न किंचिदेव

संभवेत् तदतिरेकेणास्य भानायोगात्, तथात्वे वा तदेकमात्ररूपत्वाद् तत्कस्य पाशत्वेन अभिधानम् ? इत्याशङ्क्योक्तं 'परमाद्वैतसंवित्स्वातन्त्र्यसुन्दरात्' इति। स हि परः शिवः परमाद्वैतसंविद्रूपत्वेऽपि स्वातन्त्र्यसुन्दरो येन स्वं स्वरूपं गोपयित्वा तेन तेन संकुचितेन रूपेण प्रस्फुरेत्, यतोऽयं भेदप्रथात्मा मायीय एव मलः प्रबलतामियात् ॥ २९२ ॥

नन्वेवं वेदकैकस्वरूपात् पराच्छिवादन्ये वेद्यैकरूपास्तनुकरणादयो जडा यदि पाशत्वेनेष्यन्ते तदास्तां कथं पुनः वेदकैकस्वभावाः पररूपाः प्रमातारोऽपि ? इत्याशङ्क्याह

तदेवं पुंस्त्वमापन्ने पूर्णेऽपि परमेश्वरे।
तत्स्वरूपापरिज्ञानं चित्रं हि पुरुषास्ततः ॥२९३॥

इह खलु पारमेश्वराद्रूपात् भेदेन प्रथनं नाम बन्धो यदख्यातिरिति सर्वत्रोद्घोष्यते, तच्च वेदकानां वेद्यानां चाविशिष्टम्,—इति सर्वेषामपि पाशरूपतायां समानः पन्थाः। एवमपि तत्स्वरूपापरिज्ञाने पुंसामन्योन्यमतिशयः संभवेत् येनैषामपि वैचित्र्यम्। तथा हि—कस्यचिदेक एव मलः कस्यचित् द्वौ, कस्यचित्त्रयोऽपीति। एवमपि पाशरूपतायामेषां न कश्चिद्विशेषः, पारमेश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानस्य तदावस्थ्यात्। एवं च विद्येशत्वं त्वपरा मुक्तिः,—इत्यादि युक्तमेव। अत एव

'समनान्तं वरारोहे पाशजालमनन्तकम्।' (स्व० ४।४२९)

इत्याद्युक्तम् ॥ २९३ ॥

एवमिहापि अनुक्तं यत्किंचित्पराच्छिवादन्यत् तत्सर्वं पाशतयैव ज्ञेयमित्याह

उक्तानुक्तास्तु ये पाशाः परतन्त्रोक्तलक्षणाः।
ते पुंसि सर्वे तांस्तत्र शोधयन्मुच्यते भवात् ॥२९४॥
पुंस ऊर्ध्वं तु नियतिस्तत्रस्थाः शंकरा दश।
हेमाभाः सुसिताः कालतत्त्वे तु दश ते शिवाः ॥२९५॥
कोटिः षोडशसाहस्रं प्रत्येकं परिवारिणः।
रागे वीरेशभुवनं गुर्वन्तेवासिनां पुरम् ॥२९६॥

पुरं चाशुद्धविद्यायां स्याच्छक्तिनवकोज्ज्वलम् ।
मनोन्मन्यन्तगास्ताश्च वामाद्याः परिकीर्तिताः ॥२९७॥
कलायां स्यान्महादेवत्रयस्य पुरमुत्तमम् ।

'शंकरा' इत्येतत्संज्ञाः ।

'वामदेवस्तथा शर्वस्तथा चैव भवोद्भवौ ।
वज्रदेहः प्रभुश्चैव दाता च क्रमविक्रमौ ॥
सुप्रभेदश्च दशमो नियत्यां शंकराः स्मृताः ।' (स्व० १०।११०४)

इति । हेमाभा इति, शंकराः । सुसिता इति, शिवाः । तदुक्तम्

'हेमाभाः शंकराः प्रोक्ताः शिवाः स्फटिकसंनिभाः ।'(स्व० १०।११०८)

इति ।

'शुद्धो बुद्धः प्रबुद्धश्च प्रशान्तः परमाक्षरः ।
शिवश्च सुशिवश्चैव ध्रुवश्चाक्षरशम्भुराट् ॥
दशैते कालतत्त्वे तु शिवा ज्ञेया वरानने ।' (स्व० १०।११०७)

इति च । वीरेशभुवनमिति, अर्थादष्टसंख्यावच्छिन्नम् । 'परम्' इति अन्यत् दशसंख्यावच्छिन्नम् । तदुक्तम्

'अत ऊर्ध्वं हरिहरौ रागतत्त्वे निबोध मे ।
संहृष्टः सुप्रहृष्टश्च सुरूपो रूपवर्धनः ॥
मनोन्मनो महावीरो वीरेशाः परिकीर्तिताः ।' (स्व० १०।१११२)

इति ।

कल्याणः पिङ्गलो बभ्रुर्वीरश्च प्रभवस्तथा ।
मेधातिथिश्छेदकश्च दाहकः शास्त्रकारिणः ॥
पञ्च शिष्यास्तथाचार्या दशैते संव्यवस्थिताः ।' (स्व० १०।१११४)

इति च । 'ता' इति शक्तयः । तदुक्तम्

'वामा ज्येष्ठा च रौद्री च काली विकरणी तथा ।
बलविकरणी चैव बलप्रमथनी तथा ॥
सर्वभूतदमनी च तथा चैव मनोन्मनो ।' (स्व० १०।११४४)

इति च । अत्र च स्त्रीपाठ एव साधुर्महाजनैः परिगृहीतत्वात् । उत्तममिति, विश्वस्य परायां काष्ठायामधिरोहात् । तदुक्तम्

'महादेवी महातेजा महाज्योतिः................।'

इति ॥ २९७ ॥

इदानीं ग्रन्थितत्त्वशक्त्यात्मना त्रिप्रकारं मायायाः स्वरूपं निरूपयति

ततो माया त्रिपुटिका मुख्यतोऽनन्तकोटिभिः ॥२९८॥
आक्रान्ता सा भगबिलैः प्रोक्तं शैव्यां तनौ पुनः ।
अङ्गुष्ठमात्रपर्यन्तं महादेवाष्टकं निशि ॥२९९॥
चक्राष्टकाधिपत्येन तथा श्रीमालिनीमते ।

मुख्यत इति, अन्यथा हि अस्या वक्ष्यमाणदृशा पुटानामानैक्यम्। 'महादेवाष्टकं निशि' इत्यत्रापि 'शैव्यां तनौ' इति योज्यम् । तदुक्तं तत्र

'भगविलसहस्रकलितं गुहाशिरो यत्प्रपञ्चसर्वगतम् ।'

इति ।

'तत्रानघप्रभावः प्रथमश्चक्राधिपो महातेजाः ।
वामो नाम्ना बलवान् द्वितीयचक्राधिपो रुद्रः ॥
चक्रं भवोद्भवाख्यस्तृतीयमधितिष्ठति स्ववीर्येण ।
प्रभुरेकपिङ्गचक्षुश्चक्रस्य पतिश्चतुर्थस्य ॥
ईशान इति प्रथितो यच्चक्रं पञ्चमं प्रवर्तयति ।
षष्ठस्याधिष्ठाता भुवनेशो भुवनचक्रस्य ॥
प्रथितः पुरःसराख्यो यः सप्तमचक्रनायको देवः ।
अङ्गुष्ठमात्रनामा पतिरष्टमभुवनचक्रस्य ॥'

इति च । न केवलमत्रैवैतदुक्तं यावदन्यत्रापि,—इत्याह 'तथा श्रीमालिनी-मते' इति । यदुक्तं तत्र

'महातेजःप्रभृतयो मण्डलेशानसंज्ञकाः ।
मायातत्त्वे स्थितास्तत्र वामदेवभवोद्भवौ ॥
एकपिङ्गेक्षणेशानभुवनेशपुरःसराः ।
अङ्गुष्ठमात्रसहिताः कालानलसमत्विषः ॥' (मा० वि० ५।२९)

इति ॥ २९९ ॥

अत्र च श्रीपूर्वशास्त्रादपि विशेषान्तरमस्ति,—इत्याह

वामाद्याः पुरुषादौ ये प्रोक्ताः श्रीपूर्वशासने ॥३००॥

ते मायातत्त्व एवोक्तास्तन्नौ शैव्यामनन्ततः ।

पुरुषादाविति, आदिशब्दाद्रागतत्त्वम् । यदुक्तं तत्र

'पुरुषे वामभीमोग्रभवेशानैकवीरकाः ।
प्रचण्डो माधवोऽजश्च अनन्तैकशिवावथ ॥' (मा० वि० ५।२६)

इति । 'अनन्तत' इति अनन्तपर्यन्तमित्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'वामस्य ततो भुवनं तस्माद्भैमं ततोऽपि चोग्रस्य ।
तस्माद्भवस्य भुवनं तदुपरि शर्वस्य देवस्य ॥'

इति ।

'तस्माद्गुणैर्विचित्रैर्भुवनवरं चक्रवीरस्य ।'

इति ।

'अपरिमितगुणनिधानं भुवनवरं तदुपरि प्रचण्डस्य ।
यत्र प्रचण्डनामा स्थितोऽनुशास्त्येकवीरादीन् ॥'

इति च ॥ ३०० ॥

अत्र चैषामुपदेशेन कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह

कपालव्रतिनः स्वाङ्गहोतारः कष्टतापसाः ॥३०१॥
सर्वाभयाः खड्गधाराव्रतास्तत्तत्त्ववेदिनः ।

'तत्तत्त्ववेदिन' इति वामादिसायुज्यभाज इत्यर्थः । तदुक्तम्

'ज्ञातज्ञेया विप्राः कापालव्रतभृतो विगतसङ्गाः ।
भस्मोपलेपनिष्ठा व्रजन्ति वामस्य सायुज्यम् ॥
उपलब्धवेदनीया अतिभीमपदेप्सवो निजशिरोभिः ।
स्वयमुल्लूनैरिष्ट्वा भैमं गच्छन्ति तद्धाम ॥
विहितोग्रयोगविधयो ये धीरा दुष्करे तपस्युग्रे ।
ध्यायन्त्युग्रमजस्रं तेऽपि लभन्ते गुणानौग्रान् ॥
विज्ञाय भवं देवं भीतानामभयदानसंसिद्धाः ।
भवपदमारोहन्तो ध्यानाहितचेतसो विप्राः ॥
स्रग्वस्त्रालङ्कारैरभिरामं रूपमात्मनः कृत्वा ।
असिधाराव्रतनिष्ठाः पूर्वपदं ध्यायिनो यान्ति ॥'

इति ॥ ३०१ ॥

नन्वेषामपि सृष्ट्यादिकारी प्रभुरनन्तोऽस्ति,—इति किमेतावत्पदप्राप्तया,—इत्याशङ्क्याह

क्रमात्तत्तत्त्वमायान्ति यत्रेशोऽनन्त उच्यते ॥३०२॥

'तत्तत्त्वम्' इति मायीयं प्रधानं भुवनमित्यर्थः। ईश इति, अर्थादियदन्तस्याध्वनः ॥ ३०२ ॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च तस्य परतः स्थानमनन्ताधिपस्य देवस्य ।
स्थितिविलयसर्गकर्तुर्गुहाभगद्वारपालस्य ॥३०३॥

उक्तमिति, शिवतनावेव। 'परत' इत्यूर्ध्वम्। 'गुहा' इति माया ॥३०३॥

स्थित्यादिकारित्वमेवास्य दर्शयति

धर्माननिमादिगुणाञ्ज्ञानानि तपःसुखानि योगांश्च ।
मायाबिलात्प्रदत्ते पुंसां निष्कृष्य निष्कृष्य ॥३०४॥
तच्छक्तीद्धस्वबला गुहाधिकारान्धकारगुणदीपाः ।
सर्वेऽनन्तप्रमुखा दीप्यन्ते शतभवप्रमुखान्ताः ॥३०५॥
सोऽव्यक्तमधिष्ठाय प्रकरोति जगन्नियोगतः शम्भोः ।
शुद्धाशुद्धस्रोतोऽधिकारहेतुः शिवो यस्मात् ॥३०६॥

तच्छक्तीति, तच्छब्देन अनन्तपरामर्शः। अनेन च न केवलमयं क्षेत्रज्ञानामेव स्थितिं विधत्ते यावद्रुद्राणामपीत्युक्तम्। 'गुणाः' सर्वज्ञत्वादयः। अनन्तप्रमुखा इति, अनन्तस्वामिका इत्यर्थः। जगदिति, कार्यकारणात्म-नियोगतः शम्भोरिति, न तु स्वेच्छामात्रात्। अत्र हेतुः 'शुद्धेत्यादिना'। तदुक्तं तत्र

'अव्यक्तमधिष्ठाय प्रकरोति जगद्यतः स देवेशः ।
संसारमहाविवरे पर्यस्तांस्त्रायते च यतः ॥
शिवयोगबलोपेतस्तस्मात्पत्युर्नियोग आसीनः ।
शुद्धाशुद्धस्रोतोऽधिकारहेतुः शिवो ज्ञेयः ॥'

-इति ॥ ३०६ ॥

ननु को नाम शुद्धाशुद्धयोः स्रोतसोरधिकार ? इत्याशङ्क्याह

शिवगुणयोगे तस्मिन् महति पदे ये प्रतिष्ठिताः प्रथमम् ।
तेऽनन्तादेर्जगतः　　सर्गस्थितिविलयकर्तारः ॥३०७॥
मायाबिलमिदमुक्तं　परतस्तु　गुहा　जगद्योनिः ।

'महति पदे' इति शुद्धे स्रोतसि । तस्य विशेषणं 'शिवगुणयोगे' इति, सर्वज्ञत्वादिसंभवात् । अनन्तादेरिति 'अनन्तो' मायातत्त्वाधिष्ठाता । मायाबिलमिति, ग्रन्थिरूपा माया, गुहेति, तत्त्वरूपा । 'परत' इति अशुद्धे स्रोतसीत्यर्थः । तेन ग्रन्थितत्त्वरूपतया द्विविधापि माया जगद्योनिरिति सम्बन्धः । उक्तं च तत्र

'परतो गुहा भगवती जगतामुत्पत्तिकारणं माया ।
यस्यां स्थितिमनुभूय प्रविलीयन्ते पुनर्लोकाः ॥'

इति ॥ ३०७ ॥

अत्र च भगसंज्ञायां प्रवृत्तौ किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

उत्पत्त्या तेऽत्रस्याः पतिशक्तिक्षोभमनुविधीयमानेषु ॥३०८॥
योनिविवरेषु　　नानाकामसमृद्धेषु　　भगसंज्ञा ।
कामयते पतिरेनामिच्छानुविधायिनीं यदा देवीम् ॥३०९॥
प्रतिभगमव्यक्ताः　प्रजास्तदास्याः　प्रजायन्ते ।

'तेषु' इति सृष्ट्यादिलाभरूपेष्वित्यर्थः । 'अस्या' इति ग्रन्थिरूपाया मायायाः । 'एनाम्' इति ग्रन्थिरूपामेव मायाम् । 'प्रतिभगम्' इति भगे भगे इत्यर्थः । अत एव प्रकृत्यण्डादेरसंख्यातत्वम् । एतत्साम्यनिमित्त एव चात्र लौकिकः स्त्रीपुंसवृत्तान्तोऽपि कटाक्षितः ॥ ३०९ ॥

एते चानवच्छिन्ना इत्याह

तेषामतिसूक्ष्माणामेतावत्त्वं न वर्ण्यते　विधिषु ॥३१०॥

'विधिषु' शास्त्रेषु ॥ ३१० ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन द्रढयति

अववरकाण्येकस्मिन्यद्वत्साले बहूनि बद्धानि ।
योनिबिलान्येकस्मिंस्तद्वन्मायाशिरःसाले ॥३११॥

मायापटलैः सूक्ष्मैः कुड्यैः पिहिताः परस्परमदृष्याः ।
निवसन्ति तत्र रुद्राः सुखिनः प्रतिबिलमसंख्याताः ॥३१२॥

स्थाने सायुज्यगताः सामीप्यगताः परे सलोकस्थाः ।

'तत्र स्थाने' इति ग्रन्थिरूपायां मायायाम् । असंख्यातत्वे निमित्तमाह 'सायुज्य' इत्यादि ॥ ३१२ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

प्रतिभुवनमेवमयं निवासिनां गुरुभिरुद्दिष्टः ॥३१३॥

एषां चाधिष्ठातृभिः सममियत्ताकलने निमित्ताभावं दर्शयति

अपि सर्वसिद्धवाचः क्षीयेरन्दीर्घकालमुद्गीर्णाः ।
न पुनर्योन्यानन्त्यादुच्यन्ते स्रोतसां संख्याः ॥३१४॥

नन्वस्मात्स्रोतसः किं स्रोतोन्तराणि विलक्षणानि न वा ? इत्याशङ्क्याह

तस्मान्नियाद्येकं यत्प्रोक्तं द्वारपालपर्यन्तम् ।
स्रोतस्तेनान्यान्यपि तुल्यविधानानि वेद्यानि ॥३१५॥

अव्यक्तकले गुहया प्रकृतिकलाभ्यां विकार आत्मीयः ।
ओतः प्रोतो व्याप्तः कलितः पूर्णः परिक्षिप्तः ॥३१६॥

गुहाया हि अव्यक्तं कला च विकारः, अतश्च तयाव्यक्तकलयोरोतत्वादि न्याय्यम् । कारणेन हि स्वकार्यापूरकेण भाव्यम् । यदाहुः

'कारणमापूरकं च तस्यैव ।'

इति । आपूरणमेव च 'ओतः प्रोत' इत्यादिना विभक्तम् । 'आत्मीय' इति महदादिरविद्यादिश्च ॥ ३१६ ॥

एवमस्याः शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयित्वा प्रकृतमेवाह

मध्ये पुटत्रयं तस्या रुद्राः षडधरेऽन्तरे ।
एक ऊर्ध्वे च पञ्चेति द्वादशैते निरूपिताः ॥३१७॥

गहनासाध्यौ हरिहरदशेश्वरौ त्रिकलगोपती षडिमे ।

'अपरे' इति पुटे । एवमन्यत्र ॥ ३१७ ॥

तान्येव पठति

मध्येऽनन्तः क्षेमो द्विजेशविद्येशविश्वशिवाः ॥३१८॥

इति पञ्च तेषु पञ्चसु षट्सु च पुटगेषु तत्परावृत्त्या ।

परिवर्त्तते स्थितिः किल देवोऽनन्तस्तु सर्वथा मध्ये ॥३१९॥

तदुक्तम्

गहनश्च असाध्यश्च तथा हरिहरः प्रभुः ।
दशेशानश्च देवेशि त्रिकलो गोपतिस्तथा ॥
अधःपुटे तु विज्ञेया मायातत्त्वे वरानने ।
क्षेमेशो ब्राह्मणस्वामी विद्येशानस्तथैव च ॥
विश्वेशश्च शिवश्चैव अनन्तः षष्ठ उच्यते ।
ऊर्ध्वं मायापुटस्थास्तु रुद्रा एते प्रकीर्तिताः ॥
एषां मध्ये तु भगवाननन्तेशो जगत्पतिः । (स्व० १०।११२५)

इति । अत्र चैषां परेण रूपेणान्यथावस्थानेऽपि अनन्तस्य न कश्चिद्विशेषः,—इत्याह 'तेषु' इत्यादि । पुटगेष्विति, अर्थादूर्ध्वाधः । तत्परावृत्त्येति, तच्छब्देन रुद्राणां परामर्शः तेन अधःपुटे ऊर्ध्वपुट एव च उपर्युपरिभावस्य व्यत्ययादेषां स्थितिः परिवर्तते,—इति यावत् । तदुक्तम्

प्रथमेन तु भेदेन रुद्रा द्वादश कीर्तिताः ।
अस्मिंस्तु ये महारुद्रा मायातत्त्वे व्यवस्थिताः ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि भेदत्रयविभागशः ।
गोपतिश्च ततो देवि अधोग्रन्थौ व्यवस्थितः ॥
ग्रन्थ्यूर्ध्वं संस्थितो विश्वस्त्रिकलः क्षेम एव च ।
ब्रह्मणोऽधिपतिश्चैव शिवश्चैव स पञ्चमः ॥
अथ ऊर्ध्वमनन्तस्तु.... .... ।' (स्व० १०।११३०)

इति । एवमत्र अधःपुटे परापररूपतया सप्त भुवनानि, ऊर्ध्वपुटे च दश, मध्यपुटे च पुनरेकमेव,—इत्यष्टादश ॥ ३१९ ॥

अन्यत्र पुनरियान्विशेषः,—इत्याह

ऊर्ध्वाधरगपालकपुटषट्कयुगेन तत्परावृत्त्या ।
मध्यतोऽष्टाभिर्दिक्स्थैर्व्याप्तोग्रन्थिर्मतङ्गशास्त्रोक्तः ।।३२०।।

षट्कयुगेनेति, रुद्राणां, तेनोर्ध्वकपालेऽवस्थितैः षड्भिरनन्ताद्यै रुद्रैरधश्च गोपत्यादिभिर्मध्ये च विग्रहेशाद्यैरष्टभिः,—इति विंशत्या रुद्राणां माया-ग्रन्थिरधिष्ठित इत्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'ग्रन्थेरुर्ध्वं कपालानि षट्संख्यातानि सुव्रत ।
तावन्त्यधस्ताद्रम्याणि रचितानीह धातुभिः ।।' (मतं० ८।६७)

इत्याद्युपक्रम्य

'अनन्तोऽनन्तवीर्यात्मा सर्वेषां मूर्ध्नि संस्थितः ।
ततोऽधस्ताच्छिवो नाम रुद्रो भुवनकृत् प्रभुः ।।
विश्वेशश्च महातेजा विद्येशानः परस्ततः ।
ततोऽन्यो ब्राह्मणस्वामी क्षेमेशश्चाप्यनन्तरम् ।।
एते षट् भुवनेशाना .... ।' (मतं० ८।८२)

इति ।

'एभ्योऽधः संस्थितो ग्रन्थिर्दुर्भेद्यश्चातिविस्तृतः ।
यत्रासौ विग्रहेशानः........................... ।।' (मतङ्ग० ८।८४)

इति ।

'यत्र शर्वो भवश्चैव उग्रो भीमश्च वीर्यवान् ।
भस्मान्तको दुन्दुभिश्च श्रीवत्सश्च महाबलः ।।
तस्माद्ग्रन्थेरधश्चक्रं षट्कपालमयं महत् ।' (मतंग० ८।८६)

इति ।

'गोपतेर्भुवनं दिव्यं त्रिकलस्याप्यननतरम् ।
तदधस्ताद्दृशेशस्य भुवनं चारु निर्मलम् ।।
हरेर्हरस्य देवस्य तथा हरिहरस्य च ।' (मतंग० ८।८८)

इति च ।। ३२० ।।

अन्यत्र पुनर्विशेषान्तरमप्यस्ति,—इत्याह

श्रीसारशासने पुनरेषा षट्पुटतया विनिर्दिष्टा ।

यदुक्तं तत्र

'तस्याधस्तान्महामाया षट्पुटा संव्यवस्थिता ।'

इति ।।

एवं मायाया ग्रन्थिरूपतामुपसंहरंस्तत्त्वरूपतां वक्तुमुपक्रमते

ग्रन्थ्याख्यमिदं तत्त्वं मायाकार्यं ततो माया ।।३२१।।

मायाकार्यमिति, जननौन्मुख्यात् मायातत्त्वमेव वैषम्यमापन्नमित्यर्थः । तस्य पुनरक्षुब्धमेव रूपम् ।। ३२१ ।।

अत आह

मायातत्त्वं विभु किल गहनमरूपं समस्तविलयपदम् ।

'विभु' व्यापकम्, अत एव गहनम् । अरूपमिति, सूक्ष्मत्वात् । समस्तविलयपदमिति, सूक्ष्मेण क्रमेणात्र विश्वस्यावस्थानात् ॥

अत एव न चात्र कश्चिद्भौवनविभागः,—इत्याह

तत्र न भुवनविभागो युक्तो ग्रन्थावसौ तस्मात् ।।३२२।।

ग्रन्थाविति, तस्यैव स्थूले रूपे इत्यर्थः ॥ ३२२ ॥

नन्वेवमपि अस्या जाड्यात् कथमेवं कार्याविर्भावने सामर्थ्यम् ? इत्याशङ्क्याह

मायातत्त्वाधिपतिः सोऽनन्तः समुदितान्विचार्याणून् ।
युगपत्क्षोभयति निशां सा सूते संपुटैरनन्तैः स्वैः ।।३२३।।

क्षोभयतीति, कार्यप्रसवयोग्यां करोतीत्यर्थः । संपुटैरिति, भगाकारैः । एषां चानन्त्यं शिवतनुग्रन्थेनैव उक्तम् ॥ ३२३ ॥

अत एव कार्यस्यापि आनन्त्यमित्याह

तेन कलादिधरान्तं यदुक्तमावरणजालमखिलं तत् ।
निःसंख्यं च विचित्रं माय़ैवैका त्वभिन्नेयम् ।।३२४।।

ननु कारणस्यैक्येऽपि कार्यमनन्तमित्यत्र किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च धराव्यक्तात्मकं द्वयम् ।
असंख्यातं निशाशक्तिसंज्ञं त्वेकस्वरूपकम् ।।३२५।।

तदुक्तं तत्र

'पृथग्द्वयमसंख्यातमेकैकं च पृथग्द्वयम् ।' (मा० वि० २।१०)

इति ॥ ३२५ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवावतारयति

पाशाः पुरोक्ताः प्रणवाः पञ्च मानाष्टकं मुनेः ।
कुलं योनिश्च वागीशी यस्यां जातो न जायते ।।३२६।।

पुरेति पुंस्तत्त्वप्रकरणे । मुनेः कुलमिति गुरुशिष्यादिरूपतया प्रागेव उक्तम् । योनिरिति,

वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे ।'

इति स्थित्या विश्वकारणम् । जात इति मन्त्रादिबलेन । न जायते इति, परशिवे योजितत्वात् ॥ ३२६ ॥

किं बहुना यत्किंचित्कलादावधराध्वन्युक्तं तत्सर्वमत्रैव स्थितमित्याह

दीक्षाकालेऽधराध्वस्थशुद्धौ यच्चाधराध्वगम् ।
अनन्तस्य समीपे तु तत्सर्वं परिनिष्ठितम् ।।३२७।।

कारणे हि कार्यस्य सूक्ष्मेण रूपेणावस्थानमुचितमिति भावः ॥ ३२७ ॥

ननु भवतु नामैतत्प्रणवादि पुनः किमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

साध्यो दाता दमनो ध्यानो भस्मेति बिन्दवः पञ्च ।
पञ्चार्थगुह्यरुद्राङ्कुशहृदयलक्षणं च सव्यूहम् ।।३२८।।
आकर्षादर्शौ चेत्यष्टकमेतत्प्रमाणानाम् ।

'बिन्दवः' प्रणवाः ॥ ३२८ ॥

एषां च सर्वेषामेव यथासंभवं स्वरूपमभिधातुमाह

अलुप्तविभवाः सर्वे मायातत्त्वाधिकारिणः ।।३२९।।
मायामयशरीरास्ते भोगं स्वं परिभुञ्जते ।

स्वमिति, स्वाधिकारोचितमित्यर्थः ॥ ३२९ ॥

मायामयशरीरत्वमेव व्याचष्टे

प्रलयान्ते ह्यनन्तेन संहृतास्ते त्वहर्मुखे ।। ३३ ।।
अन्यानन्तप्रसादेन विबुधा अपि तं परम् ।
सुप्तबुद्धं मन्यमानाः स्वतन्त्रम्मन्यताजडाः ।।३३२।।

स्वात्मानमेव जानन्ति हेतुं मायान्तरालगाः ।

'अहर्मुखे' पुनःसृष्टौ । अन्यानन्तेति, अन्यशब्दो मायाधिकार्यपेक्षया । तं परमनन्तं हेतुं न जानन्ति, अपि तु स्वात्मानमेव,—इति सम्बन्धः । अत्र च एवकारसामर्थ्यान्निषेधावगमः, तदपरिज्ञाने च हेतुद्वयं सुप्तबुद्धं मन्यमानाः स्वतन्त्रं मन्यताजडाश्चेति । स्वात्मनि च तथापरिज्ञाने हेतुः 'मायान्तरालगा' इति । इदमुक्तं भवति यद्यपि एषां

'शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।'

इत्याद्युक्त्या अनन्तादीनामेव सृष्टि संहाराः, तथाप्येते मायामोहितत्वात् ऐश्वर्यमदेनैतन्न जानते, प्रत्युत वयमेव जगतां सृष्टिसंहारकारिणो न पुनरस्मदप्यधिकः कश्चिदस्ति.—इति; यत एते स्वात्मनि पारतन्त्र्येऽपि स्वातन्त्र्याभिनिवेशात् सुप्तप्रबुद्धन्यायेन सृष्टिं प्रलयं च स्वात्माधीनमेव मन्यते इति । तदुक्तम्

'ऐश्वर्यमदमाविश्य मन्यमाना महोदयाः ।
मत्तः श्रेष्ठतरं नान्यत्कारणं जगतां परम् ॥
अहमेव समस्तस्य जगतोऽस्य जगत्पतिः ।' (मतङ्ग० ८।७३)

इति ।

यतोऽधोदृष्टयः सर्वे स्वसृष्टिमदमोहिताः ।
तस्मिन्नभिरताः सन्तः क्रीडाभोगेष्वनिन्दिताः ॥
स्वकार्यकरणैः सम्यक्संहारे स्वापमागताः ।
ततः क्षोभिकयाविष्टाः संप्रबुद्धाः परस्परम् ॥
तद्विधामेव पश्यन्ति स्वां सृष्टिं रचनोज्ज्वलाम् ।
सुप्तोत्थिता वय किं नु स्वनिद्रावशवर्तिनः ॥
क्रीडामो विगतक्लेशाः स्वार्जितेषु बुभुक्षवः ।
सूक्ष्मपाशावृताः सर्वे न च स्थूलैस्तिरस्कृताः ॥' (मतङ्ग० ८।८०)

इति ॥ ३३२ ॥

एवं मायाया ग्रन्थितत्त्वरूपतया द्वैविध्यं निरूप्य शक्तिरूपतामपि आख्यातुमाह

अतः परं स्थिता माया देवी जन्तुविमोहिनी ॥३३२॥
देवदेवस्य सा शक्तिरतिदुर्घटकारिता ।
निर्वैरपरिपन्थिन्या तथा भ्रमितबुद्धयः ॥३३३॥

इदं तत्त्वमिदं नेति विवदन्तीह वादिनः ।
गुरुदेवाग्निशास्त्रेषु ये न भक्ता नराधमाः ॥३३४॥
सत्पथं तान्परित्याज्य सोत्पथं नयति ध्रुवम् ।
असद्युक्तिविचारज्ञाञ्छुष्कतर्कावलम्बिनः ॥३३५॥
भ्रमयत्येव तान्माया ह्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ।

देवीति, देवाभिन्नत्वात् । अतिदुर्घटकारितेति, स्वातन्त्र्यरूपत्वात्, 'विवदन्ति, इति विमतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । शुष्केति, वस्तुशून्यत्वात् ॥ ३३५ ॥

नन्वेवंविधाया अस्याः कथं समुच्छेदः स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

शिवदीक्षासिना च्छिन्ना शिवज्ञानासिना तथा ॥३३६॥
न प्ररोहेत्पुनर्नान्यो हेतुस्तच्छेदनं प्रति ।

दीक्षेति, क्रिया । नान्यो हेतुरिति, शास्त्रान्तरोदितः ॥ ३३२ ॥

महामायोर्ध्वतः शुद्धा महाविद्याऽथ मातृका ॥३३७॥
वागीश्वरी च तत्रस्थं वामादिनवसत्पुरम् ।

शुद्धत्वादेव च अस्या महत्त्वमित्युक्तं 'महाविद्या' इति ॥ ३३७ ॥

वामाद्या एव पठति

वामा ज्येष्ठा रौद्री काली कलविकरणीबलविकारिके तथा ॥३३८॥
मथनी दमनी मनोन्मनी च त्रिदृशः पीताः समस्तास्ताः ।
सप्तकोट्यो मुख्यमन्त्राविद्यातत्त्वेऽत्र संस्थिताः ॥३३९॥
एकैकार्बुदलक्षांशाः पद्माकारपुरा इह ।
विद्याराज्ञ्यस्त्रिगुण्याद्याः सप्त सप्तार्बुदेश्वराः ॥३४०॥

'अंशा' इति परिवाराः 'सप्तार्बुदेश्वरा' इति, अर्बुदशब्देनात्र कोटिर्लक्ष्यते, तेन सप्तकोटिसंख्याकानां मन्त्राणामीश्वर्य इत्यर्थः । तदुक्तम्

'त्रिगुणी ब्रह्मवेताली स्थाणुमत्यम्बिका परा ।
रूपिणी मर्दिनी ज्वाला सप्तसंख्यास्तदीश्वराः ॥

विद्याराज्यस्तथा ख्याताः……………………….।' (स्व० १०।११४९)

इति ॥ ३४० ॥

विद्यातत्त्वोर्ध्वमैशं तु तत्त्वं तत्र क्रमोर्ध्वगम् ।
शिखण्डयाद्यमनन्तान्तं पुराष्टकयुतं पुरम् ॥३४१॥

शिखण्डी श्रीगलो मूर्तिरेकनेत्रैकरुद्रकौ ।
शिवोत्तमः सूक्ष्मरुद्रोऽनन्तो विद्येश्वराष्टकम् ॥३४२॥

क्रमादूर्ध्वोर्ध्वसंस्थानं सप्तानां नायको विभुः ।
अनन्त एव ध्येयश्च पूज्यश्चाप्युत्तरोत्तरः ॥३४३॥

'ऐशं तत्त्वम्' ईश्वरतत्त्वं, तत्र पुरमप्यैशमित्यार्थाद्योज्यं, यत्र भगवानीश्वरः साक्षादस्ति । तदुक्तम्

'बाह्ये तस्यैश्वरं तत्त्वं भुवनान्यत्र मे शृणु । (स्व० १०।११४९)

इत्याद्युपक्रम्य

'तत्रस्थ ईश्वरो देवो वरदः सर्वतोमुखः ।' (स्व० १०।११५२)

इति । पुराष्टकस्य च वृतिच्छन्नत्वेऽपि विशेषणं 'शिखण्ड्याद्यमनन्तान्तम्' इति, यथा 'क्रमाध्र्वगम्' इति । तत्त्वं चैषां यथायथं गुणाधिक्यात् । शिखण्डिनो हि सृष्ट्यादिकारित्वे श्रीकण्ठोऽधिकस्तस्माच्च त्रिमूर्त्यादिरपीति । यदाहुः 'ततश्चानन्तात्सूक्ष्मस्य कलया न्यूनं कर्तृत्वं ततः शिवोत्तमस्य' इत्यादि सर्वेषामत्र सिद्धमिति दोषतः पुनरेतन्न व्याख्येयम् । एषां पूर्वादिदिगष्टकक्रमेण संस्थानस्य श्रूयमाणत्वात् । यदुक्तम्

विद्येश्वरानतो वक्ष्ये पूर्वादीशान्तगान्क्रमात् ।' (स्व० १०।११५९)

इति । एवं क्रमादूर्ध्वोर्ध्वसंस्थानमित्यपि व्याख्येयम् ॥ ३४३ ॥

एषां च विद्येश्वरत्वाभिधाने किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

मुख्यमन्त्रेश्वराणां यत् सार्धं कोटित्रयं स्थितम् ।
तन्नायका इमे तेन विद्येशाश्चक्रवर्तिनः ॥३४४॥

सार्धं कोटित्रयमित्यन्यस्य सार्धस्य कोटित्रयस्य तत्कालमेव अपवृक्तत्वात् ।

'ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ते जातमात्रे जगत्यलम् ।
मन्त्राणां कोटयस्तिस्रः सार्धाः शिवनियोजिताः ॥

अनुगृह्याणुसंघातं याताः पदमनामयम् । (मा० वि० १।४०)

इति ॥ ३४४ ॥

नन्वनन्तस्यैव प्राधान्ये किं प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च गुरुभिरित्थं शिवतन्त्वाद्येषु शासनेष्वेतत् ।

आदिशब्दाद्रुवार्तिकादि ॥

तदेवाह

भगबिलशतकलितगुहामूर्धासनगोऽष्टशक्तियुग्देवः ।३४५।

गहनाद्यं निरयान्तं सृजति च रुद्रांश्च विनियुङ्क्ते ।

उद्धरति मनोन्मन्या पुंसस्तेष्वेव भवति मध्यस्थः ।३४६।

ते तेनोदस्ताश्चितः परतत्त्वालोचनेऽभिनिविशन्ते ।

स पुनरधः पथवर्तिष्वधिकृत एवाणुषु शिवेन ॥३४७॥

अवसितपतिविनियोगः सार्धमनेकात्ममन्त्रकोटिभिः ।

निर्वात्यनन्तनाथस्तद्धामाविशति सूक्ष्मरुद्रस्तु ॥३४८॥

अनुगृह्याणुमपूर्वं स्थापयति पतिः शिखण्डिनः स्थाने ।

इत्यष्टौ परिपाटचा यावद्धामानि याति गुरुरेकः ॥३४९॥

तावदसंख्यातानां जन्तूनां निर्वृतिं कुरुते ।

तेऽष्टावपि शक्त्यष्टकयोगामलजलरुहासनासीनाः ॥३५०॥

आलोकयन्ति देवं हृदयस्थं कारणं परमम् ।

तं भगवन्तमनन्तं ध्यायन्तः स्वहृदि कारणं शान्तम् ॥३५१॥

सप्तानुध्यायन्त्यपि मन्त्राणां कोटयः शुद्धाः ।

गुहामूर्धेति, मायोपरिवर्तिनी शुद्धविद्या । अष्टौ शक्तयो वामाद्याः । देवोऽनन्तः, रुद्रान्सूक्ष्मादीन्, विनियुङ्क्ते इति, सृष्ट्यादौ । मनोन्मन्येति, नवम्या । आस हि नवानामपि शक्तीनां भिन्न एव नियोगः,—इत्यभिप्रायः । तदुक्तम्

'*नयते परमं स्थानमुन्मन्या परमेश्वरः ।*'

इति। 'मध्यस्थ' इति तटस्थः, अत एव सर्वेषामेषां यथोचितमेव सृष्ट्यादि विदध्यात्। उदस्तेति उत्तेजिताः। एवकारो भिन्नक्रमः, तेन अधःपथवर्तिष्वेवेति। यदुक्तम्

'......................प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः।'

इति। अनेकात्मेति, मन्त्रकोटीनां विशेषणम्। तदुक्तं तत्रैव

'तस्मिन्नुदितमुदारं शाङ्करमारोहति प्रभौ धाम।
निर्वान्ति मन्त्रकोट्योऽनेकाः परिहार्यं कार्यत्वम्॥'

इति। निर्वातीति, कृतकृत्यत्वाद् अधिकारेच्छाया अप्युपरमात् निर्वाणमेतीत्यर्थः। न हि भगवाननिच्छोर्बलादधिकारं विधत्त इत्याशयः। 'तद्धाम' इत्यनन्तस्थानम्। सूक्ष्मरुद्रो द्वितीयः। 'अणुं' विज्ञानाकलम्। शिखण्डिन इति, अष्टमस्य। स हि तदानीं श्रीकण्ठं पदमधितिष्ठतीति भावः। तदुक्तं तत्रैव

'तत्रोपरतेऽनन्ते परिपाट्या नायकास्तदधिकारम्।
कुर्वन्ति संचरन्तः पदात्पदं शासनात्पत्युः॥
उपरमति पतिरनन्तस्तत्पदमधितिष्ठति प्रभुः सूक्ष्मः।
सूक्ष्मपदमपि शिवोत्तम एष विधिः सर्वमन्त्राणाम्।
वामाद्यान्नव विभवान्भगवान्निजतेजसः समुद्द्योत्य।
अनुगृह्याणुमपूर्वं स्थापयति पतिः शिखण्डिनः स्थाने॥'

इति। श्रीमतङ्गेऽपि

'निर्वाति कृतकृत्यत्वादनन्तोऽनन्तवीर्यवान्।
ततस्तस्मिन्समारूढे पञ्चमन्त्रतनुः शिवः॥
ददात्यनुज्ञां सूक्ष्मस्य विद्येशस्य महात्मनः।
स च प्राप्तवरः श्रीमान्भर्तुराज्ञानुवर्तकः॥
तत्तन्त्रः पदमानन्तमधिष्ठाय महायशाः।
निर्वर्तयत्यधश्चक्रं यत्तन्मायात्मकं महत्॥
एवं शिवोत्तमस्यापि सूक्ष्मस्योपरमे शिवः।
प्रददातीशसंवस्य कारणत्वमनिन्दितम्॥
पदात्पदं विचरतो ह्येकैकस्य महात्मनः।
यावत्सा परमा काष्ठा तावच्चक्रस्य कारणम्॥

अव्युच्छेदाय रुद्राणुं कृत्वा शक्तिबलान्वितम् ।
नियुनक्ति पदे तस्मिन्यवीयसि शिखण्डिनम् ॥' (मतङ्ग० ५।६२)

इति । यत्पुनः

'अनन्तोपरमे तेषां महतां चक्रवर्तिनाम् ।
विहितं सर्वकर्तृत्वकारणं परमं पदम् ॥' (रौरवे)

इत्याद्युक्तं तन्महाप्रलयविषयत्वेन योज्यम् । तत्र हि युगपदेव सर्वेषामुपरमः, इत्युक्तं प्राक् । श्रीमतङ्गेऽपि

'शुद्धाध्वपतयो देवा महान्तश्चक्रवर्तिनः ।
समाप्य स्वाधिकारं ते प्रयान्ति पदमुत्तमम् ॥'

इति । 'एक' इति एक एक इत्यर्थः । 'परमं देवं' परमशिवम् । अपिशब्दो भिन्नक्रमः, तेन सप्तापि मन्त्राणां कोटय इति ॥ ३५१ ॥

नन्वधर एवाध्वन्यनन्तोऽधिकृतः,—इत्युक्तं, तत्कोऽसावधरोऽन्यो वाध्वा? इत्याशङ्क्याह

मायादिरवीच्यन्तो भवस्त्वनन्तादिरुच्यतेऽप्यभवः ॥ ३५२ ॥
शिवशुद्धगुणाधीकारान्तः सोऽप्येष हेयश्च ।

अनाश्रितानन्ताद्यधिकारपर्यन्त इत्यर्थः ॥ ३५२ ॥

हेयत्वे चात्र किं निमित्तम् ? इत्याशङ्क्याह

अत्रापि यतो दृष्टानुग्राह्याणां नियोज्यता शैवी ॥ ३५३ ॥
इष्टा च तन्निवृत्तिर्ह्यभवस्त्वधरे न भूयते यस्मात् ।

ननु यद्येवं तत्कथमत्राभवशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्योक्तं 'ह्यभवस्त्वधरे न भूयते यस्मात्' इति ॥ ३५३ ॥

तन्निवृत्तिमेव व्याचष्टे

पत्युरपसर्पति यतः कारणता कार्यता च सिद्धेभ्यः ॥ ३५४ ॥
कञ्चुकवच्छिवसिद्धौ तावतिभवसंज्ञयातिमध्यस्थौ ।

'कारणता' नियोक्तृत्वं, 'कार्यता' नियोज्यत्वं, 'सिद्धेभ्य' इति मुक्ताणुभ्यः, 'कञ्चुकवत्' इति मायीयावरणवत् । तदपि हि तथा निवर्तत एवेति भावः । यतस्तौ शिवसिद्धौ अतिभवरूपत्वात् 'अतिमध्यस्थौ' अत्युदासीनौ नियोज्यनियोक्तृतादिक्षोभशून्यौ भवत इत्यर्थः ॥ ३५४ ॥

इदानीं प्रकृतमेवाह

धर्मज्ञानविरागैश्यचतुष्टयपुरं तु यत् ॥३५५॥
रूपावरणसंज्ञं तत्तत्त्वेऽस्मिन्नैश्वरे विदुः ।
वामा ज्येष्ठा च रौद्रीति भुवनत्रयशोभितम् ॥३५६॥
सूक्ष्मावरणमाख्यातमीशतत्त्वे गुरूत्तमैः ।

'तत्त्वेऽस्मिन्नैश्वर' इति, तथा 'ईशतत्त्वे' इत्यनेनेदमुक्तं—यदियदेव भुवनजातमीश्वरतत्त्वे शोधनीयमिति । तदुक्तम्

'दश पञ्च च शोध्यानि भुवनान्यैश्वरे क्रमात् ।'

इति । तत्र विद्येशानामष्टौ भुवनानि, रूपावरणे चत्वारि, सूक्ष्मावरणे त्रीणीति पञ्चदश । अत एवेयतैवोपसंहारगर्भीकारेण श्रीस्वच्छन्दशास्त्रे

'व्रतं पाशुपतं दिव्यं ये चरन्ति जितेन्द्रियाः ।
भस्मनिष्ठाजपध्यानात्ते व्रजन्त्यैश्वरं पदम् ॥
तत्रेश्वरस्तु भगवान् देवदेवो निरञ्जनः ।
अधिकारं प्रकुरुते शिवेच्छाविधिचोदितः ॥' (स्व० १०।११६९)

इत्याद्युक्तम् । श्रीनन्दिशिखायामपि

अत्राधिकारवानेवमीश्वरः शिवचोदितः ।
तज्जपध्याननिष्ठा ये ते व्रजन्त्यैश्वरं पदम् ॥'

इति ॥ ३५६ ॥

ऐशात्सादाशिवं ज्ञानक्रियायुगलमण्डितम् ॥३५७॥
शुद्धावरणमित्याहुरुक्ता शुद्धावृतेः परम् ।
विद्यावृतिस्ततो भावाभावशक्तिद्वयोज्ज्वला ॥३५८॥
शक्त्यावृतिः प्रमाणाख्या ततः शास्त्रे निरूपिता ।
शक्त्यावृतेस्तु तेजस्विध्रुवेशाभ्यामलङ्कृतम् ॥३५९॥
तेजस्व्यावरणं वेदपुरा मानावृतिस्ततः ।
मानावृतेः सुशुद्धावृत्पुरत्रितयशोभिता ॥३६०॥

सुशुद्धावरणादूर्ध्वं शैवमेकपुरं भवेत् ।
शिवावृतेरूर्ध्वमाहुर्मोक्षावरणसंज्ञितम् ॥३६१॥
अस्यां मोक्षावृतौ रुद्रा एकादश निरूपिताः ।
मोक्षावरणतस्त्वेकपुरमावरणं ध्रुवम् ॥३६२॥
ऊर्ध्वे ध्रुवावृतेरिच्छावरणं तत्र ते शिवाः ।
ईश्वरेच्छागृहान्तस्थास्तत्पुरं चैकमुच्यते ॥३६३॥
इच्छावृतेः प्रबुद्धाख्यं दिग्रुद्राष्टकर्चचितम् ।
प्रबुद्धावरणादूर्ध्वं समयावरणं महत् ॥३६४॥
भुवनैः पञ्चभिर्गर्भीकृतानन्तसमावृति ।
सामयात्सौशिवं तत्र सादाख्यं भुवनं महत् ॥३६५॥
तस्मिन्सदाशिवो देवस्तस्य सव्यापसव्ययोः ।
ज्ञानक्रिये परेच्छा तु शक्तिरुत्सङ्गगामिनी ॥३६६॥
सृष्टयादिपञ्चकृत्यानि कुरुते स तयेच्छया ।
पञ्च ब्रह्माण्यङ्गषट्कं सकलाद्यष्टकं शिवाः ॥३६७॥
दशाष्टादश रुद्राश्च तैरेव सुशिवो वृतः ।

सादाशिवमिति तत्त्वम्, अर्थात्तत्र शुद्धावरणमाहुरिति संबन्धः । 'शुद्धावृतेः परम्' इति शुद्धावरणादूर्ध्वमित्यर्थः । 'विद्यावृतिः' विद्यावरणमित्यर्थः । तदुक्तम्

'भावसंज्ञा स्वभावाख्या तस्मिञ्छक्तिद्वयं स्थितम् ।'

इति । 'तत' इति विद्यावरणात्, तेन तदूर्ध्वं शक्त्यावृतिस्तदूर्ध्वमपि प्रमाणावृतिरिति । शास्त्र इति, विशेषानुपादानात् सर्वत्र । तत्र शक्त्यावृतौ रुद्रद्वयम् । तदुक्तम्

'तेजस्वीशो ध्रुवेशश्च प्रमाणानां परं पदम् ।' (स्व० १०।११७२)

इति । शक्त्यावरणमूर्ध्वं चेति प्रमाणावरणं चोर्ध्वमित्युद्द्योतकारदृष्टः पाठः पुनरसाधुर्महाजनैरपरिगृहीतत्वात् । श्रीनन्दिशिखायामपि

'तेजेश्वरो ध्रुवेशश्च शाक्तयावरणसंस्थितौ ।'

इत्यादिरास्माक एव पाठः। प्रमाणावरणशब्दस्य चात्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्योक्तं 'तेजस्व्यावरणाम्' इति। तेजेशध्रुवेशौ हि मायातत्त्वावस्थितस्य प्रमाणाष्टकस्य परं पदं, तयोरपीदं द्वितीयं परमावरणमिति। 'वेदपुरा' चतुर्भुवना। तदुक्तम्

'ब्रह्मा रुद्रः प्रतोदश्च अनन्तश्च चतुर्थकः।' (स्व० १०।११७३)

इति। श्रीनन्दिशिखायामपि

'ब्रह्मा रुद्रः प्रमाणाख्यः प्रदोतोऽनन्तसंज्ञकः।
प्रमाणावरणे ह्येते चत्वारः परिकीर्तिताः॥'

इति। 'सुशुद्धावृत्' इति सुशुद्धावरणमित्यर्थः। तदुक्तम्

'सुशुद्धावरणं चोर्ध्वं तत्र रुद्रत्रयं विदुः।
एकाक्षः पिङ्गलो हंसः कथितं तु समासतः॥' (स्व० १०।११७४)

इति। 'शैवं पुरं' शिवावरणमित्यर्थः। तदुक्तम्

शिवावरणमूर्ध्वं तु तत्रैको ध्रुवसंज्ञकः। (स्व० १०।११७४)

इति। एकादशेति, ब्रह्मादयः। तदुक्तम्

ब्रह्मदर्कदिण्डिमुण्डाः सौरभश्च तथैव च।
जन्ममृत्युहरश्चैव प्रणीतः सुखदुःखदः॥
विजृम्भितः समाख्याताः।' ....। (स्व० १०।११७७)

इति। 'आवरणं ध्रुवावरणमित्यर्थः। 'ते' इति इतः प्रभृति पृथिवीपर्यन्तमुक्ताः सर्व एवेत्यर्थः। ईश्वरेच्छागृहान्तःस्था इति, तदेकरूपा इति यावत्। यदभिप्रायेणैव

'स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम्।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते॥' (ई० प्र० १।५।१०)

इत्याद्यन्यत्रोक्ताम्। एकमिति, इच्छाशक्त्यैवाधिष्ठेयत्वात्। प्रबुद्धाख्यमित्यावरणम्। तदुक्तम्

'प्रबुद्धावरणं चोर्ध्वे कथयामि समासतः।
प्रीतः प्रमुदितश्चैव प्रमोदश्च प्रलम्बनः॥
विष्णुर्मदन एवाथ गहनः प्रथितस्तथा।
रुद्राष्टकं समाख्यातं विज्ञेयं प्राग्दिशः क्रमात्॥' (स्व० १०।११८०)

इति । पञ्चभिर्भुवनैर्युक्तमिति शेषः । तदुक्तम्

प्रभवः समयः क्षुद्रो विमलश्च शिवस्तथा ।
ततो घनः समाख्यातो निरञ्जन इतः परम् ॥
रुद्रोङ्कारास्तु पञ्चैते'............................। (स्व० १०।११८२)

इति । गर्भीकृतानन्तसमावृतीति, सर्वशेषत्वेनोक्तं यन्नाम हि किंचिदुपरिर्वाति तत्सर्वमधस्तनं गर्भीकृत्य वर्तत इति । 'सौशिवम्' इति सुशिवावरणम् । 'सादाख्यं भुवनम्' इति सदाशिवभट्टारकस्य साक्षादधिष्ठानस्थानमित्यर्थः । अत एव महदित्युक्तम् । उद्द्योतकृता पुनः

ईश्वरस्य तथोर्ध्वे तु अधश्चैव सदाशिवात् ।' (स्व० १०।११८६)

इत्यर्धं परिकल्प्य इतः प्रभृति शादाशिवं तत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम्, अस्यार्धस्य महाजनैरगृहीतत्वात् । अत एव च एवमपि 'ऊर्ध्वे' इति पुनरुक्तम्, 'अधश्चैव सदाशिवात्' इत्यप्यसंगतं तत्रैव तस्योक्तत्वात्; अपरिकल्पितत्वेऽपि एतदित्थं यथाकथञ्चिदव्याख्येयं यदोश्वरस्येति रुद्रोङ्कारस्य, सदाशिवादिति अधिष्ठातुः, अधिष्ठेयं हि अधिश्ठातुरध एव भवेदिति । यत्तु श्रीनन्दिशिखायाम्

'कथितं त्वैश्वरं तत्त्वमत ऊर्ध्वं सदाशिवः ।'

इत्युक्तं तदप्येवमवगन्तव्यं यदैश्वरमिति सादाशिवं, सदाशिव इति तत्र साक्षात्स्थित इति । अन्यथा हि उभयत्रापि ईश्वरतत्त्वोपसंहारग्रन्थस्य व्याघातः स्यात्; तन्महाजनक्षुण्ण एव मार्गोऽनुगन्तव्यः;—इति उद्योतकारव्याख्या न भ्रमितव्यमित्यलं बहुना 'तस्मिन्' इति सादाख्ये भुवने । 'सुशिवः' सदाशिवः । वृतश्चतुर्धावरणक्रमेण ॥ ३६७ ॥

एतदेव क्रमेण पठति

सद्यो वामाघोरौ पुरुषेशौ ब्रह्मपञ्चकं हृदयम् ॥३६८॥
मूर्धशिखावर्मदृगस्त्रमङ्गानि षट् प्राहुः ।
सकलाकलशून्यैः सह
कलाढ्यखमलङ्कृते क्षपणमन्त्यम् ॥३६९॥
कण्ठ्यौष्ठ्यमष्टमं किल
सकलाष्टकमेतदाम्नातम् ।

ओंकारशिवौ दीप्तो
हेत्वीशदशेशकौ सुशिवकालौ ॥३७०॥
सूक्ष्मसुतेजःशर्वाः शिवाः दशैतेऽत्र पूर्वादेः ।
विजयो निःश्वासश्च
स्वायम्भुवो वह्निवोररौरवकाः ॥३७१॥
मुकुटविसरेन्दुविन्दुप्रोगोद्‌ता ललितसिद्धरुद्रौ च ।
सन्तानशिवौ परकिरण-
पारमेशा इति स्मृता रुद्राः ॥३७२॥
सर्वेषामेतेषां ज्ञानानि विदुः स्वतुल्यनामानि ।

'अकल' इति निष्कलः । अन्त्यमन्ते भवं क्षयान्तं, हेत्वीशः कारणेश्वरः सूक्ष्मः सूक्ष्मरूपः, सर्वेषामिति शिवानां रुद्राणां च, अत एव दशाष्टादशभेद-भिन्नं शैवमुच्यते ॥ ३७२ ।

मन्त्रमुनिकोटिपरिवृतमथ
विभुवामादिरुद्रतच्छक्तियुतं तारादिशक्तिजुष्टं ॥३७३॥
सुशिवासनमतिसितकजमसंख्यदलम् ।
यः शक्तिरुद्रवर्गः परिवारे विष्टरे च सुशिवस्य ॥३७४॥
प्रत्येकमस्य निजनिजपरिवारे
परार्धकोटयोऽसंख्याः ।
मायामलनिर्मुक्ताः केवलमधिकारमात्रसंरूढाः ॥३७५॥
सुशिवावरणे रुद्राः सर्वज्ञाः सर्वशक्तिसम्पूर्णाः ।
अधिकारबन्धविलये शान्ताः
शिवरूपिणो पुनर्भविनः ॥३७६॥

मुनीति सप्त । रुद्रा इति, आवरणादिगताः ॥ ३७६ ॥

ऊर्ध्वे बिन्द्वावृतिर्दीप्ता तत्र पद्मं शशिप्रभम् ।
शान्त्यतीतः शिवस्तत्र तच्छक्त्युत्सङ्गभूषितः ॥३७७॥

निवृत्त्यादिकलावर्गपरिवारसमावृतः ।

असंख्यरुद्रतच्छक्तिपुरकोटिभिरावृतः ॥३७८॥

ऊर्ध्वे इति, सुशिवावरणात् । 'तच्छक्ति' इति शान्त्यतीता । तदुक्तम्

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ।
परिवारः स्मृतस्तस्य शान्त्यतीतस्य सुव्रते ॥
तस्य वामे तु दिग्भागे शान्त्यतीता व्यवस्थिता ॥' (स्व० १०।१६२१)

इति ॥ ३७८ ॥

एतच्च भङ्ग्यन्तरेणोक्तमित्याह

श्रीमन्मतङ्गशास्त्रे च लयाख्यं तत्त्वमुत्तमम् ।

पारिभाषिकमित्येतन्नाम्ना बिन्दुरिहोच्यते ॥३७९॥

यन्नाम सर्वकर्तृत्वादिगुणयोगादुत्तमं लयाख्यं तत्त्वं तदेवैतद्बहिरभिव्यक्तं सदिह स्वशास्त्रपरिभाषया बिन्दुरुच्यते, श्रीमतङ्गपारमेश्वरेऽस्य तथा समयः कृत इत्यर्थः । यदुक्तं तत्र

तस्मादेव परं तत्त्वमचलं सर्वतोमुखम् ।
यस्मिन्प्राप्तस्य न पुनर्जन्मेहास्ति कदाचन ॥'

इति ।

'इत्थं गुणवतस्तस्मात्तत्त्वात्तत्त्वमनिन्दितम् ।
स्फुरद्रश्मिसहस्राढ्यमधस्ताद्व्यापकं महत् ॥
पारिभाषिकमित्येतन्नाम्ना बिन्दुरिहोच्यते ।
चतुर्धावस्थितं चेदं प्रेरकं सर्वतोऽव्ययम् ॥'

इति ॥ ३७९ ॥

ननु इह पत्युः

'लयभोगाधिकाराह्वत्रितत्त्वोक्तिनिदर्शनात् ।
पदार्थः पतिनामासौ प्रथमः परिकीर्तितः ॥' (मतङ्गतं०)

इति ॥........(?) तदत्रास्य यद्येवं तद्भोगादिरूपत्वं पुनः कुत्र ?
इत्याशङ्क्याह

चतुर्मूर्तिमयं शुभ्रं यत्तत्सकलनिष्कलम् ।

तस्मिन्भोगः समुद्दिष्ट इत्यत्रेदं च वर्णितम् ॥३८०॥

यदेतन्निवृत्त्याद्यात्मना चतूरूपं तत्त्वेऽपि तदुत्तीर्णत्वात् निर्मलम्, अत एव सकलत्वेऽपि परस्मिन्नेव तत्त्वे लीनत्वान्निष्कलं पदं, तस्मिन्भोगः समुद्दिष्टः सादाशिवं तत्त्वमस्य भोगस्थानमित्यत्र श्रीमतङ्गशास्त्र एवेदमुक्तम् । तदुक्तं तत्र

'सदाशिवस्य देवस्य लयस्तत्त्वेऽतिनिष्कले ।
चतुर्मूर्तिमयं शुभ्रं यत्तत्सकलनिष्कलम् ॥
तस्मिन्भोगः समुद्दिष्टः पत्युर्विश्वस्य सर्वदा ।' (मतङ्ग० १।३।२३)

इति । अधिकारस्थानं पुनरस्य विद्यादि,—इत्यर्थसिद्धम् । यदुक्तं तत्रैव

'लये च शिवतत्त्वाख्यं व्यक्तौ बिन्द्वाह्वयं पदम् ।
भोगः सदाशिवस्थाने ईश्वराख्ये च शासनम् ॥
विद्यातत्त्वेऽधिकारोऽस्य योनेर्ज्ञेयः सदैव हि ।' (मतङ्ग० १।७।३३)

इति ॥ ३८० ॥

ननु सकलत्वं नाम कलादिक्षित्यन्तदेहयोग्यत्वमुच्यते, तच्चेत् सदाशिवभट्टारकस्य संभवति तत्कथमस्यापि अस्मदादिवत् क्षित्यादिरूपत्वं न लक्ष्यते ? इत्याशङ्क्याह

निवृत्यादेः सुसूक्ष्मत्वाद्धराद्यारब्धदेहता ।
मातुः स्फूर्जन्महाज्ञानलीनत्वान्न विभाव्यते ॥३८१॥

'मातुः' सदाशिवभट्टारकस्य । निवृत्यादेः सूक्ष्मत्वे हेतुः—स्फूर्जन्महाज्ञानलीनत्वादिति ॥ ३८१ ॥

[नन्वत्र] स्थिता च धरादिरूपता न विभाव्यते,—इत्येतद्विप्रतिषिद्धमित्याशङ्क्याह

उद्रिक्ततैजसत्वेन हेम्नो भूपरमाणवः ।
यथा पृथङ् न भान्त्येवमूर्ध्वाधोरुद्रदेहगाः ॥३८२॥

यथा सुवर्णस्य तेजःपरमाणूनामुद्रिक्तत्वात्काठिन्याद्यन्यथानुपपत्त्या स्थिता अपि भूपरमाणवः पृथङ् न भासन्ते तथात्मज्ञानतिरस्कृतत्वात् शुद्धाशुद्धात्मनि सर्गे तत्तद्भुवनेश्वरदेहगा अपि,—इति वाक्यार्थः ॥ ३८२ ॥

इदानीं प्रकृतमेवाह

बिन्दूर्ध्वेऽर्धेन्दुरेतस्य कला ज्योत्स्ना च तद्वती ।
कान्तिः प्रभा च विमला पञ्चैता रोधिकास्ततः ।।३८३।।
रुन्धनी रोधनी रोद्ध्री ज्ञानबोधा तमोपहा ।
एताः पञ्च कलाः प्राहुर्निरोधिन्यां गुरूत्तमाः ।।३८४।।

'तद्वती' ज्योत्स्नावती, 'तत' इति अर्धेन्दोरप्यूर्ध्वम् ।। ३८४ ।।

अर्धचन्द्रादेश्च मन्त्रप्रमेयरूपत्वात् तदुचितमेव यथोत्तरंसूक्ष्मसूक्ष्मतरादिरूपत्वं दर्शयति

अर्धमात्रः स्मृतो बिन्दुर्व्योमरूपी चतुष्कलः ।
तदर्धमर्धचन्द्रस्तदष्टांशेन निरोधिका ।।३८५।।

'तदर्धं' मात्राचतुर्भागः 'तदष्टांशेन' मात्राष्टांशेन ।। ३८५ ।।

निरोधिकामेव निर्वक्ति

हेतून्ब्रह्मादिकान् रुन्द्धे रोधिका तां त्यजेत्ततः ।
निरोधिकामिमां भित्वा सादाख्यं भुवनं परम् ।।३८६।।
पररूपेण यत्रास्ते पञ्चमन्त्रमहातनुः ।

'हेतून्' इति कारणानि । पररूपेणेति, सुशिवावरणे हि अस्याः परं रूपमित्युक्तम् ।। ३८९ ।।

अस्यैव स्थानं रूपं च निरूपयति

इत्यर्धेन्दुनिरोध्यन्तबिन्द्वावृत्यूर्ध्वतो महान् ।।३८७।।
नादः किञ्जल्कसदृशो महद्भिः पुरुषैर्वृतः ।
चत्वारि भुवनान्यत्र दिक्षु मध्ये च पञ्चमम् ।।३८८।।
इन्धिका दीपिका चैव रोधिका मोचिकोर्ध्वगा ।
मध्येऽत्र पद्मं तत्रोर्ध्वगामी तच्छक्तिभिर्वृतः ।।३८९।।
नादोर्ध्वतस्तु सौषुम्नं तत्र तच्छक्तिभृत्प्रभुः ।
तदीशः पिङ्गलेलाभ्यां वृतः सव्यापसव्ययोः ।।३९०।।

या प्रभोरङ्कगा देवी सुषुम्ना शशिसप्रभा ।
ग्रथितोऽध्वा तया सर्व ऊर्ध्वश्चाधस्तनस्तथा ।।३९१।।

नादः सुषुम्नाधारस्तु भित्वा विश्वमिदं जगत् ।
अधः शक्त्या विनिर्गच्छेदूर्ध्वशक्त्या च मूर्धतः ।।३९२।।

नाड्या ब्रह्मबिले लीनः सोऽव्यक्तध्वनिरक्षरः ।
नदन्सर्वेषु भूतेषु शिवशक्त्या ह्यधिष्ठितः ।।३९३।।

एवमर्धेन्दुनिरोधिनी च बिन्दोरेव प्रसरः,—इत्युक्तं स्यात्। 'महद्भिः पुरुषैः' इति मन्त्रमहेश्वररूपैः। 'तच्छक्तिः' ऊर्ध्वगामिनी। तदुक्तम्

'तस्मिन्पद्मं सुविस्तीर्णमूर्ध्वगेशः स्थितः प्रभुः।' (स्व० १०।१२२४)

इति

'ऊर्ध्वगा तु कला तस्य नित्यमुत्सङ्गगामिनी।' (स्व० १०।१२२६)

इति च। सौषुम्नमिति भुवनम्। 'तच्छक्तिः' सुषुम्ना। 'तदीशः' सुषुम्नेशः। 'ग्रथित' इति ओतप्रोतत्वेन व्याप्तः। 'ऊर्ध्वः' शक्तिशिवात्मकः 'अधस्तनो' नादान्तादिः। यस्याश्चोर्ध्वाधरयोरेव व्यापकत्वं दर्शयति 'नादः सुषुम्नाधार' इत्यादिना। इह खलु नादः सुषुम्नाख्यां मध्यनाडीमधितिष्ठन्नधःशक्त्योत्थाय मूलाधारात् प्रबोधमासाद्य प्राणात्मिकयोर्ध्वशक्त्या निखिलमिदं जगत् तत्तत्कारणोल्लङ्घनक्रमेण भित्त्वा तस्या एव सुषुम्नाख्याया नाड्या 'मूर्धत' उपरिष्टान्निर्गच्छेत् येनासौ ब्रह्मबिले विश्रान्तः सन् सर्वेषु भूतेषु

'नास्योच्चारयिता कश्चित्प्रतिहन्ता न विद्यते।
स्वयमुच्चरते देवः प्राणिनामुरसि स्थितः ॥' (स्व० ७।५८)

इत्याद्युक्त्या नदन्, अत एव घोषादिस्वभावान्तरानुदयात् अव्यक्तध्वनिः, अत एवाविचलद्रूपत्वाद् अक्षरो यतः शिवशक्त्या त्वधिष्ठितः परसंविन्मात्रात्मक इत्यर्थः। तदुक्तम्

'नाड्यधारस्तु नादो वै भित्त्वा सर्वमिदं जगत्।
अधःशक्त्या विनिर्गत्य यावद्ब्राह्मणमूर्ध्वतः ॥
नाड्या ब्रह्मबिले लीनस्त्वव्यक्तध्वनिरक्षरः।
नदते सर्वभूतेषु शिवशक्त्या त्वधिष्ठितः ॥' (स्व० १०।१२३३)

इति ॥ ३९३ ॥

सुषुम्नोर्ध्वे ब्रह्मबिलसंज्ञयावरणं त्रिदृक् ।
तत्र ब्रह्मा सितः शूली पञ्चास्यः शशिशेखरः ॥३९४॥
तस्योत्सङ्गे परा देवी ब्रह्माणी मोक्षमार्गगा ।

'तत्र' इति ब्रह्मबिलावरणे । 'मोक्षमार्गगा' इति तन्मार्गावस्थितेत्यर्थः । अत एवास्यास्तद्रोधने तद्दाने च सामर्थ्यमित्युक्तं 'रोद्ध्री दात्री च मोक्षस्य' इति ॥ ३९४ ॥

रोद्ध्री दात्री च मोक्षस्य तांभित्वा चोर्ध्वकुण्डली ॥३९५॥
शक्तिः सुप्ताहिसदृशी सा विश्वाधार उच्यते ।
तस्यां सूक्ष्मा सुसूक्ष्मा च तथान्ये अमृतामिते ॥३९६॥
मध्यतो व्यापिनी तस्यां व्यापीशो व्यापिनीधरः ।

तां भित्त्वेति, तत ऊर्ध्वमित्यर्थः । ऊर्ध्वंकुण्डलीति, निखिलस्यास्य विश्वस्यानुन्मिषितत्वेनान्तर्गर्भीकारात् अत एव 'सुप्ताहि सदृशी' इत्युक्तम्, अत एव स्वभित्तावेव विश्वोल्लासनात् 'विश्वाधार उच्यते' इत्युक्तम् । शक्तिरित्यनेन इतः प्रभृति शक्तितत्त्वम्--इत्यासूत्रितम् । तदुक्तं श्रीनन्दिशिखायाम्

'तत ऊर्ध्वे शक्तितत्त्वं कथ्यमानं निबोध मे ।
प्रसुप्तभुजगाकारा ऊर्णातन्तुसमप्रभा ॥
आधारः सर्वतत्त्वानां भुवनानां च सुव्रते ।'

इति । 'तस्याम्' इति शक्तौ । तदुक्तम्

'सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथा चैवामृतामिता ।
व्यापिनी मध्यतो ज्ञेया शेषाः पूर्वादितः क्रमात् ॥' (स्व० १०।१२९०)

इति । 'तस्याम्' इति व्यापिन्याम् । व्यापीश इति, यस्यानाश्रितभैरवापेक्षया पूर्वस्यां दिशि व्यवस्थानम् ॥ ३९६ ॥

ननु व्यापिनी शक्तेः पृथगिति तावदविवादः, तत्किं तस्याः शक्तितत्त्वे एवावस्थानम् उत न ? इत्याशङ्क्याह

शक्तितत्त्वमिदं यस्य प्रपञ्चोऽयं धरान्तकः ॥३९७॥

शिवतत्त्वं ततस्तत्र चतुर्दिक्कं व्यवस्थिताः ।
व्यापी व्योमात्मकोऽनन्तोऽनाथस्तच्छक्तिभागिनः॥३९८॥
मध्ये त्वनाश्रितं तत्र देवदेवो ह्यनाश्रितः ।
तच्छक्त्युत्सङ्गभृत्सूर्यशतकोटिसमप्रभः ॥३९९॥

'शक्तितत्त्वम्' इति अनाश्रितभुवनम् । 'तत' इति तच्छक्तितत्त्वमेवाश्रित्येत्यर्थः । तद्धि शक्तितत्त्वे एव व्यापिन्यामवस्थितमिति भावः । 'तत्र' इति अनाश्रितभुवने । 'तच्छक्तयो' व्यापिन्याद्याः । अनाश्रितमिति भुवनम् । 'तच्छक्तिः' अनाश्रिता । तदुक्तम्

'व्यापिनी व्योमरूपा चानन्तानाथा त्वनाश्रिता । (स्व० १०।१२५०)

इति । शिवतत्त्वमिति पुनः स्वार्थवृत्त्या यदि व्याख्यायेत तत्सर्वं व्याहन्येत । यतः

'एवं वै शिवतत्त्वं तु कथितं तव सुव्रते ।
शोधयित्वा ततश्चोर्ध्वं शक्तिश्चैव परा स्मृता ॥
समना नाम सा ज्ञेया.................... ।' (स्व० १०।१२५४)

इत्याद्युक्त्या शिवतत्त्वादपि ऊर्ध्वं समना व्याप्नोतीति । तत्रापि

'समनान्तं वरारोहे पाशजालमनन्तकम् ।' (स्व० ४।४२९)

इत्याद्युक्तेरनन्तं पाशजालं प्रसक्तं स्यात् । एवम्

'हेयाध्वानमधः कुर्वन् रेचयेत्तं वरानने ।
यावत्सा समना शक्तिस्तदूर्ध्वं चोन्मना स्मृता ॥' (स्व १०।१२७१)

इत्यादि व्याहतं स्यात् ।

'.... .... उन्मन्यन्ते परः शिवः ।'

इत्याद्यपि दुष्येत् समनाधस्तस्योक्तत्वात्, तस्यापि तत्त्वान्तरत्वे षट्त्रिंशत्तत्त्वानि,—इति प्रतिज्ञाहानिः । नास्य शिवतत्त्वस्य ऊर्ध्वमन्तर्वा समनापि त्वधस्तस्याः शक्तितत्त्व एवाम्नानात् । तदुक्तम्

'प्रणवेन ततः शक्तिर्न्यसितव्या वरानने ।
व्यापिनीं समनां चोर्ध्वे तत्रैव तु विशोधयेत् ॥'

इति । अनाश्रितादीनां च शिवतत्त्वावस्थाने तस्यापि कालकलितत्वमापतेत हि क्षयिणः । यदुक्तम् प्राक्

'शक्तिः स्वकालविलये व्यापिन्यां लीयते पुनः ।
व्यापिन्यां तद्द्विवारात्रं लीयते साप्यनाश्रिते ॥
परार्धकोट्या हत्वा तु शक्तिकालमनाश्रिते ।
दिन रात्रिश्च तत्काले परार्धगुणितेऽपि च ॥
सोऽपि याति लयं साम्यसंज्ञे सामनसे पदे ।' (तं० ६।१६६)

इति । ततश्च

'ऊर्ध्वमुन्मनसो यश्च तत्र कालो न विद्यते ।
न कल्पः कल्पते कश्चिन्निष्कलः कालवर्जितः ॥
यः शाङ्कयुन्मनातीतः स नित्यो व्यापकोऽव्ययः ।'

इत्याद्याः श्रुतयो विरुद्धाः स्युः । न च अनाश्रितादीनां शिवतत्त्वेऽवस्थानमस्ति, अपि तु शक्तितत्त्वे एव व्यापिन्याम् । तदुक्तम्

'अधो ब्रह्मबिलं देवि शक्तितत्त्वं ततः परम् ।
पञ्चकारणसंयुक्ता व्यापिनी तु तथा परा ॥
समना उन्मना चैव प्रक्रियाण्डैर्युता प्रिये ।'

इति । तस्मादस्मदुक्तमेव व्याख्यानं युक्तमित्यन्यदुपेक्ष्यम् ॥ ३९९ ॥

शिवतत्त्वोर्ध्वतः शक्तिः परा सा समनाह्वया ।
सर्वेषां कारणानां सा कर्तृभूता व्यवस्थिता ॥४००॥
बिभर्त्यण्डान्यनेकानि शिवेन समधिष्ठिता ।

'शिवतत्त्वोर्ध्वत' इति व्यापिनीपदावस्थितानाश्रितभुवनादप्यूर्ध्वमित्यर्थः । न चात्रैव अपूर्वतया तत्त्वशब्दस्य भुवनवाचित्वम्

'बिन्दुतत्त्वं समाख्यातं.................... ।' (स्व० १०।१२१७)

इत्यादावपि तथा प्रयोगदर्शनात् । कर्तृभूतेति, क्रियाशक्तिरूपत्वात् ॥ ४०० ॥

तदधिष्ठानमेव स्फुटयति

तदारूढः शिवः कृत्यपञ्चकं कुरुते प्रभुः ॥४०१॥

शिव इति, यः सर्वत्र षट्त्रिंशत्तत्त्वतयोद्घोष्यते ॥ ४०१ ॥

नन्वमेतदारूढः सन् कस्मात् सृष्ट्यादि विदध्यात् ? इत्याशङ्क्याह

समना करणं तस्य हेतुकर्तुर्महेशितुः ।

करणमिति, सृष्ट्यादिक्रियायाम् ॥

ननु सर्वत्र क्रियायां कर्त्रन्तरापेक्षित्वे कर्तुर्हेतुत्वं भवेत्,—इति महेशितुरपि तथात्वे परत्वोन्मुखतया स्वातन्त्र्यं खण्डयेत,—इति किमेतदुक्तम्? इत्याशङ्क्याह

अनाश्रितं तु व्यापारे निमित्तं हेतुरुच्यते ॥४०२॥

'व्यापारे' इति सृष्ट्यादिक्रियायाम्। इह हि एव परः परमेश्वरः स्वस्वातन्त्र्यात् प्रथमं शून्यात्मतामवभासयन् अनाश्रितादिरूपतया प्रथितः,—इत्यपेक्षणीयस्यैवाभावात् अस्यैव तावत् पारमार्थिकं शुद्धं कर्तृत्वम्, अनाश्रितादीनां तु तदधिष्ठानवशाद्भिन्नकार्यविषयमशुद्धमपचरितप्रायं कर्तृत्वम्, अतश्चानाश्रितादिस्तदिच्छयैव सृष्ट्यादि करोति, इति तस्य साक्षात् तदावेशायोगात् तत्र निमित्तमात्रत्वं यथा विद्यया यशः,—इत्यादावित्युक्तं 'निमित्तं हेतुः' इति। यदाहुः

'अनाश्रितं तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते।'

इति ॥ ४०२ ॥

तदधिष्ठानेऽपि अस्य समनैव करणमित्याह

तयाधितिष्ठति विभुः कारणानां तु पञ्चकम्।

अधितिष्ठतीति, स्वस्वातन्त्र्यच्छायानुवेधेन सृष्ट्यादिकारित्वे योग्यं कुर्यादित्यर्थः ॥

एतच्च कथम्? इत्याशङ्क्याह

अनाश्रितोऽनाथमयमनन्तं खवपुः सदा ॥४०३॥
स व्यापिनं प्रेरयति स्वशक्त्या करणेन तु।
कर्मरूपा स्थिता माया यदधः शक्तिकुण्डली ॥४०४॥
नादबिन्द्वादिकं कार्यमित्यादिजगदुद्भवः।

'खवपुः' व्योमात्मा, स्वशक्त्येति यथा हि शिवस्य सृष्ट्यादौ समना करणं तथैषामपि अनाश्रिताद्याः स्वाः शक्तय इति। कर्मरूपेति, सृष्ट्यादिक्रियाविशेषकत्वात्, मायाशक्तिरेव हि पारमेश्वरी तत्तन्नादबिन्द्वात्मविश्व-

रूपतया प्रस्फुरति,—इत्यभिप्रायः। शक्तिकुण्डलीति, अशेषस्य विश्वस्य स्वतादात्म्येन गर्भीकारात् ॥ ४०४ ॥

इयच्च विश्वं हेयमेव,—इत्याह

यत्सदाशिवपर्यन्तं पार्थिवाद्यं च शासने ॥४०५॥
तत्सर्वं प्राकृतं प्रोक्तं विनाशोत्पत्तिसंयुतम् ।

सदाशिवोऽत्रानाश्रितः, प्रकृतिश्च समना, तस्या एव मूलप्रकृतित्वात् ॥ ४०५ ॥

एवं पुरमानतत्त्वयोजनात्म प्रमेयद्वयमभिधाय पुरसंग्रहाख्यं प्रमेयमासूत्रयितुमुपक्रमते

अथ सकलभुवनमानं यन्मह्यं निगदितं निजैर्गुरुभिः ॥४०६॥
तद्वक्ष्यते समासाद्बुद्धौ येनाशु सङ्क्रामेत् ।

येनेति, समासाभिधानेन; अत एवैतन्निष्प्रयोजनं न,—इत्याशयः ॥ ४०६ ॥

तदेवाह

अण्डस्यान्तरनन्तः कालः कूष्माण्डहाटकौ ब्रह्महरी ॥४०७॥
रुद्राः शतं सवीरं बहिर्निवृत्तिस्तु साष्टशतभुवना स्यात् ।
जलतेजः समीरनभोऽहंकृद्धीमूलसप्तके प्रत्येकम् ॥४०८॥
अष्टौ षट्पञ्चाशद्भुवना तेन प्रतिष्ठेति कला कथिता ।
अत्र प्राहुः शोध्यानष्टौ केचिन्निजाष्टकाधिपतीन् ॥४०९॥
अन्ये तु समस्तानां शोध्यत्वं वर्णयन्ति भुवनानाम् ।
श्रीभूतिराजमिश्रा गुरवः प्राहुः पुनर्बहो रुद्रशतम् ॥४१०॥
अष्टावन्तः साकं शर्वेणेतीदृशी निवृत्तिरियं स्यात् ।
रुद्राः काली वीरोधराब्धिलक्ष्म्यः सरस्वती गुह्यम् ॥४११॥
इत्यष्टकं जलेऽग्नौ वह्न्यतिगुह्यद्वयं मरुति वायोः ।
स्वपुरं गयादि खे च व्योम पवित्राष्टकं च भुवनयुगम् ॥४१२॥

अभिमानेऽहङ्कारच्छगलाद्यष्टकमथान्तरा नभोऽहंकृत् ।
तन्मात्रार्केन्दुश्रुतिपुराष्टकं बुद्धिकर्मदेवानाम् ॥४१३॥
दश तन्मात्रसमूहे भुवनं पुनरक्षवर्गविनिपतिते ।
मनसश्चेत्यभिमाने द्वाविंशतिरेव भुवनानाम् ॥४१४॥
धियि देवीनामष्टौ क्रुत्तेजोयोगसंज्ञकं त्रयं तदुमा ।
तत्पतिरथ मूर्त्यष्टकसुशिवद्वादशकवीरभद्राः स्युः ॥४१५॥
तदथ महादेवाष्टकमिति बुद्धौ सप्तदश संख्या ।
गुणतत्त्वे पङ्क्तित्रयमिति षट्पञ्चाशतं पुराणि विदुः ॥४१६॥

अण्डस्यान्तर्बहिः साष्टशतभुवना निवृत्तिः स्यादिति संबन्धः। यद्वा अन्तःशब्दः प्रागेव व्याख्यातः । तदुक्तम्

"निवृत्त्यभ्यन्तरे पृथ्वी शतकोटिप्रविस्तरा ।
तस्यां च भुवनानां तु शतमष्टोत्तरावधि ॥' (स्व० ४।१०३)

इति । अष्टाविति, गुह्याष्टकादीनि योगाष्टकान्तानि सप्ताष्टकानीत्यर्थः । तेनेति सप्तकस्याष्टभिर्गुणनात् । तदुक्तम्

'प्रतिष्ठाया भवेद्व्याप्तिश्चतुर्विंशतितत्त्विका ।
षट्पञ्चाशद्भुवनिका ....॥' (स्व० ४।१५९)

इति । अत्रेति प्रतिष्ठायाम् । अष्टाविति, क्रोधाष्टकेन सह । समस्तानामिति षट्पञ्चाशतोऽपि, मिश्राः प्रधानाः । शर्वेणेति, भूर्लोकाधिपतिना, तेन वीरभद्रस्थानेऽयमिति गणनासाम्यम् । 'रुद्रा' एकादश । गुह्यमिति, गुह्याष्टकभुवनम् । अन्तरा नभोऽहङ्कृदिति, अहङ्कारनभसोरन्तरित्यर्थः । तन्मात्रेति पञ्च, बुद्धिकर्मदेवानामिति बुद्धिकर्मेन्द्रियदशकस्येत्यर्थः । तन्मात्रसमूहे भुवनमिति पञ्चार्थमण्डलाख्यमित्यर्थः । नन्वेषामुक्तेऽपि भुवनपञ्चके कस्मात्पुनरेतदुच्यते ? इत्याशङ्क्योक्तम्, 'अक्षवर्गनिपतित' इति । एतद्धि एषां मनोऽधिष्ठानेनैव भवेदिति अत्र पुनः परेणापि रूपेणावस्थानमिति भावः । क्रुत्तेजोयोगसंज्ञकमिति अर्थात्क्रोधाद्यष्टकत्रयाधिष्ठेयं भुवनत्रयं, पङ्क्तित्रयमिति गुरुशिष्यविषयम् । षट्पञ्चाशतं पुराणीति, जलतत्त्वेऽष्टौ भुवनानि, तेजःप्रभृतौ तत्त्वत्रये प्रत्येकं द्वयमिति षट्, अहङ्कारे द्वाविंशति, बुद्धौ सप्तदश गुणेषु च त्रीणीति ॥ ४१६ ॥

नन्वत्र जलादौ सर्वेषु तत्त्वेषु भुवनानि शोध्यतयोक्तानि प्रकृतौ पुनः कस्मान्न ? इत्याशङ्क्याह

यद्यपि गुणसाम्यात्मनि मूले क्रोधेश्वराष्टकं तथापि धियि ।
तच्छोधितमिति गणनां न पुनः प्राप्तं प्रतिष्ठायाम् ॥४१७॥
इति जलतत्त्वान्मूलं तत्त्वचतुर्विशतिः प्रतिष्ठायाम् ।
अम्बादितुष्टिवर्गस्ताराद्याः सिद्धयोऽणिमादिगणः ॥४१८॥
गुरवो गुरुशिष्या ऋषिवर्ग इडादिश्च विग्रहाष्टकयुक् ।
गन्धादिविकारपुरं बुद्धिगुणाष्टकमहंक्रिया विषयगुणाः ॥४१९॥
कामादिसप्तविंशकमागन्तु तथा गणेशविद्येशमयौ ।
इति पाशेषु पुरत्रयमित्थं पुरुषेऽत्र भुवनषोडशकम् ॥४२०॥
नियतौ शङ्करदशकं काले शिवदशकमिति पुरद्वितयम् ।
रागे सुहृष्टभुवनं गुरुशिष्यपुरं च वित्कलायुगले ॥४२१॥
भुवनं भुवनं निशि पुटपुरत्रयं वाक्पुरं प्रमाणपुरम् ।
इति सप्तविंशतिपुरा विद्या पुरुषादितत्त्वसप्तकयुक् ॥४२२॥
वामेशरूपसूक्ष्मं शुद्धं विद्याथ शक्तितेजस्विमितिः ।
सुविशुद्धिशिवौ मोक्ष ध्रुवेषिसंबुद्धसमयसौशिवसंज्ञाः ॥४२३॥
सप्तदशपुरा शान्ता विद्येशसदाशिवपुरत्रितययुक्ता ।
बिन्द्वर्धेन्दुनिरोध्यः परसौशिवमिन्धिकादिपुरसौषुम्ने ॥४२४॥
परनादो ब्रह्मबिलं सूक्ष्मादियुतोर्ध्वकुण्डली शक्तिः ।
व्यापिव्योमानन्तानाथानाश्रितपुराणि पञ्च ततः ॥४२५॥
षष्ठं च परममनाश्रितमथ समनाभुवनषोडशी यदि वा ।
बिन्द्वावरणं परसौशिवं च पञ्चेन्धिकादिभुवनानि ॥४२६॥
सौषुम्नं ब्रह्मबिलं कुण्डलिनी व्यापिपञ्चकं समना ।
इति षोडशभुवनेयं तत्त्वयुगं शान्त्यतीता स्यात् ॥४२७॥

तत्त्वचतुर्विंशतिरिति प्रकृतितत्त्वस्य क्षुब्धाक्षुब्धतया द्वैविध्यात् । गुरव इति, तत्रापि गुरुशिष्यविषयं पङ्क्तित्रयमुक्तम् । विषयेति, विकारषोडशकानन्तर्येण व्याख्याताः शब्दादयः पञ्च, गुणा देहधर्मत्वेन प्रागुक्त अहिंसादयः । चः समुच्चये, तेन रागतत्त्वे वीरेशभुवनं गुरुशिष्यभुवनं च, इति भुवनद्वयम् । भुवनं भुवनमिति वामादिशक्तिनवकस्य महादेवत्रयस्य च । पुटपुरत्रयमिति त्रिपुटत्वमस्याः । वाक्पुरं योन्याख्याया वागीश्या भुवनम् । सप्तविंशतिपुरेति, तदुक्तम्

'पुंस्तत्त्वाद्यावन्मायान्तं विद्याया व्याप्तिरिष्यते ।
सप्त तत्त्वानि भुवनसप्तविंशतिरेव च ॥' (स्व० ४।१७३)

इति । वामेति, वामाद्या नव शक्तयः । 'ईश' ईश्वरः । रूपेत्यादि सर्वमावरणान्तं प्रागुक्तम् । तेजस्विप्रधाना चासौ मितिर्मानावरणमित्यर्थः । 'इषिः' इच्छा । सप्तदशपुरेति, तदुक्तम्

'........................विद्यातत्त्वात्सदाशिवम् ।
तत्त्वानां त्रितये व्याप्तिर्वर्णानां त्रय एव च ॥
पदैकादशिका ज्ञेया पुराणि दश सप्त च । (स्व० ४।१८५)

इति । परसौशिवमिति, यत्र परेण रूपेण सदाशिवः अनाश्रितमिति सर्वाश्रयत्वात् । 'यदि वा' इति पक्षान्तरे, षोडशभुवनेति, तदुक्तम्

पदमेकं मन्त्र एको वर्णाः षोडश कीर्तिताः ।
भुवनानि सुसूक्ष्माणि शान्त्यतीते विभावयेत् ॥ (स्व० ४।१९७)

इति ॥ ४२७ ॥

एवं श्रीस्वच्छन्दप्रक्रियया विभागमभिधाय शास्त्रान्तरप्रक्रमेणाप्याह

श्रीमन्मतङ्गशास्त्रे च क्रमोऽयं पुरपूगगः ।

अयमिति वक्ष्यमाणः ॥ तदाह

कालाग्निर्नरकाः खाब्धियुतं मुख्यतया शतम् ॥४२८॥
कूष्माण्डः सप्तपातालो सप्तलोकी महेश्वरः ।
इत्यण्डमध्यं तद्बाह्ये शतं रुद्रा इति स्थिताः ॥४२९॥
स्थानानां द्विशती भूमिः सप्तपञ्चाशता युता ।
पञ्चाष्टकस्य मध्याद्द्वात्रिंशद्भूतचतुष्टये ॥४३०॥

तन्मात्रेषु च पञ्च स्युर्विश्वेदेवास्ततोऽष्टकम् ।
पञ्चमं सेन्द्रिये गर्वे बुद्धौ देवाष्टकं गुणे ॥४३१॥
योगाष्टकं क्रोधसंज्ञं मूले काले सनैयते ।
पतद्गाद्याश्चाङ्गुष्ठमात्राद्या रागतत्त्वगाः ॥४३२॥
द्वादशैकशिवाद्याः स्युर्विद्यायां कलने दश ।
वामाद्यास्त्रिशती सेयं त्रिपर्वण्यब्धिरस्ययुक् ॥४३३॥

खाब्धीति चत्वारिंशत् । महेश्वरो रुद्रः । पञ्चममष्टकमिति स्थाण्वाख्यम् । पतद्गाद्या अष्टौ । अङ्गुष्ठमात्राद्या अपि अष्टौ । कलने कलायाम् । त्रिपर्वणीति, त्रिभिर्भूतभावतत्त्वाख्यैः पर्वभिर्युक्ते कलादिक्षितिपर्यन्ते पत्यादिपदार्थापेक्षया तृतीयस्मिन्पदार्थे इत्यर्थः । यदुक्तं तत्रैव

'ये भूतभावतत्त्वाख्या मायातः क्षरिताः सदा ।
स पदार्थस्त्रिपर्वायं तृतीयः शिवशासने ॥' (मतङ्ग० १ प०)

इति । अब्धिरस्ययुगिति, रसनीया 'रस्या' रसाः षट् तेन चतुःषष्टिरित्यर्थः ॥ ४३३ ॥

भुवनेश्वराश्चात्र विचित्राः,—इत्याह

शैवाः केचिदिहानन्ताः श्रीकण्ठा इति संग्रहः ।

एषां च शिवादिदीक्षितत्वादेवमभिधानम् । यदाहुः

'कालाग्निर्नरकाणां तु चत्वारिंशच्छतं ततः ।
कूष्माण्डः सह पातालैः सप्तभिर्लोकसप्तकम् ॥
रुद्रश्चेत्यण्डमध्येऽयं ततो रुद्रशतं बहिः ।
स्थानानां द्वे शते क्ष्मैवं सप्तपञ्चाशता युता ॥
पञ्चाष्टकानां द्वात्रिंशत्ततो भूतचतुष्टये ।
तन्मात्रेषु ततः पञ्च विश्वेदेवास्ततोऽष्टकम् ॥
पञ्चाष्टकानां षष्ठं यत् सेन्द्रिये गर्व एव तत् ।
स्थितं बुद्धौ ततो देवा अष्टावष्टौ च योगिनः ॥
गुणेष्वष्टौ तथाव्यक्ते क्रोधाद्याः परतस्ततः ।
काले नियतिसंयुक्ते पतद्रुक्प्रमुखास्ततः ॥

अङ्गुष्ठाद्यास्तु रागेऽष्टौ द्वादशैकशिवादयः ।
विद्यायां तु कलातत्त्वे वामाद्याः परतो दश ॥
एवं त्रिपर्वणि प्रोक्तं भुवनानां शतत्रयम् ।
चतुःषष्ट्यधिकं तेषु विचित्रा भुवनेश्वराः ॥
शैवाः केचित्तथानन्ताः श्रैकण्ठाः केचिदेव तु । (म० त० वृ०)

इति । अत्र च साक्षादागमे संवादिते ग्रन्थविस्तरः स्यात्,—इति तद्वृत्तिकृदुक्तं संवादितम् ॥ ४३३ ॥

नन्वेवं भुवनविभागप्रदर्शनेन कोऽर्थः ? इत्याशङ्क्याह

यत्र यदा परभोगान् बुभुक्षते तत्र योजनं कार्यम् ॥४३४॥
शोधनमथ तद्धानौ शेषं त्वन्तर्गतं कार्यम् ।
इत्यागमं प्रथयितुं दर्शितमेतद्विकल्पितं तेन ॥४३५॥

यदुक्तम्

'यो यत्राभिलषेद्भोगान् स तत्रैव नियोजितः ।
सिद्धिभाङ्मन्त्रसामर्थ्यात् .... ॥'

इति । अथेति पक्षान्तरे 'तद्धानौ' इति भोगेच्छात्याग इत्यर्थः । अन्तर्गतमिति, प्रधानशुद्ध्यैव तच्छुद्धम् । दर्शितमिति, अन्यथा हि कथमेवं परिज्ञानं भवेदिति भावः । तेनेति तेन तेन गुरुणेत्यर्थः ॥ ४३५ ॥

नन्वत्र किमियन्त एव विकल्पाः संभवन्ति न वा ? इत्याशङ्क्याह

अन्येऽपि बहुविकल्पाः स्वधियाचार्यैः समभ्यूह्याः ।

ननु यद्येवमनेके विकल्पाः संभवन्ति तदिह पुनः किं ग्राह्यम्? इत्याशङ्क्याह

श्रीपूर्वशासने पुनरष्टादशाधिकं शतं कथितम् ॥४३६॥
तदिह प्रधानमधिकं संक्षेपेणोच्यते शोध्यम् ।

शतमिति भुवनानाम् । तदुक्तं तत्र

'एवं तु सर्वतत्त्वेषु शतमष्टादशोत्तरम् ।
भुवनानां परिज्ञेयं संक्षेपान्न तु विस्तरात् ॥' (मा० वि० ५।३३)

प्रधानमिति, तदधिकारेणैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः ॥ ४४० ॥

तदेवाह

कालाग्निः कूष्माण्डो नरकेशो हाटकोऽथ भूतलपः ॥४३७॥
ब्रह्मा मुनिलोकेशो रुद्राः पञ्चान्तरालस्थाः ।
अधरेऽनन्तः प्राच्याः कपालिवह्न्यन्तनिर्ऋतिबलाख्याः ॥४३८॥
लघुनिधिपतिविद्याधिपशम्भूर्ध्वान्तं सवीरभद्रपति ।
एकादशभिर्बाह्ये ब्रह्माण्डं पञ्चभिस्तथान्तरिकैः ॥४३९॥
इति षोडशपुरमेतन्निवृत्तिकलयेह कलनीयम् ।
लकुलीशभारभूती दिण्डयाषाढी च पुष्करनिमेषौ ॥३४०॥
प्रभाससुरेशाविति सलिले प्रत्यात्मकं सपरिवारे ।
भैरवकेदारमहाकाला मध्याम्रजल्पाख्याः ॥३४१॥
श्रीशैलहरिश्चन्द्राविति गुह्याष्टकमिदं महसि ।
भीमेन्द्राट्टहासविमलकनखलनाखलकुरुस्थितिगयाख्याः ।३४२।
अतिगुह्याष्टकमेतन्मरुति च सतन्मात्रके च साक्षे च ।
स्थाणुसुवर्णाख्यौ किल भद्रो गोकर्णको महालयकः ॥३४३॥
अविमुक्तरुद्रकोटीवस्त्रापद इत्यदः पवित्रं खे ।
स्थूलस्थूलेशशङ्कुश्रुतिकालञ्जराश्च मण्डलभृत् ॥३४४॥
माकोटाण्डद्वितयच्छगलाण्डा अष्टकं ह्यहङ्कारे ।

मुनीति सप्त। एवमीशत्वविशेषेणैषां तदन्तःकारः प्रकाशितः। प्राच्या इत्यारभ्य। 'अन्त' इति अन्तकारित्वात् यमः 'लघु' इति शीघ्रकारित्वाच्छीघ्रः। यदुक्तम्

'आदौ कालाग्निभुवनं शोधितव्यं प्रयत्नतः ।' (मा० वि० ५।१)

इत्युपक्रम्य

'कालाग्निपूर्वकैरेभिर्भुवनैः पञ्चभिः प्रिये ।
शुद्धैः शुद्धमिदं सर्वं ब्रह्माण्डन्तर्व्यवस्थितम् ॥

तद्बहिः शतरुद्राणां भुवनानि पृथक् पृथक् ।
दशमं शोधयेत्पश्चादेकं तन्नायकावृतम् ॥
अनन्त प्रथमस्तेषां कपालीशस्तथापरः ।
अग्निरुद्रो यमश्चैव नैर्ऋतो बल एव च ॥
शीघ्रो निधीश्वरश्चेति सर्वविद्याधिपोऽपरः ।
शम्भुश्च वीरभद्रश्च विभ्रमज्वलनप्रभाः ॥
एभिर्दशैकसंख्यातैः शुद्धैः शुद्धं शतं मतम् । (मा० वि० ५।१५)

इति । प्रत्यात्मकमिति नामान्तरेण गुह्याष्टकमेव अत्रोक्तम् । 'सतन्मात्रके च साक्षे च' इति खस्य विशेषणम् । एतदन्तं हि अनेनैवाष्टकेन व्याप्तमिति केषाञ्चिन्मतम् । अन्येषां पुनः कार्यस्य कारणान्तरवस्थानौचित्यात् इयदहङ्कारेण व्याप्तमिति ॥ ४४४ ॥

अत एवाह

अन्येऽहङ्कारान्तस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाप्याहुः ॥४४५॥
धियि योन्यष्टकमुक्तं प्रकृतौ योगाष्टकं किलाकृतप्रभृति ।

इति सप्ताष्टकभुवना प्रतिष्ठितिः
सलिलतो हि मूलान्ता ॥४४६॥

नरि वामो भीमोग्रौ भवेशवीराः प्रचण्डगौरीशौ ।
अजसानन्तैकशिवौ विद्यायां क्रोधचण्डयुग्मं स्यात् ॥४४७॥

संवर्तो ज्योतिरथो कलानियत्यां च सूरपञ्चान्तौ ।
वीरशिखीशश्रीकण्ठसंज्ञमेतत्त्रयं च काले स्यात् ॥४४८॥

समहातेजा वामो भवोद्भवश्चैकपिङ्गलेशानौ ।
भुवनेशपुरःसरकावङ्गुष्ठ इमे निशि स्थिता ह्यष्टौ ॥४४९॥

अष्टाविंशतिभुवना विद्या पुरुषान्निशान्तमियम् ।
हालाहलरुद्रक्रुदम्बिकाघोरिकाः सवामाः स्युः ॥४५०॥

विद्यायां विद्येशास्त्वष्टावीशे सदाशिवे पञ्च ।
वामा ज्येष्ठा रौद्री शक्तिः सकला च शान्तेयम् ॥४५१॥

अष्टादश भुवना स्यात्

अत्र च केषांचित् स्वकण्ठेन अन्येषां पर्यायेण अन्येषां पदैकदेशेनाभिधानम्,—इति स्वयमेवाभ्यूह्यम् । एतच्च प्रागेव संवादितम् । नरीत्यर्थादन्तर्भावितरागतत्त्वे, तेन पुंस्तत्त्वे वामादयः षट्, रागे च प्रचण्डादयः पञ्च । तदुक्तम्

'ततोऽप्यर्धाङ्गुलव्याप्त्या पुरषट्कमनुक्रमात् ।
चतुष्कं तु द्वयेऽन्यस्मिन्नेकमेकत्र चिन्तयेत् ॥ (मा० वि० ६।१४)

इति । सानन्तेति, अनन्तसहित एकशिव इत्यर्थः । निशीति मायायां । 'ईश' इति ईश्वरतत्त्वे । एवं निवृत्तौ षोडश, प्रतिष्ठायां षट्पञ्चात्, विद्यायामष्टाविंशतिः, शान्तायामष्टादश,—इति भुवनानामष्टादशोत्तरं शतम् ॥ ४५१ ॥

ननु शान्त्यतीतायामप्यन्यत्र भुवनविभाग उक्तस्तत्पुनरिह कस्मात् न ? इत्याशङ्क्याह

शान्त्यतीता त्वभुवनैव ।

न हि अत्र देशादिकलना काचिद्भवेदिति भावः ॥ एतच्चार्याया प्रथमार्धेनोपसंहरति

इति देशाध्वविभागः कथितः श्रीशम्भुना समादिष्टः ॥४५२॥

श्रीशम्भुनेति परमेश्वरेण गुरुणेति शिवम् ॥

जम्बुद्वीपे भारतवर्षे तत्राहितस्थितिर्विदधे ।
जयरथनामा कश्चिद्विवृतिमिमामष्टमाह्निके स्पष्टाम् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदभिनव-
गुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रालोके

श्रीजयरथविरचितविवेकाभिख्यव्याख्योपेते
देशाध्वप्रकाशनं नामाष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

आचार्याभिनवगुप्तपादविरचितस्य आचार्यजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेतस्य

श्रीतन्त्रालोकस्य

नवममाह्निकम्

तत्त्वक्रमावभासनविभागविभवो भुजङ्गमाभरणः ।
भक्तजनजयावहतां वहति जयावहो जयति ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन तत्त्वप्रविभागं कथयितुं प्रतिजानीते

अथ तत्त्वप्रविभागो विस्तरतः कथ्यते क्रमप्राप्तः ॥१॥

विस्तरत इति—परपरिकल्पितसमारोपापसारणपुरःसरं यथातत्त्वं व्यवस्थापनात्, क्रमप्राप्त इति—भुवननिरूपणानन्तरं तदनुयायिनां तत्त्वानां निरूपणस्य प्राप्तावसरत्वात् ॥ १ ॥

ननु तत्त्वमेव नाम किमुच्यते, यस्य प्रविभागः अभिधातव्यो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

यान्युक्तानि पुराण्यमूनि विविधैर्भेदैर्यदेष्वन्वितं
रूपं भाति परं प्रकाशनिविडं देवः स एकः शिवः ।

इदं हि नाम पारमेश्वरे दर्शने 'तत्त्वम्' इत्युच्यते—यदेकमेव रूपमव्यभिचारेण अनेकत्र भुवनादावनुगामि स्यात्, तच्च पृथिव्याद्यात्मकमनेकप्रकारम्, अत एव तस्य—पृथिव्यादेर्भावः 'तत्त्वं' तथा व्यपदेशनिमित्तमित्युक्तम्, तच्च समनन्तराह्निकोक्तेषु नानाप्रकारेषु भुवनेषु यदेतत्प्रकाशैकघनं परं तत्त्वं प्रकाशमानतान्यथानुपपत्त्यानुयायि भासते स निखिलविश्वक्रोडीकारेण द्योतमानः, अत एव एकः शिवः—तदाख्यं षट्त्रिंशत्तत्त्वमित्यर्थः, तस्यैव ह्ययं स्फारो—यदिदं विश्वं नामावभासते, यदाहुः

'पञ्चत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयम् ।'

इति, अत एव च तनोति सर्वमिति 'तत्' परं रूपं, तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः ॥

ननु यद्येवं प्रकाशैकपरमार्थमेवेदं विश्वं, तत् तत्त्वस्य पृथक्सत्तैव नास्ति, इति का नाम पृथिव्यादिपरिभाषापि स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

तत्स्वातन्त्र्यरसात्पुनः शिवपदाद्भेदे विभाते परं ।
यद्रूपं बहुधानुगामि तदिदं तत्त्वं विभोः शासने ।।२।।

पुनरपि तस्य शिवस्यैव स्वातन्त्र्यवशेन शिवपदादेवं विधात् षट्त्रिंशादेव तत्त्वात् परमत्यर्थं पृथिव्यादिपर्यन्तं भेदे समुल्लसिते यद्रूपं पृथिवीतत्त्वादि अनेकैः प्रकारैरनुगामि भाति तदिदं 'पृथिव्यादि तत्त्वम्' इत्युच्यते, इति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

एतदेवोपपादयति

तथाहि कालसदनाद्वीरभद्रपुरान्तगम् ।
धृतिकाठिन्यगरिमाद्यवभासाद्धरात्मता ।। ३ ।।

एवं व्याप्तिघटनाय तथाहि इति निदर्शनम्, धृत्यादयो हि पृथिवी-गुणाः, तदभिन्नरूपत्वाच्च पृथ्व्यास्तद्ग्रहणेनैव ग्रहणं सिद्ध्येदित्युक्तं 'धृत्याद्यवभासाद्धरात्मतेति' तेन सास्नादियोगात् यथा खण्डमुण्डादौ गोत्व-मनुगामि यथा धृत्यादियोगात् कालाग्निभुवनादावपि पृथ्वीत्वमिति ॥ ३ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति ।

एवं जलादितत्त्वेषु वाच्यं यावत्सदाशिवे ।

तेन यथा धृत्यादियोगात् सर्वत्रान्वितं पृथ्वीत्वं तथा सांसिद्धिकद्रवत्व-भास्वरत्वादियोगात् जलादित्वमिति ॥

नन्वेवमनेकत्र पिण्डादौ तथात्वानुगमात् देहभुवनादावपि तत्त्वान्तर-रूपत्वं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

स्वस्मिन्कार्येऽथ धर्मौघे यद्वापि स्वसदृग्गुणे ।। ४ ।।

आस्ते सामान्यकल्पेन तननाद्व्याप्तृभावतः ।
तत्तत्त्वं क्रमशः पृथ्वीप्रधानं पुंशिवादयः ।। ५ ।।

देहानां भुवनानां च न प्रसङ्गस्ततो भवेत् ।

वापि इति विकल्पद्योतकं भिन्नक्रमं द्रष्टव्यं, तेन स्वसदृग्गुणेऽपि वा इति योज्यम्, एवं स्वस्मिन् घटशरावादौ कार्ये, धर्माणां सत्त्वादीनां गुणाना-मन्योन्याभिभववृत्त्यादिनानैक्यात्, ओघे स्वसदृग्गुणे—संकुचिते प्रमातृवर्गे प्रकाशैकपरमार्थे वा विश्वत्र, यत् पृथ्वीत्वादिकं रूपमनुगामितयास्ते, तत्

तनोति-स्वकार्यादि व्याप्नोति इति कृत्वा, क्रमशो—यथासंख्येन पृथ्वीप्रधानं पुंशिवादयश्च तत् 'तत्त्वम्' इत्युच्यते। ततश्च देहभुवनादौ नैवं प्रसङ्गः, नहि स्वकार्ये चेष्टादौ तत्तद्भोगादौ च देहादित्वमनुगामितामियात्। आदिशब्दः प्रकारे, तेनाहंकारादीनां तत्त्वान्तराणामपि इन्द्रियाद्यात्मनि स्वकार्यादावनुगामित्वमस्तीत्याद्यवसेयम्। एतदर्थगर्भीकारेणैव चान्यैः।

'आ महाप्रलयस्थायि सर्वप्राण्युपभोगकृत्।
तत्त्वमित्युच्यते तज्ज्ञैर्न शरीरघटाद्यतः ॥'

इत्याद्युक्तम् ॥ ४-५- ॥

नन्वेवमभिधाने किं प्रमाणम्? इत्याशङ्क्याह

श्रीमन्मतङ्गशास्त्रादौ तदुक्तं परमेशिना ॥ ६ ॥

एतच्च तत्र विद्यापादादावनेकप्रकारमुक्तमिति कियल्लिख्यते, इति ग्रन्थविस्तारभयात् प्रतिज्ञामात्रमेव कृतम्, तथा च तत्र

'तत्त्वं यद्वस्तुरूपं स्यात्स्वधर्मप्रकटात्मकम्।
तत्त्वं वस्तुपदं व्यक्तं स्फुटमाम्नायदर्शनात् ॥
यदच्युतं स्वकाद्वृत्तात्ततं चात्मवशं जगत्।
तन्मन्येन वा न स्यात्तत्तत्त्वं तत्त्वसंततौ ॥'

इति, तथा

'पार्थिवाणुसमूहस्य विप्रकीर्णस्य सर्वतः।
किं स्वरूपं स्वकं तत्र पृथिव्यास्तत्त्वसंज्ञकम् ॥'

इत्याक्षेपपूर्वकम्

'मृत्त्वमस्ति मृदस्तत्र येनासावुपदिश्यते।
तत्त्वेभ्योऽप्यणुसंघेभ्यो विशिष्टमविनाश्यथ ॥'

इत्यादि बहूक्तम् ॥ ६ ॥

तदेवमवस्थिते कार्यकारणभावात्मा तत्त्वानां प्रविभागो वक्तव्यः, इत्याह

तत्रैषां दर्श्यते दृष्टः सिद्धयोगीश्वरीमते।
कार्यकारणभावो यः शिवेच्छापरिकल्पितः ॥ ७ ॥

'सिद्धयोगीश्वरीतन्त्रं शतकोटिप्रविस्तरम्।
यत्त्वया कथितं पूर्वं भेदत्रयविसर्पितम् ॥

मालिनीविजये तन्त्रे कोटित्रितयलक्षिते ।
योगमार्गस्त्वया प्रोक्तः सुविस्तीर्णो महेश्वर ॥
भूयस्तस्योपसंहारः प्रोक्तो द्वादशभिस्ततः ।
सहस्रैः सोऽपि विस्तीर्णो गृह्यते नाल्पबुद्धिभिः ॥
अतस्तदुपसंहृत्य समासादल्पधीहितम् ।
सर्वसिद्धिकरं ब्रूहि प्रसादात्परमेश्वर ॥
एवमुक्तस्तदा देव्या प्रहस्योवाच विश्वराट् ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सिद्धयोगीश्वरीमते ॥
यन्न कस्यचिदाख्यातं मालिनीविजयोत्तरम् ।'

इति । वक्ष्यति च

कार्यकारणभावीये तत्त्वे इत्थं व्यवस्थिते ।
श्रीपूर्वशास्त्रे कथितां वच्मः कारणकल्पनाम् ।।'

इति, कार्यकारणभाव इत्यनेनानुजोद्देशोद्दिष्टस्य तदाख्यस्यापि प्रमेयस्यासूत्रणं कृतम् ॥ ७ ॥

नन्विह मृद्घटादावस्तीच्छाया अनुप्रवेशः, किन्तु सा कौम्भकारी, बीजाङ्कुरादौ तु चेतनस्यैवानुप्रवेशो नास्ति, इति का वार्ता तद्धर्मभूताया इच्छायाः, इतिं किमेतदुक्तं 'कार्यकारणभावः शिवेच्छापरिकल्पित' इति ? इत्याशङ्क्याह

वस्तुतः सर्वभावानां कर्तेशानः परः शिवः ।

इह खलु जडस्य कारणाभिमतस्य बीजादेरियान् महिमा—यत्सदसद्वा-कार्याभिमतमङ्कुरं परिदृश्यमानसत्ताकं कुर्यात्, नहि 'अङ्कुरो जायते' इत्येतत् बीजस्य किंचित्—तस्य ततोऽन्यत्वात्, तथात्वे वा घटादेरप्येवं-भावापत्तेः, नाप्यङ्कुरस्य—तदानीं तस्यासत्त्वात्, यदि चासदेवाङ्कुरादि तर्हि तस्यासद्रूपतैव परमार्थः, इति कथं स्वरूपविरुद्धं सत्त्वमभ्युपेयात्। अथोच्यते नासन्नाम किंचिद्वस्तु यस्य तत्त्वेन विरोधः स्यात्—तस्योभय-वस्त्वधिष्ठानत्वात्, एतद्धि व्यवहारमात्रं—यदसतः सत्ताकार्यत्वमिति, वस्तुतो हि 'बीजे सति अङ्कुरोऽस्ति' इत्येतावन्मात्रमेतत्, इति किं केन विरुद्ध्येतेति, नन्वेवं बीजे सति अङ्कुरश्चेदस्ति तर्ह्यसौ सर्वदैव सत् स्यात्, नो चेन्न कदाचित् इत्युक्तं स्यात्, अतश्चास्य सर्वदा सत्त्वे न कदाचिदन्यथा-त्वेन योगः, अन्यथात्वं हि अकिंचिद्रूपत्वमुच्यते कस्तेन योगार्थः, तथात्वे

वा किं नामास्य स्वरूपेऽधिकं स्यात्, यद्वशात्—असद्व्यवहारपात्रत्वमपि उदियात्, न च 'बीजापेक्षसत्तास्वभावोऽङ्कुर' इति वाच्यम्—सर्वभावानां स्वरूपमात्रपरिनिष्ठानात् अन्यस्यान्यापेक्षस्वभावत्वानुपपत्तेः, यद्यपि चासन्नाम न किंचिद्वस्तु तथापि एतच्छशविषाणवत् असत्कलनाविषयस्य अन्तःकरणभुवि पतितस्य परिस्फुरतः स्वभावस्य संभवात् बाह्येन्द्रिय-विषयतापन्नेन सत्स्वभावेन सह विरुध्यते एव, इति युक्तमुक्तम् 'असतः सत्त्वं विरुद्धमिति'। अथ सदेव तर्ह्यस्य किमुपयाचनीयं यत् बीजादेः प्रार्थयेत्। अथाभिव्यक्तिनियतत्वादि, इति चेन्न—तत्रापि सदसद्रूपताया योजयितुं शक्यत्वात्, न च तदुभयात्मकमनुभयात्मकमनिर्वाच्यं वा युज्यते—विरुद्धत्वादेवं स्वभावत्वस्य, तत्सर्वथा लोकप्रसिद्धः कार्यकारणभावो नोपपद्यते, इति सर्व एव व्यवहारः समुत्सीदेत्, तेन कार्यकारणभावसमाख्या-बलात्कर्तृकर्मभाव एवाश्रयणीयो, यत् कार्यमाभासनक्रियाविषयत्वात् कर्मैव कार्यंते तत्तदङ्कुरादि अवभास्यते तेन कर्ता तत्समर्थाचरणेनेति कारणमपि कर्तर्येव विश्रान्तम्, तस्मात् चिद्रूप एव परमेश्वरः स्वेच्छावशात् इयद्विश्व-मवभासयति, किं तु नियतिदशायां प्रथान्तरव्यवधानेन येन 'बीजादङ्कुरो, मृदो घट' इत्येवमाद्यात्मिका लोकस्य प्रतीतिः। नन्वेवं सोऽपि किं सदसद्वा विश्वमवभासयेदित्युक्त एव दोषः ? न—इह खलु आन्तरत्वग्राह्यत्वबाह्यत्व-भेदात् त्रिधार्थः परिस्फुरेत्, तथाहि—सर्वस्य प्रमातुर्मनोगोचरत्वापत्तेरपि पूर्वं स्वसंविदैकात्म्येन परिस्फुरतोऽर्थस्यान्तरत्वम्, अनन्तरमन्तःकरणैक-वेद्यतया सुखादेरिव ग्राह्यत्वमपि, अन्तर्बहिष्करणद्वयवेद्यतया घटादेरिव बाह्यत्वमपि, इति संविदात्मन्यवस्थितस्य चार्थस्य बहिरवभासनम्, इत्युपपादितमन्यत्र बहुशः, तदुक्तम्

'स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम्।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥'

इति। तदयमेव कार्यकारणभावो—यदन्तः परिस्फुरत एवार्थस्यान्तर्बहिष्क-रणोभयवेद्यत्वमाभास्यते इति, यदुक्तम्

'यदसत्तदसद्युक्ता नासतः सत्स्वभावता।
सतोऽपि न पुनः सत्तालाभेनार्थोऽथ चोच्यते ॥
कार्यकारणता लोके सान्तर्विपरिवर्तिनः।
उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्यापि शक्तितः ॥'

इति, न चान्तरवस्थितस्यार्थस्य बहिरवभासनं नामापूर्वं किंचित्, अपि तु अभेदाख्यातिमात्रम्, इति न कश्चिद्दोषः, ततश्च युक्तमुक्तं 'स्वातन्त्र्यभाक् परः शिवः सर्वभावानां वस्तुतः कर्ता' इति ॥

ननु अस्त्येवं बीजाङ्कुरादौ, मृद्घटादौ तु नायं वृत्तान्तः, तत्र हि दृश्यते एव कुम्भकारः कर्ता, इति किमदृष्टेन कर्त्रन्तरेण परिकल्पितेन ? इत्याशङ्क्याह

अस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वं नहि जातूपपद्यते ॥ ८ ॥

कुम्भकारो हि न स्वेच्छामात्रेण घटं जनयेत्, अपि तु मृदादि अपेक्ष्य, न चाचेतना मृदादयस्तदिच्छामनुरोध्येरन्, एवं हि पटसंपादनेच्छामपि कि नाद्रियेरन्, ततश्चास्य मृदादिसंस्काराधानमात्र एवोपयोगः, तथात्वेऽपि तस्येयत् मृदादिभ्योऽधिकं यच्चिकीर्षितं घटादि तदानीं चेतसि परिस्फुरेत्, न च तावतैव घटादेः कार्यस्य बहिरवभासः, ततश्च पर एव शिवः स्वेच्छया नियतिदशायां कुम्भकारस्य मृदादेश्च परस्परापेक्षया कार्यमुपजनयेत्, यस्तु तस्य सत्यपि मृत्पिण्डादौ 'मयेदं कृतम्' इत्यभिमानः सोऽपि तन्महिम्नैव, एतच्च सर्वं पुरस्तादेव सविस्तरं भविष्यति, इति नेहायस्तम्, तस्माद्युक्तमुक्तम् 'अस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वं न कदाचिदपि उपपन्नम्' इति, स हि कुम्भकारादिर्जडे शरीरादौ गृहीताभिमानः, इति कथं स्वरूपविरुद्धं स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेत्, तद्धि चिदेकगामि, इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८ ॥

स्वतन्त्रता च चिन्मात्रवपुषः परमेशितुः ।

चो ह्यर्थे ॥

ननु लोके शास्त्रे च जडस्यापि स्वातन्त्र्यात्मकं कर्तृत्वमभ्युपेयते, तथा च काष्ठानि ज्वलन्ति, प्रधानं जगन्मतमिति, तत् किमेतदुक्तं 'जडे स्वातन्त्र्यं नोपपन्नम्' इति ? इत्याशङ्क्याह

स्वतन्त्रं च जडं चेति तदन्योन्यं विरुध्यते ॥ ९ ॥

स्वातन्त्र्यं हि स्वप्रकाशत्वमुच्यते, जाड्यं च परप्रकाश्यत्वमुच्यते, न चानयोस्तादात्म्यं संसर्गो वा भवेदित्युक्तं 'तदन्योन्यं विरुध्यते' इति, अत एव च तज्जडं वस्तु संविन्निष्ठत्वात् तद्व्यवस्थायाः स्वात्मसिद्धावपि परं स्वप्रकाशात्मकं प्रमातारमपेक्षते, इति स्वातन्त्र्यं कथं जडस्य स्वरूपसंनिविष्टं स्यात् ॥ ९ ॥

तदाह

जाड्यं प्रमातृतन्त्रत्वं स्वात्मसिद्धिमपि प्रति ।

यत्तु लोके शास्त्रे वा जडस्यापि कर्तृत्वं, तत्स्वतन्त्राधिष्ठानादिना चोपचरितप्रायम् ॥ ननु मा भूत कर्तृत्वं, कारणत्वमेव भविष्यति, यत् सुस्पष्टं जडाजडयोरपि संगतिमियात् ? इत्याशङ्क्याह

न कर्तृत्वादृते चान्यत् कारणत्वं हि लक्ष्यते ॥ १० ॥

स्यादेवं, यद्यर्थस्य बाह्यताभासनात् अन्यत् कार्यत्वं भवेत्, यावता हि अन्तराभासमानस्यार्थस्य तथारूपापरित्यागेनैव बहिराभासनं नाम कार्यत्वं, ततश्च यदपेक्षयैव अन्तरवस्थितोऽर्थः तदपेक्षयैवान्तरवस्थितो बहिर्भवेत्, प्रमातुरेव चान्तःस्थितोऽयमिति, तत एव बहिर्भायान्नान्यतः, इति स एव घटादौ कार्ये कारणं, न तु जडं मृदादि—तदपेक्षयास्य अन्तर्बहिराभासाभावात्, प्रमातुश्च न कर्तृत्वात् अन्यत् कारणत्वम्, इति युक्तमुक्तं 'कर्तृत्वमात्रसतत्त्वं जडस्य कारणत्वं न युज्यते' इति ॥ १० ॥

ननु अयमेवंविधो भावस्वभाव एव यत् अस्मिन् सतीदं भवतीति, अन्यथा हि भावान्तर्भावेऽपि अभवत् तस्मिन् सति भवति, इति कथं स्यात्, न च अभूताकारभावनमन्तरेण अन्यत् किंचित् कार्यकारित्वम्, इति स्थित एव 'बीजाङ्कुरादौ भावे भावात्मा कार्यकारणभाव' इति, यद्धर्मालङ्कारः

'भाव एव परस्येह कार्यताभाव............ ।'

इति ।

'स्वभावो जनकोऽर्थानामभूताकारभावकः ॥'

इति च । न च स्वभावमुत्सृज्य भावानामन्यत् किंचिदपेक्षणीयम्, इति किमत्र चेतनानुप्रवेशनेन ? इत्याशङ्क्याह

तस्मिन्सति हि तद्भाव इत्यपेक्षैकजीवितम् ।
निरपेक्षेषु भावेषु स्वात्मनिष्ठतया कथम् ॥ ११ ॥

बौद्धानां हि नैकस्यैव भावस्य कार्यकारणभावो, नापि द्वयोः यौगपद्येन घटपटवत्, न च क्रमिकत्वेऽपि अनैयत्येन नीलपीतादिज्ञानवत्, न च नियतक्रमिकत्वेऽपि पूर्वभावि कार्यं, पश्चाद्भावि च कारणम्, अपि तु नियतपूर्व-

भावं कारणं, नियतपरभावं च कार्यम् इति उक्तम्, तस्मिन् कारणाभिमते बीजादावेव सति तस्य कार्याभिमतस्याङ्कुरादेरेव अभूतपूर्वतया अवश्यंभाव इति, नियमश्चात्र 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्, (पा० सू० २-३-३७) इति सप्तम्याक्षिप्तो, यदन्यस्मिन्सति अभवत् तस्मिन्नेव सति भवतीति, स्यादेतत् एवं जडानां यदि नियमो न भवेत्, यत्—सति घटे धूमोऽपि स्यात् किन्तु न नैयत्येन इति, नियमे हि अन्योन्यापेक्षा जीवितम्, सा च जडानां न संभवति, ते हि स्वात्ममात्रपरिनिष्ठितत्वादन्योन्यवार्तानभिज्ञाः, इति कस्मिन् सति किं स्यात्, नन्वग्निधूमावेव तथा परिदृश्यमानौ अन्योन्यात्मतामनासादयन्तावपि अन्यथा भवन्तौ नियतावित्युच्येते, न तु नियमो नामापरः कश्चित्पदार्थो योऽनयोरन्योन्यापेक्षां प्रसञ्जयेत्, तदग्नेरयमेव नियमो—यत्तस्य पश्चान्नाधूमः, तस्याप्ययमेव—यत् ततः पूर्वं नानग्निः, इत्यनयोः स्वात्ममात्रपर्यवसितम् अनन्यस्पर्शितया विशिष्टं रूपमेव कारणता कार्यता च, इति न कश्चिदपेक्षार्थः, ? अत्रोच्यते—एवं हि दर्शनमात्रमेव प्रमाणीकृतं स्यात्, यत्—पुरुषेण अग्नेः पश्चात् धूम एव प्रतीयते, नाधूमः, तस्यापि पूर्वमग्निरेव नानग्निरिति, न च दृश्यानपेक्षात् दर्शनमात्रादेव अर्थतथात्वव्यवस्था न्याय्या इत्यनयोः स्वरूपसंनिविष्टः कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगमनीयो, योऽग्निधूमौ तथा नियमयेत्, अन्यथा हि अग्नेः पश्चात् यो धूम एव नापरः स नाग्नेः स्वरूपातिशयो, नापि यो धूमात् पूर्वमग्निरेव नापरः स धूमस्य, इति कथमेवंभावो भवेत्, नहि परः परस्य स्वरूपमतिशाययति, न च बहुशोऽपि दैवयोगात् पुरुषेण घटादनन्तरं पटो दृष्ट इति तयोः परस्परयोर्निरपेक्षयोरपि तावता किंचित् नियामकं ज्ञातेयमुदियात् येनावश्यं पौर्वापर्यं स्यात्, एवं च कृत्तिकारोहिण्युदययोरपि कार्यकारणभावो भवेत्—यदुदितासु कृत्तिकासु नियमेन रोहिण्युदयः इति, अथ कृत्तिकाभ्यो रोहिणीनामभूतपूर्वतया नोदयः—पूर्वदिनेषु तथा दृष्टत्वात्, इति चेन्न, एतद्धि धूमेऽपि समानं, यत् तस्यापि पूर्वदिनेषु वह्निनैरन्तर्येणोदयो दृष्ट इति। ननु पूर्वस्य सामर्थ्यात् परस्य भावः कार्यकारणभावः, स च न कृत्तिकारोहिण्युदययोः संभवति—ध्रुवावबद्धं हि नक्षत्रचक्रं युगपदेव नित्यं प्रवहदवस्थितं, किन्तु घटीयन्त्रवत् क्रमेण परिवर्तमानं दृश्यते, येनायमनयोः पूर्वापरत्वेनावसायो, न तु स्वरूपसंनिविष्टः कश्चिद्विशेषः। नन्विदं हि नाम भवद्गृहे पूर्वस्य सामर्थ्यं गीयते यत् तदभावादभूतोऽपि परः तस्मिन् सति भवन् दृश्यते इति, यद्धर्मालंकारः

'तत्र सामर्थ्यं हि तस्य जनकत्वं, तच्च यदि
तस्मिन्सति च भवति कथं नाम तत्सामर्थ्यम्
अथ भवति कथमसामर्थ्यं स्यात् ।'

इति । त्रैकाल्यपरीक्षापि

'अथ च प्रागसन्भावः कारणे सति दृश्यते ।'

इति तच्चात्रापि समानं, यत् कृत्तिकोदयात् पूर्वमभवन्नपि रोहिण्युदयः तस्मिन् सति भवन् दृश्यते इति, तत् सर्वथा समानेऽपि विधौ कृत्तिकारोहिण्युदययोः कार्यकारणभावो नास्ति, धूमाग्न्योश्चास्ति इति निर्निबन्धनः कथमसौ विभागः श्रद्धातव्यः स्यात्, तस्मात् कार्यकारणयोः स्वरूपसंनिविष्टं किंचिज्ज्ञातेयमभ्युपगमनीयं यस्यान्वयव्यतिरेकौ स्याताम्, ज्ञापकेन हि सर्वत्र वस्तुनि संभवदेव रूपं ज्ञाप्यते, नान्यथा, तथात्वे वा भ्रान्तिः स्यात्—इति न वस्तु ज्ञापितं भवेत्, न च तदपेक्षामपहाय अन्यत् किंचित् भवितुमर्हति, सा च द्विविधा—अन्योन्यानुषङ्गितात्मिका अभिप्रायात्मिका वा, न च उभय्यपि सा कार्यकारणतया संमतानां जडानां संभवति, अन्योन्यानुषङ्गिता हि द्वयोरर्थयोः परस्पररूपत्वात् वह्न्यौष्ण्ययोरिव सत्तायामैकात्म्यम्, एकतरापाये पुनः परस्य सत्तैव न स्यात्—उष्णत्वाभाव इव वह्नेः, न च कार्यकारणयोरेवंभावोऽस्ति—परस्परविविक्तया अग्निधूमयोः प्रतिभासात्, तथात्वे धूमाभावेऽग्निरेव न भायात्, तदभावेऽपि वा धूम इति प्रत्यक्षविरोधः स्यात्, द्वितीया चानुसंधानरूपा, यथा—भोक्तुरन्नं प्रति, भोक्ता हि अन्नं प्रति सापेक्षोऽपि अन्नानुषङ्गितया न प्रतीयते, किं तु तदस्य संविदि अभिमुखीभावमेति, येनायं—तदभिलाषाद्यात्मना अनुसंधानेन तत्र प्रवर्तते, न चैवं कार्यकारणयोः संभवति—तयोर्जडत्वात् परस्परस्य स्वरूपमनुसंधातुसामर्थ्यात्, तत्सर्वथा जडानां किंचित् ज्ञातेयं विना कार्यकारणभावो नोपपन्नः, इत्येव स्थितम् ।। ११ ।।

ननूक्तमेवात्र ज्ञातेयं—यत् कारणस्य पूर्वत्वं कार्यस्य च परत्वम् इति, पूर्वसत्ताप्रयोजकीकारेण हि परस्यापूर्वतया सत्ताविर्भावः, अत एव न भविष्यद्वर्तमानयोः तदाविर्भावने सामर्थ्यं—तावन्तरेणापि तस्य भावात्, पूर्वस्य हि प्रागेव सत्त्वात् तदाविर्भावने सामर्थ्यं, न भविष्यतः—तदानीं तस्याकिंचिद्रूपत्वात्, वर्तमानश्च समानकाल उच्यते, समानकालत्वं च लब्धसत्ताकयोर्भवति, न च तदानयोः किंचित् कर्तव्यमवशिष्यते— यदेकस्यान्येन क्रियेत, इति पौर्वापर्यमात्रमेव कार्यकारणयोर्ज्ञातेयमित्याह

स पूर्वमथ पश्चात्स इति चेत्पूर्वपश्चिमौ ।
स्वभावेऽनतिरिक्तौ चेत्सम इत्यवशिष्यते ॥ १२ ॥

नन्वनयोः पूर्वत्वं परत्वं च किं स्वभावादतिरिक्तमनतिरिक्तं वा, तत्र नाद्यः पक्षः—नहि भवद्गृहे पूर्वत्वाद्यपि किंचिद्वस्तु सदस्ति यत्तदतिरेकेण सत्तामियात्, व्यवहारमात्रसिद्धत्वे वा तस्य कार्यकारणभावोऽपि एवं स्यादिति स्वसिद्धान्तभङ्गः—कार्यकारणभावस्य वस्तुस्वभावत्वेनाभ्युपगमात्, यद्धर्मालंकारः

'तदेवमयं वस्तुस्वभाव एव कार्यकारण-
भावो न तु व्यवहारमात्रसिद्धः ।'

इति, अनतिरेकपक्षे च कार्यकारणत्वेन संमतं भावद्वयमेवावशिष्यते इति न तयोः ज्ञातेयं किंचिदुक्तं स्यात्, न च भवद्दर्शने धूमाग्न्योर्धूमाग्निरूपतां विहाय अन्यः कश्चित् कार्यकारणाभावात्मा विशेषः, अत एव चात्राभ्युच्चयबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमुक्तं यत् न केवलमयमग्निर्धूमो वा यावत् कारणमपि कार्यमपीति । नन्वेवं वदद्भिर्भवद्भिरनक्षरमेव धूमाग्निरूपताया अन्यत् कारणत्वं कार्यत्वं चोक्तम्, तथाहि—यद्यग्नित्वमेव कारणत्वं तत्प्रतीतेऽग्नित्वे

'एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
कोऽन्यो न भागो दृष्टः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या किमिति न तत् प्रतीयात्, येनाभ्युच्चयबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमपि अस्य स्यात् ? सत्यमेवं किं तु विकल्पस्य एतद्दौरात्म्यं—यदग्नित्वमवस्यन्नेतावदेव अवस्यति, न कारणत्वमपि—येनैवं प्रतीत्यन्तराभ्युच्चयः, ननु विकल्पेन चेत् तथावसितं तावता कः प्रतीत्यन्तराभ्युच्चयार्थः, नहि गौः शुक्ल इत्येवमादिष्वभ्युच्चयबुद्ध्या किंचित् कार्यम्, एतद्विकल्पस्य स्वशिल्पनैपुणं यदभिन्नमपि भेदयति भिन्नमपि संसृजतीति, अथ प्रतिभासमूलमेवं विकल्पस्य माहात्म्यम्, इह तु न तथा, नहि कारणत्वं कार्यत्वं वा संनिवेशादिवत् अर्थातिशयरूपं, येन—अनयोः प्रातिभासिकत्वं स्यात्, अथ च प्रतीयमानरूपस्वभावत्वेन क्षणिकत्ववदवस्थाप्येते इत्यस्त्यत्र अभ्युच्चयबुद्ध्या कार्यं, नहि आकारशून्योऽर्थः स्यात् अवेद्यं वा वेदनं तदग्न्याकार एव धूमकारणताया आकारो यत्र प्रतीत्यन्तराभ्युच्चयो भवेत्, सत्यमस्त्येवं, किं तु अग्न्याकारादन्य एव धूमकारणताया आकारः, अन्यथा हि अन्त्यावस्थामप्राप्तोऽपि अग्निः कथं न धूमं जनयेत्, नहि तादवस्थ्यमप्राप्तोऽग्निरग्निर्न स्यात्, क्षणिकत्वं च

योगिनां प्रतीयमानात् नीलरूपात् अन्यदेव पर्यवस्येत्, नीलादिकं हि निवृत्त्यानिवृत्त्युभयधर्मसाधारणरूपं, क्षणिकत्वं पुनर्निवृत्त्येकधर्मस्वभावं, यत् प्रामाण्यं 'निवृत्तिधर्मता हि सा' इति, तस्मात् भास्वराद्याकारत्वं नामाग्नित्वं; धूमानुविहितान्वयव्यतिरेकत्वं च कारणत्वं, पाण्डुराद्याकारत्वं च धूमत्वम्, अग्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं च कार्यत्वम् इति धूमाग्निरूपतातिरिक्तं कार्यत्वं कारणत्वं चानुक्तसिद्धमेव, अन्यथा हि कार्यकारणत्वेन संमतं भावद्वयं विशरारुप्रायं पर्यवस्येत् ॥१२॥

ननु भवत्वेवं, नहि कार्यकारणभावात्मा कश्चित् संबन्धोऽस्माकं विवक्षितः, सर्व एव हि भावाः स्वात्ममात्रपर्यवसिता एव ? इत्याशङ्क्याह

बीजमङ्कुर इत्यस्मिन् सतत्त्वे हेतुतद्वतोः ।
घटः पटश्चेति भवेत् कार्यकारणता न किम् ॥ १३ ॥

अस्मिन्सतत्त्व इति—परस्परमपेक्षाशून्य इत्यर्थः, किं न भवेदिति—परस्परनैरपेक्ष्यस्य अविशेषात् अत्रापि कार्यकारणभावो भवतु, इति यावत् । इह खलु अपेक्षाशून्यत्वात् जडानां कार्यकारणभावो न भवेत्—इत्युपपादितम्, अथ च लोके बीजादङ्कुरो जायते इत्येवमाद्यात्मिका प्रतीतिः, इत्यवश्यं केनचित् चिद्रूपेण प्रमात्रा भाव्यं, यत्र विश्रान्तं सत् भावद्वयं कार्यकारणव्यपदेशपात्रतामासादयेत् नहि चिदात्मकैकप्रमातृविश्रान्तिमन्तरेण अत्यन्तविशरारूणां सिकतानामिव जडानां भेदाभेदात्मा संश्लेषः स्यात्, अत एव कर्तृकर्मभावसतत्त्व एव कार्यकारणभावः, इति—नः सिद्धान्तः, यदुक्तम्

'जडस्य तु न सा शक्तिः सत्ता यदसतः सतः ।
कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणता ततः ॥'

इति, ततश्चैतत् युज्यते—यत् कृषीवलो बीजादङ्कुरं जनयति, ईश्वरश्च शृङ्गात् शरमग्नेर्वा धूममिति ॥१३॥

नन्वेवं बीजाङ्कुरयोर्भेदे सति एकप्रमातृविश्रान्तिमात्रात् कारणत्वं कार्यत्वं च न सिद्ध्येत्, एवं घटपटाभासयोरपि तादूरूप्यं स्यात्—सर्वावभासानां प्रमातर्येव विश्रान्तेः तत् तयोरैकात्म्यमेव अङ्गीकार्यं, येन कारणमेव तत्तद्रूपतया परिणमत् कार्यमित्युच्यते ? इत्याह

बीजमङ्कुरपत्रादितया परिणमेत चेत् ।

इह तावत् सर्व एव भाववर्गः परिनिष्ठितनिजरूप इति बीजं चेत् बीजं कथमिवाङ्कुरादिरूपतामियात् अतथास्वभावस्य तथास्वभावायोगात्, नहि कदाचित् घटोऽपि पटः स्यात् ॥

तदाह

अतत्स्वभाववपुषः स स्वभावो न युज्यते ॥ १४ ॥

अथोच्यते—बीजस्येयानेव स्वभावो, यत्—क्रमेणाङ्कुराद्यात्मनावतिष्ठते इति 'एकमेव हि वस्तुक्रमविचित्रस्वभावम्' इति सत्यकार्यवादिनः ॥ १४ ॥

अत आह

स तत्स्वभाव इति चेत्

ननु यद्येवं तर्हि बीजमङ्कुरो वा बीजत्वमात्र एवाङ्कुरत्वमात्र एव वा रूपे विश्रान्तेः बीजस्याबीजात्मकमङ्कुराद्यपि अन्त्यं रूपं संभवेत्, अङ्कुरस्य चानङ्कुराद्यात्मकम् आद्यं बीजाद्यपीति ? तदाह

तर्हि बीजाङ्कुरा निजे ।

तावत्येव न विश्रान्तौ तदन्यात्यन्तसंभवात् ॥ १५ ॥

न चैकमेव वस्तुद्वयात्मकं संभवेत्, इत्यवश्यं केनचिदेकेन भाव्यं, यस्य—बीजाङ्कुराद्यात्मना विचित्रोऽयमाकारः प्रस्फुरेत् ॥ १५ ॥

तदाह

ततश्च चित्राकारोऽसौ तावान्कश्चित्प्रसज्यते ।

नन्वभीष्टमेवैतदस्माकम् ? इत्याह

अस्तु चेत्.................................... ।

ननु एवमपि कथमेकस्यैव परस्परविरुद्धं बीजत्वाबीजत्वाद्यात्मकमाकारद्वयं संभवेत् ? इत्याह,

............न जडेऽन्योन्यविरुद्धाकारसंभवः ॥ १६ ॥

नहि एक एव घटो लोहितश्चालोहितश्च भवेदिति भावः, स्यादेतत्—एवं यदि युगपच्चित्रत्वमभ्युपगच्छेम किं तु क्रमेण, इति को विरोधार्थः ॥१६॥

अत आह

क्रमेण चित्राकारोऽस्तु जडः किं नु विरुद्ध्यते ।

यत् सत्कार्यसिद्धिः परिदृश्यमानमेव भावशरीरं स्वभावभूतेन क्रमेण तथा तथा भवतीति

'एक एव स आकारः क्रमचित्रो हि तत्त्वतः ।
स्वस्वरूपनिमग्नं तद्वैचित्र्यं सर्वमश्नुते ॥'

इति च, 'जड' इति, अजडं हि चित्रविज्ञानादि युगपत् चित्रमपि भवेत् इति भावः 'किं नु विरुध्यत' इति—लोहितोऽपि हि घटः क्रमात् निमित्तान्तरेणापि अलोहितोऽपि स्यात् ॥

ननु क्रमो यौगपद्यं वा न वस्तुनः स्वरूपे कश्चिदतिशयः, अपि तु संविदः, संवित् हि घटादनन्तरं पटं प्रतियती समं वा क्रमाक्रमावुत्थापयेत्, न तु वस्तुनः स्वरूपादधिकः कश्चिदक्रमः क्रमो वा भवेत्, इत्येकस्मिन् वस्तुनि क्रमाभ्युपगमेऽपि न विरुद्धधर्माध्यासो व्युपरमेत् ? इत्याह

क्रमोऽक्रमो वा भावस्य न स्वरूपाधिको भवेत् ॥ १७ ॥

तथोपलम्भमात्रं तौ······

'न स्वरूपाधिको भवेत्' इति—न कश्चिदित्यर्थः, अत्र हेतुः 'तथोपलम्भमात्रं तौ' इति, उपलम्भो हि क्रमेण अन्यथा वा भवन् क्रमाक्रमाभ्यां भावस्वरूपं व्यवहारयतीति ॥ १७ ॥

ननु उपलम्भस्यापि एवंभावे किं निमित्तम् ? इत्याह

उपलम्भश्च किं तथा ।

इह खलु उपलब्धा क्रमाक्रमाभ्यामेव तत्तदर्थजातमुपलभते इत्युपलम्भस्यापि क्रमाक्रमायोगः उपलब्धुश्च संविन्मात्ररूपत्वेऽपि क्रमाक्रमोपलम्भस्वभावत्वादेवंभावः ॥

तदेतदाशङ्कते

उपलब्धापि विज्ञानस्वभावो योऽस्य सोऽपि हि ॥ १८ ॥

क्रमोपलम्भरूपत्वात् क्रमेणोपलभेत चेत् ।

अत्रापि स एव पर्यनुयोगः, इत्याह

तस्य तर्हि क्रमः कोऽसौ तदन्यानुपलम्भतः ॥ १९ ॥

उपलभ्यस्य हि उपलम्भमुखेन क्रमाक्रमयोग उक्तः, तस्यापि उपलब्धृमुखेन, उपलब्धुः पुनरुपलब्ध्रन्तरं नास्ति—अनवस्थापत्तेः, तदस्य कुतस्त्यः क्रमः ? इत्युक्तम् 'तदन्यानुपलम्भतः' इति ॥ १९ ॥

स्वभावपक्षाश्रयेऽपि अस्य नोपलब्धृस्वरूपादाधिक्यं पर्यवस्येत्, इत्याह

स्वभाव इति चेन्नासौ स्वरूपादधिको भवेत् ।

अथ स्वभावभूतत्वात् स्वरूपानतिरिक्तत्वेऽपि क्रमस्य स्वस्वातन्त्र्याद-तिरिक्तायमानतया अवभासनमित्युच्यते, तर्हि अस्माद्दर्शनमेवागतोऽसि, इत्याह

स्वरूपानधिकस्यापि क्रमस्य स्वस्वभावतः ॥ २० ॥

स्वातन्त्र्याद्भासनं स्याच्चेत् किमन्यद्ब्रूमहे वयम् ।

इत्थं श्रीशिव एवैकः कर्तेति परिभाष्यते ॥ २१ ॥

किं नाम चास्य कर्तृत्वम् ? इत्याशङ्क्याह

कर्तृत्वं चैतदेतस्य तथामात्रावभासनम् ।

'तथामात्रावभासनम्' इति, तथा—विचित्रेण रूपेण प्रमातृप्रमेयात्मनां मात्राणामंशानामवभासनम्—अतिरिक्ततयैव प्रथनमित्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

एवं विश्वे पदार्था यथा भगवता स्वेच्छयैवावभासिताः, तथा कार्य-कारणभावोऽपि, इत्याह

तथावभासनं चास्ति कार्यकारणभावगम् ॥ २२ ॥

नन्वेवं बीजाङ्कुरादौ घटपटादौ च सर्वत्र भगवत्कर्तृकर्मविशेषेणाव-भासनम्, इति कथं क्वचिदेव कार्यकारणताव्यवहारः ? इत्याशङ्क्याह

यथा हि घटसाहित्यं पटस्याप्यवभासते ।

तथा घटानन्तरता किं तु सा नियमोज्झिता ॥ २३ ॥

अतो यन्नियमेनैव यस्मादाभात्यनन्तरम् ।

तत्तस्य कारणं ब्रूमः सति रूपान्वयेऽधिके ॥ २४ ॥

नियमोज्झितेति—तयोर्विपर्ययेण अविशेषेण च दर्शनात् । नन्वेवं बौद्धस्यैव तथापि कृत्तिकारोहिण्युदयादौ कार्यकारणभावः प्रसज्येत ?

इत्याशङ्क्योक्तं 'सति रूपान्वयेऽधिके' इति। इह तावन्मायापदे घटादेः कार्यस्य मृद्दण्डचक्रादीनि बहूनि कारणानीत्यविवादः; तत्रास्य मृत् उपादानकारणं, यत् सैव शिवकस्तूपकादिक्रमेण अन्यानपेक्षितयानुवर्तते इति, दण्डादि तु सहकारिकारणप्रगुणनपरिवर्तनादद्युपकारमात्रचरितार्थत्वात्, तेन यदीयमेव यस्य रूपं केनचिद्धर्मेणानुयायि भासते तदेव तस्योपादानकारणम् इति, यद्बौद्धा अपि

'अनपेक्षानुवृत्तश्च भेदेऽप्यर्थान्तराश्रये।
तस्योपादानहेतुत्वं मृदः कुण्डादिके यथा॥'

इति, यत् पुनरेवमाचक्षणैरपि धूमादावनुपादानमेव कार्यत्वमभ्यधायि तत्कारणविभागानभिज्ञत्वमेव तेषां यतो—धूमस्य नाग्निरुपादानकारणम्, अपि तु आर्द्रेन्धनादि, तथाहि—तुषतुरुष्कादेरुपादानात् अस्य गन्धाद्यप्यन्वयवदवभासते तदेव तस्योपादानकारणम्, लौकिकानामपि अत्र वैदुष्यम्—चन्द्रकान्तोदकद्रवादौ च चन्द्रकान्ताश्रयोपकृताश्चन्द्रकिरणा एवोपादानम्, अन्यथा हि चन्द्रकान्तस्य द्रवीभावे क्षणात्क्षणं प्रक्षयः स्यात्, इत्यलमवान्तरेण॥ २४॥

नन्वेवं रूपान्वयोपकृतः पौर्वापर्यनियमात्मा कार्यकारणभावो यदि वास्तवः तत्कथं व्यभिचरेत्? इत्याशङ्क्याह

नियमश्च तथारूपभासनामात्रसारकः।
बीजादङ्कुर इत्येवं भासनं नहि सर्वदा॥ २५॥

भासनामात्रसारत्वे हेतुः—एवं भासनं 'नहि सर्वदा' इति—कदाचित् हि बीजाभावेऽपि अङ्कुरो भवेदिति भावः॥ २५॥

तदाह

योगीच्छानन्तरोद्भूततथाभूताङ्कुरो यतः।
इष्टे तथाविधाकारे नियमो भासते यतः॥ २६॥

स्वप्ने घटपटादीनां हेतुतद्वत्स्वभावता।
भासते नियमेनैव बाधाशून्येन तावति॥ २७॥

इह खलु योगिनो निरुपादानमेवेच्छामात्रेण अङ्कुरादिकार्यं कुर्वन्तीत्यविवादः, तेन योगीच्छातोऽनन्तरमुद्भूतः अत एव तथाभूतो—बीजाभावेऽपि

प्रादूर्भूतो योऽसावङ्कुरः तस्मिन्नपि यतः पौर्यापर्यात्मा नियमोऽवभासते 'बीजादेव अङ्कुरो जायते' इति नायमेकान्त इत्यर्थः, योगीच्छाभिनिर्वर्तितश्च अङ्कुरो बीजकार्याङ्कुरसमानजातीय एव, न तु शालूकाद्विजातीयः, इत्याह 'तथाविधाकार' इति, अन्यथा हि योगिनामिच्छाविसंवादात् योगित्वमेव न सिद्ध्येत्, न चैतद्भ्रान्तिमात्रमित्युक्तम् 'इष्ट' इति—तत्तत्स-मोहितार्थक्रियाकारिणीत्यर्थः, तदुक्तम्

'योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत् ।
दि जायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् ॥'

इति, तथा यतः स्वप्नेऽपि नियमेनैव घटकार्यः पटोऽपि भासते—घटाभासा-नन्तरं पटाभासस्योदनात्, स्यादेवमेतत् यदि बाधा न स्यादित्याह 'बाधा शून्येन' इति, बाधश्चात्र किं तादात्विकः कालान्तरभावी वा, तत्र तावदुत्तरः पक्षो—जाग्रद्भाविनोऽपि स्वप्नापेक्षया बाधसंभवात्, तादात्विकस्तु नास्त्येव बाधः—प्रबोधपर्यन्तं दार्ढ्येन तथावभासात्, अत एव तावति—स्वप्नाव-स्थायामेवेत्युक्तम् ॥ २७ ॥

एवं निर्बाधो नियम एव कार्यकारणताया निबन्धनम्, इत्याह

ततो यावति याद्रूप्यान्नियमो बाधवर्जितः ।
भाति तावति ताद्रूप्याद्दृढहेतुफलात्मता ॥ २८ ॥

ननु एवमपि सौगतमतमेवापतेत् ? इत्याशङ्क्याह

तथाभूते च नियमे हेतुतद्वत्त्वकारिणि ।
वस्तुतश्चिन्मयस्यैव हेतुता तद्धि सर्वगम् ॥ २९ ॥

तदिति—यन्नाम चिन्मयस्यैव 'हेतुतेति' सर्वगमिति—सर्वेषामेव मृद्दण्डाद्याभासानां विश्रान्तिधामत्वेनानुवर्तनात् ॥ २९ ॥

एवं च नैकं किंचन जनकं, सामग्री वै जनिकेत्याद्यपि संगच्छते, इत्याह

अत एव घटोद्भूतौ सामग्री हेतुरुच्यते ।

सामग्रीति—न पुनर्व्यस्ताः समग्राः, ननु समग्रान् दण्डादीन् विहाय का नामान्या सामग्री इत्युच्यते ? इत्याशङ्क्याह

सामग्री च समग्राणां यद्येकं नेष्यते वपुः ॥ ३० ॥

हेतुभेदान्न भेदः स्यात् फले तच्चासमञ्जसम् ।

चो हेतौ. एकं वपुरिति—समग्रप्रत्ययनिमित्तमेकप्रमातृविश्रान्तिलक्षणम्, इह तावन्मृद्दण्डादयो व्यस्ता एव यदि घटहेतवः स्युः तत् कारणभेदात् कार्यभेदस्याविवादात् अनेके घटाः प्रादुर्भवेयुः, न चैवम् इत्येकप्रमातृ-विश्रान्त्या सामग्रीशब्दवाच्यमेवैषां वपुरवश्यैषणीयं—यदेकमेव घटं जनयेत्, यदपेक्षयैव च कारणानां पारस्परिको भेदो, यतः फलभेदोऽपि स्यात्, नेति काक्वा योज्यम्, प्रत्यक्षविरुद्धं चैतदित्याह 'तच्चासमञ्जसमिति' ॥ ३० ॥

ननु यत् यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत् तस्य कारणमित्युक्तं, व्यस्तानां च मृद्दण्डादीनामेवंभावो नास्ति, समग्राणां चास्ति, इति कोऽर्थः सामग्रीशब्दवाच्येनैकेन वपुषाभ्युपगतेनैषाम् ? इत्याशङ्क्याह

यद्यस्यानुविधत्ते तामन्वयव्यतिरेकिताम् ॥ ३१ ॥
तत्तस्य हेतु चेत्सोऽयं कुण्ठतर्को न नः प्रियः ।

कुण्ठ इति—समनन्तरमेव तत्तद्दूषणोदीरणेन भग्नशक्तीकृतत्वात् ॥ ३१ ॥

ननु समस्तानामप्येषां केनचिद्रूपेण यद्यैकात्म्यं न स्यात्, तद्देशकालविकृष्टानामपि हेतुत्वं प्रसज्येत् इत्याह

समग्राश्च यथा दण्डसूत्रचक्रकरादयः ॥ ३२ ॥
दूराश्च भाविनश्चेत्थं हेतुत्वेनेति मन्महे ।

दूरा - मेर्वादयो, भाविनः—कर्क्यादयः, इत्थमिति—तथा, एवं यथा दण्डादयो घटे हेतुत्वेन भवन्ति तथा दूरादयोऽपीति, मन्महे—प्रसङ्गेन मन्यामहे इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वत्र दूरभाविनोरन्वयव्यतिरेकानुविधानमसिद्धम् ? इत्याशङ्क्याह

यदि तत्र भवेन्मेरुर्भविष्यन्वापि कश्चन ॥ ३३ ॥
न जायेत घटो नूनं तत्प्रत्यूहव्यपोहितः ।
यथा च चक्रं नियते देशे काले च हेतुताम् ॥ ३४ ॥
याति कर्किसुमेर्वाद्यास्तद्वत्स्वस्थावधि स्थिताः ।

ननु चक्रादीनां किं देशकालसंनिकर्षो विवक्षित उत रूपसंनिकर्षः, तत्र देशादिसंनिकृष्टत्वं पटादीनामपि संभवेत्, इति तेषामपि एककार्यकारित्वं प्रसज्येत्, रूपसंनिकर्षश्च नेष्यते भवद्भिः, तन्नियतदेशाद्यवस्थायित्वं नाम संनिकर्षः पर्यवस्येत्, तच्च मेर्वादीनामपि अविशिष्टम्, इति तेऽपि हेतवो भवेयुः, तस्मादेषामेकप्रमातृविश्रान्तिसतत्त्वमेकं रूपमवश्याभ्युपगमनीयं, येन—तत्तत्संयोजनवियोजनादावेकस्यैव परमेश्वरस्य कर्तृत्वे विश्वमिदमुन्मिषेत् ॥ ३४ ॥

तदाह

तथा च तेषां हेतूनां संयोजनवियोजने ॥ ३५ ॥

नियते शिव एवैकः स्वतन्त्रः कर्तृतामियात् ।

ननु कथं सर्वत्र शिवस्यैव कर्तृत्वामिष्यते, घटादौ हि कुम्भकारो व्याप्रियमाणो दृश्यते ? इत्याशङ्क्याह

कुम्भकारस्य या संवित् चक्रदण्डादियोजने ॥ ३६ ॥

शिव एव हि सा यस्मात् संविदः का विशिष्टता ।

'का विशिष्टतेति'—को भेद इत्यर्थः, नहि संविदः संविद्रूपादणुमात्रेणापि अधिकं रूपान्तरं किंचिद्भवेदिति भावः ॥ ३६ ॥

ननु कौम्भकारी संवित् देशकालाद्यवच्छेदात् संकुचितस्वभावा 'परा' पुनरनवच्छिन्नत्वात् 'पराद्वयरूपा' इति कथं तयोरविशेष उक्तः ? इत्याशङ्क्याह

कौम्भकारी तु संवित्तिरवच्छेदावभासनात् ॥ ३७ ॥

भिन्नकल्पा यदि क्षेप्या दण्डचक्रादिमध्यतः ।

दण्डचक्रादिमध्यतः क्षेप्येति—दण्डादिवत् सहकारिकारणमात्रमेतदिति तात्पर्यम्, अतश्च नात्र कुम्भकारस्य साक्षात्कर्तृत्वम्, इति शिव एव सर्वत्र 'कर्ता' इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

तदाह

तस्मादेकैकनिर्माणे शिवो विश्वैकविग्रहः ॥ ३८ ॥

कर्तेति पुंसः कर्तृत्वाभिमानोऽपि विभोः कृतिः ।

ननु यद्येवं तत् दण्डादिसमानकक्ष्यत्वेऽपि कुम्भकारस्य कथमेवमभिमानो भवेत् 'यन्मयेदं कृतम्' इत्याशङ्क्याह 'पुंस' इत्यादि, यश्चायमस्य कर्तृत्वाभिमानः—प्रतिभुवः इव अधमर्णभावः, स पारमेश्वर्यैव नियतिशक्त्या तथा व्यवस्थापितो, यतो धर्माधर्मादिव्यवस्थापि सिद्ध्येदिति न कश्चिद्दोषः, एवमाभासमात्रसतत्त्व एव कार्यकारणभाव इति सिद्धम् ॥

ततश्चास्य लोकाशास्त्रादावनेकप्रकारं वैचित्र्यम्, इत्याह

अत एव तथाभानपरमार्थतया स्थितेः ॥ ३९ ॥
कार्यकारणभावस्य लोके शास्त्रे च चित्रता ।

तत्र प्राधान्यात् शास्त्रीयं तावद्वैचित्र्यं दर्शयति

मायातोऽव्यक्तकलयोरिति रौरवसंग्रहे ॥ ४० ॥
श्रीपूर्वे तु कलातत्त्वादव्यक्तमिति कथ्यते ।

रौरवसंग्रह इति वृहत्तन्त्रापेक्षया, तदुक्तं तत्र

'ततोऽधिष्ठाय विद्येशो मायां स परमेश्वरः ।
क्षोभयित्वा स्वकिरणैरसृजत्तैजसीं कलाम् ॥
कलातत्त्वाद्रागविद्ये द्वे तत्त्वे संबभूवतुः ।
अव्यक्तं च ततस्तस्माद्गुणांश्चाप्यसृजत्प्रभुः ॥'

इति, अत्र च 'अव्यक्तं च तत' इति तच्छब्देन मायापरामर्शः इति वृहस्पतिपादाः, यदुक्तम्

'मायातोऽव्यक्तकलयोः कलातो रागविद्ययोः ।'

इति, श्रीपूर्वं इति—श्रीमालिनीविजये, यदुक्तं तत्र

....................'मायामाविश्य शक्तिभिः ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'असूत सा कलातत्त्वम्.................. .. .... ।'

इति,

'तत एव कलातत्त्वादव्यक्तमसृजत्ततः ।'

इति च, एवमव्यक्तं मायायाः कलायाश्च कार्यमिति शास्त्रीयं वैचित्र्यम् ॥ ४० ॥

अत एव च एवं विसंवादाशङ्कया अत्र यदन्यैरन्यथा व्याख्यातं तदप्रयोजकमेव, इत्याह

तत एव निशाख्यानात्कलीभूतादलिङ्गकम् ॥ ४१ ॥
इति व्याख्यास्मदुक्तेऽस्मिन् सति न्यायेऽतिनिष्फला ।

निशाख्यानादिति—मायाख्यात् तत्त्वात् अलिङ्गकमिति—अव्यक्तम् ॥ ४१ ॥

इदानीं लौकिकमपि वैचित्र्यं दर्शयति

लोके च गोमयात्कीटात् संकल्पात्स्वप्नतः स्मृतेः ॥ ४२ ॥
योगीच्छातो द्रव्यमन्त्रप्रभावादेश्च वृश्चिकः ।

कीटादिति—वृश्चिकात्, इह वहिरपि परिस्फुरतोऽर्थस्य आभासमात्रसारत्वमेव मौलं रूपमित्युक्तम् 'संकल्पात्स्वप्नतः स्मृतेः' इति, द्रव्येति—रत्नौषध्यादि, अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति भावः, ननु वृश्चिकात् गोमयादेश्च जातोऽन्य एव वृश्चिकः, नहि यादृगेव वृश्चिकाज्जातो वृश्चिकः तादृगेव गोमयादेरिति भवितुमर्हति— शब्दसाधारण्यमात्रेणैवैकत्वं न्याय्यम्, यदाहुः

'वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।
न युक्तं साधनं गोत्वाद्वागादीनां विषाणिवत् ॥'

इति ॥ ४२ ॥

तदाह

अन्य एव स चेत्........................ ।

सत्यमेवम्, इत्याह

...............कामं कुतश्चित्स्वविशेषतः ॥ ४३ ॥

वृश्चिकाद्गोमयादेर्वा जातानां वृश्चिकानां नूनमस्ति कश्चिदात्मीयो देशकालाकाराद्यात्मा विशेषो येनैषामन्योन्यभेदः, किं तु वृश्चिकाज्जातानामपि स तुल्यः, तेषामपि हि देशकालाकारादिना व्यक्तिभेदमुपलभन्ते लौकिकाः ॥ ४३ ॥

अत आह

स तु सर्वत्र तुल्यस्तत्परामर्शैक्यमस्ति तु ।

अथ वृश्चिकोऽयमिति प्रत्ययानुगमस्तत्र संभवेत्, तदिहापि समानमित्युक्तं 'तत्परामर्शैक्यमस्ति त्विति' न चायमवृश्चिके वृश्चिकप्रत्ययो—विसंवादाभावात्, इह च परामर्श एव दूरान्तिकत्वादिना भिन्नावभासत्वेऽपि अर्थानामैक्यप्रतिष्ठापने परं जीवितम्, यदुक्तम्

'दूरान्तिकतयार्थानां परोक्षाध्यक्षतात्मना ।
बाह्यान्तरतया दोषैर्व्यञ्जकस्यान्यथापि वा ॥
भिन्नावभासच्छायानामपि मुख्यावभासतः ।
एकप्रत्ययमर्शाख्यादेकत्वमनिवारितम् ॥'

इति, अतश्चैकस्यापि कार्यस्यानेककारणत्वे न कश्चिद्दोषः, आभासमात्रपरमार्थो हि कार्यकारणभाव इति परिस्थापितम् ॥

अत एव च कार्यस्य स्वरूपे क्रमे वापि अन्यथाभावोपदेशो नायुक्तः, इत्याह

तत एव स्वरूपेऽपि क्रमेऽप्यन्यादृशो स्थितिः ॥ ४४ ॥

शास्त्रेषु युज्यते चित्रात् तथाभावस्वभावतः ।

स्वरूप इति—यथा मनसः क्वचिद्बुद्धीन्द्रियत्वमुक्तं क्वचिच्च अन्तःकरणत्वं, तदुक्तम्

'श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासा चित्तं च धीव्रजः ।'

इति, अन्तःकरणं त्रिविधमिति च ॥ ४४ ॥

क्रमस्य पुनः कार्यकारणभावप्रस्तावात् प्राधान्येन शास्त्रेष्वन्यादृशीं स्थितिं दर्शयति

पुंरागवित्कलाकालमाया ज्ञानोत्तरे क्रमात् ॥ ४५ ॥
नियतिर्नास्ति वैरिञ्चे कलोर्ध्वे नियतिः श्रुता ।
पुंरागवित्त्रयादूर्ध्वं कलानियतिसंपुटम् ॥ ४६ ॥
कालो मायेति कथितः क्रमः किरणशास्त्रगः ।
पुमान्नियत्या कालश्च रागविद्याकलान्वितः ॥ ४७ ॥

इत्येष क्रम उद्दिष्टो मातङ्गे पारमेश्वरे ।

ज्ञानोत्तरे इति—सर्वज्ञानोत्तरे, यदुक्तं तत्र

'वस्तुतः पुरुषः सूक्ष्मो व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।'

इति,

'तत ऊर्ध्वं भवेदन्यत्कलावरणसंज्ञकम् ।

इति,

'अत ऊर्ध्वं भवेदन्यत्कालस्यावरणं गुह ।'

इति,

'अत ऊर्ध्वं भवेदन्यन्मायातत्त्वं सुदुस्तरम् ।'

इति च, नियतिर्नास्तीति—सर्वज्ञानोत्तरे तस्या अनभिधानात्, वैरिञ्च इति—स्वायम्भुवे, यदुक्तं तत्र

'मायातत्त्वात्कालतत्त्वं संस्थितं तत्पदद्वये ।
संस्थान्यस्मिन्कला तद्वद्विद्याप्येवं ततः पुनः ॥'

इति, अत्र हि संस्थापयति—नियच्छति भोगेषु अणूनिति 'संस्था' नियतिरिति व्याख्यातारः, अत्र च कालो नियतिसंपुटः, कलेत्येवमात्मैव जरत्पुस्तकदृष्ट पाठो ग्राह्यः, अन्यथा हि कैरणोऽर्थो विसंवदेत्, यदुक्तं तत्र

'तत्रैव पुरुषो ज्ञेयः प्रधानगृहपालकः ।
रागतत्त्वाच्च विद्याख्यमशुद्धं पशुमोहकम् ॥'

इति,

'ततः कालनियत्याख्यं संपुटं व्याप्य लक्षधा ।'

इति,

'कालतत्त्वात्कला ज्ञेया लक्षामुतपरिच्छदा ।'

इति,

'तदूर्ध्वं तु भवेन्माया कोटिधा व्याप्य साप्यधः ।'

इति च, नियत्येति यतः क्रम उद्दिष्ट इति—अर्थात् सृष्टिक्रमेण, यदुक्तं तत्र

'क्षोभितोऽनन्तनाथेन ग्रन्थिर्मायात्मको यदा ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'तद्वन्मायाणुसंयोगाद्व्यज्यते चेतना कला ।'

इति,

'इत्यणोः कलितस्यास्य कलया प्राग्जगन्निधेः ।
कलाधारेऽणुविज्ञानं बुभुत्सोर्विद्यया भवेत् ॥

इति,

'तस्मादेवाशयाद्रागः सूक्ष्मरूपोऽभिजायते ।
येनासौ रञ्जितः क्षिप्रं भोगभुग्भोगतत्परः ॥'

इति,

'अथ कालक्रमप्राप्तः कञ्चुकत्रयदर्शनात् ।
येनासौ कल्यते सूक्ष्मः शिवसामर्थ्ययोगतः ॥

इति,

'अथेदानीं मुनिव्याघ्र कारणस्यामितद्युतेः ।
शक्तिर्नियामिका पुंसः सतत्त्वेन समर्पिता ॥'

इति,

'अथ पुंस्तत्त्वनिर्देशः स्वाधिष्ठानोपसर्पितः ।'

इति च क्रमस्यान्यादृशी स्थितिर्निगदसिद्धा, इति न विभज्य व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इदानीं प्रकृतमेवानुसरति

कार्यकारणभावोये तत्त्वे इत्थं व्यवस्थिते ॥ ४८ ॥
श्रीपूर्वशास्त्रे कथितां वच्मः कारणकल्पनाम् ।

श्रीपूर्वशास्त्र इति—तदधिकारेणैव एतस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः कारणकल्पना च अत्र तत्त्वं प्रति प्रविभागस्य प्रक्रान्तत्वात् तद्विषयैव पर्यवस्येत्, इत्यनुजोद्देशोद्दिष्टस्य तत्त्वक्रमनिरूपणाख्यस्यापि प्रमेयस्य सावकाशता, इत्यर्थसामर्थ्यलभ्यम् ॥ ४८ ॥

तदेवाह

शिवः स्वतन्त्रदृग्रूप पञ्चशक्तिसुनिर्भरः ॥ ४९ ॥
स्वातन्त्र्यभासितभिदा पञ्चधा प्रविभज्यते ।

'स्वतन्त्रदृग्रूप' इति—अनन्याकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रा येयं दृक् तद्रूपो—निराशंस इत्यर्थः, अत एव 'पञ्चशक्तिसुनिर्भरः' पूर्ण इत्युक्तम् ॥

पञ्चधा प्रविभागमेव दर्शयति

चिदानन्देषणाज्ञानक्रियाणां सुस्फुटत्वतः ।। ५० ।।
शिवशक्तिसदेशानविद्याख्यं तत्त्वपञ्चकम् ।

सदेति—सदाशिवः, तदुक्तम्

'चिदानन्देषणाज्ञानक्रियापञ्चमहातनुः ।
विवर्तते महेशानस्तत्त्ववर्गेषु पञ्चधा ।।'

इति । तथा

'शिवशक्तिसदाशिवतामीश्वरविद्यामयीं च तत्त्वदशाम् ।
शक्तीनां पञ्चानां विभक्तभावेन भासयति ।।'

इति ।। ५० ।।

नन्विह सर्वस्य सर्वात्मकत्वादेकैकापि शक्तिः सर्वशक्तिस्वभावा, इति कथमेकैकशक्तिमुखेन तत्त्वपञ्चकनिरूपणम् ? इत्याह

एकैकत्रापि तत्त्वेऽस्मिन् सर्वशक्तिसुनिर्भरे ।। ५१ ।।
तत्तत्प्राधान्ययोगेन स स भेदो निरूप्यते ।

तत्तदिति—चिदानन्दादि । इह खलु चिन्मात्र स्वभावः पर एव शिवः पूर्णत्वात् निराशंसोऽपि स्वस्वातन्त्र्यमाहात्म्यात् बहिरुल्लिलसिषया परानन्दचमत्कारतारतम्येन प्रथमम् 'अहम्' इति परामर्शतया शक्तिदशामधिशयानः प्रस्फुरेत्, अनन्तरं च अहमिदमिति परामर्शशाखाद्वयमवभासयेत्, तत्र च शुद्धचिन्मात्राधिकरण एव अहमित्यंशे यदा परमेश्वर इदशंमुल्लासयति तदा तस्य प्रोन्मीलितमात्रचित्रकल्पभावराशिविषयत्वेनास्फुटत्वात् इच्छाप्रधानं सदाशिवतत्त्वम्—अहमिदमिति, भावराशौ पुनः स्फुटीभूते तदधिकरणे एवेदमंशे यदाहमंशं निषिञ्चति तदा ज्ञानशक्तिप्रधानमीश्वरतत्त्वम्—इदमहमिति, अत एव चाहंविर्शस्याविशेषेऽपि अत्रेदमंशस्य ध्यामलत्वाध्यामत्वाभ्यामय विशेषः, यदा पुनः प्ररूढभेदभावराशिगतेदमंशस्फुरणे चिन्मात्रगत्वेन अहमंशः समुल्लसति 'भेदाद्वैतवादिनामिव ईश्वरस्य यः समधृततुलापुटन्यायेन अहमिदमिति परामर्शः' तत्क्रियाशक्तिप्रधानं विद्यातत्त्वम्, इति विभागः, यद्यपि परमशिवस्यैवेदमेकघनमैश्वर्यं तथापि तस्य यथा बहिरौन्मुख्येन व्यापारः 'शक्तितत्त्वं' तथा सदाशिवेश्वरयोरपि' विद्यातत्त्वमिति' अमुनैव चाशयेनान्यत्र

'निराशंसात्पूर्णादहमिति पुरा भासयति यत्
द्विशाखामाशास्ते तदनु च विभङ्क्तु निजकलाम् ।
स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुष-
स्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्मनिखिलम् ॥'

इत्याद्यनेनोक्तम् ॥ ५१ ॥

ननु यदि नामात्र परे रूपेऽपि एवं भेदः संभवेत्, तर्हि अस्य कथमनवच्छिन्नपरप्रकाशात्मकं स्वरूपं तिष्ठेत् ? इत्याशङ्क्याह

तथाहि स्वस्वतन्त्रत्वपरिपूर्णतया विभुः ॥ ५२ ॥
निःसंख्यैर्बहुभो रूपैर्भात्यवच्छेदवर्जनात् ।

पर एव हि शिवः स्वतन्त्र्यमाहात्म्यात् भूतभावभुवनाद्यात्मकैर्विच्छिन्नैरनन्तै रूपैः स्वात्मन्यवच्छेदं वर्जयित्वा भाति, एवमपि अप्रच्युतप्राच्यस्वरूपत्वात् अनवच्छिन्नपरप्रकाशात्मक एवेत्यर्थ ॥ ५२ ॥

ननु 'अनेकत्र एकरूपानुगमस्तत्त्वम्' इत्युक्तं, तच्चात्र कथम् ? इत्याशङ्क्याह

शांभवाः शक्तिजा मन्त्रमहेशा मन्त्रनायकाः ॥ ५३ ॥
मन्त्रा इति विशुद्धाः स्युरमी पञ्च गणाः क्रमात् ।
स्वस्मिन्स्वस्मिन् गणे भाति यद्यद्रूपं समन्वयि ॥ ५४ ॥
तदेषु तत्त्वमित्युक्तं कालाग्न्यादेर्धरादिवत् ।

एष्विति—शिवादिपञ्चसु तत्त्वेषु, कश्चैषां स्वोगणः ? इत्याशङ्क्योक्तं 'शाम्भवाद्या अमी पञ्च गणा' इति, क्रमादिति - यथासंख्येन, तेन शिवतत्त्वे शांभवा यावद्विद्यातत्त्वे मन्त्रा इति, शांभवा इति शंभोः—परप्रकाशात्मन इमे, परप्रकाशनान्यथानुपपत्त्यावाप्ततत्तदात्म्यवृत्तयो भुवनादयो विश्वे भावा इत्यर्थः, यदुक्त प्राक्

'यान्युक्तानि पुराण्यमूनि विविधैर्भेदैर्यदेष्वन्वितं
रूपं भाति परं प्रकाशनिविडं देवः स एकः शिवः ।'

इति, शक्तिजा इति—अनाश्रिताद्याः, मन्त्रमहेशाद्यास्तु पूर्वमेवोक्ताः एवं च मन्त्रमहेशाद्यात्मनि स्वस्मिन् वर्गद्वये

'किं त्वान्तरदशोद्रेकात्सादाख्यं तत्त्वमादितः ।
बहिर्भावपरत्वे तु •परतः पारमेश्वरम् ॥

इत्याद्युक्तयुक्त्या यदा आन्तरदशोद्रिक्तत्वादिकमनुयापि रूपमाभासते तदभिप्रायेणात्र 'सदाशिवतत्त्वमीश्वरतत्वं च' इत्युक्तं, न पुनरधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण—सदैवान्तारूपतया शिवत्वस्य भासनात् वहीरूपतया चैश्वर्यस्यैव परिस्फुरणात्, एवं हि ब्रह्मादीनामपि पृथक्तत्त्वपरिगणनं प्राप्नुयात्, अन्यथा हि एषां कारणत्वस्याविशेषात् अर्धजरतीयं स्यात्, तथात्वे च पृथिव्यधिष्ठातृत्वात् सार्वभौमस्यापि राज्ञः तत्त्वान्तरत्वं प्रसज्येत्, न चैवम्, इति यथोक्तमेव युक्तम् ॥ ५४ ॥

तदाह

तेन यत्प्राहुराख्यानसादृश्येन विडम्बिताः ॥ ५५ ॥
गुरूपासां विनैवात्तपुस्तकाभोष्टदृष्टयः ।
ब्रह्मा निवृत्त्यधिपतिः पृथक्तत्त्वं न गण्यते ॥ ५६ ॥
सदाशिवाद्यास्तु पृथग् गण्यन्त इति को नयः ।
ब्रह्मविष्णुहरेशानसुशिवानाश्रितात्मनि ॥ ५७ ॥
षट्के कारणसंज्ञेऽर्धजरतीयमियं कुतः ।
इति तन्मूलतो ध्वस्तं गणितं नहि कारणम् ॥ ५८ ॥
यथा पृथिव्यधिपतिर्नृपस्तत्त्वान्तरं नहि ।
तथा तत्तत्कलेशानः पृथक् तत्त्वान्तरं कथम् ॥ ५९ ॥

आख्यानसादृश्येनेति—सदाशिवादीति नामसादृश्येन ॥ ५६-५९ ॥

एतदेवाधिकावापेनोपसंहरति

तदेवं पञ्चकमिदं शुद्धोऽध्वा परिभाष्यते ।
तत्र पाक्षाच्छिवेच्छैव कर्त्र्याभासितभेदिका ॥ ६० ॥

ननु यद्येवं तदशुद्धेऽध्वनि कः कर्ता ? इत्याशंक्याह

ईश्वरेच्छावशक्षुब्धभोगलोलिकचिद्गणान् ।
संविभक्तुमघोरेशः सृजतीह सितेतरम् ॥ ६१ ॥

ईश्वरस्य—समन्तरोक्तस्य शुद्धस्वातन्त्र्यमयस्य इच्छावशेन क्षुब्धा

'क्षोभोऽस्य लोलिकाख्यस्य सहकारितया स्फुटम् ।
तिष्ठासा योग्यतोन्मुख्यमीश्वरेच्छावशाच्च तत् ॥'

इत्यादिवक्ष्यमाणनीत्या कार्मस्य मलस्य सहकारितायामुन्मुखी भोग-लोलिका—अभिलाषात्मकमाणवं मलं, यस्यैवंविधो यश्चिद्गणः-संकुचित आत्मवर्गस्तं संविभक्तुं—तत्तद्भोगसाधनसंसिद्ध्या संविभागं कर्तुमघोरेशो—मन्त्रमहेश्वराणां प्रथमः अन्यत्रानन्तशब्दवाच्यः सितेतरम्—अशुद्धमध्वानम्, इह—अस्मद्दर्शने; सृजति—मायासंक्षोभपुरःसरं कलादिक्षित्यन्तेन वैचित्र्येणावभासयति बहिरित्यर्थः, तदुक्तम्

'ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते ।
भोगसाधनसंसिद्ध्यै भोगेच्छोरस्य मन्त्रराट् ॥
जगदुत्पादयामास मायामाविश्य शक्तिभिः ।'

इति । तथा

शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।

इति ॥ ६१ ॥

ननु

'देवादीनां च सर्वेषां भाविनां त्रिविधं मलम् ।
तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम् ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या सर्वत्र मलस्य त्रैविध्येऽपि मुख्यतया कार्मस्यैव संसार-कारणत्वम्, इह पुनः सृष्टिहेतुत्वाभिधानेन लोलिकाया इति, किमेतत्, इत्याशङ्क्याह

अणूनां लोलिका नाम निष्कर्मा याभिलाषिता ।
अपूर्णमन्यताज्ञानं मलं सावच्छिदोज्झिता ॥ ६२ ॥

या नामाणूनां निष्कर्मा—क्रियारूपत्वाभावात् इच्छामात्रस्वभावाभि-लाषिता सा प्रतिनियतविषयाभादवच्छिदोज्झिता लोलिका—स्वात्मनि साकांक्षतेव, अत एवापूर्णमन्यता, अत एव पूर्णज्ञानात्मकस्वरूपाख्यातेर-ज्ञानं—संकुचितज्ञानम्, अत एव स्वस्वरूपापहान्या मलम्

'स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।
द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहनितः ॥'

इत्याद्युक्त्या द्विप्रकारमाणवाख्यं सर्वत्रैवोच्यते इत्यर्थः, एवं कार्मस्यैव मलस्य मुख्यतया संसारकारणत्वेऽपि एतदेवेह प्राधान्येनोक्तं—यत्तस्यापीदं कारणमिति, यदुक्तम्

'निमित्तमभिलाषाख्यम् ....।'

इति, इयमेवाणूनामणुताया योग्यता, यत्—तस्यां सत्यां तत्तदवच्छेदपात्रत्वमेषामुदियात् ॥ ६२ ॥

तदाह

योग्यतामात्रमेवैतद्भाव्यवच्छेदसंग्रहे ।
मलस्तेनास्य न पृथक्तत्त्वभावोऽस्ति रागवत् ॥ ६३ ॥

योग्यतामात्रमिति—साक्षादवच्छेदाधायित्वाभावेन, अस्येति—मलस्य, इह खलु वस्तुना वस्त्ववच्छिद्यते वस्तुन एव च पृथक्तत्त्वभावो भवेत्, न चैतद्वस्तु किंचित्, अपि तु पूर्णस्वरूपस्याख्यातिमात्रम् इति युक्तमुक्तम्—तत्तदवच्छेदसंग्रहे योग्यतामात्रमेव एतन्मलमिति ॥ ६३ ॥

ननु सांख्येन वैराग्यलक्षणो बुद्धिधर्मो रागः तत्तद्विषयाभिलाषस्वभावोऽभ्युपगतः, इति किमनेनान्येनेवंविधेन रागतत्त्वेन मलेन च प्रयोजनम् ? इत्याशङ्क्याह

निरवच्छेदकर्मांशमात्रावच्छेदतस्तु सा ।
रागः पुंसि धियो धर्मः कर्मभेदविचित्रता ॥ ६४ ॥

निरवच्छेदेति निर्विशेषः, तेन सा लोलिकैव 'किंचिन्मे भूयात्' इति सामान्याकारविषयमात्रावच्छिन्ना पुंधर्मत्वेनाभिमतो रागो, यः कञ्चुकपञ्चकान्तस्तत्त्वान्तरेण सर्वत्र परिगणितः, बुद्धिधर्मस्तु तस्यैव बहिष्पर्यन्ततया प्रसरणं, येन तत्तद्विषयभेदवैचित्र्येण बुभुक्षापिपासास्त्रीसंबुभुक्षादिलक्षणोऽयमध्यवसायः समुदियात् ॥ ६४ ॥

आणवे पुनः सामान्येनैषणीयविषयोल्लेखतोन्मुखतामात्रं, यतोऽयमेवंविधः समुल्लासः, तदाह

अपूर्णमन्यता चेयं तथारूपावभासनम् ।

चो हेतौ, यस्मादियमपूर्णमन्यताणवमललक्षणा, तथा पुंबुद्धिधर्मतयाभिमतस्य रागावैराग्यात्मनो रूपस्य अवभासनं—तथा तथा सैवावभासत

इत्यर्थः, अत एवैतदाणवेऽङ्कुरितप्रायं, रागे मुकुलितं; वुद्धौ पुनः फुल्लं फलितं च, इत्यलमवान्तरेण वहुना ॥

ननु स्वतन्त्रो बोध एव परमार्थ, इत्यस्मत्सिद्धान्तः, तत्तदतिरिक्तः कुतोऽयं मलो नाम ? इत्याशङ्क्याह

स्वतन्त्रस्य शिवस्येच्छा घटरूपो यथा घटः ॥ ६५ ॥
स्वात्मप्रच्छादनेच्छैव वस्तुभूतस्तथा मलः ।

वस्तुभूत इति—प्रच्छन्नात्मरूपत्वात्, इह खलु परमेश्वरः पूर्णज्ञान-क्रियात्मकं स्वं स्वरूपं स्वेच्छया प्रच्छाद्य संकुचितात्मतामवभासयेत्, अतश्च संकुचितमेव ज्ञानमस्य रूपमिति सर्वत्रोद्घोष्यते, तदुक्तम्

'मलमज्ञानमिच्छन्ति....... ....।'

इति ॥ ६५ ॥

नन्वखण्डः पर एव प्रकाशः समस्ति, इति तदतिरेकेण कथंकारमयं मलो नाम वस्तुरूपतामियात् ? इत्याशङ्क्याह

यथैवाव्यतिरिक्तस्य धरादेर्भावितात्मता ॥ ६६ ॥
तथैवास्येति शास्त्रेषु व्यतिरिक्तः स्थितो मलः ।

अस्येति—मलस्य, इतीति—वस्तुतः परप्रकाशाव्यतिरिक्तत्वेऽपि धरादिवत् व्यतिरिक्ततयास्य भानात्, शास्त्रेष्विति—स्वायम्भुवादिषु,

'अथानादिर्मलः पुंसा पशुत्वं परिकीर्तितम् ।'

इति, तथा

'प्रोक्तो येन मलं ज्ञानं मलस्तद्भिन्नलक्षणः ।'

इति, तथा

'............ततः पुसा मलः स्मृतः ।'

इति, अत एवास्य व्यतिरिक्ततयावभासनं नाम नापूर्वं किंचित्, येनात्र न परेषां संरम्भः श्लाघ्यतामियात्, स्वातन्त्र्येण हि अस्य व्यतिरिक्ततत्वे स श्लाघ्यः स्यात् ॥ ६६ ॥

न चैवमित्याह

व्यतिरिक्तः स्वतन्त्रस्तु न कोऽपि शकटादिवत् ॥ ६७ ॥

इह शकटादयः पदार्था बहिर्यथा—परस्परं स्वातन्त्र्येण व्यतिरिक्ताः स्थिता न तथायं—परप्रकाशापेक्षयास्य भेदेन भानायोगात्, एवं हि स द्वितीयः संनिहितः, इत्येतावतैव आत्मनां रूपामिश्रणेऽपि आणवरूपामशुद्धि विदध्यात्, इति व्यापकतया तत्संनिधानस्याविशेषात् शिवमुक्ताणूनपि किं न आवृणुयादित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

तत्सद्वितीया साशुद्धिः शिवमुक्ताणुगा न किम् ।

ननु व्यापकोऽपि मलः प्रतिपुरुषमेकैकया शक्त्या ज्ञानक्रियात्मकं स्वरूपमावृणुयात्, यदाहुः

'मलशक्तयो विभिन्नाः प्रत्यात्मानं च तद्गुणावरिकाः ।'

इति, ततश्चायं परिणामवैचित्र्यात् यं प्रत्यावारिकयाः शक्तेः तन्निवृत्तिपरिणामं भजते तं प्रति न संनिदध्यात्, इति—न मुक्ताणूनपि आवृणुयात्, शिवं प्रत्यस्य पुनरावारकत्वमेव नास्ति—तस्यानादिशुद्धबोधरूपत्वात् ॥

तदाह

मलस्य रोद्ध्री काप्यस्ति शक्तिः सा चाप्यमुक्तगा ॥ ६८ ॥

इति न्यायोज्झितो वादः श्रद्धामात्रैककल्पितः ।

अमुक्तगेति—न पुनर्मुक्ताणुगा शिवगा वा, इति मलस्य च शक्तिरपि अभ्युपगम्यमाना तद्वदेव संनिधिमात्रेणावारिका, इत्युक्त एव दोषः, आवारकत्वे हि अस्याः सर्वमेवावार्यं स्यात्, न वा किंचित्, इति कुतोऽयं नैयत्येनावसायः, नहि वस्तु भवत्पक्षपाति स्यात् 'यत्किंचिदावृणुयात् किंचिन्न' इति नहि नीलं कस्यचिदप्यनीलं भवेदिति भावः, अथानेकास्ता इति परिणामवैचित्र्यात् काचित् कंचित् रुणद्धि, न वा, येन मुक्तामुक्तविभागः ? इति चेत्—नैतत्, इह खलु सर्वंपदार्थानां तत्तत्कार्यान्यथानुपपत्त्या शक्तिः परिकल्प्यते, यथा—वह्नेर्दाहान्यथानुपपत्त्या दाहिका शक्तिः, सा च पदार्थस्यात्मैव, किं तु व्यापारभेदादारोपभेदः, यदाहुः

'फलभेदादारोपितभेदः पदार्थात्मा शक्तिः ।'

इति अत एव चास्या व्यापारभेदात् भेदो—येनानेकशक्तियोगी 'पदार्थं' इत्युच्यते, यथा वह्नेर्दहनपचनाद्यनेकव्यापारयोगात् 'दाहिका पाचिका' इत्येवमाद्या अनेकाः शक्तयः, स्वतः पुनरेकैकस्याः शक्तेर्भेदो न युक्तः—

स्वरूपाविशेषात्, व्यापारस्य चैकत्वात्, प्रमाणन्तरस्याप्यभावात् दृष्टसिद्धये हि अदृष्टं कल्प्यं, तच्चैकया शक्त्या सिद्धम्, इति किमदृष्टभेदकल्पनायासेन, एवं मलस्यापि यद्यावरणव्यापारे शक्तिरस्ति तत्सर्वमेवावृणुयात्, किमस्याभेदेन—येनैक्यं स्यात्, अत एव मलस्यापि कापि रोद्ध्री शक्तिरस्ति इत्येकवचनेनैव निर्देशः, अत उक्तम् 'एष न्यायोज्झित' इत्यादि, मलस्य च परिणामयोगात् जडस्य रोधिका शक्तिरभ्युपगम्यमाना स्वयं तावज्जाड्यादेव न प्रवर्तते तथात्वेन 'अमुमावृणुयादमुं न' इत्यभिसंधानाभावाद्विश्वमपि प्रति प्रवृत्ता स्यात्—येन सर्व एवावृता भवेयुः, एवं चश्वरेऽपि किं प्रमाणं—यः शुद्धबोधस्वभाव एवासाविति, न चायमानादिशुद्धबोधस्वाभावः, इति वक्तुं युक्तम्—अनादेरेव तन्निरोधकत्वस्य विचारयितुमुपक्रान्तत्वात् ॥

तदेवाह

रोद्ध्री शक्तिर्जडस्यासौ स्वयं नैव प्रवर्तते ॥ ६९ ॥
स्वयं प्रवृत्तौ विश्वं स्यात्तथा चेशनिका प्रमा ।

इहाचेतनश्चेतनाधिष्ठित एव प्रवर्तते, इति तावदविवादः, ततश्च परमेश्वर एव तच्छक्तिं तथा प्रेरयेत् इति चेत्तदपि न इत्याह

मलस्य रोद्ध्रीं तां शक्तिमीशश्चेत्संयुनक्ति तत् ॥ ७० ॥
कीदृशं प्रत्यणुमिति प्रश्ने नास्त्युत्तरं वचः ।

कीदृशमिति—किं निर्मलं समलं वा, तत्राद्ये पक्षे मुक्ताणून्प्रति तां सन्नियुञ्ज्यात्, येन—सर्वदैव संसारः, द्वितीयस्मिन्पुनर्व्यर्थस्तन्नियोगः—तत्पूर्वमपि तस्य मलयोगात्, तदुभयथापि तन्नियोगो न युज्यतेः इत्यत्र प्रतिसमाधानं न विद्यते इत्युक्तं 'नास्त्युत्तरं वच' इति, मलेन च घटस्येव पटादिनावार्यस्याणुवर्गस्यावृत्वेऽपि न स्वरूपं विशिष्यते, अपि तु तद्विषयं ज्ञातुर्ज्ञानं विहन्यते, तथात्वे च शिवस्यैवासौ मलो भवेत्, यदस्य तद्विषयमनेन ज्ञानमावृतमिति ॥

तदाह

मलश्चावरणं तच्च नावार्यस्य विशेषकम् ॥ ७१ ॥
अपलम्भं विहन्त्येतद्घटस्येव पटावृतिः ।
मलेनावृतरूपाणामणूनां यत्सतत्त्वकम् ॥ ७२ ॥

शिव एव च तत्पश्येत्तस्यैवासो मलो भवेत् ।

ननु यद्येवं तर्हि मलेन ज्ञत्वकर्तृत्वात्मकस्वरूपावरणाच्छिवस्याणूनां च स्वरूपनाश एव कृतो भवेत् ? इत्याह

विभोर्ज्ञानक्रियामात्रसारस्याणुगणस्य च ।। ७३ ।।

तदभावो मलो रूपध्वंसायैव प्रकल्पते ।

सारस्येति—तदेकरूपस्येत्यर्थः’ तदभाव इति—ज्ञानक्रिययोरभावकारित्वात् ॥ ७३ ॥

ननु शिवस्याणूनां च ज्ञानक्रिये नाम धर्मः, किं तु असौ समवेतः, तस्य चेन्मलेनापहस्तनं कृतं तावता धर्मिणः किं वृत्तं—यत्तस्य स्वरूपध्वंसो भवेत् ? इत्याशंक्याह

धर्माद्धर्मिणि यो भेदः समवायेन चैकता ।। ७४ ।।

न तद्भुवद्भिरुदितं कणभोजनशिष्यवत् ।

यदुक्तं प्राक्

‘पारमेश्वरशास्त्रे हि न काणादादिदृष्टिवत् ।
शक्तीनां धर्मरूपाणामाश्रयः कोऽपि कथ्यते ।।’

इति, एतच्च तत्रैव निरूपितमिति—तत एवावधार्यम् इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् न पुनरायस्तम्, ततश्च संविन्मात्ररूपात् शिवादणुवर्गाद्वा ज्ञानक्रिययोः नाधिकं किंचिद्रूपमिति भवतां मतम्, यदुक्तम्

‘क्रियाधिकाः शक्तयस्ताः संविद्रूपाधिका नहि ।’

इति, एवं च तेषां मलेन तदपहस्तनात् स्वरूपनाश एव कृतो भवेत्, इति इति युक्तमुक्तं ‘विभोरणूनां च मलो रूपध्वंसायैव प्रकल्पते’ इति ॥ ७४ ॥

ननु रूपानपहस्तनेऽपि यथा चक्षुरादेः पटलादिरावरणं, तथैवेहापि भविष्यति ? इत्याशङ्क्याह

नामूर्तेन न मूर्तेन प्रावरीतुं च शक्यते ।। ७५ ।।

ज्ञानं चाक्षुषरश्मीनां तथाभावे सरत्यपि ।

ज्ञानमिति—अमूर्तशुद्धचित्स्वभावात्मरूपं न चैवंविधस्य आत्मज्ञानस्यामूर्तेन मूर्तेन वा केनचिदावरणं युक्तम्—अमूर्तस्यावरीतुमशक्यत्वात्, तथाभाव इति—प्रावरीतुं शक्यते. चक्षुःसूर्यादिरश्मीनां हि भौतिकत्वान्मूर्तत्वम्, इति मूर्तः पटलाभ्रादिभिस्तद्युज्यते एवेत्याशयः ॥ ७५ ॥

नन्वसौ अमूर्तोऽस्तु मूर्तो वा, कोऽभिनिवेशः, स पुनरावरणायायातोऽस्य ज्ञातृस्वभावत्वात् ज्ञेयो भवेत्. तथाभूतश्चासौ ताटस्थ्यमवलम्बते भवन्मते ज्ञातृज्ञेयभावस्यैवंरूपत्वात्. एवं च अस्य स्वरूपमावरीतुं न शक्नुयात्—भिन्नवृत्तित्वात् ततश्चासौ निर्मलत्वात् पूर्णज्ञानक्रिय एव, इति—सर्वः सर्वज्ञो भवेत् ? तदाह

स एव च मलो मूर्तः किं ज्ञानेन न वेद्यते ॥ ७६ ॥

सर्वगेण ततः सर्वः सर्वज्ञत्वं न किं भजेत् ।

मलो मूर्त इत्यकारप्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यां योज्यं, सर्वगेणेति—मलानावृतत्वात् व्यापकेन सर्वज्ञेन चेत्यर्थः, तत इति—ज्ञत्वस्वभावस्यानिरोधात्, सर्व इति—अणुवर्गः ॥ ७६ ॥

ननु तमसः प्रकाशाभावमात्रमयत्वात् अमूर्तस्यापि प्रकाशं प्रत्यावारकत्वं दृष्टम्, एवं मलस्यापि भविष्यति ? इति चेत्—तदपि नेत्याह

यश्च ध्वान्तात्प्रकाशस्यावृतिस्तत्प्रतिघातिभिः ॥ ७७ ॥

मूर्तानां प्रतिघस्तेजोऽणूनां नामूर्त ईदृशम् ।

केचिद्धि प्रकाशाभावमात्रं तमः प्रतिपन्नाः, अन्ये 'प्रकाशाभावव्यञ्जनीयमारोपितं नीलिममात्रं हि मूर्तिः', इति, एवमप्यनेनावस्थितस्य प्रकाशस्यावृतिः कार्या, अपि तु स्थितेरेव प्रतिबन्धः—तन्मूर्तत्वात् प्रतिघातिभिस्तमःपरमाणुभिर्मूर्तानां प्रतिहननमेव क्रियते—इत्यनयोः प्रतिघात्यप्रतिघातकभावो नावार्यावारकभाव इति नायमत्र दृष्टान्तः ॥ ७७ ॥

नन्वचेतनश्चेतनाधिष्ठितः सन् यदि किंचित् कुर्यात् तदस्तु, को दोषः, चेतनमेव पुनरावरीतुं कुतोऽस्य सामर्थ्यमस्ति ? इत्याह

न च चेतनमात्मानमस्वतन्त्रो मलः क्षमः ॥ ७८ ॥

आवरीतुं .... ।

मद्यवत्, इति चेत्, तदपि नेह समानमित्याह

..............न वाच्यं च मद्यावृतिनिदर्शनम् ।

न खलु जडं मद्याद्यपि स्वयं चेतनमात्मानमावृणुयात् किन्तु चेतनाधिष्ठितं, नहि अचेतनं चेतनप्रेरणामन्तरेण किंचिदपि कर्तुं शक्नुयात् ॥७८॥

तथा च भवन्त एवेत्याह

उक्तं भवद्भिरेवेत्थं जडः कर्ता नहि स्वयम् ॥ ७९ ॥

स्वतन्त्रस्येश्वरस्यैताः शक्तयः प्रेरिकाः किल ।

तदुक्तं 'जडस्य स्वतः प्रवृत्तौ निवृत्तौ च सामर्थ्यं नास्ति' इत्युक्तम्, अतः पाशानामपि ईश्वर एव तदा निवर्तकत्वात् पुंभ्यो मोक्षदो—रज्ज्वादिबद्धमेषादिवदिति' इत्यादि ॥ ७९ ॥

ततः किम् ? इत्याशङ्क्याह

अतः कर्मविपाकज्ञप्रभुशक्तिबलेरितम् ॥ ८० ॥

मद्यं सूते मदं दुःखसुखमोहफलात्मकम् ।

तेन जडमपि मद्यादि परमेश्वरशक्तिप्रेरणया चेतनमात्मानमावृत्य मदयेत्, किन्तु गृहीतसंकोचं प्राणादिमयं, न तु शुद्धचित्स्वभावं–तस्योक्तयुक्तया-वरीतुमशक्यत्वात् ॥ ८० ॥

नन्वेवं मलोऽपि स्वतन्त्रेश्वरशक्तिप्रेरितमेव चेतनमणुवर्गमावृणुयात् ? इत्याशङ्क्याह

न चेशप्रेरितः पुंसो मल आवृणुयाद्यतः ॥ ८१ ॥

निर्मले पुंसि नेशस्य प्रेरकत्वं तथोचितम् ।

इह अनादित्वेऽपि मलस्य बन्धकतायामवश्यमीश्वरप्रेरणमादितरमुपयुक्तम्—अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानं विना कार्यकारित्वाभावात्, अतश्चासौ परमेश्वरः कान् प्रति बन्धनाय मलं प्रेरयेत्–किं समलान् उत निर्मलान्, तत्राद्ये पक्षे व्यर्थं तत्प्रेरणं–तत्पूर्वमपि तेषां मलयोगात्, द्वितीयस्मिन् अशक्य मुक्ताणून् प्रत्यपि प्रसङ्गात्, अत एवोक्तम्

'ईशस्य निर्मले पुंसि प्रेरकत्वं हि नोचितम् ।'

इति, प्रत्युत पूर्णज्ञानक्रियात्मनो नैर्मल्यस्याविशेषात् परमेश्वरोऽणवश्च

परस्परस्य निरोधाय मलं नियुञ्जीरन्, अणव एव वा परमेश्वरं प्रति–यदेका-पेक्षया भूयसां सामर्थ्यातिशयः, यदाहुः

'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ।'

इति ॥ ८१ ॥

तदाह

तुल्ये निर्मलभावे च प्रेरयेयुर्न ते कथम् ॥ ८२ ॥
तमीशं प्रति युक्तं यद् भूयसां स्यात्सधर्मता ।

इदानीमेतदुपसंहरन् प्रकृतमेवानुसरति

तेन स्वरूपस्वातन्त्र्यमात्रं मलविजृम्भितम् ॥ ८३ ॥
निर्णीतं विततं चैतन्मयान्यत्रेत्यलं पुनः ।

अन्यत्रेति प्रथमाह्निकादौ, अत एव पुनरित्युक्तम् ॥

न चास्य क्वचिदपि विगीततास्तीत्याह ।

मलोऽभिलाषश्चाज्ञानमविद्या लोलिकाप्रथा ॥ ८४ ॥
भवदोषोऽनुप्लवश्च ग्लानिः शोषो विमूढता ।
अहंममात्मतातङ्को मायाशक्तिरथावृतिः ॥ ८५ ॥
दोषबीजं पशुत्वं च संसाराङ्कुरकारणम् ।
इत्याद्यन्वर्थसंज्ञाभिस्तत्र तत्रैष भण्यते ॥ ८६ ॥

नन्वसावनुगतोऽर्थः कः ? इत्याशङ्क्याह ।

अस्मिन् सति भवति भवो दुष्टो भेदात्मनेति भवदोषः ।
मञ्चवदस्मिन् दुःखस्रोतोऽणून् वहति यत्प्लवस्तेन ॥ ८७ ॥

भवदोष इति तत्कारित्वात्, मञ्चवदिति 'तत्र तस्येव' इति सप्तम्यन्तोप-मानं, प्लव इति तात्कर्म्यात् ॥ ८७ ॥

नन्वेवं सर्वस्यानुगतोऽर्थः किं न दर्शितः ? इत्याशंक्याह

शेषास्तु सुगमरूपाः शब्दास्तत्रार्थमूहयेदुचितम् ।

अत एवास्माभिरपि ग्रन्थविस्तरभयादेतन्न व्याकृतम्, इति स्वयमेवाभ्यूह्यम् ॥

नन्वत्र संसाराङ्कुरकारणमित्यत्र कः सुगमोऽनुगमः—किं संसार एवाङ्कुर उत संसारस्याङ्कुरस्तस्य कारणमिति ? इत्याशङ्कामपनुदन् प्रकृतप्रमेयसंगतिसंदर्शनपुरःसरं क्रमप्राप्तं कार्ममलं प्रस्तौति

संसारकारणं कर्म संसाराङ्कुर उच्यते ॥ ८८ ॥

चतुर्दशविधं भूतवैचित्र्यं कर्मजं यतः ।

कर्मणः संसारकारणत्वे द्वितीयमर्धं हेतुः, तेन संसारस्य

'शरीरभुवनाकारं मायीय परिकीर्तितम् ।'

इत्यादिना निरूपितस्य मायीयमलस्याङ्कुर इवाङ्कुरः कारणं—कार्ममलं, तस्यापि कारणमाणवमिति, यदुक्तम्

'मलः कर्मनिमित्तं तु नैमित्तिकमतः परम् ।'

इति ।

'निमित्तमभिलाषाख्यम् .... ।'

इति च ॥ ८८ ॥

एवं यतः कर्मवशादेव विचित्रः संसारः समुद्भवेत् अतः सर्वेषां तदुच्छेदायैव यत्न इत्याह ।

अत एव सांख्ययोगपाञ्चरात्रादिशासने ॥ ८९ ॥

अहंममेति संत्यागो नैष्कर्म्यायोपदिश्यते ।

शासन इति—शास्त्रे, इदं हि तत्रोपदिष्टं—यत् यः कश्चित्परब्रह्मणि आहितचित्तः सर्वमपि कुर्वन् 'नाहं किंचित् करोमि' इत्याभिमानादहन्तां संत्यजेत्, तत्र च सङ्गाभावात् 'न ममानेन कृतेन कश्चिदर्थः' इति ममताग्रहमपि, स नैष्कर्म्यं प्राप्नुयात्—येनास्य तदेकनिमित्तः संसार एव न भवेदिति, यद्गीतम्,

'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कामः फलेष्वपि ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥'

इति ।

'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ।।'

इति ।

'योगयुक्तो विशुद्धात्मा विदितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।।
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।'

इति ।

'ब्रह्माण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।।'

इति च ।। ८९ ।।

ननु यद्येवं तर्हि मुक्त एवासौ ? इत्याशङ्क्याह

निष्कर्मा हि स्थिते मूलमलेऽप्यज्ञाननामनि ।। ९० ।।
वैचित्र्यकारणाभावान्नोर्ध्वं सरति नाप्यधः ।
केवलं पारिमित्येन शिवाभेदमसंस्पृशन् ।। ९१ ।।
विज्ञानकेवली प्रोक्तः शुद्धचिन्मात्रसंस्थितः ।

अपिश्चार्थे भिन्नक्रमः, तेन 'निष्कर्मापि' इति, ऊर्ध्वमिति–शुद्धमध्वानं, न संसरति–अज्ञाननाम्नो मूलमलस्याणवस्य अवस्थानात्, नाप्यधः–शुद्धेतरं,–वैचित्र्यकारणस्य कार्ममलस्याभावात्, केवलमसौ

'मायोर्ध्वे शुद्धविद्याधः सन्ति विज्ञानकेवलाः ।'

इत्याद्युक्तयुक्त्या शुद्धाशुद्धाध्वमध्यवर्ती शुद्धबोधैकस्वभावोऽपि, स्वातन्त्र्यहानेः--आणवमलांशकृतस्य स्वरूपसंकोचस्य संभवात्, पारिमित्येन—स्वातन्त्र्यावियुक्तबोधस्वभावपरमेश्वराविभेदमप्राप्नुवन्, विज्ञानकेवली—विज्ञानं बोधात्मकं रूपं केवलं स्वातन्त्र्यरहितमस्य इति, प्रकर्षेणोक्तः,—सर्वत्रोद्घोषित इत्यर्थः, यदुक्तम्

'शुद्धबोधात्मकत्वेऽपि येषां नोत्तमकर्तृता ।
निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना भर्त्रा ते कर्तृतात्ययात् ।।
बोधादिलक्षणैक्येऽपि येषामन्योन्यभिन्नता ।
तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ।।'

इति ।। ९१ ।।

ननु अस्य किं सर्वदैव शिवाभेदासंस्पर्शः, उत न ? इत्याशंक्याह

स पुनः शांभवेच्छातः शिवाभेदं परामृशन् ॥ ९२ ॥

क्रमान्मन्त्रेशतन्नेतृरूपो याति शिवात्मताम् ।

क्रमादिति—शिवाभेदपरामर्शस्य तारतम्यातिशयात्, अत एव तद्दार्ढ्यातिशयात् अक्रमेणापि मन्त्रमहेश्वरत्वमस्य भवेदिति भावः, तदुक्तम्

'स सिसृक्षुर्जगत्सृष्टेरादावेव निजेच्छया ।
. विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलान् ॥

इति । ईशा–मन्त्रेश्वराः, तन्नेतारो–मन्त्रमहेश्वराः इति ॥ ९२ ॥

नन्वस्ति तावद्विज्ञानाकलस्याणवो मलः, स च कर्मणः कारणं, तत्कथमसौ स्वकार्यं न जनयेत्–येनास्य पुनः पुनः संसारित्वमेव स्यात्, प्रत्युत मन्त्रादिक्रमेण शिवात्मतां याति, इति कस्मादुक्तम् ? इति गर्भीकृताशङ्काशङ्कान्तरमाशङ्कते

ननु कारणमेतस्य कर्मणश्चेन्मलः कथम् ॥ ९३ ॥

स विज्ञानकलस्यापि न सूते कर्मसंततिम् ।

एतदेव प्रतिविधत्ते

मैवं स हि मलो ज्ञानाकले दिध्वंसिषुः कथम् ॥ ९४ ॥

हेतुः स्याद्ध्वंसमानत्वं स्वातन्त्र्यादेव चोद्भवेत् ।

दिध्वंसिषुरिति ।

'स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।'

इत्याद्युक्त्या देहाद्यहंभावाभिमानस्वभावभेदान्तरखण्डनात्, अत एव स्वकार्यजननासामर्थ्यात् कथं हेतुः स्यादित्युक्तम्, प्रत्युतास्य ध्वंसोन्मुखतात्मना स्वमहिम्ना ध्वंसमानत्वमेव तन्नान्तरीयकं ध्वस्तत्वमेव वोदियात्, नहि निनंक्षु बीजं पुनः प्ररोहमियात्, नापि अस्य नश्यत्तायां नष्टतायां वा निनंक्षुत्वादेव अन्यत् किंचिदपेक्षणीयं संभवेत् ॥

अनेनैव चाभिप्रायेण विज्ञानाकलादिक्रमकल्पना सर्वत्र कृतेत्याह ।

दिध्वंसिषुध्वंसमानध्वस्ताख्यासु तिसृष्वथ ॥ ९५ ॥

दशास्वन्तः कृतावस्थान्तरासु स्वकर्मस्थितेः ।
विज्ञानाकलमन्त्रेशतदीशादित्वकल्पना ॥ ९६ ॥

अवस्थान्तराणीति–किंचिद्ध्वंसमानत्वकिंचिद्ध्वस्तत्वादिरूपाणि, एतदन्तःकारे च हेतुः स्वकर्मस्थितेरिति, नहि दिध्वंसिपुतादिदशानन्तरं झटित्येवाखण्डतया ध्वंसमानत्वं ध्वस्तत्वं वा प्रादुर्भवेदिति भावः। तेनात्र पञ्चस्वप्यासु दशासु यथासंख्येन विज्ञानाकलादिरूपत्वं कल्पितमिति, ईशाः–मन्त्रेश्वराः, तदीशाः–मन्त्रमहेश्वराः, आदिः-आदिसिद्धः शिवः, अन्यथा हि तदीशादिकल्पनेत्येव स्यात्, एवं च आसामवस्थानां भेदात् सुषुप्ततुर्ययोरपि अनेकरूपत्वमित्यर्थसिद्धम् ॥ ९६ ॥

अत आह

ततश्च सुप्ते तुर्ये च वक्ष्यते बहुभेदता ।

तस्माद्युक्तमुक्तम्—दिध्वंसिपुर्मूलमलः कर्मणो न निमित्तमिति ॥

तदेवाह

अतः प्रध्वंसनौन्मुख्यखिलीभूतस्वशक्तिकः ॥ ९७ ॥
कर्मणो हेतुतामेतु मलः कथमिवोच्यताम् ।

खिलीभूत इति—अखण्डशक्तिः पुनः कर्मणो हेतुतां यायादित्याशयः, एतच्च अभ्युपगम्योक्तम् ॥

वस्तुतस्तु मलस्यैतन्न घटते इत्याह

किं च कर्मापि न मलाद्यतः कर्म क्रियात्मकम् ॥ ९८ ॥
क्रिया च कर्तृतारूपात् स्वातन्त्र्यान्न पुनर्मलात् ।

मलादिति–अकर्तृतात्मकास्वातन्त्र्यरूपादित्यर्थः। कर्तृकर्मत्वतत्त्व एव च कार्यकारणभावः, इति समनन्तरमेवोपपादितम् ॥ ९८ ॥

ननु यद्येवं तत्कथं

'मलमज्ञानमिच्छन्ति संसाराङ्कुरकारणम् ।'

इत्याद्युक्तम् ? इत्याशङ्क्याह

या त्वस्य कर्मणश्चित्रफलदत्वेन कर्मता ॥ ९९ ॥

प्रसिद्धा सा न संकोचं विनात्मनि मलश्च सः ।

सेति—चित्रफलप्रदत्वेन कर्मता, स इति—संकोचः, तेन सकोचं विनास्य न तत्तत्फलदाने सामर्थ्यं, संकोच एव मल इत्यस्य तत्कारणत्वमुपचरितं, संकुचितो हि भोक्ता शुभाशुभाद्यात्मकं भिन्नं सत् फलमात्मनि भोग्यत्वेनाभिमनुते, येन—देवमनुष्यादिविचित्ररूपतयास्य अवस्थानम् ॥९९॥

तदाह

विचित्रं हि फलं भिन्नं भोग्यत्वेनाभिमन्यते ॥१००॥
भोक्तुर्यात्मनि तेनेयं भेदरूपा व्यवस्थितिः ।

अतश्च नास्य स्वसंपत्तावुपादानं सहकारि वा कारणं मलः, किन्तु कार्यकरणे हस्तावलम्बनप्रायः इत्याह

इति स्वकार्यप्रसवे सहकारित्वमाश्रयन् ॥१०१॥
सामर्थ्यव्यञ्जकत्वेन कर्मणः कारणं मलः ।

नहि संकोचं विनास्य विचित्रफलदाने किंचित्सामर्थ्यमभिव्यज्यते इति भावः ॥ १०१ ॥

नन्वेवं विज्ञानाकलानामपि स्वातन्त्र्यसंकोचप्रयुक्तमलद्वययोगात् तत्र 'विज्ञानकेवलो मलैकयुक्त' इत्यादि दुष्येत् प्रत्युत 'तत्कर्मयुक्तः प्रलयकेवल' इत्याद्युक्त्या प्रलयकेवलित्वं प्रसजेत् ? इत्याशङ्क्ते

नन्वेवं कर्मसद्भावान्मलस्यापि स्थितेः कथम् ॥१०२॥
विज्ञानाकलता तस्य संकोचो ह्यस्ति तादृशः ।

केनेदमुक्तं—मलद्वययोगोऽस्येति, तदाह 'तस्येत्यादि' तादृश इति—प्राग्वदेव प्रलयाकलादिदशोचितः कर्मसामर्थ्यव्यञ्जनयोग्य इति यावत् ।१०२।

तदेव प्रतिविधत्ते

मैवमध्वस्तसंकोचोऽप्यसौ भावनया दृढम् ॥१०३॥
नाहं कर्तेति मन्वानः कर्मसंस्कारमुज्झति ।

भावनयेति 'अहं-ममेति' संन्यासादिरूपतया अतश्च अस्य नैष्कर्म्यान्न कार्ममलयोगः, इति स्थितं विज्ञानाकलत्वम् ॥ १०३ ॥

ननु संस्कारोच्छेदे पूर्वापरानुसंधानाभावो भवेदित्यस्य प्रमातृत्वमेव न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

फलिष्यतीदं कर्मेति या दृढा वृत्तिरात्मनि ॥१०४॥
स संस्कारः फलायेह न तु स्मरणकारणम् ।

दृढ इति—अनादित्वात्, द्विधा हि आत्मनि भावनात्मा वृत्त्यादिशब्दव्यपदेश्यः संस्कारः—सादिरनादिर्वा, नाद्यः--अनुभवाहितो यः प्रबोधबलात् प्रबुध्यमानः स्मरणकारणतया प्रमातुरनुसंधातृत्वं पुष्येत्, अन्यः पुनः कर्मवासनात्मा–यद्वशाद्विचित्रफलदायि कर्म स्यात् ॥ १०४ ॥

ननु कर्मसंस्कारश्चेदुच्छिन्नस्तावता कर्मणः किं वृत्तं, यदस्य तत्फलभागित्वं न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

अप्रध्वस्तेऽपि संकोचे नाहं कर्तेति भावनात् ॥१०५॥
न फलं क्षीवमूढादेः प्रायश्चित्तेऽथ वा कृते ।

अप्रध्वस्त इति—संनिहितेऽपि सहकारिणि इति यावत्, न फलमिति—सुकृतदुष्कृतात्मनः कर्मण इत्यर्थावसेयम्, नहि क्षीवमूढादेः 'इदमहं करोमि' इत्यनुसंधानमस्ति अननुसंधाय च कृतं कृतमेव न भवेदिति किं फलेत्, यदभिप्रायेणैव च

'............समुत्थायात् क्रियादयः ।'

इत्यादि अन्यैरुक्तम् । प्रायश्चित्तेऽपि कृते 'नाहमत्र कर्ता' इति निवृत्तिभावनात् तत्तद्विषयानुसंधानशैथिल्यादेव न तत्तत् फलदायि स्यात्, यदाहुः

'पापं कृत्वा तु संतप्य तस्मात्पापाद्विमुच्यते ।
नैवं कुर्यामहमिति निवृत्या तु स पूयते ॥'

इति ॥ १०५ ॥

नन्वेवं-सत्तया फलदाने कर्म न प्रयोजकं किन्तु अभिसंधानादित्यायातं ? सत्यमेतत्, इत्याह

यन्मयाद्य तपस्तप्तं तदस्मै स्यादिति स्फुटम् ॥१०६॥
अभिसंधिमतः कर्म न फलेदभिसन्धितः ।

स्फुटमिति—दाढर्येन, कर्मेति–तपोरूपं, न फलेदिति–कर्तुः तद्धि परस्मै स्तादित्यभिसंहितमिति कथं स्वत्र फलदायि स्यात्, यदाहुः

'नासमोहितं फलं भवति ।'

इति ॥ १०६ ॥

नन्वेवं कर्मफलयोर्वैयधिकरण्यात् कृतनाशाकृताभ्यागमचोद्यं कथङ्कारं परानुद्यते ? इत्याशङ्क्याह

तथाभिसंधानाख्यां तु मानसे कर्म संस्क्रियाम् ॥१०७॥

फलोपरक्तां विदधत्कल्पते फलसम्पदे ।

तपःप्रभृति हि कर्म तथा परत्रैव फलतु इत्यभिसंधानात्मकं मनसि संस्कारं समर्पयत् फलसम्पदे कल्पते—तथैव फलदानकुशलतामियादित्यर्थः, यथाभिसंधानमेव हि कर्मफलव्यवस्थेत्यभिप्रायः, यदाहुः

'यद्यथा चाभिसंधत्ते तत्तत्तस्य तथा फलेत् ।'

इति, ततश्च नैतच्चोद्यं तद्धि एवं भवेत् यदि स्वत्रैव फलाभिसंधाने परत्र फलेदिति ॥ १०७ ॥

नन्वेवमभिसंधानमात्रायत्तत्वे कर्मफलयोः तद्व्यवस्थैव त्रुट्येत्—यत् सर्वं एवाफलाभिसंधानेन यत्तत्कर्म कुर्वाणोऽपि न तत्फलभागी भवेदिति कृतं स्वर्निरयाभ्यामिति ? सत्यमेतत्—यद्यत्र कश्चित् तीव्रमभिनिविष्टो भवेत्, तदाह

यस्तु तत्राति दाढर्येन फलसंस्कारमुज्झति ॥१०८॥

स तत्फलत्यागकृतं विशिष्टं फलमश्नुते ।

यः पुनस्तत्रानुसंधाने कर्मफलसंस्कारमपि दाढर्येनोज्झति

'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।'

इत्याद्युक्त्या तदासङ्गं जह्यात्, स तस्य फलस्य अनाङ्गेन जनितं विशिष्टं लोकोत्तरं फलमश्नुते—मायोत्तीर्णं पदमासादयेदित्यर्थः, यद्गीतम्

'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥'

इति ॥ १०८ ॥

ननु यद्येवं तद्धीवरादेः प्रजागरणमात्रेणैव शिवरात्रिफलभागित्वश्रुतिः, अकामत एवापेयपानादि कुर्वतां प्रायश्चित्तस्मृतिश्च कथं संगच्छताम्, नहि तेषामेतदनुसंधानमस्ति 'यदेतदर्थं वयमेवं कुर्म' इति ? अत्रोच्यते—कुत्र नामात्रानुसंधानमुपयुक्तम् किं कर्मणः स्वरूपे किं वा फले, न तावत्फले—नहि ब्रह्महत्यया निरयो मे भूयादित्यभिसंधाय कश्चित् ब्राह्मणं हन्यात्, एवं हि ततोऽस्य निवृत्तिरेव स्यात्—वस्तुतः सर्वस्येव लोकस्य निरयभीरुत्वात् प्रत्युत निष्कण्टकीकरणाद्यभिसमीहितं दृष्टमपि फलं ततोऽस्य न स्यात्, तदैव कण्टकान्तरोत्पादस्य शतशो दर्शनात्, नापि कृपादानात् किंचित्फलं भवेत्—तत्र कृपामात्रेणैव प्रवृत्तेः फलानभिसंधानात्, अथ स्वरूपे तदत्रास्त्येव, नहि धीवरादेः जागर्मीत्यभिसंधानं नास्ति—क्षीवमूढादिवदस्य अस्वस्थवृत्तित्वाभावात्, किन्तु अज्ञत्वात् न तथा दाढर्येन, येनास्य परिमितफलभाक्त्वप्रतिपादनम्, एवं सौगतमतेऽपि कस्यचन क्रिमिविशेषस्य प्रसङ्गात् चैतन्यभट्टारकं प्रदक्षिणयतोऽस्त्येव तथा प्रक्रमणे समुत्थानम्, नहि तूलस्येवास्य वातादिप्रेरणादेवंविधत्वम् अतश्च न्याय्योऽस्य भगवदाधिपत्येन वस्तुबलोपनीतो जन्मान्तरे सद्गतिप्रतिलम्भः, अपेयपानादावपि अपेयत्वानभिसन्धेरकामस्य समान्येन 'इदं पिबामि' इत्यभिसंधानमस्ति—येनापरीक्ष्यकारित्वादिनास्य प्रायश्चित्तं स्मृतं, किंतु सकामापेक्षया न्यूनम्, यन्मनुः

'प्रायश्चित्तमकामानां सकामानां तथैव च ।
विहितं यदकामानां द्विगुणं तत्सकामतः ॥'

इति, तस्मादनुसंधानानुप्राणितैव कर्मफलव्यवस्था इत्यलं बहुना ॥ १०८ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

अनया परिपाट्या यः समस्तां कर्म संततिम् ॥१०९॥
अनहंयुतया प्रोज्झेत् ससंकोचोऽपि सोऽकलः ।

अनयेति– फलत्यागपर्यन्तरूपया, समस्तामिति—शुभामशुभां च, अनहंयुतयेति—तदनासक्ततयेत्यर्थः, अकल इति—विज्ञानाकलः ॥ १०९ ॥

ननु एवं कश्चित् द्वेषवशादपि आत्मीयं दुष्कृतमस्मै स्तात् इति शत्रुविषयमभिसंदध्यात् येन कृत्वापि दुष्कृतं न तत्फलभाग्भवेदिति कर्मफलव्यवस्थाया विसंस्थुलत्वमेवापतेत् ? तदाह

नन्वित्थं दुष्कृतं किंचितात्मीयमभिसंधितः ॥११०॥

परस्मै स्यान्न विज्ञातं भवता तात्त्विकं वचः ।

इत्थमिति—अभिसंधानमात्रायत्तत्वेन कर्मफलव्यवस्थायाः, अविज्ञात-कर्मफलव्यवस्थाकस्यैतत् चोद्यमित्युक्तम् 'न विज्ञातम्' इत्यादि ॥ ११० ॥

एतदेव उपपादयति

तस्य भोक्तुस्तथा चेत्स्यादभिसंधिर्यथात्मनि ॥१११॥

तदवश्यं परस्यापि सतस्तद्दुष्कृतं भवेत् ।

पराभिसंधिसंवित्तौ स्वाभिसंधिर्दृढीभवेत् ॥११२॥

अभिसंधानविरहे त्वस्य नो फलयोगिता ।

न मे दुष्कृतमित्येषा रूढिस्तस्याफलाय सा ॥११३॥

यथा तस्य दुष्कृतकर्तुरात्मनि 'एतदस्मै स्तात्' इत्यभिसंधानमस्ति, तथैव चेत् तद्भोक्तृत्वेन अभिमतस्य परस्य स्तान्मम एतदित्यनुसंधानं स्यात् तद्भवेदेवं, यतः सुकृतदुष्कृतात्मकस्य परस्य संबन्धिन्यामेवमभिसंधानसंवित्तौ तदर्पणविषयस्यात्मीयमभिसंधानं दृढीभवेत्—तत्फलभागित्वेन अवष्टम्भभाग्भवेदित्यर्थः, यस्य पुनरेवमात्मीयमभिसंधानमेव नास्ति तस्य कुतस्तत्फलभागित्वं भवेत्, प्रत्युत मा मे दुष्कृतं भूयादिति विरुद्धमनुसंधानमस्य स्वरसत एव प्ररोहमुपागतं संभाव्यते, वस्तुतो हि सर्व एवायं लोकः पापभीरुः तच्चास्य फलभाव एव निमित्तमिति कुतः परानुसंधानमात्रादेव परस्य दुष्कृतफलभाक्त्वं भवेदेवम्, इत्युक्तं स्यात्, यत् कर्तुः अभिसंधानात् कर्म फलेत् तदर्पणविषयस्य च पराभिसंधौ स्वाभिसंधानविरहान्न फलोदयः इति ॥ ११३ ॥

कर्तुरपि अनुसंधानाभावे पुनः किं तत्कृतं कर्म स्वस्मै परस्मै वा फलेत् उताफलमेव इत्यन्तःकृत्य संक्षेपेणाभिप्रेतमेव पक्षमुपक्षिपति

पराभिसन्धिविच्छेदे स्वात्मनानभिसंहितौ ।

द्वयोरपि फलं न स्यान्नाशहेतुव्यवस्थितेः ॥११४॥

द्वयोरिति—अर्पणक्रियाकर्तृविषययोः, नाशहेतुः—स्वपरानुसंध्यभाव-लक्षणः ॥ ११४ ॥

नन्वेतदीयं दुष्कृतं मे भूयादित्यनुसंधानं यथा परमस्य नास्ति तथा सुकृतं मे भूयादित्यपि मा भूदिति कथमुक्तम् 'यन्मयाद्य तपस्तप्तम्' इत्यादि ? इत्याशङ्क्याह

सुखहेतो सुखे चास्य सामान्यादभिसंधितः ।
निर्विशेषादपि न्याय्या धर्मादिफलभोक्तृता ॥११५॥

दुःखं मे दुःखहेतुर्वा स्तादित्येष पुनर्न तु ।
सामान्योऽप्यभिसंधिः स्यात्तदधर्मस्य नागमः ॥११६॥

सर्वो हि लोकः सुखस्पृहयालुर्दुःखजिहासुश्च इति सर्वेषां सुखं तद्धेतुं वा प्रति सामान्यात्मनापि अभिसंधानं न्याय्यं, न दुःखं तद्धेतु वा प्रतीति युक्तमुक्तम् 'परस्य सुकृतफलभागित्वमेव भवेत् न दुष्कृतफलभागित्वमपि' इति, निर्विशेषादिति—अनेनाद्य तपस्तप्तं तपो मे भूयादित्येवंरूपत्वविरहादपि इत्यर्थः ११६ ॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय, प्रकृतमेवानुसरति

प्रकृतं ब्रूमहे ज्ञानाकलस्योक्तचरस्य यत् ।
अनहंयुतया सर्वा विलीनाः कर्मसंस्क्रियाः ॥११७॥

उक्तचरस्येत्यनेन—प्रागुक्तं कार्ममलाभावोपपादकं निखिलमेव प्रमेयमस्मारितम्, अनश्चास्य विज्ञानाकलस्य कार्म एव मलो नास्ति इति तत्सामर्थ्यव्यञ्जकत्वात्मकनिजकरणीयायोगात् दिध्वंसिषुः मलः तत्त्वादेव किंचिद्ध्वंसमानत्वादिक्रमेण ध्वंसमानत्वं तन्नान्तरीयकं ध्वंस्तत्वं च यायात् ॥ ११७ ॥

तदाह

तस्मादस्य न कर्मास्ति कस्यापि सहकारिताम् ।
मलः करोतु तेनायं ध्वंसमानत्वमश्नुते ॥११८॥

तेनेति—सहकारित्वाकरणेन ॥ ११८ ॥

ननु मलस्य ध्वस्तत्वे 'सर्वमहम्' इति सर्वत्राहंभावोदयात् कर्मणि तत्फले च तथाभावात् अस्य पुनरपि कार्ममलयोगः स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

अपध्वस्तमलस्त्वन्तःशिवावेशवतोक्तः ।
अहंभावपरोऽप्येति न कर्माधीनवृत्तिताम् ॥११९॥

कर्माधिनवृत्तित्वाभावे शिवावेशवशोक्ततत्वं हेतुः ॥ ११९ ॥

एवमेतन्मलस्य संसाराङ्कुरकारणत्वं तत्प्रसङ्गेन च संसाराङ्कुरस्य स्वरूपं गर्भीकृतप्रागुक्तसकलप्रमेयया श्रीमालिनीविजयोक्त्या संवादयति

उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च तदेतत्परमेशिना ।
मलमज्ञानमिच्छन्ति संसाराङ्कुरकारणम् ॥१२०॥
धर्माधर्मात्मकं कर्म सुखदुःखादिलक्षणम् ।

तत्र कर्मसूत्र व्याचष्टे

लक्षयेत्सुखदुःखादि स्वं कार्यं हेतुभावतः ॥१२१॥

लक्षयेदिति--स्वसत्ताप्रयोजकीयकारेण तथा व्यवस्थापयेदित्यर्थः, कथं चास्य तल्लक्षकत्वम् ? इत्याशङ्क्योक्तं 'हेतुभावत' इति ॥ १२१ ॥

ननु 'नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति' इति न्यायात् नियमेन कथंकारं कार्यं हेतुर्व्यवस्थापयेत् ? इत्याशङ्क्याह

नहि हेतुः कदाप्यास्ते विना कार्यं निजं क्वचित् ।
हेतुता योग्यतैवासौ फलानन्तर्यभाविता ॥१२२॥

का नाम योग्यता, इत्युक्तं 'फलानन्तर्यभाविता' इति अत एव नैयायिकादयः सामग्रया एव कारणत्वमभ्युपागमन्—समग्राणि कारणमिति नावश्यमित्यादि पुनरसमग्रापेक्षयोक्तम् ॥ १२२ ॥

ननु यद्येवं तत् कार्यात् पूर्वं सामग्रयन्तरनुप्रविष्टस्यापि वह्न्यादेः किं कारणत्वं स्यान्न वा ? इत्याशङ्क्याह

पूर्वकस्य तु हेतुत्वं पारम्पर्येण······

तेन सुखदुःखादेर्लक्षणम्, इति षष्ठीतत्पुरुषगर्भमेतत् व्याख्यानम् । अत्रैव बहुव्रीहिगर्भं व्याख्यानान्तरं दर्शयति

···किं च तत् ।

भक्ष्यते सुखदुःखाद्यैः समाने दृष्टकारणे ॥१२३॥

चित्रैर्हेत्वन्तरं किंचित्तच्च कर्मेह दर्शनात् ।

'किं च तत्' इत्यनेन पूर्वत्रानवक्तृप्त्या नायं व्याख्याविकल्पः किं तु आवृत्त्या समुच्चय इति द्योतितं, प्रतिपुरुषं समानेऽपि सेवाध्ययानदौ दृष्टे कारणे यत् सुखदुःखादीनां वैचित्र्यं तेन तदन्यथानुवपत्त्या तत्र तत्किंचिद-दृष्टसंज्ञं हेत्वन्तरं लक्ष्यते—अनुमीयते इत्यर्थः, कार्यविशेषजनकत्वाच्च तेन विशिष्टेन केनचित् भाव्यमित्याह 'तच्च कर्म' इति, विशिष्टत्वेऽपि कर्मेति कुतो निर्ज्ञातं पिशाचाद्यप्यस्तु ? इत्याशङ्क्योक्तम्—इह दर्शनादिति, इह सर्वत्रैव हि कर्मवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यं दृश्यते इत्याशयः ॥ १२३ ॥

एतदेव उपपादयति

स्वाङ्गे प्रसादरौक्ष्यादि जायमानं स्वकर्मणा ॥१२४॥

दृष्टमित्यन्यदेहस्थं कारणं कर्म कल्प्यते ।

यतः स्वाङ्गे विचित्रं प्रसादरौक्ष्यादि स्वेन पांसुलेपाद्यात्मना कर्मणा जायमानं दृष्टम्, अतो 'दृष्टवददृष्टकल्पना' इति न्यायात् अत्रापि कर्मैव न तु पिशाचादि कारणं कल्प्यते, किं तदन्यदेहस्थं—देहान्तरोप-चितमित्यर्थः ॥ १२४ ॥

न चैतावतैव अत्र वैषम्यमुद्भाव्यमित्याह

इहाप्यन्यान्यदेहस्थे स्फुटं कर्मफले यतः ॥१२५॥

कृषिकर्म मधौ भोगः शरद्यन्या च सा तनुः ।

इहापि—शरीरक्षणिकत्वे सर्वेषामविवादात् 'अन्यदेहस्थं कर्म अन्य-देहस्थं फलम्' इति नास्ति विमतिः, यतः—कृषिकर्म वसन्ते तत्फलं शरदीति, एतच्च अवस्थावैचित्र्यात्, शरीरभेद एव घटते, इति युक्तमुक्तम्,—अन्यदेहस्थं कर्म कारणं कल्प्यते इति ॥ १२५ ॥

नन्वेवं कृतनाशाकृताभ्यागमचोद्यमापतेत् ? इत्याशङ्क्याह

अनुसंधातुरेकस्य संभवस्तु यतस्ततः ॥१२६॥

तस्यैव तत्फलं चित्रं कर्म यस्य पुरातनम् ।

येनैव मया प्रागुक्तं स एवाहमद्य भोक्ष्ये; इत्यनुसंधानैक्यात् कर्मफलयोर्वैय-धिकरण्याभावात् न कृतस्य नाशो नापि अकृतस्याभ्यागमः, इति युक्तमुक्तम् - अन्यान्यदेहस्थे कर्मफले इति ॥ १२६ ॥

ननु भवेदेवं यद्यनुसंधानमेव स्यात्, नहि जन्मान्तरीये कर्मणि ऐहिके च फले कस्यचित् तदस्ति ? इत्याशङ्क्याह

क्षीवोऽपि राजा सूदं चेदादिशेत्प्रातरोदृशम् ॥१२७॥

भोजयेत्यनुसंधानाद्विना प्राप्नोति तत्फलम् ।

इत्थं जन्मान्तरोपात्तकर्माप्यद्यानुसंधिना ॥१२८॥

विना भुङ्क्ते फलं हेतुस्तत्र प्राच्या ह्यकम्पता ।

नहि क्षीवस्य राजादेरेवमनुसंधिः संभवति—यन्मयाद्य एवमादिष्टः सूदो येनाद्य तथा तदादेशफलमेवंभोगः प्राप्त इति, भोजयेति— भोगं करु इत्यर्थः, एवमिहापि अनुसंधानमन्तरेण जन्मान्तरीयात् कर्मणः फललाभो भवेदिति न कश्चिद्दोषः, ननु अनुसंधानमात्रायत्तैव कर्मफलव्यवस्था इति समन्तरमेवोक्तं, तदधुनैव कथं विपर्यास्यते ? इत्याशङ्क्योक्तं 'हेतुस्तत्र प्राच्या ह्यकम्पता' इति, पूर्वं हि तत्र 'एवमहं करोमि' इति दृढनिरूढोऽनुसंधिरभूत् यत्संस्कार-दार्ढ्यादिह तत्फलमिति इह च स एव प्रयोजको नहि फलतत्संबन्धादौ क्वचिदसावुपादेयः, इति समनन्तरमेवोपपादितम्, एवं फलदानोन्मुखस्य कर्मणः प्राच्यानुसंधानसंस्कारस्य दार्ढ्यमवश्यंभावि—अन्यथा तथात्वा-योगात्, ततश्च तदनुन्मुखस्य तथा तद्दार्ढ्यं न संभवेत्, इति तत् केनचिदु-पायेन फलदानाय निरोद्धुमपि शक्यं—तत्र हि अन्तः प्रतिबन्धोपनिपाता-द्यपि संभाव्यते इति भावः ॥ १२८ ॥

तदाह

अत एव कृतं कर्म कर्मणा तपसापि वा ॥१२९॥

ज्ञानेन वा निरुध्येत फलपाकेष्वनुन्मुखम् ।

अत इति—फलौन्मुख्ये कर्मणः प्राच्यानुसन्धिनिष्कम्पस्यावश्योपयोगात्; कर्मणेति—क्रियादीक्षादिना, निरुध्येत इति—फलदानायोग्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ १२९ ॥

अत एव फलदानोन्मुखं कर्मानिरोध्यमेवेत्याह

आरब्धकार्यं देहेऽस्मिन् यत्पुनः कर्म तत्कथम् ॥१३०॥
उच्छिद्यतामन्त्यदशं निरोद्धुं नहि शक्यते ।

कथमुच्छिद्यतामिति—न कथंचिदपि उच्छेत्तुं शक्यम् इत्यर्थः, अत्र हेतुः—आरब्धकार्यमिति, यद्धि यावत् कार्यमेवारब्धुं न प्रवृत्तं तावत्तदारम्भकत्वमेव अस्य अन्तरा केनचिदुपायेन प्रतिबध्यते, इति युक्तः तन्निरोधः, यत्पुनस्तदारब्धुमेव प्रवृत्तं तस्य प्रवृत्तत्वादेव किं निरुध्यते, इत्युक्तम् – अन्त्यदशं निरोद्धुं नहि शक्यते इति, यदभिप्रायेणैव

'..................प्रारब्धेकं न शोधयेत् ।'

इति,

'..................येनेदं तद्धि भोगतः ॥'

इत्यादि सर्वत्रोद्घोष्यते, सद्योनिर्वाणदीक्षादि पुनरासन्नमरणादेरेव भवदेति तत्रापि दत्तप्रायफलत्वात् ततः पराङ्मुखमेव कर्म शोध्यमिति न कश्चिद्दोषः, तदुक्तम्

'दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं व्याधिना परिपीडितम् ।
उत्क्रमय्य ततस्त्वेनं परतत्त्वे नियोजयेत् ॥'

इति ॥ १३० ॥

ननु देहारम्भकजात्यायुष्प्रदकर्म आरब्धकार्यत्वात् मा नाम निरोधि, यत् पुरद्यतनं प्राक्तनं वा अस्मिन्नेव देहे दिनैर्मासैः संवत्सरैर्वा भोगमात्रलक्षणं कार्यमारप्स्यते तत् किं निरोद्धुं शक्यते न वा ? इत्याशङ्क्याह

तत्रैव देहे यत्त्वन्यदद्यगं वा पुरातनम् ॥१३१॥
कर्म तज्ज्ञानदीक्षाद्यैः शण्ढीकर्तुं प्रसह्यते ।

अन्यदिति—सद्य एव अनारब्धकार्यं, शण्ढीकर्तुमिति—फलदानयोग्यतापहस्तनेन ध्वंसयितुमित्यर्थः, प्रसह्यते इति—न तु तथा क्रियते

'..................प्रारब्धेकं न शोधयेत् ।'

इति सामान्येनोक्तेः, एवं विशेषस्य चावचनात्, आदिशब्दात् मन्त्रौषधादि, तदुक्तम्

'ये त्विहागन्तवः प्रोक्तास्ते प्रशाम्यन्ति भेषजैः ।
जपहोमप्रधानैश्च ....॥'

इति, रसायनादि पुनरारब्धकार्यस्य आयुष्प्रदस्यैव कर्मणः साहायकं कुर्यात् येनैतच्चिरस्यानुपरतकार्योन्मुख्यमास्ते यद्वशादवश्यंभाविनोऽपि कालमृत्योरभियुक्तानां किंचित्कालं प्रतिबन्धात्मा जयः स्यात् तदुक्तम्

'रसायनतपोजापयोगसिद्धैर्महात्मभिः ।
कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयतेऽनलसैर्जनैः ॥'

इति, विषादि पुनः प्रयुज्यमानं क्षीणायुष्येव प्रतपति नान्यस्मिन्, परं तत्र दुष्कृतभाजः प्रयोक्तुरभिमानमात्रं 'मयेदं कृतम्' इति मन्यते इति, एवं चेदं-देहकृतारम्भककर्मविषयतथा भेषजादिसाध्येऽपि अर्थे यस्याः सामर्थ्यं न दृष्टं कस्तां प्रति अदृष्टेऽपि अर्थे समाश्वास इति किं दीक्षया इति न वाच्यं, नहि भेषजादिभिर्नवं किंचित् क्रियते यदेतनाश्वासाय पर्यवस्येत्, इत्यलमवान्तरेण ॥ १३१ ॥

ननु को नामास्य ध्वंस ? इत्याशङ्क्याह

तथा संस्कारदार्ढ्यं हि फलाय दृढता पुनः ॥१३२॥
यदा यदा विनश्येत कर्म ध्वस्तं तदा तदा ।

तथेति—प्राक्प्ररूढानुसंधानानुसारेणेत्यर्थः, एवं प्ररोहमुपागतो हि तत्संस्कारः फलनिमित्तमिह स्यात् इत्युपपादितम्, यत्तु संस्कारस्यैव फलोपजननप्रयोजकं दार्ढ्यमपाक्रियते तदकार्यकारित्वात् उच्यते—कर्म ध्वस्तमिति निरुद्धमिति उच्छिन्नमिति शण्ढीकृतमिति च, यत्तद्भ्यां च नात्र कालनियमः कश्चिदित्युक्तम्, एवं मोहवशात् कृतमपि कर्म ज्ञानदीक्षादिना सर्वेषां विनापि भोगमक्रमेणैव विनाशमियादिति पिण्डार्थः ॥ १३२ ॥

तदाह

अतो मोहपराधीनो यद्यप्यकृत किंचन ॥१३३॥
तथापि ज्ञानकाले तत्सर्वमेव प्रदह्यते ।

किंचनेति—शुभाशुभं वा, ज्ञानकाल इति—संवित्साक्षात्कारक्षणा इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च श्रीपरेऽहानादानः सर्वदृगुल्वणः ॥१३४॥

मुहूर्तान्निर्दहेत्सर्वं देहस्थमकृतं कृतम् ।

इह कश्चित् सर्वदृक्—सर्वमेव संविद्रूपतया जानानः, अत एव विगलित-भेदत्वात् अहानादानः, अत येवोल्वणः—त्यक्तहेयोपादेयविभागः, क्षणादेव सर्वं दुष्कृतं सुकृतं च देहस्थं निर्दहेत्—ज्ञानाग्निसात् कुर्यात् इत्यर्थः ॥१३४॥

ननु यस्य सर्वमेव संविन्निष्ठं तस्य कथं कर्मापि देहस्थं संभवेत् ? इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य स्वयमेव देहस्थपदं व्याचष्टे

देहस्थमिति देहेन सह तादात्म्यमाश्रिता ॥१३५॥

स्वाच्छन्द्यात्संविदेवोक्ता तत्रस्थं कर्म दह्यते ।

देहैक्यवासनात्यागात् स च विश्वात्मतास्थितेः ॥१३६॥

अकालकलिते व्यापिन्यभिन्ने या हि संस्क्रिया ।

संकोच एव सानेन सोऽपि देहैकतामयः ॥१३७॥

संविदेवेति—सर्वा हि भाववर्गः संवित्स्फार एवेति भावः, तत्रस्थमिति—देहावच्छिन्नसंविन्निष्ठमित्यर्थः, कर्मणश्च इयान् दाहो—यद्देहाहंभावसंस्कार-गुणीभावो नाम इति, स च वैश्वात्म्यमाश्रितायां संविदि आत्माभिमानस्य मुख्यत्वात् भवेदित्युक्तम्—स च विश्वात्मतास्थितेरिति, नहि अद्वयैक-परमार्थे नित्ये व्यापके च संविद्रूपे कश्चिदतिरेकेण देहादिसंस्कारो न्याय्यः, स हि संकोच एव सति स्यात्, संकोचश्च देहाद्येकरूप एवेति युक्तमुक्तं—सर्वमेव संविदैकात्म्येन जानतः कर्मदाहो भवेदिति, यदभिप्रायेणैव

'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥'

इत्यादि गीतम् ॥ १३७ ॥

एतदुपसंहरन् अन्यदवतारयति

एतत्कार्ममलं प्रोक्तं येन साकं लयाकलाः ।

स्युर्गुहागहनान्तःस्थाः सुप्ता इव सरीसृपाः ॥१३८॥

ततः प्रबुद्धसंस्कारास्ते यथोचितभागिनः ।

ब्रह्मादिस्थावरान्तेऽस्मिन् संसरन्ति पुनः पुनः ॥१३९॥

येनेति—कार्मेण मलेन, द्विमलबद्धा हि प्रलयाकलाः, गुहागहनं—मायागर्भः, एतेनेयदन्तमेषां व्याप्तिरित्यपि सूचितम्, तत इति मायान्तरवस्थानानन्तरं सृष्टिप्रारम्भे इत्यर्थः, संस्कारः—कर्मवासनात्मा तद्वैचित्र्यादेव चैषां यथोचितभागित्वमुक्तम्, संसरन्तीति—अर्थादघोरेशसंसृष्टाः, उक्तं च प्राक्

'वह्निप्रक्षये विश्वं मायायां प्रविलीयते ।
क्षीणाया निशि तावत्यां गहनेशः सृजेत्पुनः ॥'

इति ॥ १३९ ॥

नन्वेषामविशेषेण अधः संसरणमेव किं स्यात् उत ऊर्ध्वमपि ? इत्याशङ्क्याह

ये पुनः कर्मसंस्कारहान्यै प्रारब्धभावनाः ।
भावनापरिनिष्पत्तिमप्राप्य प्रलयं गताः ॥१४०॥

महान्तं ते तथान्तःस्थभावनापाकसौष्ठवात् ।
मन्त्रत्वं प्रतिपद्यन्ते चित्राच्चित्रं च कर्मतः ॥१४१॥

अप्राप्येति—तत्प्राप्तौ हि विज्ञानाकलत्वमेषां भवेदिति भावः, तथान्तःस्थेति—कर्मसंस्कारहान्यनुसारेण दत्तवासनेत्यर्थः, चित्रादिति—काकाक्षिन्यायेन भावनापरिपाकसौष्ठवस्य कर्मणश्च विशेषणत्वेन योज्यम्, अत एव मन्त्रत्वमपि साञ्जननिरञ्जनादिभेदात् चित्रमित्युक्तम्—कारणस्य वैचित्र्यात् कार्यमपि तथैव भवेदिति भावः, मन्त्राणां च प्रलयाकलोपादनत्वे न अन्यथा संभाव्यम्, यदाहुः

'मन्त्राणां च प्रलयाकलानां सतामनुगृहीतानाम् ।'

इति, श्रीपूर्वशास्त्रे च मन्त्रमहेश्वराणां विज्ञानकला, मन्त्रेश्वराणां सकला उपादानत्वेनोक्ता, इति पारिशेष्यात् मन्त्राणां प्रलयाकलोपादानत्वं सिद्धम् ॥ १४१ ॥

इदानीं प्रकृतमेवोपसंहरति

अस्य कार्ममलस्येयन्मायान्ताध्वविसारिणः ।
प्रधानं कारणं प्रोक्तमज्ञानात्माणवो मलः ॥१४२॥

प्रधानमिति—तत्तत्सामर्थ्यव्यञ्जकत्वात्, नहि एतत्सहकारित्वमन्तरेणास्य स्वकार्यप्रसवे किंचित्सामर्थ्यं भवदिति भावः, यदुक्तम्

'जन्माभिजनिका शक्तिः कर्मणो न मलं विना ।
अणुरञ्जनरहितः क्वचिज्जातो न दृश्यते ॥'

इति ॥ १४२ ॥

ननु भवतु नामैतत्, यत्पुनरस्य

'ईश्वरेच्छावशक्षुब्धभोगलोलिका.................... ।'

इत्यादौ क्षुब्धत्वं प्राक्प्रस्तावितं, तत् किमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

क्षोभोऽस्य लोलिकाख्यस्य सहकारितया स्फुटम् ।
तिष्ठासायोग्यतौन्मुख्यमीश्वरेच्छावशाच्च तत् ॥१४३॥

सहकारितयेति—अर्थात्कार्मस्य मलस्य ॥ १४३ ॥

नन्वेतद्वस्तुसामर्थ्यादिव सिद्धसिद्ध्येदित्यत्रेश्वरेच्छायायाः किं प्रयोजनम् ? इत्याशङ्क्याह

न जडश्चिदधिष्ठानं विना क्वापि क्षमो यतः ।

नन्वेवमीश्वरः स्वेच्छया व्यतिरिक्तानणून् प्रत्येव मलं नियुञ्ज्यादिति इह भेदवाद एव परापतेत् ? इत्याशङ्क्याह

अणवो नाम नैवान्यत्प्रकाशात्मा महेश्वरः ॥१४४॥
चिदचिद्रूपताभासी पुद्गलः क्षेत्रवित्पशुः ।

नहि अणवो नाम प्रकाशात्मनो महेश्वरादन्यत् किंचित् यत् स एव स्वस्वातन्त्र्यात् स्वात्मनि चिदचिद्रूपतामवभासयन् 'पुथ हिंसासंक्लेशनयोः' इत्यस्य क्विपि कृते, पुथा—हिंसया परतावुद्ध्या क्लेशेन च गलतीति पुद्गलः, कर्मबीजप्ररोहावहं क्षेत्रं शरीरमेवामत्वेन जानानः पाश्यत्वात् पशुरित्युच्यते इत्यर्थः, तदुक्तम्

'..................शिव एव गृहीतपशुभावः ।'

इति ॥ १४४ ॥

नन्वेवं पशुभावग्रहणेऽस्य चिदचिद्रूपतावभासनेन किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

चिद्रूपत्वाच्च स व्यापी निर्गुणो निष्क्रियस्ततः ।।१४५।।

भोगोपायेप्सुको नित्यो मूर्तिवन्ध्यः प्रभाष्यते ।

अचित्त्वादज्ञता भेदो भोग्याद्भोक्त्रन्तरादथ ।।१४६।।

निर्गुण इति—सत्त्वादयो हि जडस्य प्रकृत्यादेरेव भवन्तीति भावः, अत एव तद्वृत्तयोऽप्यस्य न संभवन्तीयुक्तं 'निष्क्रिय' इति, एवं च ततो निर्गुणत्वादेवेति व्याख्येयम्, भोगोपायेप्सुक इति—भोगस्योपायान् कारणादीन् आप्तुमिच्छति तदेकासक्त इति यावत्, मूर्तिवन्ध्य इत्यमूर्त इत्यर्थः, अज्ञतेति—जडे हि देहादावस्य आत्माभिमानः इति भावः, अतश्च जाड्यादेव निखिलविश्वक्रोडीकारप्रभवनशीलत्वाभावात् भेदप्रथात्मकमायीय-मलगर्भीकृतत्वाच्च सर्वतो व्यावृत्त इत्युक्तं 'भोग्यात् भोक्त्रन्तराच्चास्य भेदः' इति, तदुक्तम्

'अणवश्चिदचिद्रूपाः .... ।'

इति, तथा

'पशुर्नित्यो ह्यमूर्तोऽज्ञो निर्गुणो निष्क्रियोऽप्रभुः ।
व्यापी मायोदरान्तःस्थो भोगोपायविचिन्तकः ।।

इति ।। १४६ ।।

एवं तदनतिरेकेऽपि अतिरेकायमाणानामणूनाम् ईश्वरेच्छावशादेव मलः प्रबोधमियात्, येनैषां कर्मवैचित्र्यात् तत्तत्संसाराविर्भावो भवेत्, तदाह

तेषामणूनां स मल ईश्वरेच्छावशाद्भृशम् ।

प्रबुध्यते ... ... ।।

न चैतत् युक्तिमात्रसिद्धमेव, इत्याह

... ... तथा चोक्तं शास्त्रे श्रीपूर्वनामनि ।।१४७।।

तदेव पठति

ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते ।

भोगेच्छोरुपकारार्थमाद्यो मन्त्रमहेश्वरः ।।१४८।।

मायां विक्षोभ्य संसारं निर्मिमीते विचित्रकम् ।

तदुक्तं तत्र

'ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते ।
भोगसाधनसंसिद्धयै भोगेच्छोरस्य मन्त्रराट् ।
जगदुत्पादयामास मायामाविश्य शक्तिभिः ॥'

इति ॥ १४८ ॥

न च मायापि तदतिरिक्ता काचित्संभवतीत्याह

माया च नाम देवस्य शक्तिरव्यतिरेकिणी ॥१४९॥
भेदावभासस्वातन्त्र्यं तथाहि स तया कृतः ।

यन्नाम हि निखिलजगदुल्लासनक्रीडाशालिनः परमेश्वरस्य भेदावभासने स्वातन्त्र्यं तदेवाव्यतिरेकिणी अपूर्णताप्रथनेन मीनाति हिनस्ति इति माया शक्तिरुच्यते, तथाहि तयैवायं भेदावभासः समुल्लासितः, अत एव कारणे कार्योपचारात्सैव भेदावभास इत्युच्यते ॥ १४९ ॥

तदाह

आद्यो भेदावभासो यो विभागमनुपेयिवान् ॥१५०॥
गर्भीकृतानन्तभाविविभावा सा परा निशा ।

इह हि बहिरुल्लिलसिषामात्रत्वेन आसूत्रितप्रायत्वात् विभागमप्राप्तोऽत एव आद्यो यो भेदावभासः सा परा निशा—महती मायेत्यर्थः, अत एव बहिर्मुखतायां भाविनो विभागस्य शिम्बिकाफलवत् अस्यां गर्भीकारोऽस्ति इत्युक्तं—गर्भीकृतानन्तभाविविभागेति ॥

एवमस्याः शक्तिरूपतामभिधाय

'सा चैका व्यापिनी सूक्ष्मा निष्कला जगतो निधिः ।
अनाद्यन्ताशिवेशानो व्ययहीना च कथ्यते ॥'

इत्यागमार्थंगर्भीकारेण तत्त्वरूपतामपि अभिधातुमाह

सा जडा भेदरूपत्वात् कार्यं चास्या जडं यतः ॥१५१॥
व्यापिनी विश्वहेतुत्वात् सूक्ष्मा कार्यैककल्पनात् ।
शिवशक्त्यविनाभावान्नित्यैका मूलकारणम् ॥१५२॥

भेदरूपत्वादिति—अयमेव हि जडस्य स्वभावो यत् 'इदमत्र इदानीं भाति' इति परिच्छिन्नतया प्रकाश्यते इति, यदुक्तं प्राक्

'परिच्छिन्नप्रकाशत्वं जडस्य किल लक्षणम् ।'

ततश्च मीयते हेयतया परिच्छिद्यथ योगिभिः इत्येवमस्या अभिधानम्, अत एवाशिवेत्युक्तम्, यदाहुः

'........................अशिवा भेदप्रथाप्रदा ।'

इति, अजाड्ये च अस्याः कार्यमपि तथा स्यादित्युक्तम् 'कार्यं चास्या जडं यतः' इति, कलादेर्मायाकार्यस्य अजाड्ये हि एकस्मिन्नेव देहे चेतनानेकत्वं पुरुषोपादानानर्थक्यं च प्रसजेत्, विश्वहेतुत्वादिति—पुंभोगाय कार्य, करणात्मनो विश्वस्यानेकस्रोतोमुखेन कारणात् इत्यर्थः, यदुक्तम्

'व्यापिनी पुरुषायन्त्यभोगाय कुरुते यतः ।
सर्वकार्याणि सर्वत्र स्रोतोभिर्विश्वधामभिः ॥'

इति, ततश्च सर्वत्र मातीति, सूक्ष्मा—सर्वजनावेद्येति यावत्. इह हि अर्वाग्दर्शिभिः कार्यान्यथानुपपत्त्या परिकल्प्यते इति भावः, शिवशक्त्यविनाभावादिति—शिवस्तावन्नित्यः शक्तिश्च तदविनाभूतत्वात् तद्धर्मधर्मिणीत्युक्तम् 'नि येति' अत एवानाद्यन्तेति व्ययहीनेति चोक्तम्, ततश्च माशब्दवाच्याद्विनाशरूपान्निषेधात् यातेति, शिवश्च एक एव स्वतन्त्रः पदार्थः शक्तिश्चास्य आत्मभूता इति 'अभिन्नादभिन्नमभिन्नम्' इति न्यायात् सापि एकैवेत्युक्तम्—एकेति, अत एव निरंशत्वात् निष्कला इत्युक्तं, शिवश्च शक्तिवशादेव अन्तरेवावस्थितमपि विश्वं वहिरवभासयेदित्युक्तं—मूलकारणमिति, अत एव—जगतो निधिरिति ईशानोति चोक्तम् ततश्च मात्यस्यां विश्वमिति स्वात्माभिन्नमपि भावमण्डलं शिवो यया मिमीते— भिदा व्यवस्थापयति इति च ॥ १५२ ॥

नन्वन्यैः प्रकृतेर्मूलकारणत्वमुक्तं तत्कथमिह मायाया एवमभिधानम् ? इत्याशङ्क्याह

अचेतनमनेकात्मसर्वं कार्यं यथा घटः ।
प्रधानं च तथा तस्मात् कार्यं नात्मा तु चेतनः ॥१५३॥

अत्र पञ्चावयवं परार्थमनुमानं निर्दिष्टं, तद्यथा—प्रधानं कार्यमचैतन्ये सति अनेकत्वात्. यत् अचैतन्ये सत्यनेकं तत्सर्वं कार्यं, यथा घटः, यन्न

कार्यं तदचैतन्ये सति अनेकं न भवति, यथात्मा, अचैतन्ये सत्यनेकं च तस्मात् कार्यमिति, बहुशश्च एतद्वेदवादिभिरुपपादितम्, इति—इह ग्रन्थविस्तरभयात् न वितानितं, यत् पतिताघातदानेन को नाम पौरुषोत्कर्ष इति, माया पुनरचैतन्येऽपि एका इत्यस्याः कारणत्वमेव न कार्यत्वमपीति सिद्धम्, ततश्च कारणस्य पूर्वभावित्वात् सर्वत्र तत्त्वाद्यध्वोपदेशो प्रथममस्या एव निर्देशः ॥ १५३ ॥

तदाह

अत एवाध्वनि प्रोक्ता पूर्वं मया द्विधा स्थिता ।

तस्याश्च तत्त्वग्रन्थिरूपतया द्विधावस्थानमित्युक्तम्—द्विधा स्थितेति, कारणस्य हि उच्छूनेन अनुच्छूनेन च रूपेण भाव्यमिति भावः ॥

ननु समनन्तरमेवोक्तं—यन्नाम माया देवस्याव्यभिचारिणी शक्तिरिति तत् कथमसौ भेदनिरूपिणं तत्त्वभावमियात्? नन्वत्यल्पमिदमुच्यते—यन्मायावत् पारमेश्वर्य एव शक्तयः कलादिरपि तत्त्वग्राम इति, यदभिप्रायेणैव

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं...................... ।'

इत्याद्युद्घोष्यते, अत आह

यथा च माया देवस्य शक्तिरभ्येति भेदिनीम् ॥१५४॥
तत्त्वभावं तथान्योऽपि कलादिस्तत्त्वविस्तरः ।

एतदेवोपपादयति

निरुद्धशक्तेर्या किंचित्कर्तृतोद्बलनात्मिका ॥१५५॥
नाथस्य शक्तिः साधस्तात्पुंसः क्षेप्त्री कलोच्यते ।

निरुद्धशक्तेरिति स्वरूपस्य गोपितत्वात्, अधस्तादिति प्राणादिप्रमातृतायां, कलाशब्दस्य च अत्र प्रवृत्तावधः प्रक्षेप एव निमित्तम् ॥ १५५ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं विद्यादयोऽप्येते धरान्ताः परमार्थतः ॥१५६॥
शिवशक्तिमया एव प्रोक्तन्यायानुसारतः ।

प्रोक्तन्यायानुसारत इति प्रोक्तं न्यायमनुसृत्येत्यर्थः, तेन यथा नाथस्य किंचित्कर्तृतोद्वलनात्मिका शक्तिः कलोच्यते, तथा किंचिद्वेदनात्मिका शक्तिर्विद्येत्यादि ॥ १५६ ॥

नन्वेवं कलादेस्तत्त्वग्रामस्य शिवशक्तिमयत्वमेव यद्यस्ति, तर्त्तहि कस्य माया कारणं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

तथापि यत्पृथग्भानं कलादेरीश्वरेच्छया ॥१५७॥

ततो जडत्वे कार्यत्वे पृथक्तत्त्वस्थितौ ध्रुवम् ।

उपादानं स्मृता माया क्वचित्कार्यमेव च ॥१५८॥

तथापीति—शिवशक्तिमयतायामपीत्यर्थः, ततः—ईश्वरेच्छाकृतात् पृथग्भानात्, तेन कलादेर्भेदरूपत्वात् जडत्वं ततः कार्यत्वं ततोऽपि पृथक्त्वेनावस्थानमिति, ततश्चात्र मायायाः कारणत्वं युक्तमित्युक्तम् 'उपादानं स्मृता माया' इति, क्वचिदित्यव्यक्तादौ, तत्कार्यमिति कलादि ॥ १५८ ॥

ननु पृथग्भानं नाम भागासिद्धो हेतुः, नहि पक्षीकृतस्य पृथिव्यादेरिव कलादेरपि अर्वाग्दर्शिनः प्रति तदस्ति इत्याङ्क्याह

तथावभासचित्रं च रूपमन्योन्यवर्जितम् ।

यद्भाति किल संकल्पे तदस्ति घटवद्बहिः ॥१५९॥

यत् किल तथा पृथगवभासेन चित्रं—जडत्वकार्यत्वादिना नानात्मकम्, अत एव परस्परापोढं रूपं स्वतन्त्रविकल्पादाववभासते तद्घटवद्बहिरस्ति, 'नहि भातमभातं भवति' इति न्यायात् वस्तुसदेवेत्यर्थः, तेनायमत्र प्रयोगः—तन्मात्रादि तत्त्वजातं बहिरस्ति संकल्पादौ पृथग्भानात्, यत्संकल्पादौ पृथग्भवति तत् बहिरस्ति, यथा घटादि, यन्न बहिरस्ति तन्न पृथग्भाति, यथा परमात्मा, पृथग्भाति च तन्मात्रादि तत्त्वजातं, तस्माद्बहिरस्ति इति, परमात्मनश्च 'सकृद्विभातोऽयमात्मा' इत्यादौ पृथगवभासः स्थितोऽपि विद्युदुद्द्योतवत् न प्ररोहमुपगच्छेत्

'स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं... .... ।'

इत्यादिन्यायेन मूलभूतानवच्छिन्नाहंविमर्शमयत्वस्य तिरोभावाभावात्, यद्वा 'विशेषा अभिधेयाः प्रमेयत्वात् सामान्यवत्' इति न्यायेन केवलान्वय्येवायम्, न चात्र अस्तितायां साध्यायां

'नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।
धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या भावाभावोभयधर्मस्य हेतोः असिद्धविरुद्धानैकान्तिकतायामहेतुत्वमिति वाच्यम्—बहिष्ट्वनिष्ठायाः सत्तायाः साधनात् ॥ १५९ ॥

ननु खपुष्पादेः संकल्पादौ पृथग्भानेऽपि नहि बहिरस्तिता, इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः ? इत्याशङ्क्याह

खपुष्पाद्यस्तितां ब्रूमस्ततो न व्यभिचारिता ।

तत इति—अपुष्पादेरपि बहिरस्तित्वात् ॥

ननु विरुद्धमिदमभिधानं—खपुष्पादि-नास्तितायाः सर्वप्रमातृसाक्षिकत्वात्, नैतत्, इत्याह

खपुष्पं कालदिङ्मातृसापेक्षं नास्तिशब्दतः ॥१६०॥

धरादिवत् .... ।

नास्तीति काकाक्षिवद्योज्यम्—तेनायमत्र प्रयोगः, खपुष्पादि कालदिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं नास्तिशब्दप्रयोगविषयत्वात्, यन्नास्तिशब्दप्रयोगविषयः तत् कालदिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं, यथा धरादि, यन्न कालदिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं तन्न नास्तिशब्दप्रयोगविषयो, यथा संवित्, नास्तिशब्दप्रयोगविषयश्च खपुष्पादि, तस्मात् कालदिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वमिति, यत् पुनरिदमिदानीम् इह न वेद्मि इत्यादि संविदि कालाद्यपेक्षया नास्तित्वं व्यवह्रियते तद्वेद्योपाधिनिबन्धनमित्युक्तं बहुशः ॥ १६०॥

ननु यद्येवं तत् कृतमन्यन्ताभावव्यवहारेण ? इत्याशङ्क्याह

.... **तथात्यन्ताभावोऽप्येवं विविच्यताम् ।**

एवमिति—खपुष्पादिनास्तित्ववत्, तेनायमत्र प्रयोगः—अत्यन्ताभावः कालदिङ्मातृसापेक्षो—नास्तिशब्दविषयत्वात्, यन्नास्तिशब्दविषयः तत् कालादिङ्मातृसापेक्षं, यथा प्रागभावादि, यन्न कालादिङ्मातृसापेक्षं तत् न नास्तिकशब्दविषयो, यथा संवित्, नास्तिशब्दविषयश्च अत्यन्ताभावः, तस्मात् कालदिङ्मातृसापेक्ष इति ॥

एवं तन्मात्रादावुपपादिते तत्त्वजाते प्रसङ्गात् देहभुवनाद्यपि उपपादयति

यत्संकल्प्यं तथा तस्य बहिर्देहोऽस्ति चेतनः ।।१६१।।

चैत्रवत्सौशिवान्तं तत् सर्वं तादृशदेहवत् ।

यस्य देहो यथा तस्य तज्जातीयं पुरं बहिः ।।१६२।।

अतः सुशिवपर्यन्ता सिद्धा भुवनपद्धतिः ।

संकल्प्यमित्यागमतः, तथेति देहित्वेन, चेतन इति चेतनाधिष्ठितः, तादृशदेहवदिति चेतनाधिष्ठितबाह्यदेहयुक्तमित्यर्थः, तथेति शुद्धाशुद्धादिरूपः, तज्जातीयमिति तदनुरूपमित्यर्थः, इदं चात्र प्रयोगद्वयम्--शौशिवान्तं तत्त्वजातं चेतनाधिष्ठितबाह्यदेहयुक्तं तन्न प्रमाणमूलतया संकल्पविषयो, यथा घटादि, प्रमाणमूलतया संकल्पविषयश्च सौशिवान्तं तत्त्वजातं, तस्मात् चेतनाधिष्ठितबाह्यदेहयुक्तमिति । सुशिवान्ता देहिनोऽनुरूपविशिष्टभुवनयोगिनो--देहित्वात्, यो देही सोऽनुरूपविशिष्टभुवनयोगी, यथा पृथिवीगतः पार्थिवदेहः चैत्रादिः, यो नानुरूपविशिष्टभुवनयोगी स न देही, यथा परः शिवः, देहिनश्च सुशिवान्ताः तस्मादनुरूपविशिष्टभुवनयोगिन इति ।।१६२।।

नन्वेवमणूनां प्रतिनियतभुवनभोगित्वमेव सिद्धं, तत्सर्वेषामेवाणूनां सर्व एवाविशेषेण भोग्यत्वादध्वा वन्धक इति विरुद्धयेत् ? इत्याशङ्क्याह

आत्मनां तत्पुरं प्राप्यं देशत्वादन्यदेशवत् ।।१६३।।

आत्मनामध्वभोक्तृत्वं ततोऽयत्नेन सिद्धचति ।

तत्पुरमिति--तत्तत्तत्त्वगतं निखिलमित्यर्थः, प्राप्यमिति--भोग्यत्वयोग्यत्वात्, अयत्नेनेति--प्रमाणान्तरानपेक्षित्वेनेत्यर्थः, अयं चात्र प्रयोगः—तत्तद्भुवनजातमणूनां भोग्यं--देशत्वात्, यो देशः सोऽणूनां भोग्यो, यथा ग्रामादि. योऽणूनां न भोग्यः स न देशो, यथा द्वितीयोऽणुः, तत्तद्भुवनजातं च देशः तस्मादणूनां भोग्यम् इति ।। १६३ ।।

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवानुसरति

सा माया क्षोभमापन्ना विश्वं सूते समन्ततः ।।१६४।।

दण्डाहतेवामलकी फलानि किल यद्यपि ।

तथापि तु तथा चित्रपौर्वापर्यावभासनात् ।।१६५।।

मायाकार्येऽपि तत्त्वौघे कार्यकारणता मिथः ।

यद्यपि सा माया क्षुब्धा सती अक्रमेण विश्वं सूते तथा प्रतिशास्त्रं भेदाभिधानात् तेन तेन प्रकारेण चित्रस्य पौर्वापर्यस्यावभासनात् कलादावपि तत्त्वौघे कार्यकारणता भवेत्,—इति वाक्यार्थः । किलेत्यागमे । यदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे

'मायातत्त्वं जगद्बीजं नित्यं विभु तथाव्ययम् ।
तत्स्थं कृत्वात्मवर्गं तु युगपत् क्षोभयेत् प्रभुः ॥
हेलादण्डाहतायास्तु बदर्या वा फलानि तु ।
तिर्यगूर्ध्वमधस्तात्तु निर्गच्छन्ति समन्ततः ॥' (स्वच्छ० ११।६०)

इति । न केवलं माया कारणं, कलादिक्षित्यन्तं विश्वं च कार्यं, यावत् तत्कार्ये कलादावपि एवंरूपत्वम्,—इत्यपिशब्दार्थः । तच्चैषां पारस्परिकमित्युक्तं 'मिथ' इति । तेन यदेव कार्यं तदेव कारणं, यदेव कारणं तदेव कार्यमिति यथा—मायापेक्षया कला कार्यं विद्यापेक्षया च कारणमिति ।१६५।

ननु प्रतिशास्त्रं यदि तात्त्वीयस्य कार्यकारणभावस्य भेदेनाभिधानं तत् तर्हि कतरस्येहोपदेशः,—इत्याशङ्क्याह

सा यद्यप्यन्यशास्त्रेषु बहुधा दृश्यते स्फुटम् ॥१६६॥
तथापि मालिनोशास्त्रदृशा तां संप्रचक्ष्महे ।

सेति कार्यकारणता ॥ १६६ ॥

नन्वाचैतन्येऽपि मायाया एकत्वात् कार्यत्वं पराकृत्य कारणत्वमेवोक्तम् । एवं कलादीनामपि वाच्यम्, आचैतन्ये सति एकत्वाविशेषात् । तत्र आचैतन्यं 'परमतमप्रतिषिद्धम् अनुमतमेव',—इति भङ्ग्याभिधायैकत्वं प्रतिक्षेप्तुमनेकत्वमुपपादयति

कलादिवसुधान्तं यन्मायान्तः संप्रचक्षते ॥१६७॥
प्रत्यात्मभिन्नमेवैतत् सुखदुःखादिभेदतः ।

संप्रचक्षते इत्यग्रे ॥ १६७ ॥

ननु कलादीनां स्वरूपाभेदेऽपि सुखदुःखादिभेदे किं हीयेत,—इत्याशङ्क्याह

एकस्यामेव जगति भोगसाधनसंहतौ ॥१६८॥
सुखादीनां समं व्यक्तेर्भोगभेदः कुतो भवेत् ।

जगतीति जनिमरणधर्मिणि अनश्वर्गे,—इत्यर्थः । भोगसाधनसंहताविति कलादिक्षित्यन्तायाम् । सममिति युगपत्साधारणतयेति यावत् । इह कारण-भेदात् कार्यभेदः,—इति तावदविवादः । तच्च प्रत्यात्मं कलादिवसुधान्तं भोगसाधनं चेदभिन्नं तत् कुतस्त्योऽयं सुखादिभोगस्य भेदः,—इति ॥१६८॥

नन्वसौ कर्मभेचाद्भविष्यति, सुखादीनां कर्मं निमित्तं, तच्च प्रत्यात्म-भिन्नमित्याशङ्क्याह

न चासौ कर्मभेदेन तस्यैवानुपपत्तितः ॥१६९॥

तस्यैवेति कर्मभेदस्य । एवं हि आत्मनां भेदेऽपि कलादिक्षित्यन्ता भोग-संहतिरेकैव,—इत्युक्तम् । तच्चानादित्वात् संसारस्य युगपदेव सा सर्वैरात्मभिः संवद्धा,—इत्यर्थसिद्धम् । सा च तथा संवद्धा सती सममेव सर्वैरात्मभिः कर्मणि प्रयुज्यते,—इत्यविशेषेण सर्वान् प्रति कर्माददाना कथं कर्मभेदं विदध्यात्; ततश्चात्मनां भेदेऽपि न कर्मणो भेदः,—इति तत् कार्यतोऽपि सुखादीनां भेदो नास्ति ॥ १६९ ॥

एवं कलाहिदक्षित्यन्ता भोगसाधनसंहतिः प्रत्यात्मभिन्नैव येन सुख-दुःखादिभेदो भवेत्, तदाह

तस्मात् कलादिको वर्गो भिन्न एव कदाचन ।
ऐक्यमेतोश्वरेच्छातो नृत्तगीतादिवादने ॥१७०॥

यत् भोगकारिकाः

'वसुधादिकलाप्रान्ता भोगसाधनसहितः ।
नियता प्रति प्रोक्तारं परिज्ञेया मनीषिभिः ॥
अन्यथा हि सुखादीनां दृष्टो भेदो न युज्यते ।
योक्ष्यते कर्मणो भेदान्न भेदे यदि योक्ष्यते ॥
संवद्धा युगपत् सा तु कुर्वती कर्म कर्तृभिः ।
कथं भिन्नानि कर्माणि कर्तृभेदात् करिष्यति ॥'

इति । अयं चात्र प्रयोगः । कलादितत्त्वजातं प्रत्यात्मभिन्नं सुखदुःखादि-भेदित्वात्, यत् सुखदुःखादिभेदि तत् प्रत्यात्मभिन्नं, यथा देहादि, यन्न

प्रत्यात्मभिन्नं तन्न सुखदुःखादिभेदि यथा माया, सुखदुःखादिभेदि च कलादितत्त्वजातं तस्मात्प्रत्यात्मभिन्नमिति ॥

नन्वेनमात्मभेदात् कलादीनामपि भेदः,—इत्युक्तम्, इति च आत्मभेद एव न तात्त्विकः,— इति कथमेषामपि असौ स्यात्,—इति चेत् बाढमित्याह 'कदाचन। ऐक्यमेतीश्वरेच्छतो नृत्तगीतादिवादने'। ऐक्यमेतीति तावत्यंशे भेदविगलतात्; यद्यपि सर्वेषां प्रमातॄणां प्रमेयानां च एकचित्तत्त्वमयत्वमेव सतत्त्वं, तथापि मायाशक्तिसमुल्लासितोऽयं दृढनिरूढो भेदावभासो वर्तते; तत्रापि तु प्रतिप्रसवभङ्ग्या क्वचिदंशे सृष्टमेषामैक्यं चकास्ति, सर्वत्रैवं किं न स्यादित्युक्तम् 'इश्वरेच्छातः' इति ॥ १७० ॥

अत एव शिवाद्वयमयत्वादेषां शुद्धत्वमपि संभवेदित्याह

एषां कलादितत्त्वानां सर्वेषामपि भाविनाम् ।
शुद्धत्वमस्ति तेषां ये शक्तिपातपवित्रिताः ॥१७१॥

भाविनामिति वक्ष्यमाणत्वात् कलादीनाम्। शुद्धत्वं कस्यास्ति इत्युक्तं तेषामिति। ते च के इत्युक्तं 'ये शक्तिपातपवित्रिताः' इति ॥ १७१ ॥

ननु कलादीनां भोगसाधनत्वाविशेषात् शुद्ध्यशुद्ध्योः को भेदः,—इत्याशङ्क्याह

कला हि शुद्धा तत्तादृक् कर्मत्वं संप्रसूयते ।
मितमप्याशु येनास्मात् संसारादेश मुच्यते ॥१७२॥

तादृगिति परमेश्वरार्चनध्यानादिविषयम् ॥ १७२ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

रागाविद्याकालयतिप्रकृत्यक्षार्थसंचयः ।
इत्थं शुद्ध इति प्रोच्य गुरुर्मानस्तुतौ विभुः ॥१७३॥

इत्थमिति कलावत्। तेन रागो भगवत्येवाभिष्वङ्गं संप्रसूयते, विद्यापि तद्विषयमेव विवेकम्, कालश्च तदुपदेशादिविषयमेव कलनम्, नियतिश्च तदाराधनादावेव नियमनम्, एवमन्यत् स्वयमभ्यूह्यम्। न चैतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह इतीत्यादि। 'गुरुः' श्रीविद्याधिपतिः 'मानस्तुतौ' प्रमाणस्तोत्रे ॥१७३॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

एवमेषा कलादीनामुत्पत्तिः प्रविविच्यते ।

तदाह

मायातत्त्वात् कला जाता किंचित्कर्तृत्वलक्षणा ॥१७४॥

तदुक्तम्

'असूत सा कलातत्त्व यद्योगादभवत पुमान् ।
जातकर्तृत्वसामर्थ्यो .... ॥' (मा० १।२७)

इति ॥ १७४ ॥

नन्वात्मा स्वत एव ज्ञाता कर्ता चित्युक्तं, तदस्य कलया किंचिन्कर्तृत्वं जन्यते,—इति किमेतदित्याशङ्क्याह

माया हि चिन्मयाद्भेदं शिवाद्विदधती पशोः ।
सुषुप्ततामिवाधत्ते तत एव ह्यदृक्क्रियः ॥१७५॥

चिन्मयात् शिवाद्भेदं विदधतीति स्वरूपं गोपयन्तीत्यर्थः। अत एवास्याचिन्मयत्वात् मूर्छितप्रायतामाविष्कुर्यादित्युक्तं 'सुषुप्ततामिवाधत्ते' इति। तत एवेति सुषुप्तताधानात् 'अदृक्क्रियः' इति तिरोहितपूर्णज्ञानक्रिय इत्यर्थः ॥ १७५ ॥

नन्वेवं जडमेव जगत् स्यात् तदपि वा न स्यात्, दृक्शक्तितिरोभावेन तथात्वाप्रथनात्; तदेतदाशङ्क्याह

कला हि किंचित्कर्तृत्वं सूते स्वालिङ्गनादणोः ।
तस्याश्चाप्यणुनान्योयं ह्यञ्जने सा प्रसूयते ॥१७६॥

नन्वणोः कलालिङ्गनमस्तु, अन्यथा ह्यस्य किंचित्कर्तृत्वं नोदियात्, अण्वालिङ्गनेन पुनरस्याः कोऽर्थः,—इत्याशङ्क्योक्तम् अन्योन्यमित्यादि। 'अञ्जनं संश्लेषः ॥ १७६ ॥

सद्योनिर्वाणदीक्षोत्थपुंविश्लेषे हि सा सती ।
श्लिष्यन्त्यपि च नो सूते तथापि स्वफलं क्वचित् ॥१७७॥

एतदेव निदर्शनद्वारेणोपपादयति

यतः सा कला संश्लिष्यन्त्यपि सती, सद्योनिर्वाणदीक्षायां कलात ऊर्ध्वं नियोजनात् पुंसि विश्लेषिते तथापि दीक्षान्तरवत् संस्कारमात्रेणापि क्वचिदपि अणौ किंचित्कर्तृत्वाद्यात्मकं स्वफलं 'नो सूते' न जनयतीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

ननु कला स्वशक्त्यैव कार्यं जनयेदिति किमस्याः पुंश्लेषेणेत्याशङ्कां निदर्शनदृशा उपशमयति

उच्छूनतेव प्रथमा सूक्ष्माङ्कुरकलेव च ।
बीजस्याम्बवग्निमृत्कम्बुतुषयोगात् प्रसूतिकृत् ॥१७८॥

यथा बीजस्य प्रथमावस्थात्मिकोच्छूनता, तदनु सूक्ष्मो वाङ्कुरांशो जलादियोगादेव स्वकार्यं कुर्यात्, तथा मायाकार्यं कलादि पुंयोग एवेति युक्तमुक्तं 'पुंविश्लेषे कला एवं फलं न संप्रसूयते' इति । अग्नीति तेजोमात्रमत्र विवक्षितम् ॥ १७८ ॥

ननु तन्तुसंयोगजनिते पटे यथैकोऽपि तन्तुरनुपादानं न स्यात्, तथा

'तद्वन्मायाणुसंयोगाद्व्यज्यते चेतना कला ।' (मतङ्ग ९।१५)

इत्याद्युक्त्या मायाणुसंयोगजायाः कलायाः मायोपादानकारणं न त्वणुरिति कथं निश्चिनुमः,—इत्याशङ्क्याह

कला मायाणुसंयोगजाप्येषा निर्विकारकम् ।
नाणुं कुर्यादुपादानं किंतु मायां विकारिणीम् ॥१७९॥

नाणुमुपादानं कुर्यादिति अणुरस्या उपादानकारणं न भवेदित्यर्थः । अत्र हेतुः—निर्विकारकमिति । उपादानकारणं हि स्वरूपविकारमासाद्य कार्यानुगामित्वेन वर्तते, यथा घटादौ मृत् नैवमस्याः, तस्य चिदेकरूपतया नित्यत्वात्; अतश्चोभयसंयोगजत्वेऽपि अस्या मायैवोपादानकारणमित्युक्तम् 'किंतु मायां विकारिणीम्' इति, तत्तद्वृत्तिपरिणामभेदभिन्नामित्यर्थः ॥ १७९ ॥

ननु मा भूत् कलायाः निर्विकारत्वादणुरुपादानकारणं, मायैवेति तु कुतोऽयं नियमः; संयुक्तानां हि मलमायाकर्मणां संसारकारणत्वमित्युक्तं; तदेतदाशङ्क्याह

मलश्चावारको माया भावोपादानकारणम् ।
कर्म स्यात् सहकार्येव सुखदुःखोद्भवं प्रति ॥१८०॥

एषां हि समानेऽपि संसारकारणत्वे प्रतिनियतकार्यकारित्वं, यन्मलस्य ज्ञानक्रियावरणमेव कार्यम्; अतश्चैतावतैव उपक्षीणसामर्थ्योऽयं कथमिव

किंचित्कर्तृत्वोत्तेजनामयीं तद्विरुद्धां कलामपि जनयेत्। सुखादीनां च वैषयिकत्वेन सत्त्वादिगुणमयस्रक्चन्दनाद्युपादानकानां सहकारितयैव कर्म निमित्तम्; अतश्च पारिशेष्यात् कलादिक्षित्यन्तानां भावानामुपादानकारणं मायेति विभागः ॥ १८० ॥

एवमावारकतया मलेन संच्छन्नचैतन्यस्य अणोः किंचिज्ज्ञत्वकर्तृत्वसमुद्बलननिमित्तेन केनचिद्भाव्यं, तच्च न तावत् कर्म, तस्य भोगोत्पत्तावेव परिदृष्टशक्तित्वात्; अतश्च पारिशेष्यात् कलैवेत्याह

अतः सच्छन्नचैतन्यसमुद्बलनकार्यकृत् ।
कलैवानन्तनाथस्य शक्त्या संप्रेरिता जडा ॥१८१॥

'चैतन्यम्' इति चितिक्रियाकर्तृत्वमित्यर्थः। ननु जडा च कला चैतन्यं चोपोद्बलयतीति विप्रतिषिद्धमेतत्,—इत्याशङ्क्योक्तम् 'अनन्तनाथस्य शक्त्या संप्रेरिता' इति ॥ १८१ ॥

ननु यद्येवं तदीशशक्तिरेव एतत् समुद्बलयतु, किं कलयेत्याशङ्क्याह

न चेशशक्तिरेवास्य चैतन्यं बलयिष्यति ।
तदुपोद्बलितं तद्धि न किंचित्कर्तृतां व्रजेत् ॥१८२॥

एकेन तच्छब्देन ईशशक्तिः परामृष्टा, अन्येन चैतन्यम्। इह यदि नाम मुक्ताणूनामिव बद्धाणूनामपि परमेश्वरः कलादिनिरपेक्षतया स्वशक्त्यैव कर्तृत्वादि उपोद्बलयेत्, तत् सर्वदा सर्वत्र च स्यादित्युक्तं 'न किञ्चित्कर्तृतां व्रजेत्' इति। यदाहुः

'पाशं विना न शंभुर्व्यञ्जयति यतो न सर्वविषयं तत्।
न च विगताञ्जनसङ्गं मुक्ताणुगकर्तृशक्तिमिव ॥'

इति ॥ १८२ ॥

ननु भोगे कर्तव्ये पुंसः कर्तृत्वम्,—इति नास्ति विप्रतिपत्तिः; कला पुनः कतरत् कारकम्,—इति नैव जानीमः। न तावत् कर्म चैतन्योपोद्बलकारितया भुजिक्रियां प्रत्यविषयत्वात्, नापि करणं, तद्धि कर्तृप्रयोज्यं भवति; इदं पुनः कर्तुरपि प्रयोजकम्,—इति कथं विद्यादिवत् कारणतामियात्। तत्रास्याः कारकान्तरवत् कर्तृत्वं दूरापेतम्,—इत्यभिप्रेत्य करणत्वमेवाशङ्क्य दूषयति

सेयं कला न करणं मुख्यं विद्यादिकं यथा ।
पुंसि कर्तरि सा कर्त्री प्रयोजकतया यतः ।।१८३।।

मुख्यमिति बुद्ध्याद्यन्तःकरणापेक्षया परमित्यर्थः ।

'करणेन येन भोग्यं करोति पुरुषः प्रचोद्य महदादीन् ।
भोग्ये भोग च पुनः सा विद्या तत् परं करणम् ।।'

इति । 'पुंसि कर्तरि' इति विषये, प्रयोज्यनिष्ठो हि प्रयोजकव्यापारः । एवं च उभरयोरपि कर्तृत्वे प्रयोजकव्यापारविशिष्टः प्रयोज्य एव पुमान् साक्षात् क्रियां प्रति स्वातन्त्र्ययोगात् प्रधानभूतः कर्तेति । तदुक्तम्

कर्तृशक्ति व्यनक्त्यस्य कला सातः प्रयोजिका ।
ततः कलासमायुक्तो भोगेऽणुः कर्तृकारकम् ।।'

इति ॥ १८३ ॥

एवं पुंस्कलयोः प्रयोज्यप्रयोजकतया

'इत्येतदुभय विप्र संभूयानन्यवत् स्थितम् ।
भोगक्रियाविधौ जन्तोर्निजगुः कर्तृकारकम् ।।'

इत्याद्युक्त्या एककर्तृकारकीभूतत्वेनालक्ष्यान्तरत्वेऽपि भगवदनुग्रहात् कस्यचित् यदानयोर्विवेकज्ञानं जायते, तदासौ मायापुंविवेकः सर्वकर्मक्षयात् विज्ञानाकलता च भवेद्येनायं पुमान् मायाधो न संसरेदिति, तदाह

अलक्ष्यान्तरयोरित्थं यदा पंस्कलयोर्भवेत् ।
मायागर्भेशशक्त्यादेरन्तरज्ञानमान्तरम् ।।१८४।।
तदा मायापुंविवेकः सर्वकर्मक्षयाद्भवेत् ।
विज्ञानाकलता मायाधस्तान्नो यात्यधः पुमान् ।।१८५।।

मायागर्भेशोऽनन्तः । शक्त्यादीति आदिशब्दात् तदुपदिष्टं ज्ञानादि । तदुक्तम्

'किंतु कारणवक्त्राब्जसमुद्भूतेन सुव्रत ।
ज्ञानचक्षुःप्रदीपेन सम्यगालोक्य सादरम् ।।
अयं पुमानियं चैषां कला दोषालया शुभा ।
अनयोरन्तरं ज्ञात्वा स्वस्थो निवर्त्यसंशयः ।।'

इति । आन्तरमिति प्रकृतिपुरुषविवेकापेक्षया अन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादेव सर्वकर्मक्षयः सिद्धः,—इति किं मायापुंविवेकेनेत्याशङ्क्याह

धीपुंविवेके विज्ञाते प्रधानपुरुषान्तरे ।
अपि न क्षीणकर्मा स्यात् कलायां तद्धि संभवेत् ॥१८६॥

'धीपुंविवेके' इति तद्रूपे प्रधानपुरुषविवेके इत्यर्थः । बुद्धिद्वारेण हि प्रकृतेः पुरुषस्य चाविवेको विवेको वा भवेत् । तत्र प्रतिसंक्रान्तायाश्चिच्छायायाः कर्तृत्वाभिमानो हि अविवेकः; तस्यामेव विगलितविषयवृत्तिपरिणामरूपत्वात् निष्कम्पदीपशिखाप्रख्यायाश्रित एवाकर्तृत्वाभिमानो विवेकः,—इति । एवं मायाया अपि कलाद्वारक एव पुंसो विवेकः,—इत्युक्तम् । अपिर्भिन्नक्रमः, तेन विज्ञातेऽपीत्यर्थः । कलायामिति सत्यां, कलैव हि किंचित्कर्तृत्वाभिव्यञ्जनात् कर्मणः साक्षात् निमित्तमिति । उक्तं च

'गुणतत्त्वोर्ध्वभोग्यस्य कर्मणोऽनुपलम्भतः ।
कैवल्यमपि सांख्यानां नैव युक्तमसंक्षयात् ॥'

इति ॥ १८६ ॥

एवं प्रकृतिपुरुषविवेके प्रकृत्यन्तं पुंसः कर्मक्षयो भवेत्, कलापुंविवेके तु मायान्तं, येनास्य तदधःसंसरणं न स्यात्, तदाह

अतः सांख्यदृशा सिद्धः प्रधानाधो न संसरेत् ।
कलापुंसोर्विवेके तु मायाधो नैव गच्छति ॥१८७॥

सांख्यदृशेति सांख्यदर्शनवत् प्रकृतिपुरुषविवेकेनेत्यर्थः । स चास्मद्दर्शनोक्तप्रकृत्यादिधारणाक्रमेण सिद्धः,—इत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा हि अस्य पुनरपि तदधःसंसरणं स्यात् । तदुक्तं प्राक्

'सांख्यवेदादिससिद्धान् श्रीकण्ठस्तदहर्मुखे ।
सृजत्येव पुनस्तेन न सम्यक् मुक्तिरीदृशी ॥' (त० ६।१५२)

इति ॥ १८७ ॥

ननु यद्येवं तन्मायोर्ध्वं पुनः कदा गच्छेत्,—इत्याशङ्क्याह

मलाद्विविक्तमात्मानं पश्यंस्तु शिवतां व्रजेत् ।

ननु त्रिविधेऽपि विवेकदर्शने द्रष्ट्रा तावद्भाव्यं, स च शुद्धबोधस्वभाव एवेति कथं कस्यचित् कदाचिदेव एतद्भवेत्,—इत्याशङ्क्याह

सर्वत्र चैश्वरः शक्तिपातोऽत्र सहकारणम् ॥१८८॥

ननु अत्र शक्तिपातश्चेदविशिष्टः, तत् विवेकत्रयात्मनि तत्कार्येऽयं कुतस्त्यो विशेषः,—इत्याशङ्क्याह

मायागर्भाधिकारीयो द्वयोरन्त्ये तु निर्मलः ।

मायागर्भादिकारिणोऽनन्तादेः । द्वयोरिति प्रकृतिमायाविवेकयोः; अत एव नात्र मोक्षपर्यन्तत्वम् । 'अन्त्य' इति मलविवेके, 'निर्मल' इति मोक्षपर्यन्तवृत्तित्वात् ॥

नन्वियं मायैवास्तु किमस्यास्ततोऽन्यत्वेनेत्याशङ्क्याह

सेयं कला कार्यभेदादन्यैव ह्यनुमीयते ॥१८९॥
अन्यथैकं भवेद्विश्वं कार्यायेत्यन्यनिह्नवः ।

कार्यभेदादिति; माया हि अणोर्मूर्छितप्रायतां विदध्यात्, इयं पुनः किंचित्कर्तृतामिति । अन्यैवेति अर्थान्मायातः । अन्यथेत्यादिनात्र व्यतिरेकः । एकमिति मायातत्त्वं; ततश्च तस्मादेव किंचित्कर्तृत्वादीनि विश्वानि कार्याणि जायेरन्,—इत्यन्यस्य स्थितस्यापि निखिलस्य विद्यादेस्तत्त्वजातस्यापह्नवः प्रसजेदित्युक्तम् 'इत्यन्यनिह्नवः' इति ॥ १८९ ॥

ननु कलायाः श्रीमतङ्गादौ किंचित्कर्तृताधायकत्वमुक्तं, तथा च तत्र

'ईषदुन्मीलितात्मानः कलया विद्धमूर्तयः ।
प्रस्पन्दमानास्तरलाः प्रयान्त्युच्छूनतां मुने ॥' (म० ९।९)

इत्याद्यस्ति । श्रीपूर्वशास्त्रे पुनः समान्येन कर्तृताधायकत्वमेव । यदुक्तं तत्र

'........................तद्योगादभवत् पुमान् ।
जातकर्तृत्वसामर्थ्यो.......................... ॥' (मा० १।२७)

इति । इह च तदधिकारेणैव तत्त्वक्रमनिरूपणं प्रक्रान्तम्,—इति कथमिव अस्यास्तद्विरुद्धं किंचित्कर्तृधायकत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

इति मतङ्गशास्त्रादौ या प्रोक्ता सा कला स्वयम् ॥१९०॥
किंचिद्रूपतयाक्षिप्य कर्तृत्वमिति भङ्गितः ।

'इति' उक्तेन किंचित्कर्तृत्वाधायकत्वात्मना प्रकारेण श्रीमतङ्गशास्त्रादौ या कला प्रोक्ता, सा पुंसि पूर्णकर्तृतानुपपत्तेः स्वसामर्थ्यादेव किंचिद्रूपत्वमाक्षिप्य कर्तृत्वमिति सामान्यरूपया भङ्ग्या अर्थादिह श्रीपूर्वशास्त्रे प्रोक्ता,—इति वाक्यार्थः। आदिशब्दात् मृगेन्द्रादौ। तदुक्तं तत्र

'कर्तृशक्तिरणोर्नित्या विभ्वी चेश्वरशक्तिवत्।
तमश्छन्नतयार्थेषु नाभाति निरवग्रहा ॥
तदनुग्राहकं तत्त्वं कलाख्यं तैजसं हरः।
माया विक्षोभ्य कुरुते प्रवृत्त्यङ्गं परं हि तत् ॥
तेन प्रदीपकल्पेन तदा स्वच्छचितेरणोः।
प्रकाशयत्येकदेशं विदार्य तिमिरं घनम् ॥
कलयत्येष यो धातुः संख्याने प्रेरणे च सः।
प्रोत्सारणं प्रेरणे सा कुर्वती तमसा कला ॥
इत्येतदुभयं विप्र संभूयानन्यवत् स्थितम्।
भोगक्रियाविधौ जन्तोर्निजगुः कर्तृकारकम् ॥'

इति ॥ १९० ॥

ननु किंचिद्रूपविशिष्टमपि कर्तृत्वं कथमज्ञस्य भवेत्,—इत्याशङ्क्य किंचिज्ज्ञेयत्वाधायिनस्तत्त्वान्तरस्यापि उत्पत्तिं प्रतिजानीते

किंचिद्रूपविशिष्टं यत् कर्तृत्वं तत्कथं भवेत् ॥१९१॥

अज्ञस्येति ततः सूते किंचिज्ज्ञत्वात्मिकां विदम्।

'ततः' इति प्रकृतत्वात् कला। तदुक्तम्

'ज्ञानं विना न कर्तृत्वं कस्यचिद्दृश्यते यतः।
अतः कलातः संजातमविद्यारूपमप्रथम् ॥'

इति। किञ्चिज्ज्ञत्वेऽपि पूर्णेन हि ज्ञत्वेन पूर्णमेव कर्तृत्वं व्याप्तमिति भावः ॥ १९१ ॥

ननु आत्मनः सांख्यैः कर्तृत्वं नाभ्युपेयते,—इति तदुपपादकं कलातत्त्वं यदुक्तं तदास्तां; ज्ञत्वं पुनरस्य बुद्ध्यादिद्वारेण तैरुपपादितम्,—इति किमनेनेत्याशङ्क्याह

बुद्धिं पश्यति सा विद्या बुद्धिदर्पणचारिणः ॥१९२॥

सुखादीन् प्रत्ययान् मोहप्रभृतीन् कार्यकारणे ।
कर्मजालं च तत्रस्थं विविनक्ति निजात्मना ।।१९३।।

मोहशब्देनात्र तमोऽपि उपलक्ष्यते। तेन तमोमोहप्रभृतीन् विपर्यया-शक्तितुष्टिसिध्याख्यान् पञ्चाशत्प्रत्ययानित्यर्थः। यदुक्तम्

'तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ।।' (विष्णु पु० १।५।५)

इति। कारणमेव कारणं, तेन कार्यकारणे भूतेन्द्रियाणि 'विविनक्ति' इति इदं सुखं न दुःखमोहावित्याद्यात्मना विवेकेन जानातीत्यर्थः। अत एव निजात्मना अन्यव्यावृत्तेन प्रातिस्विकेन रूपेणेत्युक्तं। तदुक्तम्

'विद्या विवेचयत्यस्य कर्म तत्कार्यकारणे।' (मा० १।२८)

इति ॥ १९३ ॥

ननु पुंसस्तत्तत्प्रत्ययाविशिष्टायां बुद्धौ वेद्यायामस्तु नाम विद्या करणं, विषयोपलब्धौ पुनरस्यानया कोऽर्थः, तत्र हि बुद्धिरेव तथास्तीत्याशङ्क्याह

बुद्धिस्तु गुणसंकीर्णा विवेकेन कथं सुखम् ।
दुःखं मोहात्मकं वापि विषयं दर्शयेदपि ।।१९४।।

गुणसंकीर्णेत्यनेन तन्नान्तरीयकं जाड्यमपि अस्या उक्तम्। उक्तं च

'त्रैगुण्यात्मा विवेकेन शक्ता दर्शयितु नहि ।
विषयाकारमात्मानमविविक्ता यतः स्वयम् ।।'

इति ॥ १९४ ॥

ननु सांख्यमतमजानानैरिव भवद्भिरेतदुक्तं—यद्गुणसंकीर्णत्वात् बुद्धिः सुखाद्यात्मकं विषयं विवेकेन कथं दर्शयेदिति; ते हि वरणात्मना तमसा सर्वतः समावृतमपि रजसा शनैस्तदपसारणात् क्वचिदेव प्रवर्तितं सदविशेषेण प्रकाशकमपि सत्त्वं क्रमेण नियतं सुखादि प्रकाशयेत्,—इति त्रिगुणैव बुद्धिः क्रमेण सुखाद्यात्मनो विषयस्य विवेकेन प्रदर्शिका,—इत्यभ्युपाजग्मुः। सत्यं, सुखाद्यात्मकं विषयं बुद्धिर्दर्पणवदेव दर्शयेत्; किंतु गुणसंकीर्णत्वात् न विवेकेनेत्यभिदध्मः। बुद्धिर्हि त्रिगुणत्वेऽपि नीलादिवैलक्षण्येण सत्त्वभागस्योद्रेकात् प्रतिसंक्रान्तमपि कथं दुःखादि विविक्ततयाध्यवस्येत्; नहि तदानीं दुःखादेरपि दर्शनं येन ततो विवेकेन सुखादेरध्यवसायः स्यात्। न च दर्शन-

मात्रमेव विषयसंवेदनं येन भवेदपि विवेकः; तस्य हि अध्यवसायो जीवितम्। यदुक्तम्

'प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्।' (सां० ५ का०)

इति। न चेयं पूर्वंदृष्टात् दुःखादेरस्य विवेकं कर्तुं शक्नुयात् जाड्यादेव अनुसंधातुमशक्यत्वात्; तस्मात् स्वच्छायां बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तस्यापि सुखादेः केनचिद्विवेकेन भाव्यं, तच्च परं कारणं विद्याख्यम्,—इत्युक्तमेव। तदाह

स्वच्छायां धियि संक्रामन्भावः संवेद्यतां कथम्।
तया विनेति साप्यन्यत्करणं पुंसि कर्तरि ॥१९५॥

संवेद्यतामिति विवेकेनाध्यवसेयतामित्यर्थः। तयेति विद्यया। सापीति बुद्ध्यपेक्षया। कर्तरीति विषयाध्यवसाये ॥ १९५ ॥

ननु बुद्धिरुभयतो निर्मलदर्पणाप्रख्येति तस्या एकतः पुंश्छाया प्रतिसंक्रान्तं भावजातमध्यवस्येत्—इति किं विद्याख्येन कारणान्तरेण भाव्यम्, तदाह

ननु चोभयतः शुभ्रादर्शदर्शीयधीगतात्।
पुंस्प्रकाशाद्भाति भावः

एतदेव परिहरति

मैवं तत्प्रतिबिम्बनम् ॥१९६॥

जडमेव हि मुख्योऽथ पुंस्प्रकाशोऽस्य भासनम्।
बहिःस्थस्यैव तस्यास्तु बुद्धेः किंकल्पना कृता ॥१९७॥

इह जडत्वात् बुद्धेः स्वयं विषयप्रकाशनं तावन्नोचितम्—इत्युक्तम्—प्रतिसंक्रान्तेऽपि पुंस्प्रकाशे जाड्यमस्या न निवर्तते, प्रतिबिम्बस्य निजाधिकरणे कयोगक्षेमत्वमेव भवेदित्युपपादितमेव प्राक्। बहिर्हि दर्पणादौ प्रतिबिम्बतश्चेतनोऽपि चैत्रादिर्दर्पणस्य मा नाम चैतन्यमाधात्, प्रत्युत तत्र स्वयमचेतनवन्न किंचिदपि कर्तुं प्रभवेत्। एवं जडायां बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तोऽपि पुंस्प्रकाशस्तदेकयोगक्षेमत्वात् जाड्यमेवासादयेत्,—इति कथं सोऽपि विषयप्रकाशनकुशलः स्यात्। अथ स्वयमेवासौ विषयस्य प्रकाशकोऽस्तु इत्युक्तं 'मुख्योऽथ पुंस्प्रकाशोऽस्य भासनम्' इति; एवं तर्हि विषयस्यापि साक्षात्

वाह्यस्यैव प्रकाशनमस्तु, किमन्तरालपरिकल्पितेन बुद्धितत्त्वेन,—इत्युक्तं 'बुद्धेः किं कल्पना कृता' इति ॥ १९७ ॥

एवं हि मुख्यमात्मप्रकाशमपेक्ष्य तदतिरिक्तं न किंचिदपि प्रकाशेत,—इति सर्वं प्रकाश एवेत्यभेद एव सर्वतः परिस्फुरेत्,—इति ग्राह्यग्राहकभावाद्यात्मा सकलोऽयं भेदव्यवहारः समाप्तः; स एव चेह विचारयितुं प्रक्रान्तः,—इति प्रतिज्ञातार्थविरुद्धमिदमभिधानं भवेदित्याह

अभेदभूमिरेषा च भेदश्चेह विचार्यते ।

एवं पर एव प्रकाशः स्वातन्त्र्यात् स्वं रूपं गोपयित्वा यदा संकुचितात्मतामवभासयति, तदा सकल एवायं भेदव्यवहारः समुल्लसेत्, येनायं पुमान् इन्द्रियप्रणालिकाया बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तं सुखदुःखाद्यात्मकं विषयं विद्यया परस्परवैविक्त्येन जानाति,—इति वुद्ध्यादिकल्पने न कश्चिद्दोषः, तदाह

तस्माद्बुद्धिगतो भावो विद्याऽकरणगोचरः ॥१९८॥

ननु विद्याख्यस्य कारणस्य वेद्य एव भावो गोचरः, स च बाह्य एव इति कथमेवमुक्तमित्याशङ्क्याह

भावनां प्रतिबिम्बं च वेद्यं धीकल्पना ततः ।

साक्षात्तद्वेदने ह्युक्त एव दोषः ॥

ननु एवमणोः किंचिज्ज्ञत्वोत्पत्त्या किंचित्कर्तृत्वं तावदुपपादितम्; तदत्र समानेऽपि किंचित्त्वे कस्मादिदमेव किञ्चिज्जानाति करोति च,—इत्याशङ्क्य तदुपपादकं रागतत्त्वं तावदाह

किंचित्तु कुरुते तस्मान्नूनमस्त्यपरं तु तत् ॥१९९॥
रागतत्त्वमिति प्रोक्तं यत्तत्रैवोपरञ्जकम् ।

कलाविद्ययोर्हि किंचित्त्वमपूर्णत्वमात्राभिधायि,—इत्युक्तम्; इदं पुनस्तथात्वेऽपि प्रतिनियतवस्तुपर्यवसायि,—इत्यवश्यमत्रास्य केनचिदपरेण निमित्तेन भाव्यं, यद्वशात् तत्रैव अणोरासङ्गो भवेत् । किंच तदित्युक्तं 'तत्तु रागतत्त्वमिति प्रोक्तम्' इति । उक्तं च

'रागोऽनुरञ्जयत्येनं स्वभोगेष्वशुचिष्वपि ।' (मा० १।२८)

इति ॥ १९९ ॥

नन्ववैराग्यलक्षणो बुद्धिधर्मोऽत्र सांख्यैर्निमित्तमुक्तम्,—इति किमनेनान्येन रागतत्त्वेनेत्याशङ्क्याह

न चावैराग्यमात्रं तत्तत्राप्यासक्तिवृत्तितः ॥२००॥
विरक्तावपि तृप्तस्य सूक्ष्मरागव्यवस्थितेः ।

तदिति रागतत्त्वम् । तत्रापीति अवैराग्ये । एवमवैराग्यासङ्गेऽपि एतदेव निमित्तमिति भावः । कस्यचिच्च निवृत्तविषयाकाङ्क्षस्य अवैराग्याभावोऽपि सूक्ष्मेक्षिकयाभिष्वङ्गो भवत्येव 'किंचिन्मे भूयात्' इति प्रतिपत्तेरविरहात्; तद्रागतत्त्वस्यैव अयं महिमा—यद्बुद्धाववैराग्यादीनां सर्वेषामेव धर्माणां बहिष्पर्यन्ततया विशेषेणोल्लास—इति । तदुक्तम्

'धर्मादयोऽप्यभिष्वङ्गवासनाया एव पल्लवाः इति समस्तोऽयं रागवर्गः;
ते तु विशेषोल्लासात्मनो बुद्धिधर्मत्वेन गणिताः ।'

इति । एवं द्वेषोऽप्यस्यैव प्रसरः । तत्रापि अनिष्टप्रहानादावभिष्वङ्गस्यैव संभवात्; तस्माद्यत्र क्वचनोपादेये हेये वा 'किंचिन्मे भूयात्' इति सामान्येनाभिष्वङ्गमात्रं रागतत्त्वमन्यस्तु पुनः तस्यैव प्रपञ्चः,—इति प्राङ्निरूपितप्रायमित्यलं बहुना ॥ २०० ॥

नन्वणोः कलया किंचिद्रूपतां, विद्यया विविक्तविषयतां, रागेण नियतवस्तुपर्यवसायितां च नीतं कर्तृत्वं 'अकरवं करोमि करिष्यामि' इति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कालेनापि कलितम्,—इति तदुपपादकं कालतत्त्वमप्याह

कालस्तुटचादिभिश्चैतत् कर्तृत्वं कलयत्यतः ॥२०१॥
कार्यावच्छेदि कर्तृत्वं कालोऽवश्यं कलिष्यति ।

ननु कर्तृत्वं नाम चेतनस्य स्वातन्त्र्यं, तच्च तदनतिरिक्तमिति कथमस्य नित्यस्य सतः कालेन योगः,—इत्याशङ्क्योक्तं 'कार्यावच्छेदि' इति । द्विधा हि कर्तृत्वं शुद्धं मायीयं च । तत्राद्यमनवच्छिन्नाहंपरामर्शमयं कार्यानारूषितमेव; अन्यच्च घटक्रिया पटक्रिया,—इत्यादिकार्यारूषितम् । एतेनास्य कलनयापि भाव्यमित्येवमुक्तम् 'अवश्यम्' इति; भावाभावाभासक्रमजीवितत्वात् कार्यक्रियाया इत्यर्थः । एवमेतन्मुखेन परिमितोऽपि प्रमातानेन कलित एव, इत्यर्थसिद्धम् । तदुक्तम्

'कालोऽपि कलयत्येनं तुट्यादिभिरवस्थितः ।' (मा० १।२९)

इति ॥ २०१ ॥

ननु तामर्थक्रियामर्थयमानो जनः किंचिदुपादत्ते, किंचिच्च जहाति,— इति नास्ति विमतिः; कुतः पुनरयं नियमो— यत् पाकार्थी वह्निमेवादित्सति न लोष्टं, स्वर्गार्थी च ज्योतिष्टोममेव न श्येनम्—इति तदवश्यमत्र केनचिन्निमित्तेन भाव्यं, तच्च किमित्याशङ्क्याह

नियतिर्योजनां धत्ते विशिष्टे कार्यमण्डले ॥२०२॥

नियतिर्हि 'अस्मादेव कारणात् इदमेव कार्यं भवेत्' इति नियममादध्यादित्युक्तम् 'विशिष्टे कार्यमण्डले योजनां धत्ते' इति । तदुक्तम्

'नियतिर्योजयत्येनं स्वके कर्मणि पुद्गल्म् ।' (मा० १।२९)

इति । अतश्च नियतसामर्थ्यक्रियामर्थयता नियतमेव वस्तु उपादातव्यम्—इति न कश्चिद्दोषः ॥ २०२ ॥

नन्विह तत्त्वानां कार्यकारणभावनिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् कलायास्तावन्मायाकार्यत्वमुक्तं; विद्यादितत्त्वचतुष्टयं पुनः

'तस्मात् कला समुत्पन्ना विद्या रागस्तथैव च ।
कालो नियतितत्त्वं च पुंस्तत्त्वं प्रकृतिस्तथा ॥' (स्व० ११।६३)

इत्यादिश्रीस्वच्छन्दशास्त्रस्थित्या कलावत् किं मायाया एव कार्यमुत न,— इत्याशङ्क्याह

विद्या रागोऽथ नियतिः कालश्चैतच्चतुष्टयम् ।

कलाकार्यं..........

अत्र च नियतिः कालः,—इत्ययं क्रमः श्रीपूर्वशास्त्रानुगुण्येनोक्तः; तत्र हि नियतेरन्तरं कालस्य निर्देशः । पूर्वं पुनः कालस्य प्रथमं निर्देशोऽयमाशयः— यत् नियतेः कार्यकारणविषयनियमव्यापारः तच्च प्राग्भावि कारणं, पश्चाद्भावि कार्यम्,— इति कालावच्छेदमन्तरेण कथं भवेदिति । यद्वा युगपदुत्पादात् एषां न क्रमविवक्षा,—इत्येवमुक्तम् । यद्यपि श्रीपूर्वशास्त्रे

'....................विद्यारागौ ततोऽसृजत् ।' (मा० १।२७)

इत्येतावदेवोक्तं तथापि नियतिकालयोः कार्यत्वेन संमतत्वात् कारणान्तरस्य साक्षादनभिहितत्वात् 'तत एव' इति एवकारेण अव्यक्तान्तमस्याः कलाया एवाविशेषेण कारणत्वस्याभिधानात् अविशिष्टा प्रतिषिद्धं कलाया एव कारणत्वं पर्यवस्येदित्युक्तम् 'एतच्चतुष्टयं कलाकार्यम्' इति ॥

ननु भोक्तृभोग्यरूपतया विश्वं तावत् द्विविधं तत्रैतत् कलादि किं भोक्तृपक्षपतितमुत अन्यथा,—इत्याशङ्क्याह

...............भोक्तृभावे तिष्ठद्भोक्तृत्वपूरितम् ॥२०३॥

भोक्तृभावावस्थाने हेतुः 'भोक्तृत्वपूरितम्' इति भोक्तृत्वं हि आणावादिनोपक्रान्तमपि कलादिना किंचित्कर्तृत्वाधानेन परितमुपबृंहितं कार्यपर्यन्तीकृतमिति यावत्; अत एवैषां तद्धर्मत्वात् भोक्तर्येवावस्थानम्। तथा च—पर एव प्रमाता मायया प्रथममपहृतैश्वर्यसर्वस्वः सन्, पुनरपि तदैश्वर्यसर्वस्वमध्यात् कलादिमुखेन प्रतिवितीर्णकिंचिदंशः परिमितताम‌श्नुवानः पशुः--इत्युच्यते। तत्र कलाविद्ययोस्तावत् तद्धर्मत्वं निर्विवादसिद्धम्। नहि ज्ञत्वकर्तृत्वयोः प्रमातृधर्मत्वे कश्चिद्विवादः, रागोऽपि तद्धर्म एव भोग्यं प्रति प्रवृत्तिहेतुत्वात्, भोग्यधर्मत्वे हि अस्य न कश्चिदपि वीतरागः स्यात्, भोग्यस्य सर्वान् प्रति अविशेषेण रञ्जकत्वात्। उक्तं च

> 'यज्जनिताभिष्वङ्गे भोग्याय नरि क्रिया स रागोऽत्र।
> भोग्यविशेषे रागे नहि कश्चिद्वीतरागः स्यात्॥'

इति। कालोऽप्येवं—प्रथमं हि असौ 'कृशोऽहमभवं स्थूलो वर्ते स्थूलतरश्चाश्वगन्धाघृतोपयोगेन भविष्यामि' इत्येवं क्रममासूत्रयन् प्रमातृसंलग्नत्वेनैव परिस्फुरेत्। स एव पुनरेवं कालेन कलितः सन्, स्वापेक्षया भूताद्यात्मक्रमावभासनपुरःसरं स्वसहचारि मेयमपि कलयेत् 'यदिदमासीत्, वर्तते, भविष्यति' इति। नियतेश्च कार्यकारणयोर्नियमनं रूपं, कार्यकारणभावश्च कर्तृत्वमात्रपर्यवसाय एवेत्युक्तं प्राक्। कर्तृत्वं च प्रमातुर्धर्मः,—इति तन्नियमनादियमपि तथा मातुरेव, 'इदमेवास्मि करोमि' इत्यभिमानात्। एवं कालरागनियतिविद्याः कलानिमित्तकाः। 'अहमिदानीमिदमेव जानामि करोमि' इति विमर्शः प्रमातुरेव उचितो न प्रमेयस्येति युक्तमुक्तं 'कलादि भोक्तृभावे तिष्ठत्' इति। एतद्योगादेव हि परस्याः संविदः परं भोक्तृत्वलक्षणं पारिमित्यं समुदियात्॥ २०३॥

तदाह

माया कला रागविद्ये कालो नियतिरेव च।
कञ्चुकानि षडुक्तानि संविदस्तत्स्थितौ पशुः॥२०४॥

कञ्चुकानीति आवारकत्वात्। यत्स्थिताविति तच्छब्देन कञ्चुकपरामर्शः। तदुक्तम्

'माया कलाशुद्धविद्या रागः कालो नियन्त्रणा।
षडेतान्यावृतिवशात् कञ्चुकानि मितात्मनः॥'

इति॥ २०४॥

ननु सर्वत्र देहपुर्यष्टकादिरेव वेद्यरूपः पशुरिति, भोक्तेति, अणुरिति चोच्यते यस्येदमन्तरङ्गमावरणं कञ्चुकषट्कम्। यदुक्तम्

'मायासहितं कञ्चुकषट्कमणोरन्तरङ्गमिदमुक्तम्।'(परमा० २७ श्लो०)

इति। तत् कथमिहोक्तं संविदः षट् कञ्चुकानीत्याशङ्क्याह

देहपुर्यष्टकाद्येषु वेद्येषु किल वेदनम्।
एतत्षट्कससंकोचं यदवेद्यमसावणुः॥२०५॥

यद्वेद्येषु देहादिषु मध्ये प्रमात्रेकरूपत्वात् अवेद्यमेतेन मायादिना षट्केन ससंकोचं परिमितत्तामापादितं विदिक्रियाकर्तृरूपं वेदनं, सोऽयमणुः किलागमेषु उच्यते इत्यर्थः। इदमेव च पञ्चविंशं पुंस्तत्त्वमित्युच्यते, यत् श्रीपूर्वशास्त्रेषु पुमानिति, अणुरिति, पुद्गलमिति चोक्तम्। परस्या एव संविदश्चोक्तयुक्त्या मायावशात् पुंस्त्वं जातम्,—इति; तत एवास्य पुंस्तत्त्वस्य श्रीस्वच्छन्दशास्त्रादौ तत्र तत्रागमे जन्मोक्तम्,—इति अत्राप्येतदवसेयम्। तदुक्तं श्रीमृगेन्द्रेऽपि

'ग्रन्थिजन्यकलाकालविद्यारागान्यमातरः।'

इत्यादि सामान्येनोपक्रम्य

'पुंस्तत्त्वं तत एवाभूत् पुंस्प्रत्ययनिबन्धनम्।'

इति। एतच्च श्रीपूर्वशास्त्रे तथानभिधानात् नात्र स्वकण्ठेनोक्तम्॥ २०५॥

नन्वनयैव परिपाट्या कञ्चुकषट्कस्य किं सर्वत्र वृत्तान्तः संभवेन्न वा,—इत्याशङ्क्याह

उक्तं शिवतनुशास्त्रे तदिदं भङ्ग्यन्तरेण पुनः।

तदेवाह

आवरणं सर्वात्मगमशुद्धिरन्याप्यनन्यरूपेव॥२०६॥

आवरणं संस्कारकारणत्वेनोक्तमाणवं मलम् ।

तदुक्तं तत्र

'तस्मात्सर्वात्मगता तेभ्यस्त्वन्या विभात्यनन्येव ।
संसाराङ्कुरकारणमाणवं चेतसोऽशुद्धिरिति ॥'

इति ॥ २०६ ॥

ननु कथमेकस्या एव अस्या अन्यत्वमन्यत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह

शिवदहनकिरणजालैर्दाह्यत्वात् सा यतोऽन्यरूपैव ।
अनिदंपूर्वतया यद्रञ्जयति निजात्मना ततोऽनन्या ॥२०७॥

सहजाशुद्धिमतोऽणोरीशगुहाभ्यां हि कञ्चुकस्त्रिविधः ।

दाह्यत्वादित्यनेनास्या अपायित्वमुक्तम् । भिन्नस्यैव हि आगमापायौ भवतः,—इति भावः । 'यतः' इति सर्वात्मभ्यः । यद्वा विज्ञानामृतसरिता प्लाव्यत्वादिति पाठो ग्राह्यः । तदुक्तं तत्र

'विज्ञानामृतसरिता शिवशशिनः स्यन्दमानयामलया ।
प्रप्लाव्य यतस्तेभ्यो निरस्यतेऽत्रस्ततः सान्या ॥'

इति । पूर्वत्र पुनः कञ्चुकानां दाह्यत्वमुचितमित्येवमुक्तम् 'अनिदंपूर्वतया' इत्यनादिकालानुबन्धित्वात्' अत एवास्याः सहजत्वात् ताम्रकालिकावत् असंलक्ष्यभेदत्वेनानन्यत्वम् । तदुक्तं तत्र

'श्लिष्टा यस्मादात्मस्वनादिकालानुबन्धिनी चितिवत् ।
वृत्त्यानुरञ्जयन्ती तस्मात् प्रतिभात्यनन्येव ॥'

इति । एवमाणवमलावरण[व]तोऽपि अणोः, ईशः तदीया मलाधिष्ठायिका निरोधशक्तिः, गुहा कर्मणोऽवस्थितिस्थानं माया, ताभ्यां सह त्रिविधो मलः ईशशक्तिमायाख्यः प्रावरणप्रायत्वात् कञ्चुकरूपो बन्धः । तदुक्तं तत्र

'एवं महता तमसा सहजेनाविद्धचेतसः पुंसः ।
परमेश्वराद्गुहातः प्रवर्त्तते कञ्चुकस्त्रिविधः ॥'

इति । एवं बन्धत्रयभाज एव हि कलायोगयोग्यता भवेदिति भावः । अत एव

'त्रिबद्धचित्कलायोगा.......................... ।'

इत्यादि अन्यत्रोक्तम् ॥ २०७ ॥

अत एवाह

तस्य द्वितीयचितिरिव स्वच्छस्य नियुज्यते

कला श्लक्षणा ॥२०८॥

अनया विद्धस्य पशोरुपभोगसमर्थता भवति ।

विद्या चास्य कलातः शरणान्तर्दीपकप्रभेवाभूत् ॥२०९॥

सुखदुःखसंविदं या विविनक्ति पशोर्विभागेन ।

रागश्च कलातत्त्वाच्छुचिवस्त्रकषायवत् समुत्पन्नः ॥२१०॥

त्यक्तं वाञ्छति न यतः संसृतिसुखसंविदानन्दम् ।

एवमविद्यामलिनः समर्थितस्त्रिगुणकञ्चुकबलेन ॥२११॥

गहनोपभोगगर्भे पशुरवशमधोमुखः पतति ।

द्वितीयेति स्वाभाविक्या एकस्याः चितेः उक्तयुक्त्या कञ्चुकत्रयेणावृतत्वात्। स्वच्छयेति स्वभावतः। श्लक्षणेति प्रथममुद्भिन्नत्वात्, सूक्ष्मेत्यर्थः। अस्याश्च किंचित्प्रकाशत्वेन शरणान्तर्दीपकप्रभेवेत्युक्तम्। शुचिवस्त्रस्थानीय आत्मा। अविद्यामलिन इति अविद्यया आणवेन मलेन तदुपलक्षिताभ्यामीशशक्तिमायाभ्यां च 'मलिनः' संच्छादितपूर्णज्ञानक्रिय इत्यर्थः। त्रिविधकञ्चुकबलेनेति त्रिविधस्य कलाविद्यारागात्मनः कञ्चुकस्य बलेन किंचिज्ज्ञत्वकर्तृत्वाद्युपोद्बलकेन सामर्थ्यविशेषेणेत्यर्थः। एवमाणवादिकञ्चुकत्रयेण सह षट् कञ्चुकानीत्यत्र भङ्ग्यन्तरत्वम्। कालनियत्योस्तु अनभिधानेऽयमाशयो—यत् कलादिशुद्ध्यैतत्तत्त्वशुद्धिरिति। यद्गुरुवृत्तिः

'कलादिभिरेव शुद्धैस्तत् शुद्धं द्रष्टव्यम्।
इत्यभिप्रायतोऽनभिधानं नाभावात् ॥'

इति। 'अधोमुखः' इति मायीयभोगौन्मुख्यात् ॥ २११ ॥

ननु प्रकृतेऽपि एवं मलस्यावारकत्वात् कञ्चुकत्वमेव वक्तुं युक्तम्,—इति कथं 'षट्कञ्चुकानि' इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

एतेन मलः कथितः कम्बुकवदणोः कलादिकं तुषवत् ॥२१२॥

एतेनेति मायादीनां षण्णामेव कञ्चुकत्वाभिधानेन। कम्बुकवदित्यन्तश्चान्तस्त्वात्। एवं मलावृतस्य सतो हि पुंसः प्रतिप्रावरणप्रायं कञ्चुकषट्कमिति; अत एवोक्तं तुषवदिति। तदुक्तम्

'एवं च पुद्गलस्यान्तर्मलः कम्बुकवत् स्थितः ।
तुषवत् कञ्चुकानि स्युः.................... ।।'

इति ॥ २१२ ॥

एददेवोपसंहरति

एवं कलाख्यतत्त्वस्य किंचित्कर्तृत्वलक्षणे ।
विशेषभागे कर्तृत्वं चर्चितं भोक्तृपूर्वकम् ॥२१३॥

कलायास्तावत् किंचिद्रूपताविशिष्टं कर्तृत्वं लक्षणं; तत्र विशेषभागेऽर्थादवस्थितं विशेष्यांशरूपं यत् कर्तृत्वं तद्भोक्तृरूपं चर्चितं, विद्याद्युत्पादक्रमेण उक्तयुक्त्या भोक्तृत्वाधायकत्वेन विचार्य उक्तमित्यर्थः ॥ २१३ ॥

नन्वत्र विशेषभागावस्थितं किंचित्त्वमित्याशङ्क्याह

विशेषणतया योऽत्र किञ्चिद्भागस्तदोत्थितम् ।
वेद्यमात्रं स्फुटं भिन्नं प्रधानं सूयते कला ॥२१४॥

इह कर्तृत्वस्य स्वयमनवच्छिन्नत्वेऽपि किंचिद्विषयत्वात् किंचिद्रूपत्वं जातम्,—इति किंचित्त्वं वेद्यपक्ष एव तिष्ठेत्; ततश्च तदंशप्रयोजकीकारेणोल्लसितं सत् भाविवेद्यविशेषापेक्षया वेद्यसामान्यात्मकं भोग्यरूपं प्रधानं कला सूयते बहीरूपतया व्यक्ततां नयेदित्यर्थः । तदुक्तम्

'तत एव कलातत्त्वादव्यक्तमसृजत्........ ।' (मा० १।३०)

इति । तच्च भिन्नं प्रतिपुंनियतत्वादनेकमिति यावत् । कलादीनां च तथात्वेऽपि स्फुटं तदपेक्षया स्थूलमित्यर्थः ॥ २१४ ॥

ननु भोक्तृभोग्ययोः परस्परसापेक्षत्वात् कथं नाम क्रमेणोत्पत्तिः संगच्छतां; नहि भोग्यं विना भोक्तृत्वमेव किंचिद्भवेत्, भोक्तृत्वं विनापि भोग्यमिति तत् कथं भोक्तृत्वं प्रसूय भोग्यं कला सूते,—इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

सममेव हि भोग्यं च भोक्तारं च प्रसूयते ।
कला भेदाभिसंधानादवियुक्तं परस्परम् ॥२१५॥

भोक्तारमिति भोक्तृगतं भोक्तृत्वमित्यर्थः । यतः तत् भोक्तृभोग्यात्मकमुभयं परस्परावियुक्तं सापेक्षमित्यर्थः । वस्तुतो हि अनयोः

'भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः ।'　　　(स्प० १।४)

इत्याद्युक्तेः अद्वयमयत्वेन अभेदेऽपि मायीयं भेदमभिसंधाय परस्परमपेक्षालक्षणमवियुक्तत्वं दर्शितमित्युक्तं 'भेदाभिसंधानात्' इति ॥ २१५ ॥

ननु अनयोरेवमवियोगेन कोऽर्थः,—इत्याशङ्क्याह

भोक्तृभोग्यात्मता न स्याद्वियोगाच्च परस्परम् ।

वियोगादिति परस्परसापेक्षत्वाभावात् ॥

नन्वेवंविधा भोक्तृभोग्यात्मतापि मा भूदित्याशङ्क्याह

विलीनायां च तस्यां स्यान्मायास्यापि न किंचन ॥२१६॥

भोक्तृभोग्यात्मतालक्षणे हि क्षोभे प्रलीने संसार एव न भवेदिति भावः । यदुक्तम्

'निजाशुद्ध्यासमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिणः ।
यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात् परमं पदम् ॥' (स्प० १।९)

इति ॥ २१६ ॥

ननु कथमेतदुक्तम् अन्यत्र हि पूर्वम् कालातो भोक्तृरूपं रागविद्यायुग्मप्रकृतितत्त्वमिति क्रमेण भोक्तृभोग्योत्पाद उक्त इत्याह

ननु श्रीमद्रौरवादौ रागविद्यात्मकं द्वयम् ।
सूते कला हि युगपत्ततोऽव्यक्तमिति स्थितिः ॥२१७॥

तत इति रागविद्यायुग्मप्रसरादनन्तरमित्यर्थः । तदुक्तम्

'स्कन्धोऽपरः कलायास्तु यस्मादेताः प्रजज्ञिरे ।
विद्यारागप्रकृतयो युग्मायुग्मक्रमेण तु ॥'

तथा च श्रीरुरौ

'कलातत्त्वाद्रागविद्ये द्वे तत्त्वे संबभूवतुः ।
अव्यक्तं च ततः .... ॥'

इति वाक्यभेदेन पाठः । एषां हि सममेवोत्पादे रागविद्याव्यक्तानि संबभूवुरित्येकवाक्यतैव स्यात् । पूर्वं पुनर्व्याख्यातृभेदमवलम्ब्य 'मायातोऽव्यक्तकलयोः' इत्याद्युक्तम् । तत्र हि वार्तिककारः तच्छब्देन मायां व्याख्यातवान् । वृत्तिकारस्तु आनन्तर्यमिति ॥ २१७ ॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

उक्तमत्र विभात्येष क्रमः सत्यं तथा ह्यलम् ।
रज्यमानो वेद सर्वं विदंश्चाप्यत्र रज्यते ।।२१८।।

उच्यते इति वक्तव्ये, बुद्धिस्थतया सिद्धतामभिप्रेत्य निर्विलम्बमेव एतद्दत्तोत्तरमित्युक्तम्; सत्यम्, एष त्वदभिमतः क्रमोऽत्र विभाति । तथाहि— अलमत्यर्थं रागविद्ययोरपि परस्परं क्रमोऽस्तीत्यर्थः । सर्व एव हि पुमान् रज्यन् वा सर्वं वेत्ति, विदन् वा सर्वत्र रज्यतीत्यसावपि क्रमः कथं न भवेत् ॥ २१८ ॥

ननु यद्येवं तत् कथं भोक्तृभोग्ययोर्युगपदुत्पादो भवतैवोक्तः,—इत्याशङ्क्याह

तथापि वस्तुसत्तेयमिहास्माभिर्निरूपिता ।
तस्यां च न क्रमः कोऽपि स्याद्वा सोऽपि विपर्ययात् ।।२१९।।

तथापीति, एवमेषां क्रमसंभावनेऽपीत्यर्थः । वस्तुसत्तेति, वस्तुनोर्भोक्तृभोग्ययोः सत्तापारमार्थिकःसंभव इत्यर्थः । 'न क्रम' इतिपरस्परसापेक्षत्वात् । यदुक्तमनेनैव अन्यत्र

'अत्र चैषां वास्तवेन पथा क्रमवन्ध्यैव सृष्टिरित्युक्तम् ।' (तं० सा० ८ आ)

इति ॥ २१९ ॥

यदि चात्र वस्तुसत्तामपहाय संभावनामात्रेण क्रम उच्यते, प्रत्युत विपर्ययेणापि असौ स्यात् भोगोत्पादानन्तरं भोक्तृत्वोत्पादः,—इति तस्मात् नात्र विप्रतिपत्तव्यमित्याह

तस्माद्विप्रतिपत्तिं नो कुर्याच्छास्त्रोदिते विधौ ।

शास्त्रोदिते विधाविति, रुरुशास्त्रोदितविधिमाश्रित्येत्यर्थः । इयदेव हि तत्र विवक्षितं यत् कलातत्त्वात् रागादितत्त्वत्रयं समुत्पन्नम्,—इति अस्य पुनर्युगपदयुगपद्वा समुत्पादः, तत्स्वरूपनिरूपणात्मकात् विचाराल्लभ्यते न तु यथाश्रुतादुत्तानादर्थमामात्रादेव,—इत्यस्मदुक्तमेव ज्यायः ॥ २१७ ॥

ननु वेद्यमात्रं प्रधानमित्युक्तं, न च विशेषरूपस्य सुखादेरेव वेदनात् पृथगस्य वेद्यत्वमस्ति—इत्याशङ्क्याह

एवं संवेद्यमात्रं यत् सुखदुःखविमोहतः ।।२२०।।

भोत्स्यते यत्ततः प्रोक्तं तत्साम्यात्मकमादितः ।

एवमुक्तेन प्रकारेण संवेद्यमात्रं भवत् यत् सुखादिभ्यो भोत्स्यते 'कार्यतस्तदुपलब्धेः' इति नीत्यानुमास्यते, ततो विशेषस्य सामान्यपूर्वकत्वात् हेतोः साम्यात्मकमविभागरूपं तदादितः प्रोक्तं कारणतया निरूपितमित्यर्थः ॥ २२० ॥

ननु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः,—इति सांख्याः, तत्कथमिह सुखादिभ्यस्तद्भोत्स्यते,—इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

सुखं सत्त्वं प्रकाशत्वात् प्रकाशो ह्लाद उच्यते ॥२२१॥

दुःखं रजः क्रियात्मत्वात् क्रिया हि तदतत्क्रमः ।

मोहस्तमो वरणकः प्रकाशाभावयोगतः ॥२२२॥

ननु सुखस्य प्रकाशरूपत्वमसिद्धं, सुखं हि सुखमेव न प्रकाशः,—इत्युक्तं 'प्रकाशो ह्लाद उच्यते' इति । 'ह्लादः' इत्यहंचमत्कारमयत्वात् । दुःखमिति प्रकाशाप्रकाशरूपं, प्रकाशरूपत्वे हि सुखमेव स्यात् अन्यथा तु मोहः क्रियात्मत्वादिति भावाभावरूपतया अस्य क्रमिकत्वात् । नन्वेवं दुःखस्य क्रमिकत्वमस्तु क्रियात्वं तु कुतः,—इत्युक्तं 'क्रिया हि तदतत्क्रमः' इति तदतदोरिति प्रकाशाप्रकाशयोः । तदुक्तम्

'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । (सा० १२ का०)

इति ।

'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः································ ॥' (सां० १३ का०)

इति च । श्रीप्रत्यभिज्ञायामपि

'मत्तानन्दः क्रिया पत्युस्तदभावोऽपि सा पशोः ।
द्वयात्म तद्रजो दुःखं श्लेषि सत्त्वतमोमयम् ॥' (४ अ० १ आ० ७ का०)

इति । तदेवं सत्त्वरजस्तमसां साम्यात्मकमक्षुब्धं रूपं प्रधानमित्युक्तम् ॥ २२२ ॥

ननु प्रधानस्य यद्यक्षुब्धमेव रूपं तत्कथं कार्यजन्मनि प्रभवेदित्याशङ्क्याह

त एते क्षोभमापन्ना गुणाः कार्यं प्रतन्वते ।
अक्षुब्धस्य विजातीयं न स्यात् कार्यमदः पुरा ॥२२३॥
उक्तमेवेति शास्त्रेऽस्मिन् गुणांस्तत्त्वान्तरं विदुः ।

कार्यमिति महदादि विजातीयमिति गुणानां वैषम्यात्। इत्येतच्च पुरा भुवनाध्वनिरूपणावसरे एवोक्तम्,—इति न पुनरिहायस्तं, तत् तत एवावधार्यमिति भावः। तदुक्तं तत्र

'उपरिष्टाद्धि योऽग्रश्च प्रकृतेर्गुणसंज्ञितम् ।
तत्त्वं तत्र तु संक्षुब्धा गुणाः प्रसुवते धियम् ॥ (त० ८।२४८)
न वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यसूतये ।'

इत्यादि

'नैतत्कारणतारूपपरामर्शविरोधि यत् ।
क्षोभान्तरं ततः कार्यं बीजोच्छूनाङ्कुरादिवत् ॥' (त० ८।२५४)

इत्यन्तम्। ततश्च युक्तिसिद्धम् अस्मिन्नुपक्रान्ते श्रीपूर्वशास्त्रे गुणांस्तत्त्वान्तरं प्रकृतेरेव कार्यंजननोन्मुखं क्षुब्धं द्वितीयं रूपं मायाया इव ग्रन्थिं विदुः श्रीश्रीकण्ठनाथाद्या उपदेश्यतया जानीयुरित्यर्थः। तदुक्तं तत्र

'ततो गुणान्………… ।' (मा० १।३०)

इति ॥ २२३ ॥

अत्र च ग्रन्थिवद् भुवनविभागोऽपि पूर्वमेव दर्शितः,—इत्याह

भुवनं पृथगेवात्र दर्शितं गुणभेदतः ॥२२४॥

तदुक्तं प्राक्

'क्रमात् तमोरजःसत्त्वे गुरूणां पङ्क्तयः स्थिताः ।
तिस्रो द्वात्रिंशदेकातस्त्रिंशदप्येकविंशतिः ॥' (८।२५५)

इति ॥ २२४ ॥

ननु अस्या जाडयात् कथंकारं कार्यजननायौन्मुख्यमेव जायते, येन क्षुब्धत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह

ईश्वरेच्छावशक्षुब्धलोलिकं पुरुषं प्रति ।
भोक्तृत्वाय स्वतन्त्रेशः प्रकृतिं क्षोभयेद् भृशम् ॥२२५॥

स्वतन्त्रेश इति श्रीकण्ठनाथः तदुक्तम्

'एवंविधं प्रधानं तद्ब्रह्मणा सहितं पुरा ।
श्रीकण्ठकिरणाघ्रातं व्यक्तिमायाति तत्क्षणात् ॥'

इति । एवं च सांख्यानामिव अस्माकमपि नैतच्चोद्यं—यत् पुंसो निर्विकारत्वात् बन्धमोक्षदशयोरविशेष एवेति बद्धवन्मुक्तमपि प्रति प्रकृतिः किमिव न महदादि विकारजातं जनयितुं प्रवर्तते, प्रवृत्त्यात्मनः स्वभावस्यानपेतत्वात् न च अस्या 'दृष्टाहमनेन' इति न पुनरेतदर्थं प्रवर्ते,—इत्यनुसंधानमस्ति आचैतन्यात्, तस्मादनिर्मोक्ष एवेति ॥ २२५ ॥

तदाह

**तेन यच्चोद्यते सांख्यं मुक्ताणुं प्रति किं न सा ।
सूते पुंसो विकारित्वादिति तन्नात्र बाधकम् ॥२२६॥**

तेनेति एवंविधं नियतमेव पुरुषं प्रति अस्याः स्वतन्त्रेशकर्तृकेण क्षोभणेन हेतुनेत्यर्थः । अत्रेति अस्मद्दर्शने ॥ २२६ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

**गुणेभ्यो बुद्धितत्त्वं तत् सर्वतो निर्मलं ततः ।
पुंस्प्रकाशः स वेद्योऽत्र प्रतिबिम्बत्वमार्छति ॥२२७॥**

तत् तस्मात् स्वतन्त्रेशकर्तृकात् हेतोरित्यर्थः । बुद्धितत्त्वमिति अर्थात् जातम् । तदुक्तम्

'अष्टगुणां तेभ्यो धियं…………।' (मा० १।३०)

इति । तत इति सर्वतो नैर्मल्यात् ॥ २२७ ॥

ननु अव्यवहितत्वात् पुंस्प्रकाशोऽत्र प्रतिबिम्बमाधत्ताम्, तथात्वाभावात् बाह्यं वेद्यं पुनः कथमित्याशङ्क्याह

**विषयप्रतिबिम्बं च तस्यामक्षकृतं बहिः ।
अतद्द्वारं समुत्प्रेक्षाप्रतिभादिषु तादृशी ॥२२८॥
वृत्तिर्बोधो भवेद्बुद्धेः सा चाप्यालम्बनं ध्रुवम् ।
आत्मसंवित्प्रकाशस्य बोधोऽसौ तज्जडोऽप्यलम् ॥२२९॥**

द्विधा हि बुद्धेर्बहिर्विषयप्रतिबिम्बमक्षद्वारकमतद्द्वारकं च। तत्राद्यं प्रत्यक्षादौ, अन्यच्च उत्प्रेक्षादौ, आदिशब्दात् स्वप्नादि। अत्र हि स्वयमुपस्थापित एवार्थोऽस्याः परिस्फुरेदिति भावः। तत् तादृश्यक्षानक्षाहिता वेद्यप्रतिबिम्बसहिष्णुतालक्षणा वृत्तिः बुद्धेर्विषयावभासको बोधो भवेदिति संबन्धः। ननु जडत्वाद् बुद्धिबोधः कथं विषयं प्रकाशयेदित्याशङ्क्याह सा चेत्यादि। चो ह्यर्थे। सा बुद्धिरपि हि आत्मसंविदः पुंबोधस्य प्रकाशो व्यक्तिराविर्भावः, ध्रुवमालम्बनं स्थिरः प्रतिबिम्बाधार इत्यर्थः। तत् तस्मात् आत्मसंविदभिव्यक्तिस्थानत्वात् हेतोरस्या वृत्त्यात्मा बोधो जडोऽपि असावलं, विषयप्रकाशनाय समर्थ इत्यर्थः। तदुक्तम्

'प्रकाशो विषयाकारो देवद्वारो न वा क्वचित्।
पुंबोधव्यक्तिभूमित्वात् बोधो वृत्तिर्मतेर्मता॥'

इति॥ २२९॥

एवं बुद्धेः कारणरूपतां निरूप्य कारणरूपतामप्याह

बुद्धेरहंकृत् तादृक्षे प्रतिबिम्बितपुंस्कृतेः।
प्रकाशे वेद्यकलुषे यदहंमनात्मता॥२३०॥

अहंकृदिति अर्थाज्जाता। तदुक्तम्

'................धीतोऽप्यहंकृतम्।' (मा० १।३०)

इति। सा च तादृक्षे पुंस्प्रकाशस्याभिव्यक्तिस्थानभूते वेद्यकलुषे च बुद्धिवृत्त्यात्मनि प्रकाशे यदिदं करोमि जानामि,— इत्यहमात्माभिमानः। ननु बुद्धिबोधोऽपि

'लेशोक्तो बुद्धिबोधोऽयं चेतनेनोपभुज्यते।
भोग्यत्वं चास्य संसिद्धं येनोत्पन्नोऽनुभूयते॥

इत्याद्युक्त्या भोग्यत्वात् वेद्य एवेति कथमिदन्ताभाजनेऽस्मिन् अहमित्यभिमानो निरूढिमुपगच्छेदित्याशङ्क्योक्तं 'प्रतिबिम्बितपुंस्कृतेः' इत्यभिव्यक्तं पुमांसमुदिश्येत्यर्थः॥ २३०॥

एवमपि नायमात्मनि अहमभिमानः, किन्तु अनात्मरूपायां बुद्धावेव आत्मप्रतिबिम्बस्य बुद्ध्याधारतया तदेकपरिणामत्वात् अस्याश्चासाधारणं कार्यमाह

तया पञ्चविधश्चैष वायुः संरम्भरूपया ।
प्रेरितो जीवनाय स्यादन्यथा मरणं पुनः ।।२३१।।

संरम्भरूपयेति अहंकृतश्च संरम्भो वृत्तिरपि वृत्तिवृत्तिमतोस्ताद्रूप्याद्रूपमित्युक्तम् । तदुक्तम्

'पञ्चकर्मकृतो वायोर्जीवनाय प्रवर्तकः ।
संरम्भोऽहंकृतो वृत्तिः.............................।।'

इति । अन्यथेति अप्रेरिः । एवमहंकृतः संरम्भात्मिकया वृत्त्या प्राणादीनां प्रेरणमप्रेरणं च कार्यं, येन सर्वेषां जीवनं मरणं वा स्यात् ।। २३१ ।।

एवं चास्या अहंकृतः शुद्धचित्स्वातन्त्र्यमयात् स्वात्ममात्रविश्रान्तिसतत्त्वात् स्वरसोदितात् अहंभावादियान् विशेषो—यदियं जडायामनात्मरूपायां बुद्धावभिनिविष्टेति, तदाह

अत एव विशुद्धात्मस्वातन्त्र्याहंस्वभावतः ।
अकृत्रिमादिदं त्वन्यदित्युक्तं कृतिशब्दतः ।।२३२।।

इदमिति अहंकृतम्, अन्यदिति कृत्रिमम् । ननु अस्य कृत्रिमत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्योक्तमित्युक्तं कृतिशब्दत इति । श्रीपूर्वशास्त्रे हि अहंकृतमित्युक्तं, कृतं कृत्रिममेवोच्यते करोतेरेवमर्थत्वात् ।। २३२ ।।

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

इत्ययं करणस्कन्धोऽहंकारस्य निरूपितः ।
त्रिधास्य प्रकृतिस्कन्धः सात्त्वराजसतामसः ।।२३३।।

त्रिधेति सत्त्वादेरेकैकस्याङ्गित्वात् ।। २३३ ।।

तत्र सात्त्विकस्य तावत् प्रकृतिस्कन्धतां निरूपयति

सत्त्वप्रधानाहंकाराद्भोक्त्रंशस्पर्शिनः स्फुटम् ।
मनोबुद्धयक्षषटकं तु जातं भेदस्तु कथ्यते ।।२३४।।

प्रधानेत्यनेन एषामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वात् गुणभूतयोः रजस्तमसोरपि सद्भावो दर्शितः । स्फुटं भोक्त्रंशस्पर्शिन इति साक्षात् तत्स्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकत्वादहंप्रत्ययस्य । मनोबुद्धयक्षषट्कमिति 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि' इति श्रुतेर्मनोयुक्तानि बुद्धीन्द्रियाणीत्यर्थः । तदुक्तम्

'श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासा च मनसा सह ।
प्रकाशान्वयतः सत्त्वात्तैजसश्च स सात्त्विकः ॥'

इति । ननु एषामेकस्मादेव अहंकारादुत्पादेऽपि कथं मनसः सर्वमेव विषयोऽन्येषां च नियतमित्याशङ्क्योक्तं 'भेदस्तु कथ्यते' इति । भेद इति विषयस्य नैयत्यानैयत्याभ्यामुत्थापित इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

तदाह

मनो यत्सर्वविषयं तेनात्र प्रविवक्षितम् ।
सर्वतन्मात्रकर्तृत्व विशेषणमहंकृतेः ॥२३५॥

तेनेति मनसः सर्वविषयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । अत्रेति सर्वत्र शास्त्रे, प्रविवक्षितमिति 'भूतादेस्तान्मात्रः स तामसः' इत्याद्युक्तेः । तेन तमः प्रधानादहंकारात् तन्मात्राणामुत्पादः,—इति नास्ति विवादः । तमश्च सत्त्वप्रधानेऽपि अहंकारे संभवेदेषामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वात् । यदुक्तम्

'अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।'

इति । ततश्च तद्विशिष्टात् सात्त्विकादहंकारान्मनो जायते इत्यस्य सर्वविषयत्वम् । एवं यस्मात् मनसः सर्वविषयत्वम् अत इदं ज्ञायते—यदहंकृतः सर्वतन्मात्रकारणत्वं, येन मनसः शब्दादीनां च ग्राह्यग्राहकभावो भवेत् ।२३५।

एवं चास्य बुद्ध्यादेस्त्रयस्यासाधारणक्रियामुखेनान्तःकरणत्वमेवाह

बुद्ध्यहंकृन्मनः प्राहुर्बोधसंरम्भणैषणे ।
करणं बाह्यदेवैर्यन्नैवाप्यन्तर्मुखैः कृतम् ॥२३६॥

बोधः शब्दादेर्विषयस्याध्यवसायः । संरम्भोऽहमात्माभिमानः । एषणमिच्छा संकल्पः । अत्र च क्रियात्वात् करणेन तावद्भाव्यम् । तच्च न वक्ष्यमाणं श्रोत्रादि, तस्य बाह्यक्रियाविषयत्वात् आसां चान्तारूपत्वात्; तस्मादन्तःकृतिसाधकत्वात् तदन्यदेव अन्तःकरणाख्यमित्युक्तं 'बुद्ध्यहंकृन्मन' इति । तदुक्तम्

'इच्छासंरम्भबोधाख्या नोक्तैः सिद्ध्यन्ति साधनैः ।
तत्सिद्धं करणं त्वन्तर्मनोऽहंकारबुद्धयः ॥'

इति । बुद्ध्यहंकृन्मन इति द्वन्द्वः समाहारे । ननु बहिष्करणत्वेऽपि श्रोत्रादीन्येव प्रत्यावृत्त्यान्तर्मुखानि सन्ति, संभूय बोधादीनां साधनत्वं प्रति-

पद्यन्ते,—इति किमन्तःकरणान्तरोपदेशेनेत्याशङ्क्याह बाह्येत्यादि। अन्तर्मुखानामपि बाह्येन्द्रियाणां नैव बोधादि कर्तुं शक्यमित्यर्थः। यदि नाम हि बाह्येन्द्रियाणि बाह्यात् प्रत्यावृत्त्यान्तर्मुखतया संभूय बोधादि कुर्युः तच्छब्दाद्यालोचनावसरे बोधादेरपि उपलम्भो न स्यात्। एषां हि बहिर्संहतानां शब्दाद्यालोचनमिष्टम्, अन्तर्मुखतायां च संहतानां बोधादिकमिति कथमेतत् एकस्मिन्नेव काले भवेत्; दृश्यते च युगपदेतदिति न युक्तमुक्तं 'बाह्येन्द्रियाण्येव अन्तर्मुखानि सन्ति संभूय बोधादेः साधनम्' इति। तदुक्तम्

'अन्तर्मुखगतानां च चित्ताद्यर्थं प्रकुर्वताम्।
बाह्यार्थबुद्धिभिः साकं न स्युरिच्छादिकाः क्रियाः ॥'

इति ॥ २३६ ॥

ननु चैतन्याविभागवर्त्ती प्राण एव बोधादि विदध्यादिति किमेभिरन्तःकरणैरित्याशङ्क्याह

प्राणश्च नान्तःकरणं जडत्वात् प्रेरणात्मनः।
प्रयत्नेच्छाविबोधांशहेतुत्वादिति निश्चितम् ॥२३७॥

प्राणश्च जडत्वान्नातःकरणं भवेदिति निश्चितम्,—इति संवन्धः। ननु जडमपि वास्यादि कर्त्रा प्रेर्यमाणं करणं दृष्टमित्याशङ्क्योक्तं 'प्रेरणात्मनः प्रयत्नेच्छाविबोधांशहेतुत्वात्' इति। प्रेर्यमाणं हि करणं प्रयत्नं विना न भवेत्, प्रयत्नश्चेच्छापूर्वकः, इच्छा च बोधपूर्विकेति प्राणस्यान्तःकरणत्वाभ्युपगमेऽपि बोधादिकार्योपपादकेन करणान्तरेण अवश्यभाव्यमिति किं बुद्ध्यादिभिरपराद्धम्। तदुक्तम्

'अन्येऽन्तःकरणं प्राणमिच्छन्ति व्यक्तचेतनम्।
प्रयत्नेन विना सोऽस्ति तत्सिद्धौ करणं तु किम् ॥'

इति ॥ २३७ ॥

नन्वन्तारूपत्वाविशेषात् एकमेवान्तःकरणमस्तु, किमस्य त्रैविध्येनेत्याशङ्क्याह

अवसायोऽभिमानश्च कल्पना चेति न क्रिया।
एकरूपा ततस्त्रित्वं युक्तमन्तःकृतौ स्फुटम् ॥२३८॥

नैकरूपा क्रियेति स्यति-मन्यति-क्लृपीनां भिन्नत्वात् । अनव्यवच्छेदेनाभिमतस्य अवसायो हि एषामेकविषयत्वेऽपि विभिन्नं कार्यं भवेदिति भावः । तदुक्तम्

'क्लपिर्मतिः स्यतिश्चैव जाता भिन्नार्थवाचकाः ।
इच्छासंरम्भबोधार्थास्तेनान्तःकरणं त्रिधा ॥'

इति ॥ २३८ ॥

नन्वसंविदितं तावत्करणं न स्यात्, बुद्धिश्च मनोऽहंकारवन्न संवेद्या,—इति कथमस्याः करणत्वं युज्यते,—इत्याशङ्क्याह

न च बुद्धिरसंवेद्या करणत्वान्मनो यथा ।
प्रधानवदसंवेद्यबुद्धिवादस्तदुज्झितः ॥२३९॥

'असंवेद्यबुद्धिवाद' इति सांख्याभ्युपगतः । अयं चात्र प्रयोगः—बुद्धिः संवेद्या करणत्वात्, यत् करणं तत् संवेद्यं यथा मनः, यन्न संवेद्यं तन्न करणं यथा प्रधानं, बुद्धिश्च करणं; तस्मात् संवेद्या,—इति । संवेद्यत्वे च अस्या गुणान्वितत्वं हेतुः प्रधानेनानैकान्तिक इति

'तुल्ये गुणान्वितत्वे तु संवेद्य चित्तमिष्यते ।
बुद्धिश्चापि ह्यसंवेद्या धन्या तार्किकता तव ॥'

इत्याद्युपेक्ष्यम् ॥ २३९ ॥

ननु भवतु एवमन्तःकरणानां, बुद्धीन्द्रियाणां पुनर्मनोवदाहंकारिकत्वेऽपि नियतविषयत्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्याह

शब्दतन्मात्रहेतुत्वविशिष्टा या त्वहंकृतिः ।
सा श्रोत्रे करणं यावद्घ्राणे गन्धत्वभेदिता ॥२४०॥

अहंकारस्य मनसि जन्ये हि अविशेषेण तन्मात्रकर्तृत्ववैशिष्ट्यं प्रयोजकं, बुद्धीन्द्रियवर्गे तु नैयत्येन; येनैषां नियतविषयत्वं भवेत् । यदुक्तम्

'मनसि जन्ये सर्वतन्मात्रजननसामर्थ्ययुक्तः
स जनकः, श्रोत्रे तु शब्दजननसामर्थ्यविशिष्ट
इति, यावत् घ्राणे गन्धजननयोग्यतायुक्तः ।' (तं० सा० ८ आ०)

इति। एवं चाहंकारित्वादेव एषां विषयेषु नियमो—यच्छ्रोत्रं शब्दमेवैकं गृह्णाति न स्पर्शादि, त्वक् च स्पर्शमेवैकं नेतरत्, यावत् घ्राणं गन्धमेवैकमिति। यैः पुनः

'न चाप्यहंकृतो जन्म नियमे कारणं मम।'

इत्याद्युक्तं, तदहंकारस्वरूपनिरूपणानभिज्ञत्वमेवैतेषाम् ॥ २४० ॥

नन्वेषामन्यैर्ग्राह्यग्राहकभावे नियमान्यथानुपपत्त्या भौतिकत्वमुक्तम्। यदाहुः

'घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः।' (न्या० सू० १।१।१२)

इति। तेन पार्थिवत्वात् घ्राणं गन्धस्यैव ग्राहकं न रसादेर्यावदाकाशरूपत्वात् श्रोतं शब्दस्यैव ग्राहकं न स्पर्शादेरिति, अयुक्तं चैतदित्याह

भौतिकत्वमतोऽप्यस्तु नियमाद्विषयेष्वलम्।

अतः तत्तद्वृत्तिविशिष्टाहंकारजन्यतयैव विषयनियमस्य सिद्धत्वात् हेतोः, एषां विषयेषु नियमात् यद्भौतिकत्वमपि अन्यैरुक्तं, तदलमस्तु न किंचिदेतद्वाच्यमित्यर्थः। एवं हि उच्यमाने वायुरपि त्वगिन्द्रियग्राह्यः स्यात् तत्प्रकृतिकत्वात् तस्य; न चेष्यते भवद्भिः वायोरग्राह्यत्वेनाभ्युपगमात्; द्वीन्द्रियग्राह्यं हि द्रव्यं दार्शनं स्पार्शनं च, वायुश्च द्रव्यमिति कथमेकेन्द्रियग्राह्यतामियात्। किं च त्वगिन्द्रियं पृथिव्यादिद्रव्यत्रितयं तद्गतांश्च यथोक्तलक्षणान् स्पर्शान्न गृह्णीयात् वायुप्रकृतिकत्वात् तस्य, प्रकृतिप्रक्रमेणैव च ग्राह्यग्राहकभावनियमस्योक्तत्वात्। एवं चक्षुरपि तेजोद्रव्यं तद्गतमेव च रूपं गृह्णीयात् न पृथिव्याद्यपि, तेजःप्रकृतित्वादस्य। एवं कर्मणि सामान्ये समवाये चेन्द्रियप्रत्यक्षत्वं न स्यात्, इन्द्रियाणां भौतिकत्वात्, एषां चातदात्मकत्वात्, दृश्यते चैतत्सर्वं; तस्मान्न भौतिकानीन्द्रियाणि,—इति वाच्यम्। यद्भोगकारिका:

'चतुर्द्रव्यगतान् स्पर्शांश्चतुरो मरुतः क्रमात्।
द्रव्याणां त्रितयं चैव गृह्णाति न च मारुतम् ॥
त्रीणि द्रव्याणि चक्षुश्च तेषु रूपाणि चैव हि।
अतो न नियमोऽक्षाणां विषयाणां च कल्पने ॥
भौतिकत्वाच्च नियमे कर्मसामान्ययोः स्फुटम्।
देवेभ्यो बुद्धयो न स्युः समवाये क देहिनः ॥'

इति ॥

ननु इन्द्रियाणां प्रकृतिनियमे विषयनियमाख्यां युक्तिमन्यथोपपादयता भवता भौतिकत्वं तावन्निरस्तम्; आहंकारिकत्वे पुनः का युक्तिरित्याशङ्क्याह

अहं शृणोमि पश्यामि जिघ्रामीत्यादिसंविदि ।।२४१।।
अहंतानुगमादाहंकारिकत्वं स्फुटं स्थितम् ।

आदिशब्दात् स्पृशामि रसयामीति । स्फुटमिति स्वानुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ २४१ ॥

एषां चाहंकारिकत्वादेव करणत्वं घटते, नान्यथा,—इत्याह

करणत्वमतो युक्तं कर्त्रंशस्पृक्त्वयोगतः ।।२४२।।
कर्तुर्विभिन्नं करणं प्रेर्यत्वात् करणं कुतः ।

अतः आहंकारिकत्वात् अहंपरामर्शानुवेधात् कर्त्रंशस्पर्शित्वात् एषां करणत्वं युक्तम्; अन्यथा हि कर्तुश्चेत् विभिन्नं करणमिष्यते, तत् प्रेर्यत्वात् करणमेव कुतो भवेत्, अपि तु प्रेरणविषयत्वात् कर्मेत्यर्थः ॥ २४२ ॥

न च अकरणिका क्रिया भवेदिति तत्र करणान्तरमन्वेष्यम्; तच्च कर्तुर्विभिन्नत्वात् प्रेर्यमेवेति, तत्रान्यत् करणमित्यनवस्था स्यादित्याह

करणान्तरवाञ्छायां भवेत्तत्रानवस्थितिः ।।२४३।।

एवं हि देहादौ गृहीताभिमानः संकुचितः प्रमाता स्वयमेव स्वं वपुः पृथक्कृत्यैवाहन्तासंस्पर्शात् स्वाङ्गरूपमपि श्रोत्रादि शब्दादिविषयतया तदालोचनक्रियादौ साधनतां नयेत्, तदाह

तस्मात् स्वातन्त्र्ययोगेन कर्ता स्वं भेदयन् वपुः ।
कर्मांशस्पर्शिनं स्वांश करणीकुरुते स्वयम् ।।२४४।।

तस्मादिति कर्तुर्विभेदकरणत्वस्यानुपपन्नत्वात् । स्वातन्त्र्ययोगेनेति कर्तृतावशेनेत्यर्थः । कर्मांशस्पर्शिनमिति शब्दादिविषयसंबद्धमित्यर्थः । स्वांशमिति श्रोत्रादिरूपम् ॥ २४४ ॥

ननु यद्येवं तत् कथं 'कुठारेण छिनत्ति' इत्यादौ कर्तुर्विभन्नस्यापि कुठारादेः करणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह

करणीकृततत्स्वांशतन्मयीभावनावशात् ।
करणीकुरुतेऽत्यन्तव्यतिरिक्तं कुठारवत् ॥२४५॥

संकुचित एव हि प्रमाता करणीकृतेन तेन बुद्धिकर्मेन्द्रियाद्यात्मना स्वांशेन यत् तन्मयीभावनमविभागाभिमानः, तन्महिम्ना व्यतिरिक्तहस्तादिकमपेक्ष्य अत्यन्तव्यतिरिक्तमपि कुठारादिकं करणीकुरुते, छिदिक्रियायां साधकतमतां नयेदित्यर्थः। एवं कर्तुः स्व एवांशः पृथक् कृतः,—इति मुख्यतया करणतामियादिति सिद्धम् ॥ २४५ ॥

तदाह

तेनाशुद्धैव विद्यास्य सामान्यं करणं पुरा ।
ज्ञप्तौ कृतौ तु सामान्यं कला करणमुच्यते ॥२४६॥

पुरेति पूर्वम् । विद्याकलयोरेव हि अनन्तरं बुद्धिकर्मेन्द्रियाद्यात्मा विशेषवपुः प्रसरः ॥ २४६ ॥

ननु कला सर्वत्र प्रयोजककर्तृत्वेनोक्ता,—इति कथमिहास्याः करणत्वेनाभिधानमित्याह

ननु श्रीमन्मतङ्गादौ कलायाः कर्तृतोदिता ।
तस्यां सत्यां हि विद्याद्याः करणत्वार्हताजुषः ॥२४७॥

कर्तृप्रयुक्तानामेव हि करणादिभावो भवेदिति भावः ॥ २४७ ॥

तदेव प्रतिविधत्ते

उच्यते कर्तृतैवोक्ता करणत्वे प्रयोजिका ।
तया विना तु नान्येषां करणानां स्थितिर्यतः ॥२४८॥

'करणत्व' इति सतीत्यर्थः । 'प्रयोजिका' इति मुख्या, करणत्वं पुनरस्या अमुख्यमित्यर्थसिद्धम् । कर्तृत्वस्यैव हि व्यतिरेकमुखेन मुख्यतायां हेतुः तया विनेत्यादि ॥ २४५ ॥

अस्याः प्रयोजककर्तृत्वाभिधानात् न करणवर्गान्तःपातः,—इत्याह

अतोऽसामान्यकरणवर्गात् तत्र पृथक् कृता ।

पृथक्कृता इति करणत्वस्यामुख्यत्वात् ॥

ननु यद्येवं तत्कथं विद्यावत् कर्त्रंशस्पर्शित्वात् कलाया अपि मुख्यं करणत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

विद्यां विना हि नान्येषां करणानां निजा स्थितिः ॥२४९॥

कलां विना न तस्याश्च कर्तृत्वे ज्ञातृता यतः ।

कलाविद्ये ततः पुंसो मुख्यं तत्करणं विदुः ॥२५०॥

अन्येषामिति कर्तुः कथंचिद्विभिन्नानामन्तर्बहिष्करणानाम्; एषां हि कथंचिद्भेदेऽपि स्वांशरूपविद्याद्यविभागभावनया करणत्वं भवेदिति भावः। तस्या विद्यायाश्च न निजा स्थितिरिति संबन्धः। यतः कर्तृत्वे ज्ञातृता भवेत्, नहि कर्तृत्वं विना ज्ञानक्रियायामपि कर्तृत्वं भवेदिति भावः। तत इति विद्याया अपि करणत्वस्य कलाधीनत्वात्। यदधीनं हि अन्यस्य करणत्वं तस्यापि हस्ताधीनकरणभावदात्रादिवत् करणत्वं दृष्टम् ॥ २५० ॥

ननु चक्षुरादेरिव रूपादौ क्वानयोर्विवेकेन करणत्वं दृष्टम्,—इत्याशंक्य प्रागुक्तं हेतुतया निर्दिशन्नाह

अत एव विहीनेऽपि बुद्धिकर्मेन्द्रियैः क्वचित् ।

अन्धे पङ्गौ रूपगतिप्रकाशो न न भासते ॥२५१॥

अत एव विद्याकलयोर्मुख्यकरणत्वात् क्वचित् काले कदाचित्यर्थः। अन्ध इति पङ्गाविति च बुद्धिकर्मेन्द्रियहीनत्वोपलक्षणमेतत्। न न भासते अपितु भासते एवेत्यर्थः॥ २५१ ॥

ननु यदि अन्धादीनामपि रूपादि भायात्, तत् कृतं बुद्धिकर्मेन्द्रियैरित्याशङ्क्याह

किंतु सामान्यकरणबलाद्वेद्येऽपि तादृशि ।

तादृशि इति सामान्यरूपे एवेत्यर्थः॥

तदाह

रूपसामान्य एवान्धः प्रतिपत्तिं प्रपद्यते ॥२५२॥

अन्धादीनामपि हि अस्माकमिव मेवंपरपार्श्ववर्तिषु पदार्थेषु सामान्यात्मना रूपादौ प्रतिभासो भवेत्; अनुल्लिखितरूपादिप्रतिभासत्वे हि एषां बाह्यमर्थं प्रति प्रवृत्तिरेव न स्यात् ॥ २५२ ॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

तत एव त्वहंकारात् तन्मात्रस्पर्शिनोऽधिकम् ।
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपायूपस्थाङ्घ्रि जज्ञिरे ।।२५३।।

ततस्त्रिस्कन्धतयोक्तादहंकारादित्यर्थः । ननु सत्त्वप्रधानेऽपि अहंकारे तन्मात्रस्पर्श उक्तः,—इति ततोऽस्य को विशेषः,—इत्याशङ्क्योक्तम् अधिकं त्विति । ज्ञानदशायां हि उपक्रान्तोऽपि तत्स्पर्श इह क्रिया प्रधानतया कार्य-पर्यन्तीभूत इत्यर्थः । अनेन चास्य राजसत्वं प्रकाशितम् । तदुक्तम्

'वाणी पाणी भगः पायुः पादौ चेति रजोद्भवाः ।
कर्मान्वियाद्रजोभूयान् गर्वो वैकारिकोऽत्र यः ।।'

इति । वक्ष्यति च

'उक्त इन्द्रियवर्गोऽयमहंकारात् तु राजसात् ।'

इति ॥ २५३ ॥

अत्र च प्रागेवाहंकारानुवेधात् आहंकारित्वं स्फुटयति

वच्म्याददे त्यजाम्याशु विसृजामि व्रजामि च ।
इति याहंक्रिया कार्यक्षमा कर्मेन्द्रियं तु तत् ।।२५४।।

विसृजामीति विसर्गस्यानन्दफलत्वात् । ननु बुद्धीन्द्रियेष्वपि अहन्तानु-वेधोऽस्ति,—इति कस्तेभ्य एषां विशेषः,—इत्याशङ्क्योक्तं कार्यक्षमेति । एषां चाहंक्रियाकार्यत्वेऽपि सामानाधिकरण्यनिर्देशोऽयमाशयो—यदधिष्ठान-मात्रं नेन्द्रियमिति ॥ २५४ ॥

अत आह

तेन च्छिन्नकरस्यास्ति हस्तः कर्मेन्द्रियात्मकः ।

तेनेति कार्यक्षमाहंक्रियामयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । अहंक्रिया च सर्वशरीरा-धिष्ठानेति तान्यपि तथेति सिद्धम् । यद्वक्ष्यति

'तस्मात् कर्मेन्द्रियाण्याहुस्त्वग्वद्व्याप्तॄणि मुख्यतः ।
तत्स्थाने वृत्तिमन्तीति.............................. ।।'　　　　(९।२६०)

इति । 'कर्मेन्द्रियात्मको हस्त' इति प्रत्यक्षाधिष्ठानातिरिक्तवृत्तिः कत्रंशतया-धिष्ठातृरूपः ॥

ननु यद्येवं तत्कथं पञ्चाङ्गुलावेव पाणीन्द्रियतया व्यवहारः,—इत्याशङ्क्याह

तस्य प्रधानाधिष्ठानं परं पञ्चाङ्गुलिः करः ॥२५५॥

प्रधानेत्यनेन अप्रधानमपि अधिष्ठानान्तरमस्यास्तीत्यावेदितम्; अत एव छिन्नकरादेर्मुखादिनापि आदानं स्यात् ॥ २५५ ॥

ननु तिर्यगादीनां मुखेनापि आदानं संभवेत्, किन्तु न तत् पाणीन्द्रियकरणम्; आत्मनो हि भोगायतनं शरीरं तैस्तैः स्वावयवैरेव तत्तत्कर्मफलोपभोगं संपादयतीत्याशंक्याह

मुखेनापि यदादानं तत्र यत् करणं स्थितम् ।
स पाणिरेव करणं विना किं संभवेत् क्रिया ॥२५६॥

तत्रेति आदानक्रियायां स्थितमिति न तूक्तं मुखादि; अत्र हि तृतीयाश्रुत्या प्रकृत्यर्थनिवेशिकरणत्वं वाच्यम् । प्रकृत्यर्थश्च मुखं न च तस्य करणता युज्यते भौतिकतया कर्त्रंशस्पर्शशून्यत्वात्; न च कर्तुरत्यन्ताविभेदि करणं भवति,—इति समनन्तरमेवोपपादितम्; तेन तल्लक्षितं तदधिष्ठानमेव कर्त्रंशस्पर्शि किंचिदभ्युपेयं, तत्र तृतीयार्थः करणत्वं पर्यवस्येत्, तच्च पाणीन्द्रियमित्युक्तम् 'स पाणिरेव' इति । ततश्च अधिष्ठानमात्रपाण्याद्यभिप्रायम्

'ईषद्विहारादानादि दृष्टं लूनाङ्घ्रिपाणिषु' । (न्या० मं ८ आ०)

इत्यादि प्रलपितमेव परैः । ननु दृष्टं मुखादि क्लृप्तम्, अदृष्टं तु करणं कल्प्यम् ।

'क्लृप्तकल्प्यविरोधे च क्लृप्तः क्लृप्तपरिग्रहः ।'

इति न्यायेन क्लृप्तपरिग्रह एवात्र न्याय्यः,—इति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्योक्तं 'करणं विना किं संभवत् क्रिया' इति । मुखादि हि अवयवतया क्लृप्तं न करणतया, नहि अस्य तथाभावो युज्यते इत्युक्तम् । अतश्चान्यदेव करणतया कल्प्यं—यदकरणिका क्रिया न संभवेत्—इति ॥ २५६ ॥

एवं हि बुद्धीन्द्रियकल्पनमपि अफलमेव भवेदित्याह

तथाभावे तु बुद्धचक्षैरपि किं स्यात्प्रयोजनम् ।

तु-शब्दो हतौ ॥

ननु बुद्धिः कारणापेक्षा,— इत्यादानाद्यपि करणापेक्षामिति किमिदं चाशेन पञ्चाशदिव साध्यते,—इत्याशङ्क्याह

दर्शनं करणापेक्षं क्रियात्वादिति चोच्यते ॥२५७॥
परैर्गमौ तु करणं नेष्यते चेति विस्मयः ।

परैरिति नैयायिकादिभिः । यदाहुः

'गन्धाद्युपलब्धिक्रिया करणपूर्विका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् ।'

इति । गमाविति पादेन्द्रियवृत्त्यात्मिकायां गमनक्रियायामित्यर्थः । एतच्च आदानादेरपि उपलक्षणम् । विस्मय इति, एवं हि क्रियात्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं स्यात्— यदकरणपूर्विकापि गमिक्रिया भवेत् इति । अतश्च दर्शनक्रियायामपि करणपूर्वकत्वं न सिद्ध्येत् – इत्याश्चर्यमिदं नैयायिकस्य— यदितः संधीयमानमितस्त्रुट्यति—इति । इदं चास्य महाश्चर्यं—यदेतद्दर्शने गमनादिकमेव पञ्चधा कर्म, ज्ञानादिरेव चात्मनो नवधा विशेषगुणः । तत्र मुख्यक्रियायामपि गमौ न करणपूर्वकत्वं, गुणात्मनो ज्ञानस्य च करणपूर्वकत्वमित्यपूर्वमभिधानमिति ॥ २५७ ॥

तदाह

गमनोत्क्षेपणादीनि मुख्यं कर्मोपलम्भनम् ॥२५८॥
पुनर्गुणः क्रिया त्वेषा वैयाकरणदर्शने ।

उपलम्भनमिति दर्शनात्मज्ञानम् । यदुक्तम्

'उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि ।'

इति,

'बुद्धिसुखदुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्नधर्माधर्मभावनात्मानो विशेषगुणाः ।'

इति च । ननु जानातेर्धातोरर्थः क्रियैव ज्ञानं न गुणः,—इत्याह क्रिया त्वेषेत्यादि । वैयाकरणो हि एवमाचक्षाणो न दुष्यति, यस्य क्रियावचनो धातुरिति समायिको नियमः । नैयायिकादेः पुनर्ज्ञानस्य गुणगणमध्यपाठात् कथमेवमभिधानं संगच्छताम्; अतश्च एतदस्य स्ववचनविरुद्धमेव—यत् गुणत्वेऽपि ज्ञानस्य क्रियात्वात् करणपूर्वकत्वमभ्युपेयते न क्रियात्वेऽपि गमनादाविति ॥ २५८ ॥

तदेवाह

क्रिया करणपूर्वेति व्याप्त्या करणपूर्वकम् ॥२५९॥
ज्ञानं नादानमित्येतत् स्फुटमान्ध्यविजृम्भितम् ।

आन्ध्यविजृम्भितमिति पूर्वापरापरामर्शात्मा व्यामोह इत्यर्थः ॥ २५९ ॥

ननु न वयं गमनादावकरणपूर्वकत्वमुपगच्छामः, किंतु नियतपादेन्द्रियादिकरणपूर्वकत्वं नेच्छामः—यत् लूनाङ्घ्रयोऽपि जान्वादिना गच्छन्ति, उरगाश्चोरसापीति तदाशङ्क्याह

तस्मात् कर्मेन्द्रियाण्याहुस्त्वद्व्याप्तृणि मुख्यतः ॥२६०॥
तत्स्थाने वृत्तिमन्तीति मतङ्गे गुरवो मम ।

तस्मात् यथोक्तयुक्त्या पादादेराधिष्ठानमात्रस्य पादादीन्द्रियत्वाभावात् हेतोः त्वगिन्द्रियवत् निखिलशरीरव्यापकानि कर्मेन्द्रियाणि आहंकारिकेन्द्रियवादिनः समाचख्युः; किंतु तस्मिन् पादादावधिष्ठानात्मनि स्थाने मुख्यतयो वृत्तिमन्ति, येन सर्वेषां तत्रैव इन्द्रियत्वाभिमानः; वस्तुतः पुनः सकलमेवैषां शरीरमधिष्ठेयम्; अत एवैषां यत्र क्वचन कार्यदर्शनमविरुद्धम् । न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमित्युक्तम् 'मतङ्गे गुरवो मम' इति । मतङ्गशास्त्रव्याख्यातारः श्रीमदनिरुद्धप्रभृतय इत्यर्थः ॥ २६० ॥

ननु भवत्वेवं—यत् गत्यादिकाः क्रियाः पादादि करणपूर्वकत्वं विना न सिद्ध्यन्ति,—इति; पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि,—इति तु कुतोऽयं नियमो यदन्यान्यपि तान्यापतन्ति, निगरणादीणां कर्मान्तरणामपि भावात् । यदाहुः

'कण्ठोऽन्ननिगरणेन स्तनकलशालिङ्गनादिना वक्षः ।
भारवहनेन चांसद्वयमिन्द्रियमुच्यते न कथम् ॥' (न्या० मं० ८ आ०)

इति । तत् कण्ठादेरपि निगरणादिक्रियान्यथानुपपत्त्या कर्मेन्द्रियत्वं वाच्यम्,—इत्यपरिनिष्ठितानि कर्मेन्द्रियाणि स्युरिति, तदाह

नन्वन्यान्यपि कर्माणि सन्ति भूयांसि सत्कृते ॥२६१॥
करणान्यपि वाच्यानि तथा चाक्षेष्वनिष्ठितिः ।

ननु किमिहानेनोक्तेन फलं, यदन्यैरेवैतत् परिहृतमित्याह

नन्वेतत् खेटपालाद्यैर्निराकारि न कर्मणाम् ॥२६२॥
यत्साधनं तदक्षं स्यात् किंतु कस्यापि कर्मणः ।

खेटपालाद्यैरिति श्रीमत्सद्योज्योतिः प्रभृतिभिरित्यर्थः । यदाहुः

'आनन्दादिभिरेभिस्तु कर्मभिः परिभाषितैः ।
कर्मेन्द्रियाण्यतो नैषामानन्त्यं कर्मणा वशात् ॥'

इति । एतदेव व्याचख्युरपि; न मयैतदुच्यते—यत् कर्मसाधनं तत्कर्मेन्द्रियमिति; अपि तु यान्येषामानन्दादीनां कर्मणां साधनानि तानि कर्मेन्द्रियाणीति ॥ २६२ ॥

न ह्येतदस्माकमावर्जकं साक्षात्समाधानमित्याह

एतन्नास्मत्कृतप्रश्नतृष्णासंतापशान्तये ॥२६३॥
नह्यस्वच्छमितप्रायैर्जलैस्तृप्यन्ति बर्हिणः ।

एतदस्माकं परकृतप्रश्नतृष्णासंतापं शमयितुं नालमित्यर्थः । एवं हि पराभिमतानि कर्मान्तराणि करणान्तराणि च सन्तीत्यभ्युपगतं भवतीति ॥ २६३ ॥

ननु यद्येवं तर्हि किमत्र प्रतिसमाधानं यद्भवादृशामावर्जकमित्याह

उच्यते श्रीमतादिष्टं शंभुनात्र ममोत्तरम् ॥२६४॥
स्वच्छसंवेदनोदारविकलाप्रबलीकृतम् ।

स्वच्छेत्यादिनास्य विशेषणद्वारेण स्वसंवेदनसिद्धत्वलक्षणो हेतुः ॥२६४॥

तदाह

इह कर्मानुसंधानभेदादेकं विभिद्यते ॥२६५॥
तत्रानुसंधिः पञ्चात्मा पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यतः ।

तत्रेति कर्मभेदनिमित्तानुसंधानभेदे सतीत्यर्थः । पञ्चात्मेति पञ्चप्रकारः । अत इत्यनुसंधानस्य पञ्चप्रकारत्वात् ॥ २६५ ॥

तत्रानुसंधानभेदकृतं कर्मभेदं तावदाह

त्यागायादानसंपत्त्यै द्वयाय द्वितयं विना ॥२६६॥

स्वरूपविश्रान्तिकृते चतुर्धा कर्म यद्बहिः ।
पायुपाण्यङ्घ्रिजननं करणं तच्चतुर्विधम् ।।२६७।।
अन्तः प्राणाश्रयं यत्तु कर्मात्र करणं हि वाक् ।

इह खलु सर्वस्यैव हेयहानायादेयादानाय तदुभयरूपाय तदुभयरूपतापरिहारेण स्वरूपविश्रान्तये च अनुसंधिश्चतुर्धा भिद्यते,—इति तन्निमित्तं कर्मापि तथा भवेत्; यत् यस्मादेवंविधं कर्म, तत् तस्मात् बहिः क्रमेण पायुपादपाणिप्रजननसंज्ञं चतुर्विधमेव करणं भवतीति सम्बन्धः। यद्यपि सर्वक्रियाणां संयोगविभागवत्त्वमस्ति, तथापि विशेषतो गतिक्रियाया—ग्रामप्राप्त्यादिलक्षणैकफलोद्देशेन प्रवृत्तायां हि तस्यां तत्तद्देशत्यागपुरःसरीकारेण देशान्तरादानमेव रूपम्—इति नानादानात्मकैककर्मविषयत्वं पादेन्द्रियस्य, अत एव द्वयायेत्युक्तम्। स्वरूपविश्रान्तिश्च अत्र निर्वृत्यपरपर्यायानन्दानुभवमात्ररूपतोच्यते। तत्र हि कथंचित् त्यागोपादानपूर्वकत्वेऽपि 'इदं हेयमिदमुपादेयम्' इति क्षोभः प्रशाम्येत्। प्राणाश्रयमिति, वाचो हि प्राण एवाधिष्ठानमिति तमेवाधिकृत्य इयं वचनक्रियायां साधकतमतामियात्; त्यागादि चतुर्विधमपि कर्म लब्धसत्ताकस्य भवेत्। सिद्धमेव हि वस्तु त्यज्यते चोपादीयते च विश्रान्तिधामतयानुमोयते च। वचनात्मकं पुनः कर्म शब्दजनन एव व्याप्रियते,—इत्यस्य पूर्वेभ्यो विशेषः। अत एव तुशब्दो व्यतिरेके। ननु प्राण एव विचित्रस्थानकरणसंयोगविभागाभ्यां विचित्रवर्णात्मकं शब्दं जनयेत्,—इति किं वागिन्द्रियेण स्यात्। यदाहुः

'वायुर्नाभेरुत्थित उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तते मूर्धानमाहत्य
परावृत्तो वक्त्रे चरन् विविधान् शब्दान् अभिव्यनक्ति।'

इति। नैतत्; एवं हि विचित्रवर्णात्मकः शब्दः सर्वकालमुच्चरन्नेव भवेत्। नहि स कोऽपि कालक्षणोऽस्ति यत्र प्राणः तत्तद्विचित्रस्थानकरणसंयोगविभागभागी न प्रवहेत्। तस्मात् तदतिरिक्तेन वागिन्द्रियेण भाव्यम्, यदधिष्ठानात् प्राणः शब्दजन्मनि प्रभवेत्, इतरथा च नेति ॥ २६७ ॥

ननु बुद्धीन्द्रियाणामालोचनं वृत्तिरित्युक्तं, कर्मेन्द्रियाणां का वृत्तिरित्याशङ्क्याह

उक्ताः समासतश्चैषां चित्राः कार्येषु वृत्तयः ।।२६८।।

चित्रा इति हानादानादिरूपत्वात् । समासत इति निखिलकर्मान्तर-स्वीकारात्; नहि एतदतिरिक्तं कर्मान्तरं किंचित् संभवेदिति भावः । अत एव कर्मान्तराभावात् करणान्तरमपि न प्रकल्प्यम्, एतावतैव तत्स्वीकार-सिद्धेः ॥ २६८ ॥

तदाह

तवेतद्व्यतिरिक्तं हि न कर्म क्वापि दृश्यते ।
तत्कस्यार्थे प्रकल्प्येयमिन्द्रियाणामनिष्ठितिः ॥२६९॥

कस्यार्थ इति किमर्थमित्यर्थः ॥ २६९ ॥

नन्वेवं पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्चैवैषां नियता हानाद्या वृत्तयः,—इत्युक्तम्, तदेषां पाणिना विहरणमपि पादेन चादानमपि,—इत्यन्योन्यस्य वृत्तिसांकर्यं कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह

एतत्कर्तव्यचक्रं तदसांकर्येण कुर्वते ।
अक्षाणि सहवृत्त्या तु बुद्ध्यन्ते संकरं जडाः ॥२७०॥

तदेतदिति हानादानादि । असांकर्येणेति; नहि विहरणं पाणिः करोति आदानं वा पादः, किन्तु एकस्मिन्नेवाधिष्ठाने पादः पाणिश्च विहरणं चादानं च यथाक्रमं कुरुतः सर्वशरीरव्यापकत्वात् एषां, पञ्चाङ्गुलादेश्च शरीराव-यवस्य मुख्याधिष्ठानत्वात् । सहवृत्त्येति एकाधिष्ठानगतत्वेनेत्यर्थः । जडा इति अधिष्ठानाधिष्ठेयविभागमजानाना इत्यर्थः । एवं हि चक्षुःश्रवसामेक-स्मिन्नेव गोलके दर्शनश्रवणशक्तिसंभवात् वृत्तिसांकर्येण बुद्धीन्द्रियाणामपि अभावो भवेत् ॥ २७० ॥

एवमक्षपादादिमतं प्रक्षिप्य स्वमतमेव उपसंहरति

उक्त इन्द्रियवर्गोऽयमहंकारात् तु राजसात् ।

अयमिति प्रक्रान्तत्वात् कर्मेन्द्रियरूपः ॥

एवमहंकारस्य सात्विकराजसतया प्राकृतिस्कन्धतामभिधाय तामस-तयाप्याह

तमःप्रधानाहंकाराद् भोक्त्रंशच्छादनात्मनः ॥२७१॥

भूतादिनाम्नस्तन्मात्रपञ्चकं भूतकारणम् ।

'भोक्त्रंशच्छादनात्मन' इति भोग्यांशस्योद्भूततया प्राधान्यात् । अस्य च भूतादिनामत्वे भूतकारणतन्मात्रकारणत्वं निमित्तमित्युक्तं भूतकारणमिति । उक्तं च

'शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
गुणा विशिष्टास्तन्मात्रास्तन्मात्रपदयोजिताः ॥
प्रकाशकर्मकृद्वर्गवैलक्षण्यात् तमोभवाः ।
प्रकाश्यत्वाच्च भूतादिरहंकारोऽत्र तामसः ॥'

इति ॥ २७१ ॥

ननु कथमेतदुक्तं 'यद्राजसादहंकारात् कर्मेन्द्रियवर्गो जात' इति । एवं हि सांख्याः प्रतिपन्नवन्तो—यत् सात्त्विकादहंकारात् मनोबुद्धीन्द्रियवर्गः प्रवृत्तः, तामसात्तन्मात्रवर्गो, राजसात् पुनरुभयमिति । यदाहुः

'सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ।
भूतादेस्तान्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥' (सां० २५ का०)

इति, तदाह

मनोबुद्ध्यक्षकर्माक्षवर्गस्तन्मात्रवर्गकः ॥२७२॥
इत्यत्र राजसाहंकृद्योगः संश्लेषको द्वये ।

अत्र द्वये इति इन्द्रियैकादशके तन्मात्रपञ्चके च । संश्लेषक इति कार्यजननौन्मुख्यात्मसंधानाधायकत्वात् । सात्त्विको ह्यहंकार इन्द्रियभावेन प्रवर्तमानो निष्क्रियत्वात् राजसं प्रवर्तकत्वेनाकाङ्क्षति, तामसोऽपि तन्मात्रभावेन प्रवर्तमान इति ॥ २७२ ॥

ननु किमनेन सैद्धान्तिकेन मतेनोपन्यस्तेन सांख्यमतेन वा, इह खलु श्रीपूर्वशास्त्रमधिकृत्य तात्त्विकस्य कार्यकारणभावस्य निरूपणं प्रक्रान्तम् । तत्र च

'तात्त्रधा तैजसात् तस्मान्मनोऽक्षेशमजायत ।
वैकारिकात् ततोऽक्षाणि तन्मात्राणि तृतीयकात् ॥' (मा० १।३१)

इत्युक्तम् । एवमाशङ्कां गर्भीकृत्य तत्रैव व्याख्याभेदं तावद् दर्शयति

अन्ये त्वाहुर्मनो जातं राजसाहंकृतेर्यतः ॥२७३॥

समस्तेन्द्रियसंचारचतुरं लघु वेगवत् ।
अन्ये तु सात्त्विकात् स्वान्तं बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि तु ।।२७४।।
राजसाद्ग्राहकग्राह्यभागस्पर्शीनि मन्वते ।

राजसाहंकृतेरिति तैजसशब्दाभिहितायाः । बाह्येन्द्रियाणि च मनोधिष्ठितान्येव स्वविषयेषु प्रवर्तितुमुत्सहन्ते इत्युक्तं 'लघु' कृत्वा 'समस्तेन्द्रियसंचारचतुरम्' इति। अतएव सकलबाह्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वात् इहाक्षेशमित्युक्तम् । यदभिप्रायेणैवान्यैः

'युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।' (न्या० सू० १।१।१६)

इत्युक्तम् । ननु

'सुगन्धिं शीतलां दीर्घामश्नतः शुष्कशष्कुलीम् ।
कपिलब्रह्मणः सन्ति युगपत्पञ्च बुद्धयः ॥'

इत्यादिभङ्ग्या युगपज्ज्ञानोत्पादोऽपि दृश्यते,—इत्याशङ्क्योक्तं वेगवदिति, आशु संचारीत्यर्थः । तेनोत्पलदलशतसूचीव्यतिभेदन्यायेनात्र स्थितोऽपि क्रमो न विभाव्यते,— इति भावः । एवं चास्य क्रियावत्त्वाद्रजोगुणान्वयः,— इति युक्तमुक्तं 'राजसाहंकृतेर्मनो जातम्' इति। एवं पारिशेष्याद्वैकारिकशब्दाभिधेयात् सात्त्विकादहंकारात् बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि,—इति सिद्धम् । सात्त्विकादिति तैजसशब्दाभिहितात्. तेजसो हि प्रकाशरूपत्वात् तथात्वम्,—इत्येवमुक्तम् । राजसादिति वैकारिकशब्दाभिहितात्, विशिष्टक्रियाप्राधान्याच्च अस्यैवमभिधानम् । अतएव तत्संश्लेषवत्त्वात् 'ग्राहकग्राह्यभागस्पर्शीनि' इत्युक्तम् ॥ २७४ ॥

सैद्धान्तिकास्तु नैतदनुमन्यन्ते,—इत्याह

खेटपालास्तु मन्यन्ते कर्मेन्द्रियगणः स्फुटम् ।।२७५।।
राजसाहंकृतेर्जातो रजसः कर्मता यतः ।

राजसाहंकृतेरिति न पुनः सात्त्विकाहंकृतेः, कारणानुविधायित्वं हि नाम तत्कार्यत्वे नियामकम् । बुद्धीन्द्रियवर्गश्च प्रकाशकः कर्मेन्द्रियवर्गश्च कर्मकृत्,—इति तथानुरूपादेवाहंकारात् अनयोरुद्भवो न्याय्यः । यदुक्तम्

'समानबुद्धिदेवानां गणो यस्मात् प्रकाशकः ।
तस्मात् स सात्त्विकाज्जातः स्वानुरूपादहंकृतः ॥'

इति ।

'राजसस्तैजसाद्वर्गः कर्माक्षाणां तु कर्मकृत् ।
जातः कार्यस्य येनेह कारणानुविधायिता ॥'

इति च । अन्यथा पुनरेषां संभवे क्लृप्ते सर्वविकारेषु कारणाव्यवस्था प्रसज्येत । एवं हि तन्मात्रवर्गस्यापि तस्मादेव कस्मान्न संभवो भवेत् तामसाद्वाहंकारात् वर्गद्वयस्यापीति । यदाहुः

'विनिवारयितुं शक्या नाव्यवस्था विकारगा ।
सात्त्विकात् संभवे क्लृप्ते सात्त्वराजसवर्गयोः ॥'

इति ॥ २७५ ॥

ननु आस्तामेतत् न वयमत्र विप्रतिपद्यामहे, 'चित्रो हि कार्यकारणभावः' इत्युपपादितम् । श्रीपूर्वशास्त्रे पुनः किं न्याय्यमिति चिन्तनीयम्, तदधिकारेणैव हि तात्त्विकः कार्यकारणभावो निरूपयितुमुपक्रान्तः । अत आह

श्रीपूर्वशास्त्रे तु मनो राजसात् सात्त्विकात्पुनः ॥२७६॥
इन्द्रियाणि समस्तानि युक्तं चैतद्विभाति नः ।

श्रीपूर्वशास्त्रे पुनरेतदेव युक्तमस्माकं विभाति—यन्मनो राजसादहंकाराज्जातं बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि तु सात्त्विकादिति । चोऽवधारणे भिन्नक्रमः ॥२७६॥

युक्तत्वमेवात्रोपदर्शयति

तथाहि बाह्यवृत्तीनामक्षाणां वृत्तिभासने ॥२७७॥
आलोचने शक्तिरन्तर्योजने मनसः पुनः ।

बाह्यवृत्तीनामक्षाणामिति, बाह्यानां चक्षुरादीनां दशानामिन्द्रियाणामित्यर्थः । एषां चाविकल्पनिजवृत्तिभासनात्मन्यालोचनमात्र एव सामर्थ्यमित्युक्तं 'वृत्तिभासने आलोचने शक्तिः'—इति । वस्त्विति पाठे तु तदधिगमात्मनीत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः—यत् बुद्धीन्द्रियेष्वालोचनानुपाती वचनादिरूपः क्रियांशः परिस्फुरति स सर्व एव बुद्ध्यादिप्रमातृविश्रान्तिसतत्त्वो भेदाभेदमयसंबन्धमूलोऽन्तर्योजनात्मा मनसो व्यापारः, क्रिया हि बहिर्बहूनां क्रमिकाणां क्षणानामन्तःप्रमातृमयतयैकता नाम, न चाविकल्पदशायामेवंभावो भवेत्, एकैकस्मिन्नाभासक्षणेऽनुभवस्य वृत्तेः । तेन 'वच्म्यहम्' इत्यादौ संभवतः प्रमातुः प्रथमविकल्पतया वचनादिविषयस्य शब्दादेः कर्त्रंशस्पर्शावरोहेण कार्यांशस्पर्शोद्रेकादीषत्परिस्फुरणं नाम कर्मेन्द्रियाणां मुख्या वृत्तिः,

येनास्य मूकादिवैलक्षण्यं स्यात्; वचनादिक्रिया तु वैकल्पिकतया मायाप्रमातुः मानस एव व्यापारः ॥ २७७ ॥

नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उक्तं च गुरुणा कुर्यान्मनोऽनुव्यवसायि सत् ॥२७८॥
तद्द्वयालम्बना मातृव्यापारात्मक्रिया इति ।

गुरुणेति श्रीप्रत्यभिज्ञाकृता । यदुक्तं तत्र

'तद्द्वयालम्बना एता मनोऽनुव्यवसायि सत् ।
करोति मातृव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ॥' (ई० प्र० २।२।३)

इति । मन एव हि कल्पनानन्तरं चक्षुरादिव्यवसितमपि अर्थमनुव्यवस्यन्निश्चयदशामधिशाययत् तदेकानेकरूपं द्वयमवलम्बमाना एताः क्रियादिकल्पनाः कुर्यात्, एतावत्येव च मायाप्रमातुः प्रमातृत्वमित्युक्तं 'मातृव्यापारात्म' इति ।

निर्विकल्पदशायां हि सोऽयमैश्वरो भावः पशोरपि ।'

इत्यादिनीत्या तत्तदर्थजातमभेदेनैव परिस्फुरेत्,—इति कथं भेदाभेदमयी लोकयात्रा निर्वहेत् ॥ २७८ ॥

तन्मात्राणि पुनरत्र भूतादेस्तामसादेवाहंकारादित्याह

तान्मात्रस्तु गणो ध्वान्तप्रधानाया अहंकृतेः ॥२७९॥

ननु बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गद्वयवत् तान्मात्रोऽपि वर्गः सात्त्विकादेवाहंकारात् कथं नोदियात् ? इत्याशङ्क्याह

अत्राविवादः सर्वस्य ग्राह्योपक्रम एव हि ।

नहि अत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते—यत् वरणात्मनो ग्राह्यस्यायमुपक्रम इति । अत एवायं प्रकाश्यो न तु प्रकाशकः तदस्य सात्त्विकादहंकारात् कथमुत्पत्तिः स्यात् । तदुक्तम्

'मात्रावर्गोऽप्यहंकाराद्वर्गद्वयविलक्षणः ।
प्रकाश्यस्तामसस्तस्माज्जातो भूतादिसंज्ञितात् ॥'

इति ॥ २७९ ॥

तन्मात्रवर्गमेव विभज्य दर्शयति

पृथिव्यां सौरभान्यादिविचित्रे गन्धमण्डले ॥२८०॥

यत्सामान्यं हि गन्धत्वं गन्धतन्मात्रनाम तत् ।

अन्यत् असौरभम् । आदिशब्दः प्रकारे । तेन तीव्रमन्दादेस्तत्प्रयुक्ततया घृतक्षतजादिसंबन्धिनश्च गन्धस्य ग्रहणम् । तदुक्तं भूपरीक्षायाम्

'घृतक्षतजपक्वान्नमदिरागन्धसंयुता ।'

इति । विचित्र इति विशेषात्मनीत्यर्थः । सामान्यमित्यविशेषः । अविशेषनिष्ठैरेव हि विशेषैर्भाव्यमिति भावः । अत एव चानुद्भिन्नविशेषतया स गन्धादिरेव केवलस्तन्मात्र इत्युक्तम् ॥ २८० ॥

तच्च सामान्यरूपत्वादेव अशेषविशेषान्वयात् व्यापीत्याह

व्यापकं तत एवोक्तं सहेतुत्वात्तु न ध्रुवम् ॥२८१॥

स्वकारणे तिरोभूतिर्ध्वंसो यत्तेन नाध्रुवम् ।

न चैतद्देशानवच्छिन्नत्वात् कालेनापि अनवच्छिन्नमित्युक्तं 'सहेतुत्वात्तु न ध्रुवम्' इति । कृतकं हि न जातु नित्यं भवेत्, – इति भावः । एवमप्यन्ते विनाशदर्शनाभावात् नैतद्विनश्वरमित्युक्तं 'नाध्रुवम्' इति । यस्मादस्मन्मते स्वस्मिन्नेव कारणे प्रलीनत्वं नाम नाशो, यदन्तर्विपरिवर्तिन एवार्थस्य बहिरवभासो नाम कार्यत्वं, पुनस्तत्रैव विश्रान्तिर्नाश इति । तेन नैतत् कूटस्थनित्यम्, अपि तु परिणामिनित्यम्,—इति सिद्धम् ॥ २८१ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं रसादिशब्दान्ततन्मात्रेष्वपि योजना ॥२८२॥

ननु किमेभिः परोक्षैरविशेषैः, विशेषा एव प्रत्यक्षा अभ्युपगम्यन्तां, यद्वशादियं सकलैव लोकयात्रा सिध्येत् ? इत्याशङ्क्याह

विशेषाणां यतोऽवश्यं दशा प्रागविशेषिणी ।

अवश्यमिति, कार्यापेक्षया हि कारणेन भाव्यमिति भावः ।

एषामेव प्रकृतिरूपतां निरूपयति

क्षुभितं शब्दतन्मात्रं चित्राकाराः श्रुतीर्दधत् ॥२८३॥

नभः शब्दोऽवकाशात्मा वाच्याध्याससहो यतः ।

तदेतत्स्पर्शतन्मात्रयोगात् प्रक्षोभमागतम् ।।२८४।।

वायुतामेति तेनात्र शब्दस्पर्शोभयात्मता ।

क्षुभितमिति कार्यजननोन्मुखमित्यर्थः । चित्राकारा विशेषरूपाः श्रुतीर्दधत्,—इत्यनेनास्य शब्दैकगुणत्वमुक्तम् । ननु शब्द एव कथं नभो भवेदित्याशङ्क्योक्तं 'शब्द' इत्यादि । यतः शब्दोऽवकाशात्मा अवकाशात्मत्वात् नभसोऽनुगुणं कारणमित्यर्थः । अवकाशात्मत्वेऽपि अस्य हेतुः वाच्याध्याससह' इति । तेन यथा शब्दः स्वात्मनि वाच्यस्य अध्याससहत्वादवकाशतां ददाति तथा तत्कार्यं आकाशोऽपि सर्वस्येति । तदिति शब्दतन्मात्रम् । तेनेति शब्दस्पर्शतन्मात्रकारणत्वेन हेतुना 'शब्दस्पर्शोभयात्मता' इति शब्दस्पर्शोभयगुणत्वम् इत्यर्थः ।। २८४ ।।

नन्वन्यैराकाशैकगुणः शब्दः,—इत्युक्तम् । यदाहुः

'तत्राकाशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः ।'

इति, तत्कथमिह वायोरपि तद्गुणत्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

अन्ये त्वाहुर्ध्वनिः खैकगुणस्तदपि युज्यते ।।२८५।।

यतो वायुर्निजं रूपं लभते न विनाम्बरात् ।

उत्तरोत्तरभूतेषु पूर्वपूर्वस्थितिर्यतः ।।२८६।।

तत एव मरुद्व्योम्नोरवियोगो मिथः स्मृतः ।

तदिति शब्दस्याकाशगुणत्वं, यतो वायुरम्बरं विना निजं रूपमेव न लभते, तत्सहचरितस्वभाव एवेत्यर्थः । यदुत्तरोत्तरस्मिन् वाय्वादौ भूते पूर्वपूर्वस्याकाशादेः स्थितिरित्याकाशस्य वायोश्च परस्परमवियोगः स्मृत इति । तदुक्तम्

'अत एव स्पर्श एव वायुः तथा चोत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं भूतं कारणमाहुः ।'

इति । अतश्च तत्सहचरितस्याकाशस्यैवायं मुख्यतया गुणः, वायोस्तु तत्साहचर्यादुपचरित इति ।। २८६ ।।

शब्दस्पर्शौ तु रूपेण समं प्रक्षोभमागतौ ।।२८७।।

तेजस्तत्त्वं त्रिभिर्धर्मैः प्राहुः पूर्ववदेव तत् ।

तैस्त्रिभिः सरसैरापः सगन्धैर्भूरिति क्रमः ॥२८८॥

त्रिभिर्धर्मैरित्युपलक्षितम् । पूर्ववदिति, उत्तरोत्तरस्मिन् भूते पूर्वस्य पूर्वस्यावस्थानात् यथा वायावुपचरितः शब्दो गुणः, तथा तेजस्यपि शब्द-स्पर्शौ उपचरितौ रूपं तु मुख्य इत्यर्थः । सगन्धैरिति, अर्थात् तैश्चतुर्भिः । तदुक्तम्

'क्षुभिताच्छब्दतन्मात्रात् तदध्यासावकाशदात् ।
आकाशं जातमेकेन गुणेनैवोपलक्षितम् ॥
शब्दस्पर्शगुणाभ्यां तु क्षुभिताभ्यां समीरणः ।
गुणौ द्वावत एवास्य दृश्येते वीरवन्दिते ॥
शब्दस्पर्शालोकगुणैः क्षुभितैरनलोद्भवः ॥
त्रिगुणत्वमतस्तस्य प्रशंसन्ति त्रयीविदः ।
शब्दस्पर्शरूपरसैः क्षुभितैर्वारिसंभवः ॥
चतस्रः शक्तयस्तेन वारिणो वरवर्णिनि ।
शब्दादिभिः पञ्चभिश्च क्षुभितैर्भूसमुद्भवः ॥
तेन सर्वगुणा भूमिः सर्वदैव विभाव्यते ॥'

इति । २८८ ॥

ननु गन्धादिगुणग्राम एव प्रत्यक्षत उपलभ्यते न तु तदतिरिक्तवृत्ति किंचिद्धरादि, तथात्वे वा गुणगुणिनोः किंचिज्ज्ञातेयमभ्युपगन्तव्यमित्या-शङ्क्याह

तत्र प्रत्यक्षतः सिद्धो धरादिगुणसंचयः ।

गुणसंचय इति गन्धादिगुणव्राताभिन्नत्वात् तद्रूप इत्यर्थः । तदुक्तम्

'इत्थं यथोक्तगन्धादिव्राताभिन्ना धरादयः ।
प्रत्यक्षसिद्धा लोकस्य.............................. ॥'

इति । नहि धरादीनां तदतिरेकेणोपलम्भ एव भवेदिति भावः ॥

तदाह

नहि गन्धादिधर्मौघव्यतिरिक्ता विभाति भूः ॥२८९॥

गन्धादीनामन्यतमस्य ग्रहे हि धरादिबुद्धिर्जायते नान्यथा,—इति गन्धादिभ्यो धरादीनामव्यतिरिक्तत्वं यस्मिन्नगृहीते हि यत् गृह्यते तत्तताऽन्यत् जलादिव भूः। तदुक्तम्

'नागृहीतैस्तु गन्धाद्यैर्जातुचिज्जायते मतिः।
धरित्र्या हि जलादीनामग्रहेऽपि प्रजायते ॥
गन्धादिभ्यस्ततो नान्या जलादिभ्यः पृथक्च भूः।'

इति ॥ २८९ ॥

ननु गन्धादय एव चेद्धरा तद्धराया एकरूपत्वात् नैषां क्रमेणोपलम्भो भवेदित्याशङ्क्याह

यथा गुणगुणिद्वैतवादिनामेकमप्यदः।
चित्रं रूपं पटे भाति क्रमाद्धर्मास्तथा भुवि ॥२९०॥

इह खलु काणादादिषु गुणगुणिनोर्भेदेऽपि यथैकमपि शुक्लहरितनीलादिमयतया चित्रमिदं रूपं रूपाख्यो गुणो यथायथमुद्वेष्ट्यमाने गुणिनि पटे क्रमेणोपलभ्यते तथा धरादेरेकत्वादेकरूपा अपि गन्धादयो धर्मा धरादावस्मदादिभिः क्रमेणोपलभ्यन्ते,—इति न कश्चिद्दोषः। तदुक्तम्

'चित्रस्वभावकाः प्रोक्ता गुणाभिन्ना धरादयः।
क्रमसंख्या यथा चित्रं पटे रूपं तु वेष्टिते ॥'

इति ॥ २९० ॥

ननु विषममेतत्, विस्तृतपटादौ विचित्रस्यापि रूपस्य युगपदुपलम्भादित्याशङ्क्याह

यथा च विस्तृते वस्त्रे युगपद्भाति चित्रता।
तथैव योगिनां धर्मसामस्त्येनावभाति भूः ॥२९१॥

धर्मसामस्त्येनेति, धर्मादीनां हि गन्धादीनां सामस्त्येन सहभावेन यौगपद्येनेति यावत्। पटस्य युगपत् चित्ररूपावभासे विस्तृतत्वं निमित्तम् इह तु धर्मसामस्त्यावभासे धरादिसिद्धानां योगिनां योगजधर्मातिशयात् पटुकरणत्वमिति ॥ २९१ ॥

एवं योगिनां पटुकरणत्वम् अयोगिनां तदभावः, इत्युपायभेदादेव धरादौ गन्धादीनां क्रमेणोपलम्भः,—इति। नेदं चोद्यं—यत् धरादीनामेक-

रूपत्वात् गन्धादीनां कदं क्रमेणोपलम्भः—इति तदाह

गन्धादिशब्दपर्यन्तचित्ररूपा धरा ततः ।
उपायभेदाद्भात्येषा क्रमाक्रमविभागतः ॥२९२॥

ननु यदि धरादेर्गन्धादेश्च रूपे न कश्चिद्भेदः संभवति तत् कथं

'उपायभेदे तद्भाति यदि बुद्धिभिदा कुतः ।'

इत्यादिनीत्या 'गन्धवती धरा' इति विशेषणविशेष्यतया बुद्धिभेदो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

तत एव क्रमव्यक्तिकृतो धीभेद उच्यते ।
षष्ठीप्रयोगो धीभेदाद्भेद्यभेदकता तथा ॥२९३॥

तत इति, यत उपायभेदेन क्रमाक्रमावभासः। षष्ठीप्रयोग इति, धराया गन्ध इति । भेद्यभेदकतेति विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः । तद्यथा गन्धवती धरेत्यादि । तदुक्तम्

'विशेषणविशेष्यत्वव्यपदेशस्य धीभिदाम् ।
क्रमव्यङ्ग्यत्वतो हेतोर्गोचरत्वं व्रजन्त्यमो ॥'

इति ॥ २९३ ॥

प्रकृतमेवोपसंहरति

तेन धर्मातिरिक्तोऽत्र धर्मी नाम न कश्चन ।

तेनेति क्रमग्रहणस्य अन्यथासिद्धित्वेन हेतुना ।

तदेवं गन्धादिधर्मौघाव्यतिरिक्ता धरादयः,—इत्युक्तं, ते च के कुत्र कियन्तः कीदृशाः पुनः ? इत्याशङ्क्याह

तत्रानेकप्रकाराः स्युर्गन्धरूपरसाः क्षितौ ॥२९४॥
संस्पर्शः पाकजोऽनुष्णाशीतः शब्दो विचित्रकः ।
शौक्ल्यं माधुर्यशीतत्वे चित्राः शब्दाश्च वारिणि ॥२९५॥
शुक्लभास्वरतोष्णत्वं चित्राः शब्दाश्च पावके ।
अपाकजश्चाशीतोष्णो ध्वनिश्चित्रश्च मारुते ॥२९६॥

वर्णात्मको ध्वनिः शब्दप्रतिबिम्बान्यथाम्बरे ।

अनेकप्रकारा इति, तत्र गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च, रूपमनेकप्रकारं शुक्लपीतादि, रसः षड्विधो मधुरादिः। पाकज इति, देशकालादिद्रव्यान्तरसंयोगप्रभवत्वात् तदुक्तम्

'स्पर्शोऽस्या अनुष्णाशीतत्वे सति पाकजः ।'

इति। विचित्रक इति, खटखटादिरूपत्वात्। शौक्ल्यादित्रयं रूपरसस्पर्शविषयम्। यदुक्तम्

'शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः ।'

इति। चित्रा इति, छलछलादिरूपत्वात्। एवमुत्तरत्रापि धमधमचटचटादिरूपतया वैचित्र्यं ज्ञेयम्। शुक्लभास्वरतेति रूपे। तदुक्तम्

'तत्र शुक्लं भास्वरं च रूपमुष्ण एव स्पर्शः ।'

इति। अपाकज इति। तदुक्तम्

'स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सति अपाकजः'

इति। वर्णात्मक इति, वाचकशब्दमय इत्यर्थः। प्रतिबिम्बानीति, तदुक्तम्

'प्रतिशब्दकसंघातो नभस्येवोदितो बुधैः ।'

इति।

नन्वन्यैरस्पर्शवदाकाशैकगुणत्वं शब्दस्य निरणायि। यदाहुः

'शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वात्,
आश्रयात् अन्यत्रोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः ॥'

इति। तत्कथमिह स्पर्शवता क्षित्यादीनामपि गुणः शब्दः,—इत्युच्यते? इत्याशङ्क्याह

यत्तु न स्पर्शवद्धर्मः शब्द इत्यादि भण्यते ॥२९७॥

काणादैस्तत्स्वप्रतीतिविरुद्धं केन गृह्यताम् ।

स्वप्रतीतिविरुद्धमिति, अनुभवबाधितमित्यर्थः ॥ २९७ ॥

एतदेवोपपादयति

पटहे ध्वनिरित्येव भात्यबाधितमेव यत् ॥२९८॥

अतश्च आश्रयादन्यत्रास्य नोपलम्भः,—इति भावः ॥

ननु पटहे ध्वनिरिति पटहहेतुत्वादन्यथासिद्धोयमवभासः,—
इत्याशङ्क्याह

न च हेतुत्वमात्रेण तदादानत्ववेदनात् ।

नहि अत्र पटहे सति ध्वनिरित्येतावतीयं प्रतिपत्तिरस्ति, अपि तु पटहदेशोऽयं ध्वनिरिति; अतश्च असिद्धोऽयं हेतुरिति भावः ।

ननु कथं निष्क्रियतया पटहदेशमप्राप्तवतः श्रोत्रस्य तद्देशस्थशब्दोपलम्भनिमित्तत्वं भवेदित्याशङ्क्याह

श्रोत्रं चास्मन्मतेऽहंकृत्कारणं तत्र तत्र तत् ॥२९९॥
वृत्तिभागीति तद्देशं शब्दं गृह्णात्यलं तथा ।

तदित्यहंकृत्कारणत्वाद्धेतोऽपि रजोरूपत्वात् क्रियावत्त्वम्,–इति तत्कार्यं श्रोत्रमपि क्रियावदित्युक्तं तत्र तत्र वृत्तिभागीति । तत्र तत्र विषयदेशे व्यापारभाक् क्रियावदित्यर्थः । अतश्च श्रोत्रं पटहदेशमपि शब्दं तथा तत्स्थेनैवालं पर्याप्तेन रूपेण गृह्णीयात् । इह खलु काणादा एवमुचुः यत्—

'वीचीसन्तानक्रमेण कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं श्रोत्रतया संमतं नभोदेशं संप्राप्य संयोगविभागप्रभवप्रथमशब्दप्रसूतः शब्दः स्वविषयं ज्ञानं जनयेत् ।'

इति ॥ २९९ ॥

एतदेव प्रतिक्षेप्तुमनुवदति

यस्त्वाह श्रोत्रमाकाशं कर्णसंयोगभेदितम् ॥३००॥
शब्दजः शब्द आगत्य शब्दबुद्धिं प्रसूयते ।
तस्य मन्देऽपि मुरजध्वनावाकर्णके सति ॥३०१॥
अमुत्र श्रुतिरेषेति दूरे संवेदनं कथम् ।

अतश्च 'आश्रयादन्यत्रास्योपलम्भः' इति नायमसिद्धो हेतुरित्याशयः । तस्यैवमभिधातुः काणादस्य, मन्द इत्यन्त्यप्रायत्वात्, अपिना अस्यानाकर्णनयोग्यत्वं सूचितम् । अमुत्रेति मुरजदेशे, यदि नाम हि श्रोत्रतया संमतं

नभोदेशं प्राप्तः सन् अन्त्यप्रायः शब्दजः शब्दः प्रतीयेत तदिह श्रोत्रे शब्दः,–इति प्रतिपत्तिः स्यात्, न तु दूरतया मुरजदेशादाविति। ततश्च श्रवणाकाशसमवेतशब्दोपलम्भपक्षः स्वानुभवेनैव प्रतिक्षिप्तः,–इति भावः ॥ ३०१ ॥

अत्रैव हेतुमाह

नहि शब्दजशब्दस्य दूरादूररवोदितेः ॥३०२॥
श्रोत्राकाशगतस्यास्ति दूरादूरास्वभावता ।

नहि दूराददूराद्वा शब्दादुदितस्य शब्दस्य श्रोत्राकाशदेशसमवायाविशेषात् कारणवैदूर्याभ्यां स्वात्मनि कश्चिदतिशयः ॥ ३०२ ॥

ननु मा भूत् श्रोत्रवृत्तितया शब्दजः शब्दो दूरप्रतीतिविषयः, प्रथम एव तु श्रोत्रपर्यन्तप्रसरणशीलो दूरदेशस्थतया तथा स्यादित्याशङ्क्याह

न चासौ प्रथमः शब्दस्तावद्व्यापीति युज्यते ॥३०३॥
तत्रस्थैः सह तीव्रात्मा श्रूयमाणस्त्वनेन तु ।
कथं श्रूयेत मन्दःसन्नहि धर्मान्तराश्रयः ॥३०४॥

प्रथमः शब्द इति, दूरदेशस्थमुरजाद्युद्भूतः। एवं हि प्रथमोऽयं मुरजादिशब्दस्तद्देशसंनिकृष्टैः श्रोतृभिः तीव्रतया श्रूयमाणः कथमनेन दूरदेशस्थेन श्रोत्रा मन्दतया श्रूयते; नहि स तीव्र एव शब्दो मन्दत्वाख्यस्य धर्मान्तरस्यापि आश्रयः स्यात्, एकस्य विरुद्धधर्मायोगात्; अतश्च स्वाश्रयमुरजादावेवास्योपलब्धिः,–इत्यसिद्ध एवायं हेतुः ॥ ३०४ ॥

ननु काणादैः शब्दस्य स्पर्शवद्धर्मतामपाकर्तुं हेतुत्रयमुपन्यस्तं, तत् कथमेतदेकेनैव हेतुना पराकृतेन पराकृतं स्यात्, अन्यस्य हेतुद्वयस्याविकलस्यैव भावात्? इत्याशङ्क्याह

एतच्चान्यैरपाकारि बहुधेति वृथा पुनः ।
नायस्तं पतिताघातदाने को हि न पण्डितः ॥३०५॥

अन्यैरिति ज्योत्स्नाकारादिभिः। ते हि एवमाहुः–यत् परैः संयोगस्य स्पर्शवद्गुणत्वेऽपि अकारणगुणपूर्वकतैव प्रत्यपादि, अन्यथा हि कार्यद्रव्येषु संयोगज एव संयोगः स्यात्, कारणसंयोगपूर्वकत्वादेव कार्यसंयोगस्य; ततश्चान्यतरोभयकर्मजः संयोगः स्थाणुश्येनयोः श्येनो वा न स्यात्, न च संयोगो यावद्द्रव्यं भवति, सत्येव द्रव्ये विभागोत्पत्तौ तन्निवृत्तेः। अतश्च

द्वयोरपि हेत्वोः संयोगेनानैकान्तिकत्वम्, प्रत्युत संयोगमेव दृष्टान्तीकृत्य अकारणगुणपूर्वकत्वायावद्द्रव्यभावित्वाभ्यां स्पर्शवद्गुणत्वसाधने साधनविपर्ययसाधनाद्विरुद्धं, पिठरपाकपक्षे च घटपाकजरूपादिभिः स्फुटतरमनेकान्तिकत्वम् अकारणगुणपूर्वकत्वं च परं प्रत्यसिद्धं च शब्दगुणादेवोपादनात्, शब्दगुणस्य कार्यस्योत्पादोपगमात् अयावद्द्रव्यभावित्वमपि तथा यावद्द्रव्यमेव शङ्खादौ शब्दस्य भावात् कथं न श्रूयते,–इति चेत् अनभिव्यक्तत्वादिति ब्रूमः। यदनभिव्यक्तशब्दकादभिव्यक्तशब्दः परिणामोऽन्य एवेति। तस्मात् स्पर्शास्पर्शवतोरुभयोरपि धर्मः शब्द इति। वृथेति, तत एवावधार्यमिति भावः॥ ३०५॥

एवं शिवादेर्धरान्तस्य तत्त्वजातस्य क्रमं निरूप्य व्याप्यव्यापकभावं दर्शयति

अमीषां तु धरादीनां यावांस्तत्त्वगणः पुरा।

गुणाधिकतया तिष्ठन् व्याप्ता तावान् प्रकाशते॥३०६॥

पुरेति, यो यस्य पूर्वभावीत्यर्थः। इह खलु तत्त्वानां षट्त्रिंशत्त्वेऽपि मुख्यया वृत्त्या नरशक्तिशिवात्मकत्वेन त्रैविध्यं, तेषां प्रकाशमयचिद्धर्मताख्यो गुणो यथायथमधिकतया स्फुटीभवन् विशिष्यते,—इति यो यतो विशिष्टगुणः स तस्य व्यापको, यथा शक्तेः शिवः, शिवशक्ती च नरस्येति। यदभिप्रायेणैव

'मायासदेशपर्यन्तमात्मविद्याशिवाह्वयम्।

तत्त्वत्रयं यथापूर्वं चिन्मयत्वप्रकाशभाक्॥'

इत्याद्यन्यैरुक्तम्। एवं च यद्यपि नरात्मके मायादौ तत्त्वजाते चिद्धर्मतात्मनो गुणस्याविशिष्टमेव न्यूनत्वं तथापि एषामवरोहक्रमेण वेद्यताया यथायथं स्थौल्यातिशयात्मगुणोऽपि आरोहक्रमेण तारतम्यात् विशेषः,–इत्युक्तम्। गुणाधिकतया तिष्ठन् यावान् पूर्वभावी तत्त्वगुणस्तावान् अमीषां धरादीनां तत्त्वानां व्यापको, यथा धराया जलं तस्यापि तेजः,–इत्यादि॥ ३०६॥

नन्वग्निधूमवत् कारणं कार्याव्यभिचारितया तद्व्यापकं, कार्यं च तदव्यभिचारितया व्याप्यम्; अथवा तिरस्करिणीतिरोहितनटवत् सूक्ष्मं व्याप्यं, स्थूलं च व्यापकम्,–इति किमत्र गुणाधिक्यकथनेनेत्याशङ्क्याह

व्याप्यव्यापकता यैषा तत्त्वानां दर्शिता किल।

सा गुणाधिक्यतः सिद्धा न हेतुत्वान्न लाघवात्॥ ३०७॥

किलेति आगमे॥ ३०७॥

एतदेव हेतुत्वस्य लाघवस्य व्यभिचारं दर्शयन्नुपपादयति

अहेतुनापि रागो हि व्याप्तो विद्यादिना स्फुटम् ।

अहेतुनेति, विद्यारागयोः 'अव्यक्तरागविद्याः कलासमुत्था' इत्याद्युक्त्या कलातः सहैव समुत्पत्तेः ।

ननु अकारणं च व्यापकं चेति विप्रतिषिद्धमेतत्,—इत्याशङ्क्याह

तद्विना न भवेद्यत्तद्व्याप्तमित्युच्यते यतः ॥३०८॥

न लाघवं च नामास्ति किंचिदत्र स्वदर्शने ।

गुणाधिक्यादतो ज्ञेया व्याप्यव्यापकता स्फुटा ॥३०९॥

न भवेदिति, आभास्यतां न यायादित्यर्थः । नहि आभासवादे विनाभासमन्यत् किंचित् भावानां सत्तावेदकं प्रमाणं संभवेदिति भावः । अतश्चेह यदनुग्रहं विना यन्न भासते तत्तद्व्याप्यमित्युक्तम्, इतरच्च तद्व्यापकमिति । अत्र स्वदर्शने इति, संविदद्वैतमात्रसतत्त्वे त्रिकशास्त्रे इत्यर्थः । नहि परां संविदमधिकृत्य स्थूलं सूक्ष्मं वा किंचिदस्ति,—इत्यभिप्रायः । अत इति हेतुत्वस्य लाघवस्य च व्याप्यव्यापकतायां निमित्तत्त्वानुपपत्तेः ॥ ३०९ ॥

ननु श्रीपूर्वशास्त्रे गुणाधिक्यादूर्ध्वाधरभावमात्रमेवोक्तं न व्याप्यव्यापकत्वम्,—इति किमेतदुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

यो हि यस्माद्गुणोत्कृष्टः स तस्मादूर्ध्व उच्यते ।

ऊर्ध्वता व्याप्तृता श्रीमन्मालिनीविजये स्फुटा ॥३१०॥

नहि एवमादावूर्ध्वत्वं देशकृतं कालकृतं वा विवक्षितं, किं तु चिद्धर्मत्वतारतम्याद् गुणोत्कर्षः, तदेव च व्यापकत्वमित्युक्तम् ऊर्ध्वता व्याप्तृतेति ॥ ३१० ॥

एवमियता पर्यवसितमित्याह

अतः शिवत्वात्प्रभृति प्रकाशता-
स्वरूपमादाय निजात्मनि ध्रुवम् ।
समस्ततत्त्वावलिधर्मसंचयै-
र्विभाति भूर्व्याप्तृतया स्थितैरलम् ॥३११॥

अतो गुणप्रकर्षप्रयुक्तात् व्याप्यव्यापकभावात् हेतोः, शिवात्प्रभृति स्वात्मनि चिद्धर्मताख्यगुणप्रकर्षमादाय समस्तानां तत्त्वानां संबन्धिभिः संग्रहपर्यन्तैः धर्माणां संचयैर्निश्चितमेव पूर्णेन रूपेण व्याप्तृतया स्थितैर्भूर्भाति समस्ततत्त्वव्याप्येत्यर्थः ॥ ३११ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं जलादेरपि शक्तितत्त्वपर्यन्तधाम्नो वपुरस्ति तादृक् ।

तादृगिति, पूर्वपूर्वैस्तत्त्वैर्व्याप्यमिति भावः ॥

ननु व्याप्यव्यापकभावेऽपि एषां को विशेषः ? इत्याशङ्क्याह

किं तूत्तरं शक्तितयैव तत्त्वं पूर्वं तु तद्धर्मतयेति भेदः ॥३१२॥

उत्तरमिति धरादि । पूर्वमिति जलादि । तद्धर्मतयेति स धर्मो यस्येति शक्तिमद्रूपतयेत्यर्थः । तेन धरातत्त्वं शक्तिरूपं, जलतत्त्वं तु शक्तिमद्रूपं; सधरं च जलतत्त्वं शक्तिः तेजस्तत्त्वं तु शक्तिमत् । यावत् शक्तितत्त्वं शक्तिः शिवस्तु शक्तिमान् येन

'पञ्चत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयम् ।'

इत्याद्यन्यैरुक्तम् ॥ ३१२ ॥

एतच्चान्यत्र वैतत्येनोक्तमिति तत एवावधार्यमित्याह

अनुत्तरप्रक्रियायां वैतत्येन प्रदर्शितम् ।
एतत् तस्मात् ततः पश्येद्विस्तरार्थी विवेचकः ॥३१३॥

अनुत्तरप्रक्रियायामिति श्रीपरात्रीशिकाविवरणादावित्यर्थः ॥ ३१३ ॥

एतदेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

इति तत्त्वस्वरूपस्य कृतं सम्यक् प्रकाशनम् ॥३१४॥

सम्यगिति अनेनात्र भोगकारिकादिभ्यो वैलक्षण्यं कटाक्षितमिति शिवम् ॥

शंकरनन्दनसद्योज्योतिर्देवबलकणभुगादिमतम् ।
प्रत्याख्यास्यन्नवमं व्याचख्यावाह्निकं जयरथाख्यः ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनवगुप्तविरचिते तन्त्रालोके श्रीजयरथाचार्यविरचितविवेकाभिख्यव्याख्योपेते तत्त्वप्रकाशनं नाम नवममाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

दशममाह्निकम्

तत्तत्तत्त्वविभेदनसमुद्यतोद्द्योतिनिशितशूलकरः ।
जयति परं जयमूर्तिः संसारपराजयस्फूर्तिः ।।

इदानीमेषामेव तत्त्वानां द्वितीयार्धेन पाञ्चदश्यादिभेदमभिधातुं प्रतिजानीते

उच्यते त्रिकशास्त्रैकरहस्यं तत्त्वभेदनम् ।। १ ।।

तदेवाह

तेषाममीषां तत्त्वानां स्ववर्गेष्वनुगामिनाम् ।
भेदान्तरमपि प्रोक्तं शास्त्रेऽत्र श्रीत्रिकाभिधे ।। २ ।।

भेदान्तरमपि पाञ्चदश्यादिलक्षणमपि—इति पूर्वापेक्षया । 'श्रीत्रिकाभिधे शास्त्रे' इति श्रीमालिनीविजयोत्तरे । तदुक्तं तत्र

'अथैषामेव तत्त्वानां धरादीनामनुक्रमात् ।
प्रपञ्चः कथ्यते लेशात्.........................।।' (मा० वि० २।१)

इत्यादि

'शिवः साक्षान्न भिद्यते ।' (मा० वि० २।७)

इत्यन्तम् ।। २ ।।

तदेवाह

शक्तिमच्छक्तिभेदेन धराद्यं मूलपश्चिमम् ।
भिद्यते पञ्चदशधा स्वरूपेण सहानरात् ।। ३ ।।

कलान्तं भेदयुग्धीनं रुद्रवत्प्रलयाकलः ।
तद्वन्माया च नवधा ज्ञाकलाः सप्तधा पुनः ॥ ४ ॥
मन्त्रास्तदीशाः पाश्चध्ये मन्त्रेशपतयस्त्रिधा ।
शिवो न भिद्यते स्वैकप्रकाशघनचिन्मयः ॥ ५ ॥

'शक्तिमच्छक्तिभेदेन' इति शक्तिमतां शक्तीनां च वक्ष्यमाणस्वरूपाणां शिवादीनामिच्छादीनां च भेदेन प्रत्येकं सप्तधात्वे चतुर्दशात्मना प्रकारेणेत्यर्थः। मूलपश्चिममिति प्रधानान्तं तत्त्वचतुर्विंशकमित्यर्थः। स्वरूपेणेति स्वं रूपं मातृमानाद्यनुपरक्तं बहीरूपतया परिदृश्यमानजडस्वभावं यथा पृथिव्या गन्धादिगुणोत्कटम्। यद्वक्ष्यति

'तत्र स्वरूपं भूमेर्यत्पृथग्जडमवस्थितम् ।
मातृमामाद्युपाधिभिरसंजातोपरागकम् ॥' (१०।८)

इति। आनरादिति पुंस्तत्त्वादारभ्य कलान्तं तत्त्वषट्कमित्यर्थः। भेदयुग्घीनमिति भेदयुग्मरहितं त्रयोदशविधमिति यावत्। इह यद्यपि सर्वं सर्वात्मकमिति सर्वत्र पञ्चदशात्मकत्वमेव न्याय्यं, तथाप्यधराधरतत्त्वक्रोडीकारेण प्रतितत्त्वं प्राक् पूर्णेन रूपेण परसंवित्समुल्लसेत् येनोत्तरोत्तरत्र पूर्वपूर्वस्थितिरव्यभिचारेण भवेत्, अन्यथा हि

'यत्तत्र नहि विश्रान्तं तन्नभःकुसुमायते ।' (तं० ८।३)

इत्याद्युक्तयुक्त्या धरादेस्तत्त्वजातस्य सत्तैव न स्फुरेत्। उत्तरोत्तरं पुनस्तत्त्वजातं पूर्वपूर्वस्मिन् रूपे विलीनं सत् क्रमेण संविद्येव विश्राम्येत् यथायथं तस्या एवोद्रेकात्, अत एव संविद्विश्रान्तत्वान्न तत्पृथग्भोगं दातुमलम्,—इति तदीयं भेदद्वयं न्यूनतामियात्, येनात्र सशक्तिकस्य प्रलयाकलादेः षट्कस्य प्रमातृत्वात् सकलस्य च सशक्तिकस्य स्वरूपीभूतत्वात्त्रयोदशविधत्वमेव स्यात्। यदुक्तं

'विश्वात्मके हि विश्वस्मिन् या संविदवलोकयेत् ।
निजवीर्यमहास्फारं समवष्टम्भयोगतः ॥
विशिष्टकार्यसंपत्त्यै प्राक्तत्रोदेति सा हठात् ।
अधराधरतत्त्वेषु स्थिता पूर्वस्थितिर्यतः ॥
अन्यथा स्थितिरेवैषां न भवेत्पूर्वहानितः ।
पूर्वस्वरूपे त्वधरं विलीन तत्त्वजालकम् ॥
भोगाय नालमित्येवं न्यूनत्वं तत्र भेदगम् ।'

इति सशक्तिकश्च सकलः स्वरूपीभूतः सन् स्वरूपमेव न तथा भिन्द्यात् । भेदो हि प्रतियोगिनमधिकृत्य परत्र भेदसंकलनां विदध्यात्, यथेदं मेयम्, इदं मानम्, अयं माता—इति । मेयस्य पुनर्मेयता स्वात्मनि न कश्चिद्भेदः । एवं स्वरूपस्य स्वात्मनि भेदाभावात् युक्तमुक्तं क्रमेण भेदद्वयह्रास इति । यदुक्तम्

'भेदा हि न स्वरूपं भिन्दन्त्यपि तु भेदसंकलनाम् ।
अन्यत्र प्रतियोगिनि विदर्धति हि परत्र तेन तदभावात् ॥
निजगतभेदद्वितयीनिरास उक्तः क्रमेणेह ।
परिपूर्णे शिवतत्त्वे भेदाभावादभेद्यता तेन ॥'

इति रुद्रवदिति रुद्रशब्देन लक्षितामेकादशसंख्यामर्हतीति वत्यन्तम् । प्रलयाकल इत्यर्थात्स्वरूपीभूतः । एवमुत्तरत्र विज्ञानाकलादावपि ज्ञेयम् । अत एवात्र विज्ञानाकलादीनां पञ्चानामेव प्रमातृत्वं येनेकादशविधत्वम् । मायेति तात्स्थ्याद्द्वितीयोऽपवेद्यः प्रलयाकल उच्यते, तेन सोऽप्येकादशविध एवेत्यर्थः । नवधेति सशक्तीनां चतुर्णां मन्त्रादीनां प्रमातृत्वात् । सप्तधेति सशक्तिकस्य मन्त्रेश्वरादेस्त्रयस्य प्रमातृत्वात् । तदीशाः मन्त्रेश्वराः । पाञ्चध्ये इति मन्त्रमहेश्वरशिवयोरेव सशक्तिकयोः प्रमातृत्वात् । त्रिधेति शिवस्यैव सशक्तिकस्य प्रमातृत्वात् । शिवस्य भेदाभावे हेतुः 'स्वैकप्रकाशघनचिन्मय' इति । भेदो हि प्रतियोग्यपेक्षः, न च परं प्रकाशमपेक्ष्य अन्यः कश्चित्प्रतियोगी संभवेदिति समनन्तरमेवोक्तमित्यास्तामेतत् । उक्तं च

'शक्तिमच्छक्तिभेदेन धरातत्त्वं विभिद्यते ।
स्वरूपसहितं तच्च विज्ञेयं दशपञ्चधा ॥' (मा० वि० २।२)

इति ।

'एवं जलादिमूलान्तं तत्त्वव्रातमिदं महत् ।
पृथग्भेदैरिमैर्भिन्नं विज्ञेयं तत्फलेप्सुभिः ॥
अनेनैव विधानेन पुंस्तत्त्वात्तत्कलान्तकम् ।
त्रयोदशविधं ज्ञेयं रुद्रवत्प्रलयाकलः ॥
तद्वन्मायापि विज्ञेया नवधा ज्ञानकेवलाः ।
मन्त्राः सप्तविधास्तद्वत्पञ्चधा मन्त्रनायकाः ॥
त्रिधा मन्त्रेश्वरेशानाः शिवः साक्षान्न भिद्यते । (मा० वि० २।७)

इति च ॥ ३–५ ॥

ननु के ते 'शक्तिमच्छक्तिभेदेन' इत्यासूत्रिताः शक्तयः शक्तिमन्तश्च येन भुवः पञ्चदशात्मकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह

शिवो मन्त्रमहेशेशमन्त्रा अकलयुक्कली ।
शक्तिमन्तः सप्त तथा शक्तयस्तच्चतुर्दश ॥ ६ ॥
स्वं स्वरूपं पञ्चदशं तद्भूः पञ्चदशात्मिका ।

ईशा मन्त्रेश्वराः, अकलयुग्विज्ञानाकलप्रलयाकलौ, कली सकलः, शक्तय इत्यर्थात् शिवादिसंबन्धिन्य इच्छाद्याः सप्त । तदुक्तम्

'शिवादिसकलात्मान्ताः शक्तिमन्तः प्रकीर्तिताः ।
तच्छक्तयश्च विज्ञेयास्तद्वदेव विचक्षणैः ॥ (मा० वि० २।३)

इति । स्वं स्वरूपमिति अर्थात्पृथिव्यादेः ॥ ६ ॥

नन्वस्मद्दर्शने नरशक्तिशिवात्मकमेव विश्वमिति सर्वत्रोद्घोष्यते, तत्कथमिह सिद्धान्तदर्शनादिसमुचितं प्रमातृभेदमवलम्ब्यैतदुक्तमित्याशङ्कां गर्भीकृत्यैतदुपपादयति

तथाहि तिस्रो देवस्य शक्तयो वर्णिताः पुरा ॥ ७ ॥
ता एव मातृमामेयत्रैरूप्येण व्यवस्थिताः ।

त्रैरूप्यमेव वर्णयति

परांशो मातृरूपोऽत्र प्रमाणांशः परापरः ॥ ८ ॥
मेयोऽपरः शक्तिमांश्च शक्तिः स्वं रूपमित्यदः ।

अद इति वाक्यार्थपरामर्शः, तेन मातृरूपः परांशः शक्तिमान्, प्रमाणरूपः परापरांशः शक्तिर्मेयरूपोऽपरांशः स्वरूपमिति । यत्पुनः शक्तिमतां शक्तीनां च सप्तविधत्वमुक्तं तदवान्तरप्रकारप्रायमित्यत्र मौलं नरशक्तिशिवात्मकत्वमेव स्थितमिति न कश्चिद्दोषः ॥ ८ ॥

एवमेषां शक्तिमदादीनां मध्यात्स्वरूपं तावत्प्रथमं लक्षयति

तत्र स्वरूपं भूमेर्यत्पृथग्जडमवस्थितम् ॥ ९ ॥
मातृमानाद्युपाधिभिरसंजातोपरागकम् ।

असंजातोपरागकमिति, तदुपरक्तत्वे हि शक्तिमदादिरूपत्वमेव स्यादित्याशयः ॥ ९ ॥

एवमस्यैकध्येऽपि अवान्तरचतुर्दशभिन्नत्वे शक्तिमन्तः शक्तयश्च निमित्तमित्याह

सकलादिशिवान्तैस्तु मातृभिर्वेद्यतास्य या ।। १० ।।
शक्तिमद्भिरनुद्भूतशक्तिभिः सप्त तद्भिदः ।
सकलादिशिवान्तानां शक्तिषूद्रेचितात्मसु ।। ११ ।।
वेद्यताजनिताः सप्त भेदा इति चतुर्दश ।

अनुद्भूतशक्तिभिरित्यनेनात्र शक्तिमतां प्राधान्यं कटाक्षितम् । उद्रेचितात्मस्वित्यनेन तु शक्तीनाम् । वस्तुतो हि शक्तितद्वतोः परस्परमवियोग एव, किंतु प्राधान्यमेव प्रयोजकीकृत्य तथा व्यपदेशो यदयं शक्तिमान् इयं शक्तिरिति ॥

ननु सकलादिप्रमातृसप्तकं सर्वत्र प्रसिद्धमित्यास्तां को दोषः, तच्छक्तयस्तु न क्वचिदपि परिपठिताः, इति कास्ताः,—इत्याशङ्क्याह

सकलस्य प्रमाणांशो योऽसौ विद्याकलात्मकः ।। १२ ।।
सामान्यात्मा स शक्तित्वे गणितो न तु तद्भिदः ।
लयाकलस्य मानांशः स एव परमस्फुटः ।। १३ ।।
ज्ञानाकलस्य मानं तु गलद्विद्याकलावृति ।
अशुद्धविद्याकलनाध्वंससंस्कारसंगता ।। १४ ।।
प्रबुभुत्सुः शुद्धविद्या मन्त्राणां करणं भवेत् ।
प्रबुद्धा शुद्धविद्या तु तत्संस्कारेण संगता ।। १५ ।।
मानं मन्त्रेश्वराणां स्यात्तत्संस्कारविवर्जिता ।
मानं मन्त्रमहेशानां करणं शक्तिरुच्यते ।। १६ ।।
स्वातन्त्र्यमात्रसद्भावा या त्विच्छाशक्तिरैश्वरी ।
शिवस्य सैव करणं तथा वेत्ति करोति च ।। १७ ।।

सामान्यात्मेति विद्याकलाभ्यामेव बुद्धिकर्मेन्द्रियलक्षणस्य विशेषात्मनः प्रसरस्य संग्रहात्, अत एवोक्तं 'न तु तद्भिदः' इति । एवं हि तत्तद्व्यापारभेदादनन्ताः शक्तयो भवेयुरिति भावः । उक्तं च प्राक्

'तेनाशुद्धैव विद्यास्य सामान्यं करणं पुरा।
ज्ञप्तौ कृतौ तु सामान्यं कला करणमुच्यते ॥' (तं० ९।२४४)

इति। स एवेति विद्याकलात्मकः, परमस्फुट इति, इयान्विशेषः, स हि प्रसुप्तभुजगप्राय इत्यभिप्रायः। गलदिति गलन्त्यौ विनाशोन्मुखे इत्यर्थः। प्रबुभुत्सुरिति न तु प्रबुद्धा, एवं ह्यशुद्धविद्याकलाध्वंससंस्कारसंगमोऽस्या न स्यात्। प्रबुद्धत्वे हि अशुद्धविद्याकलाध्वंससंस्कारस्यापि नश्यदवस्थात्मना संस्कारेणास्याः संगमो भवेत्। अत उक्तं 'तत्संस्कारेण संगता' इति। तत्संस्कारविवर्जितेति, तेन नश्यदवस्थात्मनापि संस्कारेण विवर्जिता प्रनष्टतत्संस्कारेत्यर्थः। नहि इदानीमशुद्धविद्यादेर्गन्धमात्रमपि संभवेदिति भावः। मानमित्यर्थाच्छुद्धविद्या, मानमेव च करणमिति शक्तिरिति च तत्र तत्र व्यपदिश्यते,—इत्युक्तं 'करणं शक्तिरुच्यते' इति। स्वातन्त्र्यमात्रसद्भावेति, तदुक्तं प्राक्

'एक एवास्य धर्मोऽसौ सर्वाक्षेपेण वर्तते।
तेन स्वातन्त्र्यशक्त्यैव युक्त इत्याञ्जसो विधिः ॥' (तं १।६७)

इति। अत एवैश्वरीत्युक्तं, तया वेत्ति करोति चेति सर्वशेषः, यत्सकलोऽपि अशुद्धविद्याकलात्मिकयैव शक्त्या वेत्ति करोति चेति, एवमन्यज्ज्ञेयम् ॥ १२–१७ ॥

एवं प्रसङ्गात्सकलादिशक्तीनां स्वरूपमभिधाय प्रकृतमेवाह

आ शिवात्सकलान्तं ये मातारः सप्त ते द्विधा।
न्यग्भूतोद्रिक्तशक्तित्वात्तद्भेदो वेद्यभेदकः ॥ १८ ॥

ननु प्रमातृभेदाद्यदि वेद्यस्यापि भेदो भवेत् तदनेकेषु प्रमातृषु एकमेव नीलं विदितं न स्यादपितु भिन्नभिन्नं, न चैवमस्ति नहि तत्तद्देशकालावस्थाप्रमातृभेदेऽपि नीलस्य स्वात्मनि कश्चिद्विशेषः संलक्ष्यते, इत्याशङ्कां गर्भीकृत्यैतदेवोपपादयति

तथाहि वेद्यता नाम भावस्यैव निजं वपुः।

अनेन चानुजोद्देशोद्दिष्टस्य वस्तुधर्माख्यस्य प्रमेयस्यासूत्रणं कृतम् ॥

नन्वसिद्धेयं प्रतिज्ञा नहि नीलज्ञाने नीलस्य कश्चिद्विशेषः, अपितु प्रमातुस्तस्य पूर्वमज्ञत्वेऽनन्तरं ज्ञत्वोत्पत्तेः, यदपि

'प्रत्यक्षतां परोक्षोऽपि प्रत्यक्षोऽपि परोक्षताम् ।
देशकालादिभेदेन विषयः प्रतिपद्यते ॥'

इत्याद्युक्त्या विषयस्य प्रत्यक्षत्वं परोक्षत्वं वा धर्म उच्यते तदपि प्रमात्रतिशयाभिप्रायमेवेत्याशङ्क्यात्रैव हेतुमाचष्टे

चैत्रेण वेद्यं वेद्मीति किं ह्यत्र प्रतिभासताम् ॥ १९ ॥

नीलं वेद्मीत्यत्र केवलनीलप्रथायां वेद्यताया विषयधर्मत्वं मा विज्ञायि, चैत्रेण वेद्यं नीलं वेद्मीत्यस्यां तु प्रथायां किं नीलमात्रं प्रथते किमुत चैत्रवेद्यताविशिष्टं नीलमिति । तत्राद्ये नीलं वेद्मि चैत्रवेद्यं नीलं वेद्मीत्यनयोः प्रतीत्योरविशेषः स्यात्, न चैवमनुभवविरोधात् । द्वितीये तु चैत्रवेद्यता नीलस्य किं स्वगता विशेषणमुत प्रमातृगता, न तावत्प्रमातृगता व्यधिकरणयोर्भिन्नकक्ष्यत्वेन विशेषणविशेष्यभावायोगात् स्वगतत्वे तु सिद्धः प्रतिज्ञार्थो 'वेद्यता भावस्य निजं वपुः' इति ॥ १९ ॥

ननु व्यधिकरणत्वेऽपि ज्ञातोऽर्थ इति तथा प्रतीतेरस्तु विशेषणविशेष्यभावः, चैत्रेण वेद्यं नीलं वेद्मीत्यस्यां हि प्रथायां चैत्रेण ज्ञातमर्थं जानामीत्युक्तं भवेत्, ज्ञानं च प्रमातुरेवातिशयो न प्रमेयस्येत्युक्तप्रायं तदाह

ननु चैत्रीयविज्ञानमात्रमत्र प्रकाशते ।
वेद्यताख्यस्तु नो धर्मो भाति भावस्य नीलवत् ॥ २० ॥

अत्रेति नीलादौ विषये ॥ २० ॥

ननु ज्ञान नाम क्रिया, सा च फलानुमेया, फलं च प्रकटताख्यं विषयधर्मः सैव च वेद्यतेति कौमारिलं मतमाशङ्क्य प्रतिक्षिपति

वेद्यता च स्वभावेन धर्मो भावस्य चेत्ततः ।
सर्वान्प्रत्येव वेद्यः स्याद्घटनीलादिधर्मवत् ॥ २१ ॥

घटनीलादीति भावप्रधानो निर्देशः । एवं हि भावस्य घटत्वं संनिवेशो नीलत्वं रूपम्, आदिग्रहणात्कार्यत्वकारणत्वादीत्येवमादयो धर्मा यथा सर्वान्प्रत्यविशिष्टास्तथा वेद्यताख्यो धर्मो भवेदित्यन्धाद्यभावः प्रसज्येत सर्वे च सर्वज्ञताः स्युः ॥ २१ ॥

ननु नियतप्रमातृबुद्धिजन्यत्वात्कंचिदेव प्रति वेद्यत्वं स्यात् न सर्वान्प्रति, —इति चेन्नैवम्, एवमपि हि यथा कुविन्दजन्यः पटो न तमेव प्रति सर्वा-

विशेषात् तथा वेद्यतापि सर्वाविशेषेणैव भवेत्, नतु येन जन्यते तं प्रत्येवेति नियमो युक्तस्तदाह

अथ वेदकसंवित्तिबलाद्वेद्यत्वधर्मभाक् ।
भावस्तथापि दोषोऽसौ कुविन्दकृतवस्त्रवत् ।। २२ ।।

दोषोऽसाविति सर्वान्प्रति तथा स्यादिति ।

ननु द्वित्वादिवत् कथं नात्र नियतप्रमात्रपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे वेद्यत्वस्येव वेदकत्वस्यापि तथाभावो भवेत् वेद्यवेदकयोरन्योन्यापेक्षत्वात्, न चैतदस्ति वेदकस्येव वेद्यस्याचैतन्येन बुद्ध्ययोगात्; अतश्च स्थूलतया द्वित्वादिवदपेक्षाबुद्धिजन्यत्वमनाशङ्क्य भङ्ग्यन्तरेण तत्प्रतिसमाहितम् । यदि च नाम भावस्य नीलत्वादिवद्वेद्यताख्योऽपि धर्मो भवेत् तत्किमसौ वेद्यो न वा अवेद्यत्वे न किंचित्स्यात्, नहि संविदमनारूढं वस्तु वस्तुत्वं लभते,—इत्युक्तमन्यत्र बहुशः, अथ वेद्यस्तु तस्यापि नीलत्वादिवद्वेद्यत्वेन भाव्यमन्यथा ह्यविदित एवं स्यात्; एवं च तत्राप्यन्यद्वेद्यत्वं तत्राप्यन्यदिति मूलक्षतिकारिणी व्यक्तमनवस्था स्यात्, येन कस्यचिदप्यर्थस्य वेद्यता न घटेतेति मूर्छितप्रायं विश्वं पर्यवस्येत् । तदाह

वेद्यताख्यस्तु यो धर्मः सोऽवेद्यश्चेत्खपुष्पवत् ।
वेद्यश्चेदस्ति तत्रापि वेद्यतेत्यनवस्थितिः ।। २३ ।।
ततो न किंचिद्वेद्यं स्यान्मूर्छितं तु जगद्भवेत् ।

ननु तत्तन्नियतोपाधिवशाद्यथा ज्ञानस्य तत्तदर्थप्रकाशकं रूपं येन 'इदं नीलज्ञानमिदं पीतज्ञानम्' इति प्रतिकर्म नियमः स्यात्, तथा भावस्यापि प्रतिनियतप्रमात्रुपाध्युपस्कृतमेव रूपमुच्यतां येन संबन्धिनियमः सिद्ध्येत् अयं चैत्रस्यैव वेद्योऽयं मैत्रस्य चेति । तदाह

ननु विज्ञात्रुपाध्यंशोपस्कृतं वपुरुच्यताम् ।। २४ ।।
भावस्यार्थप्रकाशात्म यथा ज्ञानमिदं त्वसत् ।

उपाध्यंशेति विज्ञातॄणामानैक्यात्, न चैतद्युक्तम्; एवं हि बाह्यस्यार्थस्य तत्तन्नियतोपाध्युपस्कृतरूपत्वात् ज्ञानवद्भेदः प्रसज्येत, चैत्रवेद्योऽन्योऽन्यश्च मैत्रवेद्योऽर्थं इति । नहि तदेव नीलज्ञानं भूत्वा पीतज्ञानं भवितुमर्हति, न चैतदिष्टं वः सर्वस्यार्थस्य बहिरेकत्वेनैव सत्त्वाभ्युपगमात् । एवं च किमय-

मेकप्रमातृवेद्यतोपरक्त उत सर्वप्रमातृवेद्यतोपरक्तः । तत्रैकप्रमातृवेद्यतोपरक्तत्वेनान्यस्य प्रमातुरसाववेद्यः स्यात्, अनेकप्रमातृवेद्यत्वोपरक्तत्वेऽपि ऐकैकध्येन न कस्यचिदपीति सर्वात्मना मूर्छितमेव जगद्भवेत् ॥ २४ ॥

तदाह

एकविज्ञातृवेद्यत्वे न ज्ञात्रन्तरवेद्यता ॥ २५ ॥
समस्तज्ञातृवेद्यत्वे नैकविज्ञातृवेद्यता ।

अतो न वेद्यत्वं नाम भावस्य किंचिदित्याह

तस्मान्न वेद्यता नाम भावधर्मोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

ननु यद्येवं तर्हि भावः कथं विदिक्रियाकर्मतामियादित्याशङ्क्याह

भावस्य वेद्यता सैव संविदो यः समुद्भवः ।

नन्वन्या संविदन्यश्चार्थस्तत्कथमन्यस्य समुद्भवेऽन्यस्य वेद्यताख्योऽतिशयः, नहि घटस्योदये पटस्य किंचित्स्यात्, संविच्चात्मनामविशिष्टा,—इति तत्समुद्भवः सर्वेषामप्यविशेषेणैव भवेदिति संबन्धिनियमोऽपि न सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह

अर्थग्रहणरूपं हि यत्र विज्ञानमात्मनि ॥ २७ ॥
समवैति प्रकाश्योऽर्थस्तं प्रत्येषैव वेद्यता ।

इह खलु ज्ञानस्यार्थजन्यत्वादर्थविषयत्वं जनकत्वस्य चक्षुरादिभिरविशेषेऽपि वस्तुस्वाभाव्याद्विषयत्वनियमो येन 'इदं नीलग्रहणमिदं पीतग्रहणम्, इति स्यात्, तच्चैवंविधं दृष्टादृष्टात्मविशिष्टसामग्रीबलात् यत्र प्रत्यगात्मनि अयुतसिद्धतया वर्तते तमेव प्रति सोऽर्थः प्रकाश्यमानो भवेत्, एषैव चार्थस्य वेद्यतोच्यत इति न कश्चिद्दोषः ॥ २७ ॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

अत्र ब्रूमः पदार्थानां न धर्मो यदि वेद्यता ॥ २८ ॥
अवेद्या एव ते संस्युर्ज्ञाने सत्यपि वर्णिते ।

अर्थग्रहणरूपेऽप्यात्मसमवेते ज्ञाने सतीत्यर्थः । एवमपि ह्यर्थस्य न किंचित्, नहि ज्ञानार्थयोरेकरूपत्वमेकाधिकरणत्वं वा ग्राह्यग्राहकात्मतयानयोः

स्वरूपभेदात्, ज्ञानस्य चार्थग्रहणात्मकत्वेऽपि ज्ञातृसमवेतत्वात्, यदभिप्राय-मेव च

'............परावस्था हि भासनम् ।'

इत्याद्यन्यैरुक्तम् । न चान्यस्यातिशयेऽन्यस्य किंचित्स्यात्, अथार्थजन्यत्वात् ज्ञानमर्थस्य प्रकाश इति चेन्नैतत्, नहि यो यज्जन्यः स तस्य प्रकाशो भवति वह्नेरिव धूमः स परं तद्गतो लिङ्गं भवेत् । यद्यविनाभावो निश्चीयेत, न चेह तन्निश्चयोऽस्ति विनाप्यर्थं भ्रान्त्यादौ तत्प्रकाशात्मनो ज्ञानस्योदयात्, अतश्च युक्तमुक्तम् 'अवेद्या एव पदार्थाः स्युः' इति ॥ २८ ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनद्वारेण द्रढयति

यथाहि पृथुबुध्नादिरूपे कुम्भस्य सत्यपि ॥ २९ ॥

अतदात्मा पटो नैति पृथुबुध्नादिरूपताम् ।

तथा सत्यपि विज्ञाने विज्ञातृसमवायिनि ॥ ३० ॥

अवेद्यधर्मका भावाः कथं वेद्यत्वमाप्नुयुः ।

यथा खलु घटस्य पृथुबुध्नोदराकारत्वमस्ति इत्यातानवितानवत्त्वात् अपृथुबुध्नोदराकारः पटस्ताद्रूप्यं न यायात्, तथा ज्ञातृसमवायिन्यर्थ-प्रकाशात्मकेऽपि ज्ञाने स्वयमप्रकाशरूपा भावा नैव प्रकाशमाना भवेयुरिति वाक्यार्थः ॥ ३० ॥

एवं न केवलं भवन्मतेऽर्थ एव न प्रकाशते यावन्न किंचिदपीति महद्दूषणान्तरमप्यापतेदित्याह

अनर्थः सुमहांश्चैष दृश्यतां वस्तु यत्स्वयम् ॥ ३१ ॥

प्रकाशात्म न तत्संविच्चाप्रकाशा तदाश्रयः ।

अप्रकाशो मनोदीपचक्षुरादि तथैव तत् ॥ ३२ ॥

किं तत्प्रकाशतां नाम सुप्ते जगति सर्वतः ।

इह बाह्यं निमित्तकारणं वस्तु तावदप्रकाशात्मकमिति नास्ति विवादः, एतद्विषयं कार्यं ज्ञानमप्यप्रकाशात्मकमेव विषयप्रकाशकाले तत्प्रकाशस्या-प्रकाशनात् । नहि विषयग्रहणकाले तज्ज्ञानस्य ग्रहणमस्ति ज्ञानार्थयोर्युग-पदप्रतिभासात् । तदाहुः

'न वै युगपदाकारद्वितयं प्रतिभासते।
इदं ज्ञानमयं चार्थ इति भेदानुपग्रहात् ॥'

इति। तदाश्रयश्च समवायिकारणमात्मा विषयवन्निमित्तकारणतया विवक्षितं सहकारिभूतं मनश्चक्षुराद्यन्तःकरणचक्रमपि अप्रकाशात्मकमेव नित्यपरोक्षत्वात्, दीपश्च निमित्तकारणभूतो यद्यपि भवन्मते परस्येव स्वस्यापि प्रकाशस्तथाप्यविदित एवासौ तथा न भवेत्, वेद्यत्वमेव च विचारयितुमुपक्रान्तमित्यर्थवदस्यापि वार्तेत्येवमुक्तम्। अतश्चार्थप्रकाशने समग्रैव सामग्रीयमप्रकाशरूपैवेति न किंचिदपि प्रकाशेतेति सर्वमिदमन्धं स्यात्। आत्ममनसोश्च पारोक्ष्यात् तत्संगोऽपि असमवायिकारणमप्रकाश एवेति गतार्थत्वात् पृथगत्र नोक्तः॥

ननु प्रदीपस्येव ज्ञानस्यार्थप्रकाशकत्वमेव रूपं तत्कस्येदं चोद्यम्, 'अर्थप्रकाशात्मके ज्ञाने सत्यपि नार्थः प्रकाशते' इति, अपर्यनुयोज्यो हि भावानां स्वभावः। तदाह

ज्ञानस्यार्थप्रकाशत्वं ननु रूपं प्रदीपवत्॥ ३३॥

इह चैत्रो जीवति इति यथा चैत्रस्येव जीवनाख्योऽतिशयो न परस्य तथा 'अर्थः प्रकाशते' इत्यर्थस्यैव कश्चिदतिशयो न ज्ञानस्येत्याशयेनैतदेवोपहासपुरःसरं संदसदनेकपक्षोट्टङ्कनक्रमेण समाधत्ते

अपूर्वमत्र विदितं नरीनृत्यामहे ततः।
अर्थप्रकाशो ज्ञानस्य यद्रूपं तन्निरूप्यताम्॥ ३४॥

अर्थप्रकाशश्चेद्रूपमर्थो वा ज्ञानमेव वा।
अथार्थस्य प्रकाशो यस्तद्रूपमिति भण्यते॥ ३५॥

यन्नामेदमुच्यते ज्ञानस्यार्थप्राकाशो रूपमिति तत्र कोऽर्थ इति विचार्यताम्, किमर्थश्चासौ प्रकाशश्चेति सामानाधिकरण्यम्, अथार्थश्च प्रकाशश्चेति समुच्चय आहोस्विदर्थस्य प्रकाश इति संबन्धमात्रम्॥ ३५॥

तत्र संभवमात्रेणाशङ्कितमप्याद्यं पक्षद्वयं परस्यानभिप्रेतमित्यप्रतिक्षिप्य तृतीयमेव पक्षं प्रतिक्षेप्तुं विभजति

षष्ठी कर्तरि चेदुक्तो दोष एव दुरुद्धरः।
अथ कर्मणि षष्ठयेषा ण्यर्थस्तत्र हृदि स्थितः॥ ३६॥

यदि नामार्थस्य प्रकाशनक्रियायां कर्तृत्वं तत्कथं ज्ञानस्यैवमतिशयः, नह्यन्यस्यातिशयेऽन्यस्य किंचिदित्युक्तं बहुशः। तत् 'यथा हि पृथुबुध्नादिरूपे कुम्भस्य सत्यपि' (१०।२९ श्लो०) इत्यादिनोक्तः परस्य पररूपोपग्रहात्मा दुरुद्धरो दोषः प्रसज्येत। अथ प्रकाशनक्रियायामर्थस्य कर्मत्वं तर्ह्यणावकर्मकस्य णौ कर्मोत्पत्तेः 'ज्ञानमर्थं प्रकाशयति' इति सिद्धः प्रेषणाध्येषणादिविलक्षणस्तत्समर्थाचरणलक्षणः प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारभावः ॥ ३६ ॥

एवं च प्रयोजकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठत्वात् प्रकाशमान एवार्थो ज्ञानेन प्रकाशते इति, तच्च न युक्तं स्वयं प्रकाशमानस्यार्थस्य प्रयोजकव्यापारानपेक्षणे ज्ञानोपयोगवैयर्थ्यात्। अथाप्रकाशमान एवार्थः खपुष्पादिवैलक्षण्येन योग्यतया प्रकाशमान इति सव्यापार इति प्रयोज्य इति चोच्यते; तदप्ययुक्तमेव स्वयमप्रकाशमानस्याश्वेतप्रासाद श्वेतनवत्परोपयोगेऽपि प्रकाशनासामर्थ्यात्। योग्यता च प्रकाशाप्रकाशरूपतया निरूप्यमाणा पुनरप्यसामर्थ्यवैयर्थ्ये नातिक्रामतीत्यर्थस्य प्रकाशो ज्ञानस्य रूपमित्येतदसमीचीनम्। तदाह

तथा चेदं दर्शयामः किं प्रकाशः प्रकाशते।
अप्रकाशोऽपि नैवासौ तथापि च न किंचन ॥ ३७ ॥

तत्र प्रकाशः किं प्रकाशते वैयर्थ्यान्न प्रकाशते इत्यर्थः, अप्रकाशोऽप्यसावसामर्थ्यान्नैव प्रकाशते इति संबन्धः। एवं सति प्रकाश्यो बाह्योऽर्थः प्रकाशकं च ज्ञानं न किंचित्स्यादित्युक्तं 'तथापि च न किंचन' इति ॥ ३७॥

ननु यद्येवं तत्कथं लोकेऽपि देवदत्तश्चैत्रं ग्रामं नयतीत्यादौ प्रसिद्धः प्रयोज्यप्रयोजकभावो घटत इत्याह

तर्हि लोके कथं ण्यर्थः

गच्छत्यगच्छति वा प्रयोज्ये प्रयोजकव्यापारेण न किंचिद्भवेदिति भावः ॥

अत्रैवोत्तरयति

उच्यते चेतनस्थितौ।
मुख्यो ण्यर्थस्य विषयो जडेषु त्वौपचारिकः ॥ ३८ ॥

इह प्रेर्यप्रेरकोभयाभिप्रायपरमार्थस्तावत् ण्यर्थः, तत्र प्रेर्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तक्रियत्वेऽपि पारतन्त्र्यपरामर्शलक्षणः, प्रेरकस्य च स्वतन्त्रेऽपि प्रेर्ये

समधिगततत्पारतन्त्र्यस्य स्वात्मनि अपेक्षणीयतापरामर्शलक्षणोऽभिप्रायः, येनोभयाभिप्रायमेलनारूपः प्रयोज्यप्रयोजकभावात्मा मुख्यः संबन्धः समुल्लसति। यत्र पुनः प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्योभयस्य वा जडत्वादनुसंधिप्राणितोऽभिप्रायो न संभवति तत्रासौ नास्त्येव, लक्षणया तु तत्र तत्र तथा व्यवहर्तव्यो यथा—शरं गमयति कारीषोऽध्यापयति वायुरद्रिं पातयतीति ॥३८॥

तदाह

तथाहि गन्तुं शक्तोऽपि चैत्रोऽन्यायत्ततां गतेः ।
मन्वान एव वक्त्यस्मि गमितः स्वामिनेति हि ॥ ३९ ॥

स्वाम्यप्यस्य गतौ शक्तिं बुद्ध्वा स्वाधीनतां स्फुटम् ।
पश्यन्निवृत्तिमाशंक्य गमयामीति भाषते ॥ ४० ॥

प्रेर्यप्रेरकयोरेवं मौलिकी ण्यर्थसंगतिः ।
तदभिप्रायतोऽन्योऽपि लोके व्यवहरेत्तथा ॥ ४१ ॥

शरं गमयतीत्यत्र पुनर्वेगाख्यसंस्क्रियाम् ।
विदधत्प्रेरकम्मन्य उपचारेण जायते ॥ ४२ ॥

वायुरद्रिं पातयतीत्यत्र द्वावपि तौ जडौ ।
द्रष्टृभिः प्रेरकप्रेर्यवपुषा परिकल्पितौ ॥ ४३ ॥

प्रेर्यप्रेरकयोरिति शरं गमयतीति, वायुरद्रिं पातयतीति च। निवृत्तिमाशङ्क्येति, गन्तुं शक्तत्वेऽपि औदासीन्यादिना कदाचिन्न गच्छेदित्यर्थः। अतश्च गच्छत्यपि प्रयोज्ये प्रयोजकव्यापारेणावश्यभाव्यमिति भावः। एवमिति, प्रयोज्यप्रयोजकयोरभिप्रायमेलनयेत्यर्थः। तदभिप्रायत इति मुख्यण्यर्थरूपतामनुसंधायेत्यर्थः। अन्योऽपि लोक इति, प्रयोज्यप्रयोजकाभ्यामपरस्तटस्थोऽपीति यावत्। तथेतिप्रयोज्यप्रयोजकभावेन, वेगाख्यसंस्क्रियां विदधदिति, आकर्षणमोक्षणादाविच्छाप्रयत्नादिमान् धानुष्कः। आकृष्टधनुषो हि तस्य शरमुमुक्षानन्तरप्रयत्नापेक्षात्माङ्गुलिसंयोगजमङ्गुलिकर्मं, तस्माज्ज्याङ्गुलिविभागः, ततः संयोगविनाशे धनुःस्थस्थितस्थापकलक्षणसंस्कारापेक्षात् धनुर्ज्यासंयोगात् ज्यायां कर्म उत्पद्यते, तेन स्वकारणापेक्षं ज्यायां वेगाख्यं संस्कारमादत्ते, तमपेक्षमाणः शरज्यासंयोगे नोदनं भवति तस्मादि-

षावाद्यं गत्यात्मकं कर्मं तन्नोदनापेक्षमिषौ वेगाख्यमेव संस्कारमारभते यस्मादापतनादिषोरुत्तरोत्तरकर्मारम्भः। प्रेरकं मन्यते इति स्वयम्। एतदेवात्रोपचारबीजं, प्रेरकम्मन्यत्वादेव हि असावुपचाराल्लोकेन प्रेरक उच्यते। वस्तुतो हि प्रेर्यप्रेरकयोः परस्परापेक्षं रूपं तत्। यत्र प्रेर्यस्य जडत्वात्पारतन्त्र्यानुसंधानात्मकं प्रेर्यत्वमेव नास्ति, तत्रानुसंधिभाजोऽपि प्रेरकस्य तदपेक्षं मुख्यं प्रेरकत्वं कथं स्यात्, अतः प्रेरकम्मन्यत्वात्तस्य प्रेरकत्वमुपचाराल्लोके व्यवहरेदित्युक्तम् 'उपचारेण जायते' इति। कारीषोऽध्यापयतीत्यादौ प्रेरकस्य जाड्यान्मुख्यप्रेर्यत्वासंभवेऽपि प्रेर्यम्मन्यतानिमित्तादुपचारादध्येतुः प्रेर्यताव्यवहारः। परिकल्पितावित्युपचरिताविति यावत्। तत्र च बीजं वायुप्रभवमवयवविभागजनकं कर्म ॥ ४३ ॥

एतदेवोपसंहरति

इत्थं जडेन संबन्धे न मुख्या ण्यर्थसंगतिः ।
आस्तामन्यत्र विततमेतद्विस्तरतो मया ॥ ४४ ॥

संबन्ध इति अजडस्य जडान्तरस्य वा। एवमपि तत्समर्थाचरणलक्षणे ण्यर्थे किं प्रवृत्तक्रियविषयत्वमाहोस्विदप्रवृत्तक्रियविषयत्वमित्यादि बहु वक्तव्यमिति नेह वितानितमित्याह आस्तामित्यादि। अन्यत्रेति प्रकीर्णकविवरणादौ ॥ ४४ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

अर्थे प्रकाशना सेयमुपचारस्ततो भवेत् ।

'ततः' इति, समनन्तरोक्ताज्जडेनाजडस्य जडान्तरस्य वा संबन्धे ण्यर्थस्य मुख्यत्वाभावात् हेतोः। 'उपचारः' इति यथा जाड्यादद्रेर्वायोश्च पात्यपातयितृत्वे प्रयोज्यप्रयोजकभावो न मुख्यः, तथा ज्ञानमर्थं प्रकाशयतीत्यत्र ज्ञानार्थयोः प्रकाश्यप्रकाशकभावेऽपीति। नैयायिकानां हि ज्ञानमपि अचेतनमेवापद्यते ज्ञेयत्वादर्थवत्, तद्योगात् पुनरात्मा चेतनः। यदाहुः

'स चेतनश्चिता योगात्.......................।'

इति। एतच्चादूर एव व्यक्तीभविष्यति—इति नेहायस्तम्। एतदभ्युपगमे च यथा प्रयोज्यस्याद्रेः स्वव्यापारः पतनं तात्त्विकसिद्धमेवमिह प्रयोज्यस्यार्थस्य प्रकाशनमभ्युपगन्तव्यम्।

तदाह

अस्तु चेद्भासते तर्हि स एव पतदद्रिवत् ।। ४५ ।।

एतच्चाभ्युपगम्य सोपचारमुक्तं, वस्तुतस्तु सोऽपीह न संभवति निमित्ताभावात्, नहि निर्निमित्तमुपचरणं न्याय्यमित्याह

उपचारे निमित्तेन केनापि किल भूयते ।

केनापीति यत्र यथा विवक्षितेन ॥

एतदेव दर्शयति

वायुः पातयतीत्यत्र निमित्तं तत्कृता क्रिया ।। ४६ ।।

गिरौ येनैष संयोगनाशाद्भ्रंशं प्रपद्यते ।

इह तु ज्ञानमर्थस्य न किंचित्करमेव तत् ।। ४७ ।।

उपचारः कथं नाम भवेत्सोऽपि ह्यवस्तु सन् ।

तत्कृतेति वेगवद्द्रव्यात्मवायुसंयोगजनितेत्यर्थः । क्रियेति अवयवविभागजनकं कर्मेति यावत् । संयोगाद्धि कर्म, तस्मादवयवविभागस्ततः संयोगनाशस्ततः पतनम्, अतश्चात्र सनिमित्तकत्वात्पतनस्य तात्त्विकत्वम् । इह पुनः

'अर्थातिशयपक्षे च सर्वसर्वज्ञता भवेत् ।'

इत्याद्युक्तयुक्त्या ज्ञानेनार्थस्य न किंचित्क्रियते, इति निमित्ताभावादुपचारः कथंकारं न तिष्ठेत्तज्ज्ञानोदयेऽपि कथमर्थः प्रकाशते, इति स्यात् । यद्वा निर्निमित्तमप्युपचारोऽस्तु किमनेन सेत्स्यतीत्याह 'भवेत्सोऽपि ह्यवस्तु सन्' इति । नहि उपचारे विषयस्य विषयिणा ताद्रूप्यं वस्तुतो घटते येनाप्रकाशोऽप्यर्थः प्रकाशत्वोपचारात् तथाभावमियात्, नह्यान्युपचारान्माणवकोऽग्निरेव भवेत् येन दाहादिलक्षणां तदर्थक्रियामपि कुर्यात् ॥

तदाह

अप्रकाशित एवार्थः प्रकाशत्वोपचारतः ।। ४८ ।।

तादृगेव शिशुः किं हि दहत्यग्न्युपचारतः ।

अप्रकाशित इत्यसंजातप्रकाशताख्यधर्मक इति यावत् । तादृगित्यप्रच्युतप्राच्यरूपोऽप्रकाशित एवेत्यर्थः ।

ननूपचारः सर्वात्मना चेदवस्तुसंस्तत्कथं माणवकोऽग्निरित्यादिस्तद्व्यवहारः सर्वत्रैवाविगानेन प्रसिद्धः, अथ तत्रोपचर्यमाणसहचारितैक्ष्ण्यादिगुणसदृशगुणयोगो नाम वास्तवमस्ति निमित्तं यद्वशादेवमादिरुपचारः समुल्लसेदिति चेत्, नैतत् एवमपि ह्यत्र किं वास्तवं निमित्तं येनार्थस्य प्रकाशत्वमुपचरेम, तस्मादपारमार्थिक एवात्रोपचार इत्याह

शिशौ वह्न्युपचारे यद्बीजं तैक्ष्ण्यादि तच्च सत् ॥४९॥

प्रकाशत्वोपचारे तु किं बीजं सत्यता ।

सदिति, वह्निगततैक्ष्ण्यादिसदृशस्य तैक्ष्ण्यादेः शिशौ वास्तवत्वात् । किं बीजमिति, न किंचिदित्यर्थः ॥

ननु किमनया सदसन्निमित्तादिपर्येषणया यावता हि जानान एव विषयविषयिणोर्विविक्तं स्वरूपं प्रयोजनपरतया चेतनः पुरुष एवैवं व्यवहरति माणवकोऽग्निरिति, तथैव तत्तद्व्यवहरणयोग्यताख्यं प्रयोजनमुद्दिश्याप्रकाशरूपेऽप्यर्थे प्रकाशोऽयमर्थ इति व्यवहरेदित्याशङ्क्याह

सिद्धे हि चेतने युक्त उपचारः स हि स्फुटम् ॥ ५० ॥

अध्यारोपात्मकः सोऽपि प्रतिसंधानजीवितः ।

न चाद्यापि किमप्यस्ति चेतनं ज्ञानमप्यदः ॥ ५१ ॥

अप्रकाशं तदन्येन तत्प्रकाशेऽप्ययं विधिः ।

सोऽपीत्यध्यारोपः । भवन्मते च प्रतिसंधाता कश्चिन्नास्ति स हि चेतनो वा स्यात् आत्मा, चैतन्यं वा ज्ञानं, न तावदद्यापि चेतन आत्मा सिद्धस्तस्य स्वतोऽचेतनस्य ज्ञानयोगे तथात्वोपगमात्, ज्ञानयोगश्च समवायेन यथात्मतस्तथा जन्मतयार्थेन्द्रियादेरेकार्थसमवायेन च सुखादेरपि संभवतीत्यर्थादयश्चेतनाः स्युः । न चात्र नियमनिमित्तमुत्पश्यामो येन समवायाच्चेतनत्वं नैकार्थसमवायादेरिति । यत्पुनः संबन्धाविशेषेऽपि वस्तुस्वभावकृत एवायं विशेषः,—इत्युच्यते तत्पलायनप्रकारासूत्रणम् । तदाह 'न चाद्यापि किमप्यस्ति चेतनम्' इति । नापि चैतन्यरूपे ज्ञान एव चेतन इति व्यवहारस्तस्य धर्मरूपत्वेन धर्मिव्यपदेशायोगात्, तदपि च ज्ञानं यदि स्वयंप्रकाशरूपं भवेत् तदैतद्युज्येत, न चैवमित्याह ज्ञानमप्येतदप्रकाशमिति । अप्रकाशमिति, विषयप्रतिभासकाले तदप्रतिभासाभ्युपगमात् । नन्वप्रतिभासमानमपि ज्ञानं

न शावराणामिवास्माकं परोक्षं नित्यानुमेथमपितु विषयग्रहणानन्तरमात्ममनःसंयोगजेन ज्ञानान्तरेण ज्ञायत एवेति कथमस्याप्रकाशरूपत्वं येन चेतनव्यपदेशो न स्यात्, तदाह 'तदन्येन तत्प्रकाशेऽप्ययं विधिः' इति। अयं विधिरित्यर्थप्रकाशीयप्रकार इत्यर्थः। यथा ह्यर्थस्यान्येन ज्ञानेन प्रकाशत्वे प्रयोज्यप्रयोजकभावः प्रसक्तः स च न मुख्यो गौणो वा कथंचन व्यवतिष्ठते, इत्यर्थस्य प्रकाशनमेवासिद्धम्, एवं ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽपि मुख्यण्यर्थसंगत्यभावात् प्रकाशनमेव न सिद्धयेत् न चाप्रकाशात्मनो जडस्य प्रतिसंधातृत्वं युज्यते प्रतिसंधानाभावे तज्जीविताध्यारोपानुपपत्तावुपचारः कथंकारमत्र व्यवतिष्ठेतेत्यलं बहुना ॥

ननु परप्रकाश[श्य]त्वेऽपि दीपो यथार्थस्य प्रकाशस्तथा ज्ञानमपि भवेत् तत्कथमेवमुक्तं यज्ज्ञानान्तरज्ञेयत्वादप्रकाशरूपं ज्ञानं नार्थं प्रकाशयेदितीत्याह

ननु प्रदीपो रूपस्य प्रकाशः कथमीदृशम् ॥ ५२ ॥

नन्वत्रापि प्रागुक्तं समग्रमेव दूषणजातमुपनिपतेदित्याह

अत्रापि न वहन्त्येताः किं नु युक्तिविकल्पनाः ।

'एता युक्तिविकल्पना' इति समनन्तरोक्ता मुख्यामुख्यण्यर्थमूला उपपत्तिप्रकारा इत्यर्थः ॥

अत्र न केवलमेवं युक्तिपराहतत्वं यावद्वैषम्यमपीत्याह

यादृशा स्वेन रूपेण दीपो रूपं प्रकाशयेत् ॥ ५३ ॥
तादृशा स्वयमप्येष भाति ज्ञानं तु नो तथा ।

नो तथेति स्वयमप्रकाशरूपत्वात् अत एव तुशब्दो व्यतिरेके, तेनार्थप्रकाशनावसरे दीपस्य स्वयमपि प्रकाशो नतु ज्ञानस्येति, अतश्च 'तदसिद्धं यदसिद्धेन साध्यते' इति न्यायेन स्वयमप्रकाशमानं ज्ञानं कथं परं प्रकाशयेदित्याशयः ॥

वैषम्यमेव प्रकारान्तरेणापि द्रढयति

प्रदीपश्चैव भावानां प्रकाशत्वं दधा[धा]त्यलम् ॥ ५४ ॥
अन्यथा न प्रकाशेरन्नभेदे चेदृशो विधिः ।

'प्रकाशत्वं ददाति' इति स्वप्रभाच्छुरणया भास्वरतामाद[ध]त्त इत्यर्थः। येन नीलेऽपि पटे रक्तपटभ्रमः,— इति प्रवादुकानां प्रवादः। एवं भास्वरताधानमन्तरेण चार्थानां प्रकाश एव न स्यादित्युक्तम् 'अन्यथा न प्रकाशेरन्' इति। अत एव मन्दप्राये प्रदीपे न किंचिदपि प्रकाशेतेत्युक्तम् अलमिति प्रकाशेन पर्याप्तः समर्थं इति यावत्। ज्ञानं पुनर्थस्य न कंचिदप्यतिशयमाधत्ते इत्युक्तं बहुशः। यदि च किंचित्करमपि ज्ञानमर्थस्य प्रदीप इव प्रकाशत्वं दध्यात्तेन तस्याभेदो वाच्यः, दीपो हि स्वप्रभाच्छुरणात्मनावान्तरव्यापारेणार्थे प्रकाशत्वं दधाति, ज्ञानस्य तु न कश्चिदवान्तरव्यापारोऽत्र संभवति। अथ च प्रकाशयत्यर्थमिति नैतदभेदमन्तरेण कथंचिद्घटते इत्युक्तम् 'अभेदे चेदृशो विधिः' इति। ईदृशो विधिरिति प्रदीपन्यायेनार्थे प्रकाशत्वप्रधा[दा]नसामर्थ्यप्रकार इत्यर्थः। अतश्च प्रकाश एव स्वशक्तिविस्फारसारतत्तदर्थवपुषा परिस्फुरतीति सिद्धम् ॥

तदाह

तस्मात्प्रकाश एवायं पूर्वोक्तः परमः शिवः ॥ ५५ ॥

यथा यथा प्रकाशेत तत्तद्भाववपुः स्फुटम्।

'पूर्वोक्त' इति प्रथमाह्निकादौ। यदुक्तम्

'ज्ञेयस्य च परं तत्त्वं यः प्रकाशात्मकः शिवः।' (तं० १।५२)

इत्याद्यनन्तप्रकारम्। यथायथेति येन येन नीलाद्यात्मनेत्यर्थः। यदा च प्रागुक्तयुक्त्या प्रकाशार्थयोरभेद एव तदा नीलत्वमिव नीलस्य प्रकाशमानत्वमपि स्वरूपगत एव धर्म;—इति युक्तमुक्तं—वेद्यता भावस्य निजं वपुरिति ॥

अत आह

एवं च नीलता नाम यथा काचित्प्रकाशते ॥ ५६ ॥

तद्वच्चकास्ति वेद्यत्वं तच्च भावांशपृष्ठगम्।

नन्वभिन्नमिदर्थप्रकाशात्मकमखण्डं स्वलक्षणं, तत्र वेद्यत्वं नाम धर्मः किमर्थांशे निपतति अहोस्वित्प्रकाशांशे इत्याशङ्क्योक्तं 'तम् भावांशपृष्ठगम्' इति ॥

अत एव शाबरमतोदितस्य द्विविधस्यापि प्रमाणबलस्यानेन संग्रहः क्रियमाणो नापसिद्धान्ततां पुष्णातीत्याह

फलं प्रकटतार्थस्य संविद्वेति द्वयं ततः ॥ ५७ ॥

विपक्षतो रक्षितं च संधानं चापि तन्मिथः ।

प्रकटतार्थगतेति कौमारिलाः । संवित्प्रमातृगतेति प्राभाकराः तत इति समनन्तरोक्तादर्थप्रकाशयोरभेदलक्षणाद्धेतोः । विपक्षत इति, प्रकटतया अर्थधर्मत्वे सर्वान्प्रत्येवार्थ, प्रकटो भवेदिति सर्वे सर्वज्ञा भवेयुः । सवित्तेश्च प्रमातृधर्मत्वेऽर्थस्य न किंचिदित्यसौ परोक्ष एव स्यादित्येवमादिरूपात् । रक्षितमिति । नहि इदानीमर्थस्य प्रकटता सर्वाविशेषेण युज्यते वक्तुं प्रमातुरेकत्वात् सर्वार्थस्यैवाभावात्, मायापदे च यद्यपि भिन्नाः प्रमातारस्तथापि प्रकाशमानोऽर्थः प्रमातृगतत्वेन तत्तत्प्रमातृभेदेन सुखादिवदेकैकशो नियत एव, संवित्तिश्च प्रमातृधर्मोऽपि नार्थसंबन्धं जहाति प्रमातृसारत्वादर्थस्येति सर्वसर्वज्ञस्यार्थपारोक्ष्यस्य न कश्चिदवकाशः । तत एव च तयोः परस्परेणापि संधानं, प्रकटतासंवित्तिपक्षयोरन्योन्यं नास्ति कश्चिद्भेद इत्यर्थः । इत्थमियता नीलतादिवद्वेद्यत्वं भावधर्म एवेति निर्वाहितम् ॥

एतदेव दृष्टान्तदृशा दर्शयति

तथाहि निभृतश्चौरश्चैत्रवेद्यमिति स्फुटम् ॥ ५८ ॥

बुद्ध्वा नादत्त एवाशु परीप्साविवशोऽपि सन् ।

सेयं पश्यति मां नेत्रत्रिभागेनेति सादरम् ॥ ५९ ॥

स्वं देहममृतेनेव सिक्तं पश्यति कामुकः ।

यथा चाशु तारतम्याविचारेणैव तत्तदर्थजिघृक्षापरोऽपि भवंश्चौरश्चैत्रेणैतद्विदितमिति स्फुटं निश्चितं ज्ञात्वा परमोपादेयमपि भावजातं नैवादत्ते,— इति तदुपादातुं हातुं वा न समर्थः,—इति किं कर्तव्यतामूढतया दुःखितप्रायत्वान्निभृतश्चित्रलिखित इवास्ते इत्यर्थः । कामुकश्च 'सेयं मनोरथशतैरप्यप्राप्या प्रियतमा सादरं नतु वेश्यावदङ्गनामात्रेण नेत्रत्रिभागेन नतु तटस्थवत्सृष्टेन नेत्रेण मां पश्यति क्षणमपि मद्दर्शनान्न विरमति' इति स्वं देहममृतेनेव सिक्तं पश्यति, स्वात्मनि परं सुखातिशयमवबुद्ध्यत इत्यर्थः ।

तद्यद्यर्थवेदनं प्रमातुर्धर्मः स्यात्तत्कथं चौरश्चैत्रविदितत्वादर्थं नादद्यात्, कामुकश्च प्रियावलोकनादमृतासिक्तमिव स्वं देहं जानीयादिति युक्तमुक्तं वेद्यता भावधर्म इति । अर्थविनिवेशिनश्च वेद्यत्वस्यार्थक्रियाभेदोपदर्शनार्थमुदाहरणद्वयोपादानं यत्पूर्वत्र दुःखकारित्वमुत्तरत्र सुखकारित्वमिति ॥

ननु संविन्मयश्चेदर्थस्तर्हि तस्य वेद्यत्वमिति संविदेवोक्ता भवेत्, न च संविदर्थस्य धर्मस्तत्किमिदं वेद्यत्वं भावधर्म इति,—इत्याशङ्क्याह

न चैतज्ज्ञानसंवित्तिमात्रं भावांशपृष्ठगम् ॥ ६० ॥

अर्थक्रियाकरं तच्चेन्न धर्मः कोन्वसौ भवेत् ।

न चेदं वेद्यत्वं ज्ञानात्मकं संविन्मात्रमेव यतो भावांशपृष्ठगमिति । अत एव तत्संविन्मात्रातिरिक्तत्वेनार्थाद्भावांशधर्मस्तथात्वे चास्य किं निबन्धनमित्युक्तमर्थक्रियाकरमिति । सा चार्थक्रिया समनन्तरमेव दर्शिता । धर्मश्चेन्नेष्यते तन्नीलादिरपि कश्चिद्धर्मः स्यादित्युक्तं 'न चेत्कोन्वसौ भवेत्' इति । मात्रग्रहणेन च वेद्यत्वस्य ज्ञानसंवित्तेराधिक्यं ध्वनितम् । अधिकश्च भावो वा स्यात् तद्धर्मो वा, न तावद्वेद्यत्वं ननु वेद्यत्वमेव सः, अतश्च तद्धर्म एवेति युक्तमुक्तं 'वेद्यत्वं भावधर्म' इति ॥

नन्वत्रोक्त एव दोषो यद्वेद्यताधर्मा भावः सर्वान्प्रति स्यादिति । नैवमेतदित्याह

यच्चोक्तं वेद्यताधर्मा भावः सर्वानपि प्रति ॥ ६१ ॥

स्यादित्येतत्स्वपक्षघ्नं दुष्प्रयोगास्त्रवत्तव ।

भवत एवायं व्यामोहो यदयुध्यमानं वासुदेवं प्रति प्रेरणात्मकाद्दुष्प्रयोगात् यथा वारुणी गदा प्रयोक्तारमेव श्रुतायुधं जघान तथा मत्पक्षं प्रति प्रयुक्तं दूषणं म[त्व]त्पक्षमेव हन्यात्, तथा च ज्ञानेनानतिशयितोऽपि अर्थस्त्वन्मते यदि वेद्यतामासादयेत् तदतिशयितत्वाविशेषात्सर्वान्प्रत्येवासौ वेद्यः स्यादिति ॥

अस्मत्पक्षे पुनः परप्रकाशात्मा स्वतन्त्रः शिव एवास्तीति तदपेक्षया नान्यः कश्चिदिति सर्वार्थस्यैवाभावात् कं प्रति चकास्यादित्याह

अस्माकं तु स्वप्रकाशशिवतामात्रवादिनाम् ॥ ६२ ॥

वन्यं प्रति चकास्तीति वच एव न विद्यते ।

मायापदे तु प्रमातृभेदेऽपि तत्तन्मातृमयत्वादर्थः सुखादिवत्प्रत्येकं नियत एवेत्युक्तं प्राक्।

न केवलमेकप्रमातृसतत्त्ववस्तुवादेनैवं युज्यते यावत्प्रमातृप्रमेययोस्तत्त्वतो भेदेऽपीत्याह

सर्वान्प्रति च तन्नीलं स घटश्चेति यद्वचः ।। ६३ ।।

तदप्यविदितप्रायं गृहीतं मुग्धबुद्धिभिः ।

अविदितप्रायमिति; किमिह वयं वेद्यतायाः सर्वाविशेषं प्रसञ्जयितुं नीलतां निदर्शयामः किमु तामेव वेद्यतामित्यविविच्यैवोपगतमित्यर्थः ।।

एतदेव सयुक्तिकं दर्शयति

नहि कालाग्निरुद्रीयकायावगतनीलिमा ।। ६४ ।।

तव नीलः, किं नु पीतो मैवं भून्नतु नीलकः ।

न कंचित्प्रति नीलोऽसौ नीलो वा यं प्रति स्थितः ।। ६५ ।।

तं प्रत्येव स वेद्यः स्यात्संकल्पद्वारकोऽन्ततः ।

कालाग्निरुद्रस्य देहे संविदितो यो नीलिमाख्यो गुणः स न चैत्रस्य भवितुमर्हति, न हि धर्म्यन्तरगतेन धर्मेण धर्म्यन्तरं तद्वत्तया सुवचम्। अत्यन्तसंभवनीयतां परधर्मस्य परत्र दर्शयितुं कालाग्निरुद्रीयकायेत्युक्तम्। ननु यद्यन्यगतो नीलिमा नान्यं प्रति स्यात् किमसौ तं प्रति पीतो भवेदित्याशङ्कते 'किं नु पीतः' इति। परिहरति 'मैवं भून्नतु नीलक' इति। नहि पीतो नेति नीलो भवितुमर्हति, न हि घटलौहित्यमेव पटस्य मालिन्यमित्यमेव (लौहित्यमिति) युज्यते, ततश्च यथा नीलं सर्वान् प्रति,—इति निदर्शनस्य कोऽभिप्रायः,—इति न जानीमः। यदि तु वेद्यतया नीलं सर्वाविशिष्टमिति निदर्शनार्थंस्तदिदं दार्ष्टान्तिकमेव दृष्टान्तीकृतं स्वमतविरुद्धं चाभिहितं यनोक्तं मुग्धबुद्धिभिरिति। इह पुनरस्मन्मते परप्रमात्रपेक्षया पृथक् प्रमातृप्रमेययोरवभास एव नास्तीति किं कस्य चकास्यादित्याह 'न कंचित्प्रति नीलोऽसौ' इति। अपरप्रमात्रपेक्षया तु स्फुटेऽपि प्रमातृप्रमेयविभागे प्रमातृमयत्वादर्थस्य पूर्वोक्तयुक्त्या यं प्रति नीलं नीलं तं प्रति वेद्यमेव स्यादित्याह 'नीलो वा' इत्यादि। एवकारो भिन्नक्रमः। ननु नीलं वेद्यमेवेति नियमनिमित्तं न किंचिदुत्पश्यामो देशकालादिभेदेन पारोक्ष्यस्यापि संभवादित्याशङ्क्याह

'संकल्पद्वारकोऽन्ततः' इति । यस्तु संकल्पादिना वेद्यो न भवति नासौ तं प्रति नीलोऽपि स्यात्, नहि नीलतया वेदनं मुक्त्वा नीलो नाम कश्चित् प्रकाशमानतैव सत्तेत्युक्तत्वात् ॥

भवन्मते परापेक्षस्य धर्मस्य परत्वाविशेषेऽपि परत्र यथा नियमो दृष्टस्तद्वदिह किं नेष्यते;—इत्याह

यथा चार्थप्रकाशात्म ज्ञानं संगीर्यते त्वया ॥ ६६ ॥

तथा तज्ज्ञातृवेद्यत्वं भावीयं रूपमुच्यताम् ।

भवता हि सामान्येनार्थप्रकाशात्मकत्वं ज्ञानस्य रूपमुक्तं तत्सर्वार्थप्रकाशत्वाविशेषेऽपि युगपत्तथा सामसामनन्तत्यायोगात् इदं नीलज्ञानमिदं पीतज्ञानमिति नियतार्थप्रकाशात्मकमेव ज्ञानमभ्युपेयते, एवमस्मत्पक्षेऽपि वेद्यताख्यो भावीयो धर्मः प्रतिनियतप्रमातृसंबन्धी वाभिधीयतां, कोऽयमस्थानेऽभिनिवेशो यदेकस्य प्रमातुर्वेद्यः परस्यापि तथा स्यादिति । अथ तत्र जनकत्वादि निबन्धनान्तरमाश्रीयते, तदिहापि समानं, भवति हि मायापदे प्रमातृजन्यं वेद्यत्वमित्यभिमानः । अत एव नैयायिकप्रक्रियैव मायापदे व्यवहारनिबन्धनमिति चिरन्तनानामाम्नायः ॥

न चास्य पर्यनुयोगस्यावकाशलेशमपि पश्यामः,—इत्याह

न च ज्ञातात्र नियतः कश्चिज्ज्ञाने यथा तव ॥ ६७ ॥

अर्थे ज्ञाता यदा यो यस्तद्वेद्यं वपुरुच्यताम् ।

नहि यथा भवतो ज्ञानाद्व्यतिरिक्तः स्वतन्त्र एवार्थः संभवति तथेहार्थप्रकाशव्यतिरिक्तो ज्ञाता नाम येनैकस्य प्रमातुः प्रकाशमानोऽर्थः प्रमात्रन्तरस्यापि तथा किं न स्यादिति चोद्येत, अस्मद्दर्शने हि परस्परानुरूपग्राह्यग्राहकयुगलनिर्माणभङ्ग्या यो यदर्थावभाससंभिन्नसंविदात्मकः स तस्य प्रमाता, यस्तु न तथा स न तस्य प्रमातैव भवेदिति तं प्रति कथंकारं प्रकाशतामिति सिद्धं नियतप्रमातृवेद्यत्वम् ॥

तदेतदस्माभिः पुनः पुनरुच्यमानं श्रुत्वाप्यनवधारयन्नवहास्यतामेव यास्यतीत्याह

तत्तद्विज्ञातृवेद्यत्वं सर्वाप्रत्येव भासताम् ॥ ६८ ॥

इत्येवं चोदयन्मन्ये व्रजेद्बधिरधुर्यताम् ।
नाह्यन्यं प्रति वै कंचिद्भाति सा वेद्यता तथा ।। ६९ ।।

बधिरधुर्यतामिति, बधिरो हि न शृणोत्येव, अयं पुनः शृण्वन्नपि न शृणोतीति तमप्यतिशेते,—इत्येवमुक्तम् । यतस्तदर्थावभाससंभिन्नसंविद्रूपमन्यं कंचित्प्रति तथैकात्म्येन सा वेद्यता नैव भाति तं प्रति भावो वेद्यतामेव न यायादित्यर्थः ॥

'अतश्च वेद्यता नाम भावस्यैव निजं वपुः' इत्युक्ते किमिति निष्कारणमियत्कुप्यते,—इत्याह

भावस्य रूपमित्युक्ते केयमस्थानवैधुरी ।

ननु भावधर्मवेद्यतापक्षे नीलतादेरिव वेद्यताया अपि स्वव्यतिरिक्तस्वरूपावेशिवेद्यतायोगादनवस्थापतेदित्युक्तं तत्कथं परिहर्तव्यमित्याह

अनेन नीतिमार्गेण निर्मूलमपसारिता ।। ७० ।।
अनवस्था

अनेन नीतिमार्गेणेति यथैकप्रमातृवेद्यताया न प्रमात्रन्तसंबन्धो युक्तस्तथैव समानन्यायत्वाद्वेद्यतान्तसंबन्धोऽपीत्यर्थः ॥ ७० ॥

एतदेवोपपादयति

तथा ह्यन्यैर्नीलाद्यैः सदृशी न सा ।
वेद्यता किंतु धर्मोऽसौ यद्योगात्सर्वधर्मवान् ।। ७१ ।।
धर्मो वेद्यत्वमभ्येति स सत्तासमवायवत् ।

ननु भवन्मते वेद्यता नाम किं धर्ममात्रमुत ज्ञानरूपतया गुणपदार्थान्तरतेति । तत्र धर्ममात्रत्वे नं भवेदेवास्या वेद्यताख्यधर्मान्तरयोगः, ज्ञानगुणरूपत्वे च 'निर्गुणा गुणाः' इति नीत्या कथमस्या वेद्यतान्तरं सजातीयो धर्मः स्यात् । तद्यथा वैजात्येन नीलताया वेद्यताख्यो धर्मो भवेत् नैवं तस्या वेद्यतान्तरमित्यस्या नीलादिधर्मान्तरवैलक्षण्यम् अपितु असौ वेद्यताधर्मः समवायवृत्त्या स्वाश्रयस्य वेद्यव्यवहारहेतुर्युं विना सकलधर्मकल्माषितवपुषोऽपि तस्य धर्मिणः स्वयं वेद्यावेद्यत्वविरहिणो वेद्यमिति व्यपदेशोऽपि दुर्घटः स्यात् । ननु वेद्यताख्यो धर्मोऽपि स्वयमवेद्यश्चेदसिद्ध

एवासाविति कथमिव स्वसंबन्धेन धर्मिणं व्यवहारयेदित्याशङ्कां परिहरिष्यन् दृष्टान्तयति 'स सत्तासमवायवत्' इति। अनेन गुणकर्मविशेषा अप्युपलक्षिताः ॥ ७२ ॥

एतदेव व्यनक्ति

ब्रूषे यथा हि कुरुते सत्ता सत्यसतः सतः ॥ ७२ ॥

समवायोऽपि संश्लिष्टः श्लिष्टानश्लिष्टताजुषः ।

अन्त्यो विशेषो व्यावृत्तिरूपो व्यावृत्तिवर्जितान् ॥ ७३ ॥

व्यावृत्तान् श्वेतिमा शुक्लमशुक्लं गमनं तथा ।

तद्वन्नीलादिधर्मांशयुक्तो धर्मी स्वयं स्थितः ॥ ७४ ॥

अवेद्यो वेद्यारूपाद्धर्माद्वेद्यत्वमागतः ।

'कुरुते' इति प्रतिवाक्यार्थमनुषज्यते। सतीति स्वरूपेण। 'संश्लिष्ट' इति स्वयं वृत्तिरूप इत्यर्थः। 'अन्त्यः' इति अन्तेषूत्पादविनाशयोरन्तेऽवस्थितत्वादन्तशब्दवाच्येषु नित्यद्रव्येषु भवः स्थित इति यावत्। 'विशेषः' इति स्वाश्रयस्य सर्वतो विशेषकत्वाद्भेदक इत्यर्थः। श्वेतिमेति स्वयं श्वेतरूपोऽशुक्लं शुक्लं करोतीत्यर्थः। तथेति अगन्तारं गन्तारं कुर्यादिति तात्पर्यम्। वेद्यत्वमागतः सन् स्थित इति योजनीयम्। किलेदं भवद्दर्शनं— यदुत परसामान्यरूपा द्विविधा सत्ता स्वरूपसत्ता समवायिनी चेति। तत्र समवायिनी द्रव्यगुणकर्मस्वेव भवति, स्वरूपसत्ता तु सामान्यविशेषसमवायेषु। यदुक्तम्

'त्रिपदार्थकारी सत्ता.........................।'

इति। तत्र यथैव द्रव्यादयस्त्रयः स्वरूपेण न सन्तो नासन्तः सत्तासमवायात्तु सन्तः, सत्ता तु स्वरूपेणैव सत्त्वात् न सत्यसती वेति पर्यनुयोगपात्रम्। अनेनापरमपि सामान्यमुपलक्षितम्। यतो गौः, स्वरूपेण न गौर्नागौर्गोत्वाभिसंबन्धात्तु गौः, गोत्वं तु स्वत एव तथात्वात् न जात्यन्तरयोगमावहति। यथा च कार्यं वा कारणे सामान्यं वा विशेषे स्वयमवृत्तिरूपं समवायवृत्त्या वर्तते, समवायश्च स्वाश्रये वर्तमानः स्वयमेव वृत्तिरूपत्वान्न समवायादिवृत्त्यन्तरमपेक्षते। यथा च भावनामनुवृत्तिप्रत्ययहेतुसामान्ययोगद्वारकसंशयप्रतिपक्षतया गुणकर्मादयो धर्मा व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो विशेषा इह, तेषामपि तथैव

सामान्ययोगेन संशयवीजभूतत्वे प्रलये वा नित्यद्रव्येषु सजातीयविजातीय-वैलक्षण्याधायिनोऽत्यन्तव्यावृत्तिवुद्धिहेतवो मादृशामन्यथानुपपत्त्या योगिनां तु प्रत्यक्षेण सिद्धा अन्त्या विशेषा उपगम्यन्ते। भावाश्च स्वरूपेण न व्यावृत्ता नाप्यव्यावृत्ता व्यावृत्तियोगात्तु व्यावृत्ता इति भङ्ग्या विशेषैरेव व्यावृत्त्यन्ते-विशेषास्तु स्वयं व्यावृत्तिरूपत्वान्न व्यावृत्ता अव्यावृत्ता वेति विकल्पनीयाः। यथा च पटः स्वरूपान्न श्वेतो नाप्य श्वेतः श्वेतगुणसंवन्धात्तु श्वेतः, श्वेत-गुणस्तु श्वेतरूपत्वादेव न स्वसमवायि श्वेतान्तरमुपयाचते। यथा च गन्ता न स्वयं गन्ता नाप्यगन्ता गमनक्रियायोगात्त् गन्ता, गमनक्रिया तु गमना-त्मकत्वादेव न स्वात्मनि गमनमन्यदर्थयते। एवं सकलधर्मयुक्तोऽपि भावः स्वयं न वेद्यो नावेद्यो वेद्यतासम्बन्धात्तु वेद्यः, वेद्यता पुनः स्वात्मनैव वेद्य-त्वान्नावेद्या वेद्या वेत्यनुयोक्तुं युक्तेत्युपरम्यते ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

ननु यथा [सत्ता]स्वरूपेण सती तथा वेद्यतापि स्वरूपेणैव वेद्येत्युक्ते स्वरूपस्यैव वेद्यत्वं वेदकत्वं च द्वितीयं प्राप्नुयात्, तच्च न युक्तं विरोधा-दित्याशङ्क्य स्वयंवेद्यतां स्वप्रकाशतायामेव विश्रमयति

वेद्यता भासमाना च स्वयं नीलादिधर्मवत् ।। ७५ ।।
अप्रकाशा स्वप्रकाशाद्धर्मादेति प्रकाशताम् ।

वेद्यता च यदा स्वयमवभासते तदासी नीलादिवज्जडोचितेन रूपेणा-प्रकाशमानापि स्वप्रकाशताख्यात्स्वरूपादेव प्रकाशतामेति स्वयमेव प्रकाशते, नतु स्वापेक्षया कर्मभावं लभत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अतश्च न वेद्यता वेद्या भवितुमर्हतीत्याह

प्रकाशे खलु विश्रान्ति विश्वं श्रयति चेत्ततः ।। ७६ ।।
नान्या काचिदपेक्षास्य कृतकृत्यस्य सर्वतः ।

वेद्यस्य हि जडतया पारतन्त्र्ये संविदि विश्रान्तिर्नामवेद्यता, विश्रान्तेस्तु किमन्यदपेक्षणीयं येन वेद्यतायामपि वेद्यता भवेदित्युक्तं 'नान्या काचिदपेक्षा' इति 'कृतकृत्यस्य' इति च ॥ ७७ ॥

ननु यदि प्रकाशविश्रान्तिसतत्त्वैव वेद्यता तत्कथमस्या भावधर्मत्व-मित्याशङ्क्याह

यथा च शिवनाथेन स्वातन्त्र्याद्भास्यते भिदा ।। ७७ ।।

नीलादिवत्तथैवायं वेद्यता धर्म उच्यते ।

धर्म इत्यार्थाद्भावस्य ॥ ७८ ॥

ननु भवतु नाम वेद्यता नाम भावधर्मः का नो विचिकित्सा, इदं पुनः कथं यदनेकेषु प्रमातृषु तथानैक्यमिति, नहि प्रमातृभेदेऽपि नीलस्य स्वात्मनि कश्चिद्विशेषो येनैवं स्यादित्याशङ्क्याह

एवं सिद्धं हि वेद्यत्वं भावधर्मोऽस्तु का घृणा ॥ ७८ ॥

इदं तु चिन्त्यं सकलपर्यन्तोक्तप्रमातृभिः ।

वेद्यत्वमेकरूपं स्याच्चातुर्दश्यमतः कुतः ॥ ७९ ॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

उच्यते परिपूर्णं चेद्भावीयं रूपमुच्यते ।

तद्विभुर्भैरवो देवो भगवानेव भण्यते ॥ ८० ॥

अथ तन्निजमाहात्म्यकल्पितोंऽशांशिमाक्रमः ।

सह्यते किं कृतं तर्हि प्रोक्तकल्पनयाऽनया ॥ ८१ ॥

एवंविधं हि भावनां रूपं पूर्णमपूर्णं च, तत्र पूर्णरूपत्वे स्वप्रकाशः पर एव प्रकाशस्तथोज्जृम्भते इति को नाम भावार्थः अपूर्णं च रूपं धर्मधर्म्यादिरूपतया पारमेश्वर्या स्वातन्त्र्यशक्त्यैव तथा कल्पितमिति भेदानुप्राणितः समग्र एवायं व्यवहारः सोढव्य इति किमनया पाञ्चदश्यादिक्रमकल्पनयापराद्धं यदेवमस्याः प्रद्वेषः ॥ ८१ ॥

तदेवमेकमेव नीलं तत्तदंशांशिकाक्रमेणावभासमानं तथा तथा भिद्यत एवेत्याह

अत एव यदा येन वपुषा भाति यद्यथा ।

तदा तथा तत्तद्रूपमित्येबोपनिषत्परा ॥ ८२ ॥

येन वपुषेति उद्रिक्तानुद्रिक्तसकलादिशिवान्तप्रमातृवेद्यैनेत्यर्थः । तद्रूपमिति सकलवेद्यं प्रलयाकलवेद्यमित्यादि ॥ ८२ ॥

ननु यदि तत्तत्सकलादिमातृवेद्यता प्रमातृभेदादेव कथंचन भेदमुपनीता यथाप्येकरूपैवासावर्थक्रियाया भेदेनाकरणात् तद्वेद्यमप्येकरूपमेवेति पुनरपि

पाञ्चदश्यादिक्रमकल्पना कल्पनैवेत्याशङ्क्य वेद्यताभेदसमर्थनार्थमर्थक्रियाभेदं प्रतिजानीते

चैत्रेण वेद्यं जानामि द्वाभ्यां बहुभिरप्यथ ।
मन्त्रेण तन्महेशेन शिवेनोद्रिक्तशक्तिना ।। ८३ ।।

अन्यादृशेन वेत्येवं भावो भाति यथा तथा ।
अर्थक्रियादिवैचित्र्यमभ्येत्यपरिसंख्यया ।। ८४ ।।

यथैव भावो भाति तथार्थक्रिया,.......... .. .. अन्यादृशेनेति अनुद्रिक्तशक्तिना । इत्येवमिति चैत्रेण..................।। ८४ ।।

तदेव दिङ्मात्रेणोपपादयन् व्यनक्ति

तथा ह्येकाग्रसकलसामाजिकजनः खलु ।
नृत्तं गीतं सुधासारसागरत्वेन मन्यते ।। ८५ ।।

इह खलु प्रेक्षावतां सामाजिकानां मध्यादेवैकः प्रमाता पदे.........." तेन दार्ढ्यादिव मयेति[न्यते] नृत्तगीतादेर्बहुवेद्यताख्यमतिशयं मन्वानस्तत्स्वानुभवैकगोचराचरमचमत्कारसारतया परामृशेदित्यर्थः । एकैकप्रमातृवेद्याद्धि नृत्तादेरनेकप्रमातृवेद्यस्यास्यास्त्येव सर्वसंचेत्योऽतिशयो येन तावत्यंशे प्रमात्रैक्यं स्यात् ॥ ८५ ॥

तदाह

तत एवोच्यते मल्लनटप्रेक्षोपदेशने ।
सर्वप्रमातृतादात्म्यं पूर्णरूपानुभावकम् ।। ८६ ।।

तत इति बहुमातृवेद्यत्वलक्षणाद्धेतोः । उच्यते इति सर्वैः । यच्छ्रीप्रत्यभिज्ञायां

'तं तं घटादिमर्थमेकदेशव्यवस्थिताः प्रमातारः समं संवेदयामानास्तावत्यंशे तदैक्यमुपयान्ति ।।'

इति । पूर्णरूपेति इयदेव हि पूर्णं रूपं यद्विगलितवेद्यान्तरया तत्रैवानन्याकाङ्क्षत्वेन परामर्शनं नामेति ॥ ८६ ॥

नन्वेकैकस्य पृथक् पृथक् नृत्तादिसंवित्तिरेवमवस्थितेति किमनेकप्रमातृवेद्यत्वेनेत्याह

तावन्मात्रार्थसंवित्तितुष्टा प्रत्येकशो यदि ।
कः संभूय गुणस्तेषां प्रमात्रैक्यं भवेच्च किम् ।। ८७ ।।

एवं हि सामाजिकानामनेकप्रमातृवेद्यता, संमीलनयातः को गुणो न कश्चित्स्वानुभवसाक्षिकस्यापि चमत्कारातिशयस्य निह्नव एव कृतः स्यादित्यर्थः । ननु तावत्यंशे प्रमात्रैक्यादेरेवं चमत्कारानुभवो भवेदित्याशङ्कयाह 'प्रमात्रैक्यं भवेच्च किम्' इति । एकस्मिन् हि वस्तुन्यनेकवद्यतावभास एव स्वात्मविश्रान्तिमयपरामर्शोपारोहक्रमेण विगलितभेदतया प्रमातृणामैक्योपगमे बीजं यत एवंविधानन्दसन्दोहपात्रतापि भवेत् ।। ८७ ।।

अत एवाह

यदा तु तत्तद्वेद्यत्वधर्मसंदर्भगर्भितम् ।
तद्वस्तु शुष्कात्प्राग्रूपादन्यद्युक्तमिदं तदा ।। ८८ ।।

शुष्कात्प्राग्रूपादिति एकैकप्रमातृसंवेद्यान्नीरसप्रायादिति यावत् । अन्यदिति निरतिशयचमत्कारकारिरूपान्तराविष्टमित्यर्थः । अत्र हेतुः—तत्तद्वेद्यत्वधर्मसंदर्भगर्भितमिति प्रमात्रैक्यम् ।। ८८ ।।

न केवलं लोके सकलप्रमात्रपेक्षया वेद्यत्वमेवं विचित्रार्थक्रियाकारि, यावच्छास्त्रेऽपि प्रमात्रन्तरापेक्षयेत्याह

शास्त्रेऽपि तत्तद्वेद्यत्वं विशिष्टार्थक्रियाकरम् ।
भूयसैव तथा च श्रीमालिनीविजयोत्तरे ।। ८९ ।।
तथा षड्विधमध्वानमनेनाधिष्ठितं स्मरेत् ।
अधिष्ठानं हि देवेन यद्विश्वस्य प्रवेदनम् ।। ९० ।।
तदीशवेद्यत्वेनेत्थं ज्ञातं प्रकृतकार्यकृत् ।

भूयसैवेत्यविगानेन सर्वत्रैवेत्यर्थः । एतदेवोदाहरति तथा चेत्यादिना । एतच्च स्वयमेव व्याख्याय प्रकृते योजयति अधिष्ठानमित्यादिना । नहि भेदवादिनामिवास्माकं भिन्नं विश्वमस्ति येन तदुक्तवदधिष्ठात्रधिष्ठेयभावो भवेदित्युक्तं देवेन विश्वस्याधिष्ठानं प्रवेदनमिति । संविन्मयो हि सः संविदश्च संवेद्य एव विषय इत्याधार इत्यधिष्ठेय इति चोच्यते, ततश्चेत्थमनेकवेद्यताप्रकारेण शिववेद्यत्वेन ज्ञातं सत् षडध्वलक्षणं विश्वं प्रकृतं दीक्षाकर्मादिकार्यं

करोत्येवंविधार्थक्रियाक्षममित्यर्थः। एवं मन्त्रमहेश्वरादिवेद्यत्वेनापि नियत-तत्तत्त्वावाप्तिः स्यादित्यपरिसंख्येयमत्रार्थक्रियावैचित्र्यम् ॥ ९१ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

एवं सिद्धं वेद्यताख्यो धर्मो भावस्य भासते ॥ ९१ ॥

तदनाभासयोगे तु स्वरूपमिति भण्यते ।

तदनाभासयोगे इति तस्य वेद्यताख्यस्य धर्मस्यापरामर्शे सतीत्यर्थः। तेनाभासान्तरसंमूर्छनाविरहितो नीलमित्येव विमृश्यमानः सामान्यात्मक एकक एवाभासः पञ्चदशं स्वरूपमित्युक्तम् ॥ ९२ ॥

ननु नीलमित्यपि स्वरूपेण विमृश्यमानमन्तःकृतनिखिलधर्मात्मकमेव विमृष्टं स्यादिति प्रमात्रन्तरवेद्यतोपरागो दुरपह्नव एवेत्याशङ्क्याह

उपाधियोगिताशङ्कामपहस्तयतोऽस्फुटम् ॥ ९२ ॥

स्वात्मनो येन वपुषा भात्यर्थस्तत्स्वकं वपुः ।

उपाधियोगिताशङ्कामित्याशङ्कितमाभासान्तरमित्यर्थः। अस्फुटमिति वस्तुनो हि देशकालाभाससंमूर्छनया स्वालक्षण्यापत्तौ स्फुटता भवेदिति भावः। स्वात्मन इति प्रमातुः, येन वपुषेति सामान्यात्मना, स्वकं वपुरिति स्वरूपम्। इह हि मायापदे विकल्पदशामधिशयानो विमर्शः समारोपित-धर्मान्तरप्रतिक्षेपाय प्रवर्तमानः स्वालक्षण्यादविभिन्नमपि आभासान्तरं व्यव-च्छिन्दन् सामान्यात्मकं नीलमात्रमेव विमृशति नतु स्वरूपाविनाभाविनीं सत्तामपि स्पृशतीति कथं नीलमात्रपरामर्शदशायां वेद्यताख्यधर्मान्तरोपराग-संभावनापीति तात्पर्यार्थः ॥ ९३ ॥

ननु धर्मान्तरं व्यवच्छेत्स्यता विकल्पेन प्रमात्रन्तरवेद्यता व्यवच्छिद्यतां, नहि तामन्तरेण स्वरूपमेव न स्यात् तत्प्रमातृवेद्यता तु कथंकारं तिरोधीयेत, इत्याशङ्क्याह

जानामि घटमित्यत्र वेद्यतानुपरागवान् ॥ ९३ ॥

घट एव स्वरूपेण भात इत्यपदिश्यते ।

नन्वत्र जानामीति ज्ञानक्रियाकर्मतया स्वयंवेद्यता तावदस्ति, प्रमात्रन्तर-वेद्यता चावश्यंभाविनी अस्मदाद्यगोचरत्वेऽन्ततः क्रिमिसर्वज्ञादेरपि वेद्यो

भवेदित्युक्तत्वात्; तत्कथमुक्तं वेद्यतानुपरागवान् स्वरूपेण घटो भात इति, तदाह

ननु तत्र स्वयंवेद्यभावो मन्त्राद्यपेक्षया ॥ ९४ ॥

तदिदमनवधारितास्मदभिप्रायस्य चोद्यम् न ह्यस्माभिर्घटः स्वरूपेण वेद्यतानुपरागवानित्युक्तं, किंतु वेद्यतानुपरागवान् भात इति ॥

न च घटं जानामीत्यत्र स्ववेद्यतां सर्वज्ञादिवेद्यतां च जानामीत्यनुसंधिरस्ति, जानामीति चास्मदर्थविश्रान्तो ज्ञानपरामर्श एवायमित्याह

अपि चास्त्येव नन्वस्तु नतु सन्प्रतिभासते ।

न च स्वरूपपरामर्शनान्तरीयकतया सर्वत्रैव स्वात्मवेद्यतापि स्यादित्याह

अवेद्यमेव कालाग्निवपुर्मेरोः परा दिशः ॥ ९५ ॥

ममेति संविदि परं शुद्धं वस्तु प्रकाशते ।

शुद्धमिति स्वपरवेद्यतासंभेदपरामर्शरहितमित्यर्थः ॥ ९५ ॥

ननु शुद्धं वस्तु प्रकाशते चेत्सिद्धमस्य वेद्यत्वम्, अवेद्यं च प्रकाशते चेति विप्रतिषेधः । सत्यं किंतु प्रकाशमानत्वाद्वेद्यं नतु वेद्यत्वेन प्रकाशमानमित्याह

भातत्वाद्वेद्यमपि तन्न वेद्यत्वेन भासनात् ॥ ९६ ॥

अवेद्यमेव भानं हि तथा कमनुयुञ्ज्महे ।

तदिति स्वरूपमात्ररूपं शुद्धं वस्तु । अवेद्यमिति वेद्यत्वाभासान्तरासंमूर्छितमित्यर्थः । अत्र हेतुः न वेद्यत्वेन भासनादिति । ननु

'अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति ।'

इति भङ्ग्या वेद्यतायामनाभासमानायां कथमिव स्वरूपेण वेद्यं भातं भवेदित्याशङ्क्याह भानं हीत्यादि । भानं हि प्रकाशः, सच विमर्शजीवित इत्युक्तम् । सच घटं जनामीत्यत्र घट इव वेद्यतायां न संभवति वेद्यमित्यनवसायात् प्रत्युत कालाग्न्यादाववेद्यतापराकर्शो दर्शितः, तत्कस्यायं पर्यनुयोगो वेद्ये प्रकाशमाने कथं वेद्यताया अप्रकाशनमिति ॥ ९६ ॥

एवं च पाञ्चदश्यादिक्रमकल्पना वास्तव्येवेत्याह

एवं पञ्चदशात्मेयं धरा तद्वज्जलादयः ॥ ९७ ॥

अव्यक्तान्ता यतोऽस्त्येषां सकलं प्रति वेद्यता ।

अनेन वस्तु धर्माख्यप्रमेयानन्तर्येणानुजोद्देशोद्दिष्टस्य तत्त्वविधेरप्यासूत्रणं कृतम् ॥ ९७ ॥

ननु

'इत्यनेन कलाद्येन धरान्तेन समन्विताः ।
पुमांसः सकला ज्ञेया.................................॥' मा० वि० १।३५

इत्युक्त्या कलान्तं सकलस्यावस्थानं तत्कथमव्यक्तान्तमस्य प्रमातृत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

यत्तूच्यते कलाद्येन धरान्तेन समन्विताः ॥ ९८ ॥
सकला इति तत्कोशषट्कोद्रेकोपलक्षणम् ।

नह्यनेन वाक्येन पुंसः कलान्तमवस्थानमुक्तं, तथात्वे हि 'पुरुषः पञ्चविंशकः' इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात्, किंतु उद्रिक्तमस्य मायादिकञ्चुकषट्कमिति । तद्धि प्रलयाकलस्यानुद्रिक्तं, विज्ञानाकलस्य ध्वस्तमिति ॥ ९८ ॥

तदाह

उद्भूताशुद्धचिद्रागकलादिरसकञ्चुकाः ॥ ९९ ॥
सकलालयसंज्ञास्तु न्यग्भूताखिलकञ्चुकाः ।
ज्ञानाकलास्तु ध्वस्तैतत्कञ्चुका इति निर्णयः ॥१००॥

रसेति षट् ॥ १०० ॥

ननु देहादिवेद्यांशप्राधान्यान्मुख्यतया सकलः प्रमातैव न भवतीति कुतस्त्यं पाञ्चदश्यमित्याशङ्क्याह

तेन प्रधाने वेद्येऽपि पुमानुद्भूतकञ्चुकः ।
प्रमातास्त्येव सकलः पाञ्चदश्यमतः स्थितम् ॥१०१॥

यद्यपि सकले देहाद्यात्मनो वेद्यस्यैव प्राधान्यं तथापि ज्ञानकलो[क्रियो]त्तेजककलाविद्यादिकञ्चुकोद्रेकादस्त्येव प्रमातृत्वमित्यनवद्यं पाञ्चदश्यम् ॥ १०१ ॥

ननु वेद्यांशप्राधान्याद्धरादिवत्पुंस्यपि पाञ्चदश्यमेव न्याय्यं तत्कथं 'आनराद्भेदयुग्घीनम्' इत्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह

पाञ्चदश्यं धराद्यन्तर्निविष्टे सकलेऽपि च ।
सकलान्तरमस्त्येव प्रमेयेऽत्रापि मातृ हि ॥१०२॥

धराद्यन्तर्निविष्टे इत्यनेनास्य वेद्यांशप्राधान्यमेवोपोद्बलितम् । अत एवोक्तं प्रमेय इति । प्रमात्रेकरूपत्वे हि कथमेवं संगच्छतामित्याशयः । सकलान्तरमिति, यदा त्वत्र प्रलयाकलः प्रमाता तदा त्रायोदश्यमेवेति सर्वं स्वस्थम् ॥ १०२ ॥

ननु किमनेनैवमुपदिष्टेन पाञ्चदश्येनेत्याशङ्क्याह

स्थूलावृतादिसंकोचतदन्यव्याप्तृताजुषः ।
पीताद्याः स्थिरकम्प्रत्वाच्चतुर्दश धरादिषु ॥१०३॥
स्वरूपीभूतजडताः प्राणदेहपथे ततः ।
प्रमातृताजुषः प्रोक्ता धारणा विजयोत्तरे ॥१०४॥

एतदेव ह्यधिकृत्य श्रीमालिनीविजयोत्तरे धरादिष्वव्यक्तान्तेषु चतुर्विंशतौ तत्त्वेषु प्रतितत्त्वं जडात्मकस्वरूपधारणया सह चतुर्दश धारणाः प्रोक्ता इति संबन्धः । तत्र सकलस्य स्थूलमाणवादि मलत्रयं, प्रलयाकलस्यावरणमावृतमिति व्युत्पत्त्यावृतं मलद्वयं, विज्ञानकलस्यादि प्राथमिकमाणवं मलं, मन्त्राणां प्रलयाकलोपादानत्वादावृततया संकोचः मन्त्रेश्वराणां सकलोपदानत्वात् स्थूलात्मा तच्छब्दनिर्दिष्टः संकोचः, मन्त्रमहेश्वराणामन्यः संकोचस्य यथायथं विगलनाद् विकासः । शिवस्य व्याप्तृता देशकालाद्यवच्छेदशून्यत्वात् व्यापकत्वं, वा जुषन्ते सेवन्ते तदालम्बना इत्यर्थः । नन्वेवं सप्त धारणा भवेयुः न चतुर्दश इत्याशङ्क्योक्तं स्थिरकम्प्रत्वादिति । स्थिरं स्वात्मविश्रान्त्या निर्व्यापारं शक्तिमद्रूपं, कम्प्रंस्पन्दात्मकं सव्यापारं शक्तिरूपम् । अत एवात्र सकलतच्छक्त्यधिकारेण

'तद्वदेव स्मरेद्देहं किं तु व्यापारवर्जितम् । (मा० वि० १२।२९)

इति ।

'सव्यापारं स्मरेद्देहं........................।। (मा० वि० १२।२६)

इति चोक्तम्। ताश्च यथायथं भेदविगलनात् देहप्राणबुद्ध्यादिप्रमातृदशाधिशायिन्यः, इत्युक्तं 'प्राणदेहपथे' इति प्रमातृताजुषश्चेति तत्र स्वरूपसकलशक्तिमच्छक्तिधारणाधिकारेणोक्ताः। यदुक्तं तत्र

'स्वदेहं हेमसंकाशं तुर्यांश्रं वज्रलाञ्छितम्।' (मा० वि० १२।२२)

इत्यादि। प्राणादौ तु प्रलयाकलविज्ञानाकलादिधारणाः। यदुक्तम्

'चतुर्थे हृद्गतं ध्यायेद्द्वादशाङ्गुलमायतम्।' (मा० वि० १२।३०)

इत्यादि। 'पीताद्या' इत्याद्यशब्दाज्जलतत्त्वादौ शुक्लादीनां ग्रहणम्। एतच्च सर्वं

'यः पुनर्गुरुणैवादौ कृतावेशविधिक्रमः।
स वासनानुभावेन भूमिकाजयमारभेत् ॥' (मा० वि० १२।२१)

इत्यादिना।

'चतुर्विंशत्यमी प्रोक्ताः प्रत्येकं दशपञ्चधा।
धारणाः क्ष्मादितत्त्वानां समासाद्योगिनां हिताः ॥' (मा० वि० १६।१७)

इत्यन्तेन श्रीपूर्वशास्त्र एव सप्रपञ्चमुक्तमिति तत एवावधार्यत्, इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रातिपद्येन संवादितम् ॥ १०४ ॥

एवं पाञ्चदश्यं निरूप्य त्रायोदश्याद्यपि निरूपयति

यदा तु मेयता पुंसः कलान्तस्य प्रकल्प्यते।
तदुद्भूतः कञ्चुकांशो मेयो नास्य प्रमातृता ॥१०५॥
अतः सकलसंज्ञस्य प्रमातृत्वं न विद्यते।
त्रयोदशत्वं तच्छक्तिशक्तिमद्द्वयवर्जनात् ॥१०६॥
न्यग्भूतकञ्चुको माता युक्त[यत]स्तत्र लयाकलः।
मायानिविष्टो विज्ञानाकलाद्याः प्राग्वदेव तु ॥१०७॥
मायातत्त्वे ज्ञेयरूपे कञ्चुकन्यग्भवोऽपि यः।
सोऽपि मेयः कञ्चुकैक्यं यतो माया सुसूक्ष्मिका ॥१०८॥
विज्ञानाकल एवात्र ततो मातापकञ्चुकः।
मायानिविष्टेऽप्यकले तथेत्येकादशात्मता ॥१०९॥

विज्ञानकेवले वेद्ये कञ्चुकध्वंससुस्थिते ।
उद्बुभूषुप्रबोधानां मन्त्राणामेव मातृता ॥११०॥
तेऽपि मन्त्रा यदा मेयास्तदा माता तदीश्वरः ।
स ह्युद्भवात्पूर्णबोधस्तस्मिन्प्राप्ते तु मेयताम् ॥१११॥
उद्भूतपूर्णरूपोऽसौ माता मन्त्रमहेश्वरः ।
तस्मिन्विज्ञेयतां प्राप्ते स्वप्रकाशः परः शिवः ॥११२॥
प्रमाता स्वकतादात्म्यभासिताखिलवेद्यकः ।

पुंसः कलान्तस्येति पुंस्तत्त्वादारभ्य कलान्तस्य तत्त्वषट्कस्येत्यर्थः। अस्येत्युद्भूतस्य कञ्चुकषट्कस्य मेयत्वात् । त्रयोदशत्वमिति सकलस्य तच्छक्तेश्च प्रमेयतया स्वरूपीभूतत्वात् । नन्वत्र सकलस्य प्रमेयत्वं प्रलयाकलस्य च प्रमातृत्वमित्युक्तं विज्ञानाकलादीनां पुनः का व्यवस्था इत्याशङ्क्योक्तं विज्ञानाकलाद्याः प्राग्वदेवेति । सकलेऽपि प्रमातरि तथैषां प्रमातृत्वं तथैवेत्यर्थः । ननु मायातत्त्वे ज्ञेये कञ्चुकन्यग्भावोऽपि कस्माज्ज्ञेय इत्याशङ्क्योक्तं कञ्चुकैक्यं यतो मायेति । अत्रापि हेतुः सुसूक्ष्मिकेति; अनुद्भिन्नविभागा हि कारणदशेत्याशयः । 'तत' इति न्यग्भूतकञ्चुकस्य प्रलयाकलस्यापि स्वरूपीभूतत्वात् । मन्त्राणामेवेति ननु विज्ञानाकलस्यापि येनात्र नवधात्वम् । तदीश्वरः इति मन्त्रेश्वरः । स्वकतादात्म्येति ननु मन्त्रमन्त्रेश्वरादिवद्भेदाभेदादिरूपतयेत्यभिप्रायः । एतच्चाह्निकारम्भ एव निर्णीतप्रायमिति नेह पुनरायस्तम् ॥ ११२ ॥

ननु तस्मिन्नपि विज्ञेयतां प्राप्ते कः प्रमातेत्याशङ्क्याह

शिवः प्रमाता नो मेयो ह्यन्याधीनप्रकाशता ॥११३॥
मेयता, सा न तत्रास्ति स्वप्रकाशो ह्यसौ प्रभुः ।

परप्रकाशत्वं नाम मेयत्वं तच्चास्य स्वप्रकाशत्वान्न विद्यते, इति कथं शिवस्यापि प्रमात्रन्तरवन्मेयता भवेदित्यर्थः ॥ ११३ ॥

ननु परप्रकाशत्वेनैव सर्वेषां प्रकाशः सिद्ध्येदिति किं स्वप्रकाशत्वेनाप्यभ्युपगतेनेत्याशङ्क्याह

स्वप्रकाशेऽत्र कस्मिंश्चिदनभ्युपगते सति ॥११४॥

अप्रकाशात्प्रकाशत्वे ह्यनवस्था दुरुत्तरा ।
ततश्च सुप्तं विश्वं स्यान्न चैवं भासते हि तत् ॥११५॥

अप्रकाशादेव प्रकाशेऽभ्युपगम्यमाने प्रमात्रन्तरकल्पना न विरमेदिति मूलक्षतिकारिणी व्यक्तमनवस्था पतत् येन न किंचिदपि प्रकाशेतेति मूर्छितप्रायमेव विश्वं स्यात्, प्रसङ्गविपर्ययपर्यवसायितामेव चास्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादयति न चैवमित्यादिना ॥ ११५ ॥

ननु भासते चेद्विश्वं तर्हि

'प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिबन्धनः ।

इति भङ्ग्या तस्यैव स्वप्रकाशत्वमस्तु किमवान्तरेणेत्याशङ्क्याह

अन्याधीनप्रकाशं हि तद्भात्यन्यस्त्वसौ शिवः ।

अन्यमेव हि प्रमातारमपेक्ष्य विश्वं प्रकाशते नतु स्वत इति तदधीन एवास्य प्रकाशः, अन्यश्च प्रमाता शिव एवेत्युपपादितं प्राग्बहुशः। स एव च स्वप्रकाश इत्यभ्युपेतमन्यथा हि न किंचिच्चकास्यात् ॥

तदादिसिद्धत्वादस्य न साधकेन प्रमाणेन किंचित्कृतमित्याह

इत्यस्य स्वप्रकाशत्वे किमन्यैर्युक्तिडम्बरैः ॥११६॥
मानानां हि परो जीवः स एवेत्युक्तमादितः ।

प्रत्युत प्रमाणानां तदधीना सिद्धिरित्यादितः प्रथमाह्निक एवोपपादितमित्यर्थः। यदुक्तं तत्र

'प्रकाशो नाम यश्चायं सर्वत्रैव प्रकाशते ।
अनपह्नवनीयत्वात्किं तस्मिन्मानकल्पनैः ॥
प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते ।
तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः ॥' १।५५

इति ॥ ११६ ॥

ननु 'सकृद्विभातोऽयमात्मा' इत्याद्युपदेशान्यथानुपपत्त्या स्वप्रकाशेऽपि शिवे वेद्यत्वमस्ति, इति कथमुक्तं 'न मेयः शिवः' इतीत्याशङ्क्याह

नन्वस्ति स्वप्रकाशेऽपि शिवे वेद्यत्वमीदृशः ॥११७॥

उपदेशो[श्यो]पदेष्टृत्वव्यवहारोऽन्यथा कथम् ।

ईदृश इति सकललोकसाक्षिकश्चिरतरनिरूढ इत्यर्थः ॥ ११७ ॥
एतदेवाभ्युपगम्य विशेषयति

सत्यं स तु तथा सृष्टः परमेशेन वेद्यताम् ॥११८॥
नीतो मन्त्रमहेशादिकक्ष्यां समधिशाय्यते ।

एवमेतत् किंतु

'............ .. ....बध्नात्यात्मानमात्मना' ।

इति भङ्ग्या स्वस्वातन्त्र्यात्परमेश्वरेण स शिवस्तथोपदेश्यत्वेन सृष्ट्वा-द्वेद्यता नीतः सन्मन्त्रमहेश्वरादिदशाधिशायी संपाद्यते इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

नन्वेवं शिवस्वरूपमेव प्रत्यवमृष्टं न स्यादिति तत्र क्रियमाणमपि भावनादि व्यर्थमेवेत्याशङ्क्याह

तथाभूतश्च वेद्योऽसौ नानवच्छिन्नसंविदः ॥११९॥
पूर्णस्य वेद्यता युक्ता परस्परविरोधतः ।

एवं मन्त्रमहेश्वरादिदशाधिशायित्वादसौ शिवो वेद्योऽपि तथाभूतोऽनवच्छिन्नपूर्णसंविदात्मकः शिव एवेत्यर्थः । न ह्येवंविधेऽस्मिन्वेद्यत्वं न्याय्यं जाड्याजाड्ययोरेकत्र विरोधात् ॥ ११९ ॥

ननु यद्येवं वेद्यरूपोऽपि शिव एव तत्कथं तथाभावाविशेषात्तृणपर्णादावपि शिवभावना न फलेदित्याशङ्क्याह

तथा वेद्यस्वभावेऽपि वस्तुतो न शिवात्मताम् ॥१२०॥
कोऽपि भावः प्रोज्झतीति सत्यं तद्भावना फलेत् ।

कोऽपीति तृणपर्णपाषाणादिरपीत्यर्थः । यदभिप्रायेणैव

तृणात्पर्णाच्च पाषाणात्काष्ठात्कुड्यात्स्थलाज्जलात् ।
उद्गच्छ गच्छ मे त्राणं विभो क्वनु न ते स्थितिः ॥

इत्याद्याचार्यैरुक्तम् ॥ १२० ॥

न चैतदागमेष्वपि असिद्धमयैवोक्तमपि तु अत एव न्यायादित्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे तेनोक्तं शिवः साक्षान्न भिद्यते ॥१२१॥

नन्वत्र 'शिवो न भिद्यते' इति भेदनिषेध एवोक्तो ननु तस्यैव भूमिकान्तरप्राप्त्या भेद इत्याशङ्क्याह

साक्षात्पदेनायमर्थः समस्तः प्रस्फुटीकृतः ।

एवं न्यूनसंख्यानिरासेन पाञ्चदश्याद्युपदिष्टम् । इदानीं तदेव यथासंभवमाशङ्कापुरःसरमधिकसंख्यानिरासेन द्रढयितुमाह

नन्वेकरूपतायुक्तः शिवस्तद्वशनो भवेत् ।।१२२।।

त्रिवेदतामन्त्रमहानाथे कात्र विवादिता ।

क्वान्यत्र विवादिता, इत्याशङ्क्याह

महेश्वरेशमन्त्राणां तथा केवलिनोर्द्वयोः ।।१२३।।

अनन्तभेदतैकैकं स्थिता सकलवत्किल ।

सकलवदिति तस्य देहादेरारभ्य सर्वं भिन्नं येन संतानभेदः ।। १२३ ।।

अत एवाह

ततो लयाकले मेये प्रमातास्ति लयाकलः ।।१२४।।

अतस्त्रयोदशत्वं स्यादित्थं नैकादशात्मता ।

विज्ञानाकलवेद्यत्वेऽप्यन्यो ज्ञानाकलो भवेत् ।।१२५।।

माता तदेकादशता स्यान्नैव तु नवात्मता ।

एवं मन्त्रतदीशानां मन्त्रेशान्तरसंभवे ।।१२६।।

वेद्यत्वान्नव सप्त स्युः सप्त पञ्च तु ते कथम् ।

इत्थं लयाकलादीनामानन्त्यात् । मन्त्रेशेतिशब्देन मन्त्रेश्वराः, तेन मन्त्रान्तराणामीशान्तराणां च संभव इति । तत्र सकलस्य सकलान्तरवेद्यत्वे मौलस्य सशक्तिकस्य प्रमातृसप्तकस्यैव भावात्पाञ्चदश्यमेव, सकलस्य च स्वरूपीभावे लयाकलादेः सशक्तिकस्य प्रमातृषट्कस्य भावात् त्रायोदश्यमेवेति नास्ति विवादः । लयाकलस्य तु लयाकलान्तरवेद्यत्वे प्रमातॄणां तादवस्थ्यात् त्रायोदश्यमेव स्यात्, विज्ञानाकलादेश्च विज्ञानाकलान्तरादिवेद्यत्वेऽपि अनेनैव न्यायेन प्रतिप्रमातृ भेदद्वयमधिकीभवेदिति कथमुक्तं

'................................रुद्रवत्प्रलयाकलः ।
तद्वन्मायापि विज्ञेया नवधा ज्ञानकेवलाः ॥
मन्त्राः सप्तविधास्तद्वत्पञ्चधा मन्त्रनायकाः । (मा० वि० २।६)

इति ॥ १२६ ॥

एतच्चाभ्युपगम्य प्रतिविधत्ते

उच्यते सत्यमस्त्येषा कलना किंतु सुस्फुटः ॥१२७॥
यथात्र सकले भेदो न तथा त्वकलादिके ।

ननु कोऽसौ सुस्फुटः सकले भेदो यः प्रलयाकलादौ नास्तीत्याशङ्क्याह

अनन्तावान्तरेदृक्षयोनिभेदवतः स्फुटम् ॥१२८॥
चतुर्दशविधस्यास्य सकलस्यास्ति भेदिता ।

ईदृक्षेति प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणः भेदितेति देवमनुष्यादिभेदवत्त्वमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

ननु प्रबुद्धसंस्काराः प्रलयाकला एव तथा तथा सकलीभवन्तीति सर्वत्रैवोक्तं, तत्तेषामेव यो भेदो नास्ति स कथं सकलानामपि स्यादित्याशङ्क्याह

लयाकले तु संस्कारमात्रात्सत्यप्यसौ भिदा ॥१२९॥
अकलेन विशेषाय सकलस्यैव युज्यते ।

संस्कारमात्रेण सतोऽपि भेदस्य विशेषायोगे विशेषणद्वारेणाकलत्वं हेतुः, प्रलयाकलस्य हि न किंचिच्चेतितवानहमिति अपवेद्यत्वे, सुखमहमस्वाप्समिति सवेद्यत्वेऽपि यत्र बाह्यार्थवेदनमपि नास्ति तत्र का वार्ता प्रमात्रन्तरवेदने येन त्रायोदश्यं स्यात् ॥ १२९ ॥

विज्ञानाकलादीनां पुनः संस्कारमात्ररूपोऽपि भेदो नास्तीत्याह

विज्ञानकेवलादीनां तावत्यपि न वै भिदा ॥१३०॥
शिवस्वाच्छन्द्यमात्रं तु भेदायैषां विजृम्भते ।

तेषां हि शुद्धबोधाद्येकरूपत्वेऽपि परमेश्वरस्वातन्त्र्यविजृम्भामात्ररूप एव पारस्परिको भेद इत्युक्तं 'शिवस्वाच्छन्द्यमात्रं तु भेदायैषां विजृम्भते ।' इति यदुक्तम्

'बोधादिलक्षणैक्येऽपि येषामन्योन्यभिन्नता ।
तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ॥' (ई० प्र० ३।२।७)

यति । अतश्च शुद्धबोधाद्येकरूपत्वाद् विज्ञानाकलादीनां यत्रैवं भेदो नास्ति तत्र का वार्ता यथोत्तरं पूर्णदृक्क्रियायोगिनां मन्त्रमन्त्रेश्वरमन्त्रमहेश्वराणामित्येतत्स्वकण्ठेन नोक्तम् । अतश्च सकलात्प्रलयाकलादीनामेवं विशेषः,—इति नात्र प्रलयाकलादेः प्रलयाकलान्तरादिवेद्यत्वमस्तीति न संख्यायामेवमाधिक्यं भगवानुपादिशत् ॥ १३० ॥

तदाह

इत्याशयेन संपश्यन्विशेषं सकलादिह ॥१३१॥
लयाकलादौ नोवाच त्रायोदश्यादिकं विभुः ।

इयता भावधर्मवेद्यतामूलं पाञ्चदश्याद्युपपादितम् ॥ १३१ ॥

अधुना तु तदेव घटयितुं प्रलयाकलविज्ञानाकलापेक्षया तन्मूलभूता वेद्यतैव नास्तीत्याशङ्कते

नन्वस्तु वेद्यता भावधर्मः किंतु लयाकलौ ॥१३२॥
मन्वाते नेह वै किंचित्तदपेक्षा त्वसौ कथम् ।

प्रलयाकलविज्ञानाकलौ हि प्रसुप्तभुजगशून्यसमाधिस्थयोगिप्रायत्वान्न किंचिज्जानीतः,—इति तयोर्वेदितृत्वमेव नास्तीत्याश्चर्यं तदपेक्षयापि कथंकारं वेद्यता भावधर्मः स्यात् ॥ १३२ ॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

श्रूयतां संविदैकात्म्यतत्त्वेऽस्मिन्संव्यवस्थिते ॥१३३॥
जडेऽपि चितिरस्त्येव भोत्स्यमाने तु का कथा ।
स्वबोधावसरे तावद्भोत्स्यते लयकेवली ॥१३४॥
द्विविधश्च प्रबोधोऽस्य मन्त्रत्वाय भवाय च ।

संविदद्वैतपरमार्थे हि अस्मिन्दर्शने यत्र नीलसुखादिर्जडोऽपि चेतनस्तत्र प्रबुभुत्सौ प्रलयाकलादौ प्रमातरि का वार्तेति प्रलयाकलविज्ञानाकलयोरस्त्येव वेदितृत्वं येन वेद्यतापि भावधर्मो भवेत् ॥ १३४ ॥

ननु यद्येवं तत्कदा कस्य बोध इत्याशङ्क्याह

भावनादिबलादन्यवैष्णवादिनयोदितात् ॥१३५॥

यथास्वमाधरौत्तर्यविचित्रात्संस्कृतस्तथा ।

लीनः प्रबुद्धो मन्त्रत्वं तदीशत्वमथैति वा ॥१३६॥

स्वातन्त्र्यवर्जिता ये तु बलान्मोहवशीकृताः ।

लयाकलात्स्वसंस्कारात्प्रबुद्ध्यन्ते भवाय ते ॥१३७॥

तथेति यथास्वमाधरौत्तर्येणैवेत्यर्थः । वैष्णवादिनयानां च यथास्वमाधरौत्तर्यं पूर्वमेव वितत्य निर्णीतमिति नेहायस्तम् । तदुक्तं प्राक्

'ये पुनः कर्मसंस्कारहान्यै प्रारब्धभावनाः ।
भावनापरिनिष्पत्तिमप्राप्य प्रलयं गताः ॥
महान्तं ते तथान्तःस्थभावनापाकसौष्ठवात् ।
मन्त्रत्वं प्रतिपद्यन्ते चित्राच्चित्रं च कर्मतः ॥' (९।१४१)

इति । स्वातन्त्र्यवर्जिता इति वैष्णवादिनयान्तरोदितभावनाद्यनुष्ठानशक्तिशून्या इत्यर्थः । अत एवोक्तं 'बलान्मोहवशीकृता' इति ॥ १३७ ॥

न केवलं प्रलयाकल एव द्विधा बुद्ध्यते यावद्विज्ञानाकलोऽपीत्याह

ज्ञानाकलोऽपि मन्त्रेशमहेशत्वाय बुध्यते ।

मन्त्रादित्वाय वा जातु जातु संसृतयेऽपि वा ॥१३८॥

मन्त्रादित्वायेत्यादिशब्दान्न शिवत्वायापीति विशेषयति मन्त्रेशमहेशत्वायेति । ईशा मन्त्रेश्वराः ॥ १३८ ॥

ननु विज्ञानाकलस्य

'निष्कर्मा हि स्थिते मूलमलेऽप्यज्ञाननामनि ।
वैचित्र्यकारणाभावान्नोर्ध्वं सरति नाप्यधः ॥
केवलं पारिमित्येन शिवाभेदमसंस्पृशन् ।
विज्ञानकेवली प्रोक्तः शुद्धविज्ञानसंस्थितः ॥
स पुनः शाम्भवेच्छातः शिवाभेदं परामृशन् ।
क्रमान्मन्त्रेशतन्नेतृरूपो याति शिवात्मताम् ॥' (९।९३)

इत्यादिप्रागुक्तयुक्त्या मन्त्रमन्त्रेश्वरमन्त्रमहेश्वरत्वायाभिधीयतां प्रबोधः, कथं पुनः संसृतयेऽपि जातु बुद्धयते, इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

अवतारो हि विज्ञानियोगिभावेऽस्य भिद्यते ।

विज्ञानाकलस्य हि अस्मद्दर्शनानुसारं विज्ञानित्वेन योगित्वेन चावताराव्नेतरवत्संसृतिरित्युक्तम् 'अवतारोऽस्य भिद्यते' इति ॥

एवमस्योपपादितं प्रबोधं संवादयति

उक्तं च बोधयामास स सिसृक्षुर्जगत्प्रभुः ॥१३९॥
विज्ञानकेवलानष्टाविति श्रीपूर्वशासने ।

तदुक्तं तत्र

'स सिसृक्षुर्जगत्सृष्टेरादावेव निजेच्छया ।
विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलान् ॥' (मा० वि० १।१९)

इति ॥ १३५ ॥

नन्वप्रबुद्धयोस्तावल्लयाकलयोर्वेदितृत्वं नास्तीत्यविवादः, प्रबुद्धौ च तौ सकलमन्त्रादिरूपतां प्राप्नुतः,—इति तदपेक्षयैव तदा वेद्यता भावधर्मः स्यान्न लयाकलापेक्षयेत्येवमपि पाश्चदश्यादिक्रमो विघटेतेत्याशङ्क्याह

अतः प्रभोत्स्यमानत्वे यानयोर्बोधयोग्यता ॥१४०॥
तद्बलाद्वेद्यवायोग्यभावेनैवात्र वेद्यता ।

अतः समनन्तरोक्तान्न्यायादनयोः प्रलयाकलविज्ञानकलयोः प्रभात्स्यमानत्वे प्रबुभुत्सुदशायां समनन्तरमेव वेदितृत्वस्यावश्यमभिव्यक्तेर्या बोधे योग्यता पात्रत्वं तदपेक्षया च योग्यतारूपतैव वेद्यतापि धरादौ संभवतीति को नामात्र विघटनावकाशः ॥ १४० ॥

एतदेव निदर्शयति

तथाहि गाढनिद्रेऽपि प्रियेऽनाशङ्कितागताम् ॥१४१॥
मां द्रक्ष्यतीति नाङ्गेषु स्वेषु मात्यभिसारिका ।

प्रियस्य गाढनिद्रामूढत्वाद्भाविनीमपि स्वात्मनि तद्वेद्यतां संभाव्याभिसारिकाया एवं संमदातिशय इत्यस्य निद्रितत्वेऽपि भाववोधसंबन्धनिबन्धनात्मिकया योग्यतया वेदितृत्वमस्ति येनैवमुक्तम् ॥ १४१ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

एवं शिवोऽपि मनुते एतस्यैतत्प्रवेद्यताम् ॥१४२॥
यास्यतीति सृजामीति तदानीं योग्यतैव सा ।
वेद्यता तस्य भावस्य भोक्तृता तावती च सा ॥१४३॥
लयाकलस्य चित्रो हि भोगः केन विकल्प्यते ।

एतस्य लयाकलादेरेतद्भावजातं स्वबोधावसरे प्रकर्षेण न त्विदानीमिव योग्यतामात्रेण वेद्यतां यास्यतीति, अतो हेतोर्ग्राह्यग्राहकरूपतया परस्परानुरूपं युगलमिदं निर्मिणोमि इत्येवं भगवान् शिवोऽपि परामृशतीति, तदानीं प्रलयाकलाद्यवस्थायां योग्यतयैव वेद्यता भावधर्म इत्यर्थः। ननु वेद्यता भावस्यौपचारिकीमुख्या वा, योग्यतामात्रेण भवतु नाम वेदितृता, कथमेवं भवेत् सा हि भोक्तृता भोगश्च सुखदुःखाद्यनुभवः, इति तदभावे लयाकलादौ वेदितृता तदपेक्षा च वेद्यतापि कथं तिष्ठेतामित्याशङ्क्याह भोक्तृतेत्यादि। तावतीति सुखदुःखाद्यनुभवरूपप्रहारोहावस्थाविलक्षणयोग्यतामात्ररूपैवेत्यर्थः। ननु किमिदमपूर्वं परिभाष्यते भाविभोगसंबन्धनिबन्धना भोक्तृतेति, नहि भावनास्थविरभावेन बालोऽपि स्थविर इत्यनुपचरितं युज्यते वक्तुमित्याशङ्क्याह चित्रो हीत्यादि। भोगो हि देशकालावस्थास्वालक्षण्यादिवैचित्र्येण नानाविधो भोक्तॄणां व्यवतिष्ठते, यथा स्फुट एव सुखदुःखाद्यनुभवो भोग इति न नियन्तुमुचितमस्फुटेऽपि तथाभावात्। एवं भावितायामस्फुटतरेऽपि योग्यतामात्रेण भवेदेव भोगव्यवहारस्तत्तद्भोक्त्रौचित्येन तथा तथा भोगोपपत्तेः ॥ १४३ ॥

तदेव दर्शयति

यथा यथा हि संवित्तिः स हि भोगः स्फुटोऽस्फुटः ॥१४४॥
स्मृतियोग्योऽप्यन्यथा वा भोग्यभावं न तूज्झति ।

यथा यथेति स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन वा अन्यथा वापीति अपरिभिन्नक्रमः। अन्यथेति स्फुटत्वान्मार्गगमनादावविमृष्टदृष्टतृणशर्करादिवत्स्मर्तुमयोग्य इत्यर्थः ॥ १४४ ॥

अत्रैव दृष्टान्तयति

गाढनिद्राविमूढोऽपि कान्तालिङ्गितविग्रहः ॥१४५॥

भोक्तैव भण्यते सोऽपि मनुते भोक्तृतां पुरा ।

भण्यते इति लोकैः । सोऽप्यर्थात्प्रबुद्धः । पुरेति गाढमूढदशायामपीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

न केवलं मूढदशायामेव योग्यतामात्रेण भोक्तृभोग्यभावो भवेद्यावदमूढदशायामपीत्याह

उत्प्रेक्षामात्रहीनोऽपि कांचित्कुलवधूं पुरः ॥१४६॥
संभोक्ष्यमाणां दृष्ट्वैव रभसाद्याति संमदम् ।

उत्प्रेक्षेति कुलवधूविषयः संकल्पः । संभोक्ष्यमाणामित्यदृष्टवशात्करिष्यमाणसंभोगामित्यर्थः । अत एव रभसादवलोकनसमनन्तरमेव आवेगताभिलाषेण लब्धलाभ इव संमदं संभोगसमुचितामानन्दमयतामियाद्येनास्य भोक्तृभावो भवेत् ॥ १४६ ॥

ननु संभुज्यमानापि कुलवधूर्यदि योग्यतामात्रेण कंचित्प्रति भोग्या तदविशेषात्सर्वान्प्रत्येवास्तु,—इत्याशङ्क्याह

तामेव दृष्ट्वा च तदा समानाशयभागपि ॥१४७॥
अन्यस्तथा न संवित्ते कमत्रोपलभामहे ।

तदेत्येकतरसंमदावसरे इत्यर्थः । समानाशयभागपीति तेनैव भोक्त्रा सदृशरागादिवासनोऽपीत्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु कारणाविशेषेऽपि कार्यं क्वचिदेव नान्यत्रेति निर्हेतुककार्यनियमवादिन एवोपालभ्या, इत्याशङ्क्य दृष्टान्तदृशोपपादयति

लोके रूढमिदं दृष्टिरस्मिन्कारणमन्तरा ॥१४८॥
प्रसीदतीव मग्नेव निर्वातीवेतिवादिनि ।

दृष्टिरित्यादिवादिनि लोके इदं रूढमिति समन्वयः, इदमिति कारणाविशेषेऽपि क्वचिदेव कार्यमिति, कारणमन्तरेति प्रसिद्धकारणाभावेनेत्यर्थः, तेन दृष्टकारणसामग्र्यविशेषेऽपि अदृष्टवशात्क्वचिदेव दृष्टिप्रसादादिलक्षणो भोगो भवेदित्यमूढदशायामपि योग्यतया भोक्तृभोग्यभावदर्शनाल्लयाकलादीनामपि तथाभावोपपत्तेः सिद्धः पाञ्चदश्यादिभेद इति ॥ १४८ ॥

उपसंहरति

इत्थं विस्तरतस्तत्त्वभेदोऽयं समुदाहृतः ।।१४९।।

नन्वेकैव धरा सकलादिभिरैकैकध्येन द्विकत्रिकादिक्रमात्साहित्येन वा वेद्यत इति कथं पाञ्चदश्यादेरप्याधिक्यं न स्यादित्याशङ्क्याह

शक्तिशक्तिमतां भेदादन्योन्यं तत्कृतेष्वपि ।
भेदेष्वन्योन्यतो भेदात्तथा तत्त्वान्तरैः सह ।।१५०।।
भेदोपभेदगणनां कुर्वतो नावधिः क्वचित् ।

एवं च भुवनादेरपि वैचित्र्यमवतिष्ठते,—इत्याह

तत एव विचित्रोऽयं भुवनादिविधिः स्थितः ।।१५१।।

तदुक्तम्

भेदः प्रकथितो लेशादनन्तो विस्तरादयम् ।
एवं भुवनमालापि भिन्ना भेदैरिमैः स्फुटम् ।।' (मा० वि० २।८)

इति ॥ १५१ ॥

वैचित्र्यमेवात्र दर्शयति

पार्थिवत्वेऽपि नो साम्यं रुद्रवैष्णवलोकयोः ।
का कथान्यत्र तु भवेद्भोगे वापि स्वरूपके ।।१५२।।

यत्र समानेऽपि पार्थिवत्वे रौद्रे वैष्णवे च लोके भोगस्वरूपयोर्वैचित्र्यमस्ति, ततोऽन्यत्र पार्थिवाप्याद्यात्मनि भुवनादौ तयोः का वार्तेत्युक्तं 'का कथान्यत्र तु भवेत्' इति ॥ १५२ ॥

ननूच्यतां विस्तारो येन भुवनादावेवं वैचित्र्यमित्याशङ्क्याह

स च नो विस्तरः साक्षाच्छक्यो यद्यपि भासितुम् ।
तथापि मार्गमात्रेण कथ्यमानो विविच्यताम् ।।१५३।।

एवमत्र शक्तिशक्तिमतां भेदादित्यादिना ग्रहणवाक्येनासूत्रितो भेदोपभेदात्मा विस्तरस्तावद्दिङ्मात्रेणाभिधीयते ॥ १५३ ॥

तत्र शक्तिशक्तिमतां मौलश्चतुर्दशविधः समनन्तरमेवोक्तोऽन्योन्यं च तेषां भेदादवान्तरमपि भेदजातं भवेदित्याह

सप्तानां मातृशक्तीनामन्योऽन्यं भेदने सति ।
रूपमेकान्नपञ्चाशत्स्वरूपं चाधिकं ततः ॥१५४॥

एकान्नपञ्चाशदिति, सप्तानां सकलादिप्रमातृशक्तीनां ताभिरेव सप्तभिर्गुणनात् ॥ १५४ ॥

नन्वन्यसंवन्धिनी शक्तिः कथमन्यं भिन्द्यात्, न हि पटस्यातानवितानवत्त्वेन घटस्तथा स्यादित्याशङ्क्याह

सर्वं सर्वात्मकं यस्मात्तस्मात्सकलमातरि ।
लयाकलादिशक्तीनां संभवोऽस्त्येव तत्त्वतः ॥१५५॥

नन्वेवं वस्तुतः संभवेत् किंतु न तथा संलक्ष्यत इत्याशङ्क्याह

स त्वस्फुटोऽस्तु भेदांशं दातुं तावत्प्रभुर्भवेत् ।

वस्तुवृत्तमधिकृत्य हि भेदोपदर्शनमिहोपक्रान्तमित्याशयः ॥

एवं शक्तिमतामन्योन्यं भेदने सति एकोनपञ्चाशदात्मनामपि भेदानां तत्कृतेष्वपि भेदेष्वन्योन्यतो भेदादित्यासूत्रितमनेकप्रकारत्वं भवेदित्याह

तेषामपि च भेदानामन्योऽन्यं बहुभेदता ॥१५६॥

अन्योन्यमित्यर्थाद्भेदने सति, बहुभेदतेति एकोनपञ्चाशत एकोनपञ्चाशता गुणनादेकोत्तरचतुर्विंशतिशतप्रकारेत्यर्थः ॥ १५६ ॥

तत्त्वान्तरैः सहेत्युक्तं विभजति

मुख्यानां भेदभेदानां जलाद्यैर्भेदने सति ।
मुख्यभेदप्रकारेण विधेरानन्त्यमुच्यते ॥१५७॥

मुख्यानां भेदभेदानामित्येकोनपञ्चाशद्रूपाणामुपभेदानामित्यर्थः । अमुख्यानां पुनरेषामेवं गुणने भेदविधेरानन्त्ये का वार्ता इत्युक्तं स्यात् । भेदने सतीति एकद्वित्रादिक्रमेण । मुख्यभेदप्रकारेणेति मुख्यस्य चतुर्दशविधस्य भेदस्य प्रकारेण तद्वदित्यर्थः । अनेन मुख्यभेदानामपि धरादेरेकद्वित्रादिक्रमेण भेदने भेदविधेरानन्त्यमपि भवेदित्यनुवादाद्विधिः ॥ १५७ ॥

न केवलमेषां वैचित्र्यं यावत्प्रकारान्तरेणापीत्याह

सकलस्य समुद्भूताश्चक्षुरादिस्वशक्तयः ।
न्यग्भूताश्च प्रतन्वन्ति भेदान्तरमपि स्फुटम् ।।१५८।।

यद्यपि

'सकलस्य प्रमाणांशो योऽसौ विद्याकलात्मकः ।
सामान्यात्मा स शक्तित्वे गणितो न तु तद्भिदः ।।' (१०।१२)

इति प्रागुक्तं, तथापि सामान्यस्य विशेषाविनाभावित्वाच्चक्षुरादिशक्तीनामप्यत्रावश्यभावी सम्भव इत्युक्तं सकलस्य चक्षुरादिशक्तयः समुद्भूता न्यग्भूताश्च भेदान्तराधानं कुर्वन्तीति ॥ १५८ ॥

एतदेव लयाकलादीनामप्यतिदिशति

एवं लयाकलादीनां तत्संस्कारपदोदितात् ।
पाटवात्प्रक्षयाद्वापि भेदान्तरमुदीयते ।।१५९।।

तत्संस्कारेति तासां चक्षुरादिशक्तीनां संस्कारो वासनेत्यर्थः, लयाकलस्यापि सकलवद्विद्याकलात्मिकैव शक्तिः, किंतु संस्काररूपतया तस्यास्तथा न स्फुटत्वम् । यदुक्तम्

'लयाकलस्य मानांशः स एव परमस्फुटः' । (१०।१३)

इति ॥ १५९ ॥

ननु चक्षुरादिशक्तीनां यद्युद्भवतिरोभावौ तद्वेद्यतायाः किमायातं येनैवं भेदान्तरोदयः स्यादित्याशङ्क्याह

न्यक्कृतां शक्तिमास्थायाप्युदासीनतया स्थितिम् ।
अनाविश्येव यद्वेत्ति तत्रान्या वेद्यता खलु ।।१६०।।

आविश्येव निमज्ज्येव विकास्येव विघूर्ण्य च ।
विदतो वेद्यतान्यैव भेदोऽत्रार्थक्रियोचितः ।।१६१।।

अनाविश्येव तृणशर्करादिन्यायेन उत्तानतयेत्यर्थः । आविश्येव इत्यादौ यथोत्तरमपकर्षः । आवेशो हि तन्मयीभावः, निमज्जनमासङ्गात्मा तदन्तःप्रवेशः, विकासस्तदौत्सुक्येन प्रसरणं, विघूर्णनं तदौन्मुख्येनोच्छलनात्मकं

स्पन्दनं, विदत इति उद्रिक्तस्वशक्तेरित्यर्थः। ननु फलाविशेषाद्वचनमात्रसारेणामुना भेदेन कोऽर्थः,—इत्याशङ्क्योक्तं 'भेदोऽत्रार्थक्रियोचितः' इति। अनुद्भूतशक्तिकस्य हि दृष्टमप्यदृष्टमिव न तथा निर्वृत्तिं पुष्येत्, उद्भूतशक्तेः पुनरासज्य विषयं पश्यतः परश्चमत्कारातिशयो भवेदित्यर्थक्रियाकृत एवायं भेदः किमुच्यते वचनमात्रसार इति ॥ १६१ ॥

तदेवान्वयव्यतिरेकगर्भं दृष्टान्तद्वारेण दृढयति

अन्यशक्तितिरोभावे कस्याश्चित्सुस्फुटोदये।
भेदान्तरमपि ज्ञेयं वीणावादकदृष्टिवत् ॥१६२॥

वीणावादकस्य हि दृगादिशक्तिन्यग्भावे श्रोत्रशक्तेरेवोद्भवः ॥ १६२ ॥

शक्तेश्च तिरोभावोद्भवौ विभजति

तिरोभावोद्भवौ शक्तेः स्वशक्त्यन्तरतोऽन्यतः।
चेत्यमानादचेत्याद्वा तन्वाते बहुभेदताम् ॥१६३॥

कचिद्धि चक्षुरादिशक्तेः स्वयमवधानानवधानाभ्यामुद्भवतिरोभावौ, क्वचिच्च वीणावादकस्येव श्रोत्रादिशक्त्यन्तरात्, क्वचिच्चान्यतो मन्त्रौषधादेः, सर्वं चैतच्चेत्यमानमचेत्यमानं वेति भेदानामानन्त्यम् ॥ १६३ ॥

एतच्च भेदजातं धरादिगतैकैकभावादिप्रकारेणापि प्रथमं तावद्योज्यमित्याह

एवमेतद्धरादीनां तत्त्वानां यावती दशा।
काचिदस्ति घटाख्यापि तत्र संदर्शिता भिदः ॥१६४॥

तत्रेति एकघटाख्यदशायाम्, एवमनेकदशावति तत्त्वे पुनः कियन्तो भेदा,—इति को नाम वक्तुं शक्नुयादित्याशयः ॥ १६४ ॥

ननु यन्नामेदं शक्तेरुद्भवतिरोभावाद्युक्तं तत्प्रमातुरतिशयो नान्यस्येति कथमेवंभेदभिन्नत्वं घटादेर्वेद्यस्यार्थस्य स्यादित्याशङ्क्याह

अत्रापि वेद्यता नाम तादात्म्यं वेदकैः सह।
ततः सकलवेद्योऽसौ घटः सकल एव हि ॥१६५॥

यावच्छिवैकवेद्योऽसौ शिव एवावभासते ।
तावदेकशरीरो हि बोधो भात्येव यावता ।।१६६।।

तत इति वेद्यवेदकयोस्तादात्म्यात्तेन यो यत्प्रमातृवेद्योऽर्थः स तत्प्रमातृरूप एवेति सिद्धम् । अर्थो हि तत्तत्प्रमातृमय एवेत्युपपादितं प्राग् बहुशः । बोधो हि यावता वेद्यवेदकात्मना रूपेण परिस्फुरेत् तावता तत्तत्तादात्म्यमय एवाखण्डपरप्रकाशात्मक इति यावत् । तदुक्तम्

'यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये ।
वेदकं वेद्यमेकं तु तत्त्वं नास्त्यशुचि ततः ॥'

इति ॥ १६६ ॥

एवं धरादौ भावभुवनादिगतत्वेन व्यस्तसमस्ततया पाञ्चदश्यमुपपाद्य, तत्त्वाश्रयतयागमगर्भं सामस्त्येनैवाभिधत्ते

अधुनात्र समस्तस्य धरातत्त्वस्य दर्श्यते ।
सामस्त्य एवाभिहितं पञ्चदश्यं पुरोदितम् ।।१६७।।
धरातत्त्वाविभेदेन यः प्रकाशः प्रकाशते ।
स एव शिवनाथोऽत्र पृथिवी ब्रह्म तन्मतम् ।।१६८।।
धरातत्त्वगताः सिद्धीर्वितरीतुं समुद्यतान् ।
प्रेरयन्ति शिवेच्छातो ये ते मन्त्रमहेश्वराः ।।१६९।।

अधुना प्राप्तावसरं समस्तस्य धरातत्त्वस्य पुरोदितं व्यस्तसमस्तभेदभिन्नं पाञ्चदश्यं सामस्त्य एवावान्तरप्रकारद्वारकवैयस्त्यपरिहारेण दर्श्यते, यतस्तत्तथैव प्रक्रान्ते श्रीपूर्वशास्त्रेऽभिहितम् । तत्र तन्मूलभूतं प्रमातृसप्तकं तावन्निर्दिशति धरेत्यादिना । ननु शिवो नाम निखिलतत्त्वबृंहणाद्ब्रह्मेत्युच्यते तत्कथं नैयत्येन व्यवतिष्ठितामित्याशङ्क्योक्तं पृथिवी ब्रह्मेति । यच्छ्रुतिः

'पृथिव्येवेदं ब्रह्म'

इति । शिवेच्छात इति तेषामपि ह्यत्र शिवः प्रेरक इत्यभिप्रायः ॥ १६९ ॥

के पुनः प्रेर्या इत्याशङ्क्याह

प्रेर्यमाणास्तु मन्त्रेशा मन्त्रास्तद्वाचकाः स्फुटम् ।
धरातत्त्वगतं योगमभ्यस्य शिवविद्यया ।।१७०।।

न तु पाशवसांख्यीयवैष्णवादिद्वितादृशा ।
अप्राप्तध्रुवधामानो विज्ञानाकलताजुषः ॥१७१॥
तावत्तत्त्वोपभोगेन ये कल्पान्ते लयं गताः ।
सौषुप्तावस्थयोपेतास्तेऽत्र प्रलयकेवलाः ॥१७२॥

मन्त्रेशा इति तत्तन्मन्त्रवाच्याः शतरुद्राद्याः तदुक्तम्

'प्रेर्यमाणास्तु वाच्यांशभूमिं शक्त्या निवेशिताः ।
मन्त्रेशाः शतरुद्रादिविरञ्चान्ततया स्थिताः ॥
शिवस्य नादशक्त्यन्तर्धरासंक्षोभसंभवाः ।
मन्त्रास्तद्वाचकास्तत्तत्फलदानसमुद्यताः ॥'

इति । द्वितादृशेति भेददृष्ट्या, अप्राप्तध्रुवधामान इति भावनानिष्पत्तिमप्राप्यान्तरा विलयात्, तावदिति धरादेः, लयं गता इत्यर्थादप्तत्त्वादौ, प्रलयादौ हि प्रलयकेवलिनामूर्ध्वोर्ध्वं तत्त्वेष्ववस्थानमित्युक्तं प्राक् । सौपुप्तावस्थयोपेता इति सुपुप्तावस्थिता इत्यर्थः ॥ १७२ ॥

ननु प्रलयाकलानां तत्तत्त्वलीनत्वं रूपं, तच्च देहादिप्रमातृसंस्कारसंभवमात्रात्मनि सौपुप्ते न संभवेदिति कथंकारमेषां तदवस्थोपेतत्वमित्याशङ्क्याह

सौषुप्ते तत्त्वलीनत्वं स्फुटमेव हि लक्ष्यते ।
अन्यथा नियतस्वप्नसंदृष्टिर्जायते कुतः ॥१७३॥

अन्यथेति तत्तत्त्वलयाभावे इत्यर्थः । इह किल जाग्रत इव स्वप्नसुपुप्तयोः, स्वप्नस्यापि सुपुप्तादानन्तर्यं नियतमुपलभ्यते, न ह्यन्तःकरणबहिष्करणविश्रान्तिमयमिदमनधिशयानः स्वप्नपदमास्कन्दतीति स्वाप्नावस्थाया नियतपूर्वंभावि सौपुप्तं कारणं, कारणानुरूप्येण च कार्योत्पत्त्या भवितव्यं, तद्यत्तत्त्वविलयसारं सौपुप्तं तत्तत्त्वोचितभावभुवनादिमयी स्वप्नसृष्टिर्विभाव्यते, यथा धरालीनस्य पर्वतादिरोहणमबादिलीनस्य चोदन्वत्तरणादि ॥ १७३ ॥

ननु यदि सौपुप्तेऽपि निखिलवेद्यविलयात्मा तत्त्वविलयस्तन्नियतवेद्यानुभवसंस्कारलब्धजन्मनः स्मृतेस्तदा प्रबुद्धस्य कोऽवसर इत्याशङ्क्याह

सौषुप्तमपि चित्रं च स्वच्छास्वच्छादि भासते ।
अस्वाप्सं सुखमित्यादिस्मृतिवैचित्र्यदर्शनात् ॥१७४॥

चित्रमिति गुणत्रयमयत्वात्, अत एवोक्तं स्वच्छस्वच्छादीति। तत्र स्वच्छे सत्त्वप्रधाने 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति। अस्वच्छे तमः प्रधाने 'न किंचिच्चेतितवानहम्' इति। आदिग्रहणात् स्वच्छास्वच्छे रजःप्रधाने 'दुःखमहमस्वाप्सम्' इति स्मृतेर्वैचित्र्यम्। तदेतदन्यथानुपपत्त्या नायं नियमः, 'सौषुप्ते निखिलवेद्यविलयः' इति, येन प्रवुद्धस्य स्मृतिर्विरुद्धयेतेत्याशयः॥ १७४॥

न चेदं वाच्यं यत्तूलशयनसुखादिस्पर्शानुभवसमुत्थेयं स्मृतिरितीत्याह

यदैव स क्षणं सूक्ष्मं निद्रायैव प्रबुद्धचते।
तदैव स्मृतिरेषेति नार्थजज्ञानजा स्मृतिः॥१७५॥

तदा हि स्यादेतदेवं यदा प्रथमं प्रबोधस्ततः सुखाद्यनुभवस्ततस्तदाहितसंस्कारजाप्रबोधोपनिपाते स्मृतिरिति। न चात्रैवं प्रवोधस्मृत्योरेकक्षणभावित्वात्। तदाह यदैव प्रवुद्ध्यत इति तदैव स्मृतिरिति च॥ १७५॥

अत एवात्र स्थिरप्रबोधाभावेऽप्यन्तरान्तरा प्रवुद्धस्य विद्युदुन्मिषितन्यायेन तथानुभवात्स्मृतिरित्यादि वदन्त उत्प्रेक्षितव्या,—इत्याह

तेन मूढेयंदुच्येत प्रबुद्धस्यान्तरान्तरा।
तूलिकादिसुखस्पर्शस्मृतिरेषेति तत्कुतः॥१७६॥

तत्कुत इति निर्हेतुकमेवेत्यर्थः॥ १७६॥

मायाकर्मसमुल्लाससंमिश्रितमलाबिलाः।
धराधिरोहिणो ज्ञेयाः सकला इह पुद्गलाः॥१७७॥

मायेत्यादिनैषां त्रिमलबद्धत्वमुक्तम्॥ १७७॥

एवं प्रमातृसप्तकं निर्दिश्य, सामान्येन तच्छक्तिसप्तकं निर्देष्टुमाह

अस्यैव सप्तकस्य स्वस्वव्यापारप्रकल्पने।
प्रक्षोभो यस्तदेवोक्तं शक्तीनां सप्तकं स्फुटम्॥१७८॥

शिवो ह्यच्युतचिद्रूपस्तिस्रस्तच्छक्तयस्तु याः।
ताः स्वातन्त्र्यवशोपात्तग्रहीत्राकारतावशात्॥१७९॥

त्रिधा मन्त्रावसानाः स्युरुदासीना इव स्थिताः।
ग्राह्याकारोपरागात्तु ग्रहीत्राकारतावशात् ॥१८०॥
सकलान्तास्तु तास्तिस्र इच्छाज्ञानक्रिया मताः।

स्वस्वव्यापारेति, स्वस्य स्वस्य स्तम्भादेः सृष्ट्यादेश्च व्यापारस्य क्रियाया इत्यर्थः। एतच्चानेनैवान्यत्र विशेषेणोक्तम्। तद्यथा

'तत्रैव धरणीनाम्नि भिन्नाभासिनि या पृथक्।
स्तम्भादिकावलोक्येत शिवशक्तिरसौ भुवि॥
अत्रैव सृष्टिविलयस्थित्यनुग्रहसंहृतीः।
सकलादिशिवान्तेयं विधत्ते विविधस्थितिः॥
सेह मन्त्रमहेशानशक्तिस्तत्त्वाधिकारिणो।
तत्तत्त्वमन्त्रवृन्देषु हठादेव हि पुद्गलान्॥
या प्रेरयति माहेशी शक्तिः सा बोधभूमिगा।
यया बुद्ध्येत भूतत्त्वसद्भावं पीतलादिकम्॥
त्रायते तद्विपक्षाच्च मन्त्रशक्तिरसौ मता।
तत्तत्त्वभोगाभोगे या सम्यगौत्सुक्यदायिनी॥
तावन्मात्रमलावस्था शक्तिर्वै ज्ञानकेवली।
प्रबुद्धस्फारतत्तत्त्वगतकर्माभिमुख्यतः॥
तद्भोगोन्मुखता शक्तिः प्रलयाकलगामिनी।
मायाकर्ममलव्यक्तिसमावेशे तु या स्थितिः॥
बाह्यान्तरेन्द्रियकृता नानावस्थानुयायिनी।
भोगसाधनशक्तिः सा सकलाणुसमाश्रया॥'

इति। नन्वस्मद्दर्शने नरशक्तिशिवात्मकमेव विश्वमिति तत्र तत्रोद्घोष्यते तदिह कथमपूर्वंतयेदमुच्यते,—इत्याशङ्क्याह शिव इत्यादि। तत्र शिवस्तावन्नित्यचिदात्मा परप्रमाता,—इति नास्ति विवादः। तच्छक्तिश्चेच्छाज्ञानक्रियात्मिका प्रस्फुरन्ती शुद्धाशुद्धरूपतया प्रमातृषट्कमुल्लासयति। तत्र मन्त्रमहेश्वरादेस्त्रयस्य ग्राह्याद्यनपेक्षणाच्छुद्धं ग्रहीतृत्वम्। विज्ञानाकलादेस्तु त्रयस्य ग्राह्याद्यपेक्षणादशुद्धं ग्रहीतृत्वम्। अत एवोक्तं स्वातन्त्र्यवशोपात्तेति, ग्राह्याकारोपरागात्त्विति च। 'त्रिधा मन्त्रावसाना'इति मन्त्रमहेश्वर-मन्त्रेश्वर-मन्त्ररूपा इत्यर्थः। उदासीना इवेत्यक्षुब्धाः, क्षुब्धत्वे ह्येषां शक्तित्वं भवेदिति भावः॥ १८०॥

एतदेवोपसंहरति

सप्तधेत्थं प्रमातृत्वं तत्क्षोभो मानता तथा ॥१८१॥

मानतेति शक्तिरूपतयेत्यर्थः ॥ १८१ ॥

नन्वेवं चातुर्दश्यमेवाभिहितं स्याच्छिवशक्त्यात्मकं द्विकं वेत्याशङ्क्याह

यत्तु ग्रहीतृतारूपसंवित्संस्पर्शवर्जितम् ।
शुद्धं जडं तत्स्वरूपमित्थं विश्वं त्रिकात्मकम् ॥१८२॥

संवित्संस्पर्शवर्जनादेव शुद्धम्, अत एव जडं वेद्यतायाः प्राधान्यान्नरात्मकमित्यर्थः । यदुक्तम्

'यदा तु ग्राहकावेशविस्मृतेर्जडता स्फुटम् ।
पारतन्त्र्यात्तदोदेति तत्स्वरूपं नरात्मकम् ॥'

इति । तदेवं पाञ्चदश्यादिक्रमेऽपि त्रिकपरमार्थतैवेत्युक्तम्, 'इत्थं विश्वं त्रिकात्मकम्' इति ॥ १८२ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति

एवं जलाद्यपि वदेद्भेदैर्भिन्नं महामतिः ।

ननु 'शिवशक्ती तावदविच्युतचिद्रूपे' इति न कस्यचिद् विमतिः; शक्तिरेव चेच्छाज्ञानक्रियात्मा प्रस्फुरन्ती प्रमातृषट्कतयावभासते इत्युक्तं, तच्छक्तेः सर्वत्राविशेषान्मन्त्रमहेश्वरान्तमपि पाञ्चदश्यमेव संभवेदिति त्रायोदश्याद्यपहाय तदेव कस्मान्न निरूपितमित्याशङ्क्याह

अनया तु दिशा प्रायः सर्वभेदेषु विद्यते ॥१८३॥
भेदो मन्त्रमहेशान्तेष्वेष पञ्चदशात्मकः ।
तथापि स्फुटताभावात्सन्नप्येष न चर्चितः ॥१८४॥

मन्त्रमहेशान्तेषु सर्वभेदेष्वित्यर्थात्प्रलयाकलादिषु, अतश्चोक्तं न्यायविरुद्धं त्रायोदश्यादीत्याशयः । सत्यमेवं किंत्वेतत्त्रायोदश्यादिवन्न स्फुटमितीह नोक्तम् ॥ १८४ ॥

नन्वधराधररूपं पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् रूपे निलीनं सत्स्वरूपमेव जह्यादिति, तत्रास्य निरवकाशैव पाञ्चदश्यादिशङ्केत्याशङ्क्याह

एतच्च सूत्रितं धात्रा श्रीपूर्वे यद्ब्रवीति हि ।
सव्यापाराधिपत्वेनेत्यादिना जाग्रदादिताम् ।।१८५।।
अभिन्नेऽपि शिवेऽन्तःस्थसूक्ष्मबोधानुसारतः ।

श्रीपूर्वशास्त्रे ह्यभिन्नेऽपि शिवे जाग्रदादिरूपतामभिदधता भगवतैतत्सूचितं यज्जाग्रदादिवत्पाञ्चदश्याद्यप्युपर्युपरि संभवेदिति । तथा च

'सव्यापाराधिपत्वेन तद्धीनप्रेरकत्वतः ।
इच्छानिवृत्तेः स्वस्थत्वादभिन्नमपि पञ्चधा ।।' (मा० वि० २।३५)

इत्यत्र शिवस्य सव्यापारत्वेन क्रियाशक्तिप्रधाना जागरा । अधिपत्वेन स्वस्वातन्त्र्यादसाधारणतत्तत्सृष्टिमयो ज्ञानशक्तिप्रधानः स्वप्नः । ज्ञानक्रियाभ्यां हीनेनौदासीन्यप्रच्यावात्मना प्रेरकत्वेनेच्छाप्रधानं सौषुप्तम् । एषणीयपूर्णतया तन्निवृत्त्याप्यानन्दशक्तिप्रधानं तुर्यम् । निरानन्दतया सर्वसर्वात्मकपरिपूर्णस्वरूपविश्रान्तेश्चिच्छक्तिप्रधानं तुर्यातीतमिति पञ्चावस्थात्मकत्वमित्यर्थः । 'अन्तःस्थसूक्ष्मबोधानुसारत' इति प्रमात्रेकरूपसूक्ष्मबोधाश्रयेणेत्यर्थः । बोधस्य हि बोधरूपतयान्तः सर्वं संभवेदिति भावः ।। १८५ ।।

इह

'अध्वा समस्त एवायं षड्विधोऽप्यतिविस्तृतः ।
यो वक्ष्यते स एकत्र प्राणे तावत्प्रतिष्ठितः ।।' (तं० ६।५)

इत्याद्युक्त्या बहिरिवान्तरपि प्राणे तत्त्वाध्वास्तीति तद्गतत्वेनापि पाञ्चदश्याद्यभिधातुमुपक्रमते

अधुना प्राणशक्तिस्थे तत्त्वजाले विविच्यते ।।१८६।।
भेदोऽयं पाञ्चदश्यादिर्यथा श्रीशंभुरादिशत् ।

श्रीशंभुरादिशदित्यनेन गुरुपरम्परागतत्वादविगीतप्रसिद्धिनिबन्धनत्वमस्य ध्वनितम् १८६

तदेवाह

समस्तेऽर्थेऽत्र निर्ग्राह्ये तुटयः षोडश क्षणाः ।।१८७।।
षट्त्रिंशदङ्गुले चारे सांशद्व्यङ्गुलकल्पिताः ।

समस्तेऽर्थे निर्ग्राह्ये इति तत्त्वभावभुवनाद्यात्मनि वेद्यवस्तुनीत्यर्थः। क्षणशब्दश्चात्र

'मानुषाक्षिनिमेषस्याष्टमोंऽशः क्षणः स्मृतः ।' (स्व० ११।१९९)

इति लक्षितक्षणद्वयात्मनि कालविशेषे वर्तते । यदुक्तम्

क्षणद्वयं तुटिर्ज्ञेया........................ । (स्व० ११।१९९)

इति । सांशेति सचतुर्भागेत्यर्थः । यदुक्तम्

'तुटिः सपादाङ्गुलयुक्प्रायः............ ।' (तं० ६।६४)

इति ॥ १८७ ॥

एतदेव विभजति

तत्राद्यः परमाद्वैतो निर्विभागरसात्मकः ॥१८८॥

द्वितीयो ग्राहकोल्लासरूपः प्रतिविभाव्यते ।

अन्त्यस्तु ग्राह्यतादात्म्यात्स्वरूपीभावमागतः ॥१८९॥

प्रविभाव्यो न हि पृथगुपान्त्यो ग्राहकः क्षणः ।

आद्य इति तुट्यात्मा कालक्षणः । निर्विभागेति, यदुक्तम्

'........शिवः साक्षान्न भिद्यते ।' (मा० वि० २।७)

इति । ग्राहकोल्लासरूप इति शक्तेरेव हि षण्णां प्रमातृणामुल्लासः इत्युक्तप्रायम् । अन्त्य इति षोडशस्तुट्यात्मा कालक्षणः । ग्राह्यतादात्म्यादिति यथायथं ग्राह्यत्वस्यैवोद्रेकात् । ननु शिवशक्तित्वेन स्वरूपत्वेन च तुटित्रयमत्र विनियुक्तमित्यवशिष्टवक्ष्यमाणप्रमातृतच्छक्तिद्वादशकापेक्षया एका तुटिरधिकीभवेत्, तत्किमसौ स्वरूपेऽन्तर्भवति उत प्रमातृपक्षे निक्षिप्यते ? इत्याशङ्क्य चरमव्याख्येयमपि अवशिष्टमुपान्त्यक्षणमन्त्यक्षणप्रसङ्गागतमनागतावेक्षणन्यायेन प्रागेव निर्णयति प्रविभाव्यो न हीति । पृथगित्यर्थादन्त्यात्क्षणात् । उपान्त्य इति अन्त्यसमीपस्थः पञ्चदशस्तुट्यात्मा क्षणस्तत्र ह्यन्तरोच्छूनतामासाद्यान्ते ग्राह्यतैव साक्षादुल्लसेदित्याशयः ॥ १८९ ॥

एवमवशिष्टं तुटिद्वादशकं मन्त्रमहेश्वरतच्छक्त्यादिरूपतया विभजति

तृतीयं क्षणमारभ्य क्षणषट्कं तु यत्स्थितम् ॥१९०॥

तन्निर्विकल्पं प्रोद्गच्छद्विकल्पाच्छादनात्मकम् ।

तृतीयमिति प्रथमद्वितीयापेक्षया। क्षणषट्कमिति शक्तिमच्छक्ति-रूपम् ॥ १९० ॥

ननु कथमत्रोद्गच्छतां विकल्पानामाच्छादनं स्यादित्याशङ्क्याह

तदेव शिवरूपं हि परशक्त्यात्मकं विदुः ॥१९१॥

तद्धि क्षणषट्कं शुद्धविद्यामयत्वात् शक्तिमच्छक्त्यपेक्षया क्रमेण शिव-रूपमेव परशक्त्यात्मकमेव चेत्याम्नायः ॥ १९१ ॥

एवमेकं क्षणषट्कं व्याख्याय, परमप्याचष्टे

द्वितीयं मध्यमं षट्कं परापरपदात्मकम्।
विकल्परूढिरप्येषा क्रमात्प्रस्फुटतां गता ॥१९२॥

मध्यममिति प्रथमषट्कोपान्त्यान्तरालवर्तित्वात्, अत एव प्रथमषट्कस्य परत्वादन्त्यौपान्त्यात्मनः स्वरूपस्य चापरत्वात्परापरपदात्मकत्वमित्युक्तम्। विकल्परूढिरिति मायीयत्वात्। क्रमादिति यथायथमिदन्ताया उद्रेकात् ॥ १९२ ॥

ननु शिवस्याभिन्नरूपत्वात्तत्र तत्र विभागे शक्तिरेव बीजं, तस्याश्चे-च्छाज्ञानक्रियात्मना त्रिधैव प्रसर इति षट्कनिरूपणे कोऽवसरः,—इत्या-शङ्क्याह

षट्केऽत्र प्रथमे देव्यस्तिस्रः प्रोन्मेषवृत्तिताम्।
निमेषवृत्तितां चाशु स्पृशन्त्यः षट्कतां गताः ॥१९३॥

प्रोन्मेषवृत्तितामित्यनेन च शक्तिरूपत्वं, निमेषवृत्तितामित्यनेन च शक्तिमद्रूपत्वम् ॥ १९३ ॥

एतदेवान्यत्र योजयति

एवं द्वितीयषट्केऽपि किं त्वत्र ग्राह्यवर्त्मना।
उपरागपदं प्राप्य परापरतया स्थिताः ॥१९४॥
आद्येऽत्र षट्के ता देव्यः स्वातन्त्र्योल्लासमात्रतः।
जिघृक्षितेऽप्युपाधौ स्युः पररूपादविच्युताः ॥१९५॥

ननु षट्कद्वयेऽपि यद्येवमुन्मेषनिमेषवृत्त्या तिस्र एव देव्यः स्थितास्तर्ह्ये-कमेव षट्कमस्तु को द्वितीयार्थ इत्याशङ्क्याह किं त्वित्यादि ॥ १९५ ॥

ननु यदीच्छा ज्ञानं क्रिया चेति पृथगेतानि पदानि, तदिच्छाहितो ज्ञाने तदुभयाहितश्च क्रियायामतिशयो नास्तीति

'अधराधरतत्त्वेषु स्थिता पूर्वस्थितिर्यतः ।
अन्यथा स्थितिरेवैषां न भवेत्पूर्वहानितः ॥'

इत्याद्युक्तं विहन्येतेत्याशङ्क्याह

अस्ति चातिशयः कश्चित्तासामप्युत्तरोत्तरम् ।
यो विवेकधनैर्धीरैः स्फुटीकृत्यापि दर्श्यते ॥१९६॥

अत्रैव द्विधा मतान्तरं दर्शयति

केचित्त्वेकां तुटिं ग्राह्ये चैकामपि ग्रहीतरि ।
तादात्म्येन विनिक्षिप्य सप्तकं सप्तकं विदुः ॥१९७॥

तत्र केचिदेकां पञ्चदशीमुपान्त्यां तुटिमन्त्यतुट्यात्मनि ग्राह्ये स्वरूपे तादात्म्येन विनिक्षिप्यास्मदुक्तवदन्त्योपान्त्यतुटिद्वयैकीकारेण स्वरूपमभिधाय, परिशिष्टतुटिचतुर्दशकाद्यं तुटिसप्तकं प्रमातृसप्तकत्वेनान्यत्तच्छक्तिसप्तकत्वेनाभिदधुरित्येकीयमतम् । अपिशब्दात्केचिदित्यस्य समुच्चयः । तेन केचिच्चैकां तुटिं गृहीतृपक्षे विनिक्षिप्यार्थादन्त्यां स्वरूपत्वेन निरूप्य तथैवान्यच्चतुर्दशकमित्यन्यदीयमतम् ॥ १९७ ॥

ननु यद्येवं तर्हि कतरदुपपन्नमित्याशङ्क्याह

तदस्यां सूक्ष्मसंवित्तौ कलनाय समुद्यताः ।
संवेदयन्ते यद्रूपं तत्र किं वाग्विकत्थनैः ॥१९८॥

तदेवमेवानुभवभाजां योगिनां यदेव स्वसंवेदनेन सिद्ध्यति तदेव प्रमाणं नेतरदिति । तत्र किमस्मदीयैः परकीयैर्वा प्रलापप्रायैरनुभवशून्यैर्वाग्व्यापारैः । अनेन च प्रागुक्तस्य । स्वपक्षस्यैव स्वसंवेदनसिद्धत्वमस्तीत्यावेदितम् । यदेकस्यैव प्रमातुरक्षुब्धतया क्षुब्धतया च शक्तिमच्छक्तिरूपत्वमिति संनिकर्षेणैव तदभिधानं न्याय्यं न पृथक्त्वेन स्वरूपस्य चोपान्त्यतुटावुच्छूनतासाध(द)नपुरःसरमन्त्यतुटौ पूर्णतयैव प्ररोहो न्याय्य इति । अलं बहुना ॥ १९८ ॥

एतदेवोपसंहरति

एवं धरादिमूलान्तं प्रक्रिया प्राणगामिनी ।
गुरुपर्वक्रमात्प्रोक्ता भेदे पञ्चदशात्मके ।।१९९।।

गुरुपर्वक्रमादित्यनेन प्रसिद्धिनिबन्धनत्वमेवास्य निर्वाहितम् ॥ १९९ ॥

एवं पाञ्चदश्यमुपदिश्य, त्रायोदश्याद्यत्युपदिशति

क्रमात्तु भेदन्यूनत्वे न्यूनता स्यात्तुटिष्वपि ।

भेदन्यूनत्व इति, त्रायोदश्यैकादश्याद्यात्मनि, न्यूनतेति स्वरूपपक्ष-निक्षेपात् । यथा यथा हि सकलतच्छक्त्यादिरूपं भेदद्वयं न्यूनतामियात् तथा तथा तुटिद्वयमप्येवं स्यात् । यद्वक्ष्यति

'एवं द्वयं द्वयं यावन्न्यूनीभवति भेदगम् ।
तावत्तुटिद्वयं याति न्यूनतां क्रमशः स्फुटम् ॥' (१०।२०५)

इति तत्तुटीनां द्वयस्य द्वयस्य स्वरूपपक्षे निक्षेपात् । प्रमातृत्वेनास्थाशैथिल्यं नाम न्यूनत्वं न तु स्वरूपविप्रलोप एव, षट्त्रिंशदङ्गुलात्मनि प्राणचारे तावत्तुटिसंख्याकत्वस्यानपहानेः, अत एवात्र सकलादेर्विकल्पप्रमातुर्विलयादु-पर्युपरि क्रमेणाविकल्पप्रमातॄणामुदयो यथायथं संविद एवोद्रेकात् ॥

तदाह

तस्यां ह्रासो विकल्पस्य स्फुटता चाविकल्पिनः ।।२००।।

तस्यामिति प्रमातृभेदन्यूनतायाम् ॥ २०० ॥

नन्वेवमत्र पाञ्चदश्यक्रमवदेव षोडश तुटयो व्यवस्थिता इति कथमासां सकलादिरूपतयास्थाशैथिल्यं भवेद्येनाविकल्पस्य स्फुटत्वं विकल्पस्य च ह्रासः,—इत्याशङ्क्याह

यथा हि चिरदुःखार्तः पश्चादात्तसुखस्थितिः ।
विस्मरत्येव तद्दुःखं सुखविश्रान्तिवर्त्मना ।।२०१।।
तथा गतविकल्पेऽपि रूढाः संवेदने जनाः ।
विकल्पविश्रान्तिबलात्तां सत्तां नाभिमन्वते ।।२०२।।

तद्दुःखमिति प्राक्चिरमनुभूतम्। विकल्पविश्रान्तीति तद्विरामः। तां सत्तामिति वैकल्पिकीम्। यथा दुःखस्य प्रागनुभूतत्वात्प्ररूढापि तद्वासना सुखविश्रान्तिबलेन प्रबोधाभावादस्थितकल्पा, तथा निर्विकल्पदशाधिशायिनां जनानां क्षीणविकल्पत्वात् तत्क्षोभेऽपि वैकल्पिकी सत्ता नोदियात्, तथात्वे हि तेषां निर्विकल्पकसंवित्साक्षात्कारो भवेद्येनायं संसारदोषः प्रशाम्येत् ॥ २०२ ॥

अतोऽत्रैवावधातव्यमित्याह

विकल्पनिर्ह्रासवशेन याति विकल्पवन्ध्या परमार्थसत्या।
संवित्स्वरूपप्रकटत्वमित्थं तत्रावधाने यततां सुबुद्धिः ॥२०३॥

न चैतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह

ग्राह्यग्राहकसंवित्तौ संबन्धे सावधानता।
इयं सा तत्र तत्रोक्ता सर्वकामदुघा यतः ॥२०४॥

तत्र तत्र श्रीविज्ञानभैरवादौ। यदुक्तम्

'ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः सामान्या सर्वदेहिनाम्।
योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानता ॥'

(वि० भै० १०६ श्लो०)

इति। मायापदनिरूढिभाजां ग्राह्यग्राहकक्षोभ एव विश्रान्तिरिदं ग्राह्यमयं ग्राहक इति। निर्विकल्पकदशाधिशायिनां पुनस्तत्क्षोभावसरेऽपि ग्राह्यग्राहकयोर्यत उदयो यत्र वा विश्रान्तिस्तत्रैवावहितत्वं येन सर्वेप्सितफलसंपत्तिः ॥ २०४ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

एवं द्वयं द्वयं यावन्न्यूनीभवति भेदगम्।
तावत्तुटिद्वयं याति न्यूनतां क्रमशः स्फुटम् ॥२०५॥

एवं च शक्तिमच्छक्तिसंबन्धिनीनां द्वादशानां तुटीनामन्त्योपान्त्यात्मतुटिद्वयलक्षणस्वरूपपक्षनिक्षेपाच्छिवे तुटिद्वयमेवावशिष्यते,—इत्याह

अत एव शिवावेशे द्वितुटिः परिगीयते।

नन्वखण्डपरिपूर्णसंविदेकरसो निर्विभागात्मा शिवः इति कस्तत्र द्वयार्थः,—इत्याशङ्क्य, तुटिद्वयमेव शक्तिमच्छक्तिरूपतया विभजति

एका तु सा तुटिस्तत्र पूर्णा शुद्धैव केवलम् ।।२०६।।
द्वितीया शिव(शक्ति)रूपैव सर्वज्ञानक्रियात्मिका ।

पूर्णत्वादेव च शुद्धा क्षोभरहितेत्यर्थः। क्षोभो हि शक्तिदशा। यदुक्तं 'शिव(शक्ति)रूपैव सर्वज्ञानक्रियात्मिका' इति ॥ २०६ ॥

अत एवात्रावहितस्य सर्वविषयज्ञत्वकर्तृत्वादि भवेदित्याह

तस्यामवहितो योगी किं न वेत्ति करोति वा ।।२०७।।

न चात्र विगीतत्वमस्तीत्याह

तथा चोक्तं कल्लटेन श्रीमता तुटिपातगः ।
लाभः सर्वज्ञकर्तृत्वे तुटेः पातोऽपरा तुटिः ।।२०८।।

यत्तत्त्वार्थचिन्तामणिः

'तुटिपाते सर्वज्ञतादयः ।'

इति। एतदेव व्याचष्टे 'तुटेः पाताऽपरा तुटिः' इति। आद्यायास्तुटेः पातोऽपचयो ह्रासो द्वितीया तुटिरिति यावत् ॥ २०८ ॥

ननु द्वितीयस्यां तुटाववहितस्य कस्मात्सर्वज्ञत्वादिलाभः, प्रथमायामेव तथात्वमस्तु इत्याशङ्क्याह

आद्यायां तु तुटौ सर्वं सर्वतः पूर्णमेकताम् ।
गतं किं तत्र वेद्यं वा कार्यं वा व्यपदेशभाक् ।।२०९।।

वेद्यं कार्यमिति यथाक्रमं ज्ञानक्रियापेक्षयोक्तम् ॥ २०९ ॥

एवं द्वितीयैव तुटिः सर्वज्ञत्वादिसिद्धिनिमित्तमित्याह

अतो भेदसमुल्लासकलां प्राथमिकीं बुधाः ।
चिन्वन्ति प्रतिभां देवीं सर्वज्ञत्वादिसिद्धये ।।२१०।।
सैव शक्तिः शिवस्योक्ता तृतीयादितुटिष्वथ ।
मन्त्रादि(धि)नाथतच्छक्तिमन्त्रेशाद्याः क्रमोदिताः ।।२११।।

भेदसमुल्लासांशापेक्षयोक्तं प्राथमिकीमिति। अत्रैव हि प्रथममासूत्रितप्रायो भेद इति भावः। अत एव नवनवोल्लेखशालित्वात्प्रतिभामित्युक्तम्। सैवेति द्वितीयरूपाद्या प्रतिभा। ननु द्वितीयस्यां तुटौ शैवी शक्तिरुक्ता, तृतीयादिषु पुनः किमित्याशङ्क्याह तृतीयेत्यादि॥ २११॥

ननु यद्वद्द्वितीयस्यां तुटाववहितस्य सर्वज्ञत्वादिरूपा सिद्धिरुक्ता तद्वदास्वपि तुटिषु किं काचित्सिद्धिः स्यान्नवेत्याशङ्क्याह

तासु संदधतश्चित्तमवधानैकधर्मकम्।
तत्तत्सिद्धसमावेशः स्वयमेवोपजायते॥२१२॥

तत्तत्सिद्धीति, तास्ताः सिद्धयः श्रीपूर्वशास्त्रादौ धारणापटलाद्युक्ता देहगुरुत्वादयः॥ २१२॥

ननु शिवशक्तिरेव सर्वत्र सर्वेण रूपेण प्रस्फुरतीति तस्याः सर्वत्राविशेषादत्रापि सर्वज्ञत्वादिरूपैव सिद्धिः कस्मान्नोदियादित्याशङ्क्याह

अत एव यथा भेदबहुत्वं दूरता तथा।
संवित्तौ तुटिबाहुल्यादक्षार्थसंनिकर्षवत॥२१३॥

अत इति मन्त्रादि(धि)नाथादीनां क्रमेणोदयाद्धेतोः। एतदेव दृष्टान्तद्वारेण हृदयङ्गमयति अक्षार्थसंनिकर्षवदिति। यथान्तरालिकव्यवधायकार्थान्तरभूयस्त्वादक्षाणामर्थे संनिकर्षाभावस्तथा योगिनामपि भेदबहुत्वनिमित्तस्य तुटिबाहुल्यस्य व्यवधायकत्वात्संवित्ताविति॥ २१३॥

एतदेव व्यतिरेचयति

यथा यथा हि न्यूनत्वं तुटीनां ह्रासतो भिदः।
तथा तथातिनैकट्यं संविदः स्याच्छिवावधि॥२१४॥

शिवतत्त्वमतः प्रोक्तमन्तिकं सर्वतोऽमुतः।

अत इति भेदह्रासनिमित्तकसंविन्नैकट्यात् अन्तिकं प्रोक्तमिति विशेषानुपादानात्सर्वत्र। यदुक्तम्

'......................न सावस्था न या शिवः।' (स्प० २९ का०)

इति। अतश्च सर्वस्य शिवमयत्वात्तदावेशे महात्मनामुपायादिढौकनात्मा न कश्चिद्यत्नः संभवेत्, विप्रकृष्टमेवासादयितुं हि यत्नयोगः स्यात्॥ २१४॥

तदाह

अत एव प्रयत्नोऽयं तत्प्रवेशे न विद्यते ॥ २१५ ॥
यथा यथा हि दूरत्वं यत्नयोगस्तथा तथा ।

अत एव भावनाद्यात्मनामुपायानामवकाश एव शिवे नास्तीत्यस्मद्गुरवः ॥ २१५ ॥

तदाह

भावनाकरणादीनां शिवे निरवकाशताम् ॥२१६॥
अत एव हि मन्यन्ते संप्रदायधना जनाः ।

भावनादि हि भाव्यमानादिनिष्ठं, न चास्य भाव्यमानादित्वं न्याय्यं प्रमात्रेकरूपत्वाद्भावनादिविषयत्वानुपपत्तेः । तदाहुः

'करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा ।' (शि० दृ० आ० ७।६ श्लो०) इति ॥ २१६ ॥

ननु विप्रकृष्ट एव कस्माद्यत्नयोगः स्यान्न संनिकृष्टे,—इत्याशङ्कां दृष्टान्तोपदर्शनेन शमयति

तथा हि दृश्यतां लोको घटादेर्वेदने यथा ॥२१७॥
प्रयत्नवानिवाभाति तथा किं सुखवेदने ।

प्रयत्नवानिवेति जिज्ञासादिपरत्वात् ॥ २१७ ॥

नन्वेवं सुखादिवदान्तरत्वमात्रमस्य सिद्ध्येद्येन सुखोपायत्वं स्यान्न तु परप्रमात्रेकरूपताप्रयुक्तं भावनाद्यविषयत्वमित्याशङ्क्याह

आन्तरत्वमिदं प्राहुः संविन्नैकट्यशालिताम् ॥२१८॥
तां च चिद्रूपतोन्मेषं बाह्यत्वं तन्निमेषताम् ।

इदं हि नामान्तरत्वमुच्यते यददूरविप्रकर्षेण संविदः परिस्फुरणमित्युक्तमान्तरत्वं संविन्नैकट्यशालितां प्राहुरिति । नन्वेवमप्यस्य तदवस्थमेव सुखादिसाम्यमित्याशङ्क्याह तां च चिद्रूपतोन्मेषं प्राहुरिति । इदं हि नामात्र संविन्नैकट्यशालित्वं विवक्षितं यच्चिद्रूपतायाः प्राधान्यमिति । अत एव चिद्रूपनिमज्जनमेव बाह्यत्वमित्युक्तम् 'बाह्यत्वं तन्निमेषताम्' इति ।

'तदो भेदो हि बाह्यता ।' (ई० प्र० ८६ का०)

इत्याद्युक्त्या सुखादीनामप्यन्तःकरणैकवेद्यत्वेऽपि पृथक्प्रथत्वाख्यमुख्य-बाह्यतालक्षणयोगाद्बाह्यत्वमेवेत्युक्तमन्यत्र बहुशः ॥ २१८ ॥

ननु यद्येवं शिवस्य चिद्रूपताप्राधान्यमेवान्तरत्वं तच्चितः स्वप्रकाशत्वात्सर्वत एव प्रकाशमानत्वं स्यादिति सर्वेषामेवान्तिकतमत्वात्सर्वदैव कस्मान्न भायादित्याशङ्क्याह

भविनां त्वन्तिकोऽप्येवं न भातीत्यदूरता ।।२१९।।

एवमित्युक्तगत्या । भवित्वादेव हि नैषां तथा परामर्शोऽस्ति येनायं सर्वतो न भायादिति भावः । अत एवैषां तथापरामर्शायोगाद्दूर एव संविदवभासो येनायमियान्संसारडम्बरः । यदुक्तम्

'स्वापरामर्शमात्रं यदपराधः कियानसौ ।
तावन्मात्रेण तज्जातं यद्वक्तुं नैव पार्यते ।।'

इति ॥ २१९ ॥

नन्विह देशकालस्वभावविप्रकर्षान्त्रिधैव दूरत्वमुच्यते, संविदि पुनरेतन्न संभवति,—इति कथमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

दूरेऽपि ह्यन्तिकीभूते भानं स्यात्त्वत्र तत्कथम् ।

देशतो हि दूरेऽपि वस्तुनि प्रयत्नवशान्निकटतामुपेयुषि भानमर्थान्नैकट्येन भवेत्, संविदि पुनर्विदूरत्वमशक्यक्रियमपसर्पणादेरभावात् ॥

एवं संविदि देशतो विप्रकर्षं निरस्य, कालतोऽपि निरस्यति

न च बीजाङ्कुरलतादलपुष्पफलादिवत् ।।२२०।।
क्रमिकेयं भवेत्संवित्सूतस्तत्र किलाङ्कुरः ।
बीजाल्लता त्वङ्कुरान्नो बीजादिह तु सर्वतः ।।२२१।।
संवित्तत्त्वं भासमानं परिपूर्णं हि सर्वतः ।

क्रमिकेयं न भवेदिति अकालकलितत्वात् । बीजादीनामेव क्रमिकत्वं निरूपयति 'सूत' इत्यादिना । लताया अपि हि बीजादुत्पत्तावङ्कुरलतयोः क्रमिकत्वं न भवेदिति भावः । एवं दलादेरपि लतादेरेवोत्पत्तिर्नाङ्कुरादेरित्यवसेयं येनैषां क्रमिकत्वमेव स्यात् । संवित्पुनर्देशकालानवच्छेदात् सर्वत्र सर्वदैवावभासते यतोऽस्याः सर्वतः पारिपूर्ण्यं तदाह इहेत्यादि ॥ २२१ ॥

ननु च कारणदशायां कार्यस्य प्रागभावादनागतत्वमिह च संविदः कादाचित्कत्वेन कार्यत्वात्तथाभावोपपत्तेरागतः कालविप्रकर्षः, इति कथमुक्तं क्रमिकेयं संविन्न भवेदितीत्याशङ्क्याह

सर्वस्य कारणं प्रोक्तं सर्वत्रैवोदितं यतः ॥२२२॥

संविदो हि कार्यत्वे किं संविदेव कारणमुतान्यत्किंचिज्जडम् । तत्र जडस्य तावत्कारणात्वं न युज्यते,—इत्युपपादितं प्राग्बहुशः । संविदश्च संविदन्तराद्भेदानुपपत्तेरेकैवाखण्डा संविदिति किं कस्य कारणं कार्यं वेति । संवित्तत्त्वमेव सर्वस्य कारणं यत्तत्स्वातन्त्र्यविजृम्भामात्रमेव विश्वमिदम्, अत एवोक्तं सर्वत्रैवोदितमिति । सर्वत्रैवोदितत्वाच्चास्थानेनैव स्वभावविप्रकर्षोऽपि निरस्तः ॥ २२२ ॥

ननु प्रमातृरूपा संवित्सर्वस्य कारणमस्तु प्रतिनियतघटादिप्रमेयप्रमितिरूपा तु सा कथं तथात्वमश्नुवीत,—इत्याशङ्क्याह

तत एव घटेऽप्येषा प्राणवृत्तिर्यदि स्फुरेत् ।
विश्राम्येच्चाशु तत्रैव शिवबीजे लयं व्रजेत् ॥२२३॥

ततः सार्वत्रिकोदयप्रयुक्तसर्वकारणभावाद्धेतोरेषा पाश्चदश्याद्यात्मना निरूपिता प्राणवृत्तिर्यदि घटेऽपि स्फुरेद्विश्राम्येच्च नैयत्येनापि उदयं लयं च लभेत, तथापि तत्र समनन्तरोक्तसत्त्वे शिवबीज एव लयं व्रजेत्सर्वतः परिपूर्णप्रकाशविमर्शमय्येव चकास्यादित्यर्थः । आश्वित्यनेनान्तरालिकतुटिःक्रमोपनतंशक्तिमच्छक्तिक्रमभेदस्य प्रकाशमात्रसारतया न किंचित्तत्त्वमित्युक्तम् ॥ २२३ ॥

अत एवाह

न तु क्रमिकता काचिच्छिवात्मत्वे कदाचन ।

ननु मन्त्र-तदीश-तन्महेशादिपरम्परया शिवात्मत्वेन विश्रान्तिरुदिता, अतात्त्विकोऽप्ययं क्रमो नासन्नेव शिवेच्छया तथावभासनात्, तच्छिव एव सर्वस्य कारणम्,—इति परमकारणताभिप्रायेण भवतु, मन्त्रादि(धि)नाथादि पुनरवान्तरकारणं कथंकारं पराकरणीयमित्याशङ्क्याह

अन्यमन्त्रादि(धि)नाथादि कारणं तत्तु संनिधेः ॥२२४॥

शिवाभेदाच्च किं चाथ द्वैते नैकट्यवेदनात् ।

यथा किल मृदकैव सती शिविकस्तूपकपिण्डाद्यवस्थाक्रमेण घटस्य कारणम्,— इति नेयता पिण्डाद्येव कारणमिति युक्तं कार्यात्मनि तथानुवृत्त्यभावात्, तत्तदवस्था तु दण्डादिवत्करणमिति युज्यते वक्तुम् । इदमेव हि करणं यत्कार्यनिर्वर्तनाय व्याप्रियमाणामपि न कारणं व्यवदध्यात् । एवमिह परिपूर्णसंविन्मयः शिव एव निजेच्छावभासितमन्त्राधिनाथाद्यवस्थाक्रमेण जगतः कारणं, नैतावता मन्त्राधिनाथाद्यवस्थैव कारणं, कर्तृप्रयोज्यतया तु भवेदेव, न हि तज्जगदवभासने व्याप्रियते, न च तथाभावेऽपि पूर्णचिदात्मनः शिवस्य कारणतां व्यवधत्ते,—इतीच्छादिशक्तिवन्मन्त्राधिनाथादेः करणत्वमेव न्याय्यमित्युक्तं मन्त्राधिनाथाद्यन्यत्करणमित्यर्थः । यत्तु

'शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।'

इत्यादिना मन्त्राधिनाथादेः कारणत्वमुच्यते तद्वैयपदेशिकमित्याह कारणमित्यादि । तदिति मन्त्राधिनाथादि । संनिधेरिति घटोत्पत्ताविव दिक्कालाकाशादीनाम् । शिवाभेदादिति, शिवस्तावत्कारणमित्युक्तं तदभेदान्मन्त्राधिनाथाद्यपि तथोच्यते घटकारणमृदभिन्नरूपादिवत्, द्वैते नैकट्यवेदनादिति भेददशायामेषां यथायथं मायाप्रमात्रपेक्षया संनिकर्षाद्राजाज्ञया नियुक्तवधकवत् ॥ २२४ ॥

एतदेव च परमुपादेयमित्यत्रैव निरूढिः कार्या,— इत्याह

अनया च दिशा सर्वं सर्वदा प्रविवेचयन् ॥२२५॥
भैरवायत एव द्राक् चिच्चक्रेश्वरतां गतः ।

प्रकृतमेवोपसंहरति

स इत्थं प्राणगो भेदः खेचरीचक्रगोपितः ॥२२६॥
मया प्रकटितः श्रीमच्छाम्भवाज्ञानुवर्तिना ।

इदानीं तत्त्वविध्यनुषक्ततयानुजोद्देशोद्दिष्टं जाग्रदादि निरूपयति

अत्रैवाध्वनि वेद्यत्वं प्राप्ते या संविदुद्भवेत् ॥२२७॥
तस्याः स्वकं यद्वैचित्र्यं तदवस्थापदाभिधम् ।

अत्र पाञ्चदश्यादिक्रमात्मतया निरूपिते तत्त्वाद्यध्वनि स्वरूपत्वेन

प्रमेयतामापन्ने यैव शिवाद्येकैकप्रमातृरूपा संविदुल्लसेदेवंविधायास्तस्याः स्वकं स्वेच्छावभासिततत्तत्प्रमेयोपहितं तत्तत्साधारण्यासाधारण्यादिप्रयुक्तं यद्वैचित्र्यं तज्जाग्रदाद्यवस्थाशब्दव्यपदेश्यं स्यादिति वाक्यार्थः ॥ २२७ ॥

अवस्थापदान्येव विभजति

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च तुर्यं च तदतीतकम् ॥२२८॥
इति पञ्च पदान्याहुरेकस्मिन्वेदके सति ।

तदतीतकमिति तुर्यातीतकम् । एकस्मिन्वेदके सतीति, अनेकस्मिन्वेदके ह्यन्यस्य जाग्रदन्यस्य स्वप्नः,—इत्यवस्थानामवस्थात्वं पञ्चात्मकत्वं च न स्यात्, एकमेव ह्यवस्थातारमधिकृत्यासां तथाभावो भवेदिति भावः ॥२२८॥

ननु यद्येवं, तत्तुर्यातीतरूपस्याप्येकस्य शिवस्य जाग्रदाद्यवस्थाः प्रसज्येरन्नित्याशङ्क्य तदेवाभ्युपगच्छति

तत्र यैषा धरातत्त्वाच्छिवान्ता तत्त्वपद्धतिः ॥२२९॥
तस्यामेकः प्रमाता चेदवश्यं जाग्रतादिकम् ।
तद्दृश्यंते शंभुनाथप्रसादाद्विदितं मया ॥२३०॥

'एक' इति सकलः शिवो वा । अवश्यमित्यनेनान्यथा पुनरेतन्न स्यादिति सूचितम् । एतच्च नास्माभिः स्वोपज्ञमेवोच्यते,—इत्याह 'तद्दृश्यंते' इत्यादि ॥ २३० ॥

तदेवाह

यदधिष्ठेयमेवेह नाधिष्ठातृ कदाचन ।
संवेदनगतं वेद्यं तज्जाग्रत्समुदाहृतम् ॥२३१॥

एवकारार्थमेव स्फुटयति 'नाधिष्ठातृ कदाचन' इति । संवेदनगतमिति, अन्यथा ह्यस्य वेद्यत्वमेव न भवेदिति भावः । न हि स्वात्मनि वेद्यमवेद्यं वेत्युक्तं बहुशः ॥ २३१ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति

चैत्रमैत्रादिभूतानि तत्त्वानि च धरादितः ।
अभिधाकरणीभूताः शब्दाः किं चाभिधा प्रमा ॥२३२॥

प्रमातृमेयतन्मानप्रमारूपं चतुष्टयम् ।
विश्वमेतदधिष्ठेयं यदा जाग्रत्तदा स्मृतम् ॥२३३॥

भूतानीति, चतुर्दशविधभूतसर्गान्तः पातित्वात् तेन स्थावरवर्जं पैशाचादि मानुषान्तं सर्वमनेन संगृहीतम् । शब्दा इति धरादितत्त्वान्तःपातित्वात्प्रमेयत्वेऽपि परप्रत्ययकारित्वादेषां प्रमाणत्वमित्युक्तम् 'अभिधाकरणीभूताः' इति । अभिधेत्यर्थप्रतीतित्वात्फलरूपेत्यर्थः । एवमेतन्मातृमेयमानप्रमात्मकं चतुष्टयमधिष्ठेयरूपमेव यदा भवेत्तदा जाग्रत्स्मृतं जाग्रदवस्थेयमित्यर्थः ॥ २३२ ॥

अधिष्ठात्रधिष्ठेयभावमेव विभज्य दर्शयति

तथा हि भासते यत्तन्नीलमन्तः प्रवेदने ।
संकल्परूपे बाह्यस्य तदधिष्ठातृ बोधकम् ॥२३४॥

यत्तु बाह्यतया नीलं चकास्त्यस्य न विद्यते ।
कथंचिदप्यधिष्ठातृभावस्तज्जाग्रदुच्यते ॥२३५॥

यत्किंचन नीलादि संकल्पाद्यात्मनि ज्ञानेऽन्तस्तादात्म्येन भासते तदधिष्ठातृ यतो बाह्यस्य बोध्यस्य नीलादेस्तद्बोधकमवभासकमित्यर्थः । अतश्च बोध्यत्वादेव बाह्यं नीलं कथंचिदप्यधिष्ठातृभावमधिगन्तुं नोत्सहते,—इत्यधिष्ठेयैकरूपत्वाज्जाग्रद्दशात्मकत्वेनैव सर्वत्रोच्यते,—इति युक्तमुक्तं यदधिष्ठेयं तज्जाग्रदिति ॥ २३५ ॥

नन्वस्य चतुष्टयस्य समानेऽप्यधिष्ठेयत्वे किमन्योन्यं कश्चिद्विशेषः संभवेन्न वेत्याशङ्क्याह

तत्र चैत्रे भासमाने यो देहांशः स कथ्यते ।
अबुद्धो यस्तु मानांशः स बुद्धो मितिकारकः ॥२३६॥

प्रबुद्धः सुप्रबुद्धश्च प्रमामात्रेति च क्रमः ।

'देहांश' इति देहस्य भौतिकत्वात्प्रमेयरूप इत्यर्थः । तत्प्रवृत्तेश्च प्राणादिप्रेरणामयत्वात्तत्संस्पर्शोऽस्ति,— इति मानांशस्य बुद्धत्वमुक्तम् । प्राणादिसंस्पर्शेन ह्येषां चेतनायमानत्वं जायते,—इत्युक्तं प्राक् । 'मितिकारक' इति मितिं करोतीति मितिकारः मितिकार एव मितिकारकः प्रमात्रंस इत्यर्थः ।

स च बुद्धयादिरूपत्वात्प्रबुद्ध इत्युक्तम् । 'सुप्रबुद्ध' इति वेद्यकालुष्यशून्यतया स्वात्मनि विश्रान्तिमयसंवित्तिमात्ररूपत्वात् प्रमामात्रेति प्रमित्यंश इत्यर्थः ॥ २३६ ॥

न चाबुद्धादिरूपत्वमत्रास्माभिः स्वोपज्ञमेवोक्तमित्याह

चातुर्विध्यं हि पिण्डस्थनाम्नि जाग्रति कीर्तितम् ॥२३७॥

ननु जाग्रदादीनि पञ्च पदानि परस्परं विभिन्नानीत्युक्तं, तत्कथमियं संकीर्णप्राया जाग्रत्स्वप्नो जाग्रत्सुषुप्तमित्यादि प्रसिद्धिरित्याशङ्कयाह

जाग्रदादि चतुष्कं हि प्रत्येकमिह विद्यते ।

प्रत्येकमिति परस्परं, तेन जाग्रज्जाग्रज्जाग्रत्स्वप्न इत्यादिप्रसिद्धिर्न विरुध्यते,—इति सिद्धम् ॥ २३७ ॥

न केवलमेवंरूपत्वमेवात्रास्ति यावदबुद्धादिरूपत्वमित्याह

जाग्रज्जाग्रदबुद्धं तज्जाग्रत्स्वप्नस्तु बुद्धता ॥२३८॥

इत्यादि तुर्यातीतं तु सर्वगत्वात्पृथक्कुतः ।

ननु 'पञ्चावस्था' इत्युक्तं तच्चतुष्टयस्याबुद्धादिरूपत्वमभिहितं, तुर्यातीतस्य पुनः किंरूपत्वमित्याशङ्कयाह 'तुर्यातीतं तु सर्वगत्वात्पृथक्कुतः' इति ।

'त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम् ।' (शि० सू० २३०) ।

इति शिवसूत्रदृष्ट्या यत्र तुर्यमपि सर्वत्राविभक्तं तत्र का वार्ता तुर्यातीतस्येत्याकूतम् ॥ २३८ ॥

एतदेव संवादयति

उक्तं च पिण्डगं जाग्रदबुद्धं बुद्धमेव च ॥२३९॥

प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं च चतुर्विधमिदं स्मृतम् ।

उक्तमिति श्रीश्रीपूर्वशास्त्रे । तदुक्तं तत्र

'चतुर्विधं तु पिण्डस्थमबुद्धं बुद्धमेव च ।
प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं च................................॥' (मा० वि० २।४३)

इति ॥ २३९ ॥

एवमवस्थाचतुष्टयस्य परस्परं संकीर्णत्वेऽपि 'यो देहांश' इत्यादिनोक्तं प्रमेयपदं मुख्या जाग्रदवस्था,—इत्याह

मेयभूमिरियं मुख्या जाग्रदाख्यान्यदन्तरा ॥२४०॥

अन्यदिति मानाद्यंशरूपं स्वप्नादि। अन्तरेति तन्मध्यपतितममुख्यमित्यर्थः ॥ २४० ॥

ननु मेयभूमिरेव मुख्या जाग्रदवस्थेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

भूततत्त्वाभिधानानां योंऽशोऽधिष्ठेय उच्यते ।
पिण्डस्थमिति तं प्राहुरिति श्रीमालिनीमते ॥२४१॥

नन्वित्थं प्रमेयभूमौ पिण्डस्थमेव मुख्यमुक्तं स्यान्न जाग्रदित्याशङ्क्य जाग्रत एवेदं संज्ञान्तरमित्याह

लौकिकी जाग्रदित्येषा संज्ञा पिण्डस्थमित्यपि ।
योगिनां योगसिद्धयर्थं संज्ञेयं परिभाष्यते ॥२४२॥

तदुक्तम्

'पिण्डस्थः सर्वतोभद्रो जाग्रन्नामद्वयं मतम् ।' (मा० वि० २।४७)

इति ॥ २४२ ॥

ननु योगसिद्धो पिण्डस्थमिति परिभाषणे किं निमित्तमित्याशङ्क्याह

अधिष्ठेयसमापत्तिमध्यासीनस्य योगिनः ।
तादात्म्यं किल पिण्डस्थं मितं पिण्डं हि पिण्डितम् ।२४३।

अधिष्ठेयेन धरादिना या समापत्तिस्तादात्म्यमयः समाधिविशेषस्तामधिशयानस्य योगिनो यद्धराद्यैकात्म्यं तदागमे पिण्डस्थमुच्यते, यतो धराद्येन मीयमानं पिण्डितं विशारुतापरिहारेण शरीरीभूतं सत्पिण्डं गर्भीकृततत्तदर्थजातं व्यापकरूपमित्यर्थः ॥ २४३ ॥

न केवलमिदमेव जाग्रतः पारिभाषिकं संज्ञान्तरं यावदन्यदपीत्याह

प्रसंख्यानैकरूढानां ज्ञानिनां तु तदुच्यते ।
सर्वतोभद्रमापूर्णं सर्वतो वेद्यसत्तया ॥२४४॥

तदिति जाग्रत् । एवं परिभाषणे चात्र किं निमित्तमित्याशङ्क्योक्तम् 'आपूर्णं सर्वतो वेद्यसत्तया' इति ॥ २४४ ॥

एवमपि प्रसंख्यानपरेष्वेवायं संज्ञानियमः, इति कोऽभिप्रायः,—इत्याशङ्क्याह

सर्वसत्तासमापूर्णं विश्वं पश्येद्यतो यतः ।
ज्ञानी ततस्ततः संवित्तत्त्वमस्य प्रकाशते ॥२४५॥

एवं चात्र तिस्र एव संज्ञाः,—इत्यवधारणं कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह

लोकयोगप्रसंख्यानत्रैरूप्यवशतः किल ।
नामानि त्रीणि भण्यन्ते स्वप्नादिष्वप्ययं विधिः ॥२४६॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति 'स्वप्नादिष्वप्ययं विधिः' इति । तेन लौकिकी संज्ञा स्वप्नः सुषुप्तं तुर्यं च, यौगिकी पदस्थं रूपं रूपातीतं च, ज्ञानीया व्याप्तिर्महाव्याप्तिः प्रचयश्चेति । तुर्यातीते पुनर्वक्ष्यमाणदृशा योगो न प्रतपेदिति लोकप्रसंख्यानाभिप्रायेण तुर्यातीतं महाप्रचयश्चेति संज्ञाद्वयमेवोक्तम् ॥२४६॥

एवं जाग्रदवस्थां निरूप्य, स्वप्नावस्थामपि निरूपयति

यत्त्वधिष्ठानकरणभावमध्यास्य वर्तते ।
वेद्यं सत्पूर्वकथितं भूततत्त्वाभिधामयम् ॥२४७॥
तत्स्वप्नो मुख्यतो ज्ञेयं तच्च वैकल्पिके पथि ।

यत्पुनर्जाग्रद्दशाधिशाय्यपि चैत्रमैत्रादिभूतानीत्यादिनोक्तं भूततत्त्वाधिष्ठितिक्रियायां प्रमाणपदास्कन्दनेनास्ते तन्मुख्यतः स्वप्नो मेयच्छायावभासिनी मानप्रधाना स्वप्नावस्थेयमित्यर्थः । 'मुख्यत' इति अन्तरा ह्यमुख्या अप्यस्य स्वप्नजाग्रदादयो भेदाः संभवन्तीति भावः । ननु विकल्पाविकल्पात्मके पदद्वयेऽप्येषामेवंरूपत्वं भवेत् इदं पुनः किमधिकृत्योक्तमित्याशङ्क्याह 'ज्ञेयं तच्च वैकल्पिके पथि' इति । तदुक्तं

'स्वप्नो विकल्पाः । (शि० सू० १।९)

इति ॥ २४७ ॥

ननु लोके सर्वस्य स्वापावसरे स्वानुभवसाक्षिकमविकल्पकवृत्त्यैव तत्तदर्थानुभवो भवेदिति किमेतदित्याशङ्क्याह

वैकल्पिकपथारूढवेद्यसाम्यावभासनात् ।।२४८।।

लोकरूढोऽप्यसौ स्वप्नः साम्यं चाबाह्यरूपता ।

लोकेऽपि ह्यसाधारण्यादिना वैकल्पिकार्थसमानमेवावभासमधिकृत्य स्वप्नावस्था प्ररोहमुपगतेति नेदमपूर्वं किंचिदुक्तं 'तच्च वैकल्पिके पथि ज्ञेयम्' इति। ननु विकल्पस्वप्नयोरर्थाविभासे कुतस्त्यमेवं साम्यमित्याशङ्क्योक्तं 'साम्यं चाबाह्यरूपता' इति। चो हेतौ। अबाह्यरूपत्वादेव चात्रासाधारण्यादि भवेदिति भावः॥ २४८ ॥

एवं वैकल्पिकार्थत्वेऽप्यत्र स्पष्टास्पष्टतया द्वैविध्यं विभजति

उत्प्रेक्षास्वप्नसंकल्पस्मृत्युन्मादादिदृष्टिषु ।।२४९।।

विस्पष्टं यद्वेद्यजातं जाग्रन्मुख्यतयैव तत् ।

एतच्चात्र भयादिविषयत्वेन वाच्यम्। यदुक्तम्

'भावनाबलतः स्पष्टं भयादाविव भासते।
यज्ज्ञानमविसंवादि तत्प्रत्यक्षमकल्पकम् ॥'

इति। गाढत्रासानुरागादिना हि पुरःस्फुरद्रूपमेवाततायिनायिकादि। भायादित्युक्तं विस्पष्टं वेद्यजातमिति। आदिशब्दात्कामशोकादि। तदुक्तम्

'कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः ।
अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥'

इति। मुख्यतयेति स्पष्टत्वस्यासाधारणजाग्रल्लक्षणत्वात्, तेनार्थस्य वैकल्पिकत्वात्स्वप्नत्वं, स्पष्टत्वाच्च जाग्रत्त्वमिति स्वप्नजागरेयमित्युक्तं स्यात्॥ २४९ ॥

एवं स्वप्नजागरां निरूप्य स्वप्नस्वप्नमपि निरूपयति

यत्तु तत्राप्यविस्पष्टं स्पष्टाधिष्ठातृ भासते ।।२५०।।

विकल्पान्तरगं वेद्यं तत्स्वप्नपदमुच्यते ।

अपरिभिन्नक्रमः। तेन जाग्रदविशिष्टाधिष्ठात्रपि विकल्पान्तरगमविस्पष्टं वेद्यजातं पुनस्तत्रोत्प्रेक्षादौ यद्भासते तत्स्वप्नपदमुच्यते स्वप्नस्वप्नरूपत्वान्मुख्यः स्वप्न इत्यर्थः॥ २५० ॥

नन्वत्रार्थस्य स्पष्टास्पष्टत्वाभ्यां जाग्रत्स्वप्नविभाग उक्तस्तच्च स्पष्टास्पष्टत्वं संनिकर्षविप्रकर्षाभ्यामपि देवकुलादौ दृष्टमिति कथं तावतैवैतद्भवेदित्याशङ्क्याह

तदैव तस्य वेत्त्येव स्वयमेव ह्यबाह्यताम् ।।२५१।।

तदैवेति निर्विचारमित्यर्थः । तस्येत्युत्प्रेक्षाविषयस्यार्थस्य । स्वयमेवेति नतु तैमिरिकादिद्विचन्द्रादिवदाप्तवचनात् ॥ २५१ ॥

ननु अबाह्यता नाम किमुच्यते,—इत्याशङ्क्याह

प्रमात्रन्तरसाधारभावहान्यस्थिरात्मते ।

बाह्यत्वे ह्यर्थस्य सर्वप्रमातृसाधारण्यं स्थिरत्वं च भवेदिति भावः ॥

नन्वत्र स्वप्नजागराद्येव भेदतया किमस्ति उतान्यदपि,-इत्याशङ्क्याह

तत्रापि चातुर्विध्य तत् प्राग्दिशैव प्रकल्पयेत् ।।२५२।।

गतागतं सुविक्षिप्तं संगतं सुसमाहितम् ।

न केवलं जागरायामेव चातुर्विध्यमस्ति यावत्स्वप्नेऽपीत्यपिशब्दार्थः । प्राग्दिशैवेति मेयादिगतत्वेन स्वप्नस्वप्नादिगतत्वेन च । तदेवाह गतागतमित्यादि । एते च क्रमेण षट्त्रिंशदङ्गुलप्राणचारोपजायमानगमागमसंबन्धात् दूरतरदेशकालोल्लिख्यमानपदार्थसंस्पर्शात् संकल्पनैकवृत्तिमनोमात्रसंसर्गाद् वैकल्पिकार्थैकतानत्वाच्चेत्येवमन्वर्थनामाश्चत्वारो भेदाः । तदुक्तम्

'द्विगंशं स्वप्नमिच्छन्ति पदस्थं व्याप्तिरित्यपि ।' (मा० वि० २।३७)

इत्युपक्रम्य

'..............................पदस्थं च चतुर्विधम् ।

गतागतं सुविक्षिप्तं संगतं सुसमाहितम् ॥' (मा० वि० २।४)

इति ॥ २५२ ॥

स्वप्नेऽपि जागरावत्त्रिधैव संज्ञाभेदोऽस्तीत्याह

अत्रापि पूर्वन्नाम लौकिकं स्वप्न इत्यदः ।।२५३।।

बाह्याभिमतभावानां स्वापो ह्यग्रहणं मतम् ।

सर्वध्वनः पदं प्राणः संकल्पोऽवगमात्मकः ।।२५४।।

पदं च तत्समापत्ति पदस्थं योगिनो विदुः ।

लोकेऽपि स्वप्नशब्दस्यात्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमित्याशङ्क्योक्तं बाह्याभिमतभावानां स्वापो ह्यग्रहणमिति । सर्वाध्वनः पदमिति. स्थानं यथा चैतत्तथा षष्ठाह्निक एव निर्णीतम् । पद्यते ज्ञायतेऽनेन सर्वमित्यवगमात्मकत्वात्संकल्पोऽपि पदं तदैकात्म्यमेव च तत्स्थत्वमुच्यते,—इत्युक्तं तत्समापत्ति पदस्थमिति । तेन प्राणैकात्म्यं संकल्पैकात्म्यं चेत्यर्थः । 'योगिन' इत्यनेनास्याः संज्ञाया योगिविषयत्वमुक्तम् ॥ २५४ ॥

एवं ज्ञानिविषयत्वेनापि संज्ञान्तरं योजयति

वेद्यसत्तां बहिर्भूतामनपेक्ष्यैव सर्वतः ॥२५५॥
वेद्ये स्वतन्त्रभाग् ज्ञानं स्वप्नं व्याप्तितया भजेत् ।

इह खलु बहीरूपतात्मपारतन्त्र्यमपहाय सर्वतः स्वात्ममात्रोल्लिखित एवार्थे स्वतन्त्रं संयोजनवियोजनकारि वैकल्पिकं ज्ञानमेव स्वप्नं ज्ञानिषु व्याप्तितया भजेत्तथा व्यवहरेदित्यर्थः ॥ २५५ ॥

जागरायां च यथा प्रमेयस्य प्राधान्यं तथेहापि प्रमाणस्येत्याह

मानभूमिरियं मुख्या स्वप्नो ह्यामर्शनात्मकः ॥२५६॥

मानप्रधान्ये हेतुः 'स्वप्नो ह्यामर्शनात्मकः' इति । 'आमर्शनात्मक' इति मानसावसायरूपत्वान्निश्चयात्मक इत्यर्थः ॥ २५६ ॥

वेद्यच्छायोऽवभासो हि मेयेऽधिष्ठानमुच्यते ।
यत्वधिष्ठातृभूतादेः पूर्वोक्तस्य वपुर्ध्रुवम् ॥२५७॥
बीजं विश्वस्य तत्तूष्णींभूतं सौषुप्तमुच्यते ।

नन्वधिष्ठितिक्रियाकरणं स्वप्नः,—इत्युक्तं यत्कथमामर्शनात्मकत्वमिहास्योक्तमित्याशङ्क्याह

अनुभूतौ विकल्पे च योऽसौ द्रष्टा स एव हि ॥२५८॥
न भावग्रहणं तेन सुष्ठु सुप्तत्वमुच्यते ।

य एव जागरायां स्वप्ने च प्रमातोक्तः स एव सौषुप्तेऽपीति, प्रमिणोतीति प्रमाता प्रमातृत्वादेवावश्यं मेयमानादिक्षोभेन भवितव्यमिति कथमुक्तं

तूष्णींभूतमित्याशङ्क्याह 'स एव हि न भावग्रहणम्' इति न हि प्रमातैव भावः प्रमेयं, ग्रहणं वा प्रमाणं, तथात्वे हि चतुष्टमेवैतन्न स्यादिति समग्र एव व्यवहारः समुत्सीदेत्, अतश्च मेयमानादिक्षोभमन्तरेण प्रमातापि स्वात्ममात्रविश्रान्तो भवेद्येनेयमवस्था सर्वत्र सुष्ठु सुप्तमित्युद्घोष्यते ॥ २५८ ॥

ननु यद्येवं तर्हि कथमन्तःकरणधर्मोगाढनिद्रापि लोकेषु सुषुप्तमित्युच्यत इत्याशङ्क्याह

तत्साम्याल्लौकिकीं निद्रां सुषुप्तं मन्वते बुधाः ॥२५९॥

बीजभावोऽथाग्रहणं साम्यं तूष्णींस्वभावता ।

किं नाम च तत्साम्यमित्याशङ्क्योक्तं तूष्णींस्वभावतेति तूष्णींस्वभावेऽपि किं निमित्तमित्याशङ्क्याह 'बीजभाव' इति संभाव्यमानभाविकार्यसंबन्धात् अग्रहणमिति च बाह्यविषयासंवेदनात् ॥ २५९ ॥

इदमेव च जाग्रज्जाग्रदादिवन्मुख्यं सुषुप्तमित्याह

मुख्या मातृदशा सेयं सुषुप्ताख्या निगद्यते ॥२६०॥

अस्यापि प्राग्वदेव योगिज्ञानिविषयतया संज्ञाद्वयमस्तीत्याह

रूपकत्वाच्च रूपं तत्तादात्म्यं योगिनः पुनः ।

रूपस्थं तत्समापत्त्यौदासीन्यं रूपिणां विदुः ॥२६१॥

प्रसंख्यानवतः क्वापि वेद्यसंकोचनात्र यत् ।

नास्ति तेन महाव्याप्तिरियं तदनुसारतः ॥२६२॥

प्रमातृमात्रसारत्वाद्विश्वस्य रूपयति तत्तदर्थजातं स्वात्मसात्कारेण रूपवत्करोतीति रूपं प्रमाता, तदैकात्म्यं नाम योगिषु रूपस्थं विदुस्तथा व्यवहरन्तीत्यर्थः । नन्वेवं प्रमात्रैकात्म्ये योगिनां तुर्यसुषुप्तयोः को विशेषः,- इत्याशङ्क्याह तत्समापत्त्या रूपिणामौदासीन्यमिति । अत्र हि प्रमातृरूपसमापत्त्या रूपिणां भावानामौदासीन्यमनुद्रेको न तु तुर्यदशायामिव सर्वतो विगलनं येनाविशेषः स्यात् । तेनेति वेद्यसंकोचनानास्तित्वेन हेतुनेत्यर्थः । 'तदनुसारत' इति प्रसंख्यानवतोऽनुसृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्

'रूपस्थं तु महाव्याप्तिः सुषुप्तस्यापि तद्द्वयम् ।' (मा० वि० २।३७)

इति ॥ २६२ ॥

अत्रापि पिण्डस्थादिवद्भेदचातूरूप्यमस्तीत्याह

उदासीनस्य तस्यापि वेद्यं येन चतुर्विधम् ।
भूतादि तदुपाध्युत्थमत्र भेदचतुष्टयम् ॥२६३॥
उदितं विपुलं शान्तं सुप्रसन्नमथापरम् ।

वेद्यादिक्षोभशून्यस्यापि प्रमातुर्भूततत्त्वादि वेद्यं येन वक्ष्यमाणोदितत्वादि-भेदाच्चतुर्विधं, तेनापि उपाधिबलायातमुदितत्वादिभेदचतुष्टयमेवेति वाक्यार्थः । उदितमिति संस्कारमात्रात्मनावस्थानात् । विपुलमिति तथैव प्ररोहात् । शान्तमिति प्रलीनसंस्कारत्वात् । सुप्रसन्नमिति उद्भवदहंभावर-सौन्मुख्यात् । तदुक्तम्

'चतुर्धा रूपसंस्थं तु ज्ञातव्यं योगचिन्तकैः ।
उदितं विपुलं शान्तं सुप्रसन्नमथापरम् ॥' (मा० वि० २।४४)

इति ॥ २६३ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं तुर्यं लक्षयति

यत्तु प्रमात्मकं रूपं प्रमातुरुपरि स्थितम् ॥२६४॥
पूर्णतागमनौन्मुख्यमौदासीन्यात्परिच्युतिः ।
तत्तुर्यमुच्यते शक्तिसमावेशो ह्यसौ मतः ॥२६५॥

प्रमातुरिति मितस्य, पूर्णस्य हि चतस्रोऽपि विधाः स्वातन्त्र्यविजृम्भा-मात्रमित्यभिप्रायः । उपरिस्थितत्वमेव दर्शयति पूर्णतागमनौन्मुख्यमौदासी-न्यात्परिच्युतिरिति । ननु कथंकारं नाम तुर्यदशायामौदासीन्यन्यग्भाव-मात्रात्स्वरूपताग्रहोन्मुखीभावो भवेदित्याशङ्क्याह 'शक्तिसमावेशो ह्यसौ मतः' इति परामर्शरूपायां हि शक्तौ समावेशस्तत्प्राधान्यमेवेत्यर्थः ॥ २६५ ॥

नन्विदं पूर्णतागमनं प्रत्यौन्मुख्यं नाम किं पूर्णं रूपमुतापूर्णं, तत्रापूर्णं चेज्जाग्रदादय एव, पूर्णं चेत्तुर्यातीतमेवेत्यन्तरा किमिदं तुर्यं नामेत्या-शङ्क्याह

सा संवित्स्वप्रकाशा तु कैश्चिदुक्ता प्रमेयतः ।
मानान्मातुश्च भिन्नैव तदर्थं त्रितयं यतः ॥२६६॥

सा तुर्यरूपा संवित्कैश्चित्स्वप्रकाशत्वात्प्रमेयादिभ्यो व्यतिरिक्तैवोक्तेति वाक्यार्थः, अन्यथा ह्यस्याः परप्रकाशवादे प्रकाशत्वेन च प्रमाणादपरोक्ष-संविद्वादे च तथाविधादेव प्रमातुर्भेदो न सिद्धयेत् । ननु स्वप्रकाशत्वमप्यस्याः कुतस्त्यमित्याशङ्क्योक्तं 'तदर्थं त्रितयं यतः' इति । यतस्तज्जाग्रदादित्रयं तस्यां संविद्येवार्थोऽर्थनात्मिका याच्ञाकाङ्क्षा यस्य तत्संविद्विश्रान्त्युन्मुख-मित्यर्थः । अन्यथा हि जाग्रदादिविश्रान्तिरूपायास्तस्या अपि विश्रान्त्यन्तरो-न्मुखत्वेऽनवस्था भवेदिति भावः ॥ २६६ ॥

कथं चास्यामेते विश्राम्यन्तीत्याशङ्क्याह

मेयं माने मातरि तत् सोऽपि तस्यां मितौ स्फुटम् ।
विश्राम्यतीति सैवैषा देवी विश्वैकजीवितम् ॥२६७॥

देवीति स्वप्रकाशत्वाद्द्योतमानेत्यर्थः । विश्वैकजीवितमिति प्रमेयादेः सर्वस्यैवात्र विश्रमात् । यदुक्तम्

'वेद्यं वेदकतामात्तं वेदकः संविदात्मताम् ।
संवित्त्वदात्मा चेत्सत्यं तेनेदं त्वन्मयं जगत् ॥'

इति ॥ २६७ ॥

नन्वियं प्रमाणफलरूपा मेयादित्रयसाध्यामितिरतो मेयादयोऽस्या जीवितं नतु सा तेषामिति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

रूपं दृशाहमित्यंशत्रयमुत्तीर्य वर्तते ।
द्वारमात्राश्रितोपाया पश्यामीत्यनुपायिका ॥२६८॥
प्रमातृता स्वतन्त्रत्वरूपा सेयं प्रकाशते ।
संवित्तुरीयरूपैवं प्रकाशात्मा स्वयं च सा ॥२६९॥

रूपमिति प्रमेयम्, दृशेति प्रमाणम्, अहमिति प्रमाता, सेयं विश्वैक-जीवितं शुद्धा परा संविदेवमंशत्रयोत्तीर्णा पश्यामीत्येवमाकारं बहिष्प्रसरणा-नन्तरं प्रत्यावृत्य स्वात्मविश्रान्तौ यद्द्वारं तावत्येवाश्रितो मेयादित्रयलक्षण उपायो यया सा, स्वरूपे पुनरनुपयुज्यमानानुपपद्यमानोपाया, स्वातन्त्र्यमयी परप्रमातृता सेति वाक्यार्थः । ननु कर्मकरणकर्तृव्यतिरिक्तं फलदशाधिशायि तुरीयं रूपं प्रकाशं पश्यामो न तु तदतिरिक्ता काचन संवित्परिस्फुरति यस्याः

पश्यामिति द्वारमुच्येतेत्याशङ्क्याह 'प्रकाशते' इति। चो हेतौ। सा हि परप्रमातृरूपा शुद्धा संवित्स्वयं प्रकाशते न तु पश्यामीत्यादिविकल्पोल्लेख-भूमिरित्यर्थः। यतस्तुरीयाभिमतस्य पश्यामीति प्रकाशस्य सैवात्मा तस्यां हि क्षणमप्यप्रकाशमानायां न किंचिदेव परिस्फुरेत् ॥ २६९ ॥

अत एवाह

तत्सावेशतादात्म्ये मातृत्वं भवति स्फुटम् ।
तत्समावेशोपरागान्मानत्वं मेयता पुनः ॥२७०॥
तत्समावेशनैकट्यात्त्रयं तत्तदनुग्रहात् ।

प्रमात्रादीनां हि तुर्यसंविदमपेक्ष्य यथायथं विप्रकर्षः,—इत्युक्तं 'तत्समा-वेशतादात्म्ये' इति, तत्समावेशोपरागादिति, तत्समावेशनैकट्यादिति च ॥ २७० ॥

प्रमाणफलविलक्षणसंविद्वाद एव चागमप्रसिद्धिरनुगतेत्याह

वेद्यादिभेदगलनादुक्ता सेयमनामया ॥२७१॥
मात्राद्यनुग्रहादा(धा)नात्सव्यापारेति भण्यते ।

उक्तेति इहैव समनन्तरम्। 'अनामया सव्यापारा च भण्यते' इति श्रीपूर्वशास्त्रे यददूर एव संवादयिष्यति ॥ २७१ ॥

एतदेव स्वदर्शनभङ्ग्यापि योजयति

जाग्रदाद्यपि देवस्य शक्तित्वेन व्यवस्थितम् ॥२७२॥
अपरं परापरं च द्विधा तत्सा परा त्वियम् ।

ततश्च तज्जाग्रदादित्रयमेव द्विधा पारमेश्वरी शक्तिरित्युक्तं द्विधा तत्सेति। सेति शक्तिः, इयं तु तुर्यात्मा संवित्परा तेन जाग्रत्स्वप्नावपरा, सुषुप्तं परापरा, तुर्यं च परेति ॥ २७२॥

अत्रापि प्राग्वदेव संज्ञाभेदोऽस्तीत्याह

रूपकत्वादुदासीनाच्च्युतेयं पूर्णतोन्मुखी ॥२७३॥
दशा तस्यां समापत्तौ रूपातीतं तु योगिनः ।
पूर्णतौन्मुख्ययोगित्वाद्विश्वं पश्यति तन्मयः ॥२७४॥

प्रसंख्याता प्रचयतस्तेनेयं प्रचयो मता ।

पूर्णतौन्मुख्यादुदासीनाद्रूपकत्वात्प्रमातृत्वात् च्युतायामस्यां तुर्यदशायां योगिषु समापत्तिर्नाम रूपं मितमपि मातारमतिक्रान्तत्वाद्रूपातीतमित्युच्यते । 'प्रचयत' इति राशीभूतत्वेन अत एव 'तन्मय' इत्युक्तं विश्वस्य करामलकवत्प्रचिततया दर्शनेन हेतुनेत्यर्थः । तदुक्तम्

'प्रचयो रूपातीतं च सम्यक्तुर्यमुदाहृतम् ।' (मा० वि० २।३८)

इति ॥ २७४ ॥

नन्वस्यामपि परस्परसांकर्याज्जाग्रदादिवच्चातूरूप्यं किं संभवेन्न वेत्याशङ्क्याह

नैतस्यामपरा तुर्यदशा संभाव्यते किल ॥२७५॥
संविन्न किल वेद्या सा वित्त्वेनैव हि भासते ।

तुर्यं हि परा संवित् सा च वेदित्रेकस्वभावेति वेद्यदशासंस्पर्शोऽप्यस्या न स्यात्तत्कथमियं वेद्यवेदकोभयरूपतामश्नुवीत येनोभयदशाधिशायि तुर्यंतुर्यमपि स्यात् ॥ २७५ ॥

ननु यद्येवं तर्हि तुर्यंजाग्रदाद्यपि किं संभवेन्नवेत्याशङ्क्याह

जाग्रदाद्यास्तु संभाव्यास्तिस्रोऽस्याः प्राग्दशा यतः ।२७६।
त्रितयानुग्रहात्सेयं तेनोक्ता त्रिकशासने ।
मनोन्मनमनन्तं च सर्वार्थमिति भेदतः ।।२७७।।

'संभाव्या'इति जाग्रदादयो हि परस्या एव संविदः स्वातन्त्र्यविजृम्भितम्, अत एवाह यतस्त्रितयानुग्रहात्सेयमिति । अत एव जाग्रदाद्यानुगुण्येन श्रीपूर्वशास्त्रे त्रिप्रकारतयेयमुक्तेत्याह तेनेत्यादि । तेनेति जाग्रदाद्यवस्थात्रयानुग्राहकत्वेन । मनोन्मनमिति जागरायामविकल्पकप्राधान्यान्मनसो मननरूपस्वव्यापारोत्क्रमणेन वृत्तेः । अनन्तमिति स्वप्ने विषयेन्द्रियाद्यनपेक्षणेन देशकालाद्यनियमात् । सर्वार्थमिति सुषुप्ते विश्वस्य शक्त्यात्मनावस्थानात् ॥ २७७ ॥

एवं तुर्यमभिधाय तुर्यातीतमप्यभिधत्ते

यत्तु पूर्णानवच्छिन्नवपुरानन्दनिर्भरम् ।

तुर्यातीतं तु तत्प्राहुस्तदेव परमं पदम् ॥२७८॥

ननु तुर्यातीतं नाम पञ्चमं पदं किमतोऽप्यन्यत्पदमस्ति नवा,—इत्याशङ्क्योक्तं तदेव परमं पदमिति। परममित्यनन्याकाङ्क्षं परविश्रान्तिधामत्वात्, अत एवोक्तं पूर्णानवच्छिन्नवपुरिति, आनन्दनिर्भरमिति च ॥ २७८ ॥

ननु लोकयोगप्रसंख्यानवशाद्यथा जाग्रदादीनां चतसृणामप्यवस्थानां त्रीणि नामान्युक्तानि, तद्विदिहापि किमुच्यन्ते नवेत्याशङ्क्याह

नात्र योगस्य सद्भावो भावनादेरभावतः।
अप्रमेयेऽपरिच्छिन्ने स्वतन्त्रे भाव्यता कुतः ॥२७९॥
योगाद्यभावतस्तेन नामास्मिन्नादिशद्विभुः।

तेनेति योगादेरसद्भावेन। यथा चैतत्तथा द्वितीयाह्निकादावुक्तम् ।२७९।

अतश्चात्र संविदेकरूपत्वात्प्रसंख्यानमेव प्रपततीति तदभिप्रायेणैव नामास्तीत्याह

प्रसंख्यानबलात्त्वेतद्रूपं पूर्णत्वयोगतः ॥२८०॥
अनुत्तरादिह प्रोक्तं महाप्रचयसंज्ञितम्।

एतद्रूपमित्येतच्छब्देन तुर्यातीतपरामर्शः। ननु तुर्ये 'प्रचय'इति संज्ञानमुक्तमिह तु ततोऽपि महत्त्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्योक्तम् 'अनुत्तरात्' इति 'पूर्णत्वयोगत' इति। अनुत्तरादिति तुर्यात्। तत्र हि संविदो विश्वोत्तीर्णमेव रूपमिह तु तथात्वेऽपि विश्वमयमिति ततोऽप्यस्य महत्त्वयोगः। तदुक्तम्

'महाप्रचयमिच्छन्ति तुर्यातीतं विचक्षणाः।' (मा० वि० २।३८)

इति ॥ २८० ॥

अत एवात्र प्रचय इव भेदसंभावनापि नास्तीति न कश्चिदपि विशेषकतया भेद उक्तः,—इत्याह

पूर्णत्वादेव भेदानामस्यां संभावना न हि ॥२८१॥
तन्निरासाय नैतस्यां भेद उक्तो विशेषणम्।

ननु पूर्वशास्त्रे

'मनोन्मनमनन्तं च सर्वार्थं सततोदितम् ।
प्रचये तत्र संज्ञेयमेकं तन्महसि स्थितम् ॥' (मा० वि० २।४६)

इत्यादिना महाप्रचयेऽपि सततोदिताख्यो भेद उक्तः,—इति कथमेतदवोचस्तुर्यातीतदशायां नोक्तो भेद इतीत्याशङ्क्याह

सततोदितमित्येतत्सर्वव्यापित्वसूचकम् ॥२८२॥

'सत्त्वं लघु प्रकाशकम् ।' (सां० १३ का०)

इत्यादौ सत्त्वस्य लघुत्वादिना तथातथास्वरूपमेवोक्तं तथेहापि सततोदितत्वेन सर्वव्यापित्वलक्षणमखण्डस्वरूपमेव प्रकाशितमिति ॥ २८२ ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

न ह्येक एव भवति भेदः क्वचन कश्चन ।

भेदा हि प्रतियोगिनमपेक्ष्य भेदका भवेयुरिति कथमेक एव भेदः स्यात् । स हि स्वरूपमेवोच्यते ॥

अतश्चात्रैको भेदः,—इत्येतन्मूढप्रलपितमित्याह

तुर्यातीते भेद एकः सततोदित इत्ययम् ॥२८३॥
मूढवादस्तेन सिद्धमविभेदित्वमस्य तु ।

अत एवागमोऽप्येवमित्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे तेनोक्तं

तत्र पिण्डस्थस्य प्राक्संवादितत्वात्पदस्थात्प्रभृति तदेव पठति

पदस्थमपरं विदुः ॥२८४॥
मन्त्रास्तत्पतयः सेशा रूपस्थमिति कीर्त्यते ।
रूपातीतं परा शक्तिः सव्यापाराप्यनामया ॥२८५॥
निष्प्रपञ्चो निराभासः शुद्धः स्वात्मन्यवस्थितः ।
सर्वातीतः शिवो ज्ञेयो यं विदित्वा विमुच्यते ॥२८६॥

अपरमित्यधिष्ठानकरणं, सुषुप्ते च प्रमातुरेव प्राधान्यमित्युक्तं 'मन्त्रास्तत्पतयः सेशा' इति । शक्तिरिति संवित्, सैव हि तुर्यस्य रूपमित्युक्तं

प्राक्। 'निष्प्रपञ्च' इति अविभिन्नस्वभाव इत्यर्थः। अत एवोक्तं 'स्वात्मन्यवस्थित' इति 'निराभास' इति 'शुद्ध' इति च। 'सर्वातीत' इति सर्वं तुर्याद्यतीतः सर्वानप्यत्यर्थमितश्चेत्यर्थः॥ २८६॥

नन्विह 'श्रीशंभुनाथाज्ज्ञात्वा मयैतद्दर्श्यते' इति प्रागुक्तं तेन पुनः स्वोपज्ञमेव किमेतदुक्तं नन्वेत्याशङ्क्याह

इति श्रीसुमतिप्रज्ञाचन्द्रिकाशान्ततामसः।
श्रीशंभुनाथः सद्भावं जाग्रदादौ न्यरूपयत्॥२८७॥

श्रीसुमतिनाथो ह्यस्य परमगुरुर्यत्पारम्पर्यादनेनैतदधिगतम्॥ २८७॥

इदानीमेषामेव गुर्वन्तरमताभिप्रायेणापि स्वरूपं निरूपयितुमुपक्रमते

अन्ये तु कथयन्त्येषां भङ्गीमन्यादृशीं श्रिताः।
यद्रूपं जाग्रदादीनां तदिदानीं निरूप्यते॥२८८॥

अन्य इति श्रीप्रत्यभिज्ञाकारादयः॥ २८८॥

तदेवाह

तत्राक्षवृत्तिमाश्रित्य बाह्याकारग्रहो हि यः।
तज्जाग्रत्स्फुटमासीनमनुबन्धि पुनः पुनः॥२८९॥

आत्मसंकल्पनिर्माणं स्वप्नो जाग्रद्विपर्ययः।
लयाकलस्य भोगोऽसौ मलकर्मवशान्न तु॥२९०॥

स्थिरीभवेन्निशाभावात्सुप्तं सौख्याद्यवेदने।
ज्ञानकलस्य मलतः केवलाद्भोगमात्रतः॥२९१॥

यन्नाम बाह्यत्वात्सर्वप्रमातृसाधारणस्यार्थस्य सर्वाक्षगोचरतया ग्रहणं, तज्जाग्रज्जागरावस्थेत्यर्थः। तच्चार्थस्य बाह्यत्वादेव स्फुटमासीनं स्पष्टावभासतया तिष्ठत्, अत एव बाधानुदयात्पुनःपुनरनुबन्धि स्फुटं स्थिरार्थविषयमित्यर्थः। तदुक्तम्

'सर्वाक्षगोचरत्वेन या तु बाह्यतया स्थिरा।
सृष्टिः साधारणी सर्वप्रमातॄणां स जागरः॥' (ई० प्र० ३।२।१७)

इति। स्वप्नस्य च जाग्रद्विपर्यये हेतुरात्मसंकल्पनिर्माणमिति। तत्र हि मनोमात्रविषयत्वादर्थस्य सर्वाक्षगोचरत्वं सर्वप्रमातृसाधारणत्वं पुनःपुनरनुबन्धित्वं च नेति। तदुक्तम्

'मनोमात्रपथेऽप्यक्षविषयत्वेन विभ्रमात्।
स्पष्टावभासा भावानां सृष्टिः स्वप्नपदं मतम्॥' (ई० प्र० ३।२।१६)

इति। यत्पुनरत्र स्पष्टावभासत्वमुक्तं तदपि सर्वाक्षगोचरत्वाद्यभावाज्जाग्रद्विपरीतमेवेति न कश्चिद्विरोधः। 'लयाकलस्य भोगोऽसौ' इति लयाकलोऽत्र भोक्तैवेत्यर्थः, अत एव जाग्रत्यपि सकलः प्रमातेत्यनेन सूचितम्। तदुक्तम्

'तत्र स्वरूपे ग्राह्यत्वं सकलो ग्राहको मतः।
ग्रहणाकारतामाप्ता शक्तिः सकलसंमता॥'

इति। ननु चात्र लयाकलस्य सकलवत्कस्मान्न भोगः। स्थिरत्वं यायादित्याशङ्क्याह नन्वित्यादि। अस्य ह्याणवकार्ममलद्वययोगाज्जातोऽपि भोगो मायीयमलाभावान्न प्ररोहमियाच्छरीरादेराश्रयस्यासंपत्तेः। तदुक्तम्

'प्रलयाकलसंज्ञो यस्तस्य कार्ममलस्थितेः।
स भोगो जायते मायाभावात्स्थैर्यं न गच्छति॥'

इति। सौख्यादीत्यादिशब्दान्नीलादि। तदुक्तम्

'..........................सौषुप्तं प्रलयोपमम्।' (ई० प्र० ३।२।१५)

इति।

'..............................'ज्ञेयशून्यता।' (ई० प्र० ३।२।१३)

इति च। तच्च ज्ञानाकलस्य पदमिति शेषः। अत्र हेतुरभिलापैकरूपाणमात्रोत्थाद्भोगयोग्यत्वादिति॥ २९१॥

ननु विज्ञानाकलानामपि किमाणवमलयोगोऽस्ति तन्निमित्तकं भोगयोग्यत्वं चेत्याशङ्क्याह

भेदवन्तः स्वतोऽभिन्नाश्चिकीर्ष्यन्ते जडाजडाः।
तुर्ये तत्र स्थिता मन्त्रतन्नाथाधीश्वरास्त्रयः॥२९२॥
यावद्भैरवबोधान्तःप्रवेशनसहिष्णवः।
भावा विगलदात्मीयसाराः स्वयमभेदिनः॥२९३॥

तुर्यातीतपदे संस्युरिति पञ्चदशात्मके ।

ते हि विज्ञानाकला बोधाद्येकरूपत्वादभिन्ना अपि स्वतः परमेश्वरेच्छया भेदवन्तश्चिकीर्ष्यन्ते । अतः एव भेदभाक्त्वाज्जडा, अभेदभाक्त्वाच्चाजडाः,— इत्युक्तं 'जडाजडाः' इति । यदाहुः

'बोधादिलक्षणैक्येऽपि येषामन्योन्यभिन्नता ।
तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ॥' (ई० प्र० ३।२।७)

इति । तत्र स्थिता इति तत्र जाग्रदादौ स्थिताः सकलप्रलयाकलविज्ञानाकला एव ये यथायोगं मन्त्रादिरूपतां प्राप्ताः सन्तस्तुर्ये प्रमातारस्तदुपादानकत्वान्मन्त्रादीनाम् । तदुक्तम्

'विशिष्टसुखदुःखादिसाधनावेदने सति ।
तत्सामान्यमयो भोगो जागरे स्मृतिमागतः ॥
सौषुप्तो मलमात्रोत्थस्तत्र विज्ञानकेवलाः ।
भेदवन्तः स्वतोऽभिन्नाश्चिकीर्ष्यन्ते जडाजडाः ॥
तत्राविश्य च त इत्थं स्वातान्त्र्यात्तुर्यमीदृशम् ।
मन्त्रतत्पतिमन्त्रेशमहेशस्थितिभाक्क्रमात् ॥'

इति । सर्वे हि परसंविद्विश्रान्त्युन्मुखा एवेति भावः । अत एव तुर्यातीतपदे प्रमातृप्रमेयात्मानः सर्वं एव भावाः परसंविदैकात्म्यसहिष्णुत्वाद्विगलदात्मीयअत एव स्वयमभेदिनः संस्युः शिवशक्तिमात्रात्मना रूपेण परिस्फुरन्तीत्यर्थः । यथोत्तरं भेदविगलनक्रमावद्योतको यावच्छब्दः । पाञ्चदश्यक्रमे चैवं जाग्रदाद्यवस्था इत्युक्तम् 'इति पञ्चदशात्मके' इति ॥ २९३ ॥

एवं मतभेदेऽपि जाग्रदाद्यवस्थानां तात्पर्येणैकमेव रूपं विश्रमयति

यस्य यद्यत्स्फुटं रूपं तज्जाग्रदिति मन्यताम् ॥२९४॥
यदेवास्थिरमाभाति सपूर्वं स्वप्न ईदृशः ।
अस्फुटं तु यदाभाति सुप्तं तत्तत्पुरोऽपि यत् ॥२९५॥
त्रयस्यास्यानुसंधिस्तु यद्वशादुपजायते ।
स्रक्सूत्रकल्पं तत्तुर्यं सर्वभेदेषु गृह्यताम् ॥२९६॥
यस्त्वद्वैतभरोल्लासद्रावितांशेषभेदकम् ।
तुर्यातीतं तु तत्प्राहुरित्थं सर्वत्र योजयेत् ॥२९७॥

सपूर्वमिति पूर्वानुभूतमित्यर्थः । अस्फुटमिति सुषुप्ते विश्वस्य शक्त्यात्मना-वस्थानादनुद्भिन्नरूपमित्यर्थः । ननु यद्येवं तर्ह्यत्र न किंचिदपि भायादित्या-शङ्क्याह तत्पुरोऽपि यदिति । ततः सुषुप्तात्पुरो जागरायामपि तद्भवतीत्यर्थः अत एव सुखमहमस्वाप्समित्यादिका स्मृतिः स्यात्, अत एव समनन्तरं संवादितम् 'जागरे स्मृतिमागतः' इति । त्रयस्येति जाग्रदादेः । सर्वभेदेष्विति जाग्रज्जाग्रदाद्यवान्तरप्रकारेष्वित्यर्थः । स्रक्सूत्रकल्पमिति सर्वानुगमात् । अत एवोक्तम्

'त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेच्यम् । (शि० सू० ३।२०)

इति । तुर्यातीते पुनरनुगन्त्रनुगम्याद्यभावाद्भेदगन्धोऽपि नास्तीत्युभयमता-नुयायि तात्पर्यतो जाग्रदादीनां रूपमुक्तम् । एवं पाञ्चदश्यक्रमे जाग्रदाद्य-वस्थापञ्चकमभिधाय त्रायोदश्यादावप्यतिदिशति—इत्थं सर्वत्र योज-येदिति ॥ २९७ ॥

तदेवाह

लयाकाले तु स्वं रूपं जाग्रत्तत्पूर्ववृत्ति तु ।
स्वप्नादीति क्रमं सर्वं सर्वत्रानुसरेद्बुधः ॥२९८॥

तत्पूर्ववृत्तीति ततः स्वरूपात्पूर्ववृत्ति लयाकलादीत्यर्थः । सर्वत्रेति शिवान्तम् ॥ २९८ ॥

तदाह

एकत्रापि प्रभौ पूर्णे चित्तुर्यातीतमुच्यते ।
आनन्दस्तुर्यमिच्छैव बीजभूमिः सुषुप्तता ॥२९९॥
ज्ञानशक्तिः स्वप्न उक्तः क्रियाशक्तिस्तु जागृतिः ।

नचैतत् 'अग्निर्माणवकः' इत्यादिवदुपचरितमित्याह

न चैवमुपचारः स्यात्सर्वं तत्रैव वस्तुतः ॥३००॥
न चेन्न क्वापि मुख्यत्वं नोपचरोऽपि तत्क्वचित् ।

यतस्तत्र चिदेकरूपे पूर्णे प्रभावेव सर्वं भावजातं वस्तुतोऽस्ति, अन्यथा हि न किंचन चकास्यात् । यदुक्तम्

'स्वामिनाश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥' (ई० प्र० १।५।१०)

इति। ततश्च सकलादौ तन्मुख्यं न स्यादप्रकाशनादेव, तथात्वे च मुख्याभावादुपचारोऽपि व्याहन्येतेति वास्तवमेव शिवेऽपि जाग्रदाद्यवस्थापञ्चकम् ॥ ३०० ॥

अत्रैव प्रमाणसिद्धतामाह

एतच्छ्रीपूर्वशास्त्रे च स्फुटमुक्तं महेशिना ॥ ३०१॥

एतदेव श्रौतेनार्थेन च क्रमेणाह

तत्र स्वरूपं शक्तिश्च सकलश्चेति तत्त्रयम् ।
इति जाग्रदवस्थेयं भेदे पञ्चदशात्मके ॥३०२॥

अकलौ स्वप्नसौषुप्ते तुर्यं मन्त्रादिवर्गभाक् ।
तुर्यातीतं शक्तिशंभू त्रयोदशाभिधे पुनः ॥३०३॥

स्वरूपं जाग्रदन्यत्तु प्राग्वत्प्रलयकेवले ।
स्वं जाग्रत्स्वप्नसुप्ते द्वे तुर्याद्यत्र च पूर्ववत् ॥३०४॥

विज्ञानाकलभेदेऽपि स्वं मन्त्रा मन्त्रनायकाः ।
तदीशाः शक्तिशंभ्वित्थं पञ्च स्युर्जाग्रदादयः ॥३०५॥

सप्तभेदे तु मन्त्राख्ये स्वं मन्त्रेशा महेश्वराः ।
शक्तिः शंभुश्च पञ्चोक्ता अवस्था जाग्रदादयः ॥३०६॥

स्वरूपं मन्त्रमाहेशी शक्तिर्मन्त्रमहेश्वरः ।
शक्तिः शंभुरिमाः पञ्च मन्त्रेशे पञ्चभेदके ॥३०७॥

स्वं क्रिया ज्ञानमिच्छा च शंभुरत्र च पञ्चमी ।
महेशभेदे त्रिविधे जाग्रदादि निरूपितम् ॥३०८॥

स्वरूपं धाराद्यव्यक्तान्तं, सकलशब्दसंनिधानात्तदीयैव शक्तिः। अकलौ प्रलयाकलविज्ञानाकलौ। स्वरूपमिति सकलतच्छक्तिसहितं कलान्तमन्यत्प्राग्वदिति तदकलौ स्वप्नसुप्ते, तुर्यं मन्त्रादिवर्गभाक्, तुर्यातीतं शक्तिशंभू,—

इत्यनुसर्तव्यम् । 'प्रलयाकल' इत्यर्थाद्वेद्ये, तेनैकादशात्मके भेदे इत्यर्थः । स्वमिति प्रलयाकलाद्यात्मकं स्वरूपं यत्प्रावस्वप्नपदं समभवत् । 'द्वे' इति विज्ञानाकलतच्छक्ती, तेन विज्ञानाकलशक्तिः स्वप्ने, विज्ञानाकलस्तु सुषुप्ते इति । पूर्ववदिति तेन तुर्ये मन्त्रादयस्तुर्यातीते तु शक्तिशिवाविति । 'विज्ञानाकलभेद' इति नवात्मके भेदे इत्यर्थः । स्वमिति विज्ञानाकलादिरूपं यत्प्राक्स्वप्नसौषुप्तदशामध्यशेत । 'जाग्रदादय' इत्यनेन क्रमः सूचितः, तेन 'सशक्तिर्विज्ञानाकलो जाग्रत् यावच्छक्तिशिवौ तुर्यातीतमिति । स्वं मन्त्रादिरूपं जाग्रद्यत्प्राक्स्वप्नदशामधिशयानमासीत्, तेन स्वप्ने मन्त्रेश्वराः, सुप्ते मन्त्रमहेश्वरास्तुर्ये शक्तिस्तुर्यातीते तु शंभुरिति । स्वरूपमिति मन्त्रेश्वरादिरूपं जाग्रद्यत्प्रावस्वप्नपदमासीत् मन्त्रमहेश्वरशक्तेरारभ्य पुनः क्रमात्स्वप्नाद्या अवस्थाः । स्वमिति मन्त्रमहेश्वरादिरूप जाग्रद्यावच्छंभुः । पञ्चमी तुर्यातीतावस्था स्यात् । अस्मद्दर्शने च वस्तुतः शिवशक्तेस्त्रैरूप्यमेवोदितमित्युक्तं क्रिया ज्ञानमिच्छा चेति ॥ ३०७ ॥

न केवलमियदन्तमेव जाग्रदादि निरूपणीयतया संभवेद्यावद्विगलितभेदसद्भावे शिवेऽपीत्याह

व्यापारादाधिपत्याच्च तद्धान्या प्रेरकत्वतः ।
इच्छानिवृत्तेः स्वस्थत्वाच्छिव एकोऽपि पञ्चधा ॥३०९॥

एतच्च समनन्तरमेवोक्तं विभज्य ग्रन्थकृतास्माभिश्च व्याख्यातमिति नेह पुनरायस्तम् । तदुक्तं तत्र

'स्वरूपं तत्र शक्तिश्च सकलश्चेति तत्त्रयम् ।
इति जाग्रदवस्थेयं भेदे पञ्चदशात्मके ॥
अकलौ द्वौ परिज्ञेयौ सम्यक्स्वप्नसुषुप्तयोः ।
मन्त्रादितत्पतीशानवर्गस्तुर्य इति स्मृतः ॥
शक्तिशंभू परिज्ञेयौ तुर्यातीते वरानने ।
त्रयोदशात्मके भेदे स्वरूपसकलावुभौ ॥
मन्त्रमन्त्रेश्वरेशानाः शक्तिशावपि पूर्ववत् ।
प्रलयाकलभेदेऽपि स्वं विज्ञानकलावुभौ ॥
मन्त्रमन्त्रेश्वरेशानाः शक्तीशावपि पूर्ववत् ।
नवधा कीर्तिते भेदे स्वं मन्त्रा मन्त्रनायकाः ॥

तदीशाः शक्तिशंभू च पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः।
पूर्ववत्सप्तभेदेऽपि स्वं मन्त्रेशेशशक्तयः॥
शिवश्चेति परिज्ञेयाः पञ्चैव वरवर्णिनि।
स्वं शक्तिः स्वा निजेशानाः शक्तिशंभू च पञ्चके॥
त्रिके स्वं शक्तिशक्तोच्छाशिवभेदं विलक्षयेत्।
सव्यापाराधिपत्वेन तद्धीनप्रेरकत्वतः॥
इच्छानिवृत्तेः स्वस्थत्वादभिन्नं चेति पञ्चधा।' (मा० वि० १।३५)

इति। प्रमातृभेदश्च वस्तुधर्मादिषु त्रिष्वपि प्रमेयेष्वन्तः प्रतिपदमुक्तः,—इति तेन नेह पृथगुपात्तः॥ ३०८॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

इत्येष दर्शितोऽस्माभिस्तत्त्वाध्वा विस्तरादथ।

विस्तारदिति, पूर्वाह्निके हि संक्षेपेण षट्त्रिंशद्धा एतदुक्तम्, इह तु प्रतितत्त्वं पाञ्चदश्यादिक्रमेणान्यथेति भावः। अथेत्यन्ते मङ्गलार्थमिति शिवम्॥

कौमारिलनैयायिकमतविमतिसत्तत्त्वविज्जयरथाख्यः।

अख्यापयदतिविशदां दशमाह्निके विवृतिरीतिमिमाम्॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके तत्त्वभेदप्रकाशनं
नाम दशममाह्निकम्॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

एकादशमाह्निकम्

स्वात्ममहाभीमरवामर्शनवशशकलिताध्वसन्तानः ।
भवदुर्गभञ्जनजयोत्साहो जयताज्जयोत्साहः ॥

इदानीमपरार्धेन कलाध्वानमुपक्रमते

कलाध्वा वक्ष्यते श्रीमच्छांभवाज्ञानुसारतः ॥ १ ॥

ननु कलैव नाम किमुच्यते यस्या अप्यध्वपरिभाषा स्यात्,—इत्याशङ्क्याह

यथा पूर्वोक्तभुवनमध्ये निजनिजं गणम् ।
अनुयत्परतो भिन्नं तत्त्वं नामेति भण्यते ॥ २ ॥
तथा तेष्वपि तत्त्वेषु स्ववर्गेऽनुगमात्मकम् ।
व्यावृत्तं परवर्गाच्च कलेति शिवशासने ॥ ३ ॥

तत्त्वेष्विति मध्ये, स्ववर्गं इति वक्ष्यमाणनीत्यैकतत्त्वादिरूपे, व्यावृत्तमिति अश्वादिभ्य ए(इ)व गोत्वम् ॥ ३ ॥

अत्रैव पक्षान्तरं प्रदर्शयति

केचिदाहुः पुनर्यासौ शक्तिरन्तः सुसूक्ष्मिका ।
तत्त्वानां सा कलेत्युक्ता धरण्यां धारिका यथा ॥ ४ ॥

सुसूक्ष्मिकेति कार्यान्यथानुपपत्त्या परिकल्प्यमाना स्वयमलक्ष्यत्वात् । एवं धरण्या यथा धारिका शक्तिरनुगतास्ति तथा परां काष्ठां प्राप्ताद्वहि-

मुखत्वान्निवर्तकत्वेन कलयित्री निवृत्त्याख्यापि,—इत्युक्तं स्यात् । एवमवादिमूलान्तं तत्त्वचतुर्विंशतेरपि भेदव्यवहार एव प्रतिष्ठानेन कलयित्री प्रतिष्ठाख्या शक्तिः । एवमन्यासामपि संकुचितात्मरूपत्वस्य वेदनेन मायीयपदस्योपशमनेन तदतीतत्वेन च कलनात्तदाख्यत्वं च ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

न चात्र वस्तुतः प्रक्षद्वयेऽपि कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याह

अत्र पक्षद्वये वस्तु न भिन्नं भासते यतः ।
अनुगामि न सामान्यमिष्टं नैयायिकादिवत् ।। ५ ।।

यतः पूर्वस्मिन्नपि पक्षे शक्तिरूपतामपहाय नैयायिकादिवदनुगममात्रलक्षणमेव सामान्यं नाभिप्रेतं तदुभयत्रापि शक्तिरूपत्वानुगमस्याविशेषान्न कश्चिदतिशय इति ॥ ५ ॥

अत्र चान्येषां मतान्तरमप्यस्तीत्याह

अन्ये वदन्ति दीक्षादौ सुखसंग्रहणार्थतः ।
शिवेन कल्पितो वर्गः कलेति समयाश्रयः ।। ६ ।।

ननु समयो नामेच्छामात्रनिबन्धनः संकेतः स चापारमार्थिकत्वादसत्यः, अत एव समयान्तरमप्युत्सहते, इत्येवं नियमो न स्यात्,—इत्याशङ्क्याह

कृतश्च देवदेवेन समयोऽपरमार्थताम् ।
न गच्छतीति नासत्यो न चान्यसमयोदयः ।। ७ ।।

अपारमार्थिकत्वागमनेऽसत्यत्वाभावे समयान्तरानुदये च देवदेवकृतत्वं हेतुः, अन्यथा ह्येतत्त्रयमप्यत्र संभाव्यं भवेदिति भावः ॥ ७ ॥

नन्वासां च किमनुगन्तव्यं किं वा सुखेन संग्रहणीयमित्याशङ्क्याह

निवृत्तिः पृथिवीतत्त्वे प्रतिष्ठाव्यक्तगोचरे ।
विद्या निशान्ते शान्ता च शक्त्यन्तेऽण्डमिदं चतुः ।। ८ ।।

अण्डमिदं चतुरिति, इदमेव निवृत्त्यादिकलासमव्याप्तिकमण्डचतुष्टयमित्यर्थः । तदुक्तम्

'पार्थिवं प्राकृतं चैव मायीयं शाक्तमेव च ।
इति संक्षेपतः प्राक्तमेतदण्डचतुष्टयम् ।।' (मा० वि० २।४९)

इति। 'शक्त्यन्त' इत्यनेन व्यापिनीपदादौ कलान्तरस्यावकाशोऽस्ति,—इति प्रकाशितम् ॥ ८ ॥

तदाह

शान्तातीता शिवे तत्त्वे कलातीतः परः शिवः ।

'शिवे तत्त्वे' इत्यर्थादाक्षिप्तशक्तितत्त्वे सर्वाविभागात्मनि षट्त्रिंशे यस्य समनन्तरमेव सकलसंकल्पनाकलङ्ककवलीकाराभिद्योतनायोपदेश्यजनापेक्षया सप्तत्रिंशादित्वेन कल्पितमपि रूपान्तरं लक्ष्यते। अत एवोक्तं 'कलातीतः परः शिवः' इति। 'कलातीत' इति समग्रकलोज्झित्वान्निष्कल इत्यर्थः, अत एव पर इत्युक्तम्

एतदेवोपपादयति

नह्यत्र वर्गीकरणं समयः कलनापि वा ॥ ९ ॥

युज्यते सर्वतोदिक्कं स्वातन्त्र्योल्लासधामनि ।

वर्गीकरणं प्रकारद्वयात्मा पक्षः, आद्यः समयोऽन्यः कलना तथातथाविकल्पनाम्। अत्र सर्वतः स्वातन्त्र्योल्लासधामत्वं हेतुः ॥ ९ ॥

ननु यद्येवं तत् 'सर्वक्रियाणां कर्ता शिवो विज्ञेयः' इत्युपदेशादौ कथमसौ कलनियतां यायात्,—इत्याशङ्क्याह

स्वातन्त्र्यात्तु निजं रूपं बोद्धृधर्मादविच्युतम् ॥ १० ॥

उपदेशतदावेशपरमार्थत्वसिद्धये ।

बोध्यतामानयन्देवः स्फुटमेव विभाव्यते ॥ ११ ॥

यतोऽतः शिवतत्त्वेऽपि कलासंगतिरुच्यते ।

'अत' इति बोद्धृत्वेऽपि स्वस्वातन्त्र्याद्बोद्धव्यत्वेन विभावनात्कलासंगतिरिति तथातथाविकल्पनसंबन्ध इत्यर्थः। तदुक्तम्

'स्यातन्त्र्यामुक्तमात्मानं स्वातन्त्र्याद‌द्वयात्मनः ।
प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत् ॥' (ई० प्र० १।५।१६)

इति। एतच्च बहुप्रकारं प्रागुपपादितमिति न पुनरिहायस्तम्। इतया च कलास्वरूपमुक्तम् ॥ ११ ॥

ननु भवतु नामैतन्नास्माकमत्र विप्रतिपत्तिः किन्तु शक्त्यन्तमेव यावत् कस्मादण्डत्वमुक्तं न तु व्यापिन्यादावित्याशङ्क्याह

अण्डं च नाम भुवनविभागस्थितिकारणम् ।। १२ ।।

प्राहुरावरणं तच्च शक्त्यन्तं यावदस्ति हि ।

तदिति आवरणम् ।। १२ ।।

नन्वत्र भुवनानां विभागेनावस्थानमस्ति तत्कारणमण्डरूपमावरणं च नास्ति,—इत्यपूर्वमिदमभिधानमित्याह

यद्यपि प्राक् शिवाख्येऽपि तत्त्वे भुवनपद्धतिः ।। १३ ।।

उक्ता तथाप्यप्रतिघे नास्मिन्नावृतिसंभवः ।

'शिवाख्येऽपि तत्त्वे' इति तात्स्थ्यात् व्यापिन्यादावपीत्यर्थः । 'अप्रतिघ' इति विश्वोत्तीर्णतया शून्यरूपत्वात्, आवृत्यभावे चायमेव विशेषणद्वारेण हेतुः ।। १३ ।।

ननु प्रतीघातो नाम मूर्तधर्मो मूर्तत्वं च पृथिव्यामेव संभवेत्, ततश्च तामपहायान्यत्राण्डस्य संभवो न न्याय्यः,—इत्याह

नन्वेवं धरणीं मुक्त्वा शक्तौ प्रकृतिमाययोः ।। १४ ।।

अपि चाप्रतिघत्वेऽपि कथमण्डस्य संभवः ।

अत्रास्मद्गुरवः प्राहुर्यत्पृथिव्यादिपञ्चकम् ।। १५ ।।

प्रत्यक्षमिदमाभाति ततोऽन्यन्नास्ति किंचन ।

मेयत्वे स्थूलसूक्ष्मत्वान्मानत्वे करणत्वतः ।। १६ ।।

कर्तृतोल्लासतः कर्तृभावे स्फुटतयोदितम् ।

त्रिंशत्तत्त्वं विभेदात्म तदभेदो निशा मता ।। १७ ।।

कार्यत्वकरणत्वादिविभागगलने सति ।

विकासोत्कस्वतन्त्रत्वे शिवान्तं पञ्चकं जगुः ।। १८ ।।

यतः प्रत्यक्षसिद्धात्पृथिव्यादिपञ्चकादन्यत् किंचिन्नास्ति, तद्भित्त्यवलम्बनेनैव निखिलस्य विश्वस्योदय इत्यर्थः । यतोऽस्य मेयत्वे सति उक्तहेतुपञ्चक-

बलात् त्रिंशतस्तत्त्वानां विभेदेनोदयः। तथा च स्थूलसूक्ष्मरूपं पृथिव्यादीनां पञ्चकद्वयमेतद्रूपमेवेति तावन्नास्ति विप्रतिपत्तिः, ज्ञानांशस्पर्शात्प्रमाणरूपं बुद्धीन्द्रियपञ्चकमप्येतन्मूलमेव। नहि मेयमपहाय मानत्वं नाम किंचिद्भवेदिति भावः। कर्त्रंशस्पर्शात् करणरूपं कर्मेन्द्रियपञ्चकमप्येतदालम्बनमेव, कार्यमन्तरेण करणत्वायोगात् कर्तृत्वे च कार्यविषयमेव भवेत्,—इति मनःप्रभृति तत्त्वपञ्चकमप्येवम्, अन्यथा हि कर्तृत्वमेव नोल्लसेत्। यद्यप्यन्तःकरणत्रयं करणपक्षनिक्षिप्तमेव तथापि कर्तुरन्तरङ्गत्वाद्बहिष्करणद्वारेण च बाह्यविषयसंस्पर्शादिवमुक्तम्। प्रकृतेश्च बुद्ध्यादिकर्त्रुपकरणकारणत्वात्पारम्पर्येण कर्तृतोल्लासकत्वमित्येवमभिधानम्। एवं नियत्यादिकञ्चुकपञ्चकमपि

'अधुनैव किंचिदेवेदमेव सर्वात्मनैव जानाति।' (पर० सा० १७ श्लोक)

इत्याद्युक्तयुक्त्या कर्तृत्वस्यैवोपोद्बलत्वात् तदवलम्बनमेवेति। नन्वेवं मायादि ततोऽन्यत्स्यात्,—इत्याशङ्क्याह 'तदभेद' इत्यादि। तच्छब्देनात्र पृथिव्यादीनां परामर्शः। एतदभेदे च कार्यत्वादिविभागगलनं निमित्तं, कारणे हि कार्यस्य सूक्ष्मेण रूपेणावस्थानं भवेत्,—इति भावः। विकासोत्केति, यथायथमिदन्तायाः संकोचेनाहन्तायाः समुल्लासात्, इदन्तायाश्च संकुचन्त्या अपि मेयनिष्ठत्वं निर्विवादमेवेति युक्तमुक्तमस्मद्गुरुभिः 'पृथिव्यादिपञ्चकादन्यत् किंचिन्नास्ति' इति ॥ १८ ॥

न च स्वोपज्ञमेवैतदुक्तमित्याह

श्रीमत्कालोत्तरादौ च कथितं भूयसा तथा।
पञ्चैतानि तु तत्त्वानि यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥ १९ ॥

तदेवाह पञ्चेत्यादि। एतानीति पृथिव्यादीनि। यदुक्तं तत्र

'पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च।'

इति ॥ १९ ॥

अत एव सद्योजातादेरप्येषैव व्याप्तिः सर्वत्रोच्यते,—इत्याह

पञ्चमन्त्रतनौ तेन सद्योजातादि भण्यते।
ईशानान्तं तत्र तत्र धरादिगगनान्तकम् ॥ २० ॥

तेनेति पृथिव्यादीनामेवोक्तेन जगद्व्यापकत्वेन हेतुना, तत्र तत्र श्रीकालोत्तरादौ। यदुक्तं तत्र

'सद्यस्तु पृथिवी ज्ञेया वामो ह्यापः प्रकीर्तिताः ।
अघोरस्तेज इत्युक्तं वायुस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥
आकाशस्तु भवेदीशः स्वयं देवो महेश्वरः ।

इति । श्रीपरेऽपि

'सद्यः क्षितिर्जलं वामोऽघोरस्तेजो नरो मरुत् ।
ईशः खं .... ॥'

इति ॥ २० ॥

एवं शक्त्यन्तमेव यावदावरणं संभवतीत्युपपादितं, ततश्च व्यापिन्यादावावरणं नास्तीत्याह

शिवतत्त्वमतः शून्यातिशून्यं स्यादनाश्रि[वृ]तम् ।

'अत' इति शक्त्यन्तमेव यावदावरणस्य संभवात् । शून्यातिशून्यमिति 'शून्यात्' व्यापिन्यादिपदाद्भावसंस्कारस्यापि प्रक्षयादतिशून्यं षट्त्रिंशं तत्त्वमित्यर्थः । अत एवावरणविगमादनावृतमित्युक्तम् । ततश्च नात्राण्डव्यपदेशः,–इति युक्तमुक्तं शक्त्यन्तं यावदण्डत्वमिति ॥

नन्वेवं विश्वोत्तीर्णमेव षट्त्रिंशं तत्त्वमित्युक्तं भवेत्, ततश्च स्वतन्त्रबोधैकरूपं विश्वमयं परं तत्त्वमिति रिक्ता वाचोयुक्तिः स्यात्,—इत्याशङ्क्याह

यत्तु सर्वाविभागात्म स्वतन्त्रं बोधसुन्दरम् ॥ २१ ॥
सप्तत्रिंशं तु तत्प्राहुस्तत्त्वं परशिवाभिधम् ।

इह खलु विश्वोत्तीर्णत्वेऽपि विश्वमयमेकमेव रूपं स्वतन्त्रबोधात्मकं परं तत्त्वं यत् सर्वत्र षट्त्रिंशं तत्त्वमित्युद्घोष्यते । तत्र चाविद्यापदपतिताः प्रतिपत्तारो विप्रतिपद्यन्ते—यदेकस्मिन्नेव रूपे कथं विरुद्धधर्मसंसर्गः स्यादिति, यदभिप्रायेणैवैतद्रूपमतः पृथक्कृत्योक्तं सप्तत्रिंशमिति । नहि वस्तुतः किंचिदेवं तत्त्वं संभवति, तथात्वे हि 'षट्त्रिंशत्तत्त्वमुखानि' इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् । न चैवमत्र कश्चिद्विरोधः, स ह्युभयवस्त्वधिष्ठानो भवेत् । न चात्रैकमपि वस्तु संभवति, नहि परं तत्त्वमधिकृत्य विश्वमेव नाम किंचिद्वस्तु सदस्ति यदुत्तीर्णत्वेन यन्मयत्वेन चात्र विरोधः परापतेत् । तस्मात् षट्त्रिंशस्यैव तत्त्वस्य सर्वाविभागात्मत्वाद्यात्मकमेकं रूपं सप्तत्रिंशत्वेन परिकल्पितं भेदात्तान् प्रमातॄन् प्रत्येवमुपदेशात् ॥ २१ ॥

नन्वेवमस्तु को दोषः, एतस्यापि रूपस्य भावनोपदेशादौ पुनर्यदा वेद्यभावः परिकल्प्यते तदा कस्य प्रमातृत्वं स्यात्,—इत्याशङ्क्याह

तस्याप्युक्तनयाद्वेद्यभावेऽत्र परिकल्पिते ॥ २२ ॥

यदास्ते ह्यनवच्छिन्नं तदष्टात्रिंशमुच्यते ।

उक्तनयादिति, 'स्वातन्त्र्यात्तु निजं रूपं' (त० लो० ११।१०) इत्यादिरूपात्। यदिति विश्वोत्तीर्णाद्यपेक्षया तृतीयं रूपं, वस्तुतो हि विश्वोत्तीर्णत्वादिरूपत्वेऽपि स्वतन्त्रबोधः परमार्थः,—इत्यादिनीत्यानवच्छिन्नं बोधमात्रमेवास्य परं रूपं यदष्टात्रिंशमिति परिकल्प्यते ॥ २२ ॥

नन्वेवं तस्यापि वेद्यत्वपरिकल्पनेऽन्यः प्रमाता कल्पनीयस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात्,—इत्याशङ्क्याह

न चानवस्था ह्येवं स्याद्दृश्यतां हि महात्मभिः ॥ २३ ॥

एतदेव दर्शयति

यद्वेद्यं किंचिदाभाति तत्क्षये यत्प्रकाशते ।

तत्तत्त्वमिति निर्णीतं षट्त्रिंशं हृदि भासते ॥ २४ ॥

'तत्क्षये' इति तस्य समनान्तस्य वेद्यस्य। यदिति वेदकैकरूपं, प्रकाशते इत्ययत्नमेव सर्वेषां साक्षात्कृतं भवेदित्यर्थः। यदाहुः

> नाथ वेद्यक्षये केन न दृश्योऽस्येकको भवान्।' (उ० स्तो० १।८)

इति। षट्त्रिंशमिति, विश्वोत्तीर्णं रूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेवमस्य किं विश्वविविक्ततैव रूपमुतान्यत्किंचित्तदतिरिक्तं, तदाह

तत्किं न किंचिद्वा किंचिदित्याकाङ्क्षावशे वपुः ।

तत्राद्यः पक्षो दूरापेतो, नहि घटाभाव एव पटस्य रूपं भवितुमर्हति; अतश्चैतदनागूर्यैव पक्षान्तरं दर्शयति

चिदानन्दस्वतन्त्रैकरूपं तदिति देशने ॥ २५ ॥

सप्तत्रिंशं समाभाति तत्राकाङ्क्षा च नापरा ।

तत्र चिता बोधसुन्दरत्वमानन्दे[न]च सर्वाविभागात्मत्वमुक्तम्। शक्तिदशायामेव हि विश्वमविभागेन भवेदिति भावः। एवमुपदेशे च षट्-

त्रिंशादतिरिक्तं रूपमुपदिष्टं भवेदित्युक्तम्, इति देशने सप्तत्रिंशं समाभाति' इति। नहि यदेव विश्वोत्तीर्णं तदेव विश्वमयं भवितुमर्हति,—इत्युक्तप्रायम्। एवं चास्य चिदानन्देत्यादिना साक्षात्तात्त्विकं रूपमुक्तम्,—इत्यत्रान्यत् किंचिदाकाङ्क्षणीयं नास्तीत्युक्तं—तत्राकाङ्क्षा च नापरेति ॥ २५ ॥

एवमुपदेश्यत्वादेव वेद्यभावः पुनरवस्थितः,—इत्यस्य केनचिद्वेदकेन भाव्यं, स एव पुनः कतरः,—इत्याशङ्क्याह

तच्चापि क्लृप्तवेद्यत्वं यत्र भाति स चिन्मयः ॥ २६ ॥

अष्टात्रिंशत्तमः सोऽपि भावनायोपदिश्यते ।

यदि नाम ततः सप्तत्रिंश एव पुनर्भवेत् ॥ २७ ॥

'चिन्मय' इत्यनवच्छिन्नबोधमात्ररूप इत्यर्थः। नन्वियमेव सानवस्था यत्तस्य वेद्यभावे कल्पिते प्रमात्रन्तरेण भाव्यं, तस्याप्येवमिति, तदेतदाशङ्क्याह सोऽपीत्यादि ॥ २७ ॥

ननु कथमष्टात्रिंश एव सप्तत्रिंशो भवेदित्याशङ्क्याह

अविभागस्वतन्त्रत्वचिन्मयत्वादिधर्मता ।

समैव वेद्यीकरणं केवलं त्वधिकं यतः ॥ २८ ॥

विरुद्धधर्माध्यासस्तावद्भेदहेतुरित्यविवादः। सर्वाविभागात्मत्वादेश्चाविशेषात् स एवात्र नास्ति,—इति कुतस्त्योऽयमनयोर्भेदः। यावता हि वेद्यत्वमात्रमत्राधिकं येनैकैकस्य वेद्यत्वं परिकल्प्यतेऽन्यस्य च वेदकत्वम्। एवमेवंविधं परं तत्त्वं यदा कल्पितवेद्यभानं[वं] भवेत् तदा सप्तत्रिंशमुच्यतेऽन्यथा त्वष्टात्रिंशमिति। न चाष्टात्रिंशस्यैव वेद्यभावे कल्पिते सप्तत्रिंशादन्यदपूर्वं किंचिद्रूपमुक्तं भवेत्, नाप्यन्यस्य तद्वेदकस्य कल्प्यमानस्य ततः, इत्यनयोः क्रियाव्यवहारवत्पारस्परिक एव वेद्यवेदकभावः,—इत्यनवस्थाया न कश्चिदवकाशः। वस्तुतो हि सर्वशास्त्रेषु षट्त्रिंशत्वेन गीयमानमनवच्छिन्नं बोधमात्रमेव परतत्त्वमित्युक्तं, तस्यैव पुन; स्वस्वातन्त्र्यादेवं भेदोल्लासो येन मायाप्रमात्रपेक्षया महागुरूणां यथागममेवमुपदेशः,—इत्यलं पिष्टपेषणेन। आः किमुच्यते यथागममिति, को नामायमागमः न तावत्प्रकृतं पूर्वशास्त्रं, नहि तत्रैतत्किंचिदुक्तं प्रत्युत तत्र दीक्षादौ

'षट्त्रिंशत्तत्त्वभेदेन न्यासोऽयं समुदाहृतः। (मा० वि० ६।६)

इत्याद्येतद्विरुद्धमेवाभिहितम्। ग्रन्थकृता च तत्त्वाध्वप्रकाशनादौ तत्र तत्र तन्मयानुवर्तनमेव कृतम्। एवंविधश्च कश्चिदागमोऽपि न संवादितः। प्रक्रियाप्रतिपादकाश्चान्ये सर्व एवागमास्तथैवेति किं नाम तथाविधमागमान्तरमस्ति यदनतिक्रमेणापूर्वतयैवमुपदेश;,—इति। अस्त्येव ह्येवंविधमागमान्तरम्। तथा च श्रीकुलरत्नमालायाम्

'तत्त्वाध्वानं प्रवक्ष्यामि यथा ज्ञास्यसि सुव्रते।
चरशक्तिद्वयं पूर्वं तदूर्ध्वं पञ्चकं स्मृतम्॥
चतुष्कं च ततो देवि द्विरन्ध्रं जन्म एव च।
व्याप्तिर्वैकुण्ठसंघट्टो व्याप्तिश्चैव तु लम्बिका॥
रन्ध्रं तु अष्टमं देवि अर्धेन्दुः कुण्डली प्रिये।
शान्तं चैव प्रशान्तं च विन्दुर्नित्योदितस्तथा॥
ऊर्ध्वे नादं विजानीयात्षट् चक्राणि तदूर्ध्वतः।
शक्तितत्त्वं तु षट्चक्रं शिवतत्त्वं तथैव च॥
अष्टात्रिंशदमी तत्त्वास्तथाध्वायं वरानने।
लौकिको यो न जानाति कथं दीक्षां तु कारयेत्॥'

इत्याद्युक्तम्। नन्वत्र परमेश्वरेण प्रतिज्ञयापि तत्त्वाध्वप्रवचनं पञ्चत्रिंशषट्त्रिंशयोरेव तत्त्वयोः साक्षादभिधानं कृतं न तु प्रसिद्धानामपि तत्त्वान्तराणां, का वार्ता तु सप्तत्रिंशाष्टात्रिंशयोः, प्रत्युत म्लिष्टप्रायमालूनविशीर्णं किं तावदप्रातीतिकमुक्तम्,—इति न जानीमः।

ननु स्थितमेवात्र सर्वतत्त्वप्रवचनं किन्तु षट्त्रिंशत्तत्त्वविषयायामविगीतायामपि प्रसिद्धौ सप्तत्रिंशाष्टात्रिंशयोरपूर्वतयाभिधानेन सुकुमारहृदयानामागमिकानां संमोहो मा भूदिति करुणापरस्य परमेश्वरस्य गूढार्थतया तथोक्तनीत्या मायाप्रमात्रपेक्षया कल्पनामात्रसारमेवमभिधानं, तच्च गुरूपसेवनादावदृष्टकष्टैः स्वावमर्शशून्यैश्च कथमेवमेवावगम्यते,—इत्यामुखे म्लिष्टप्रायत्वादि लक्ष्यते। वस्तुतस्तु स्थितमेव सर्वतत्त्वानामभिधानम्। तथा च चरशब्देनात्र चरेर्गत्यर्थत्वाद्गतिक्रियोच्यते, तस्याश्चाकरणिका क्रिया न संभवति,—इति साधकतमतया परिकल्प्यमाना पादेन्द्रियात्मिका येयं शक्तिस्तस्या यद्द्वयं समस्तशरीरव्यापकत्वेऽपि अधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदोपचारान्मुख्यमधिष्ठानस्थानं पादयुग्मं, तेन तत्त्वक्रमप्रवचनस्य प्रक्रान्तत्वाद्धरातत्त्वं लक्ष्यते,—इति पूर्वं प्रथमं स्थौल्यस्य परां काष्ठां प्राप्तं धरातत्त्वं स्मृतमित्यर्थः। तदूर्ध्वमप्यबाद्याकाशान्तं चतुष्कमावृत्त्या 'तदूर्ध्वं च पञ्चकं चतुष्कं' गन्धतन्मात्रं पुमन्तं

तत्त्वविंशकं स्मृतमित्येवं पञ्चविंशतितत्त्वान्युक्तानीति सिद्धम्। चतुष्कशब्दस्य च तदूर्ध्वंपदानन्तरं निर्देष्टव्यत्वेऽपि उभयत्रापि सम्बन्धसहिष्णुताप्रतिपादनाभिप्रायेणात्र निर्देशः। एषां च गणनामात्रेणैव निर्देशे दर्शनान्तरेष्वपि प्रसिद्धत्वं निमित्तम्, अत एव स्मृतमित्युक्तं न तूच्यते इत्युक्तमिति वा। तदनन्तरमपि 'द्विरन्ध्रं' द्वे रन्ध्रे ज्ञानक्रियालक्षणं मार्गद्वयं तद्गतं 'जन्म' स्वरूपगोपनाबलात्तिरस्कृतस्य प्रतिप्रसवभङ्ग्या किंचित्त्वेन पुनराविर्भवनं, तेन तदुपोद्बलकं कलाविद्यात्मकं तत्त्वद्वयमेतदित्युक्तं स्यात्। कञ्चुकानां च क्रमस्यावास्तवत्वादनयोः प्राधान्यात्पुंस्तत्त्वानन्तर्येण वचनम्। 'व्याप्तिः' विशिष्टाप्तिः सामान्यकारविषयमात्रावच्छिन्नः 'किंचिन्मे भूयात्' इत्येवमात्मक आसङ्गो रागतत्त्वमित्यर्थः। 'वैकुण्ठेन' कण्ठदेशस्थेन विष्णुना सह 'संघट्टो' मेलनमस्यास्ति,—इत्यनेन नियतितत्त्वमुक्तम्। अस्यापि ह्यङ्गुलदीक्षायां वक्ष्यमाणक्रमेणादूरविप्रकर्षात्कण्ठ एव देशः,—इत्याशयः। यद्वा स्थितिकारिणो वैकुण्ठस्य नियतिसंरक्षणमेव मुख्यया वृत्त्या कार्यमित्यस्यास्तथात्वमुक्तम्। 'व्याप्तिः' व्यापकत्वात्कालतत्त्वं, नहि तत्किंचिज्जगदुदरवर्त्ति पदार्थजातं संभवति यन्न कालेन कलितमिति। लम्बिकेति, तात्स्थ्यान्माया। 'पाठक्रमादार्थः क्रमो बलीयान्' इति स्थित्या बिन्दुर्वेदनमिति, वेद्यतेऽनेनेति वा विद्या तदाख्यं द्वात्रिंशं तत्त्वमित्यर्थः। तथा स एव

'ईश्वरो बहिरुन्मेषः............ ।' (ई० प्र० ३।१३)

इत्याद्युक्त्या नित्योदितोऽत एव विदिक्रियाकर्तृत्वेन प्रवृत्तत्वाद्बहिरुल्लसद्रूप ईश्वरस्तदाख्यं तत्त्वमिति यावत्। अस्यैव चावान्तरमान्त्रप्रमेयसंग्रहणपरत्वेनार्धेन्दुरिति विशेषणम्। अत एव नादान्तस्यापि नादान्तःकारो व्याकार्यः। नादमिति, सादाशिवं तत्त्वमित्यर्थः। 'ऊर्ध्वं' इत्यस्यावृत्त्या सदाशिवस्याप्यूर्ध्वे 'कुण्डली'

'..................... तदूर्ध्वं शक्तिकुण्डली ।'

इति वचनाच्छक्तिः। यथायथमावरणविगमाच्च 'शान्तं' व्यापिन्याः, 'प्रशान्तं' समनाया रूपम्। एतच्च कुण्डल्यादित्रयं तात्स्थ्यादूर्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रोर्ध्ववर्तीत्यर्थः। तच्च रन्ध्रमष्टमं नादादारभ्य वैलोम्येन तावत्संख्याकत्वात्; अनेन चैवंरूपं पञ्चत्रिंशं शक्तितत्त्वमुक्तम्। ननु यद्येवं तत् 'षट् चक्राणि तदूर्ध्वंत' इति तच्छब्देन किं नादः परामृश्यते किमुत व्यवहितमपि कुण्डल्यादित्रयम्, एवंपरामर्शेपि 'षट् चक्राणि' इति किमुच्यते,—इत्याशङ्क्योक्तं

शक्तितत्त्वं तु षट्चक्रमिति। षट्चक्राणि शक्तितत्त्वादन्यन्न किंचिदित्यर्थः। परमेश्वरस्य हि स्वातन्त्र्याख्या समवायिनी शक्तिरेव समनादिनेच्छादिना चान्तर्बहीरूपेण त्रैरूप्येण प्रस्फुरन्ती सती षट्चक्रं शक्तितत्त्वमित्युक्तम्। चक्रशब्दो ह्यत्र 'कृती च्छेदने' इत्यस्य धातो रूपं विवक्षितं, तेन यथोक्तगत्या षोढा भेदितमित्यर्थः। ननु 'पञ्चत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयम्' इत्याद्युक्त्या शिवतत्त्वं तावत्षट्त्रिंशमेव,—इति नास्ति विप्रतिपत्तिः, सर्वत्रैवागमे च तथैवाविगीता प्रसिद्धिरिति कथम् 'अष्टात्रिंशदमी तत्त्वा' इत्युपसंहृतम्,—इत्याशङ्क्योक्तं तथैवेति, षट्चक्रमेव षोढा विकस्वर-मित्यर्थः। 'कस विकासे' इत्यस्य हि धातोरयं प्रयोगः। नन्वेवमपि शिव-तत्त्वस्य षोढा विकसितत्वादेकचत्वारिंशत्तत्त्वानि स्युः, षट्त्रिंशदेवेति पुनरपि तदवस्थ एव स दोषः, कथम् 'अष्टात्रिंशत्तत्त्वानि' इति। नैतत्, उक्तनीया हि षट्त्रिंशस्यैव शिवस्य स्वप्रकाशत्वेऽप्युपदेशभावनादौ कल्पिता-यामपि प्रमेयतायां तथाहि 'यादृशो यक्षस्तादृशो वलिरप्यस्य' इतिवत् तादृशेनैव प्रमात्रा भाव्यमिति सप्तत्रिंशं रूपं कल्पितं, तस्याप्येवंरूपताया-मष्टात्रिंशं, तस्याप्येवंरूपतायामनवस्थापरिहाराय पुनः सप्तत्रिंशमेवरूपं प्रमातृत्वेन कल्पितम्,—इति त्रयस्याप्यस्य प्रत्येकं मातृत्वमेयत्वरूपत्वे शिवतत्त्वस्य षट्चक्रत्वं येन 'अष्टात्रिंशत्तत्त्वानि'इत्युपसंहृतम्। नन्वेवमपि 'अष्टात्रिंशत्तत्त्वानि' इति न युज्यते, सप्तत्रिंशस्यापि मेयत्वे कल्पिते षट्त्रिंश एव तथोक्तगत्या प्रमातास्तु किमनवस्थादायिनाष्टात्रिंशेनाप्युपकल्पितेन,—इति चतुश्चक्रमेवास्तु शिवतत्त्वम्। ननूक्त एवात्र परिहारो यावता हि एकस्यैव षट्त्रिंशस्य तत्त्वस्य मायाप्रमात्रपेक्षया विश्वोत्तीर्णत्वेऽपि विश्वमयत्वं प्रमातृत्वेऽपि प्रमेयत्वं च कथं नाम संगच्छताम्,—इत्येतदपास्यं वर्तते। तच्चोभयमपि सप्तत्रिंशाष्टात्रिंशयोरेवोपकल्पनेनोपशाम्यति, द्वयोरपि भिन्न-विषयत्वेनैव कृतार्थत्वस्योक्तत्वात्; आपतन्ती चानवस्था परिह्रियमाणा श्रोतृणां परं सुखावबोधाय स्यात् न संभाव्यमानेत्यप्यष्टात्रिंशस्य परिकल्पने वलवदवलम्बनमित्यास्ताम्। वस्तुतस्तु षट्त्रिंशमेव सर्वसहमित्युक्तप्रायम्। अत एव श्रीप्रत्यभिज्ञाकारादिभिः

'प्रथमस्य तथा भावे प्रद्वेषः किंनिवन्धनः।'

इत्यादि हृदि समाधाय षट्त्रिंशस्यैव शिवस्य न्यायसिद्धं स्वप्रकाशत्वमभ्युप-गम्य नैतत्किंचिदुक्तं, किं त्वियदेवोक्तं यत्

'स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं स्वातन्त्र्यादद्वयात्मनः ।
प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत् ॥' (ई० प्र० १।५।१६)

इति। ग्रन्थकृता पुनस्तदेव भित्तितयावलम्ब्य तदागमार्थव्याचिकीर्षा-परतयैवमभिहितम्,—इति सर्वं सुस्थम् ॥ २८ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवोपक्षेप्तुं न केवलमेभिरेवमखिलं जगद्व्याप्तं यावद्भङ्ग्यन्तरेणापीत्याह

धरायां गुणतत्वान्ते मायान्ते क्रमशः स्थिताः ।
गन्धो रसो रूपमन्तः सूक्ष्मभावक्रमेण तु ॥ २९ ॥

इति स्थिते नये शक्तितत्त्वान्तेऽप्यस्ति सौक्ष्म्यभाक् ।
स्पर्शः कोऽपि सदा यस्मै योगिनः स्पृहयालवः ॥ ३० ॥

तत्स्पर्शान्ते तु संवित्तिः शुद्धचिद्व्योमरूपिणी ।
यस्यां रूढः समभ्येति स्वप्रकाशात्मिकां पराम् ॥ ३१ ॥

'स्पर्शं' इति संचरत्पिपीलिकास्पर्शप्रायः । यदुक्तम्

'शक्तिं भित्त्वा ततो देवि त्वक्शेषे व्यापिनी भवेत् ।
भवेदनुभवस्तत्र स्पर्शो यद्वत्पिपीलिका ॥' (स्व० ४।३८२)

इति। स च 'सौक्ष्म्यभाक्' स्थूलसूक्ष्मान्तरविलक्षणोऽतः कोऽपीत्युक्तम्। अतश्च स एव परमुपेयः, इत्युक्तं 'यस्मै योगिनः स्पृहयालवः' इति। न चायमकाण्डकूष्माण्डन्यायेनात्रावस्थितः,—इत्युक्तम् 'इति स्थिते नये' इति। तेन धरायां गन्धः प्रकृत्यन्ते रसो मायान्ते रूपमित्यन्तः सूक्ष्मेण रूपेण स्थितानीति न्यायमवलम्ब्येत्यर्थः। अत एव चैतदन्ते सर्वभाव-संक्षयात्, 'व्योमरूपिणी शुद्धज्ञानरूपा संवित्तिः' इत्युक्तम्। अत्र च व्योम-रूपत्वोक्त्या शक्त्यन्तादौ गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्वाय्वादिरूपत्वं ज्ञेयम्। परामित्यर्थात्संवित्तिम् ॥ ३१ ॥

नन्वेषां भूतगुणत्वाविशेषेऽपि योगिनां स्पर्श एव स्पृहणीयो न रूपादयः,—इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

अतो बिन्दुरतो नादो रूपमस्मादतो रसः ।
इत्युक्तं क्षोभकत्वेन स्पन्दे स्पर्शस्तु नो तथा ॥ ३२ ॥

इहोन्मेषादिशब्दव्यपदेश्यपरतत्त्वनिभालनोद्यतानानप्यनुन्मूलितदेहाहं-भाविनां योगिनामचिरात् तत एव विन्दुनादाद्यभिव्यक्तिवत्सिद्धिभूतो रूपादिरपि परतत्त्वासादनविघ्नप्रायत्वात् क्षोभकत्वेन प्रवर्तते न तथा स्पर्शः,—इति श्रीस्पन्दशास्त्रादावुक्तम् । तत्र चास्य

'प्रवर्तन्तेऽचिरेणैव क्षोभकत्वेन देहिनः । (स्प० ४।१२)

इति द्वितीयमर्धम् । रूपमन्धकारेऽपि तत्तद्दृश्याकारदर्शनम् । रसवद्वस्तु-विरहेऽपि लोलाग्रादावमृताद्यास्वादः ॥ ३२ ॥

ननु भवत्वेवं स्पर्शस्य स्पृहणीयत्वं को दोषः पृथिव्यादितत्त्वपञ्चकस्य पुनरेवमवस्थाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

मतं चैतन्महेशस्य श्रीपूर्वे यदभाषत ।
धारिकाप्यायिनी बोद्ध्री पवित्री चावकाशदा ॥ ३३ ॥
एभिः शब्दैर्व्यवहरन् निवृत्यादेर्निजं वपुः ।

बोद्ध्रीति, तेजसो भास्वरत्वेन दर्शनप्राधान्यात् । पवित्रीति, अधराधरस्य भूतभावादेः संविदात्मकसारसंग्रहणायासारप्रायं जाड्यादिरूपत्वं शिथिलयन्तीत्यर्थः । यदुक्तमनेनैव

'निबिडजडिमबन्धाद्बन्धुरत्वं प्रयातं
शिथिलयति यतः सा ग्रन्थिविस्फोटनेन ।
अधरपदनिविष्टं तेन सा शान्तशक्ति-
प्रसरसरणिरुक्ता तादृशेनैव नाम्ना ॥

इति । 'पूञ् पवने' इत्यस्य ह्ययं प्रयोगः । उत्पूयिनीति त्वेशः पाठः । एभिः शब्दैरिति धरादिरूपत्वं गमयद्भिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

पञ्चतत्वविधिः प्रोक्तस्त्रितत्त्वमधुनोच्यते ॥ ३४ ॥
विज्ञानाकलपर्यन्तमात्मा विद्येश्वरान्तकम् ।
शेषे शिवस्त्रितत्त्वे स्यादेकतत्त्वे शिवः परम् ॥ ३५ ॥

तदुक्तम्

'विज्ञानाकलपर्यन्तमात्मतत्त्वमुदाहृतम् ।

ईश्वरान्तं च विद्याह्वं शेषं शिवपदं विदुः ॥' (मा० वि० २।४७)

इति । इह चानेन 'एकत्रिपञ्चाद्यैस्तत्त्वकल्पनम्' (त० १।२९६) इत्यनुजोद्देशोद्दिष्टस्यैव तत्त्वकल्पनादेः प्रमेयस्यावकाशो दर्शित इति ॥ ३५ ॥

ननु पृथिव्यादेस्तत्त्वपञ्चकस्याखिलतत्त्वव्यापकत्वेनाभिधानात् तत्त्वाध्वरूपत्वमेव,—इति नास्ति विमतिः, त्रितत्त्वादेः पुनः कलादिवत्किमध्वान्तरत्वमुत तत्त्वाध्वत्वमेवेत्याशङ्क्याह

इमौ भेदावुभौ तत्त्वभेदमात्रकृताविति ।
तत्त्वाध्वैवायमित्थं च न षडध्वस्थितेः क्षतिः ॥ ३६ ॥

अयमिति समनन्तराह्निकद्वयोक्तः । यतस्तत्तद्व्याप्तिगर्भीकारेण तत्त्वाध्वन एवैतद्भेदवैचित्र्यमिति, अतश्च

...................'षड्विधोऽध्वा प्रकीर्तितः ।'

इत्यादिप्रत्यभिज्ञाया न काचित् खण्डना,—इत्युक्तम्—इत्थं च न षडध्वस्थितेः क्षतिरिति ॥ ३६ ॥

एतदेवान्यत्राप्यतिदिशति

प्रकृत् पुमान्यतिः कालो माया विद्येशसौशिवौ ।
शिवश्च नवतत्त्वेऽपि विधौ तत्त्वाध्वरूपता ॥३७॥
एवमष्टादशाख्येऽपि विधौ न्यायं वदेत्सुधीः ।

उक्तं च

'...................नवतत्त्वीं प्रचक्ष्महे ।'

इत्युपक्रम्य

'प्रकृतिः पुरुषश्चैव नियतिः काल एव च ।
माया विद्या तथेशश्च सदाशिवशिवौ तथा ॥'

इति । न्यायमिति, तत्त्वाध्वरूपतायां साधकमेवेत्यर्थः । तदुक्तम्

'शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
मनो बुद्धिरहंकारो गुणाः प्रकृतिरेव च ॥
पुरुषो नियतिश्चैव कालो माया तथैव च ।

विद्या चैवेश्वरं तत्त्वं सादाख्यं शक्तिगोचरः।
अष्टादशैवं तत्त्वानि.............................. ॥'

इति ॥ ३७ ॥

ननु तत्त्वाद्यध्वनामन्यतमेनैव प्रकारेण दीक्षा सिद्ध्येदिति मूलतः षड्विधत्वमेव किमर्थमुक्तं, तत्राप्यवान्तरवैचित्र्यम्,— इत्याशङ्क्याह

यत्र यत्र हि भोगेच्छा तत्प्राधान्योपयोगतः ॥ ३८ ॥
अन्यान्तर्भावनातश्च दीक्षानन्तविभेदभाक् ।

अनेके हि दीक्ष्याः—इति तत्तदाशयानुसारं कस्यचिदध्वनः प्राधान्यमितरेषां च गुणभावो येनैवं दीक्षाया अप्यानन्त्यम्। एवं तत्त्वाध्वन्यपि कस्यचित्तत्त्वस्य प्राधान्यं कस्यचिच्च गुणभावो येनैवमनेकभेदत्वं, तथात्वे चैषां न तत्त्वाध्वरूपताप्रच्यावस्तत्त्वभेदमात्रकृतत्वादेवंरूपत्वस्य ॥ ३८ ॥

तदाह

तेन षट्त्रिंशतो यावदेकतत्त्वविधिर्भवेत् ॥ ३९ ॥
तत्त्वाध्वैव स देवेन प्रोक्तो व्याससमासतः ।

तेनेति, उक्तेन न्यायेन। प्रोक्त इति सर्वत्रागमे। यदुक्तम्

'तत्त्वैः षट्त्रिंशतार्धेन तदर्धेनाथ पञ्चभिः।
स्थितिरेकेन वा कार्या परापरविभूतये॥'

इति ॥ ३९ ॥

ननु

'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्।'

इति न्यायेन यद्येकतत्त्वात्मना संक्षिप्तेनैव प्रकारेण दीक्षा सिद्ध्येत् तत्किमन्यैर्विस्तृतैः प्रकारैरित्याशङ्क्याह

एकतत्त्वविधिश्चैव सुप्रबुद्धं गुरुं प्रति ॥ ४० ॥
शिष्यं च गतभोगाशमुदितः शंभुना यतः ।

गतभोगाशमिति मुमुक्षुमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु दीक्षया शिवतत्त्वं नामासाद्यम्, इति सर्वत्रोक्तं, तच्चादित एव सिद्धमिति किमनया व्यस्तया समस्तया वेत्याशङ्क्याह

भेदं विस्फार्य विस्फार्य शक्त्या स्वच्छन्दरूपया ।। ४१ ।।
स्वात्मन्यभिन्ने भगवान्नित्यं विश्रमयन् स्थितः ।

एतदेव परमेश्वरस्य वरं स्वातन्त्र्यं यदेवं भेदमवभासयति च दीक्षादिक्रमेणाद्वयैकपरमार्थे स्वात्मनि च विश्रमयति, इति । यदभिप्रायेणैव प्रागेव

'प्रतिक्षणं विश्वमिदं स्वसंविदि विलापयन् ।
विसृजंश्च ततो भूयः शश्वद्भैरवता व्रजेत् ।।' (तं० ५।३६)

इत्याद्युक्तम् ।। ४१ ।।

इदानीं प्रकृतमेवोपसंहरन्नन्यदवतारयति

इत्थं त्र्यात्माध्वनो भेदः स्थूलसूक्ष्मपरत्वतः ।। ४२ ।।
मेयभागगतः प्रोक्तः पुरतत्त्वकलात्मकः ।
अधुना मातृभागस्थं रूपं त्रेधा निरूप्यते ।। ४३ ।।

प्रोक्त इत्यष्टमाह्निकात्प्रभृति । त्रेधेति पदमन्त्रवर्णगतत्वे स्थूलसूक्ष्मपरत्वेनेत्यर्थः । एतदेव हि वर्णानां परत्वं यत्स्थूलसूक्ष्मौ पदमन्त्रावप्येतद्व्याप्तावेव—इति अत एव चानुजोद्देशोद्दिष्टस्य वर्णभेदक्रमाख्यस्यापि प्रमेयस्यावकाशो दत्तः ।। ४३ ।।

तदाह

यत्प्रमाणात्मकं रूपमध्वनो मातृभागगम् ।
पदं ह्यवगमात्मत्वसमावेशात्तदुच्यते ।। ४४ ।।
तदेव च पदं मन्त्रः प्रक्षोभात्प्रच्युतं यदा ।
गुप्तभाषी यतो माता तूष्णींभूतो व्यवस्थितः ।। ४५ ।।

यन्नाम हि प्रमात्रंशाश्रयणेन प्रमाणात्मकं बाहिर्मुख्यात्प्रक्षुब्धमध्वनो रूपं तत्पदमुच्यते तथागमेऽभिधीयत इत्यर्थः । यतः पद्यते ज्ञायतेऽनेनार्थः,—इत्यवगमात्मकं पदम्, अध्वनोऽप्यवगमात्मत्वसमावेशात्,—इत्येव प्रमाणात्मकत्वे हेतुः, प्रकाशावेशमन्तरेण हि प्रकाश्यं नाम न किंचन प्रकाशेतेत्याशयः । यदा च तदेव पदं प्रमाणात्मकाद्रूपात्प्रच्युतमन्तर्मुखत्वादक्षुब्धं रूपमाप्तं तदा प्रमात्रात्मा मन्त्रो, यतोऽसौ प्रक्षोभाभावादौदासीन्येनाव-

स्थानात् 'गुप्तभाषी' अन्तःपरामर्शात्मक इत्यर्थः अत एव 'मन्त्र' इत्यन्वर्थमभिधानमिति भावः ॥ ४५ ॥

नन्वस्य तूष्णींभूतत्वादन्तः परामर्शात्मकत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

तथापि न विमर्शात्म रूपं त्यजति तेन सः ।
प्रमाणात्मविमर्शात्मा मानवत्क्षोभभाङ्न तु ॥ ४६ ॥
मन्त्राणां च पदानां च तेनोक्तं त्रिकशासने ।
अभिन्नमेव स्वं रूपं निःस्पन्दक्षोभिते परम् ॥ ४७ ॥

नह्यसौ तूष्णींभूतत्वेऽपि

'स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुः' (ई० प्र० १।५।११)

इत्याद्युक्तयुक्त्या विमर्शात्मकतां जहाति,—इति प्रमाणवदस्यापि विमर्श एव स्वभावो येनानयोः स्वरूपे न कश्चिद्भेदः । अत एव वक्ष्यमाणगत्या श्रीपूर्वशास्त्रे पदानां मन्त्राणां चैकमेव रूपमुक्तम्; किं त्वयमेवानयोर्विशेषो यन्मानं क्षुब्धं, माता पुनरक्षुब्ध इति । तदुक्तं 'मानवत्क्षोभभाङ्न तु' इति, 'निःस्पन्दक्षोभिते परम्' इति च ॥ ४७ ॥

एवं स्थूलसूक्ष्मभेदेन पदमन्त्राध्वस्वरूपं निरूप्य परत्वेन वर्णाध्वानमपि निरूपयति

औदासीन्यपरित्यागे प्रक्षोभानवरोहणे ।
वर्णाध्वा मातृभागे स्यात् पूर्वं या कथिता प्रमा ॥ ४८ ॥
सा तु पूर्णस्वरूपत्वादविभागमयी यतः ।

इह परिमितप्रमातृदशाधिशायिनीमुदासीनतां परित्यजन्ती प्रमाणसमुचितं क्षुब्धं रूपं चानवरूढा,-- इत्यर्थात्पूर्णतारूपा या प्रमितिः पूर्वमुक्ता सैव प्रमात्रंशाश्रयणेन वर्णाध्वा स्यात्, यदियं दशा स्वात्ममात्रविश्रान्त्या क्षोभोपशमान्मातृमानादिगर्भीकारेण तदविभिन्नस्वभावेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत एवात्र पदमन्त्रक्रोडीकारसहिष्णुतयैव वर्णाध्वनो निर्देशः,—इत्याह

तत एकैकवर्णत्वं तत्त्वे तत्त्वे क्षमादितः ॥ ४९ ॥

कृत्वा शैवे परे प्रोक्ताः षोडशार्णा विसर्गतः ।

पूर्णत्वादेव चास्या दशायाः क्षित्यादितत्त्वचतुस्त्रिंशतौ क्षकारात्प्रभृति एकमेव वर्णं योजयित्वा 'परे' पूर्णत्वाद्व्यापकतयाभिमतेऽर्थात् सशक्तिके 'शैवे' शिवाख्ये षट्त्रिंशे तत्त्वे संहारप्रक्रमस्याध्वशुद्धावुचितत्वात् विसर्गादारभ्यानुलोम्येनाकारपर्यन्तं स्वरषोडशकमुक्तम् ।। ४९ ।।

ननु यदि नाम निर्विभागपरिपूर्णसंविदात्मिका सा दशा, कुतस्त्योऽयं विभागः,— इत्याशङ्क्याह

तत्र शक्तिपरिस्पन्दस्तावान् प्राक् च निरूपितः ।। ५० ।।

यश्चायं षोढाध्वविभागः स पूर्वस्तच्छक्तिपरिस्पन्द एवेत्युक्तं प्राग्बहुशः । तस्येति संबन्धमात्रे वाच्ये तत्रेति सप्तम्या तद्भित्तिलग्नत्वमेवावेदितम् ।।५०।।

एतदेव संकलयितुं प्रतिजानीते

संकलय्योच्यते सर्वमधुना सुखसंविदे ।

सर्वमिति षडध्वजातम् ।।

तदेवाह

पदमन्त्रवर्णमेकं पुरषोडशकं धरेति च निवृत्तिः ।
तत्त्वार्णमग्निनयनं रसशरपुरमस्त्रमन्त्रपदमन्या ।। ५१ ।।
मुनितत्त्वार्णं द्विकपदमन्त्रं वस्वक्षिभुवनमपरकला ।
अग्न्यर्णदत्त्वमेककपदमन्त्रं सैन्यभुवनमिति तुर्या ।। ५२ ।।
षोडश वर्णाः पदमन्त्रतत्त्वमेकं च शान्त्यतीतेयम् ।
अभिनवगुप्तेनार्या त्रयमुक्तं संग्रहाय शिष्येभ्यः ।। ५३ ।।

पदमन्त्रवर्णमिति समाहारः । एकमिति क्षकाररूपम् । पुरषोडशकमिति कालग्न्यादिवीरभद्रान्तम् । भुवनविभागश्चायमष्टमाह्निकान्ते,

> श्रीपूर्वशासने पुनरष्टादशाधिकं शतं कथितम् ।
> तदिह प्रधानमधिकं संक्षेपेणोच्यते शोध्यम् ।।' (८।४।३६)

इत्यादिना सिद्धान्ततयोक्त इति तत एवात्रानुसंधेयः किं तत्संवादनग्रन्थगौरवेण । निवृत्तिरिति, येह धारिकेत्युक्ता । 'अग्नयः' त्रयः 'नयने' द्वे, तेनाबादीन्यव्यक्तान्तानि तत्त्वानि, हादिङान्ता वर्णाश्च त्रयोविंशतिः ।

'रसाः' षट्, 'शराः' पञ्च। एवं षट्पञ्चाशत् पुराणि। 'अस्त्राणि' शराः पञ्च तेन द्वे चतुरक्षरे, त्रीणि पञ्चाक्षराणि, इति पञ्च पदानि मन्त्राश्च। अन्येति, आप्यायिन्यपरपर्याया प्रतिष्ठा। मुनीति सप्त, तेन पुमादिमायान्तानि तत्त्वानि जादिघान्ताश्च वर्णाः। द्विकेति, तेन पञ्चाक्षरमेकं द्व्यक्षरं द्वितीयं चेति पदे मन्त्रौ च। 'वसवः' अष्टौ 'अक्षिणी' द्वे, तेनाष्टाविंशतिर्भुवनानि। अपरकलेति, बोधिन्यपरपर्याया विद्या। 'अग्नयः' त्रयः, तेन गखका वर्णा विद्येश्वरसदाशिवाश्च तत्त्वानि। एककेति तेन त्र्यक्षरं पदं मन्त्रश्च। 'सैन्यानि' अक्षौहिण्योऽष्टादश। तुर्येति, उत्पूयिन्यपरपर्याया शान्ता। षोडशेति, विसर्गाद्यकारान्ताः। स्वरषोडशकात्मकमेवैकं पदं मन्त्रश्च। तत्त्वमिति, शिवाख्यं षट्त्रिंशं, तच्च सशक्तित्वेऽपि प्राधान्यादेकं, शक्तिर्हि न शक्तिमतो भिन्ना भवितुमर्हति,—इति भावः। वस्तुतस्तु व्यापकतयाभिमतं तत्त्वद्वयमेव, यदभिप्रायेणैव श्रीपूर्वशास्त्रे

'षट्त्रिंशत्तत्त्वभेदेन न्यासोऽयं समुदाहृतः।' (मा० वि० ६।६)

इत्युक्तम्। शान्त्यतीतायां च भुवनानि न संभवन्ति,—इति नात्र तन्निर्देशः। यदुक्तम्।

'............शान्त्यतीता त्वभुवनैव।' (८।४५२)

इति। एवमप्यधिकृत्य पदवर्णविभागो मन्तव्यः एवमष्टादशोत्तरं शतं भुवनानि, षट्त्रिंशत्तत्त्वानि, पञ्च कलाः, दश पदानि, तावन्त एव मन्त्राः, पञ्चाशद्वर्णाश्चेति षोढाध्वा,—इति पिण्डार्थः। तदुक्तम्

'आद्यं धारिकया व्याप्तं तत्रैकं तत्त्वमिष्यते।
एकमेकं पृथक् क्षार्णं पदार्णमनुषु स्मरेत्॥
कालाग्निभुवनाद्यावद्वीरभद्रपुरोत्तमम्।
पुरषोडशकं ज्ञेयं षड्विधोऽध्वा प्रकीर्तितः।
आप्यायिन्या द्वितीयं च तत्र तत्त्वानि लक्षयेत्।
त्रयोविंशत्यवादीनि तद्वट्टाद्यक्षराणि च।
पदानि पञ्च मन्त्राश्च षट्पञ्चाशत्पुराणि च।
तत्त्वानि सप्त बोधिन्या तच्चतुर्धा पुराणि च॥
तृतीये सप्त वर्णाः स्युः पदमन्त्रद्वयद्वयम्।
उत्पूयिन्या चतुर्थं तु तत्र तत्त्वत्रयं विदुः॥

वर्णत्रयं मन्त्रमेकं पदमेकं च लक्षयेत् ।
अष्टादश विजानीयाद्भुवनानि समासतः ॥
शिवतत्त्वं परं शान्तं कला तत्रावकाशदा ।
स्वरषोडशकं मन्त्रं पदं चैकं विलक्षयेत् ॥
इत्येवं षड्विधोऽप्यध्वा समासात्परिकीर्तितः ।'

(मा० वि० २।५७)

इति । अभिनवगुप्तेति स्वनामोदीरणस्यायमाशयो—यदेतावत्प्रमेयजातं विस्तरीतुमिव संग्रहीतुमप्यनन्यसाधारणं ममैव परं प्रावीण्यमिति ॥ ५३ ॥

ननु पारमेश्वरः शक्तिपरिस्पन्द एव षोढाध्वा इति प्राङ्निरूपितं, तत्कथमिदानीं तत्त्वभुवनादितया बहीरूपत्वेनापि तस्य स्वरूपमुक्तम्,—इत्याशङ्क्याह

सोऽयं समस्त एवाध्वा भैरवाभेदवृत्तिमान् ।
तत्स्वातन्त्र्यात्स्वतन्त्रत्वमश्नुवानोऽवभासते ॥ ५४ ॥

यद्यपि वस्तुतः समस्तोऽयमध्वा पूर्णप्रकाशाभिन्न एव तथापि तदिच्छयैव तदतिरिक्तायमानतया स्वातन्त्र्येण प्रस्फुरेद् येनास्य बहीरूपतयावभासः ॥ ५४ ॥

ननु कलाद्यध्वा मेयभागगतत्वाद्बहिः स्वातन्त्र्येणावभासतां नाम, मन्त्राद्यध्वा पुनः प्रमातृभागगतः—इति कथमस्य तथाभावः स्यादित्याशङ्क्याह

तथाहि मातृरूपस्थो मन्त्राध्वेति निरूपितः ।

मन्त्राद्यध्वा हि प्रमातृभागगतोऽपि तथा स्वतन्त्र एव,—इत्येवं समस्त एवाध्वायमविशेषेण निरूपितः समनन्तरमेवोक्त इत्यर्थः ॥

नन्वयं मन्त्राद्यध्वा प्रमातृभागगतश्च स्वातन्त्र्येणावभासेत चेति विप्रतिषिद्धमेतत्,—इत्याशङ्क्यैतदेवोपपादयति

तथाहि चिद्विमर्शेन ग्रस्ता वाच्यदशा यदा ॥ ५५ ॥
शिवज्ञानक्रियायत्तमननत्राणतत्परा ।
अशेषशक्तिपटलीलीलालाम्पट्यपाटवात् ॥ ५६ ॥
च्युता मानमयाद्रूपात् संविन्मन्त्राध्वतां गता ।

यदा हि चेतनव्यापारमयप्रमाणरूपेण विमर्शनेन बाह्यमर्थजातं स्वात्मसात्कृतं तदा निखिलस्य चक्षुरादीन्द्रियवृत्तिस्वभावस्य शक्तिनिकुरम्बकस्य या 'लीला' बहिःप्रसरणं तत्र 'लाम्पट्यात्' औत्सुक्यात् यदौन्मुख्यात्मकं पाटवमेवंविधात् क्षुब्धान्मानमयाद्रूपादवरूढा, अत एव शिवस्य

'विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ।' (ई० प्र० १।८।११)

इत्यादिनीत्या स्वातन्त्र्यमात्ररूपयोर्ज्ञानक्रिययोरायत्तं तदेकपरमार्थं यन्मननमिदमिति परामर्शः, तथा त्राणमिदंपरामर्शविश्रान्तिभूरहन्तापरामर्शस्तत्र तत्परा बहिरौन्मुख्यविरमात्तदेकविश्रान्ता संकुचितप्रमातृरूपा संविन्मन्त्राध्वतां गता तन्मयतया प्रस्फुरितेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

द्विविधं हि संविदः परिस्फुरणं क्षुब्धमक्षुब्धं च । तत्राक्षुब्धतायामस्याः प्रमातृत्वे मन्त्राध्वत्वम्, अन्यथा पुनः प्रमाणत्वे पदाध्वत्वम्, तदाह

प्रमाणरूपतामेत्य प्रयात्यध्वा पदात्मताम् ॥ ५७ ॥

एतदेवोपपादयति

तथा हि मातुर्विश्रान्तिर्वर्णान्संघट्य तान्बहून् ।

प्रमाता हि वदकषादीननेकान्वर्णान् संक्षोभ्य तत्तत्पदनिष्पत्त्या तं तमर्थमधिगच्छेत् येनास्य स्वात्मनि क्षोभोपरमः स्यात् ॥

ननु संघट्टने वर्णानामेव क्षोभः स्यान्न प्रमातुरिति कस्तस्य तदुपरमार्थः,—इत्याशङ्क्याह

संघट्टनं च क्रमिकं संजल्पात्मकमेव तत् ॥ ५८ ॥

विकल्पस्य स्वकं रूपं भोगावेशमयं स्फुटम् ।

अतः प्रमाणतारूपं पदमस्मद्गुरुर्जगौ ॥ ५९ ॥

क्रमिकमिति पूर्वापररूपत्वाद्वाचः, अत एव 'तत्पूर्वजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णो वाचकः' इति भङ्ग्या संधाय जल्पनात्संजल्पात्मकमित्युक्तम् । विनानुसंधानमेव पदसंपत्त्यभावात् क्रमिकैर्वर्णैः क इवार्थाधिगमो भवेदिति भावः । एतदेव च 'शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रतीतिः कल्पना' इत्यादिनीत्या विकल्पस्य तात्त्विकं रूपमित्याह विकल्पस्य स्वकं रूपमिति । नन्वेवमपि प्रमातुः कः क्षोभः,—इत्याशङ्क्याह स्फुटं भोगावेशमयमिति, तत्तदर्थानुभवोदितसुखदुःखादिवेदनात्मकमित्यर्थः । 'अतः' इति भोगावेशमयत्वेन प्रमातृक्षोभरूपत्वात् ॥

इह वाचकतया साजात्येन वर्णाध्वनः प्रसङ्गेऽपि

'ज्ञानं न जायते किंचिदुपष्टम्भनवर्जितम् ।'

इत्यादिनीत्या प्रमेयमन्तरेण प्रमाणतैव न भवेत्,—इत्येतदानन्तर्येण प्रमेयभागस्थं कलाद्यध्वत्रयमभिधत्ते । तत्रापि मेयस्य मानरूपतावेशे कलाध्वत्वम्, अन्यथा तु सूक्ष्मत्वे स्थूलत्वे च तत्त्वाध्वत्वं भुवनाध्वत्वं चेत्याह

प्रमाणरूपतावेशमपरित्यज्य मेयताम् ॥ ६० ॥
गच्छन्कलनया योगादध्वा प्रोक्तः कलात्मकः ।
शुद्धे प्रमेयतायोगे सूक्ष्मस्थूलत्वभागिनी ॥ ६१ ॥
तत्त्वाध्वभुवनाध्वत्वे क्रमेणानुसरेद्गुरुः ।

कलनयेति, कलना हि विकल्पनं तदेव च प्रमाणसतत्त्वम्,—इत्युक्तं प्राग्बहुशः । 'शुद्ध' इति प्रमाणतावेशशून्य इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं प्रमातृप्रमाणप्रमेयानन्तरं तत्संबन्धनिबन्धनं प्रमाणफलरूपं वर्णाध्वानं वक्तुमुपक्रमते

प्रमेयमानमातृणां यद्रूपमुपरि स्थितम् ॥ ६२ ॥
प्रमात्मात्र स्थितोऽध्वायं वर्णात्मा दृश्यतां किल ।

उपरिस्थितमिति, प्रमेयादीनां त्रयाणामपि विश्रान्तिधामेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवाह

उच्छलत्संविदामात्रविश्रान्त्यास्वादयोगिनः ॥ ६३ ॥
सर्वाभिधानसामर्थ्यादनियन्त्रितशक्तयः ।
सृष्टाः स्वात्मसहोत्थेऽर्थे धरापर्यन्तभागिनि ॥ ६४ ॥
अमृशन्तः स्वचिद्भूमौ तावतोऽर्थानभेदतः ।
वर्णौघास्ते प्रमारूपां सत्यां बिभ्रति संविदम् ॥ ६५ ॥

इह खलु

'अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।
स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी ॥ (वा० प०)

इत्यादिनीत्या क्रमस्यानुन्मीलनात्परस्परमनासादितविभागवर्णौघा भगवता स्वचिद्भूमौ पश्यन्त्यात्मनि शुद्धविद्यादशायां मायादिधरान्ते स्वाविभिन्ने वाच्यरूपतत्तत्तत्त्वाद्यात्मन्यर्थे सति तावतो धरान्तानेवार्थानभेदेनामृशन्तोऽहन्ताच्छादितेदन्तापरामर्शसाराः सन्तः 'सृष्टाः' समुल्लासिता इत्यर्थः। नन्वेषां प्रतिनियतार्थविषयमेव वाचकत्वं दृश्यते न सर्वार्थविषयमिति किमेतदुक्तम्,—इत्याशङ्क्याह सर्वाभिधानेत्यादि। यदभिप्रायेण वैयाकरणैरपि 'सर्वः शब्दः सर्वार्थप्रतिपादनशक्तियुक्त' इत्याद्युक्तम्। सर्वाभिधानसामर्थ्येऽपि किं निमित्तमित्युक्तम् उच्छलदित्यादि। परस्यां हि संविदि सर्वभावनिर्भरत्वात्सर्वमस्ति,—इत्यभिप्रायः। त एव च वर्णाः प्रमारूपां प्रमात्रादित्रयविश्रान्तिमयीं पारमार्थिकीं संविदं 'बिभ्रति' पुष्णन्ति तन्मयतयैव प्रस्फुरन्तीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ननु शब्दार्थव्युत्पत्तिबालिशानां बालादीनामपि संभवत्येव प्रमेति कथमेतदुक्तं 'वर्णा एव बिभ्रति,—इत्याशङ्क्याह

बालास्तिर्यक्प्रमातारो येऽप्यसंकेतभागिनः।
तेऽप्यकृत्रिमसंस्कारसारामेनां स्वसंविदम् ॥ ६६ ॥
भिन्नभिन्नामुपाश्रित्य यान्ति चित्रां प्रमातृताम्।

अकृत्रिमसंस्कारसारामिति, स्वारसिकपरामर्शपरमार्थामित्यर्थः। ननु चिदेकस्वभावनिर्विभागसहजपरामर्शसारप्रमाश्रयणे बालतिर्यगादीनामव्युत्पत्तिविशेषेऽपि कथंकारं परस्परं प्रमातृतायां वैचित्र्यं स्यात्,—इत्याशङ्क्योक्तं भिन्नभिन्नामिति, स्वस्वातन्त्र्यमायानुवेध्रोपरतसंकोचामित्यर्थः। [यदुक्तम्]

व्यवहाराः प्रतायन्ते तिरश्चामपि तद्वशात्।

इति ॥ ६६ ॥

न केवलमियमसंकेतभाजां बालादीनामेव विचित्रायां प्रमातृतायां निबन्धनं यावत्संकेतभाजां व्युत्पन्नानामपीत्याह

आस्यां चाकृत्रिमानन्तवर्णसंविदि रूढताम् ॥ ६७ ॥
संकेता यान्ति चेत्तेऽपि यान्त्यसंकेतवृत्तिताम्।

अस्यां समनन्तरोक्तस्वरूपायामकृत्रिमा स्वयमगृहीतसंकोचात एवानन्ता येयं वर्णसंवित् तस्यां विमर्शशक्तिसारायामावापोद्वापपरिगृहीतान्वयव्यतिरेकहेतुकाः शब्दार्थसंयोजनात्मानः 'संकेता अपि रूढतां' विश्रान्ति यदा यान्ति तदा ते संकेता एवासंकेतवृत्तितां यान्ति ।

'शब्दे वाचकशक्तिश्च नित्यैवाग्नाविवोष्णता ।'

इत्यादिनीत्या संकेतसमयविलक्षणविमर्शसारशक्तिरूपसंबन्धात्मकतया वस्तुस्पृशो भवन्तीत्यर्थः । अपिर्भिन्नक्रमः ॥ ६७ ॥

एतदेव व्यतिरेकद्वारेणाप्युपपादयति

अनया तु विना सर्वे संकेता बहुशः कृताः ॥ ६८ ॥

अविश्रान्ततया कुर्युरनवस्थां दुरुत्तराम् ।

बालो व्युत्पाद्यते येन तत्र संकेतमार्गणात् ॥ ६९ ॥

अनया समन्तरोक्तया संविद्रूढतया विना हि विश्रान्तिमलभमाना बहुशः कृता अपि 'वृक्षस्तरुः शाखी'इत्यादयः सर्वे संकेताः 'शब्दैरेव शब्दान् व्याचष्टे' इति भङ्ग्या दुरुत्तरामनवस्थां कुर्युः, संकेतान्तरमार्गणं न विरमेदित्यर्थः । यतो येन येन संकेतेन बालो व्युत्पाद्यते तत्र 'को वृक्षस्तरुः शाखी' इत्यादिवत्संकेतान्तरं मृग्यत एवेति ॥ ६९ ॥

नन्वस्य किं संकेतान्तरमार्गणेनाङ्गुल्यादिनिर्देशेन व्युत्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह

अङ्गुल्यादेशनेऽप्यस्य नाविकल्पा तथा मतिः ।

विकल्पः शब्दमूलश्च शब्दः संकेतजीवितः ॥ ७० ॥

अस्य व्युत्पाद्यमानस्य बालादेः 'घटोऽयम्' इत्यङ्गुल्या निर्दिश्यमाने पुरोवर्तिन्यर्थे तथा वाच्यवाचकभावलक्षणा मतिर्घटशब्दवाच्योऽयमिति शब्दानुवेधादविकल्पा तावन्न भवेत् ।

'अथ चेतसविकल्पा तद्विकल्पाः शब्दयोनयः ।'

इत्यादिनीत्या विकल्पस्तावच्छब्दमूलः शब्दश्च संकेतैकपरमार्थः,—इति संकेतान्तरापेक्षायामनवस्थावश्यमापतेत् ॥ ७० ॥

अतश्च संवित्परामर्शसारः शुद्धविद्यात्मा संकेतानपेक्षो वर्णग्राम एव विश्रान्तिस्थानतयाभ्युपगन्तव्यो येनानवस्था शाम्येदित्याह

तेनानन्तो ह्यमायीयो यो वर्णग्राम ईदृशः ।
संविद्विमर्शसचिवः सदैव स हि जृम्भते ।। ७१ ।।

'ईदृशः' इति संकेतादिनिरपेक्षः । सदैवेति, कृत्रिममायीयवर्णव्यवहरणावसरेऽपीत्यर्थः । इह हि या काचन प्रमा समुल्लसति तत्रावश्यमिदमित्थमिति वर्णसंभेदेन भाव्यमिति भावः ।। ७१ ।।

ननु प्रमासु प्रतिषिद्धा एव मायीया वर्णाः संभेदकतयावभासन्ते,—इति किं नाम मायीयैरलौकिकैर्वर्णैः प्रयोजनमित्याशङ्क्याह

यत एव च मायीया वर्णाः सूतिं वितेनिरे ।
ये च मायीयवर्णेषु वीर्यत्वेन निरूपिताः ।। ७२ ।।
संकेतनिरपेक्षास्ते प्रमेति परिगृह्यताम् ।

निरूपिता इति, श्रीपूर्वशास्त्रादौ । यदुक्तं तत्र

'या सा शक्तिर्जगद्धातुः कथिता समवायिनी ।'

इत्यादि पीठिकाबन्धं कृत्वा

'तत्र तावत्समापन्ना मातृभावं विभिद्यते ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'स तया संप्रबुद्धः सन्योनिं विक्षोभ्य शक्तिभिः ।
तत्समानश्रुतीन् वर्णांस्तत्संख्यानसृजत् प्रभुः ।।
तैस्तैरालिङ्गिताः सन्तः सर्वकामफलप्रदाः ।
भवन्ति साधकेन्द्राणां नान्यथा वीरवन्दिते ।।' (मा० वि० ३।२८)

इति । 'ते' इत्यमायीया वर्णाः । परिगृह्यतामिति, अन्यथा हि प्रागुक्तवदनवस्थोपनिपातात्प्रमोत्पाद एव न स्यात्,—इत्यनेन मूकप्रायं विश्वं भवेदिति भावः ।। ७२ ।।

एतदेव निदर्शयति

तथा हि परवाक्येषु श्रुतेष्वाम्रियते निजा ।। ७३ ।।

प्रमा यस्य; जडोऽसौ नो तत्रार्थेऽभ्येति ज्ञातृताम् ।

श्रुतेष्वपि हि परवाक्येषु यस्य तद्विषया निजा प्रमाव्रियते आवृता भवति, अनवधानादिना परवाक्याद्यवगन्तुं नोत्सहते; अत एव स जडस्तत्रार्थे प्रमातृतां नाभ्येति, तदर्थाधिगन्ता न भवेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

नन्वस्य परवाक्यादौ तत्पाठान्यथानुपपत्त्यास्त्येवागमः,— इति किं नाम सुप्रमाणमित्याशङ्क्याह

शुकवत्स पठत्येव परं तत्क्रमितैकभाक् ॥ ७४ ॥

स्वातन्त्र्यलाभतः स्वाक्यप्रमालाभे तु बोद्धृता ।

स खल्वावृतप्रमितिर्जडस्तेषां परवाक्यानां क्रमिकतामेवैकां भजमानः शुकवदर्थात् परवाक्यादि पठत्येव, केवलं तद्विषया बोद्धृता पुनरस्य स्वकैव स्वाक्या येयं प्रमा तस्या लाभे सति, तत्रैव कर्तृतात्मनः स्वातन्त्र्यस्य लाभाद्भवेदिति वाक्यशेषः ॥ ७४ ॥

न केवलमस्यैवं प्रमालाभे परकीय एव वाक्यादौ बोद्धृत्वं भवेद्यावत्स्वकीयेऽपि कर्तृत्वमित्याह

यस्य हि स्वप्रमाबोधो विपक्षोद्भेदनिग्रहात् ॥ ७५ ॥

वाक्यादिवर्णपुञ्जे स्वे स प्रमाता वशीभवेत् ।

यस्य हि प्रमातुरनवधानाद्यात्मनां 'विपक्षाणामुद्भेदस्य' प्रथमोल्लासस्यापि 'निग्रहात्' उन्मूलनात् स्वप्रमा प्रबुद्धा भवेत् स स्वे महावाक्यादिरूपे वर्णपुञ्जे वशीभवेत्, स्वयमपि तत्तद्वर्णारब्धं वाक्यादि निर्मातुं स्वतन्त्रः स्यादित्यर्थः ॥ ७५ ॥

ननु यद्येवं तत्प्रमाबोधस्याविशेषेऽपि कस्मात् केचित्प्रमातारो वाक्याद्येव कुर्वते परे शास्त्राद्यपि,—इत्याशङ्क्याह

यथा यथा चाकृतकं तद्रूपमतिरिच्यते ॥ ७६ ॥

तथा तथा चमत्कारतारतम्यं विभाव्यते ।

तद्रूपमिति, तच्छब्देन प्रमाबोधपरामर्शः चमत्कारेति, उत्तरोत्तरं वाक्यादिनिर्माणकर्तृतातिशय इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

ननु च प्रमा नामानवच्छिन्नसहजपरामर्शमयी,—इति तस्याः प्रबोधः सर्वतोमुख एव भवेन्नांशांशिकया,—इति कथमुक्तं 'यथायथं तद्रूपमतिरिच्यते' इतीत्याशङ्क्याह

आद्यामायीयवर्णान्तर्निमग्ने चोत्तरोत्तरे ॥ ७७ ॥
संकेते पूर्वपूर्वांशमज्जने प्रतिभाभिदः ।

इह खलु बालादीनां प्रथमसंकेतादारभ्य यथापूर्वंनिवेशिनि संविद्विमर्शबाह्यप्रसराभिप्रायेणोत्तरोत्तरे संकेते तदन्तर्विश्रान्त्यभिप्रायेण पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्संकेतात्मन्यंशेऽर्थादुत्तरोत्तरस्य 'मज्जने' तादात्म्ये सति, आद्यानां निखिलसंकोचविश्रान्तिभूतानां शुद्धविद्यात्मनां वर्णानामन्तः स्वात्मनि निःशेषेण 'मग्ने' तदेकमयतामापन्ने 'प्रतिभायाः प्रमाप्रबोधस्य 'भिदो' विशेषास्तारतम्यरूपं वैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

अत एव सर्वतोमुखं कवित्वं वक्तृत्वादावप्रतिहतः प्रसरोऽपि कदाचिद्भवेदित्याह

आद्योद्रेकमहत्त्वेऽपि प्रतिभात्मनि निष्ठिताः ॥ ७८ ॥
ध्रुवं कवित्ववक्तृत्वशालितां यान्ति सर्वतः ।

'आद्योद्रेकमहत्त्वे' इति, 'आद्येन' प्राथमिकेन 'उद्रेकेण' उच्छलत्तया महत्त्वं यस्य तस्मिन् परसंविद्धामसविधवर्तिनीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

परधाराधिरोहे पुनः सर्वज्ञानक्रियायोग एव स्यादित्याह

यावद्धामनि संकेतनिकारकलनोज्झिते ॥ ७९ ॥
विश्रान्तश्चिन्मये किं किं न वेत्ति कुरुते न वा ।

अतश्चागमोऽप्येवमित्याह

अत एव हि वाक्सिद्धौ वर्णानां समुपास्यता ॥ ८० ॥
सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ वा का सिद्धिर्या न तन्मयी ।

अतः परामर्शसारत्वादेव वर्णानां वाक्सिद्धिनिमित्तं विद्येश्वरत्वाद्यापत्तिनिमित्तं च समुपास्यता श्रीपूर्वशास्त्रादावुक्तेत्यर्थः । यदुक्तं तत्र

'भूयोऽपि समुदायेन वर्णभेदश्च कीर्त्यते ।
स्त्रीरूपां हृदि संचिन्त्य सितवस्त्रादिभूषिताम् ॥
नाभिचक्रोपविष्टां तु चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
बीजं यत्सर्वशास्त्राणां तत्तदा स्यादनारतम् ॥
स्वकीयेनैव वक्त्रेण निर्गच्छत्प्रविचिन्तयेत् ।
तारहारलताकारं विस्फुरत्किरणाकुलम् ॥
वर्णैस्तारकसंकाशैरारब्धममितद्युति ।
मासाद्यच्छास्त्रसंघातमुद्गिरप्यनिवारितम् ॥
स्वप्ने मासात्समाधिस्थः षड्भिर्मासैर्यथेच्छया ।
उच्छिन्नान्यपि शास्त्राणि ग्रन्थतश्चार्थतोऽपि च ॥
जानाति वत्सराद्योगी यदि चिन्मयतां गतः ।
अनुषङ्गफलं चैतत्समासादुपवर्णितम् ॥
विद्येश्वरसमानत्वसिद्धिरन्याश्च सिद्धयः ।' (मा० वि० १९।५५)

इति । आदिशब्दाद्वश्यादिसिद्धिस्वीकारः । तदुक्तं तत्र

'अथवा योजयेत्कश्चिदेनां वश्यादिकर्मसु ।
तदा प्रसाधयत्याशु साधकस्य समीहितम् ॥
उदितादित्यवर्णानां [भां] समस्ताक्षरपद्धतिम् ।' (मा० वि० १०।६१)

इति । ननु समुपास्यमानानां वर्णानां वाक्सिद्ध्यादिनिमित्तत्वमुचितम्,—इत्यास्तामेतत्, वश्यादिसिद्धिसाधकत्वं पुनरेषां कथंकारं संगच्छताम्,—इत्याशङ्क्योक्तं का सिद्धिर्या न तन्मयीति ॥ ८० ॥

अत एव च

'ये च मायीयवर्णेषु वीर्यत्वेन निरूपिताः ।' (तं० ११।७३)

इत्यादिनीत्या मायीयवर्णानां परामर्शमात्रसारा एते वर्णा वीर्यत्वेनावश्यमुपगतव्याः, अन्यथा हि ते लिपिसंनिवेशकल्पा न कांचन सिद्धिं विदध्युरित्यागमसंवादेन द्रढयति

तदुक्तं वरदेन श्रीसिद्धयोगीश्वरीमते ॥ ८१ ॥
तेन गुप्तेन गुप्तास्ते शेषा वर्णास्त्विति स्फुटम् ।

तदेवाह तेनेत्यादि । तेनेति, संवित्परामर्शमात्ररूपेण वीर्येणेत्यर्थः । 'गुप्ताः' इति प्रच्छन्ननिजात्मानः । तदुक्तं तत्र

'दृष्ट्वा संस्कारविरहं मनुजानां समन्ततः ।
विभेदं समयानां च कृतवन्तो नराधमाः ॥
सर्वेषामेव मन्त्राणामतो वीर्यं प्रगोपितम् ।
तेन गुप्तेन ते गुप्ताः शेषा वर्णास्तु केवलाः ॥
गुप्तवीर्या महादेवि विधिनापि प्रयोजिताः ।
तेनैते न प्रसिद्धयन्ति जप्ताः कोटिशतैरपि ॥'

इति ॥ ८१ ॥

तदेवोपसंहरति

एवं मामातृमानत्वमेयत्वैर्योऽवभासते ॥ ८२ ॥
षड्विधः स्ववपुःशुद्धौ शुद्धिं सोऽध्वाधिगच्छति ।

स्ववपुःशुद्धाविति,'स्वस्य' असाधारणस्य कलाद्यात्मनः स्वरूपस्य 'शुद्धौ' भोगासङ्गमालिन्यविनिवृत्तावित्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु यद्येवं तत्प्रतिदीक्ष्यं साक्षात्षड्विधोऽप्यध्वा किं शोध्य उत न,—इत्याशङ्क्याह

एकेन वपुषा शुद्धौ तत्रैवान्यप्रकारताम् ॥ ८३ ॥
अन्तर्भाव्याचरेच्छुद्धिमनुसंधानवान् गुरुः ।

एकेनेति कलादिमध्यादन्यतमेन । शुद्धाविति कर्तव्यायाम् ॥ ८३ ॥

एवमप्यशक्तौ क्रमान्तरमस्ति,—इत्याह

अनन्तर्भावशक्तौ तु सूक्ष्मं सूक्ष्मं तु शोधयेत् ॥ ८४ ॥
तद्विशुद्धं बीजभावात् सूते नोत्तरसंततिम् ।

सूक्ष्ममिति, पेलवं कारणमित्यर्थः । यथा वाचकाध्वनो वर्णाः, वाच्याध्वनश्च कलाः ॥ ८४ ॥

ननु शोध्यस्य षड्विधस्याप्यध्वनः का नाम शुद्धिरित्याशङ्क्याह

शोधनं बहुधा तत्तद्भोगप्राप्त्येकतानता ॥ ८५ ॥
तदाधिपत्यं तत्त्यागस्तच्छिवात्मत्ववेदनम् ।
तल्लीनता तन्निरासः सर्वं चैतत्क्रमाक्रमात् ॥ ८६ ॥

तत्तद्भोगप्राप्त्येकतानतेति तस्य तस्य दीक्ष्य तथा संमतस्य अणोः

'अर्जिते सति भोक्तव्यो भोगो दुःखसुखात्मकः ।' (स्व० ४।१२०)

इत्यादिनीत्या प्राक्कर्मार्जितस्य सुखदुःखात्मनो भोगस्य या 'प्राप्ति'र्भोग्यता तत्रैकतानता

'प्राक्कर्मवासनाशेषफलभोग्यत्वहेतवे ।' (स्व० ४।११४)

इति । तथा

'भिन्नदेहा विसृज्यन्ते गर्भे वागीशियोनिषु ।' (स्व० ४।११५)

इत्यादिनीत्या तद्भोग्यत्वसंपत्तये तत्तद्देहसृष्टिद्वारेण जन्मपरिग्रहे दार्ढ्य-मित्यर्थः । तदाधिपत्यमिति, तस्य दीक्ष्यस्वाणोर्भोगे 'आधिपत्यम्' अधिकारः । तत्त्याग इति, तस्याणोर्भोगविषयः 'त्यागः' समाप्तिरूपभोगद्वारेण निःशेषीकरणात्मा निष्कृतिः । यदुक्तम्

'विषया भुवनाकारा ये केचिद्भोग्यरूपिणः ।
भुक्तकर्मफलाशेषा निष्कृतिस्तेन सा स्मृता ।।' (स्व० ४।१२५)

इति । तच्छिवात्मत्ववेदनमिति, तस्याणोः

'शुद्धतत्त्वाग्रसंस्थं तच्चैतन्यं कनकप्रभम् ।' (स्व० ४।१३३)

इत्याद्युक्त्या तत्तदावरणविगमाच्छ्रेयोरूपं निर्मलात्मत्वेन 'वेदनम्' अस्य शोधितादधस्तनादध्वन उद्धार इत्यर्थः । तल्लीनतेति, तस्य भोगे लीनता परप्रीत्यात्मविश्रान्तिसतत्त्वो लयः । यदुक्तम्

'लयः परमया प्रीत्या सुखदुःखात्मकेऽप्यलम् ।' (स्व० ४।१२०)

इति । तन्निरास इति, तस्य भोगान्निरासः पुनर्भोगैरसंबन्धो भोक्तृत्वा-भावात्मा विश्लेषः । यदुक्तम्

'विश्लेषो निष्कृतिर्भोगाद्भोगाभावे स हि स्मृतः ।' (स्व० ४।१२६)

इति । अत्र च शुद्धिस्वरूपमात्राभिधित्सया क्रमो न विवक्षितः,—इत्येव-मेषामभिधानम् । तदेतज्जन्माधिकारभोगलयनिष्कृतिविशे(श्ले)षोद्धारादि-लक्षणं सर्वं शोधनसमाख्यातं संस्कारजातं श्रीमत्स्वच्छन्दशास्त्राद्युक्तरूपात् क्रमाद्भवेत् । तीव्रतीव्रशक्तिपातवतां च

'जननादिविहीनां तु येन येनाध्वना गुरुः ।
कुर्यात्स एकतत्त्वान्तां................ ॥' (१८।२)

इत्यादिवक्ष्यमाणस्वपादकमोद्वेति ॥ ८६ ॥

ननु चैतत्सर्वं किममन्त्रकं कार्यमुत समन्त्रकं, तत्राप्यमन्त्रकत्वे छात्रमनोरथप्रायत्वान्न किंचित् सिद्धयेत्,—इति यत्किंचिदेतत् स्यात् । समन्त्रकत्वे पुनरचिन्त्या मन्त्रशक्तिरचिन्त्यप्रभावत्वादनायासमक्रमेणैव सर्वसंपत्तिरस्तु किं क्रमेण येन

'गर्भेषु गर्भनिष्पत्ति भैरवेणाहुतित्रयम् ।
हुत्वा तु जननं कार्यं पुनस्तेनाहुतित्रयात् ॥' (स्व० ४।११८)

इति । तथा

'विश्लेषश्च हृदा होम्यो निष्कृतिः शिरसा पुनः ।' (स्व० ४।१६४)

इत्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह

अत एव च ते मन्त्राः शोधकाश्चित्ररूपिणः ।
सिद्धान्तवामदक्षादौ चित्रां शुद्धिं वितन्वते ॥ ८७ ॥

अतो जन्मादेः संस्कारजातस्य क्रमेणाक्रमेण च भावादेव सिद्धान्तादावुक्तास्ते हृदाद्याः प्रतिनियतशुद्धिकारित्वाच्चित्ररूपिणः शोधका मन्त्रः 'चित्रां' जन्मादिरूपतया नानाविधां क्रमिकीमेव शुद्धिमादध्युस्तत्के पुनरक्रमिकीमित्याशङ्क्याह

अनुत्तरत्रिकानामक्रममन्त्रास्तु ये किल ।
ते सर्वे सर्वदाः किन्तु कस्यचित् क्वापि मुख्यता ॥ ८८ ॥

ये पुनरनुत्तरत्रिकार्थरूपे सिद्धानामकमालिन्याख्ये त्रिप्रकारे क्रमे मन्त्रा उक्तास्ते किल सर्व एव न तु शास्त्रान्तरोक्तवन्मूलमन्त्राद्येव सर्वदा सर्वमिव शुद्धिं क्रमादक्रमाद्वा दध[द]तीत्यर्थः । ननु यद्येवं तत्कथं तत्रापि मन्त्राणाम्

कृत्वात्मस्थं ततो यौनो गर्भाधानं विचिन्तयेत् ।
त्र्यर्णाधिक्षरया मन्त्री सर्वगर्भक्रियान्वितम् ॥' (मा० वि० ९।६०)

इत्याद्युक्त्या नियतकर्मविषयत्वमुक्तम्,—इत्याशङ्क्याह किंतु क्वापि कस्यापि मुख्यतेति । यदभिप्रायेणैव श्रीपूर्वशास्त्रे

'मायान्तमार्गसंशुद्धौ दीक्षाकर्मणि सर्वतः ।
क्रियास्वनुक्तमन्त्रासु योजयेदपरां बुधः ।।
विद्यादिसकलान्ते च तद्वदेव परापराम् ।
योजयेन्नेश्वरादूर्ध्वं पिबन्यादिकमष्टकम् ।।
न चापि सकलादूर्ध्वमङ्गषट्कं विचक्षणः ।
निष्कले परया कार्यं यत्किंचिद्विधिचोदितम् ।।' (मा० वि० ९।७१)

इत्याद्युक्तम् ।। ८८ ।।

अत एवात्र सर्वेषामेव मन्त्रणामध्वनि शोधकतया व्यवस्थितिरुक्ता,—इत्याह

अतः शोधकभावेन शास्त्रे श्रीपूर्वसंज्ञिते ।
परापरादिमन्त्राणामध्वन्युक्ता व्यवस्थितिः ।। ८९ ।।

'अत' इति सर्वेषां त्रिकमन्त्राणां सर्वदत्वात् । शोधकभावेनेति, नतु शास्त्रान्तरोक्तवच्छोध्यत्वेनापीति । तदुक्तं तत्र

'निष्कले पदमेकार्णं त्र्यर्णंकार्णमथ द्वयम् ।' (मा० वि० ४।१९)

इत्यादि

'सार्णेनाण्डत्रयं व्याप्तं त्रिशूलेन चतुर्थकम् ।
सर्वातीतं विसर्गेण पराया व्याप्तिरिष्यते ।।' (मा० वि० ४।२५)

इत्यन्तम् ।। ८९ ।।

ननु यथान्यत्र मूलमन्त्रस्यैव शोधकत्वमुक्तमन्येषां हृदादीनां पुनः शोध्यत्वं शोधकत्वं च तद्वदिहापि शक्तित्रयमन्त्राणामेव किं शोधकत्वमुक्तं न वा,—इत्याशङ्क्याह

शोधकत्वं च मालिन्या देवीनां त्रितयस्य च ।
देवत्रयस्य वक्त्राणामङ्गानामष्टकस्य च ।। ९० ।।
किं वातिबहुना द्वारवास्त्वाधारगुरुक्रमे ।
लोकपास्त्रविधौ मन्त्रान् मुक्त्वा सर्वं विशोधकम् ।। ९१ ।।

द्वारादिमन्त्राणां पुनरत्र न शोधकत्वं नापि शोध्यत्वमिति भावः ।।९१।।

नन्वध्वषट्कस्य शोध्यत्वं परापरादीनां मन्त्राणां शोधकत्वं चेति यदुक्तं तदिदं सम्बन्धमन्तरेणायःशलाकाकल्पत्वे कथं घटतामित्याशङ्क्याह

यच्चैतदध्वनः प्रोक्तं शोध्यत्वं शोद्धृता च या ।
सा स्वातन्त्र्याच्छिवाभेदे युक्तेत्युक्तं च शासने ।। ९२ ।।

ननु शिवाभेदस्याविशिष्टत्वादेकत्र शोध्यत्वमपरत्र शोधकत्वमिति वैचित्र्यं किं निमित्तमित्याह सेति । नचैतदस्मदुपज्ञमेवेत्युक्तम् 'इत्युक्तं च शासने' इति । 'शासन' इत्यद्वयनयात्मनि । तदुक्तम्

'सर्वत्र भैरवो भावः सामान्येप्यथ गोचरे ।
न च तद्व्यतिरेकेण परोऽस्तीत्यद्वयागमः ॥'

इति । अद्वयागम इति, अद्वया गतिरित्यर्थः ॥ ९२ ॥

एतदेवोपपादयति

सर्वमेतद्विभात्येव परमेशितरि ध्रुवे ।
प्रतिबिम्बस्वरूपेण न तु बाह्यतया यतः ।। ९३ ।।

प्रतिबिम्बस्वरूपेणेति, स्वरूपानतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । अत एवोक्तं न तु बाह्यतयेति ॥ ९३ ॥

ननु दर्पणादौ बाह्यार्थसमर्पितत्वादस्ति प्रतिबिम्बस्य वैचित्र्यमिह पुनरुक्तया बाह्यसमर्पकाभावाच्चिदाहितमेव तदिति चित एकत्वात्तत्रास्य प्रमातृप्रमेयादेर्वैचित्र्यं न स्यादित्याशङ्क्याह

चिद्व्योम्न्येव शिवे तत्तद्देहादिमतिरीदृशी ।
भिन्ना संसारिणां रज्जौ सर्पस्रग्वीचिबुद्धिवत् ।। ९४ ।।

इह खलु चिदेकरूपत्वाद्भावशून्यतया व्योमप्राये शिव एवैकस्मिन् मायाप्रमातृणामीदृशी प्रतिबिम्बकल्पा तस्य तस्य विचित्रस्य देहादेः प्रमातृप्रमेयाद्यात्मनो भावजातस्य मतिः सर्पादिबुद्धिरिव रज्जौ स्वरूपेण भिन्ना, न तु भिन्नप्रत्ययालम्बनेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

ननु रज्जुभुजगादिबुद्धिरपि किं भ्रान्तिमात्रमेव,—इत्याशङ्कां निरवकाशयितुं भ्रान्तित्वमेवोपपादयति

यतः प्राग्देहमरणसिद्धान्तः स्वप्नगोचरः ।
देहान्तरादिर्मरणे कीदृग्वा देहसंभवः ।। ९५ ।।

यतः कस्याचिद्बालादेः प्राच्यस्य प्राथमिकस्य बाल्यावस्थाव्यवस्थितस्य देहस्यान्तर्दग्धगात्रादेश्च मरणस्यान्तर्गाढगाढं निद्रालोश्च सिद्धस्यान्तर्वर्तमानस्यापि देहान्तरं यौवनावस्थावस्थितमुत्तरं प्राग्भाविजीवदवस्थं चेष्टमानावस्थं चान्यच्छरीरमादिशब्दाच्च नीलादि स्वप्नगोचरः स्वप्नादावाभासमानं भ्रान्तिमात्रमेवेत्यर्थः। नहि तथाभूतं शरीरादि स्वप्नादौ सदित्यभिप्रायः। नन्वस्ति शरीरं तथाभूतं तु मा भूत् नत्वेतावतात्यन्तमसतोऽवभास उक्त स्यादित्याशङ्क्याह 'मरणे कीदृग्वा देहसंभव' इति। इह खलु भासमानस्य रूपस्य सत्त्वमसत्त्वं वा निरूप्यं, न चात्र देहमात्रमवभासतेऽपितु प्रतिनियतावस्थावस्थितं तथा च नास्ति,—इति युक्तमुक्तम् 'असद्देहाद्यवभासत' इति। अस्तु वा तत्र कथंचिद्धर्मिमात्रद्वारकं सत्त्वं मरणे तु प्रत्यक्षमेव तद्देहभस्मीभावदर्शनादत्यन्तमसतोऽवभासः कथंकारं पराणुद्यताम् ॥ ९५ ॥

न केवलं स्वप्नादावेतदेवावभासते यावदत्यन्तासंभाव्यमन्यदपि,—इत्याह

स्वप्नेऽपि प्रतिभामात्रसामान्यप्रथनाबलात् ।
विशेषाः प्रतिभासन्ते न भान्त्यन्तेऽपि ते यथा ।। ९६ ।।

इह खलु स्वप्नादौ नियतधर्मिपरिहारेण शिरश्छेदमात्रादिनिष्ठात् परामर्शमात्राद्यत्सामान्येन तथाप्रथनं तस्मात्, अत एव विशेषमन्तरेण सामान्यप्रतिभासस्यानुपपत्तिलक्षणाद्बलात्कारादनुसंधातुमप्यशक्याः स्वशिरश्छेदादयो विशेषा अपि 'प्रतिभासन्ते'ऽनपह्नवनीयतया प्रस्फुरन्ति,—इति युक्तमुक्तं—सर्वमेतत्संविद्रूपतयैवावभासते न तु बाह्यतयेति ॥ ९६ ॥

ननु चिदेव यद्येवं परिस्फुरति तदेकचित्तत्त्वसाराः सन्तः सर्वे भावाः कथमिवान्योन्यस्य वैचित्र्यमासादयेयुरित्याशङ्क्याह

शालग्रामोपलाः केचिच्चित्राकृतिभृतो यथा ।
तथा मायादिभूम्यन्तलेखाचित्रहृदश्रितः ।। ९७ ।।

यथाहि उपलत्वाविशेषेऽपि केचिदेव मुद्राशब्दाद्यभिधेयाः शालग्रामोपलाः स्वभावत एव तत्तच्छङ्खचक्रादिसंनिवेशविशेषत्वाद्विचित्राकारभाजस्तथैव

प्रमातृप्रमेयाद्यात्मानः स्वयमविशिष्टा अपि चितः स्वस्वातन्त्र्योल्लासितया मायादिभूम्यन्तया रेखया कलादीनां प्रतिपुंनियतत्वाद्विचित्रोपाधिरूपया तावत्याध्वमर्यादया चित्रहृदो भिन्नभिन्नरूपपरामर्शा इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ननु

'अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा भावानां योऽयं
विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदो वा ।'

इत्यादिनोत्या विवादस्तत्कथं चित एकत्वादेवंभावो भवेदित्याशङ्क्याह

नगरार्णवशैलाद्यास्तदिच्छानुविधायिनः ।
न स्वयं सदसन्तो नो कारणाकारणात्मकाः ॥ ९८ ॥

एतदेवोपपादयति—न स्वयमित्यादिना। यतो नगराद्यर्थजातं स्वयं तावद्बाह्यतया न सत्, तथात्वे हि अस्य स्थूलं सूक्ष्मं वा रूपं स्यात् नचात्रैकमपि संभवति। तथाहि एकरूपतयावभासमानस्य स्थूलस्य कम्पाकम्पादियोगाद्विरुद्धधर्माध्यासेनैकतैव न स्यात्,—इति स्थौल्ये बाधः; परमाणूनामप्यवश्यंभाविनि परस्परसंयोगे षडंशता प्रसजेत्,—इति सौक्ष्म्येऽपि बाधः। नचासदसतो भासनायोगात्, अत एव सत्तानुपपत्तेर्नेदं कारणमसत्तानुपपत्तेश्च न कार्यमित्युक्तं 'नो कारणाकारणात्मकः'इति। नहि सत्तामुत्पत्तेः प्रागसत्तां च विना कारणत्वं कार्यत्वं च घटते'—इत्युक्तं प्राक् ॥ ९८ ॥

ननु लोके कार्यकारणादिरूपश्चिरप्ररूढोऽयं व्यवहारो—यदग्निः कारणं धूमश्च कार्यमिति तन्नान्तरीयक एव च सदसत्त्वे,—इति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

नियतेश्चिररूढायाः समुच्छेदात्प्रवर्तनात् ।
अरूढायाः स्वतन्त्र्योऽयं स्थितश्चिद्व्योमभैरवः ॥ ९९ ॥

इह हि पारमेश्वर्या एव नियतिशक्तेरिदं विजृम्भितं—यदग्निः कारणं धूमश्च कार्यमिति, न पुनरग्न्यादीनामेवंस्वभावत्वम्। तथात्वे हि नियत एव कार्यकारणभावो भवेत्, न चैवमस्ति—यदग्निमन्तरेण योगीच्छयाप्यभूतस्य प्रादुर्भावो दृश्यते,—इत्युक्तं चिररूढाया नियतेः समुच्छेदादरूढायाश्च प्रवर्तनादिति। अतश्च पूर्णरूपायाश्चित एवात्र सर्वकर्तृत्वमित्युपपादितं प्राग्बहुशः ॥ ९९ ॥

ननु यद्येवं पूर्णरूपा चिदेव तथा तथावभासते तत्कोऽयं भेदो नाम,—इत्याशयङ्क्याह

एकचिन्मात्रसंपूर्णभैरवाभेदभागिनि ।
एवमस्मीत्थनामर्शो भेदको भावमण्डले ॥१००॥

तेनाख्यातिविजृम्भामात्रसारोऽयं भेद इत्यभिप्रायः ॥ १०० ॥

ननु बीजाङ्कुरादावनुप्रवेश एव चितो नास्ति मृद्घटादौ पुनरस्ति तदनुप्रवेशः, किं त्वसौ कौम्भकारी न पूर्णा,—इति कथमुक्तं—पूर्णरूपायाश्चित एव सर्वत्र कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह

सर्वप्रमाणैर्नो सिद्धं स्वप्ने कर्त्रन्तरं यथा ।
स्वसंविदः स्वसिद्धायास्तथा सर्वत्र बुद्ध्यताम् ॥१०१॥

इह यथा केनापि प्रमाणेन स्वप्नादाववभासमानानां घटाङ्कुरादीनां स्वतःसिद्धायाः स्वसंविदः सकाशादन्यः कश्चित्कारणतयाभिमतः कर्ता न सिद्धस्तथा सर्वत्र जागरादावपि 'बुद्ध्यतां' संविद एव सर्वदशासु सर्वभावाविर्भावने पूर्णं कर्तृत्वं बोद्धव्यमित्यर्थः ॥ १०१ ॥

ननु कोऽर्थस्तथाबोधेन,—इत्याशङ्क्याह

चित्तचित्रपुरोद्याने क्रीडेदेवं हि वेत्ति यः ।
अहमेव स्थितो भूतभावतत्त्वपुरैरिति ॥१०२॥

यः खलु 'अहमेव विश्वात्मतयोल्लसित' इत्येवं विमृशेत् स चित्तमेव तत्तद्वैचित्र्यातिशययोगाच्चित्रे पुरे, न पुनररण्यादौ तत्र तथा चमत्कारतारतम्याभावादनन्तभावसंभारनिर्भरमुद्यानं, तत्र 'क्रीडेत्' स्वात्मन्येव पूर्णतया विश्राम्यञ्जीवन्नेव मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

ननु सर्व एव जन्मादिविनाशान्तं विकारजातमनिच्छन्तोऽपि बलादासादयन्ति,—इत्यत्र कर्मादिनिमित्तमन्यदनुसरणीयं तत्कथमुक्तं—चित एव सर्वत्र कर्तृत्वमिति—इत्याशङ्क्याह

एवं जातो मृतोऽस्मीति जन्ममृत्युविचित्रताः ।
अजन्मन्यमृतौ भान्ति चित्तभित्तौ स्वनिर्मिताः ॥१०३॥

यद्गीतम्

'न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥' (गी० २।२०)

इति ॥ १०३ ॥

ननु यदि जन्ममृत्यू न स्तस्तत्कथमिहपरलोकादिव्यवस्था स्यादित्याशङ्क्याह

परेहसंविदामात्रं परलोकेहलोकते ।

नन्विह परत्र च देशे काले वा संविदिति इहत्वपरत्वयोर्देशकालात्मकत्वात्कथं संविन्मात्ररूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह

वस्तुतः संविदो देशः कालो वा नैव किंचन ॥१०४॥

ननु संविदो देशकालौ मा भूतां, संवित्क्रियाकर्मणस्तु संवेद्यस्य धारकतयाधारभूतौ देशकालौ विना भूतभावाद्यात्मना स्वसाक्षिकमपि नैयत्यं न स्यादित्याशङ्क्याह

अभविष्यदयं सर्गो मूर्तश्चेन्न तु चिन्मयः ।
तदवेक्ष्यत तन्मध्यात् केनैकोऽपि धराधरः ॥१०५॥

इह खलु विश्वं नाम किं संविदो बहिर्मूर्तमुत संविन्मयं, तत्रास्य मूर्तत्वे धार्यत्वादेव सर्वस्य किं केन धार्यं, संविन्मयत्वे पुनर्धार्यधारकभावार्थं एव कः, तत्रापि वा संविदेव धारिका यद्भित्ताविदं सर्वं प्रस्फुरेत् ॥ १०५ ॥

ननु पृथिव्यपां धारिका आपश्च तेजसस्तच्च वायोरित्यादिराधाराधेयभावक्रमः सर्वत्रैवोक्तः,—इति किमेतदुक्तं किं केन धार्यमिति—इत्याशङ्क्याह

भूततन्मात्रवर्गादेराधाराधेयताक्रमे ।
अन्ते संविन्मयी शक्तिः शिवरूपैव धारिणी ॥१०६॥

एवमपि ह्यवश्यमन्ते संविद एव धारकत्वमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा हि पृथिव्या अपि किं धारकं तस्यापि किम्,—इत्याद्यनवस्था न शाम्येत् ।

पृथिव्यादीनां न संवेद्यत्वान्यथानुपपत्त्या संविन्मयतायामेवैवमाधाराधेयभावः संगच्छते,—इति संविदेवैका भगवती विश्वोल्लासने धारणे च निमित्तं येन न कश्चिद्दोषः ॥ १०६ ॥

तदाह

तस्मात्प्रतीतिरेवेत्थं कर्त्री धर्त्री च सा शिवः ।
ततो भावास्तत्र भावाः शक्तिराधारिका ततः ॥१०७॥

प्रतीतिरिरिति संवित् । ननु शक्तिरेव धारिणीत्युक्तं, परिपूर्णसंविदात्मनि शैवे धामनि पुनः क आधाराधेयभावाद्यर्थः,–इत्याशङ्क्याह 'शक्तिराधारिका ततः' इति । तदि[त्रे]ति, तत्र शिव एवेत्यर्थः । संविन्मयी शिवरूपैव सेत्युक्तम् ॥ १०७ ॥

नचैतदपूर्वं किंचिदित्याह

सांकल्पिकं निराधारमपि नैव पतत्यधः ।
स्वाधारशक्तौ विश्रान्तं विश्वमित्थं विमृश्यताम् ॥१०८॥

'गगने चतुर्दन्तो हस्ती धावति' इत्यादाविव वैकल्पिक्यां संविदि भवं हस्त्यादि विनापि बाह्यमाधारं स्वस्यां संविन्मात्ररूपायां धारिकायां शक्तौ विश्रान्तं सत् यथा नैवाधः पतति स्वावष्टम्भेनैवावतिष्ठते तथा निखिलमिदं विश्वमपि विमृश्यतां, निश्चयेन परिगृह्यतामित्यर्थः ॥ १०८ ॥

ननु घटाद्यात्मना परिस्फुरतो धरादिवपुषो वस्तुसतो विश्वस्य सांकल्पिकमवस्तुभूतं निदर्शनं संगच्छतां कथमित्याशङ्क्याह

अस्या घनाहमित्यादिरूढिरेव धरादिता ।
यावदन्ते चिदस्मीति निर्वृत्ता भैरवात्मता ॥१०९॥

घनद्रवादिरूपमपि विश्वं तथा तथा संविदि विमर्शप्ररोहमनधिगच्छत् संविद्बाह्यमेव वस्तुसत्तां न जातुचिदधिशयीत,—इत्याशयः ॥ १०९ ॥

ननु यद्यनुदितानस्तमितसंविन्मात्रसारं घनद्रवादिरूपं धराद्यर्थजातमभ्युपेयते तत्कथमस्योदयव्यययोगः समाधीयते,—इत्याशङ्क्याह

मणाविन्द्रायुधे भास इव नीलादयः शिवे ।
परमार्थत एषां तु नोदयो न व्ययः क्वचित् ॥११०॥

ननु तत्तन्नियतदेशकालावलम्बनेन तत्तदर्थजातस्योत्पत्तिविनाशावनपह्नवनीयावेव,— इति कथमुक्तं, नैषामुदयो व्ययो वेति,—इत्याशङ्क्याह

देशे कालेऽत्र वा सृष्टिरित्येतदसमञ्जसम् ।

चिदात्मना हि देवेन सृष्टिर्दिक्कालयोरपि ।।१११।।

न च मायापदेऽपि देशकालयोः कश्चिन्नियमः,—इत्याह

जागराभिमते सार्धहस्तत्रितयगोचरे ।

प्रहरे च पृथक् स्वप्नाश्चित्रदिक्कालमानिनः ।।११२।।

जाग्रद्दशायामपि हि नियतपरिमाणे शरीरदेशे प्रहराद्यात्मनि काले च पृथगुर्वीपर्वताकाशादितया दिनमाससंवत्सरकल्पादितया च विचित्रदिक्कालाद्यभिमानभाजः स्वप्नदशावलम्बिनोऽवभासा उपलभ्यन्ते,—इति को नामानयोर्नियमः ॥ ११२ ॥

एवं च येऽप्यत्यन्तसंकुचितक्षणात्मककालनियमाद्भावानां क्षणिकत्वमाचक्षते तेऽप्यनया दिशा परास्ताः,—इत्याह

अत एव क्षणं नाम न किंचिदपि मन्महे ।

क्रियाक्षणे वाप्येकस्मिन् बह्व्यः संस्युर्द्रुताः क्रियाः ।११३।

तेन ये भावसंकोचं क्षणान्तं प्रतिपेदिरे ।

ते नूनमेनया नाड्या शून्यदृष्ट्यवलम्बिनः ।।११४।।

अतो देवकालयोरनियमादेव न कश्चिन्नियतः क्षणो नाम सिद्धो यत एकस्मिन्नप्युत्पत्त्यादिक्षणे 'द्रुता' निरन्तरा 'बह्व्यः' स्थित्यर्थक्रियाविनाशाद्याः क्रियाः संस्युः । क्षणस्याप्यवान्तरानेकक्षणयोगात् क्षणत्वमेव न पर्यवस्येत्, भावानां क्षणादूर्ध्वमवस्थानानभ्युपगमात् क्षणस्य चाव्यवस्थितेः क्षणमपि स्थितिर्न स्यात्,—इति शून्यतैवावलम्बिता भवेत्, तत्किं विज्ञाननयादिसोपानकल्पनया ? इति ॥ ११४ ॥

ननु यदि देशकालौ वास्तवौ न स्तस्तत्कोऽयं व्यवहारो नाम,—इत्याशङ्क्याह

तद्य एष सतो भावान् शून्यीकर्तुं तथासतः ।

स्फुटीकर्तुं स्वतन्त्रत्वादीशः सोऽस्मत्प्रभुः शिवः ।।११५।।

सत इति, बहीरूपतया। शून्यीकर्तुमिति, बाह्यतान्यक्कारेण संविन्मयतयावस्थापयितुमित्यर्थः। असत इति, संविन्मात्रसारतया रूपशून्यानित्यर्थः। स्फुटीकर्तुमिति, बहिरवभासयितुम् ॥ ११५ ॥

प्रकृतमेवोपसंहरति

तदित्थं परमेशानो विश्वरूपः प्रगीयते।
न तु भिन्नस्य कस्यापि धरादेरुपपन्नता ॥११६॥
उक्तं च चैतत्पुरैवेति न भूयः प्रविविच्यते।
भूयोभिश्चापि बाह्यार्थदूषणैः प्रव्यरम्यत ॥११७॥

प्रव्यरम्यतेति, प्रविरतं पर्यवसितं समाप्तमिति यावत् ॥ ११७ ॥

इदानीमाह्निकार्थमेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

तदित्थमेष निर्णीतः कलादेर्विस्तरोऽध्वनः ॥११८॥

स्पष्टमिति शिवम् ॥ ११८ ॥

निःशेषषड्विधाध्वप्रविभागसतत्त्वविद्व्यधाद्विवृतिम्।
एकादशाह्निके किल जयरथपदलाञ्छनः कश्चित् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदभिनवगुप्तविरचिते
तन्त्रालोके

श्रीजयरथविरचितविवेकाभिख्यव्याख्योपेते कलादिप्रदर्शनं
नामैकादशमाह्निकं समाप्तम् ॥ ११ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाभिख्यटीकोपेते

द्वादशमाह्निकम्

अमृतात्मकार्धचन्द्रप्रगुणाभरणोऽध्वमण्डलं निखिलम् ।
विश्रमयन्निजसंविदि जयदोऽस्तु सतां सदा जयदः ॥

अथ द्वितीयार्धेनाध्वोपयोगं प्रकाशयितुमाह

अथाध्वनोऽस्य प्रकृत उपयोगः प्रकाश्यते ॥ १ ॥

प्रकृत इति यागादौ ॥ १ ॥

तदेवाह

इत्थमध्वा समस्तोऽयं यथा संविदि संस्थितः ।
तद्द्वारा शून्यधीप्राणनाडीचक्रतनुष्वथो ॥ २ ॥
बहिश्च लिङ्गमूर्त्यग्निस्थण्डिलादिषु सर्वतः ।
तथा स्थितः समस्तश्च व्यस्तश्चैष क्रमाक्रमात् ॥ ३ ॥

तद्द्वारेति संविद्द्वारेण, तत्सृष्टा एव शून्यादयः । यदुक्तं प्राक्

'संविद्द्वारेण तत्सृष्टे शून्ये धियि मरुत्सु च ।
नाडीचक्रानुचक्रेषु बहिर्देहेऽध्वसंस्थितिः ॥' (तं० ८।४)

इति । बहिरिति शून्यादिप्रमातुः, मूर्तिः शिष्यात्मा, आदिशब्दात् कुम्भादौ । तदुक्तम्

'कुम्भमण्डलवह्निस्थश्चाध्वात्मस्थः शिशोश्च यः ।
सूत्रस्थश्चापि चैकत्र अध्वसंधिः प्रकीर्तितः ॥'

इति । समस्त इति षड्विधोऽपि, व्यस्त इति शोध्यत्वेनाभिमतः कलाद्यन्यतमः, क्रमाक्रमादिति क्रमः स्थूलसूक्ष्मपरात्मा, अक्रम एकप्रघट्टकात्मा ॥ ३ ॥

नन्वेवमवस्थानेनास्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह

आसंवित्तत्त्वमाबाह्यं योऽयमध्वा व्यवस्थितः ।
तत्र तत्रोचितं रूपं स्वं स्वातन्त्र्येण भासयेत् ॥ ४ ॥

संवित्तत्त्वादारभ्य बाह्यपर्यन्तं योऽयं षड्विधोऽप्यध्वा संस्थितस्तत्र तत्र भुवनपदाद्यात्मन्यध्वनि स्वं संकुचितमात्मानं स्वातन्त्र्येण 'अहमेव परो हंसः' (स्व० ४।३९५) इत्याद्यात्मना स्वविमर्शेनोचितमसंकुचितं परशिवात्मकं रूपं भासयेत् तन्मयं संपादयेदित्यर्थः । तदुक्तम्

'अस्य विश्वस्य सर्वस्य पर्यन्तेषु समन्ततः ।
अध्वप्रक्रियया तत्त्वं शैवं ध्यात्वा महोदयः ॥' (वि० भै० ५७ श्लो०)

इति । अनेन चानुजोद्देशोद्दिष्टमभेदभावनाख्यमपि प्रमेयमासूत्रितम् ॥ ४ ॥

ननु संकुचितस्यापि देहादिप्रमातुः कथमेवं भायादित्याशङ्क्याह

सर्वं सर्वत्र रूपं च तस्यापि न न भासते ।
नह्यवच्छेदितां क्वापि स्वप्नेऽपि विषहामहे ॥ ५ ॥

अवच्छेदितामिति संकुचितात्मतामिति । यदाहुः

'प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तश्चाविकल्प्यश्च'

इति ॥ ५ ॥

नन्वेवमवभासनेन कोऽर्थः, इत्याशङ्क्याह

एवं विश्वाध्वसंपूर्णं कालव्यापारचित्रितम् ।
देशकालमयस्पन्दसद्म देहं विलोकयेत् ॥ ६ ॥

ततश्च किमित्याशङ्क्याह

तथा विलोक्यमानोऽसौ विश्वान्तर्देवतामयः ।
ध्येयः पूज्यश्च तर्प्यश्च तदाविष्टो विमुच्यते ॥ ७ ॥

न केवलं देहादावेवंभावनेनैतत्स्याद्यावद्बहिरपि, इत्याह

इत्थं घटं पटं लिङ्गं स्थण्डिलं पुस्तकं जलम् ।
यद्वा किंचित्क्वचित्पश्येत्तत्र तन्मयतां व्रजेत् ॥ ८ ॥

नन्‌ संविन्मयतापत्तावर्चनादि सर्वत्र निमित्तमुक्तमिह पुनः किमेत-दुच्यते, इत्याशङ्क्याह

तत्रार्पणं हि वस्तूनामभेदेनार्चनं मतम् ।
तथा संपूर्णरूपत्वानुसंधिर्ध्यानमुच्यते ।। ९ ।।
संपूर्णत्वानुसंधानमकम्पं दार्ढ्यमानयन् ।
तथान्तर्जल्पयोगेन विमृषञ्जपभाजनम् ।। १० ।।
तत्रार्पितानां भावानां स्वकभेदविलापनम् ।
कुर्वंस्तद्रश्मिसद्भावं दद्याद्धोमक्रियापरः ।। ११ ।।

दार्ढ्यमिति साक्षात्कारपर्यन्तम् । तथेति अनुसंधानदार्ढ्येन । दद्यादिति तद्रश्मिरूपतया चकास्यादित्यर्थः । अयमेव होम उच्यते इत्युक्तं 'होमक्रिया-परः' इति ॥ ११ ॥

नन्वेवमनुतिष्ठतः किं स्यादित्याशङ्क्याह

तथैवंकुर्वतः सर्वं समभावेन पश्यतः ।
निष्कम्पता व्रतं शुद्धं सास्यं नन्दिशिखोदितम् ।। १२ ।।

सर्वं हेयोपादेयाद्यात्मकम् । तदुक्तं तत्र

'सर्वत्र समता ह्यत्र व्रते देवि विधीयते ।
न कषायैर्व्रती भिक्षुर्न मौनी संयतो भवेत् ॥
यावन्न परमेशानो विज्ञातः सर्वगः शिवः ।
तस्मादन्तर्मुखो नित्यं साधनातत्परो व्रती ॥
सर्वभूतान्तरस्थायी यस्मादेकः शिवः प्रिये ।
तस्मात्समत्वं मूलं तु व्रतानां परमं व्रतम् ॥
येऽन्ये केचिद्व्रता भद्रे तेऽङ्गभावं व्रजन्त्यतः ।
अङ्ग्यसौ कथितो देवि व्रतानां परमो व्रतः ॥'

इति ॥ १२ ॥

अयमेव च परः समाधिरित्याह

तथार्चनजपध्यानहोमव्रतविधिक्रमात् ।
परिपूर्णां स्थितिं प्राहुः समाधिं गुरवः पुरा ।। १३ ।।

पुरागुरवः पूर्वगुरवः श्रीकण्ठाद्याः। यदाहुः

'स्वपरस्थेषु भूतेषु जगत्यस्मिन्समानधीः।
शिवोऽहमद्वितीयोऽयं स समाधिः परः स्मृतः॥' (ने० त० ८।१८)

इति॥ १३॥

नन्वेवंविधे त्वर्चनादौ किं बाह्यं किञ्चिदपेक्षनीयं न वा ? इत्याशङ्क्याह

अत्र पूजाजपाद्येषु बहिरन्तर्द्वयस्थितौ।
द्रव्यौघे न विधिः कोऽपि न क्वापि प्रतिषिद्धता॥ १४॥

बहिःस्थितौ द्रव्यौघे मद्यादौ, अन्तःस्थितौ नालाज्यादौ॥ १४॥

नन्वत्र कस्मादुपेक्षणीयत्वमित्याशङ्क्याह

कल्पनाशुद्धिसंध्यादेर्नोपयोगोऽत्र कश्चन।

नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उक्तं श्रीत्रिकसूत्रे च जायते यजनं प्रति॥ १५॥
अविधिज्ञो विधिज्ञश्चेत्येवमादि सुविस्तरम्।

श्रीत्रिकसूत्र इति त्रिकप्रमेयसूचिकायां श्रीपरात्रीशिकायामित्यर्थः। तथा च तत्र

'अविधिज्ञो विधानज्ञो जायते यजनं प्रति।' (परात्री० २० श्लो०)

इत्यादि बहूक्तम्। एतच्च प्रागेवोक्तमिति न पुनरायस्तमिह॥ १५॥

ननु एवमप्यत्र

'नित्योदिता पराशक्तिर्यद्यप्येषा तथापि च।
बाह्यचर्याविहीनस्य दुर्लभा कौलिकी स्थितिः॥'

इत्यादिना बाह्योपयोगः कथञ्चिदाम्नातः, इति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

यदा यथा येन यत्र स्वा संवित्तिः प्रसीदति॥ १६॥
तदा तथा तेन तत्र तत्तद्भोग्यं विधिश्च सः।

एतच्च सर्वमेवात्र विहितमित्याह

लौकिकालौकिकं सर्वं तेनात्र विनियोजयेत्॥ १७॥

निष्कम्पत्वे सकम्पस्तु कम्पं निर्ह्रासयेद्बलात् ।

निष्कम्पत्व इति निर्विकल्पकत्व इत्यर्थः । कम्पं शङ्कादिरूपं बलान्निर्ह्रासयेत् तत्रैव यत्नपरो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदाह

यथा येनाप्युपायेन क्रमादक्रमतोऽपि वा ॥ १८ ॥
विचिकित्सा गलत्यन्तस्तथासौ यत्नवान्भवेत् ।

विचिकित्सेति शङ्का, अनेन च कम्पह्रासाख्यमपि प्रमेयमुक्तम् ॥

अतश्च किमित्याह

धीकर्माक्षगता देवीर्निषिद्धैरेव तर्पयेत् ॥ १९ ॥

निषिद्धैरिति 'यद्द्रव्यं लोकविद्विष्टम्' इत्यादिनाम्नातैः ॥ १९ ॥

नन्वेवं निषिद्धाचरणे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

वीरव्रतं चाभिनन्देदिति भर्गशिखावचः ।

तदुक्तं तत्र

'वीरव्रतं चाभिनन्देद्यथायोगं तथाभ्यसेत् ।'

इति ॥

ननु शङ्कादिभिः किं कृतं यदेवं तन्निर्ह्रासे यत्नः, इत्याशङ्क्याह

तथाहि शङ्का मालिन्यं ग्लानिः संकोच इत्यदः ॥ २० ॥
संसारकारागारान्तः स्थूलस्थूणाघटायते ।

मालिन्यमाणवमलात्मकमज्ञानम् । ग्लानिस्तदुत्थोऽनुत्साहः । यदुक्तम्

'ग्लानिर्विलुण्ठिका देहे तस्याश्चाज्ञानतः सृतिः ।' (स्प० ३।८)

इति । संकोचो देहादिप्रमातृतापारिमित्यम्, स्थूणाशब्देन चात्र हडिर्लक्ष्यते ॥ २० ॥

नन्वस्त्येव दुरुन्मूलं शङ्काया बीजं यदिदं कार्यमिदं नेति तत्कथं तन्निर्ह्रासे यत्नवता भाव्यमित्याशङ्क्याह

मन्त्रा वर्णस्वभावा ये द्रव्यं यत्पाञ्चभौतिकम् ।। २१ ।।

यच्चिदात्म प्राणिजातं तत्र कः संकरः कथम् ।

संकरो हि भिन्नस्वभावानां भवति न च मन्त्रादीनां कश्चित्स्वभाव इत्युक्तं वर्णस्वभावा इति पाञ्चभौतिकमिति चिदात्मेति च । एतच्च प्रागेव निषेधविधितुल्यत्वाभिधानसमये निरूपितमित्यत एवावधार्यम् ॥ २१ ॥

एवमस्या निमित्ताभावात् संभव एव नास्ति,—इत्याह

संकराभावतः केयं शङ्का तस्यामपि स्फुटम् ।। २२ ।।

न शङ्केत तथा शङ्का विलीयेतावहेलया ।

संकरशब्दोऽत्र संकीर्यमाणयोः कार्याकार्ययोरुपलक्षणम् । केयमिति न काचिदित्यर्थः । एवं निर्हेतुकत्वेऽपि अस्यां प्रमादादुल्लसन्त्यां न विचिकित्सितव्यमित्याह 'तस्यामपि न शङ्केत' इति । तथा च सुखमेव तन्निरासः सिद्ध्येदित्युक्तं 'तथा शङ्का विलीयेतावहेलया' इति ॥ २२ ॥

न चात्र युक्तिरेवास्ति यावदागमोऽपीत्याह

श्रीसर्वाचारवीरालीनिशाचरक्रमादिषु ।। २३ ।।

शास्त्रेषु विततं चैतत्तत्र तत्रोच्यते यतः ।

क्रमः क्रमदर्शनम्, आदिशब्दाच्छ्रीगमशास्त्रम् ॥ २३ ॥

तत्रत्यमेव ग्रन्थैकदेशमुदाहरति

शङ्कया जायते ग्लानिः शङ्कया विघ्नभाजनम् ।। २४ ।।

'शङ्कया कुगतिं याति तस्माच्छङ्कां परित्यजेत ॥'

इत्यस्य द्वितीयमर्धम् । तत्र श्रीसर्ववीरे

'अज्ञानाच्छङ्कते मूढस्ततः सृष्टिश्च संहृतिः ।
मन्त्रा वर्णात्मकाः सर्वे वर्णाः सर्वे शिवात्मकाः ॥
पेयापेयं स्मृता आपो भक्ष्याभक्ष्यं तु पार्थिवम् ।
सुरूपं च विरूपं च तत्सर्वं तेज उच्यते ।
स्पृश्यास्पृश्यौ स्मृतो वायुश्छिद्रमाकाशमुच्यते ॥
नैवेद्यं च निवेदी च नैवेद्यं गृह्णते च ये ।

सर्वं पञ्चात्मकं देवि न तेन रहितं क्वचित् ॥
इच्छामुत्पादवेदात्मा कथं शङ्का विधीयते ।'

इत्याद्युक्तम् । श्रीवीरावलौ च सप्तमोद्देशे बहूक्तं तच्च प्रागपि किंचित्संवादितमिति ग्रन्थविस्तरभयान्न पुनर्लिखितं तत्तत एवावधार्यम् । श्रीनिशाचरेऽपि

'विकल्पाञ्जायते शङ्का सा शङ्का बन्धरूपिणी ।
बन्धोऽन्यो नहि विद्येत ऋते शङ्कां विकल्पजाम् ॥'

इत्युपक्रम्य

मन्त्रशङ्कात्मशङ्का च तत्त्वशङ्का परा मता ।
षड्विधां कथयिष्यामि यथा मोक्षमवाप्स्यसि ॥'

इत्यादि बहूक्तम् । श्रीक्रमसद्भावेऽपि

'................शङ्काशून्यो　　　　भवेत्सदा ।'

इति ॥ २४ ॥

न केवलमेतत्स्वतः शास्त्रतश्च सिद्धं यावद्गुरुतोऽपि,—इत्याह

उवाचोत्पलदेवश्च　　　श्रीमानस्मद्गुरोर्गुरुः ।

तदेवाह

सर्वाशङ्काशर्नि मार्गं नुमो माहेश्वरं त्विति ॥ २५ ॥

तदुक्तम्

'सर्वाशङ्काशर्नि　सर्वालक्ष्मीकालानलं　तथा ।
सर्वामङ्गल्यकल्पान्तं　मार्गं　माहेश्वरं　नुमः ॥'(उ० स्तो० २।२८)

इति ॥ २५ ॥

एतदेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

अनुत्तरपदाप्तये　　तदिदमाणवं　　दर्शिता-
भ्युपायमतिविस्तरान्ननु　विदांकुरुध्वं बुधाः ॥ २६ ॥

दर्शिताभ्युपायमिति दर्शितः स्थानभेदाद्यात्माभ्युपायो यस्य इति शिवम् ॥ २६ ॥

चिदभेदभावमावशनिरस्तशङ्काकलङ्कदुर्ललितः ।
जयरथ एतदरचयत् कृतविवृति द्वादशाह्निकं सद्यः ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रालोके श्रीजयरथविरचितविवेकाभिख्यव्याख्योपेतेऽध्वोपयोगप्रकाशनं नाम द्वादशमाह्निकम् ॥ १२ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेते

त्रयोदशमाह्निकम्

जयवर्धनः सुरर्द्धि वर्धयताात्पूर्णचन्द्रविशदगतिः ।
आप्याययति जगद्यः स्वशक्तिपातामृतासारैः ॥

इह

'संविदि फलभेदोऽत्र न प्रकल्प्यो मनीषीभिः । (मा० वि० २।२५)

इत्याद्युक्त्या यद्याणवादीनामनुत्तरपदावाप्तिरेव फलं तदेक एवोपाय उपदिश्यतां किमेभिस्त्रिभिरित्याशङ्कां निराचिकीर्षुरधिकारभेदमुपदिष्टं द्वितीयार्धेन शक्तिपातक्रमविवेकमभिधातुं प्रतिजानीते

अथाधिकृतिभाजनं क इह वा कथं वेत्यलं
विवेचयितुमुच्यते विविधशक्तिपातक्रमः ॥ १ ॥

इहेति, आणवादावुपायत्रये ॥ १ ॥

नन्वन्यैरुक्तः शक्तिपातविवेक इति किमिहापि तेन स्यात् बाढं किंतु तदेवानूद्य दूषयित्वा स्वसिद्धान्तः करिष्यति इत्याह

तत्र केचिदिह प्राहुः शक्तिपात इमं विधिम् ।
तं प्रदर्श्य निराकृत्य स्वमतं दर्शयिष्यते ॥ २ ॥

इमं विधिमिति, उपक्रान्तं शक्तिपातविवेकप्रकारमित्यर्थः ॥ २ ॥

नन्विह प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मुक्तिस्तस्य च वैराग्यादि निमित्तमिति किमदृष्टस्य शक्तिपातस्य परिकल्पनेनेत्याशङ्कां गर्भीकृत्य सांख्यात्तावदाधिक्यं प्रतिपादयति

तत्रेदं दृश्यमानं सत्सुखदुःखविमोहभाक् ।
विषमं सत्तथाभूतं समं हेतुं प्रकल्पयेत् ।। ३ ।।
सोऽव्यक्तं तच्च सत्त्वादिनानारूपमचेतनम् ।
घटादिवत्कार्यमिति हेतुरेकोऽस्य सा निशा ।। ४ ।।

तत्रेति परकीयशक्तिपातविवेकानुवादतन्निराकारणस्वमतप्रदर्शनेषु कर्तव्येषु शक्तिपातक्रमोपपादनपरतयेदमुच्यते इत्यर्थः । इदमिति महदादिक्षित्यन्तं, सुखदुःखमोहभावत्वादेव विषमं परस्पराङ्गाङ्गिभावावस्थितसत्त्वादि गुणरूपमित्यर्थः । तथाभूतमिति सुखदुःखमोहस्वभावम् । सममिति अनङ्गाङ्गिभावावस्थितगुणमित्यर्थः । अत एव 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इत्युक्तम् । स इति हेतुः । नन्वस्तु सांख्यमतमेतद्वैषम्यं साम्यविश्रान्तमिति; साम्यं च नित्यमेकमकारणपूर्वकं तत ऊर्ध्वं तु तद्धेतुभूतं तत्त्वान्तरं न संभवेदिति किं नाम तत आधिक्यमित्याशङ्क्याह तच्चेत्यादि । अयं चात्र प्रयोगः– अव्यक्तं कार्यमाचैतन्ये सत्यनेकत्वात् यदाचैतन्ये सत्यनेकं तत्सर्वं कार्यं यथा घटः, यन्न कार्यं तदाचैतन्ये सत्यनेकं न भवति यथात्मा, आचैतन्ये सत्यनेकं चाव्यक्तं तस्मात्कार्यमिति । उक्तं च प्राक्

'अचेतनमनेकात्म सर्वं कार्यं यथा घटः ।
प्रधानं च तथा तस्मात्कार्यं नात्मा तु चेतनः ।।' (९।१५६)

इति । कार्यत्वाच्चाव्यक्तस्य किं कारणमित्युक्तं हेतुरेकोऽस्य सा निशेति ॥ ४ ॥

नन्वेवमस्माकमिव प्रकृतिर्मायैव भवतां विश्वकारणमस्तु किं तदधिष्ठात्रेश्वरेणापि,—इत्याशङ्क्याह

सा जडा कार्यताद्रूप्यात्कार्यं चास्यां सदेव हि ।
कलादिधरणीप्रान्तं जाड्यात्सा सूतयेऽक्षमा ।। ५ ।।
तेनेशः क्षोभयेदेनां क्षोभोऽस्याः सूतियोग्यता ।

ननु कार्यजाड्याद्यद्यपि मायाया अपि जाड्यं तत्कुम्भकारस्यापि कुम्भवत् तत्प्रसजेदित्याशङ्क्याह 'कलादिधरणीप्रान्तं कार्यं चास्यां सदेव हि' इति । नियतिदशायां हि यदेव यस्य केनचिद्रूपेणानुयायि भासते तदेव तस्य मृदिव-घटस्य मुख्यं कारणं तत्रैव चास्य सत्त्वमिति भावः । तेनेति सूत्यक्षमत्वेन

हेतुना। एवं च प्रकृतिपुरुषादिविवेकज्ञानादेव मुक्तिर्न स्यादित्यावेदितम्। नहि ईश्वरशक्तिपातमन्तरेण तद्विवेकज्ञानमेवोदियादिति तन्निमित्ताया मुक्तेरपि कोऽवसरः। एतच्च प्रागेवोपपादितं नेह पुनरायस्तम् ॥

ननु चेश्वरक्षोभितेयं किं नाम सुवीतेत्याशङ्क्याह

पुंसः प्रति च सा भोग्यं सूतेऽनादीन् पृथग्विधान् ॥ ६ ॥

भोग्यमिति कलादिक्षित्यन्तम्। एवंप्रसवश्चास्या न स्वार्थं जाड्यात्, नापीश्वरार्थं तस्य शुद्धबोधैकरूपत्वात् तत् किं प्रतीत्याशङ्क्योक्तम्—अनादीन् पृथग्विधान् पुंसः प्रतीति ॥

ननु यद्येवं तत् पुंस्त्वाविशेषान्मुक्ताणून् प्रत्यपि किं न तत्सुवीतेत्याह

पुंसश्च निर्विशेषत्वे मुक्ताणून् प्रति किं न तत्।

अथोच्यते तत्कर्मसंस्कारसहचारितयास्या एवं सूतियोग्यत्वं, मुक्ताणुषु च कर्मसंस्कार एव नास्तीति कथं तान् प्रत्येवं स्यादिति तत्तेषां कर्मसंस्काराभावः कुतस्त्य इत्याह

निमित्तं कर्मसंस्कारः स च तेषु न विद्यते ॥ ७ ॥

इति चेत्कर्मसंस्काराभावस्तेषां कुतः किल।

कुत इति न कुतश्चिदित्यर्थः ॥

यतो न तावद्भोगात्कर्मक्षयः, द्विधा हि भोगः संभाव्यते क्रमेणाक्रमेण वा। तत्र क्रमेण भोगे कर्मान्तरप्रसङ्गो दुर्निवार इति कदाचिदपि नास्य क्षयः स्यात्, अक्रमेण पुनरेषां भोग एव न भवेत्, एवं हि कर्मणा क्रमफलदानात्मा स्वभाव एव त्यक्तो भवेत्। न चैतत्, इत्युभयथापि न कर्मक्षयः सिद्ध्येत्। तदाह

न भोगादन्यकर्मांशप्रसङ्गो हि दुरत्ययः ॥ ८ ॥

युगपत्कर्मणां भोगो नच युक्तः क्रमेण हि।
फलेद्यत्कर्म तत्कस्मात्स्वं रूपं संत्यजेत्क्वचित् ॥ ९ ॥

ज्ञानात्कर्मक्षयश्चेत्तत्कुत ईश्वरचोदितात्।
धर्माद्यदि कुतः सोऽपि कर्मतश्चेत्तदुच्यताम् ॥ १० ॥

अथ

'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।' (गी० ४।३७)

इत्याद्युक्त्या यदि ज्ञानात्कर्मक्षय इष्यते तज्ज्ञानेऽपि किं निमित्तमित्युक्तं तत्कुत इति । तस्य हि षट्षोडशपदार्थपरिशीलनाद्यनेकप्रकारमन्यैर्निमित्तमुक्तं तत् कतरत् तावत्तदेकनियतमिति न जानीमः । तत्र सेश्वरमीमांसावादाधिकारेण तावदाह ईश्वरेत्यादि । धर्मादिति अपूर्वादिशब्दव्यपदेश्याद्यजेतेत्यादिचोदनालक्षणादर्थादित्यर्थः । तस्यापि किं निमित्तमित्युक्तं कुतः सोऽपीति । कर्मत इति, विहितं हि कर्म क्षणिकत्वाच्चिरभावि फलं दातुमसमर्थमिति तत्सिद्धयेऽन्तरा पुंसा संस्कारविशेषः कल्पनीयो यो धर्म इत्यपूर्व मिति च व्यपदिश्यते यद्वशादियं निखिलैव कर्मफलव्यवस्था सिद्धयेत् । यदाहुः

'फलाय कर्म विहितं क्षणिकं चिरभाविने ।
तत्सद्भिर्नान्यथेत्येवमपूर्वमधिगम्यते ॥'

इति । तदिति कर्म येन संस्कारद्वारिका ज्ञानावाप्तिः स्यात् । उच्यतामिति साक्षेपं प्रश्नेनात्यन्तमसंभाव्यत्वं सूचितम् ॥ १० ॥

तदेवाह

नहि कर्मास्ति तादृक्षं येन ज्ञानं प्रवर्तते ।
कर्मजत्वे च तज्ज्ञानं फलराशौ पतेद्ध्रुवम् ॥ ११ ॥

चो हेतौ । फलराशौ पतेदिति फलरूपं भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

नच कर्मान्तरफलने कर्मान्तरस्य प्रक्षयो न्याय्य इत्याह

अन्यकर्मफलं प्राच्यं कर्मराशिं च किं दहेत् ।

एवं हि फलत्वाविशेषात् स्वर्गपश्वादिरूपमपि फलं ज्ञानजनकं कर्मापि दहेदित्याशयः ।

ननु कर्मफलत्वाविशेषेऽपि तथेश्वरेच्छावशाज्ज्ञानमेव कर्मान्तरदाहकं न स्वर्गपश्वाद्यपि,—इत्याशङ्क्याह

ईशस्य द्वेषरागादिशून्यस्यापि कथं क्वचित् ॥ १२ ॥
तथाभिसंधिर्नान्यत्र भेदहेतोरभावतः ।

क्वचिदिति ज्ञाने, अन्यत्रेति स्वर्गपश्वादौ, भेदहेतोरभावत इति, नहि रागद्वेषाविरहभाज ईश्वरस्यैवं कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन विनापि निमित्तमेकं दाहकत्वेनाभिसंदध्यादितरच्च दाह्यत्वेनेति ॥

नच कर्मफलत्वेऽपि ज्ञानस्येश्वरेच्छोपनतमेव कर्मान्तरदाहकत्वं किंतु युक्तिबलोपनीतमित्याह

नन्वित्थं प्रदहेज्ज्ञानं कर्मजालानि कर्म हि ॥ १३ ॥
अज्ञानसहकारीदं सूते स्वर्गादिकं फलम् ।
अज्ञानं ज्ञानतो नश्येदन्यकर्मफलादपि ॥ १४ ॥

इह तावदनुष्ठीयमानमग्निहोत्रहवनादिलक्षणं कर्म

'कर्तर्यबोधे कार्मं तु ।　(ई० प्र० ३।५)

इत्याद्युक्तेरज्ञानसहकारितमेव तत्तत्स्वर्गादिकं फलं जनयेत्, अज्ञानं च कर्मान्तरहेतुमत्तयोदिताज्ज्ञानान्नश्येदिति वस्तुतः सहकार्यभावात् प्रतिरुद्धफलजननसामर्थ्यं कर्म जायते,—इत्येतावदुच्यते ज्ञानं कर्मजालानि प्रदहेदिति ॥

ननु यदि नाम फलदानसहकारिभूताज्ञाननिवर्तनद्वारेण निरुद्धफलजननसामर्थ्यं कर्म संपाद्यते, तद्यत्राज्ञानं च न निवार्यते कर्म च निष्फलीक्रियते तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्क्याह

उपवासादिकं चान्यद्दुष्टकर्मफलं भवेत् ।
निष्फलीकुरुते दुष्टं कर्मेत्यङ्गीकृतं किल ॥ १५ ॥

इह खल्वन्यत् स्मृत्यादिशास्त्रान्तरोद्दिष्टमुपवासादिकमादिशब्दादनघत्वादीत्येवंप्रकारं कर्मफलं दुष्टं भवेत् कर्मफलव्यवस्था तत्रोत्सीदेदित्यर्थः । किल यतो विनाप्यज्ञाननिवृत्तिमर्थादुपवासादि प्रायश्चित्तकर्म दुष्टं श्वदंशाद्यात्म विरुद्धं कर्म निष्फलीकुरुते प्रतिरुद्धफलोत्पादनसामर्थ्यं करोत्येवं कर्मवादिभिर्भवद्भिरेवाभ्युपगतम् । यच्छातातपः

'सुव्रतं तु शुना दष्टं त्रिरात्रमुपवासयेत् ।'

इति ॥ १५ ॥

तन्नैतद्युक्तमज्ञानविनिवर्तनद्वारेण कर्म निष्फलीक्रियते न वा—इति दूरदूरा चिन्ता स्यादित्याशङ्क्याह

अज्ञानमिति यत्प्रोक्तं ज्ञानाभावः स चेत्स किम् ।
प्रागभावोऽथवा ध्वंस आद्ये किं सर्वसंविदाम् ॥ १६ ॥
कस्यापि वाथ ज्ञानस्य प्राच्यः पक्षस्त्वसंभवी ।

'ज्ञानाभाव' इति प्रसज्यप्रतिषेधावलम्बनात् । ध्वंसः प्रध्वंसाभावः । तत्र च प्रागभावं तावद्विकल्पयति आद्य इत्यादिना । कस्यापीति प्रतिनियतस्य । प्राच्यः पक्ष इति सर्वसंविदभावलक्षणः ॥

नह्येवं कश्चित्क्रमः संभवति, यदनादावस्मिन् संसारे यस्य न किञ्चिदपि ज्ञानमुत्पन्नम् एवंविधः संकुचितः कश्चिदात्मास्तीति तदाह

न किंचिद्यस्य विज्ञानमुदपादि तथाविधः ॥ १७ ॥
नाणुरस्ति भवे ह्यस्मिन्ननादौ कोऽन्वयक्रमः ।

एवं ह्यासावनेलमूकतया घटादिप्राय एव भवेदित्यभिप्रायः ॥

एवं सर्वसंविदभावपक्षं प्रतिक्षिप्यैकतरज्ञानाभावपक्षमपि प्रतिक्षिपति

भाविनः प्रागभावश्च ज्ञानस्येति स्थिते सति ॥ १८ ॥
मुक्ताणोरपि सोऽस्त्येव जन्मतः प्रागसौ न च ।
ज्ञानं भावि विमुक्तेऽस्मिन्निति चेच्चर्च्यतामिदम् ॥१९॥

भाविन इति भविष्यतः । भूतस्याभावे हि प्रध्वंसाभावो भवेदिति भावः । न केवलमस्मदादेर्बद्धात्मनो यावन्मुक्ताणोरपीत्यपिशब्दार्थः । स इति भाविज्ञानप्रागभावः । कथमित्याह जन्मत इत्यादि, असौ प्रागभावो ह्युत्पत्तेः प्राग्भवेदित्युक्तम् । न चास्मिन्मुक्ताणावुत्पत्स्यमानं ज्ञानमेवं चर्च्यतां कस्मान्न मुक्ताणौ ज्ञानं भावीति ॥ १९ ॥

तदाह

कस्माज्ज्ञानं न भाव्यत्र ननु देहाद्यजन्मतः ।
तत्कस्मात्कर्मणः क्षैण्यात्तत्कुतोऽज्ञानहानितः ॥ २० ॥
अज्ञानस्य कथं हानिः प्रागभावे हि संविदः ।
अज्ञानं प्रागभावोऽसौ न भाव्युत्पत्त्यसंभवात् ॥ २१ ॥

इह द्वावणुष्वपि हि बोह्येन्द्रियबुद्धिसंबन्धाद्युपस्थापितविषयत्वे ज्ञातुरेव ज्ञानत्वं व्यवह्रियते, न तु वस्ततो ज्ञानस्योदयव्ययौ स्तः, मुक्ताणुषु पुनर्देहेन्द्रियादिसंबन्धवन्ध्यतया ज्ञानस्य व्यावहारिक्यप्युत्पादादिवार्ता दूरतो निरस्तेत्युक्तं 'देहाद्यजन्मत' इति। विकल्पज्ञानं तु मुक्तत्वादेवात्र नाशङ्कनीयम्। 'अज्ञानहानितः' इत्यज्ञानसहचरितानि कर्माणि किल फलन्तीति प्रागेवोक्तम्। ननु मुक्ताणौ भाविज्ञानप्रागभावलक्षणमज्ञानं न स्यादित्युक्तमज्ञानस्य कथं हानिरिति। अवश्यं हि मुक्ताणोरपि भाविनो ज्ञानस्य प्रागभावो भवेदित्याह प्रागभावे हि संविदो ज्ञानमिति। 'संविद' इति कस्यचिद्भाविनो ज्ञानस्येत्यर्थः। ननु मुक्ताणावुत्पत्स्यमानं ज्ञानमेव नास्ति,—इति कस्य प्रागभावः स्यादित्याह 'प्रागभावः' इत्यादि॥

ननु मुक्ताणौ भाविज्ञानासंभवे किं निमित्तमित्याह

कस्मान्न भावि तज्ज्ञानं ननु देहाद्यजन्मतः।
इत्येष सर्वपक्षघ्नो निशितश्चक्रकभ्रमः॥ २२॥

एवं हि भाविज्ञानाभावे देहाद्यजन्म निमित्तं, तत्रापि कर्मक्षैण्यं तत्राप्यज्ञानहानिस्तत्रापि भाविज्ञानानुत्पादस्तत्रापि देहाद्यजन्म तत्रापि कर्मक्षैण्यमित्येवं परिवर्त्तमानं मूलक्षतिकरं चक्रकचोद्यमापद्यते,—इति नेदं युक्तमुक्तज्ञानं ज्ञानस्य प्रागभाव इति॥ २२॥

न चात्र प्रध्वंसाभावोऽपि न्याय्यः, इत्याह

अथ प्रध्वंस एवेदमज्ञानं तत्सदा स्थितम्।
मुक्ताणुष्विति तेष्वस्तु मायाकार्यविजृम्भितम्॥ २३॥

सदा स्थितमिति, तत्तद्विषयाहितसुखदुःखज्ञानाद्यात्मनो भोगस्यात्यन्त विनिवृत्तेः, तत्तेष्वप्यज्ञानस्य सदास्थितत्वात् तत्सहचरितानि कर्माण्यपि फलन्तीति तन्निमित्तकमायीयमलोल्लासे कलादिक्षित्यन्तस्य तत्कार्यस्यापि समुल्लासोऽस्तु, बद्धाणुभ्यो मुक्ताणवो न विशिष्येरन्नित्यर्थः॥ २३॥

एवं प्रसज्यप्रतिषेधपक्षं प्रतिक्षिप्य पर्युदासमुपक्षिपति

अथाज्ञानं नह्यभावो मिथ्याज्ञानं तु तन्मतम्।
तदेव कर्मणां स्वस्मिन्कर्तव्ये सहकारणम्॥ २४॥

ननु यदि नाम कर्मणां स्वकर्तव्यतायां मिथ्याज्ञानं सहकारिकारणं तत्किमेषां फलोत्पत्तिकाल एव सहकारितयाकस्मिकमापतेदुत स्योत्पत्तिकालात्प्रभृति फलावध्यनुवर्तते—इति वाच्यमित्याह

वक्तव्यं तर्हि किं कर्म यदा सूते स्वकं फलम् ।
तदैव मिथ्याज्ञानेन सता हेतुत्वमाप्यते ॥ २५ ॥

अथ यस्मिन्क्षणे कर्म कृतं तत्र स्वरूपसत् ।
मिथ्याज्ञानं यदि ततस्तादृशात्कर्मणः फलम् ॥ २६ ॥

तदैव सतेति, मृद इव दण्डादिना कार्योत्पादकाल एवोपनिपततेत्यर्थः । तादृशादिति, मिथ्याज्ञानसहचरितात् । तेन यथा क्षित्यादिसहचरितादन्याद्वीजादेरङ्कुरादि स्यात् तथा मिथ्याज्ञानसहचरितात् कर्मणस्तत्तद्भोगादिलक्षणं फलमिति ॥ २६ ॥

एतदेव क्रमेण प्रतिक्षिपति

प्राक्पक्षे प्रलये वृत्ते प्राच्यसृष्टिप्रवर्तने ।
देहाद्यभावान्नो मिथ्याज्ञानस्य क्वापि संभवः ॥ २७ ॥
उत्तरस्मिन्पुनः पक्षे यदा यद्येन यत्र वा ।
क्रियते कर्म तत्सर्वमज्ञानसचिवं तदा ॥ २८ ॥
अवश्यमिति कस्यापि न कर्मप्रक्षयो भवेत् ।

'प्रलय' इति देहप्राणबुद्धिशून्यानामपि संक्षयात् प्रकृष्टे लये महासंहार इत्यर्थः । प्राच्येति प्राथमिकय्याद्येति यावत् । इहादिसर्गे तावदीश्वरः स्वकर्मानुरूप्येणैवाणूनां तत्तद्देहसंयोजनादि विदध्यादिति नास्ति विमतिः । कर्म चाज्ञानसहचरितमेव फलति, अज्ञानं च तदा देहाद्यसंभवे निरधिकरणं नास्तीति तत्साहचर्याभावात्प्रतिरुद्धफलजननसामर्थ्येषु कर्मसु सृष्ट्यसंपत्तेस्तत्र प्रवृत्तिमात्रमपि नेश्वरस्य सिद्ध्येदिति न किंचित्स्यात् । अथ कर्मणामुत्पत्तिकालादारभ्य फलपर्यन्तमज्ञानस्यानुवर्तमानत्वं तत्सर्वकालमेषामवश्यमेव तत्साचिव्यं स्यादिति कदाचिदपि कस्यापि न कर्म क्षीयेत्, अज्ञाननाशाद्धि तन्नश्येदित्युक्तम्, अज्ञानं चात्र सर्वदैवानुवर्तमानमवतिष्ठते इति कथमेवंभावो भवेत् ॥

ज्ञानिनापि हि क्रियमाणं कर्म कर्मतयैवाज्ञानसहचरितं स्यात्, तत्त्रापि तन्निरुद्धफलभाजनसामर्थ्यमित्यज्ञानिषु का वार्ता। भवतु वा, मिथ्याज्ञान-साहचर्याभावाज्ज्ञानिना क्रियमाणं कर्म निष्फलं ज्ञानादर्वाक् कृतं तु कथमेवं स्यादित्याह

यद्यपि ज्ञानवान्भूत्वा विधत्ते कर्म किंचन ॥ २९ ॥
विफलं स्यात्तु तत्पूर्वकर्मराशौ तु का गतिः।

का गतिरिति ज्ञानिनोऽप्यनन्तपूर्वकर्मवैफल्ये न किंचिन्नमित्तं संभवेदित्यर्थः॥

ननु किमनेन नः पक्षेण प्राच्य एव पक्षोऽस्तु यत् प्रलयस्य वृत्तत्वाद्देहाद्यभावेऽपि चित्स्वभावत्वादणूनां ज्ञानं संभवत्येवेत्याह

अथ प्रलयकालेऽपि चित्स्वभावत्वयोगतः ॥ ३० ॥
अणूनां संभवत्येव ज्ञानं मिथ्येति तत्कुतः।
स्वभावादिति चेन्मुक्ते शिवे वा किं तथा नहि ॥ ३१ ॥

भवतु नामैषां ज्ञानं, मिथ्यात्वं पुनः कुतस्त्यमित्युक्तं 'मिथ्येति तत्कुतः' इति। अथ ज्ञानत्वादेव ज्ञानस्य मिथ्यात्वं तच्चित्स्वभावत्वाविशेषान्मुक्ताणूनां शिवस्यापि वा कथं न मिथ्याज्ञानयोग इत्याह 'मुक्ते शिवे वा किं तथा नहि' इति॥ ३१॥

नन्विह सामान्येनाज्ञानं न विवक्षितं किंतु प्रकृतिपुरुषविवेकादर्शनरूपं यथा सांख्यैराख्यातं, तदेवाह

यच्चादर्शनमाख्यातं निमित्तं परिणामिनि।
प्रधाने तद्धि संकीर्णवैविक्त्योभययोगतः ॥ ३२ ॥
दर्शनाथ पुमर्थैकयोग्यतासचिवं धियः।
आरभ्य सूते धरणीपर्यन्तं तत्र यच्चितः॥ ३३ ॥
बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वं पुंस्प्रयाशप्रसादतः।
प्रकाशनाद्धियोऽर्थेन सह भोगः स भण्यते ॥ ३४ ॥

प्रधाने परिणामिनि निमित्तमिति तत्तद्बुद्ध्यादिरूपतया प्रधानपरिणामार्थमित्यर्थः। तदेव च भोगापवर्गमयसांकर्यवैविक्त्यदर्शनाय भवेदित्युक्तं

'तद्धि संकीर्णवैविक्त्योभययोगतो दर्शनाय' इति । यदाहुः

'विना सर्गेण बन्धो हि पुरुषस्य न युज्यते ।
सर्गस्तस्यैव मोक्षार्थे .... ॥'

इति । तत्र परिणामित्वं तावदाह 'पुमर्थेत्यादि' । पुंसः प्रधानकैवल्यावधिपरिच्छिन्ने सांकर्यदर्शनात्मन्यर्थे येयमेकानन्यसाधारणा कार्यजननाभिमुख्यलक्षणा योग्यता तत्सचिवं तत्सहकृतमित्यर्थः । तदुक्तम्

पुरुषस्य दर्शनार्थः कैवल्यार्थस्तया प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥
'प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥' (सां० का० २२)

इति । नन्वेव परिणमतु प्रधानं सांकर्येण वैविक्त्येन वा, दर्शनं पुनरत्र किं नामोच्यते, इत्याशङ्क्याह 'तत्रेत्यादि' । तत्रैवं प्रधानस्य परिणामे पुंस्प्रकाशसंक्रान्तिमहिम्ना तत्तदर्थाकाराया बुद्धेराचैतन्येऽपि चेतनायमानतयावस्थानाद्यञ्जितः पुरुषस्यौदासीन्येऽपि स्वच्छायासंक्रान्तिद्वारेणोभयतो निर्मलदर्पणप्रख्याया बुद्धेरिदमहं जानामीत्येवमात्मिकया वृत्त्या कर्तृतयेवाभिमानात्सारूप्यं स एव विषयच्छायायोगिन्यां बुद्धौ चिच्छायासंक्रान्तेः सांकर्यदर्शनात्मा भोगो भण्यते,—इति वाक्यार्थः । यदुक्तम्

'तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥' (सां० का० २०)

इति ॥ ३४ ॥

एवं सांकर्यमभिधाय वैविक्त्यं व्यनक्ति

बुद्धिरेवास्ति विकृतिधर्मिकान्यस्तु कोऽप्यसौ ।
मद्विलक्षण एकात्मेत्येवं वैविक्त्यसंविदि ॥ ३५ ॥
पुमर्थस्य कृतत्वेन सहकारिवियोगतः ।
तं पुमांसं प्रति नैव सूते किंत्वन्यमेव हि ॥ ३६ ॥

विकृतिधर्मेत्यनेनास्याः परिणामित्वादाचैतन्याद्युक्तम्, अत एव पुंसश्चेतनत्वादियोगात् एतद्वैलक्षण्यं कटाक्षयितुं कोऽपीति मद्विलक्षण इति चोक्तम् । यदाहुः

'त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥'(सां० का० ११)

इति । वस्तुतः प्रकृतिपुरुषयोरुपरतविषयच्छायायां बुद्धौ निष्कम्पदीपशिखाप्रख्यकेवलचिच्छायासंक्रान्तिर्नाम वैविक्त्यज्ञानमुच्यते, यत्रेदमुपचर्यते प्रकृतिरन्या पुरुषोऽन्यश्चेति । यदुक्तम्

'एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥' (सां० का० ६४)

इति । एवं चोभयथा दर्शनात्मनः पुमर्थस्य कृतत्वात् अत एव पुमर्थकयोग्यतात्मनः सहकारिणो वियोगात्तं प्राप्तविवेकज्ञानं पुरुषं प्रति नैव सूते प्रतिनिवृत्तप्रसवा भवतीत्यर्थः । यदुक्तम्

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ॥
दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरतैका ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥' (सां० का० ६६)

इति । न चैवं निवृत्तप्रसवत्वात् प्रकृतेरविशेषेणैव सर्वेषां निर्मोक्षप्रसङ्ग इत्युक्तं किंत्वन्यमेव हीति । अन्यमित्यप्राप्तविवेकज्ञानमित्यर्थः ॥

एतदेव संक्षेपेण प्रतिक्षेप्तुमुपक्षिपति

अत्र पुंसोऽथ मूलस्य धर्मोऽदर्शनता द्वयोः ।
अथवेति विकल्पोऽयमास्तामेतत्तु भण्यताम् ॥ ३७ ॥

एतद्धि यदि नामादर्शनात्मकमज्ञानं पुंसो धर्मस्तत्तस्य नित्यमेव बन्धे ज्ञानोदये वा विकारित्वादाचैतन्यम्, प्रकृतेश्च तद्धर्मत्वे पुंसः किमायातं येन तस्य बन्ध इति सदैवास्य निर्मोक्षः स्यात्, उभयधर्मत्वे चोभयथापि दूषणोपनिपात इत्यादि विविच्यमानमतिगहनत्वात् वस्तुतस्तु व्याहतिनिमित्तत्वमियादित्याशयः । एतत् परं वक्ष्यमाणदृशा मया चोद्यमानं निर्णीयतामित्युक्तम्—एतत्तु भण्यतामिति ॥ ३७ ॥

तदेवाह

भोगो विवेकपर्यन्त इति यत्तत्र कोऽवधिः ।
विवेकलाभे निखिलसूतिदृग्यदि सापि किम् ॥ ३८ ॥

सामान्येन विशेषैर्वा प्राच्ये स्यादेकजन्मतः ।
उत्तरे न कदाचित्स्याद्भाविकालस्य योगतः ।। ३९ ।।

यदभिप्रायणैव

'कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च' (सां० का० १७)

इत्याद्युक्तम् । यदि नाम निखिलसूतिसंपत्तिरेव विवेकलाभे सूत्यन्तरसम्पत्त्ययोगादवधिः । तत्किं सापि सूतिमात्रात्मना वा स्यात् पार्थिवघटाद्यात्मविशिष्टसूत्याद्यात्मना वेत्याह सा किं सामान्येन विशेषैर्वेति । न चेतदुभयमपि सङ्गच्छते,—इत्याह प्राच्य इत्यादि । एकजन्मत इति, एकस्यामपि व्यक्तौ सामान्यस्य कात्स्न्येनैव वृत्तेः । न कदाचिदिति, भाविनां सूतिविशेषाणामानन्त्यात् ।। ३९ ।।

ननूत्तर एव पक्षोऽस्तु आनन्त्यचोद्यं तु निःशेषविशेषानवलम्बनात् कतिपयविशेषाश्रयणाञ्च न स्यादित्याशङ्कते

कैश्चिदेव विशेषैश्चेत्सर्वेषां युगपद्भवेत् ।
विवेकोऽनाविसंयोगात्का ह्यन्योन्यं विचित्रता ।। ४० ।।

इह खलु प्रकृतिसंयोगानादित्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेषामेव पुरुषाणां प्रकृतिनियतविशेषसूतिसंपत्तिसामन्तर्येण युगपददूरविप्रकर्षेण वा तद्विवेक उदियाच्छरदीव शालिस्तम्बानां पाक इत्येषां परस्परस्य वैचित्र्यान्तरायोगात् क्रमेण भोगापवर्गौ न स्यातामिति न सांख्योक्तमप्यज्ञानं नैयायिकतामवलम्बते ।। ४० ।।

अत आह

तस्मात्सांख्यदृशापीदमज्ञानं नैव युज्यते ।

सांख्यदृशापीत्यपिशब्देन न केवलं प्रागुक्तक्रमेणैतन्न युज्यते यावदनेनापि मतेनेत्युक्तम् ।।

नन्विह भोगापवर्गमात्रमेवोपादेयमिति तदेव विविच्यतां, किमज्ञानयुक्तायुक्तत्वकथनेनेत्याशङ्क्याह

अज्ञानेन विना बन्धमोक्षौ नैव व्यवस्थया ।। ४१ ।।
युज्येते तच्च कथितयुक्तिभिर्नोपपद्यते ।

व्यवस्थयेति 'अयं बद्धोऽयं मुक्त' इति ।। ४१ ।।

ननु माभूदज्ञानं युक्तामयुक्तं वा किमनया नश्चिन्तया यदणूनां मायासद्भावादेव बन्धमोक्षविभागः सिद्धयेदित्याशङ्क्याह

मायाकर्माणुदेवेच्छासद्भावेऽपि स्थिते ततः ॥ ४२ ॥
न बन्धमोक्षयोर्योगो भेदहेतोरसंभवात् ।

देवेच्छेति, ईश्वरशक्त्यधिष्ठानं विना हि मायादि जाड्यात्किंचिदपि कर्तुं न शक्नुयादित्याशयः । तत इत्यज्ञानस्यायौक्तिकत्वात् । योगो युक्तिः । भेदहेतोरसंभवादिति, नहि मायादीनां प्रति पुंनियतत्वादीश्वरस्यं च वीतरागद्वेषत्वादयं बद्धोऽयं मुक्त इति विभागे किंचिन्निमित्तं संभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

एवमणूनां ज्ञत्वकर्तृत्वप्रतिबन्धकमज्ञानशब्दवाच्यं किंचिदावरणं वक्तव्यं, येनायं बद्धोऽयं मुक्त इति विभागो भवेदित्याह

तस्मादज्ञानशब्देन ज्ञत्वकर्तृत्वधर्मणाम् ॥ ४३ ॥
चिदणूनामावरणं किंचिद्वाच्यं विपश्चिता ।

अज्ञानशब्देनेति यदुक्तम्

'मलोऽज्ञानं पशुत्वं च तिरस्कारस्तमः ।
अविद्या ह्यावृतिर्मूर्च्छा पर्यायास्तत्र चोदिताः ॥'

इति ॥ ४३ ॥

तच्च कीदृगित्याह

आवारणात्मना सिद्धं तत्स्वरूपाभेदवत् ॥ ४४ ॥
भेदे प्रमाणाभावाच्च तदेकं निखिलात्मसु ।

स्वरूपादभेदवदिति अवयविवन्निरंशात्मकमित्यर्थः । एवमप्यवयविनामानैक्ये प्रमाणमस्ति कारणभेदो नाम, नेह तथेत्युक्तं भेदे प्रमाणाभावात्तदेकमिति । निखिलात्मसु इति बहुवचननिर्देशादेकमपीदं बहुशक्तिकमन्यथा ह्यस्य निखिलात्मावारकत्वं न घटेत, एकमुक्तौ वा सर्वे मुच्येरन्निति । यदाहुः

'मलशक्तयो विभिन्नाः प्रत्यात्मानं च तद्गुणावरिकाः ।'

इति ॥ ४४ ॥

तच्चैवंविधं किं नित्यं कार्यं वा, कार्यं चेत्तत्कुतोऽस्य प्रसव इत्याह

तच्च कस्मात्प्रसूतं स्यान्मायातश्चेत्कथं नु सा ॥ ४५ ॥

क्वचिदेव सुवीतंतन्न तु मुक्तात्मनीत्ययम् ।

प्राच्यः पर्यनुयोगः स्यान्निमित्तं चेन्न लभ्यते ॥ ४६ ॥

उत्पत्त्यभावतस्तेन नित्यं न च विनश्यति ।

मायातश्चेदस्य प्रसवस्तत्सर्वान् प्रत्येवासावेतत् सुवीत न कंचिदेव वा प्रतीति, तदाह मायातश्चेदित्यादि । ततश्च बद्धाणुवन्मुक्ताणून् प्रत्यप्यविशेषेणासावेतत् सुवीत,—इति प्राच्य एवायं पर्यनुयोगः परापतेत् । तथाहि ज्ञानत्वादेव ज्ञानस्य मिथ्यात्वे, तत्स्वभावत्वाविशेषात् मुक्ताणुष्वपि तद्योग इत्युक्तं प्राक्. नहि वस्तु भवत्पक्षपाति भवेदिति भावः । अथास्य नास्ति किंचिन्निमित्तं, तर्हि नित्यमेवास्त्वित्याह निमित्तमित्यादि । तेनेति निमित्तालाभेन, उत्पत्त्यभावे चायं हेतुः तन्निमित्ताभावादुत्पत्त्यभावः,—तस्माच्चेदं नित्यमिति नित्यत्वादेव चेदं न विनश्वरमित्युक्तं न च विनश्यतीति ॥ ४६ ॥

न केवलं नित्यत्वादेव नैतद्विनश्यति यावन्निमित्तान्तरादपीत्याह

तत एवैकतायां चान्यात्मसाधारणत्वतः ॥ ४७ ॥

तत एव भेदे प्रमाणाभावलक्षणात् प्रागुक्ताद्धेतोरेकतायां सत्यां स्वपरसाधारणत्वाच्चैतन्न विनश्यतीति प्राच्येन सम्बन्धः । अस्य ह्येकत्वेन सर्वसाधारण्यादेकत्र नाशे सर्वत्रैवासौ स्यादिति युगपदेव सर्वे मुच्येरन्नित्यभिप्रायः ॥

नन्वेतज्ज्ञानाभावमात्ररूपत्वान्न किंचिदिति किमनेन तुच्छेन कृत्यमित्याशङ्क्याह

न वावस्त्वर्थकारित्वान्न चित्तत्संवृतित्वतः ।

अर्थकारित्वादिति पुमावरणलक्षणायामर्थक्रियायामस्य कर्तृत्वादित्यर्थः । न चैवमप्यस्य ज्ञानमेव रूपमित्युक्तं न चित्तत्संवृतित्वतः इति । नहि चिदेव चिदावरिका भवेदिति भावः ॥ ४७ ॥

ननु भवतु नामैतत्, आत्मनां पुनरनेन किंकारणकः सम्बन्ध इत्याशङ्क्याह

न चैतेनात्मनां योगो हेतुमांस्तदसंभवात् ॥ ४८ ॥

तदसंभवादिति परिकल्प्यमानो हि हेतुः किं निर्मलान् पुंसः प्रति मलं योजयेदुत समलान् । तत्राद्ये पक्षे निर्मलत्वाविशेषाच्छिवमुक्ताणून् प्रत्यपि योजयेत् शिववद्वा न कंचिदपि प्रतीति । द्वितीयस्मिन् पुनर्व्यर्थं तद्योजनं ततः पूर्वमपि समलत्वात्, अतश्चात्मनामनादिरेव तत्सम्बन्ध इति सिद्धम् । यदाहुः

'अनाद्यनादिसम्बन्धो मल.................... ।'

इति । आगमोऽपि

'अनादिमलसम्बन्धाद् .... ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'विशुद्धं स्फटिकं कस्मात्कस्मात्ताम्रं सकालिकम् ।
यथा तत्र निमित्तं नो तथा शुद्धशिवात्मनोः ॥'

इति ॥ ४८ ॥

एतदेव व्यस्ततयोक्तमाणमलस्वरूपं सामस्त्येनोपसंहारदिशानुवदन् मलान्तरकारणत्वं तस्यैव विधातुमाह

तेनैकं वस्तु सन्नित्यं नित्यसंबद्धमात्मभिः ।
जडं मलं तदज्ञानं संसाराङ्कुरकारणम् ॥ ४९ ॥

तदेवंविधमाणवं मलं संसारस्य

'शरीरभुवनाकारं मायीयम्................ ।

इत्यादिना निरूपितस्य मायीयमलस्याङ्कुर इवाङ्कुरः कारणं कार्मं मलं तस्य कारणं मलद्वयस्यापि साक्षात्पारम्पर्येण च निमित्तमित्यर्थः । यदुक्तम्

'मलः कर्मनिमित्तं तु नैमित्तिकमतः परम् ।'

इति ॥ ४९ ॥

नन्वेवंविधं मलं चेन्नित्यमणुभिर्वा नित्यमेव संबद्धं, तन्न कदाचिदपि संसारः शाम्येदित्यानिर्मोक्ष एव प्रसजेदित्याशङ्क्याह

तस्य रोद्ध्री यदा शक्तिरुदास्ते शिवरश्मिभिः ।
तदाणुः स्पृश्यते स्पृष्टः स्वके ज्ञानक्रिये स्फुटे ॥ ५० ॥
समाविशेदयं सूर्यकान्तोऽर्केणेव चोदितः ।

उदास्ते इति स्वस्मान्निरोधाख्याद्व्यापारान्निवर्तते इत्यर्थः। स्पृश्यते इति शिवशक्तिपातभाग्भवेदित्यर्थः। तेन यथार्करश्मिस्पृष्टः सूर्यकान्तः स्वकामभिज्वलनलक्षणां क्रिया समाविशत् तथायमपि शिवशक्तिपातपूतः स्वके पूर्णे ज्ञानक्रिये, समभिव्यक्तस्वसंविद्वैभवो भवेदित्यर्थः॥

ननु यद्येवं तत्कथं शुद्धात्मनामपि पूर्णनिजज्ञानक्रियासमावेशाविशेषात् स्वरूपाभिव्यक्तावन्योन्यस्य वैचित्र्यं स्यादित्याशङ्क्याह

रौद्ध्र्याश्च शक्तेर्माध्यस्थ्यतारतम्यवशक्रमात्॥ ५१॥

विचित्रत्वमतः प्राहुरभिव्यक्तौ स्वसंविदः।

अतः शिवरश्मिस्पर्शाद्धेतोरणूनां या स्वसंविदभिव्यक्तिस्तस्यां वैचित्र्ये मलसम्बन्धिन्या एव रोद्ध्र्याः शक्तेः स्वव्यापारौदासीन्यात्मनो माध्यस्थ्यस्य यत्तारतम्यं परात्परमतिशयस्तत्प्रयुक्तः क्रमो निमितं येनात्मनां शुद्धत्वेऽप्यन्योन्यस्य विशेषः॥ ५१॥

ननु सर्वत्र पारमेश्वरः शक्तिपात एव स्वसंविदभिव्यक्तौ निमित्तमित्यादिष्टं तत्कथमिह रोधशक्त्यौदासीन्यात्मा मलपरिपाक एवोक्त इत्याशङ्क्याह

स एष शक्तिपाताख्यः शास्त्रेषु परिभाष्यते॥ ५२॥

स इति मलपरिपाकहेतुकः प्रक्रान्तः शिवरश्मिस्पर्शः। एष इति समनन्तरमेव प्रत्यक्षतया परामृष्टः। परिभाष्यते इति श्रीमत्खेटपालाचार्यप्रभृतिभिः स्वसमयेनावस्थाप्यते इत्यर्थः॥ ५२॥

एवं परकीयं शक्तिपातविधिं प्रदर्श्य निराकरोति

अत्रोच्यते मलस्तावदित्थमेष न युज्यते।

इति पूर्वाह्निके प्रोक्तं पुनरुक्तौ तु किं फलम्॥ ५३॥

इत्थमुक्तेन रूपेण। पूर्वाह्निक इति नवमाह्निकादौ। पुनरुक्तौ किं फलमिति तदतिरिक्तं तु किंचिद्विवेच्यमित्याशयः॥ ५३॥

तदेवाह

मलस्य पाकः कोऽयं स्यान्नाशश्चेदितरात्मनाम्।

स एको मल इत्युक्तेर्नैर्मल्यमनुषज्यते॥ ५४॥

अथ प्रत्यात्मनियतोऽनादिश्च प्रागभाववत् ।
मलो नश्येत्तथाप्येष नाशो यदि सहेतुकः ।। ५५ ।।
हेतुः कर्मेश्वरेच्छा वा कर्म तावन्न तादृशम् ।

पाकः कोऽयमिति, न तु मल एव स हि स्वरूपतः पूर्वमेव निराकृतप्राय इत्यभिप्रायः। एको मल इति, एकत्वे हि मलस्यैकत्रापि तन्नाशे सर्वेषामप्यसौ स्यादिति युगपदेव विश्वनिर्मोक्षप्रसङ्गः। न च रोद्ध्र्याः शक्तेरानैक्यं युज्यते,—इत्युपपादितं पूर्वं येनापि युगपन्मुक्तपरिहारकदशा स्यात्, अयमेव वा प्रत्यात्मनियत इष्यतां येन नैवं कश्चिद्दोषः इत्युक्तम् 'अथ प्रत्यात्मनियत' इति। ननु भवतु नामैवमनियतो नियतो वा मलस्तस्य पुनरनादित्वात्कथं नाशो युज्येतेत्याशङ्क्याह प्रागभाववदनादिरपि मलो नश्येदिति। अनादिरपि हि प्रागभावः कार्योत्पादान्नश्येदित्याशयः। यदि चानादेरयुक्तोऽपि नाशोऽभ्युपगम्यते तत्किमसौ सहेतुको निर्हेतुको वा?। सहेतुकत्वे च को हेतुरित्याह तथापीत्यादि। तत्र तावत्कर्मणो हेतुत्वं [न] न्याय्यमित्याह कर्मेत्यादि तादृशमिति मलनाशहेतुभूतं तस्य भोगैकहेतुत्वात्। नापीश्वरेच्छायाः, सापि किं स्वतन्त्रा तद्धेतुरुत परतन्त्रा [न तावत्परतन्त्रा] मलकर्मपाकतारतम्यातिरिक्तस्यापेक्षणीयस्याभावात्। मले च नास्ये तदयोगात्। नापि स्वतन्त्रा ईश्वरस्य वीतरागद्वेषत्वात्सर्वान्प्रत्यविशेषेणैव तथाभावापत्तेः ॥ ५५ ॥

तदाह

ईश्वरेच्छा स्वतन्त्रा च क्वचिदेव तथैव किम् ।। ५६ ।।

अहेतुत्वे चास्य द्वितीयलक्षणपरिसंख्यातो नाशः, इत्यनारब्धपरिसमाप्त एव संसारः स्यादित्याह

अहेतुकोऽस्य नाशश्चेत्प्रागेवैष विनश्यतु ।

प्रागेव विनश्यत्विति, स्थित्यन्तरमेवैष मा दर्शीत्यर्थः ॥

अथोच्यते निरन्तरसुसदृशक्षणान्तरसन्ततिवृत्त्या ध्वस्तोऽप्यध्वस्त इवास्ते येनादर्शनं न यायादित्याह

क्षणान्तरं सदृक् सूते इति चेत्स्थिरतैव सा ।। ५७ ।।

एवं हि सन्तानवृत्त्या निरपेक्षतया क्षणान्तरमारभमाणो नतु विच्छेदमधिगच्छेदित्युक्तं स्थिरतैव सेति। न हि अस्यान्त्यस्येव घटक्षणस्य सामग्र्यन्तरोपनिपातः संभाव्यते येन विसदृशकार्योत्पादे निरन्वयो नाशः स्यात् ॥ ५७ ॥

एतच्च मलस्य नाशमभ्युपगम्योक्तं, वस्तुतस्त्वसावस्य न स्यादित्याह

न च नित्यस्य भावस्य हेत्वनायत्तजन्मनः ।
नाशो दृष्टः प्रागभावस्त्ववस्त्विति तथास्तु सः ॥ ५८ ॥

हेत्वनायत्तजन्मनश्च प्रागभावस्य नाशो दृश्यते इति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह प्रागभावस्त्ववस्त्विति। तथास्तु स इति प्रागभावे हि अवस्तुत्वान्न काचिन्नियमेन व्यवस्था स्यात्, भावे त्वयं नियमो यदनादेरानन्त्यमिति ॥ ५८ ॥

अथ मलस्य न नाशः पाकः किंत्वस्य शक्तिप्रतिबन्धो नामेत्याह

अथास्य पाको नामैष स्वशक्तिप्रतिबद्धता ।
सर्वान्प्रति तथैष स्याद्रुद्धशक्तिर्विषाग्निवत् ॥ ५९ ॥
पुनरुद्भूतशक्तौ च स्वकार्यं स्याद्विषाग्निवत् ।
मुक्ता अपि न मुक्ताः स्युः शक्तिं चास्य न मन्महे । ६० ।

यदि नामास्य स्वशक्तिप्रतिबन्ध एव पाकस्तद्यथा विषमग्निर्वा प्रतिरुद्धमरणदाहशक्ती सर्वान्प्रति अविशेषेणैव स्यातां, तथायमपि प्रतिरुद्धरोधकशक्तिरिति युगपदेव सर्वे मुच्येरन्। एवं च केनापि निमित्तेन प्रतिबन्धकनिवृत्तौ यद्यस्य विषाग्निवत् पुनरपि स्वा शक्तिरुन्मज्जेत् तत्सर्वान्प्रति अविशिष्टैवासौ स्यादिति महतायासेन मुक्ता अप्यकस्मादेव बद्धा भवेयुस्तान्प्रति प्रतिप्रसवन्यायेन निरोधकत्वस्य संभाव्यमानत्वात्, अतश्च बन्धमोक्षौ प्रति न कस्यचिदपि दाढर्यं भवेत्,—इति को नाम प्रेक्षापूर्वकारी बन्धं हातुं मोक्षं चोपादातुमुद्यच्छेत्। किंनामधेया चास्य शक्तिरिति न बुद्ध्यामहे यस्या अपि प्रतिबन्धो नामास्य पाकः स्यादित्याह 'शक्तिं चास्य न मन्महे' इति ॥ ६० ॥

अथोच्यते रोधिकास्य शक्तिरिति तत्किमसौ रुन्ध्यादित्याह

रोद्ध्रीति चेत्कस्य नृणां ज्ञत्वकर्तृत्वयोर्यदि ।

यद्येवं, तदस्याः किं संनिधिमात्रेण तद्रोधकत्वमुत किंचित्करत्वेनत्याशङ्कयाह

सद्भावमात्राद्रोद्धृत्वे शिवमुक्ताण्वसंभवः ॥ ६१ ॥

तत्र संनिधिमात्रेणैवास्या रोधकत्वे तत्संनिधानस्याविशेषाद् विमुक्ताणून्प्रत्यपि तथा स्यादिति सर्वमिदमन्धमूकप्रायं बद्धमेव जगत्स्यात् ॥ ६१ ॥

द्वितीयमपि पक्षं प्रतिक्षेप्तुमाह

संनिधानातिरिक्तं च न किंचित्कुरुते मलः ।
आत्मना परिणामित्वादनित्यत्वप्रसङ्गतः ॥ ६२ ॥

यदि नाम हि संनिधानातिरेकेण मलस्तच्छक्तिर्वा कंचिदप्यतिशयमात्मनामादध्यात् तत्तेषां विकारित्वादनित्यत्वं प्रसजेदिति स्वसिद्धान्तभङ्गो भवेत् ॥ ६२ ॥

ननु न किंचिदप्यात्मनां मलः कुर्यात् किंतु तत्समवेतं ज्ञत्वकर्तृत्वाद्यावृणुयाद् येनैषां बद्धत्वमुच्यते,—इत्याशङ्कयाह

ज्ञत्वकर्तृत्वमात्रं च पुद्गला न तदाश्रयाः ।
तच्चेदावारितं हन्त रूपनाशः प्रसज्यते ॥ ६३ ॥

नहि वैशेषिकानामिव भवतां धर्मधर्मिणोः कश्चिद्भेदो येन ज्ञत्वकर्तृत्वयोराश्रया आत्मानः,—इति तदावरणेनात्मनां किमिति स्यात्, किंतु ज्ञानक्रिये एवात्मनां रूपं तत्तदावरणमात्रादेवैषां रूपनाशः प्रसजेदित्युक्तमेव प्राक्

'विभोर्ज्ञानक्रियामात्रसारस्याणुगणस्य च ।
तदभावो मलो रूपध्वंसायैव प्रकल्पते ॥'
धर्माद्धर्मिणि यो भेदः समवायेन चैकता ।
न तद्भवद्भिरुदित कणभोजनशिष्यवत् ॥ (तं० ९।७५)

इति ॥ ६२ ॥

इह च मलेन ज्ञानक्रिययोरावरणं नाम पटेनेव घटस्य द्रष्टारं प्रत्यप्रकाशनमुच्यते, तच्च वस्तुनो नावस्तुतामाधातुं शक्नुयाद् येन ज्ञानस्याज्ञानत्वं स्यात् । ततश्च सर्वं एव मुक्ता भवेयुर्बद्धा वा इति, सत्यपि मले न काचिद्बन्धमोक्षव्यवस्था सिद्धयेत्, तदाह

आवरणं चादृश्यत्वं न च तद्वस्तुनोऽन्यताम् ।
करोति घटवज्ज्ञानं नावरीतुं च शक्यते ॥ ६४ ॥

अत्र न केवलमेवं यावदावरणमेव न संभवति,—इत्याह घटवदित्यादि । न हि मूर्तेनामूर्तेन वा मलेनामूर्तस्य ज्ञानस्यावरणं घटते तद्धि मूर्तस्यैव मूर्तेनभवेदिति भावः । क्रिया च ज्ञानपल्लवप्रायेति च नात्र तस्याः पृथगुपादानम् ॥ ६४ ॥

प्रत्युतास्यावरणायायातो मलो ज्ञेयः स्यादिति ज्ञातृत्वमेवोत्तेजितं भवेदित्याह

ज्ञानेनावरणीयेन तदेवावरणं कथम् ।
न ज्ञायते तथा च स्यादावृतिर्नाममात्रतः ॥ ६५ ॥

आवरणीयेनेत्यावार्यतयाभिमतेनेत्यर्थः । आवरणमिति तात्कर्म्यान्मिलम् । अतश्चैतदतिरस्कृतत्वान्मलवदेव सर्वमपि जानीयादिति सर्वः सर्वज्ञो भवेत्,—इति वस्तुशून्यं शब्दैकमात्रशरणमावरणमुक्तं स्यादित्युक्तं 'तथा च स्यादावृतिर्नाममात्रतः' इति ॥ ६५ ॥

यदि च नामास्य स्वशक्तिप्रतिबन्ध एव पाकस्तत्कोऽस्याः प्रतिबन्धकः, ईश्वरश्चेत्किमसौ निरपेक्षः प्रवर्तते किमुत कर्मसाम्यमपेक्ष्येति, निरपेक्षश्चेत् सर्वान्प्रत्येव तथा स्यादित्याह

रोद्ध्र्याश्च शक्तेः कस्तस्य प्रतिबन्धक ईश्वरः ।
यद्यपेक्षाविरहितस्तत्र प्राग्दत्तमुत्तरम् ॥ ६६ ॥

दत्तमिति । यदुक्तम्

'ईश्वरेच्छा स्वतन्त्रा च क्वचिदेव तथैव किम्' । (तं० १३।५६)

इति ॥ ६६ ॥

उत्तरस्मिन् पुनः पक्षे कर्मणां साम्यमेव किमुच्यते यदपेक्ष्यास्य प्रवृत्तिः स्यादित्याह

कर्मसाम्यमपेक्ष्याथ तस्येच्छा संप्रवर्तते ।
तस्यापि रूपं वक्तव्यं समता कर्मणां हि का ॥ ६७ ॥

तदेवाह

भोगपर्यायमाहात्म्यात्काले क्वापि फलं प्रति ।
विरोधात्कर्मणी रुद्धे तिष्ठतः साम्यमीदृशम् ।। ६८ ।।

इह भोगक्रममहिम्ना बहुषु कर्मसु क्षीणेषु क्वाप्यनियते काले यत्परिपक्वेऽपि तुल्यफलविरुद्धे कर्मणी विरोधात्फलं प्रति रुद्धे तिष्ठतः प्रातिस्विकं प्रतिनियतं भोगं दातुमुदासाते, तदनन्तरभावीनि कर्माणि चापरिपक्वत्वाद् अर्थाद्भोगाय नोन्मुखीभवन्ति, तदीदृशं विरुद्धकर्मद्वयविरोधलक्षणं कर्मणां साम्यमुच्यते,—इति वाक्यार्थः ॥ ६८ ॥

ननु भवतु नामैवं कर्मसाम्यं, का पुनरीश्वरस्य एतदपेक्षा,—इत्याशङ्क्याह

तं च कालांशकं देवः सर्वज्ञो वीक्ष्य तं मलम् ।
रुन्द्धे लक्ष्यः स कालश्च सुखदुःखादिवर्जनैः ।। ६९ ।।

तमिति रुद्धविरुद्धकर्मोपलक्षितं, तदवेक्षणे च विशेषणद्वारेण सर्वज्ञत्वं हेतुः । नन्वेवंविधस्यास्य कालस्यास्तित्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह 'लक्ष्यः' इत्यादि । स चैवंविधः कालः सुखादिवर्जनैर्लक्ष्यः, सर्वेषामेव सुखदुःखाद्यनुभवशून्यतया स्वसंवेदनसिद्ध इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

एतदेव हि प्रतिक्षिपति

नैतत्क्रमिकसंशुद्धव्यामिश्राकारकर्मभिः ।
तथैव देये स्वफले केयमन्योन्यरोद्धृता ।। ७० ।।

इह हि त्रिविधानि कर्माणि शुभान्यशुभानि शबलानि च । तत्र शुभमशुभं च कर्म प्रतिनियतरूपत्वात् संशुद्धाकारं, शबलं पुनरनियतरूपत्वाद् व्यामिश्राकारं, तेषां क्रमिकत्वमेव न्याय्यं परस्परपरिहृतस्वरूपतया युगपदवस्थानायोगात् । अतश्च क्रमेणैव स्वमपि फलं ददाति, एषां का नाम फलं प्रत्यन्योन्यस्य रोद्धृता कस्मिंश्चिदपि कालक्षणे युगपत्प्रवृत्त्ययोगात्, एषां हि अनुष्ठानेऽवस्थाने फलदाने च क्रमिकैकजीवितत्वमेवेत्युक्तं बहुशः ॥ ७० ॥

भवतु नाम वैतत्क्वापि काले फलं प्रति विरुद्धे कर्मणी रुद्धे तिष्ठत इति, तत्र पुनरन्तरा ततोऽन्यत्कर्म किंचित्किं फलेन्नवा ? यदि फलेत् कृतं तन्निरोधेन प्राग्वदेव कर्मणामानुपूर्व्येण फलदानावस्थितेः, अथ न फलेत्तज्जात्यायुष्प्रदमपि कर्म न फलेदिति तदेव सर्वस्य देहपातः, तत्कृतं मलशक्ति-

प्रतिबन्धेन,—इत्याह

रोधे तयोश्च जात्यायुरपि न स्यादतः पतेत्

देहो, भोगदयोरेव निरोध इति चेन्ननु ।। ७१ ।।

जात्यायुष्प्रदकर्मांशसंनिधौ यदि शंकरः

मलं रुन्द्धे भोगदातुः कर्मणः किं बिभेति सः ।। ७२ ।।

ननु केनेदमुक्तं जात्यायुष्प्रदमपि कर्म तदा न फलेदिति भोगदकर्माभिप्रायेण खल्वेतद्विवक्षितमित्याशङ्कते 'भोगदयोरेव निरोध इति चेत्' इति । नन्वेवं जात्यायुष्प्रदकर्मानिरोधेऽपि यदीश्वरो मलं निरुन्ध्यात् तद्भोगदस्यापि कर्मणो निरोधमनपेक्ष्यैव मलं रुणद्धु, किं तस्माद्बिभेति यद्यत्तन्निरोधमवश्यमपेक्ष्यते,—इत्याह 'ननु' इत्यादि ।। ७२ ।।

न चैतदैकान्तिकं यत्सुखदुःखाद्यनुभवशून्ये कर्मसाम्यत्मनि कालक्षण एवेश्वरो मलशक्तिं रुणद्धि,—इति शतशोऽप्येवमनुभवे हि न कैश्चिदपि मलशक्तिनिरोधहेतुकपारमेश्वरशक्तिपातचिह्नं किंचन संचेत्यते,—इति, तदाह

शतशोऽपि ह्लादतापशून्यां संचिन्वते दशाम् ।

न च भक्तिरसावेशमिति भूम्ना विलोकितम् ।। ७३ ।।

ह्लादतापौ सुखदुःखे, भक्तिरसावेशमिति, भक्तिर्हि नाम शक्तिपातस्य प्रथमं चिह्नम् । यदुक्तम्

'तत्रैतत्प्रथमं चिह्नं रुद्रे भक्तिः सुनिश्चला ।' (मा० वि० २।१४)

इति ।। ७३ ।।

इदानीं सर्वतः प्रच्यावितस्य परस्य कुशकाशावलम्बनेन पक्षान्तरमाशङ्कते

अथापि कालमाहात्म्यमपेक्ष्य परमेश्वरः ।

तथा करोति वक्तव्यं कालोऽसौ कीदृशस्त्विति ।। ७४ ।।

कालमाहात्म्यमिति, कालस्य क्षणलवादिक्रमेण कल्पमहाकल्पपर्यन्तं वैचित्र्यमित्यर्थः । तथा करोति इति मलशक्तिं प्रतिबध्नीयादित्यर्थः । ननु यद्येवं तद्दिक्कालादीनां सर्वसाधारण्यादविशिष्टमेव कालस्य माहात्म्यमिति मलशक्तिप्रतिबन्धे कतरत्तावादीश्वरस्तदपेक्षते,—इति न जानीमः, —इत्युक्तं 'कीदृशोऽसौ कालः इति वक्तव्यम्' इति ।। ७४ ।।

तत्र हि सामान्येन तदपेक्षायां युगपदेव सर्वे मुच्येरन् विशेषश्चात्रान्वेष्यमाणो न लभ्यते,—इत्याह

किं चानादिरयं भोगः कर्मानादि सपुद्गलम् ।
ततश्च भोगपर्यायकालः सर्वस्य निःसमः ।। ७५ ।।

ततः कर्मतद्भोगपुद्गलादीनामनादित्वस्याविशेषाद् भोगक्रमे सर्वस्य पुद्गलस्य निःशेषेण दूरममि विप्रकर्षं परिहृत्य समः कालः स्यात् येन वृक्षफलानामिवर्तौ मलशक्तीनां सममेत्र सामनन्तर्येण वा पाक उदियादिति सर्वस्य मुक्तावविशेष एव प्रसजेत् ॥ ७५ ॥

स्यात् पुनरयं विशेषो, यदि कर्मादित्रितयान्यतरस्य कस्यचिदादिमत्त्वं भवेत् यदवधिकतयानेन कल्पं भुक्तमनेन तु कल्पद्वयम् अत एव च चिरक्षिप्रलक्षणात्प्रतिनियताद्भोगक्रमात्कर्मणामपि साम्यमित्याह

आदिमत्त्वे हि कस्यापि वर्गादस्माद्भवेदियम् ।
वैचित्री भुक्तमेतेन कल्पमेतेन तु द्वयम् ।। ७६ ।।
इयतो भोगपर्यायात्स्यात्साम्यं कर्मणामिति ।

न चैतद्भवतामिति सर्वथा सावद्यमेवैतत् ॥ ७६ ॥

एवं च न केवलमियदेव अवद्यं यावदन्यदपीत्याह

अनेन नयबीजेन मन्ये वैचित्र्यकारणम् ।। ७७ ।।
जगतः कर्म यत्क्लृप्तं तत्तथा नावकल्पते ।

अनेन इति समनन्तरोक्तेन कर्माद्यनादित्वाविशेषलक्षणेन इत्यर्थः । मन्ये इति संभावनायाम् ॥ ७७ ॥

तदनवकल्पनमेव उपपादयति

अनादिमलसंच्छन्ना अणवो दृक्क्रियात्मना ।। ७८ ।।
सर्वे तुल्याः कथं चित्रां श्रिताः कर्मपरम्पराम् ।

इह अणूनामनादिमलसंच्छन्नत्वात् अविशेष एव सर्वथा,—इति कर्मपरम्पराश्रयणेऽपि अविशिष्टत्वमेव एषां न्याय्यं तत्कर्मण एव वैचित्र्यं नास्ति,—इति कथं तज्जगद्वैचित्र्येऽपि निमित्ततामियात् ॥ ७८ ॥

अथात्र भोगलोलिका चेन्निमित्तं तत्तस्या अपि कुतस्त्यं वैचित्र्यमित्याह

भोगलोलिकया चेत्सा विचित्रेति कुतो ननु ।। ७९ ।।

सेति भोगलोलिका । ननु इति आक्षेपे ।। ७९ ।।

अथ भोगलोलिकाया अपि वैचित्र्ये कर्मवासनावैचित्र्यं निमित्तमित्युच्यते, तत्पुनरपि स एव दोषस्तद्वैचित्र्येऽपि किं निमित्तमितीत्याह

अनादि कर्मसंस्कारवैचित्र्यादिति चेत्पुनः ।
वाच्यं तदेव वैचित्र्यं कुतो नियतिरागयोः ।। ८० ।।
महिमा चेदयं तौ किं नासमञ्जस्यभागिनौ ।

अनादीति क्रियाविशेषणम् । तेन अनादि कृत्वा कर्मवासनावैचित्र्यात्सा विचित्रेत्यर्थः । एवं कर्मसंस्कारस्तावत्कर्माहित इति तद्वैचित्र्ये कर्मवैचित्र्यं निमित्तं, तत्रापि भोगलोलिका, तत्रापि कर्मसंस्कारवैचित्र्यं, तत्रापि कर्मवैचित्र्यम्,—इत्येवं विपरिवर्तमानो मूलक्षतिकारोऽयं दुरतिक्रमश्चक्रकचपातः। अथोच्यते नैतद्भोगलोलिकाया वैचित्र्ये निमित्तं, किंतु नियतिरागयोरिदं विजृम्भितम्,—इत्याह नियतीत्यादि । रागस्य हि किंचिन्मे भूयादिति भोगलोलिकैव रूपम् । इदमेव इति तु नियतेः रूपम् । ततस्तावेव भोगलोलिकवैचित्र्यकारिणाविति । एतदपि न, इत्याह तावित्यादि । नियतिर्हि तत्र तत्र विषयवैचित्र्येणैव नियच्छति, रागो वा रञ्जयति,—इति तद्वैचित्र्येऽपि अन्यनिमित्तमन्वेष्यम्, तत्राप्यन्यदिति मूलक्षतिकारिणी व्यक्तमनवस्थापतेत् ।। ८० ।।

अथ ईश्वरेच्छा कर्मवैचित्र्ये निमित्तमित्युच्यते, तदपि नेत्याह

ईश्वरेच्छानपेक्षा तु भेदहेतुर्न कल्पते ।। ८१ ।।

सा न तावत्सापेक्षा मलकर्मातिरिक्तस्य अपेक्षणीयस्य अभावात् कर्मवैचित्र्ये च कार्ये तदयोगात्, नापि अनपेक्षा ईश्वरस्य वीतरागद्वेषत्वात् सर्वान्प्रति अविशिष्टतया तद्वैचित्र्यानुपपत्तेः ।। ८१ ।।

ननु न कदाचिदनीदृशं जगदित्यादिवेदनादेव कर्मवैचित्र्यमेवमवस्थितम्,—इति किमनया निमित्तपर्येषणया इत्याह

अथानादित्वमात्रेण युक्तिहीनेन साध्यते ।
व्यवस्थेयमलं तर्हि मलेनास्तु वृथामुना ।। ८२ ।।

एवं तर्हि अनादि विचित्रं कर्मैव सर्वव्यवस्थासहिष्णु भविष्यति,—इति किं नाम अनेन व्यर्थेन मलेन अभ्युपगतेन इत्युक्तम् 'अलं तर्हि मलेनास्तु वृथामुना' इति ॥ ८२ ॥

एतदेव उपपादयति

तथाहि कर्म तावन्नो यावन्माया न पुद्गले ।
व्याप्रियेत न चाहेतुस्तद्वृत्तिस्तन्मितो मलः ।। ८३ ।।
इत्थं च कल्पिते मायाकार्ये कर्मणि हेतुताम् ।
अनादि कर्म चेद्गच्छेत्किं मलस्योपकल्पनम् ।। ८४ ।।

इह तावदेवंविधा व्यवस्था यदात्मनां प्रलयकालव्यवस्थायां यावन्मायीयो मलो न व्यापृतः तावत्कार्मं एव न संभवेत्, अन्यथा हि एषां पुनः कलादियोगो न घटेत । न चास्याहेतुकत्वं न्याय्यं नित्यं सत्त्वस्यासत्त्वस्य वा प्राप्तेः । तस्मात्कार्ममलान्यथानुपत्त्या तद्धेतुराणवाख्यो मलोऽनुमित इति । यदागमोऽपि

'निमित्तमभिलाषाख्यं नैमित्तिकमतः परम् ।'

इति । एवमपि मायापदवर्तिनि कर्मणि यदि अनादितद्वासनात्मकं कर्मैव हेतुतयाभ्युपगम्यते तद्व्यर्थं मलस्योपकल्पनमिति ॥ ८४ ॥

यदि नाम चैतदभ्युपगम्यते माभून्मल इति, तन्न काचन भवन्मते भोगापवर्गभूता कर्मव्यवस्था सिद्धयेत्,— इत्याह

ननु माभून्मलस्तर्हि चित्राकारेषु कर्मसु ।
सन्तत्यावर्तमानेषु व्यवस्था न प्रकल्पते ।। ८५ ।।

असति हि मले विचित्राकारतया सन्तन्यमानमपि कर्म जीवन्मुक्तमिव सर्वं प्रति अकिंचित्करमेव,—इति नास्य भोगहेतुतयावस्थानमवकल्पते, नापि अपवर्गहेतुतया । सा हि साम्ये सत्यस्य घटते । तच्च विचित्राकारत्वादस्य न कदाचिदपि स्यात् । यत् आदौ मध्ये च विचित्रत्वात् साम्यं न सहते तत्कथमन्तेऽपि तथा भवेदिति भावः ॥ ८५ ॥

तदाह

आदौ मध्ये च चित्रत्वात्कर्मणां न यथा समः ।
आत्माकारोऽपि कोऽप्येष भाविकाले तथा भवेत् ।। ८६ ।।

एकः अपिशब्दो भिन्नक्रमः, तेन भाविकालेऽपीति । एष इति कोऽपि आत्माकारः भवेदिति न समः । इदमत्र आकूतं,—भवतां हि मले सति कर्म यस्यापि साम्ये तत्परिपाकोऽपवर्गनिमित्तमिति मतम् । यत्र च मल एव नास्ति तत्र कः कर्मार्थो यदपेक्षयापि एवं स्यादिति ।। ८६ ।।

एवमुच्छिन्न एव भवदभिमतो बन्धमोक्षविभागः, कृतं च शास्त्राडम्बरेण,—इत्याह

इत्थमुच्छिन्न एवायं बन्धमोक्षादिकः क्रमः ।
अज्ञानाद्बन्धनं मोक्षो ज्ञानादिति परीक्षितम् ।। ८७ ।।

ननु आस्तामेतत्, अभ्युपगम्यापि मलं कर्मसाम्यं न संगच्छते,—इत्याह

विरोधे स्वफले चैते कर्मणी समये क्वचित् ।
उदासाते यदि ततः कर्मैतत्प्रतिबुध्यताम् ।। ८८ ।।
शिवशक्तिनिपातस्य कोऽवकाशस्तु तावता ।

यदि नाम कस्मिंश्चित्काले विरुद्धे कर्मणी भोगदानं प्रति रुद्धे तिष्ठतस्तदौचित्यादन्तरा कर्मान्तरमेव किंचित्प्रतिबुध्यतां, तत्प्रतिक्षेपेण स्वमेव फलं दातुं समुज्जृम्भताम् । तावता कर्मप्रतिरोधमात्रेणैव पुनरकाण्डकूष्माण्डन्यायेन शिवशक्तिनिपातस्य कोऽवसरः ।। ८८ ।।

एवं हि प्रलयदशायां युगपदेव अणूनां तन्निपातः प्रसजेत् तदानीं सर्वकर्मणां भोगदाने प्रतिरुद्धशक्तित्वात्, न च कर्मसाम्येऽभ्युपगम्यमाने शिवशक्तिनिपातेन कश्चिदर्थं इत्याह

क्वापि काले तयोरेतदौदासीन्यं यदा ततः ।। ८९ ।।
कालान्तरे तयोस्तद्वद्विरोधस्यानिवृत्तितः ।
अतश्च न फलेतान्ते ताभ्यां कर्मान्तराणि च ।। ९० ।।

रुद्धानि प्राप्तकालत्वाद्गताभ्यामुपभोग्यताम् ।
एवं सदैव वार्तायां देहपाते तथैव च ।। ९१ ।।
जाते विमोक्ष इत्यास्तां शक्तिपातादिकल्पना ।

यदि नाम हि कस्मिंश्चित्काले विरुद्धे कर्मणी रुद्धे तिष्ठतस्तदुत्तरकालमपि विरोधस्य अनिवृत्तत्वात् तथैव आसाते, कर्मान्तराणि च प्राप्तकालानि उपभोग्यतागमनेन प्राप्तकालत्वात् रुन्धाते,—इति कदाचिदपि किमपि कर्म न फलेत् । एवं च सदातन्यां वार्तायां क्रमादायुष्प्रदस्य कर्मणोऽप्यन्तराक्षैण्यात् देहपातोऽवश्यं भवेत्,—इति अयत्नत्न एव मोक्षः सिद्ध्येत् । तत्

'अक्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।'

इति भङ्ग्या व्यर्थं शक्तिपातपरिकल्पनमिति ॥ ९१ ॥

अथोच्यते रुद्धे सती कर्मणी सदैव कर्मान्तरमपि रुन्धाते, किंतु उत्तरकालं कदाचिदपि तत्फलेत् इति । तत्प्रथम एव क्षणे तत्फलतु नियतनिमित्तावचनात् किं कर्मान्तरप्रतीक्षणेन,—इत्याह

अथोदासीनतत्कर्मद्वययोगक्षणान्तरे ।। ९२ ।।
कर्मान्तरं फलं सूते तत्क्षणेऽपि तथा न किम् ।

अथ न तत्र कर्मान्तरं किंचित्फलेत्, अपितु ते एव प्रतिबन्धवर्जिते रुद्धे कर्मणी फलत इतीष्यते, तत्तयोः प्रतिबन्धवर्जनमेव किं—कृतमित्याह

क्षणान्तरेऽथ ते एव प्रतिबन्धविवर्जिते ।। ९३ ।।
फलतः प्रतिबन्धस्य वर्जनं किंकृतं तयोः ।

तदपि तयोः किं स्वतः परतो वा । स्वतश्चेत् आदावेव अस्तु, परतश्चेत्कुत इत्यनवधारणादास्तामेतत् ॥ ९३ ॥

ननु कर्मसाम्यमपेक्ष्य परमेश्वरः शक्तिपातं कुर्यादित्युक्तम्, न च तदुभयमपि स्वयमविचित्रत्वात् तीव्रमध्यमन्दादिभेदभिन्ने शक्तिपातवैचित्र्ये निमित्तं भवितुमर्हति,—इत्याह

कर्मसाम्यं स्वरूपेण न च तत्तारतम्यभाक् ।। ९४ ।।
न शिवेच्छेति तत्कार्ये शक्तिपाते न तद्भवेत् ।

न च तारतम्यभागिति, साम्यात्मकत्वात् नित्यत्वाच्च। तदिति तारतम्यम्। कारणगुणप्रक्रमेण हि कार्येण भाव्यमिति भावः॥ ९४॥

एवमनुग्रहवन्निग्रहोऽपि भवन्मते न घटते इत्याह

तिरोभावश्च नामायं स कस्मादुद्भवेत्पुनः॥ ९५॥
कर्मसाम्येन यत्कृत्यं प्रागेवैतत्कृतं किल।

इयदेव हि कर्मसाम्यस्य कृत्यं यत्तदपेक्ष्य अणूनामीश्वरः शक्तिपातं कुर्यादिति। तच्च अनेन प्रागेव कृतमिति पुनस्तदनन्तरमपि तिरोभावो नाम कस्मादुद्भवेत्, तदुद्भवे न किंचिन्निमित्तं उत्पश्याम इत्यर्थः। न तावन्मलं तस्य परिपक्वत्वात्। नहि तत्कृतकार्यत्वात् परिपक्वं सत् पुनरपि पुंबन्धकतया परिणमेत्। एवं हि यत्नसंस्थापितापि शास्त्रव्यवस्था विसंस्थुलतां यायात्। नापि कर्ममलसहकृतस्यैवास्य भोगदानं प्रति सामर्थ्यम्, नापि तत्साम्यं तस्य शक्तिपातमात्रहेतुतया चरितार्थत्वात्॥ ९५॥

ननु किमेभिरेश्वरेच्छैवास्य हेतुरुच्यतामित्याह

हेतुत्वे चेश्वरेच्छाया वाच्यं पूर्ववदेव तु॥ ९६॥

तत्र हि न तावदियं निरपेक्षा तद्धेतुरित्युक्तं प्राग्बहुशः। नापि सापेक्षा मलकर्मभ्यामन्यस्य अपेक्षणीयस्य अभावात् तिरोभावे च कार्ये तदयोगात्। तत्पराहतं भेदवादिनामीश्वरः पञ्चकृत्यकारीति॥ ९६॥

अनयैव भङ्ग्या च किमीश्वरेच्छा नित्यहेतुरेवं कुर्यात् उत अनित्यहेतुः,—इत्यादिकल्पनान्तराण्यपि परिकल्पितानि निरस्तानि,—इत्याह

एतेनान्येऽपि येऽपेक्ष्या ईशेच्छायां प्रकल्पिताः।
ध्वस्तास्तेऽपि हि नित्यान्यहेत्वहेत्वादिदूषणात्॥ ९७॥

अत्र अहेतुत्वे नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वेति दोषः। नित्यहेतुत्वे नित्यं सत्त्वमेव। अनित्यहेतुत्वे च को नामायमनित्योऽन्यो हेतुरिति तदनवधारणान्न किंचित्सिद्ध्येदिति॥ ९७॥

अथोच्यते वैराग्याद्यपेक्ष्य परमेश्वरः शक्तिपातं विदध्यादिति, तदपि नेत्याह

वैराग्यं भोगवैरस्यं धर्मः कोऽपि विवेकिता।
सत्सङ्गः परमेशानपूजाद्यभ्यासनित्यता॥ ९८॥

आपत्प्राप्तिस्तन्निरीक्षा देहे किंचिच्च लक्षणम् ।
शास्त्रसेवा भोगसंघपूर्णता ज्ञानमैश्वरम् ।। ९९ ।।
इत्यपेक्ष्यं यदीशस्य दूष्यमेतच्च पूर्ववत् ।

एतच्च पूर्ववद्दूष्यमिति, यदपेक्षणीयस्य वैराग्यादेरहेतुत्वे नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वेति दोषः । सहेतुत्वे च किं नित्यो हेतुः कादाचित्को वा । तत्राद्ये नित्यं सत्त्वमेव, इतरत्र च कोऽन्यः कादाचित्को हेतुः । न तावदीश्वरेच्छा, तथात्वे ह्यन्योन्याश्रयः । नापि मलपरिपाकः कर्मसाम्यं वा । एवं हि शक्तिपाते कार्ये तदेव ईश्वरोक्तवदपेक्षणीयमस्तु, किमेभिरपि अन्तरापरिकल्पितैः । न च इतरदपि कारणं किंचिद्वक्तुं शक्यं तस्यापि नियमायोगात् ।। ९९ ।।

ननु इह वैराग्यादयस्तावच्छक्तिपातवदव्यभिचरितसहभावाः सर्वत्र दृश्यन्त इत्येतावता इदं संभाव्यते यन्नूनं वैराग्याद्यपेक्ष्य परमेश्वरः शक्तिपातं विदध्यादिति, अन्यथा हि कथमेषामेतत्सहभावो भवेत्, तत्र पुरःस्थितानां वैराग्यादीनां

'कार्यं चेदुपलभ्येत किं कारणपरीक्षया ।'

इति न्यायेन किमेवं कारणान्वेषणेन,—इत्याह

व्यभिचारश्च सामस्त्यव्यस्तत्वाभ्यां स्वरूपतः ।।१००।।
अन्योन्यानुप्रवेशश्चानुपपत्तिश्च भूयसी ।

इह शक्तिपाते कार्ये किमीश्वरेण वैराग्यादयः समस्ता अपेक्ष्याः उत व्यस्ताः, उभयथापि व्यभिचारः । तत्र न तावत्समस्ताः शक्तिपातवतां तथारूपत्वादृष्टेः । नापि व्यस्ताः बौद्धादीनां वैराग्येऽपि शक्तिपाताभावात् । वैराग्यादयश्च परस्परान्तर्भावादियन्तोऽपि न संभवन्ति,—इत्याह 'स्वरूपतोऽन्योन्याश्रयानुप्रवेशश्च' इति । यतः

'वैराग्यं नाम भोगेभ्यो वैमुख्यमुच्यते' इति ।

ततः पृथग्भोगवैरस्यं न वाच्यं तत्रैवास्य अन्तर्भावात् । भूयसी च इयमनुपपत्तिर्यदियदपेक्षते परमेश्वर इति । किंचिन्मात्रमपेक्षमाणस्यापि हि स्वातन्त्र्यं खण्डयेत, किं पुनरियद्वस्तुजातं यत्रैकतराभावोऽपि न किंचित सिद्ध्येदिति । तद्धिगिदमैश्वर्यं यत्स्वेच्छयैव न किंचिदपि कर्तुं पार्यत इति । यदाहुः

'राज्यमिव मन्त्रिपरवशमैश्वर्यं क्वोपयुज्यते तादृक् ।
यत्रापरनिरपेक्षं रुच्यैव न रच्यते किंचित् ॥'

इति ॥ १०० ॥

तद्भेदवादिनां कस्तावच्छक्तिपातविधौ क्रम इति न जानीम इत्याह

तस्मान्न मन्महे कोऽयं शक्तिपातविधेः क्रमः ॥१०१॥

एवं शक्तिपातविधौ परकीयमतमनुवादपुरःसरं निराकृत्य, स्वमतं दर्शयितुमाह

इत्थं भ्रान्तिविषावेशमूर्च्छानिर्मोकदायिनीम् ।
श्रीशंभुवदनोद्गीर्णां वच्म्यागममहौषधीम् ॥१०२॥

तदेव प्रकटयति

देवः स्वतन्त्रश्चिद्रूपः प्रकाशात्मा स्वभावतः ।
रूपप्रच्छादनक्रीडायोगादणुरनेककः ॥१०३॥

इह एक एव परमेश्वरश्चिद्रूपः सन् प्रकाशात्मा, न तु सूर्यादिप्रकाशान्तरवत् जडः । अत एव स्वतन्त्रोऽत एव निखिलजगल्लयोदयक्रीडाकारित्वात् देवः स्वभावत एव न तु किंचिदपि अपेक्ष्य । परिपूर्णदृक्क्रियास्वभावस्य एकस्यैव आत्मनो गोपनेन संकुचितदृक्क्रियात्माणुरनेककः परिगृहीतकृत्रिमानेकरूपः संवृत्तो येनायमियतः संसारस्य समुल्लासः ॥ १०३ ॥

ननु एतावता कः संसारार्थ इत्याशङ्क्याह

स स्वयं कल्पिताकारविकल्पात्मककर्मभिः ।
बध्नात्यात्मानमेवेह स्वातन्त्र्यादिति वर्णितम् ॥१०४॥

इह हि स एव स्वेच्छावशात्परिकल्पिततत्तदाकारैरिदं कार्यम् इदमकार्यम् इत्येवंविधविविधविकल्पमात्रपरमार्थैः कर्मभिः

'तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम् ।' (ई. प्र. ३ अ. १० श्लो०)

इत्युक्त्या मुख्यया वृत्त्या कार्मेण मलेन स्वस्वातन्त्र्यादात्मानं बध्नाति तत्तज्जात्यायुर्भोगवैचित्र्येण संसरति,—इति नवमाह्निकादावुक्तप्रायम्,—इति किं पुनस्तत्प्रपंचनेनेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

न केवलं स्वातन्त्र्यादात्मानं बध्नात्येव यावन्मोचयत्यपीत्याह

स्वातन्त्र्यमहिमैवायं देवस्य यदसौ पुनः ।
स्वं रूपं परिशुद्धं सत्स्पृशत्यप्यणुतामयः ।।१०५।।

इदमपि हि नाम अस्य स्वातन्त्र्यविजृम्भितमेव यदणुरूपोऽपि सन्नसौ प्रत्यावृत्त्या स्वयं परिशुद्धं रूपं स्पृशति, गोपितमपि पूर्णदृक्क्रियास्वभावमात्मानं प्रकटयति इत्यर्थः ॥ १०५ ॥

ननु यद्येवं तत्कस्मात्कस्मिंश्चिदेव पुंस्यसावेवमात्मानमभिव्यनक्ति, किमन्यत्र अस्य प्रद्वेष इत्याशङ्कां निरवकाशयति

न वाच्यं तु कथं नाम कस्मिंश्चित्पुंस्यसौ तथा ।
नहि नाम पुमान्कश्चिद्यस्मिन्पर्यनुयुज्यते ।।१०६।।

नहि अस्मद्दर्शने भेदवादिवत् तदतिरिक्तः कश्चित् पुमान् नाम संभवेत् यत्रायं पर्यनुयोगः स्यात् सर्वानिव मोचयतु मा वा कंचिदिति । यावता हि देव एवासौ स्वातन्त्र्यात् शुद्धाशुद्धात्मतया प्रथते यदस्य तादृशमेव स्वं रूपमिति ॥ १०६ ॥

ननु भवतु नामैवं, तथापि भेददशाधिशायित्वेऽस्य किं नायं पर्यनुयोग इति । ननु एवं चेन्मन्यसे कः पर्यनुयोगार्थ इत्याह

देव एव तथासौ चेत् स्वरूपं चास्य तादृशम् ।
तादृक्प्रथास्वभावस्य स्वभावे कानुयोज्यता ।।१०७।।

कानुयोज्यतेति न काचिदित्यर्थः । अपर्यनुयोज्यो हि भावस्वभाव इति भावः ॥ १०७ ॥

न चैतदस्माभिरेवोक्तमित्याह

आहास्मत्परमेष्ठी च शिवदृष्टौ गुरूत्तमः ।

एतदेवाह

पञ्चप्रकारकृत्योक्तिशिवत्वान्निजकर्मणे ।।१०८।।
प्रवृत्तस्य निमित्तानामपरेषां क्व मार्गणम् ।

सृष्ट्यादिपञ्चप्रकारं कृत्यं यस्य तस्योक्तिः पंचविधकृत्योऽयमिति एवंस्वभावं यच्छिवत्वं तस्मात्, अनुग्रहाद्यात्मने निजकर्मणे प्रवृत्तस्य अस्य

देवस्य अपरेषां रागद्वेषादीनां निमित्तानां क मार्गणं निमित्तान्वेषणप्रसंगस्येव अभावात्, कथमेवमात्मस्वरूपाभिव्यक्तिलक्षणमनुग्रहं विदध्यादिति न पर्यनुयोज्यम् ॥

ननु कर्मणि तत्फलोपभोगे वा कर्तव्ये निमित्तमन्तरेण पुंसः प्रवृत्तिरेव न भवेत्, तत्किमेतदुक्तमपरेषां निमित्तानां क मार्गणमिति इत्याशङ्क्याह

छन्नस्वरूपताभासे पुंसि यद्यादृशं फलम् ॥१०९॥

तत्राणोः सत एवास्ति स्वातन्त्र्यं कर्मतो हि तत ।

परिगृहीतसंकोचे हि पुंसि तीव्रमन्दादिरूपं यत्सुखाद्यात्म फलं, तत्र भोक्तव्ये यत्तस्य भुजिक्रियाविषयं स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं तदणोः सत एव। यतस्तत्कर्मजं नतु सहजमिति तत्र स्त्रयादि निमित्तान्तरमवश्यमृग्यमन्यथा हि कथं तदनुभव एव भवेत् ॥

ननु एवं स्वरूपगोपनात्मनि अणुत्वे सति कार्मः, ततस्तन्निमित्तकः संसार इति तयोः सर्ववादिप्रतिपन्नमनादित्वं व्याहन्येत इत्याशङ्क्याह

ईश्वरस्य च या स्वात्मतिरोधित्सा निमित्तताम् ॥११०॥

साभ्येति कर्ममलयोरतोऽनादिव्यवस्थितिः ।

इह ईश्वरस्य स्वरूपतिरोधित्सैव तावदाणवस्य मलस्य कारणं यत्स्वरूपाख्यातिरेव तत् आख्यातिनान्तरीयकमेव च कर्म यत्पूर्णे रूपे तद्योगो नास्ति इति मलवत्तस्यापि सैव कारणमिति मलकर्मणोरनादित्वे समानः पन्थाः, किंतु उत्पन्नं सत् कर्ममलमपि अपेक्षते । यदुक्तं

'निमित्तमभिलाषाख्यं नैमित्तिकमतः परम् ।'

इति ॥

ननु एवमख्यातिराणवं मलमस्तु, अभिलाषरूपता पुनरस्य कुतस्त्या, यदभिलाषक्रियायां कर्ता तावन्नास्ति तस्य गोपितस्वरूपत्वात् । नापि तत् कर्म अभिलषणीयस्य इदानीन्तनक्षणं यावदनुल्लसितत्वात् । तत्कथं 'निमित्तमभिलाषाख्यम्' इत्यादिरागमः प्रमाणतां यायादित्याशङ्क्याह

तिरोधिः पूर्णरूपस्यापूर्णत्वं तच्च पूरणम् ॥१११॥

प्रति भिन्नेन भावेन स्पृहातो लोलिका मलः ।

इह खलु पूर्णस्य रूपस्य तिरोभावो नाम अपूर्णत्वमुच्यते । तच्च भिन्नेन भावेन पूरणं प्रति स्पृहा योग्यतया तदौन्मुख्यमात्रमतो लोलिका इति अभिलाष इति च मलः सर्वशास्त्रेषु उद्घोष्यते इति युक्तमुक्तम्

'............अभिलाषो मलोऽत्र तु ।' (स्व० ४।१०५)

इति ॥

ननु भेदवादिवन्मलादीनामीश्वरस्य च

'यथानादिप्रवृत्तोऽयं घोरः संसारसागरः ।
शिवोऽपि हि तथानादिः संसारान्मोचकः स्मृतः ॥'

इत्यादिनीत्या तुल्यकक्ष्यतयैव अनादित्वमुच्यतां, किमेवं प्रक्रियागौरवकारिणा हेतुहेतुमद्भावपरिकल्पनेनेत्याशंक्याह

विशुद्धस्वप्रकाशात्मशिवरूपतया विना ॥११२॥
न किंचिद्युज्यते तेन हेतुरत्र महेश्वरः ।

इह मलादीनां सत्तान्यथानुपपत्त्या विशुद्धस्वप्रकाशात्ममहेश्वरसंविद्विश्रान्तिरेव तत्त्वमित्यत्र महेश्वर एव हेतुः, यत्प्राक्

'यत्तत्र नहि विश्रान्तं तन्नभःकुसुमायते ।' (८।३)

इत्युक्तम् ॥

ननु यद्येवं, तत्किमेभिरन्तर्गडुप्रायैर्मलादिभिरीश्वरेच्छैव विश्वसर्गादौ निरपेक्षा निमित्तमस्तु इत्याशङ्क्याह

इत्थं सृष्टिस्थितिध्वंसत्रये मायामपेक्षते ॥११३॥
कृत्यै मलं तथा कर्म शिवेच्छैवेति सुस्थितम् ।

इह खलु उक्तयुक्त्या विश्वत्र सृष्टिस्थितिसंहारलक्षणं निजं कृत्यत्रयं कर्तुमीश्वरेच्छैव प्रगल्भते, किंतु मलं कर्म मायां चापेक्ष्य । यत्परमेश्वरः

'शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।'

इत्युक्त्या मायीयेऽध्वनि अनन्तमुखेन सृष्ट्यादि विदध्यात् । न च तस्य ईश्वरवदनन्यापेक्षमेव स्वातन्त्र्यं समस्ति इति अवश्यमस्य मलाद्यपेक्षणीयम् । अन्यथा हि कथं प्रतिपुं विचित्रं सृष्ट्यादि स्यादिति सर्वं सुस्थम् ॥

ननु परमेश्वरः सृष्ट्यादौ कृत्यत्रये मलाद्येवमपेक्षते इत्युक्तम्, अवशिष्टे पुनरनुग्रहादौ कृत्यद्वये किं तदपेक्षते नवा इत्याशङ्क्याह

यत्तु कस्मिंश्चन शिवः स्वेन रूपेण भासते ।।११४।।

ननु इदमर्धजरतीयं, यदीश्वरः किंचित्कृत्यं सापेक्षं कुर्यात् किंचिच्च निरपेक्षमित्याशंक्याह

तत्रास्य नाणुगे तावदपेक्ष्ये मलकर्मणी ।
अणुस्वरूपताहानौ तद्गतं हेतुतां कथम् ।।११५।।
व्रजेन्मायानपेक्षत्वमत एवोपपादयेत् ।

यन्नाम हि मलाद्यणुतायां निमित्तं तत्कथं तदपगमे हेतुतां यायात्, नहि घटस्य घटतायां निमित्तं ।मृच्चक्रसूत्रादि तन्नाशे :कर्परादिजनने वा कश्चिदपेक्षते,—इति युक्तमुक्तमस्यानुग्रहे कार्ये तद्विरुद्धे मलकर्मणी नापेक्ष्ये इति। एवमत्र मायानपेक्षत्वमपि उपपादनीयम् । यत्र हि मलाद्यपि नापेक्षणीयं, तत्र का वार्ता तदपेक्षाया इत्युक्तं मायानपेक्षत्वमत एवोपपादयेदिति ।।

तस्मादनुग्रहे कर्तव्ये परमेश्वरस्यैव अनन्यापेक्षं युक्तं कर्तृत्वमित्याह

तेन शुद्धः स्वप्रकाशः शिव एवात्र कारणम् ।।११६।।

ननु यद्येवमनन्यापेक्ष एव अनुग्रहं परमेश्वरः कुर्यात्, तत्तस्य तरतमभावः कुतस्त्य इत्याशंक्याह

स च स्वाच्छन्द्यमात्रेण तारतम्यप्रकाशकः ।

ननु स्वाच्छन्द्यमात्रेण इत्यसिद्धं, यल्लोकधर्मिण इव कस्यचित्कर्माद्यपेक्ष्यापि पारमेश्वर्यनुग्रहशक्तिर्निपतेदित्याशंक्याह

कुलजातिवपुष्कर्मवयोनुष्ठानसंपदः ।।११७।।
अनपेक्ष्य शिवे भक्तिः शक्तिपातोऽफलार्थिनाम् ।
या फलार्थितया भक्तिः सा कर्माद्यमपेक्षते ।।११८।।
ततोऽत्र स्यात्फले भेदो नापवर्गे त्वसौ तथा ।

शिव भक्तिरेव शक्तिपात इति लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचारात् । भक्तिर्हि नाम अस्य प्राथमिकं चिह्नम् । यदुक्तम्

'तत्रैतत्प्रथमं चिह्नं रुद्रे भक्तिः सुनिश्चला ।'(मा० वि० १४।८)

इति । अफलार्थिनामिति मुमुक्षूणाम् । आद्यमिति प्राक्तनम् । अपेक्ष्यमाणं च कर्म विचित्रं, तत् तत्फलेऽपि वैचित्र्यमित्युक्तं ततोऽत्र स्यात्फले भेद इति । कर्मानपेक्षत्वादपवर्गे पुनरयं भेदो नास्ति इत्याह नापवर्गे त्वसौ तथेति ॥

ननु यस्य एकैव अविभक्ता भुक्तिमुक्तिविषया भक्तिस्तस्य कथमसौ एकत्र कर्मापेक्ष्यतेऽपरत्र न इति संगच्छतां नाम इत्याशंक्याह

भोगापवर्गद्वितयाभिसंदातुरपि स्फुटम् ॥११९॥
प्राग्भागेऽपेक्षते कर्म चित्रत्वान्नोत्तरे पुनः ।

चित्रत्वादिति । यदुक्तम् ।

'कार्ये विशेषमाधित्सुर्विशिष्टं कारणं स्पृशेत् ।
सन्ति भोगे विशेषाश्च विचित्राः कर्मसंगताः ॥'

इति । उत्तर इति अपवर्गे । यदुक्तम्

'मुमुक्षोर्न विशेषाय नैःश्रेयसपथं प्रति ।
नहि ब्रह्मणि शंसन्ति................ ॥'

इति । एवमाद्यः परः शक्तिपातो, द्वितीयस्त्वपर इति सिद्धम् । यद्वक्ष्यति

'इदं सारमिह ज्ञेयं परिपूर्णचिदात्मनः ।
प्रकाशः परमः शक्तिपातोऽवच्छेदवर्जितः ॥
तथाविधोऽपि भोगांशावच्छेदेनोपलक्षितः ।
अपरः शक्तिपातोऽसौ पर्यन्ते शिवताप्रदः ॥' (१३।२५२)

इति ॥

ननु एवमीश्वरस्तिरोभावेऽपि किं सृष्ट्यादिवन्मलाद्यपेक्षते किमुत अनुग्रहवन्न इत्याशंक्य, गर्भीकृतमलादिनैरपेक्ष्यं तत्स्वरूपमेव तावभिधत्ते

अनाभासितरूपोऽपि तदाभासितयेव यत् ॥१२०॥
स्थित्वा मन्त्रादि संगृह्य त्यजेत्सोऽस्य तिरोभवः ।

कश्चिद्धि वस्तुतोऽनुग्रहशक्तिपाताभावात् अनाभासितरूपोऽपि परमेश्वरेच्छयैव परविप्रलम्भाय दाम्भिकतया भक्तिश्रद्धादिदर्शनेन आभासितरूपतयेव

स्थित्वा शैवशास्त्रोक्तं मन्त्रादि सम्यग्दीक्षादिपूर्वं गृहीत्वा पश्चादादराभावात् यत्त्यजेत् सोऽस्य तिरोभवः। तिरोहितस्यापि स्वस्वरूपस्य गण्डोपरिपिटकोद्भेदन्यायेनाभिधानं येनास्य कदाचिदपि संसारान्निः सरणं न स्यात्। यदुक्तमनेनैवान्यत्र

'कश्चित्त्वीशेच्छया सम्यगनाश्वस्तेन चेतसा।
निन्दन्नेव भजेच्चर्यां स तिरोहित उच्यते॥
निन्द्यमानमहामन्त्रविद्याचर्यादिकोपजम्।
पाप्म तं पातयेद्घोरे यातनाधाम्नि सर्वथा॥' (तं० व० धा० ३।७३)

इति॥

इदानीम् 'आगममहौषधीं वच्मि' इत्युपक्रान्तं निर्वाहयितुमाह

श्रीसारशास्त्रे भगवान्वस्त्वेतत्समभासत॥१२१॥

एतद्वस्तु इति अस्मदभिमतशक्तिपातविधिलक्षणम्॥ १२१॥

तदेवाह

धर्माधर्मात्मकैर्भावैरनेकैर्वेष्टयेत्स्वयम्।
असन्देहं स्वमात्मानमवीच्यादिशिवान्तके॥१२२॥
तद्वच्छक्तिसमूहेन स एव तु विवेष्टयेत्।
स्वयं बध्नाति देवेशः स्वयं चैव विमुञ्चति॥१२३॥
स्वयं भोक्ता स्वयं ज्ञाता स्वयं चैवोपलक्षयेत्।
स्वयं भुक्तिश्च मुक्तिश्च स्वयं देवी स्वयं प्रभुः॥१२४॥
स्वयमेकाक्षरा चैव यथोष्मा कृष्णवर्त्मनः।

अनेकैर्धर्माधर्मात्मकैर्भावैरिति मुख्यतया संसारकारणे विचित्रेण कार्मेण मलेन इत्यर्थः। तद्वदिति स्वयमेव स्वमात्मानं, शक्तिसमूहेन इति वामाज्येष्ठादिरूपेण, विवेष्टयेदिति अधिष्ठेत्। अत एवोक्तं स्वयमेव बध्नाति इति स्वयमेव विमुंचति इति। अत एवोक्तं भोक्तेति ज्ञातेति च यद्भोग एव बन्धो ज्ञातृत्वमेव च मोक्ष इति। न चास्य तावतिरिक्तावित्युक्तं स्वयं भुक्तिश्च मुक्तिश्चेति। अत एव सर्वमिदं विश्वं स्वात्ममयतयैव पश्येदित्याह स्वयमेव उपसमीपे लक्षयेदिति। देवीति शक्तिः। एकाक्षरेति पराभट्टा-

रिका। एतदेव व्यनक्ति यथोष्मा कृष्णवर्त्मन इति। यथोच्यते

'वह्नेरूष्मेव विज्ञेया………… ।' (ने० त० १।२६)

इति ॥

एतदेव तात्पर्यतो व्याचष्टे

वस्तूक्तमत्र स्वातन्त्र्यात्स्वात्मरूपप्रकाशनम् ॥१२५॥

अत्र स्वात्मन एव स्वातन्त्र्याद्बद्धतयेव मुक्ततयापि प्रकाशनं नाम वस्तूक्तम्। अयमेव तात्त्विकोऽर्थः प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

न केवलमेतदत्रैवोक्तं यावदन्यत्रापीत्याह

श्रीमन्निशाकुलेऽप्युक्तं मिथ्याभावितचेतसः।
मलमायाविचारेण क्लिश्यन्ते स्वल्पबुद्धयः ॥१२६॥
स्फटिकोपलगो रेणुः किं तस्य कुरुतां प्रिये।
व्योम्नीव नीलं हि मलं मलशंकां ततस्त्यजेत् ॥१२७॥

क्लिश्यन्त इति वृथा क्लेशमनुभवन्ति इत्यर्थः। यथा स्फटिकोपलगतो रेणुर्व्योमगतो वा नीलिमा तयोर्न किंचिदपि वस्तुतो मलिनत्वादि कर्तुं शक्नुतामेवं शुद्धबुद्धस्वभावस्य आत्मनः स्वेच्छामात्रपरिकल्पिते मलकर्मणी इति तच्छंकां त्यजेत् वस्तुतः किंचिदेतन्नास्ति इत्यर्थः। यदुक्तं तत्र

'न मलो मलिनः कश्चिद्विद्यते वस्तुतः प्रिये।
स्वमनोमलिनत्वेन मलमात्मनि कथ्यते ॥
मलमायाविचारेण क्लिश्यन्ते स्वल्पबुद्धयः।
स्फटिकोपलगो रेणुः किं तस्य कुरुतां प्रिये ॥
अज्ञानमात्रं तु मलं ज्ञानं शुद्धं स्वभावतः।
शुद्धस्वभावबोधस्य न बन्धः स्यात्कदाचन ॥
आकाशे नीलिमा यद्वन्मलमेवं चिदात्मनः।

इति ॥ १२७ ॥

पूर्वाचार्यैरपि एतदेवोक्तमित्याह

श्रीमान्विद्यागुरुश्चाह प्रमाणस्तुतिदर्शने।

तदेवाह

धर्माधर्मव्याप्तिविनाशान्तरकाले
शक्तेः पातो गाहनिकैर्यः प्रतिपन्नः ।
तं स्वेच्छातः संगिरमाणाः स्तवकाद्याः
स्वातन्त्र्यं तत्त्वव्यनपेक्षं कथयेयुः ॥१२८॥

इह गाहनिकैर्गहनं मायामेव विश्वकारणत्वेन अभिदधद्भिर्भेदवादिभिर्धर्माधर्मयोः कर्मणोर्या व्याप्तिः कार्यजन्मने प्रसरणं तस्या विनाशः प्रतिबन्धस्तदात्मन्यन्तरे साम्यलक्षणे काले तदपेक्षो यः शक्तिपातः प्रतिपन्नस्तमेव स्तवकाद्याः स्तोत्रकारादयः स्वेच्छामात्रेणैव प्रतिजानानास्त्वद्विषयमनन्यापेक्षं तत्स्वातन्त्र्यमावेदयन्ति इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एवमियता मतादीनां तत्त्वं विवेचितम्, इदानीं पुनः शक्तिपातविचित्रतामभिधातुमाह

तारतम्यप्रकाशो यस्तीव्रमध्यममन्दताः ॥१२९॥
ता एव शक्तिपातस्य प्रत्येकं त्रैधमास्थिताः ।

यो नाम शक्तिपातस्य तारतम्यप्रकाश उक्तस्ता एव तीव्रमध्यमन्दताः प्रत्येकं त्रैधमास्थिताः । तीव्रतीव्रादिरूपतया अस्य नव प्रकारा इत्यर्थः ॥

एतदेव फलतो दर्शयति

तीव्रतीव्रः शक्तिपातो देहपातवशात्स्वयम् ॥१३०॥
मोक्षप्रदस्तदैवान्यकाले वा तारतम्यतः ।
मध्यतीव्रात्पुनः सर्वमज्ञानं विनिवर्तते ॥१३१॥
स्वयमेव यतो वेत्ति बन्धमोक्षतयात्मताम् ।
तत्प्रातिभं महाज्ञानं शास्त्राचार्यानपेक्षि यत् ॥१३२॥

स्वयमिति प्रसिद्धदेहपातनिमित्तमन्तरेणेत्यर्थः । अन्यकाल इति आसन्ने विप्रकृष्टे वा । अनेन च अस्य तरतमभावेन त्रैविध्यसूचनादपि प्रत्येकं तथात्वे सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति इति कटाक्षितम् । पुनः शब्दो व्यतिरेके । तेनात्र पूर्ववन्न देहस्य निवृत्तिः किंतु अज्ञानस्य । स्वयमेव इति नतु गुरुतः

शास्त्रतो वा यतोऽस्य स्वप्रतिभात एव एवं ज्ञानमुदियादत एव अस्य महत्त्वे शास्त्राचार्यानपेक्षित्वं हेतुः ॥ १३२ ॥

ननु आत्मानं प्रत्येव किं बन्धमोक्षतयात्मतामसौ वेत्ति उत परं प्रत्यपि इत्याशंक्याह

प्रतिभाचन्द्रिकाशान्तध्वान्तश्चाचार्यचन्द्रमाः ।
तमस्तापौ हन्ति दृशं विस्फार्यानन्दनिर्भराम् ॥१३३॥

तमस्तापाविति शैष्यौ ॥ १३३ ॥

ननु एवंविधप्रतिभाभाजनभूतोऽपि को नामासाविति निरूप्यम्। न तावच्छासिता व्युत्पत्त्यासादनसमये तत्त्वाभावात्। आसादितव्युत्पत्तिर्हि परान्व्युत्पादयन् कामं शासितेत्युच्येत। नापि शिष्यस्तस्य पराधेयव्युत्पत्तिकत्वात्। तत्कतरस्तावदयमिति न जानीम इत्याशंक्याह

सशिष्टः कर्मकर्तृत्वाच्छिष्योऽन्यः कर्मभावतः ।

शिष्यत इति स्वप्रतिभाधेयव्युत्पत्तिकत्वेन स्वप्रतिभां प्रति कर्मणोऽपि परं प्रति शास्यत्वाभावेन स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तृत्वात् 'लूयते केदारः' इतिवत् कर्मवद्भावात् कर्मणि क्ते शिष्ट इति। अन्य इत्येवप्रतिभाभाजः ॥

स चायं सर्वशास्त्रेषु स्वयं गुर्वाद्युपदेशनैरपेक्ष्येण भवनात् स्वयं स्वयंभूरित्याह

शिष्टः सर्वत्र च स्मार्तपदकालकुलादिषु ॥१३४॥
उक्तः स्वयंभूः शास्त्रार्थप्रतिभापरिनिष्ठितः ।

तदुक्तं प्राक्

> 'स तावत्कस्यचित्तर्कः स्वयमेव प्रवर्तते ।
> स च सांसिद्धिकः शास्त्रे प्रोक्तः स्वप्रत्ययात्मकः ।'　　(४।४०)

इति ॥

ननु स्वयमेव चेत्प्रतिभायाः समुल्लासस्तत्कस्यचिदेव इति कुतस्त्योऽयं नियमः। बाढं, न नियम इत्याह

यन्मूलं शासनं तेन न रिक्तः कोऽपि जन्तुकः ॥१३५॥

व्युत्पत्तेर्हि प्रतिभात्मकमेव वस्तु मूलम्। न च तेन प्रतिभात्मना वस्तुना तिर्यक्प्रायोऽपि कश्चिज्जन्तुः स्वोचितव्यापारनैपुणान्यथानुपपत्त्या रिक्तः। अत एव

'व्यवहाराः प्रतायन्ते तिरश्चामपि यद्वशात्।'

इत्युक्तम् ॥ १३५ ॥

ननु यद्येवं, तत्कस्मादविशिष्टैव सर्वेषां प्रतिभा नोल्लसेदित्याशंक्याह

तत्रापि तारतम्योत्थमानन्त्यं दार्ढ्यकम्प्रते।

एवं प्रतिभाया अविशेषेण संभवेऽपि तारतम्येन समुल्लासादनन्तप्रकारत्वं यतः सा दार्ढ्यकम्प्रते अपेक्षते, प्रथमतो दृढा कम्पमाना वा स्यादित्यर्थः॥

कम्पमाना च सा युक्त्याद्यपेक्षते यतोऽस्या दार्ढ्यमुदियादित्याह

युक्तिः शास्त्रं गुरुर्वादोऽभ्यास इत्याद्यपेक्षते ॥१३६॥

वादो वीतरागकथा ॥ १३६ ॥

ननु आमुखे कम्पमानमपि ज्ञानं स्वयमेव क्वचिद्यथायथं दार्ढ्यं गच्छत् दृष्टं, तत्किं युक्त्याद्यपेक्षणेन इत्याशंक्याह

कम्पमानं हि विज्ञानं स्वयमेव पुनर्व्रजेत्।
कस्यापि दार्ढ्यमन्यस्य युक्त्याद्यैः केवलेतरैः ॥१३७॥

युक्त्याद्यैरिति सुसंवादायापेक्ष्यमाणैः। केवलेतरैरिति व्यस्तसमस्तैः। यस्य पुनः स्वयमेव कम्पमानं विज्ञानं दार्ढ्यं गच्छेत् स निर्भितिरिति प्रागुक्तः। यस्य तु युक्त्याद्यैः स सभित्तिक इति ॥ १३७ ॥

ननु एवमत्र फले कश्चिद्विशेषोऽस्ति न वा इत्याशंक्याह

यथा यथा परापेक्षातानवं प्रातिभे भवेत्।
तथा तथा गुरुरसौ श्रेष्ठो विज्ञानपारगः ॥१३८॥

न केवलं प्रातिभस्यैव गुरोः परानपेक्षत्वे श्रेष्ठत्वं यावत्कल्पितस्यापि, शास्त्रीये क्वचिदंशे येन कल्पितोऽप्यसौ अकल्पित इत्युच्यते। तस्मात्प्रातिभत्वमेव सर्वात्मना ज्याय इत्याह

अन्यतः शिक्षितानन्तज्ज्ञानोऽपि प्रतिभाबलात् ।
यद्वेत्ति तत्र तत्रास्य शिवता ज्यायसी च सा ।।१३९।।

यदुक्तं प्राक्

'येन केनाप्युपायेन गुरुमाराध्य भक्तितः ।
तद्दीक्षाक्रमयोगेन शास्त्रार्थं वेत्त्यसौ ततः ॥
अभिषेकं समासाद्य यो भवेत्स तु कल्पितः ।
सन्नप्यशेषपाशौघविनिवर्तनकोविदः ॥
यो यथाक्रमयोगेन कस्मिंश्चिच्छास्त्रवस्तुनि ।
आकस्मिकं व्रजेद्बोधं कल्पिताकल्पितो हि सः ॥
तस्य योऽकल्पितो भागः स तु श्रेष्ठतमः स्मृतः ।' (४।७३)

इति ॥ १३९ ॥

एवमकल्पितत्वादेव प्रातिभस्य गुरोर्न बाह्यं किंचिदपेक्षणीयमित्याह

न चास्य समयित्वादिक्रमो नाप्यभिषेचनम् ।
न सन्तानादि नो विद्याव्रतं प्रातिभवर्त्मनः ।।१४०।।

आदिविद्वान्महादेवस्तेनैषोऽधिष्ठितो यतः ।
संस्कारास्तदधिष्ठानसिद्ध्यै तत्तस्य तु स्वतः ।।१४१।।

न हि नामास्य प्रातिभवर्त्मनो गुरोर्दीक्षाभिषेकादिः संस्कारः कश्चिदुपयुक्तो, यतोऽयमादिगुरुणा महादेवेन स्वयमेव अधिष्ठितः । तदधिष्ठानसिद्ध्यर्थं ह्येव संस्काराः प्रणीताः । तदेव पुनरस्य स्वतः सिद्धमिति किमेभिर्व्यर्थैः परिकल्पितैर्भवेत् ॥ १४१ ॥

ननु एवमपि वृत्तदीक्षोऽप्ययमिति न भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह

देवीभिर्दीक्षितस्तेन सभक्तिः शिवशासने ।

तेन स्वतस्तदधिष्ठानेन हेतुना शिवशासने शक्तिपातप्रथमचिह्नभूतया भक्त्या युक्तः सन् देवीभिः दीक्षितः ताभ्य एव अधिगताधिकार इत्यर्थः ॥

एवमकल्पितत्वेऽपि अस्य क्वचिदंशे कल्पितत्वमपि भवेदित्याशङ्क्याह

दृढताकम्प्रताभेदैः सोऽपि स्वयमथ व्रतात् ।।१४२।।

तपोजपादेर्गुरुतः स्वसंस्कारं प्रकल्पयेत् ।

सोऽपि प्रातिभो गुरुर्दृढताकम्प्रतामूलैस्तीव्रमध्यमन्दादिभेदैरुपलक्षितः सन् क्रमेण स्वयमात्मभावनातो व्रतादेर्गुरुतो वा स्वस्य आत्मनो दीक्षादि-लक्षणं संस्कारं प्रकल्पयेत् येनायमकल्पितकल्पकः प्रागुक्तः । तथाच

'यस्तु तद्रूपभागात्मभावनातः परं विना ।
शास्त्रवित्स गुरुः शास्त्रे प्रोक्तोऽकल्पितकल्पकः ॥
तस्यापि भेदा उत्कृष्टमध्यमन्दाद्युपायतः ।
भावनातोऽथवा ध्यानाज्जपात्स्वप्नाव्रताद्धुतेः ॥
प्राप्नोत्यकल्पितोदारमभिषेकं महामतिः ॥' (४।५३)

इति ॥ १४२ ॥

ननु किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

यतो वाजसिनेयाख्य उक्तं सिञ्चेत्स्वयं तनुम् ॥१४३॥
इत्याद्युपक्रमं यावदन्ते तत्परिनिष्ठितम् ।
अभिषिक्तो भवेदेवं न बाह्यकलशाम्बुभिः ॥१४४॥

यदुक्तं तत्र

'व्रतादौ च जपादौ च तयोरन्ते तथैव च ।
यागं कृत्वाथ विधिवत्स्वेन स्वमभिषेचयेत् ॥
यदि संपत्त्यभावः स्यान्मनसैवं प्रकल्पयेत् ।
यस्मादिदं जगत्सर्वं मनस्यन्तः प्रतिष्ठितम् ॥

इत्यादि

'ततः पीयूषकलशं कलाकमलमण्डितम् ।
ध्यात्वा शिरसि तेनैव प्लावितं भावयेद्बुधः ॥
अभिषिक्तो भवेदेवं न बाह्यकलशाम्बुभिः ।
य एवमभिषिक्तः सन् सोऽधिकारी जपादिके ॥'

इत्यन्तम् ॥ १४४ ॥

एतच्च न केवलमत्रैवोक्तं यावदन्यत्रापीत्याह

श्रीसर्ववीरश्रीब्रह्मयामलादौ च तत्तथा ।
निरूपितं महेशेन कियद्वा लिख्यतामिदम् ॥१४५॥

इत्थं प्रातिभविज्ञानं किं किं कस्य न साधयेत् ।
यत्प्रातिभाद्वा सर्वं चेत्यूचे शेषमहामुनिः ॥१४६॥

अत्रैव यदित्यादिप्रमाणनिर्देशः । ऊचे इति पातञ्जलसूत्रेषु ॥ १४६ ॥

केचिच्चात्र विवदन्ते यन्नायं सर्वसंपत्तिहेतुरितीत्याह

अन्ये त्वाहुरकामस्य प्रातिभो गुरुरीदृशः ।
सामग्रीजन्यता काम्ये तेनास्मिन्संस्कृतो गुरुः ॥१४७॥
नियतेर्महिमा नैव फले साध्ये निवर्तते ।
अभिषिक्तश्चीर्णविद्याव्रतस्तेन फलप्रदः ॥१४८॥

अकामस्येति मुमुक्षोः । काम्ये हि सर्वाङ्गोपसंहारेण यथाशक्तिप्रयोगोपगमात्सामग्रीजन्येतेति तत्र गुरुतः प्राप्तदीक्षाभिषेकादिः स्वयं च चीर्णविद्याव्रतो गुरुः फलप्रदो न पुनस्तथाभूतोऽयं प्रातिभः । अयं हि नियतेर्महिमा यन्नियतादेव कारणान्नियतमेव फलं स्यादिति तन्नियतिदशाधिशायिनः साधकस्य कथमेवमन्यथाभावो भवेदिति भावः ॥ १४८ ॥

अस्मद्गुरवस्तु एतन्न मन्यन्त इत्याह

असदेतदिति प्राहुर्गुरवस्तत्त्वदर्शिनः ।
श्रीसोमानन्दकल्याणभवभूतिपुरोगमाः ॥१४९॥
तथाहि त्रीशिकाशास्त्रविवृतौ तेऽभ्यधुर्बुधाः ।

तदभिहितमेव पठति

सांसिद्धिकं यद्विज्ञानं तच्चिन्तारत्नमुच्यते ॥१५०॥
तदभावे तदर्थं तदाहृतं ज्ञानमादृतम् ।

यद्धि प्रातिभं नाम विज्ञानं, तत्सर्वशास्त्रेषु चिन्तामणिप्रायमुच्यते यदस्मात्काम्यादिसर्वफलसंपत्तिः स्यादिति । तस्य सांसिद्धिकस्य ज्ञानस्य अभावे पुनस्तद्ध्रुवदभिमतमाहृतं गुर्वाद्याधेयत्वात् कृत्रिमं ज्ञानमाणवादेः शाम्भव एव द्वारद्वारिभावेन विश्रान्त्युपगमात् तदर्थं सांसिद्धिकज्ञानाभिव्यक्तिनिमित्तमेव आदृतम् । येन तदेव विश्रान्तिधामतया सर्वत्र प्रधानतया उद्घोष्यते ॥ १५० ॥

यदागम इत्याह

एवं यो वेद तत्त्वेन तस्य निर्वाणगामिनी ॥१५१॥
दीक्षा भवत्यसन्दिग्धा तिलाज्याहुतिवर्जिता ।
अदृष्टमण्डलोऽप्येवं यः कश्चिद्वेत्ति तत्त्वतः ॥१५२॥
स सिद्धिभाग्भवेन्नित्यं स योगी स च दीक्षितः ।
अविधिज्ञो विधानज्ञो जायते यजनं प्रति ॥१५३॥
इत्यादिभिस्त्रीशिकोक्तैर्वाक्यैर्माहेश्वरैः स्फुटम् ।
ज्ञानं दीक्षादिसंस्कारसतत्त्वमिति वर्णितम् ॥१५४॥

इह यः कश्चित्सांसिद्धिकं ज्ञानं तत्त्वतो तत्त्वतो वेत्ति, तस्य बाह्यक्रियां विना निःसन्देहा निर्वाणगामिनी दीक्षा स्वत एव भवति । अत एवासौ दीक्षितः सन् नित्यं सिद्धिभाग्योगी चेति बाह्यक्रियामजानानो जानानो वा यजनं प्रति जायते काम्यादिविषयायां यजिक्रियायां कर्ता भवेत् । एवमाद्यैर्माहेश्वरैर्वाक्यैर्दीक्षादिसंस्कारसतत्त्वमेव सांसिद्धिकं ज्ञानमुक्तम् ॥ १५४ ॥

यत्पुनर्दीक्षादिनिमित्तकं ज्ञानं तज्ज्ञानहीनानामित्याह

ज्ञानोपायस्तु दीक्षादिक्रिया ज्ञानवियोगिनाम् ।
इत्येतदधुनैवास्तां स्वप्रस्तावे भविष्यति ॥१५५॥

अधुनास्तामेवेति शक्तिपातविचित्रानिरूपणावसरे तत्प्रसंगाभावात् । अत एवोक्तं स्वप्रस्तावे भविष्यति इति । स्वप्रस्ताव इति दीक्षाप्रकरणे ॥१५४ ॥

ननु एवं तात्त्विकस्य ज्ञानस्य प्रतिभावद्गुरुशास्त्रादिलक्षणमपि प्रमाणमभिव्यक्तिनिमित्तमस्ति इति किं प्रतिभायामेवैवं भर इत्याशङ्क्याह

गुरुशास्त्रप्रमाणादेरप्युपायत्वमञ्जसा ।
प्रतिभा परमेवैषा सर्वकामदुघा यतः ॥१५६॥

गुर्वादेः प्रमाणस्यापि परमेव यौक्तिकमुपायत्वं सैवास्य विश्रान्तिस्थानमित्यर्थः । यत इयमेव परतत्त्वैक्यापादनेन सर्वाभीष्टसंपत्तिहेतुरित्युक्तं सर्वकामदुघेति । आणवादेरुपायस्य हि द्वारद्वारिभावेन शाम्भवे प्रतिभात्मनि अविकल्प एव ज्ञाने विश्रान्तिरिति असकृदुक्तम् ॥ १५६ ॥

अत एवाह

उपाययोगक्रमतो निरुपायमथाक्रमम् ।
यद्रूपं तत्परं तत्त्वं तत्र तत्र सुनिश्चितम् ।।१५७।।

उपायानामाणवादीनां योगे परस्परस्य संबन्धे य आणवः शाक्ते, शाक्तः शांभव इत्यादिरूपः क्रमः तमवलम्ब्य निरुपायमत एव अक्रमं यत्प्रतिभात्मकं रूपमुदेति, तदेव परं तत्त्वं तत्र तत्र सर्वशास्त्रेषु सुनिश्चितम् । नात्र कस्यचिद्विमतिरित्यर्थः ।। १५७ ।।

ननु यद्येवं, तत्प्रातिभस्य गुरोरन्यतः स्वात्मनि संस्कारपरिकल्पनेन कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

यस्तु प्रातिभबाह्यात्मसंस्कारद्वयसुन्दरः ।
उक्तोऽनन्योपकार्यत्वात्स साक्षाद्वरदो गुरुः ।।१५८।।

यदुक्तं

'यस्त्वकल्पितरूपोऽपि संवाददृढताकृते ।
अन्यतो लब्धसंस्कारः स साक्षाद्भैरवायते ।।' (४।७७)

इति ।। १५८ ।।

एवं च प्रतिभापि शक्तिपातस्य बाह्यानामुपायानां वैचित्र्यात्तरतमभावेनोदियात्, येन मध्यतीव्रस्यापि शक्तिपातस्य तीव्रादिभेदभिन्नत्वं स्यादित्याह

स्वमुक्तिमात्रे कस्यापि यावद्विश्वविमोचने ।
प्रतिभोदेति खद्योतरत्नतारेन्दुसूर्यवत् ।।१५९।।

अत्र च दृष्टान्तसामर्थ्यादन्तरा यथोत्तरं कतिचिज्जनमोचनेऽपि इति लभ्यते ।। १५९ ।।

ननु इह प्रतिभायाः साक्षान्मध्यतीव्रः शक्तिपातः पारिपूर्ण्ये निमित्तमिति नास्ति विमतिः, तदित्तरद्वाह्यं पुनः कियदनुशीलनादपि प्रातिभत्वं भजेदित्याशङ्क्याह

ततः प्रातिभसंवित्त्यै शास्त्रमस्मत्कृतं त्विदम् ।
योऽभ्यस्येत्स गुरुर्नैव वस्त्वर्था हि विडम्बकाः ।।१६०।।

ततस्तरतमभावेन प्रतिभोदयाद्धेतोर्यः पुनरिदं श्रीतन्त्रालोकसंज्ञमस्मत्कृतं शास्त्रं प्रातिभत्वं संवेदयितुमभ्यस्येत्स समनन्तरमेव संपूर्णबोधत्वात् प्रातिभो गुरुर्भवेत् यद्दृक्पातमात्रात्सर्वोऽप्ययं लोकस्ताद्रूप्यमियात्। यदुक्तं प्राक्

'इति सप्ताधिकामेनां त्रिशतं यः सदा बुधः।
आह्निकानां समभ्यस्येत्स साक्षाद्भैरवो भवेत् ॥
सप्तत्रिंशत्सुसंपूर्णबोधो यद्भैरवो भवेत्।
किं चित्रमणवोऽप्यस्य दृशा भैरवतामियुः ॥' (१।२८६)

इति। ननु महतीयं विडम्बना यत्स्वयमेव स्वकृतिं प्रत्येवं प्रशंसा नाम इत्याशङ्क्योक्तं नैव वस्त्वर्था हि विडम्बका इति ॥ १६० ॥

ननु इदानीमेवोक्तं न कश्चिदपि जन्तुः प्रतिभया रिक्त इति, तत्किं तदुदये परकीयशास्त्राद्यपेक्षणेन इत्याशङ्क्याह

परोपजीविताबुद्धया सर्वं इत्थं न भासते।
तदुक्त्या न विना वेत्ति शक्तिपातस्य मान्द्यतः ॥१६१॥

यतः खलु परमेव उपजीवितुं प्रवृत्तः सर्वं एवोपजीवनान्यथानुपपत्त्या इत्थमुक्तेन प्रकारेण प्रतिभानवान् तथा न प्रकाशते, यतः शक्तिपातस्य मान्द्यात् परोक्तिमन्तरेण न किंचिद्वेत्ति, सर्वत्रैवास्य गुरुशास्त्रापेक्षेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

न चैतत्स्वोपज्ञमेव अस्माभिरुक्तमित्याह

स्फुटमेतच्च शास्त्रेषु तेषु तेषु निरूप्यते।

तेषु तेषु इत्यनेन सर्वशास्त्राविगीतत्वमस्यार्थस्य उक्तम् ॥
एतदेव दर्शयति

किरणायां तथोक्तं च गुरुतः शास्त्रतः स्वतः ॥१६२॥
ज्ञानयोग्यास्तथा केचिच्चर्यायोग्यास्तथापरे।

तथाशब्देन च केचिद्योगयोग्याः क्रियायोग्याश्च इत्याक्षिप्तम्। अनेन चैषां नियतविषयत्वेनापि शास्त्राद्यपेक्षेति कटाक्षितम् ॥ १६२ ॥

ननु इदं सिद्धसाधनं यद्गुरुशास्त्रापेक्षं ज्ञानमुदियादिति। एतद्धि लोकत एव सिद्धं, किमत्र प्रमाणोपन्यासेन। स्वत एव केषांचिदेतदुदेति इत्यत्र पुनः

किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

श्रीमन्नन्दिशिखातन्त्रे वितत्यैतन्निरूपितम् ॥१६३॥

प्रश्नोत्तरमुखेनेति तदभग्नं निरूप्यते ।

अभग्नमिति अखण्डम् ॥ १६३ ॥

तदेवाह

अनिर्देश्यः शिवस्तत्र कोऽभ्युपायो निरूप्यताम् ॥१६४॥

इति प्रश्ने कृते देव्या श्रीमाञ्छंभुर्न्यरूपयत् ।

कोऽभ्युपाय इति अर्थात्साधकस्य, येनानिर्देश्येऽपि शिवे ज्ञानमुदियात् । तदुक्तं तत्र

'अनिर्देश्यः शिवो ह्येवं कथितः परमेश्वरः ।
उपायः कथ्यतां देव भक्तानुग्रहकाम्यया ॥'

इति ॥ १६४ ॥

किं न्यरूपयदित्याह

उपायोऽत्र विवेकैकः स हि हेयं विहापयन् ॥१६५॥

ददात्यस्य च सुश्रोणि प्रातिभं ज्ञानमुत्तमम् ।

विवेकैक इति विवेक एव एकः प्रधानं स्वपरामर्शात्मा विवेक इत्यर्थः । हेयमिति मायीयभावादि । अस्येति साधकस्य ॥ १६५ ॥

ततोऽपि किमित्याह

यदा प्रतिभया युक्तस्तदा मुक्तश्च मोचयेत् ॥१६६॥

परशक्तिनिपातेन ध्वस्तमायामलः पुमान् ।

तदुक्तं तत्र

'उपायो देवदेवेशि विवेकस्तत्र वै परः ।
हेयतां चैव संसारे ज्ञात्वा जन्तुर्विमोचयेत् ॥
अनित्येऽस्मिञ्छिवो ह्येकः शिवः सर्वगतः प्रभुः ।
मायीयान्युज्झ्य भावानि यदा भावेन भावयेत् ॥

ददात्यस्य च सुश्रोणि प्रातिभं ज्ञानमुत्तमम् ।
यदा प्रातिभसंयुक्तो मुच्यते मोचयेत्तदा ॥
परशक्तिनिपातेन ध्वस्तमायामलः पुमान् ।
परं याति पदं यत्र गत्वा भूयो न जायते ॥

इति ॥ १६६ ॥

ननु समनन्तरमेव

'दीक्षयोन्मोच्य देवेशि अध्वबन्धात्सुदारुणात् ।
सर्वज्ञादिगुणांश्चैव शिशोरापादयेद्गुरुः ॥'

इत्यादिना दीक्षया मोक्ष इत्युक्तम् । इदानीं तु प्रातिभान्मुच्यते इति किमेतदुक्तमित्याह

ननु प्राग्दीक्षया मोक्षोऽधुना तु प्रातिभात्कथम् ॥१६७॥

कथमिति उभयोर्मध्यात्कतरत्प्रमाणमित्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'दीक्षया पूर्वमेवोक्तः पुद्गलस्य भवार्णवात् ।
मोक्षोऽधुना वदस्येवं प्रातिभस्येव तत्कथम् ॥
प्रमाणमत्र देवेश प्रातिभं वाथ दीक्षणम् ।
एतन्मे वद कामारे स्फुटार्थेन महेश्वर ॥

इति ॥ १६७ ॥

एतदप्युत्तरयति परमेश्वर इत्याह

इति देव्या कृते प्रश्ने प्रावर्तत विभोर्वचः ।
दीक्षया मुच्यते जन्तुः प्रातिभेन तथा प्रिये ॥१६८॥

इयान्पुनरनयोर्विशेष इत्याह

गुर्वायत्ता तु सा दीक्षा बध्यबन्धनमोक्षणे ।
प्रातिभोऽस्य स्वभावस्तु केवलीभावसिद्धिदः ॥१६९॥

बध्यबन्धनमोक्षणनिमित्तं परापेक्षेत्यर्थः ॥ १६९ ॥

ननु किं नामास्य केवलीभावसिद्ध्या स्यादित्याह

केवलस्य ध्रुवं मुक्तिः परतत्त्वेन सा ननु ।
नृशक्तिशिवमुक्तं हि तत्त्वत्रयमिदं त्वया ॥१७०॥

ना बध्यो बन्धने शक्तिः करणं कर्तृतां स्पृशत् ।
शिवः कर्तेति तत्प्रोक्तं सर्वं गुर्वागमादणोः ॥१७१॥
पुनर्विवेकादुक्तं तदुत्तरोत्तरमुच्यताम् ।
कथं विवेकः किं वास्य देवदेव विविच्यते ॥१७२॥

परतत्त्वेन केवलस्येति केवलपरतत्त्वात्मा मुक्त एव भवेदित्यर्थः। एवमपि देवी पुनः प्रश्नयति ननु इत्यादि। इह तावन्नरशक्तिशिवात्मकं विश्वमिति सर्वशास्त्रेषु उक्तम्। तत्र बन्धनक्रियायां ना नरो बध्यः, कर्मकर्त्रविशमयी शक्तिश्च कर्तृतां स्पृशात्करणं, शिवश्च कर्ता इत्येतत्सर्वमणोर्गुरुतश्च शास्त्रतश्चोपदेश्यतयोक्तम्। येनास्य बध्यबन्धबन्धयितृविभागावभासपुरःसरं महाज्ञानमुदियात्। भूयश्च तदेवोत्तरादागमादप्युत्तरमनुत्तरं विवेकादुक्तम्। तदस्य साधकस्य कथं विवेकस्तदुत्पादकः प्रकारः, किंवा विवेच्यमित्युच्यतां संशयविपर्ययादिव्युदसनेन निर्णीयतामित्यर्थः। तदुक्तं

'तत्त्वं त्रिविधमाख्यातं नरशक्तिशिवात्मकम् ।
शिवात्मकं सर्वगतं निष्प्रपञ्चमलेपकम् ॥
तद्धर्मधर्मिणी शक्तिस्त्वयाख्याता महेश्वर ।
बध्यबन्धनभावेन नरतत्त्वमुदाहृतम् ॥
कर्तृत्वे करणत्वे च शक्तितत्त्वं त्वयोदितम् ।
तच्च गुर्वागमात्साध्यमणुभिश्चोदितं स्फुटम् ॥
विवेकात्तत्कथं लभ्यं भूय एवोच्यते त्वया ।
प्रातिभस्य च ज्ञानस्य गुर्वाम्नायागतस्य च ॥
द्वैधं किमेतदुद्दिष्टं मोहनाय ममाधुना ।
उत्तरोत्तरमस्मात्तु स्फुटमाख्याहि शंकर ॥
येन निःसंशया सिद्धिर्मुक्तिरन्ते भवत्यणोः ॥
कथं विवेकः किं वास्य देवदेव विविच्यते ॥

इति। नृशक्तिशिवमिति गुर्वागमादिति च समाहारे द्वन्द्वः ॥ १७२ ॥

एतच्च निर्णेतुं परमेश्वरः प्रत्युवाच इत्याह

इत्युक्ते परमेशान्या जगदादिगुरुः शिवः ।

तदेवाह

शिवादितत्त्वत्रितयं तदागमवशाद्गुरोः ॥१७३॥

अधरोत्तरगैर्वाक्यैः सिद्धं प्रातिभतां व्रजेत् ।

यन्नाम हि नरशक्तिशिवात्मकं तत्त्वत्रयं तद्गुरोरागमाच्च प्रश्नप्रतिवचनरूपैर्वाक्यैः सिद्धं यथायथं तात्त्विकेन रूपेण प्ररोहमुपगतं, प्रातिभतां व्रजेत् प्रातिभं ज्ञानमस्य जायत इत्यर्थः ॥

ननु प्रातिभत्वं वस्तुसदिति असकृदुक्तं, तत्कथमिह शिवादितत्त्वत्रयमेव गुर्वादिमाहात्म्यात्प्रातिभतां व्रजेदित्युक्तमित्याशङ्क्याह

दीक्षासिच्छिन्नपाशत्वाद्भावनाभावितस्य हि ॥१७४॥
विकासं तत्त्वमायाति प्रातिभं तदुदाहृतम् ।

यन्नाम हि गुरुतो दीक्षासिच्छिन्नपाशस्य, आगमतश्च भावनाभावितस्य साधकस्य वस्तुसदेव प्रतिभातत्त्वं विकस्वरतां यायात्, तदेवोच्यते प्रातिभं ज्ञानमिति । तदुक्तं

'तदागमवशात्साध्यं गुरुवक्त्रान्महाधिपे ।
शिवशक्तिकरावेशाद्गुरुः शिष्यप्रबोधकः ॥
अधरोत्तरगैर्वाक्यैः प्रभुशक्त्युपबृंहितः ।
तच्छक्त्या सुप्रबुद्धस्य ध्वस्तमायामलस्य च ॥
दीक्षासिच्छिन्नपाशस्य भावनाभावितस्य च ।
विकासं तत्त्वमायाति यत्तज्ज्ञानमिदं प्रिये ॥
प्रातिभं तत्समाख्यातं तत्त्वज्ञानस्य भावनात् ।

इति ॥ १७४ ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन हृदयङ्गमयति

भस्मच्छन्नाग्निवत्स्फोटच्चं प्रातिभे गौरवागमात् ॥१७५॥
बीजं कालोप्तसंसिक्तं यथा वर्धेत तत्तथा ।
योगयागजपैरुक्तैर्गुरुणा प्रातिभं स्फुटेत् ॥१७६॥

यथा हि भस्मच्छन्नोऽग्निर्मुखमारुतादिना स्फुटतां यायात्, यथा वा स्वकाल एवोक्तं संसिक्तं च बीजमङ्कुरपल्लवादिरूपतयाभिव्यक्तिमियात्, तथा प्रातिभमपि ज्ञानं गुरूपदिष्टैर्यागयोगादिभिरिति । तदुक्तं

'यथाग्निर्भस्मना च्छन्नस्तदपास्येन्धनेधितः ।
समीरणबलाविष्टो भूरितेजा वरानने ॥
प्रभविष्णुः प्रकाशार्चिरेवमेतद्भवेत्स्फुटम् ।'

इति ।

'यथोक्तं कालतो बीजं तत्सुसिक्तमथ क्रमात् ।
अङ्कुरैः पल्लवैराढ्यं तत्पुष्पादिफलान्वितम् ॥
व्यापकं विटपं तद्वद्गुरुतः प्रातिभं प्रिये ।'

इति च ॥ १७६ ॥

एवं गुर्वाम्नायगतं प्रातिभं ज्ञानं निरूप्य, पात्रोपकृतं तदेव स्वाभाविकं निरूपयितुं, प्रथमं तावद्विवेकस्यैव स्वरूपं निरूपयति

विवेकोऽतीन्द्रियस्त्वेष यदायाति विवेचनम् ।
पशुपाशपतिज्ञानं स्वयं निर्भासते तदा ॥१७७॥
प्रातिभे तु समायाते ज्ञानमन्यत्तु सेन्द्रियम् ।
वागक्षिश्रुतिगम्यं चाप्यन्यापेक्षं वरानने ॥१७८॥
तत्त्यजेद्बुद्धिमास्थाय प्रदीपं तु यथा दिवा ।

यः पुनरतीन्द्रियः प्रमाणागोचर एष संविल्लक्षणोऽर्थो विचारपदवीमभ्युपेयात् स स्वपरामर्शात्मा विवेको नाम, यत्तस्मिन्सति स्वयमनन्यापेक्षमेव बध्यबन्धबन्धयितृविषयं प्रातिभं ज्ञानं परिस्फुरेत्, यस्मिन्नभ्युदिते दिनकृत्स्थानीयां बुद्धिं सम्यग्ज्ञानमास्थाय प्रदीपमिव दिने तदन्यत्संकुचितं ज्ञानं वागुपलक्षितैः कर्मेन्द्रियैरक्षिश्रुत्युपलक्षितैर्बुद्धीन्द्रियैश्च गम्यं सेन्द्रियमन्तःकरणैर्गम्यं च, अत एवान्यापेक्षं त्यजेत् । एतदवधीरणेन महाप्रकाश एव विश्रान्तो भवेदित्यर्थः ।

तदुक्तं

'विवेकोऽतीन्द्रिये भावे यदायाति विवेचनम् ।
पशुपाशपतिज्ञानं स्वयमेति विचारताम् ॥
प्रातिभे तु समायाते ज्ञानमन्यत्तु सेन्द्रियम् ।
वागक्षिश्रुतिगम्यं तु अन्यापेक्षं वरानने ॥
तत्त्यज्येद्बुद्धिमास्थाय प्रदीपं तु यथा दिवा ।

इति ॥

अत एवास्यावार्ग्दर्शिवैलक्षण्यमपि जायत इत्याह

प्रादुर्भूतविवेकस्य स्याच्चिचदिन्द्रियगोचरे ॥१७९॥
दुराच्छ्रुत्यादिवेधादिर्वृद्धक्रीडाविचित्रिता ।

प्रादुर्भूतविवेकस्य हि साधकस्य शब्दादाविन्द्रियार्थे विषये दूराच्छ्रुत्यादि-विचित्रिता चित् स्यात् देशकालाकारविप्रकृष्टादिविषया संवित्तिरस्य जायते इत्यर्थः । तदुक्तं

'प्रादुर्भूतविवेकस्य लक्षणं यत्प्रवर्तते ।
तथा ते कथयिष्यामि येन येनेन्द्रियेण तु ॥
साध्यं यत्तस्य तस्यैवं पाटवं जायते भृशम् ।
दूराच्छ्रवणविज्ञानं मननं चावलोकनम् ॥'

इति ॥

'क्रीडाकर्माण्यथोक्तानि सर्वतन्त्रोदितानि तु ।
क्षणेनानुभवेत्तानि शक्तिज्ञानोपबृंहितः ॥
षट्चक्रं षोडशाधारं कुलं जानाति सुव्रते ।
मन्त्रवेधादि कुरुते स्वस्थावेशादिकानि तु ॥
क्षणादन्यानि विशते पुराणि नगनन्दिनि ॥'

इति च ॥

प्ररूढविवेकस्यास्य पुनरेवं सिद्धिषु वैमुख्यात्परसंविद्विश्रान्तिरेव भवेदित्याह

सर्वभावविवेकात्तु सर्वभावपराङ्मुखः ॥१८०॥
क्रीडासु सुविरक्तात्मा शिवभावैकभावितः ।
माहात्म्यमेतत्सुश्रोणि प्रातिभस्य विधीयते ॥१८१॥
स्वच्छायादर्शवत्पश्येद्बहिरन्तर्गतं शिवम् ।

इह खलु सर्वेषां भावानां संविदेव सतत्त्वं, न तु बाह्यं किंचिन्नीलादिरूप-त्वमित्येवमात्मकाद्विवेकात्तद्वैवश्यहीनोऽत एव परपुरप्रवेशादिप्रायासु क्रीडासु विरक्तात्मत्वात्परप्रकाशमय्यां शिवसत्तायामेव प्राधान्येन विश्रान्तो येन दर्पण इव बिम्बप्रतिबिम्बोदयात्मना स्वं सर्वत्र शिवमेव बहिरन्तर्गतं पश्येत्तदेकघना-कारतया विश्वं साक्षात्कुर्यादित्यर्थः । ननु कथमेकदैवायं बहिरन्तश्च शिवं द्रष्टुं शक्नुयादित्याशङ्क्योक्तं 'प्रातिभस्यैतन्माहात्म्यं विधीयते' इति ॥

एवं चास्य हेयमुपादेयं वा किंचिन्नास्ति इत्ययमकिंचित्करीषु परिमितासु सिद्धिषु निबन्धनभूतं प्रतिनियतं ध्यानाद्यपहाय परामेव संविदं परं परामृशे-दित्याह

हेयोपादेयतत्त्वज्ञस्तदा ध्यायेन्निजां चितिम् ॥१८२॥

तदेति प्रातिभस्यैवं माहात्म्ये सतीत्यर्थः। तदुक्तं

'सर्वभावविवेकेन सर्वभावपराङ्मुखः।
विवेकी सुविरक्तात्मा शिवभावैकतत्परः॥
प्राकाम्यमेतत्सुश्रोणि प्रातिभस्य विधीयते।

इति।

'यथादर्शगतां च्छातां पश्यति स्वां तथा प्रिये।
बहिरन्तःस्थितं देवं शिवं सर्वगतं विभुम्॥'

इति।

'स्वप्नेन्द्रजालवत्सर्वं सिद्धियोगं विभावयेत्।
दृष्ट्वैवं लक्षणं भद्रे प्रातिभस्य तु साधकः॥
हेयोपादेयतत्त्वज्ञस्तदा ध्यायेच्छिवं विभुम्।'

इति च॥

ननु अकिंचित्कर्यश्चेत्सिद्धयस्तत्किमर्थमुक्ता इत्याशङ्क्याह

सिद्धिजालं हि कथितं परप्रत्ययकारणम्।
इहैव सिद्धाः कायान्ते मुच्येरन्निति भावनात् ॥१८३॥

सिद्धिर्हि नाम परेषां प्रत्ययमात्रम्, अन्यथा देहान्ते भुक्तिरिति कस्य समाश्वासः स्यात्॥

यस्य पुनः परप्रत्ययानपेक्षत्वेन परतत्त्व एव भावनादार्ढ्यं स जीवन्नेव मुक्त इत्याह

परभावनदार्ढ्यात्तु जीवन्मुक्तो निगद्यते।

एतदेवोपसंहरति

एतत्ते प्रातिभे भेदे लक्षणं समुदाहृतम् ॥१८४॥

अत्र च न केवलमेतदेव लक्षणं यावदन्यदपीत्याह

शापानुग्रहकार्येषु तथाभ्यासेन शक्तता।

शक्ततेत्यर्थात्प्रादुर्भूतविवेकस्य। प्ररूढविवेको हि क्रीडाप्रायासु सिद्धिषु अनासङ्गान्माध्यस्थ्यमवलम्बमानः परतत्त्व एव विश्रान्तो, येनासौ स्वयं मुक्तः सन् परानपि मोचयेत्॥

तदाह

तेषूदासीनतायां तु मुच्यते मोचयेत्परान् ।।१८५।।

नन्वात्मा स्वत एव शुद्धबोधस्वभाव इति किं नामास्यावशिष्यते यत्प्रतिभा कुर्यादिति किं तयास्य इत्याशंक्याह

भूतेन्द्रियादियोगेन बद्धोऽणुः संसरेद्ध्रुवम् ।

स एव प्रतिभायुक्तः शक्तितत्त्वं निगद्यते ।।१८६।।

तत्पातावेशतो मुक्तः शिव एव भवार्णवात् ।

स एव भूतेन्द्रियादियुक्तो बद्धोऽणुः प्रतिभया युक्तः प्रादुर्भूतविवेकश्चेत् तच्छक्तितत्त्वं निगद्यते शुद्धविद्यादशाधिशायी भवेत् येन तदनुग्रहनिग्रहाद्यनेककार्यंकरणप्रवणतामियात् । तत्रैव लब्धप्ररोहः पुनरसौ भवार्णवान्मुक्तः शिव एव तथाणुरूपतावधीरणेन शक्तिनिःश्रेणिकाक्रमणक्रमेण परधाराधिरोहितया परस्यामेव संविदि विश्रान्तो भवेदित्यर्थः । एतेन चोद्यसमाधानाभ्यामुपक्रान्तं नरशक्तिशिवात्मकं तत्त्वत्रयमेव प्रातिभविज्ञानात्मकतां यायादिति निर्वाहितम् । तदुक्तं

'यदा देवि महान्स्थूलो गुणत्रयसमन्वितः ।
भूतेन्द्रियादियोगेन बध्यते चाप्यणुस्तदा ।।
संसारे संसरेत्तेन बद्धोऽणुर्वरवर्णिनि ।
स एव प्रतिभायुक्तः शक्तितत्त्वं निगद्यते ।।
तत्पातावेशतो जन्तुर्मुच्यते तु भवार्णवात् ।
हित्वा कारणषट्कं तु शिवतत्त्वे लयं व्रजेत् ।।
इति ते सर्वमाख्यातं यथाभेदद्वयं प्रिये ।'

इति ।।

एवमुपपादितेऽपि प्रातिभस्य द्वैधे देवी पुनः प्रश्नयति

नन्वाचार्यात्सेन्द्रियं तज्ज्ञानमुक्तमतीन्द्रियम् ।।१८७।।

विवेकजं च तद्बुद्ध्या तत्कथं स्यान्निरिन्द्रियम् ।

इह तावद्गौरवं ज्ञानं बुद्ध्यान्तःकरणनिर्वर्त्यत्वात्सेन्द्रियमुक्तं, विवेकजं च तन्निरिन्द्रियम् । तत्र तद्विवेकजं ज्ञानं 'बुद्धिमास्थाय' इत्याद्युक्त्या बुद्ध्योपलक्षितमपि कथं निरिन्द्रियं स्यात् शशविषाणवदत्यन्तमसदेवेत्यर्थः । तदुक्तं

'सेन्द्रियं चैव गुरुतो ज्ञानमुक्तमतीन्द्रियम् ।
विवेकजन्म नो बुद्धया विना देव प्रवर्तते ॥
निरिन्द्रियत्वं तु कथं प्रोच्यते तस्य शङ्कर ।
एतच्छशविषाणेन प्रतिभाति समं मम ॥'

इति ॥

एवमुक्तश्च भगवान् प्रत्युवाचेत्याह

इति पृष्ठोऽभ्यधात्स्वान्तधियोर्जाडयैकवासनात् ॥१८८॥
अक्षत्वं प्रविवेकेन तच्छित्तौ भासकः शिवः ।

इह मनोबुद्धयोर्जाडयैकलक्षणात्संस्कारादुल्लसता परस्परस्य संकल्प्याद-ध्यवसेयाच्च विषयात्प्रकृष्टेन भेदेन अक्षत्वमिन्द्रियत्वं यतोऽनयोर्बन्धकत्वम् । तस्य च जाड्यसंस्कारकारणस्य भेदस्यावृत्त्या यथोक्तस्वरूपतया प्रकृष्टेन विवेकेन च्छित्तौ निवृत्तौ शिव एव भासको निरिन्द्रिया संविदेव सर्वतः समुज्जृम्भत इति सिद्धं विवेकजस्य ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वम् ॥

ननु जाड्यात्मैव संस्कारो भेदनिबन्धनमिति केनोक्तमित्याशंक्याह

संस्कारः सर्वभावानां परता परिकीर्तिता ॥१८९॥

परतेति भिन्नतेत्यर्थः । परिकीर्तितेति सर्वैः । यदभिप्रायेणैव प्राक्

'परिच्छिन्नप्रकाशत्वं जडस्य किल लक्षणम् ।' (३।१०१)

इत्याद्युक्तम् । तदुक्तं

'इन्द्रियत्वं मनोबुद्धयोर्वासनातः सुरेश्वरि ।
जडत्वात्तेषु तद्भावादिन्द्रियत्वं तु बन्धकम् ॥
विवेकयुक्तया तच्छेदः शिवतत्त्वप्रकाशकः ।
संस्कारः सर्वभावानां परता परिकीर्तिता ॥'

इति ॥ १८९ ॥

सा चेह नास्तीत्याह

मनोबुद्धी न भिन्ने तु कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
विवेके कारणे ह्येते प्रभुशक्त्युपबृंहिते ॥१९०॥

इह हि मनोबुद्धी मूलकारणे विवेके समुल्लसति कस्मिंश्चिच्छुद्धविद्यात्मनि कारणान्तरे स्वस्वरूपतिरस्कारात्तद्रूपताजन्मने न भिन्ने भवतो यत एते प्रभुशक्त्युपबृंहिते तदैकात्म्यमापन्ने इत्यर्थः ॥ १९० ॥

ननु यद्येवं, तन्मनोबुद्धी विना ज्ञानस्योत्पत्तिरेव न स्यादिति कृतं निरिन्द्रियत्वादिविचारेण इत्याशङ्क्याह

न मनोबुद्धिहीनस्तु ज्ञानस्याधिगमः प्रिये ।
परभावात्तु तत्सूक्ष्मं शक्तितत्त्वं निगद्यते ॥१९१॥

न हि मनो बुद्धि वा विहाय ज्ञानस्याधिगमोऽवभासो भवेत्, किंतु ते एव मनोबुद्धी प्रोक्तयुक्त्या स्वस्वरूपनिमज्जनेन सूक्ष्मं शाक्तं रूपमधिकृत्य एतज्ज्ञानं जनयत इत्युक्तं

'परभावात्तु तत्सूक्ष्मं शक्तितत्त्वं निगद्यते ।'

इति ॥ १९१ ॥

ननु यद्येवं, तद्विवेकस्याप्यत्र कस्मात्कारणत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

विवेकः सर्वभावनां शुद्धभावान्महाशयः ।

महाशय इति सर्वभावक्रोडीकरणसहिष्णुरित्यर्थः ॥

ननु बुद्धिरपि उभयतो दर्पणप्रख्या भोक्तृभोग्यात्मसर्वभावपरिस्फुरणसहिष्णुरित्युक्तं, तत्कथं तामपहाय विवेकस्य एवंरूपत्वमुच्यत इत्याह

बुद्धितत्त्वं तु त्रिगुणमुत्तमाधममध्यमम् ॥१९२॥
अणिमादिगतं चापि बन्धकं जडमिन्द्रियम् ।

त्रिगुणत्वादेव च उत्तमाधममध्यममित्युक्तम्, अणिमादिगतत्वादेव भोगजालसक्तिकारितया बन्धकम् । तदुक्तं

'बुद्धितत्त्वं महादेवि प्रधानाशयगोचरम् ।
तमो रजस्तथा सत्त्वमुत्तमाधममध्यमम् ॥
अणिमादिविभेदेन भोगजालसमावृतम् ।'

इति ॥

इह

'अक्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।'

इति भङ्ग्या प्रातिभादेव चेन्मुक्तिस्तत्किमनेकायाससाध्यया दीक्षया इति पुनर्देवी प्रश्नयति

ननु प्रातिभतो मुक्तौ दीक्षया किं शिवाध्वरे ॥१९३॥

तदुक्तं

'प्रातिभेन महेशान मुच्यते यदि पुद्गलः ।
तत्किमर्थं शिशोर्दीक्षा क्रियते तु शिवाध्वरे ॥'

इति ॥ १९३ ॥

एतदपि परमेश्वरः प्रत्युक्तवानित्याह

ऊचेऽज्ञाना हि दीक्षायां बालबालिशयोषितः ।
पाशच्छेदाद्विमुच्यन्ते प्रबुद्ध्यन्ते शिवाध्वरे ॥१९४॥
तस्माद्दीक्षा भवत्येषु कारणत्वेन सुन्दरि ।
दीक्षया पाशमोक्षे तु शुद्धभावाद्विवेकजम् ॥१९५॥

एष्विति बालादिष्वज्ञानेषु, अतश्चाज्ञविषया दीक्षा इति विशेषः। कारणत्वेनेति मुक्तेः प्रबोधस्य च। अत एव तेषां दीक्षया पाशमोक्षे कृते शुद्धभावात् विवेकजं प्रातिभं ज्ञानं समुदियात् ॥

ननु एतन्न्यायमुखेनैव कस्मान्नोपपादितं, किं प्रतिपदं तद्ग्रन्थपाठेनेत्याशंक्याह

इत्येष पठितो ग्रन्थः स्वयं ये बोद्धुमक्षमाः ।
तेषां शिवोक्तिसंवादाद्बोधो दार्ढ्यं व्रजेदिति ॥१९६॥

एतच्च न केवलमत्रैवोक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

श्रीमन्निशाटने चात्मगुरुशास्त्रवशात्त्रिधा ।
ज्ञानं मुख्यं स्वोपलब्धि विकल्पार्णवतारणम् ॥१९७॥
मन्त्रात्मभूतद्रव्यांशदिव्यतत्त्वादिगोचरा ।
शङ्का विकल्पमूला हि शाम्येत्स्वप्रत्ययादिति ॥१९८॥

यद्यप्यत्र गुरुतः शास्त्रतः स्वतश्चेति त्रिधा ज्ञानमुक्तं, तथापि विकल्पार्णवतारकत्वात्स्वोपलब्धि स्वत उद्भूतं ज्ञानं मुख्यं यतस्तीव्रमध्यशक्तिपातवतः स्वप्रत्ययादेव प्राधान्येन विकल्पमूला मन्त्रादिविषया षोढा शङ्का शाम्येदविकल्पस्वात्मसंविद्विश्रान्तो भवेदित्यर्थः। अंशेति सिद्धाद्या मन्त्रांशकास्तत्प्रकारत्वान्मन्त्रशङ्कायामेवान्तर्भूताः। आदिशब्दः प्रकारे। तेन द्रव्यशङ्काप्रकारभूताया जातिशङ्काया अपि ग्रहणम्। तदुक्तं तत्र

'त्रिप्रत्ययमिदं ज्ञानमात्मा शास्त्रं गुरोर्मुखम् ।
प्राधान्यात्स्वोपलब्धिः स्याद्विकल्पार्णवतारिणी ॥
विकल्पाज्जायते शङ्का सा शङ्कां बन्धरूपिणी ।
बन्धोऽन्यो न हि विद्येत ऋते शङ्का विकल्पजाम् ॥
विकल्पायासयुक्तस्य न हि स्याच्छ्रेयसी गतिः ।
मन्त्रशङ्कात्मशङ्का च द्रव्यशङ्का तथा पुनः ॥
भुतशङ्का तथा दिव्यकर्मशङ्का परा मता ।
पञ्चधा तु स्मृता शङ्का तत्त्वशङ्का परास्मृता ॥
षड्विधां कथयिष्यामि यथा मोक्षमवाप्स्यसि ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वात्मप्रत्ययकारणम् ॥
स्वसंवित्तिकरं नृणां नरशक्तिशिवात्मकम् ॥
बोद्धव्यं लयभेदन यथाप्रत्ययमात्मनि ।
विकल्पक्षीणाचित्तस्तु परमाद्वैतभावितः ॥
मुच्यते नात्र सन्देह इति सत्यं ब्रवीमि ते ॥

इति ॥ १९८ ॥

ननु श्रीपूर्वशास्त्रमधिकृत्येदमुच्यते इत्युपक्रान्तं, तत्किमिह श्रीमन्नन्दिशिखाद्यवान्तरग्रन्थार्थकथनेनेत्याशङ्क्याह

एनमेवार्थमन्तःस्थं गृहीत्वा मालिनीमते ।

मालिनीमते निरूपितमिति प्राच्येन संबन्धः तदेव पठति

एवमस्यात्मनः काले कस्मिंश्चिद्योग्यतावशात् ॥१९९॥
शैवी संबध्यते शक्तिः शान्ता मुक्तिफलप्रदा ।
तत्संबन्धात्ततः कश्चित्तत्क्षणादपवृज्यते ॥२००॥
इत्युक्त्वा तीव्रतीव्राख्यविषयं भाषते पुनः ।
अज्ञानेन सहैकत्वं कस्यचिद्विनिवर्तते ॥२०१॥
रुद्रशक्तिसमाविष्टः स यियासुः शिवेच्छया ।
भुक्तिमुक्तिप्रसिद्ध्यर्थं नीयते सद्गुरुं प्रति ॥२०२॥

तमाराध्य ततस्तुष्टाद्दीक्षामासाद्य शाङ्करीम् ।
तत्क्षणाद्वोपभोगाद्वा देहपाताच्छिवं व्रजेत् ।।२०३।।

एतच्च स्वयमेव व्याचष्टे

अस्यार्थ आत्मनः काचित्कलनामर्शनात्मिका ।
स्वं रूपं प्रति या सैव कोऽपि काल इहोदितः ।।२०४।।
योग्यता शिवतादात्म्ययोगार्हत्वमिहोच्यते ।

अस्य श्लोकचतुष्टयस्यायमर्थः । यदात्मनो या काचिद्बहिर्मुखताविलक्षणा स्वात्मप्रत्यवमर्शनात्मिका कलना, सैवेह कोऽपि कर्मसाम्यादिविलक्षणान्तःस्पर्शात्मा कालो, यदुक्तं कस्मिंश्चित्काल इति । शिवतादात्म्यलक्षणं योगमर्हति इति योग्यस्तस्य भावो योग्यता ताद्रूप्यग्रहणसहिष्णुत्वमित्युक्तं योग्यतावशादिति ।।

ननु स्वात्मप्रत्यवमर्शो व्यतिरिक्तं तावन्निमित्तं किंचिन्नापेक्षणीयं तत्पूर्वमपि सोऽस्तु, यद्वा इदानीमपि माभूदित्याशङ्क्याह

पूर्वं किं न तथा कस्मात्तदैवेति न संगतम् ।।२०५।।
तथाभासनमुज्झित्वा न हि कालोऽस्ति कश्चन ।

यदि नाम हि परस्य प्रकाशस्य तथास्वरूपपरामर्शात्मकतयावभासनमपहाय तन्निरपेक्षः स्वतन्त्रः कश्चित्कालः स्यात्, तत् तदधिकारेण चोद्येतापि यदिदानीमिव पूर्वमपि कस्मान्नैतदिति । स एव पुनः प्रकाश्यदशामधिशयानः प्रकाश्यत्वादेवप्रकाशैकात्म्यापत्तेस्तदतिरेकेण नास्तीत्यसंगतमेवैतत् ।

ननु यद्येवं, तत्कथमेतदतीतवर्तमानाद्याभाससंभिन्नतया भावजातं भायादित्याशङ्क्याह

स्वातन्त्र्यात्तु तथाभासे कालशक्तिर्विजृम्भिताम् ।।२०६।।
नतु पर्यनुयुक्त्यै सा शिवे तन्महिमोदिता ।

मायापदे पुनस्तत्स्वातन्त्र्यादतीतवर्तमानाद्याभासनिमित्तं विजृम्भतां नाम कालशक्तिः, परस्मिन्प्रकाशे पुनस्तद्भेदमाधातुं न समर्था यतस्त-

त्स्फारमात्रमेवासावित्युक्तं प्राग्बहुशः। एवमात्मनः स्वस्वरूपामर्शने सति शिवतादात्म्यार्हतया तच्छक्तिः संबध्यत इति प्रथमश्लोकार्थः॥

ननु

'अवस्थात्रितयेऽप्यस्मिंस्तिरोभावनशीलया ।
शिवशक्त्या समाक्रान्ताः प्रकुर्वन्ति विचेष्टितम् ॥ (मा० वि० ५।३६)

इत्याद्युक्त्या सदैवैषां शिवशक्तिसंबन्धोऽस्ति, तत्कस्मिंश्चित्काले सा संबध्यते इत्येतत्कस्मादुक्तमित्याशङ्क्यां प्रदर्श्य प्रतिक्षिपति

ननु शैवी महाशक्तिः संबद्धैवात्मभिः स्थिता ।
सत्यं साच्छादनात्मा तु शान्ता त्वेषा स्वरूपदृक् ॥२०७॥

आच्छादनात्मेति प्रकाशात्मस्वरूपावरणात्, स्वरूपदृगिति तत्तदावरण-विगमनेन परिपूर्णस्वस्वरूपप्रकाशिकेत्यर्थः। यदुक्तं

'वामा संसारवमना स्वरूपावरणात्मिका ।'

इति। तथा

'क्रमेण सर्वभोगात्तसंस्कारार्थपरम्पराम् ।
संजिहीर्षुर्महापूर्णा ज्येष्ठा मोक्षैकपद्धतिः ॥'

इति ॥ २०७ ॥

नन्वस्य स्वरूपावरणदर्शनाद्यनेककार्यकरणप्रवणतया विमर्शमयी स्वातन्त्र्यशक्तिरेकैव सर्वतः समुज्जृम्भते, तत् आच्छादनात्मा वामेति शान्ता च ज्येष्ठा इत्येतत्कथमुक्तमित्याशङ्क्याह

क्षोभो हि भेद एवैक्यं प्रशमस्तन्मयी ततः ॥२०८॥

भेदो हि क्षोभ एव न तु शान्तत्वम्। ऐक्यमभेदश्च प्रशम एव न तु क्षोभः। ततो हतोरेषा शक्तिस्तन्मयो क्षोभमयी प्रशममयी च भवेत्, येनोक्तमियमाच्छादनात्मा शान्ता चेति॥

ननु भवत्वेवं, शान्ता पुनः किं समनन्तरमेव स्वरूपं दर्शयेदुत केन-चित्क्रमेणेत्याशङ्क्याह

तथा शान्त्या तु संबद्धः स्थितः शक्तिस्वरूपभाक् ।
त्यक्ताणुभावो भवति शिवस्तच्छक्तिदार्ढ्यतः ॥२०९॥

तया शान्त्या शान्तया शक्त्या पुनः संबद्धः स्थितः सन् आत्मा शक्तिस्वरूपभाक् साक्षाच्छुद्धविद्यादशाधिशायी भवेत्, अत एव त्यक्ताणुभावः संस्तस्यामेव शक्तौ दार्ढ्यं तदावेशवैवश्यमाश्रित्य शिवो भवति तत्तदावरणतिरस्करिणीतिरस्कारादभिव्यक्तपूर्णकर्तृत्वसतत्त्वसंविदेकरूपः स्यादित्यर्थः। यदुक्तं समनन्तरमेव

'स एव प्रतिभायुक्तः शक्तितत्त्वं निगद्यते।
तत्पातावेशतो मुक्तः पशुरेव भवार्णवात्॥'

इति॥ २०९॥

नन्वेवमस्य स्वरूपलाभः किं सत्येव देहे भवेत्, उतासतीत्याशङ्क्याह

तत्रापि तारतम्यादिवशाच्छीघ्रचिरादितः।
देहपातो भवेदस्य यद्वा काष्ठादितुल्यता॥२१०॥

ननु अहंचमत्कारसारपरसंविदद्वयमयेऽपि अस्मद्दर्शने यदि जीवतोऽपि काष्ठादितुल्यता नाम मुक्तिस्तत्सर्वगुणच्छेदादेवंप्रायां मुक्तिमभिदधतामाक्षपादानां क इव उपहासावसर इत्याशङ्क्याह

समस्तव्यवहारेषु पराचीनितचेतनः।
तीव्रतीव्रमहाशक्तिसमाविष्टः स सिध्यति॥२११॥

स तीव्रतीव्रशक्तिभाक् समस्तेषु बाह्यव्यवहारेषु पराचीनितं पराचिभवं संपादितं चेतनं येन स पराङ्मुखीकृतानुसंधानः सिद्ध्यति परसंविच्चमत्कारानुभवलाभभाजनं भवतीत्यर्थः॥

एवमेतदुपसंहरन्नन्यदुपक्षिपति

एवं प्राग्विषयो ग्रन्थ इयानन्यत्र तु स्फुटम्।
ग्रन्थान्तरं मध्यतीव्रशक्तिपातांशसूचकम्॥२१२॥

प्राग्विषय इति तीव्रतीव्रशक्तिपातविषयः। इयानीति सार्धश्लोकरूपः। अन्यत्रेति मध्यतीव्रमन्दतीव्राख्ये शक्तिपातद्वये। मध्यतीव्राख्यस्य द्वितीयस्य शक्तिपातस्य प्राथमिकेनांशेन भागेन सूचकमर्थाद्द्वितीयेनांशेन, तच्च मन्दतीव्राख्यस्य तृतीयस्यास्य सूचकम्। यद्वक्ष्यति

'स इत्यन्तो ग्रन्थ एष द्वितीयविषयः स्फुटः।
अन्यस्तु मन्दतीव्राख्यशक्तिपातविधिं प्रति॥' २१७॥

इति॥ २११॥

तदेव व्याचष्टे

अज्ञानरूपता पुंसि बोधः संकोचिते हृदि ।
संकोचे विनिवृत्ते तु स्वस्वभावः प्रकाशते ।।२१३।।

इह हृदि सारभूते विमर्शात्मनि रूपे, संकोचिते गुणीभावमापादिते, यः पुंसि परिमितात्मनि अपूर्णख्यातिरूपो बोधः सैवाज्ञानरूपता तेन सहैकत्वमित्यर्थः । स एव संकोचहेतुकश्चेत्कस्यचिन्निवृत्तः, तदास्य स्व एवानन्यसाधारणः, स्वभावः प्रकाशते पूर्णज्ञानक्रियो भवेदित्यर्थः । तन्निवृत्तौ च पारमेश्वरः शक्तिपात एव निमित्तम् । तदुदये च तानि तानि चिह्नानि जायन्ते । येनास्य शक्तिपातो वृत्त इति सर्व उपलक्षयेत् ॥ २१३ ॥

तदाह

रुद्रशक्तिसमाविष्ट इत्यनेनास्य वर्ण्यते ।
चिह्नवर्गो य उक्तोऽत्र रुद्रे भक्तिः सुनिश्चला ।।२१४।।

मन्त्रसिद्धिः सर्वतत्त्ववशित्वं कृत्यसंपदः ।
कवित्वं सर्वशास्त्रार्थबोद्धृत्वमिति तत्क्रमात् ।।२१५।।

स्वतारतम्ययोगात्स्यादेषां व्यस्तसमस्तता ।
तत्रापि भुक्तौ मुक्तौ च प्राधान्यं चर्चयेद्बुधः ।।२१६।।

उक्त इति श्रीपूर्वशास्त्रे । तदुक्तं तत्र

'रुद्रशक्तिसमावेशस्तत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ।
सति तस्मिंश्च चिह्नानि तस्यैतानि विलक्षयेत् ॥
तत्रैतत्प्रथमं चिह्नं रुद्रे भक्तिः सुनिश्चला ।
द्वितीयं मन्त्रसिद्धिः स्यात्सद्यः प्रत्ययकारिका ॥
सर्वतत्त्ववशित्वं च तृतीयं लक्षणं स्मृतम् ।
प्रारब्धकार्यनिष्पत्तिश्चिह्नमाहुश्चतुर्थकम् ॥
कवित्वं पञ्चमं ज्ञेयं सालङ्कारं मनोहरम् ।
सर्वशास्त्रार्थवेत्तृत्वमकस्माच्चास्य जायते ॥' (८।१३)

इति । कृत्यसंपद इति कृत्यानां प्रारब्धानां कार्याणां निष्पत्तय इत्यर्थः । तत्क्रमादिति तस्या रुद्रशक्तेः क्रमाद्यथायथमतिशयादित्यर्थः । अत एवाह

स्वेत्यादि। स्वतारतम्येत्यर्थाद्रुद्रशक्तेः। तत्रापीति, एवं व्यस्तसमस्ततायामपीत्यर्थः। तथाहि

'भक्तिरेव परां काष्ठां प्राप्ता मोक्षोऽभिधीयते।'

इत्युक्त्या भक्त्यादीनां मुक्तौ, मन्त्रसिद्ध्यादीनां च भुक्तौ प्राधान्यमन्यत्र चानुषङ्ग इति। समस्तं चेदं चिह्नजातमस्मिन्नेव ग्रन्थकारे प्रादुरभूदिति प्रसिद्धिः। यद्गुरवः

'अकस्मात्सर्वशास्त्रार्थज्ञत्वाद्यं लक्ष्मपञ्चकम्।
यस्मिन्छ्रीपूर्वशास्त्रोक्तमदृश्यत जनैः स्फुटम्॥'

इति॥ २१६॥

एतदुपसंहरन्मन्दतीव्रग्रन्थं विभजति

स इत्यन्तो ग्रन्थ एष द्वितीयविषयः स्फुटः।
अन्यस्तु मन्दतीव्राख्यशक्तिपातविधिं प्रति॥२१७॥

एतदेव व्याचष्टे

मन्दतीव्राच्छक्तिबलाद्यियाषास्योपजायते।
शिवेच्छावशयोगेन सद्गुरुं प्रति सोऽपि च॥२१८॥
अत्रैव लक्षितः शास्त्रे यदुक्तं परमेष्ठिना।

शिवेच्छावशयोगेनेति शिवेच्छाया वशात्स्वातन्त्र्याद्योगेन शैवी शक्तिरनन्यापेक्षतयैवास्य संबध्यत इत्यर्थः। तद्योगश्चानेकविध इति विभक्तं मन्दतीव्राच्छक्तिबलादिति। सोऽपीति सद्गुरुः। अत्रैव शास्त्रे इति प्रक्रान्ते श्रीपूर्वसंज्ञके॥

तदेव पठन्ति

यः पुनः सर्वतत्त्वानि वेत्त्येतानि यथार्थतः॥२१९॥
स गुरुर्मत्समः प्रोक्तो मन्त्रवीर्यप्रकाशकः।
दृष्टाः संभावितास्तेन स्पृष्टाश्च प्रीयचेतसा॥२२०॥
नराः पापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतैरपि।
ये पुनर्दीक्षितास्तेन प्राणिनः शिवचोदिता॥२२१॥

ते यथेष्टं फलं प्राप्य पदं गच्छन्त्यनामयम् ।

यथार्थंत इति पाञ्चदश्यादिरूपतया सर्वसर्वात्मकत्वेनेत्यर्थः । मत्सम इति श्रीश्रीकण्ठनाथोक्तिः । एतदेव मन्त्रवीर्यप्रकाशक इत्यादिना प्रकाशितम् । संभाविता इति निर्ध्याताः । प्रमुच्यन्त इति ज्ञानाग्निदग्धत्वात् । शिवचोदिता इति आयातशक्तिपाताः । यथेष्टं फलमिति भुक्तिमुक्तिलक्षणम् ॥

ननु शिवेच्छयास्य सद्गुरुं प्रति यियासा जायते इत्यत्र किं लिङ्गमित्याशङ्क्याह

किं तत्त्वं तत्त्ववेदी क इत्यामर्शनयोगतः ॥२२२॥

प्रतिभानात्सुहृत्सङ्गाद्गुरौ जिगमिषुर्भवेत् ।

एवं जिगमिषायोगादाचार्यः प्राप्यते स च ॥२२३॥

तारतम्यादियोगेन संसिद्धः संस्कृतोऽपि च ।

अस्य हि शिवशक्तिपातवशादेवमामर्शयोगिनी प्रतिभा जायते कल्याणमित्रपरिचयो वा । यस्य हि स्वयमेवं प्रतिभा नोदियात्, तस्य तदासङ्गादिति उभयथाप्येवं प्रतिभायामुदितायां सद्गुरुं प्रति जिगमिषुर्भवेत् । अतो जिगमिषायोगाद्गतौ सत्यामाचार्यस्तेन प्राप्यते । स चाचार्यः शक्तिपातस्य तीव्रत्वात् प्रागुक्तलक्षणः सांसिद्धिकः, इतरथा तु संस्कृतः ॥

एवं चास्य उपलक्षणपरतया अवान्तरमपि तरतमभावं विभजति

प्राग्भेदभागी झटिति क्रमात्सामस्त्यतोंशतः ॥२२४॥

इत्यादिभेदभिन्नो हि गुरोर्लाभ इहोदितः ।

तस्माद्दीक्षां स लभते सद्य एव शिवप्रदाम् ॥२२५॥

ज्ञानरूपां यथा वेत्ति सर्वमेव यथार्थतः ।

जीवन्मुक्तः शिवीभूतस्तदैवासौ निगद्यते ॥२२६॥

तत्र प्राग्भेदभागी संसिद्धविषयो यो लाभः प्राप्तिः, स शक्तिपातस्य तारतम्ययोगात् गुरोः सामस्त्यतः सामस्त्येन अंशतः अंशेन प्रागुक्तनीत्या सर्वगस्यांशगतस्य चाक्रमेण क्रमेण वा इत्यादिभेदभिन्नो भवेत्, एवं संस्कृतविषयोऽपि कल्पितस्याकल्पितस्य वा इत्याद्यनुसर्तव्यम् । स चैवंविधात्तस्मादा-

चार्यादिवं दीक्षां लभते यथासौ तदैव शिवीभूतः सन् सर्वमेव यथार्थतो वेत्ति च जीवन्मुक्तश्च निगद्यते । यदुक्तं

'......................तत्क्षणाद्वा शिवं व्रजेत् ।'

इति ॥ २२६ ॥

ननु देहसंबन्धेऽप्यस्य कथमेवंरूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह

देहसंबन्धिताप्यस्य शिवातायै यतः स्फुटा ।

नहि तदानीमस्य देहादावात्माभिमानो भवेदिति भावः ॥

सा चेयमनेकप्रकारा दीक्षेत्याह

अस्यां भेदो हि कथनात्सङ्गमादवलोकनात् ॥२२७॥
शास्त्रात्संक्रमणात्साम्यचर्यासंदर्शनाच्चरोः ।
मन्त्रमुद्रादिमाहात्म्यात्समस्तव्यस्तभेदतः ॥२२८॥
क्रियया वान्तराकाररूपप्राणप्रवेशतः ।

कथनादिति तत्त्वस्य । संगमादिति संघटनामात्रात् । शास्त्रादिति व्याख्यानात् । साम्यचर्यासंदर्शनादिति साम्येन जात्यादिभेदतिरस्कारेण, बाह्यचर्यायाः संदर्शनात् विमर्शनादनुष्ठानादिति यावत् । चरोरिति कुण्डगोलकादेः । क्रिययेति होमादिरूपया । वा शब्दः समुच्चये । आन्तराकाररूपप्राणप्रवेशत इति बाह्यदेहापेक्षयाभ्यन्तराकारप्राणप्रवेशाद्योगक्रमेणेत्यर्थः । एतच्च शक्तिपातस्य तारतम्यात् व्यस्तं समस्तं वा भवेदित्युक्तं समस्तव्यस्तभेदत इति ॥

एवंविधया चानया 'कथनादुभयसामरस्यम्' इत्याद्युक्तनीत्या सत्यपि देहे परसंविद्विश्रान्तिर्जायते, येनायं जीवन्मुक्त इति व्यपदेशपात्रतामियात् । तदाह

तदा च देहसंस्थोऽपि स मुक्त इति भण्यते ॥२२९॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उक्तं च शास्त्रयोः श्रीमद्रत्नमालागमाख्ययोः ।

तदेव पठति

यस्मिन्काले तु गुरुणा निर्विकल्पं प्रकाशितम् ॥२३०॥

तदैव किल मुक्तोऽसौ यन्त्रं तिष्ठति केवलम् ।

यन्त्रमिति अकिंचित्करत्वात् ॥

ननु यदि तदानीं देहादेर्यन्त्रप्रायता, तत्कथं सुखदुःखे स्यातां, स्यातां चेन्न मुक्तत्वमित्याशङ्क्याह

प्रारब्धृकर्मसंबन्धाद्देहस्य सुखिदुःखिते ॥२३१॥

न विशङ्केत तच्च श्रीगमशास्त्रे निरूपितम् ।

देहस्य देहबुद्ध्यादेरनात्मनः । न विशङ्केतेति सुखदुःखानुभवान्नास्मि मुक्त इति । ननु नेयं निर्मूला शङ्का, तत्कथमेवमुक्तमित्याशङ्क्याह 'तच्च श्रीगमशास्त्रे निरूपितम्' इति । चो ह्यर्थे ॥

तदेव पठति

अविद्योपासितो देहो ह्यन्यजन्मसमुद्भुवा ॥२३२॥

कर्मणा तेन बाध्यन्ते ज्ञानिनोऽपि कलेवरे ।

ननु देहप्रारब्धृणि त्रीणि जात्यायुर्भोगदानि कर्माणि संभवन्ति इति कथं कर्मणा इत्येकवचनेन निर्देशः, तच्छब्दस्य च यच्छब्दनिर्देश्यपरामृश्याथानुपलक्षणात् कथमुपपत्तिरित्याशङ्काद्वयं गर्भीकृत्याह

जात्यायुर्भोगदस्यैकप्रघट्टकतया स्थितिः ॥२३३॥

उक्तैकवचनाद्धिश्च यतस्तेनेतिसंगतिः ।

एकवचनादिति कर्मणेति । यतस्तेनेतिसंगतिरिति यतस्तेनेत्येवंरूपा हेतुहेतुमद्भावलक्षणा संगतिर्यस्यासौ एवंविधो हिरिति हिशब्दार्थ एवं तच्छब्देन परामृश्यत इत्यर्थः । तेन जन्मान्तरोपार्जितेन जात्यायुर्भोगदत्वात् त्रिविधेन एकप्रघट्टकतयोक्तेन कर्मणा यतो मायाधिष्ठितो देहो भवति, तेन कलेवरे सति ज्ञानिनोऽपि बाध्यन्ते सुखदुःखानुभवाद्बद्धा इव लक्ष्यन्ते इति श्रीगमग्रन्थार्थः । अनेन च उपभोगाद्वा शिवं व्रजेदिति विवृतम् ।

इदानीं तु देहपाताच्छिवं व्रजेदिति विवृणोति

अभ्यासयुक्तिसंक्रान्तिवेधघट्टनरोधतः ॥२३४॥

हृतेर्वा　　मन्त्रसामर्थ्यात्पाशच्छेदप्रयोगतः ।
सद्योनिर्वाणदां　कुर्यात्सद्यःप्राणवियोजिकाम् ॥२३५॥

अभ्यासः पौनः पुन्येन प्राणचारामर्शनम् । युक्तिर्वक्ष्यमाणजालप्रयोगादिरूपा । संक्रान्तिः परपुरप्रवेशादिः । वेधो मन्त्रादिरूपतया वक्ष्यमाणः । घट्टनं प्राणविक्षेपः । रोधः प्राणस्य गतागतपरिहारेण मध्यधामनि अवस्थापनम् । मन्त्रस्येति कालरात्र्यादेः । सद्य इति दीक्षासमकालम् ॥

न चेयं सर्वथा कार्येत्याह

तत्र त्वेषोऽस्ति नियम आसन्ने मरणक्षणे ।
तां कुर्यान्नान्यथारब्धं कर्म यस्मान्न शुद्ध्यति ॥२३६॥
उक्तं च　पूर्वमेवैतन्मन्त्रसामर्थ्ययोगतः ।
प्राणैर्वियोजितोऽप्येष भुङ्क्ते शेषफलं यतः ॥२३७॥
तज्जन्मशेषं विविधमतिवाह्य ततः स्फुटम् ।
कर्मान्तरनिरोधेन　　शीघ्रमेवापवृज्यते ॥२३८॥

अन्यथेति अनासन्ने मरणे । यदुक्तं

'दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं व्याधिभिः परिपीडितम् ।
उत्क्रमय्य ततस्त्वेनं परतत्त्वे नियोजयेत् ॥'

इति । ननु अनासन्नमरणस्यापीयमस्तु को नियमः, अस्यां हि कृतायां तदैव मुक्तिः स्यादिति किं मरणासत्तिक्षणापेक्षादिविलम्बनेनेत्याशङ्क्योक्तमारब्धं कर्म यस्मान्न शुद्ध्यतीति । ननु इयं चेत्कर्मणः शोधिका तद्भविष्यत इवास्याप्यस्तु, न चेदस्येव तस्यापि मा भूदित्याशङ्क्योक्तमुक्तं पूर्वमेवैतदिति । पूर्वमिति नवमाह्निके । यदुक्तं तत्र

'आरब्धकार्यं देहेऽस्मिन्यत्पुनः कर्म तत्कथम् ।
उच्छिद्यतामन्यदशं निरोद्धुं न हि शक्यते ॥' (१३१)

इत्यादि । ननु अनया मन्त्रसामर्थ्यात्प्राणवियोग एव चेत्कृतस्तद्भोक्तुरेवाभावात् कस्य नामैतत्कर्म फलेदिति किं तच्छुद्ध्यशुद्धिविचारेणेत्याशङ्क्याह मन्त्रेत्यादि । शेषस्य शोधितादवशिष्टस्य देहारम्भकस्य इत्यर्थः । यतस्तस्मात् प्राक्तनाज्जन्मनः शेषं प्रारब्धकर्मकार्यं विचित्रमायुर्भोगादि ततो भोगादति-

वाह्य परिसमाप्य कर्मान्तरस्य भविष्यदादेरपि विलम्बकारिणोऽप्यन्यस्य कस्यचिदभावादपवृज्यते मुच्यत इत्यर्थः। तद्युक्तमुक्तमासन्न एव मरणक्षणे तां कुर्यादिति ॥ २३८ ॥

अत आह

तस्मात्प्राणहरीं दीक्षां नाज्ञात्वा मरणक्षणम्।
विदध्यात्परमेशाज्ञालङ्घनैकफला हि सा ॥२३९॥

एवं हि परमेश्वराज्ञोल्लङ्घनादन्यत्किंचिन्न सिद्धयति इत्यावेदितं स्यात् ॥ २३९ ॥

एवं प्रकृतमुपसंहरन्नन्यदवतारयति

एकस्त्रिकोऽयं निर्णीतः शक्तिपातेऽप्यथापरः।

एकस्त्रिक इति तीव्राख्यः ॥

तदेवाह

तीव्रमध्ये तु दीक्षायां कृतायां न तथा दृढाम् ॥२४०॥
स्वात्मनो वेत्ति शिवतां देहान्ते तु शिवो भवेत्।

न तथा दृढामिति अविकल्पस्वभावस्वात्मज्ञानसाक्षात्काराभावात् ॥
किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उक्तं च निशिसंचारयोगसंचारशास्त्रयोः ॥२४१॥

तदेवार्थद्वारेण पठति

विकल्पात्तु तनौ स्थित्वा देहान्ते शिवतां व्रजेत्।

यदुक्तं तत्र

'विकल्पयुक्तचित्तस्तु पिण्डपाताच्छिवं व्रजेत्।'

इति ॥

मध्यमध्ये शक्तिपाते शिवलाभोत्सुकोऽपि सन् ॥२४२॥
बुभुक्षुर्यत्र युक्तस्तद्भुक्त्वा देहक्षये शिवः।
मन्दमध्ये तु तत्रैव तत्त्वे क्वापि नियोजितः ॥२४३॥

देहान्ते तत्त्वगं भोगं भुक्त्वा पश्चाच्छिवं व्रजेत् ।

यत्रेति अभिमते तत्त्वादौ। तदिति तत्रत्यमेव योगाभ्यासादिलब्धं भोगजालम् । भुक्त्वा इत्यर्थादनेनैव देहेन । अत एवोक्तं देहक्षये शिव इति । तत्रैवेति प्रक्रान्ते शक्तिपाते। क्वापि यथाभिमते। नियोजितः इत्यर्थाच्छिवलाभोत्सुकोऽपि सन्निति। भुक्त्वेत्यर्थाद्देहान्तरेण। अत एवोक्तं देहान्ते तत्त्वगं भोगं भुक्त्वेति । यदुक्तमनेनैवान्यत्र

'मध्यमध्याच्छिवतोत्सुकोऽपि भोगप्रेप्सुर्भवतीति तथैव दीक्षायां ज्ञानभाजनम् । स च योगाभ्यासलब्धमनेनैव देहेन भोगं भुक्त्वा देहान्ते शिव एव। निकृष्टमध्यात्तु देहान्तरेण भोगं भुक्त्वा शिवत्वमेति ॥'

(तं० सा० ११ आ०)

इति ॥

एवमप्यत्र तरतमभावः कश्चित्संभवति, येन विशेषान्तरमप्युदियादित्याह

तत्रापि तारतम्यस्य संभवाच्चिरशीघ्रता ॥२४४॥
बह्वल्पभोगयोगश्च देहभूमाल्पताक्रमः ।

तत्र प्रथमः प्रकारः पुत्रकविषयः। शिष्टं तु प्रकारद्वयं शिवधर्मिसाधकविषयमिति निरूपितम् ॥

इदानीं तु लोकधर्मिविषयमवशिष्टं शक्तिपातं निरूपयति

तीव्रमन्दे मध्यमन्दे मन्दमन्दे बुभुक्षुता ॥२४५॥
क्रमान्मुख्यातिमात्रेण विधिनैत्यन्ततः शिवम् ।

अत्रैवंप्रकारे मन्दाख्ये शक्तिपाते बुभुक्षुता अर्थाल्लोकधर्मिणः साधकस्य क्रमादतिमात्रेण मुख्या यथायथं प्रधानभूतेत्यर्थः। एवमप्यसौ लोकधर्मी पर्यन्ते विधिना स्वोचितेन दीक्षाप्रकारेण शिवमेति अपवृज्यत एवेत्यर्थः। यदुक्तमनेनैव

'भोगोत्सुकता यदा प्रधानभूता तदा मन्दत्वं पारमेश्वरमन्त्रयोगोपायतया यतस्तत्रौत्सुक्यम् । पारमेशमन्त्रयोगादेश्च यतो मोक्षपर्यन्तत्वमतः शक्तिपातरूपता। तत्रापि तारतम्यान्त्रैविध्यम् ॥'

इति। अयं चात्राशयः—यः कश्चित्तीव्रमन्दशक्तिपातवांल्लोकधर्मी, स दीक्षाबलात् देहान्ते क्वचन यथाभिमते भुवनादौ भोगान्भुक्त्वा शिवतां यायात्। यदुक्तं

'लोकधर्मिणमारोप्य मते भुवनभर्तरि।
तद्धर्मापादनं कुर्याच्छिवे वा मुक्तिकांक्षिणम् ॥' (मृगेन्द्रत०)

इति। वक्ष्यति च

प्रारब्धदेहभेदे तु भुङ्क्तेऽसावणिमादिकम्।
भुक्त्वोर्ध्वं याति यत्रैष युक्तोऽथ सकलेऽकले ॥' (१५।३१)

इति। कश्चिच्च मध्यमन्दशक्तिपातवान् क्वचन भुवनादौ कंचित्कालं भोगान्भुक्त्वा, तदीश्वरदीक्षितः पर्यन्ते शिवतां गच्छेत्। मन्दमन्दशक्तिपातवान् पुनस्तत्रैव सालोक्यसामीप्यसायुज्यासादनक्रमेण चिरतरं कालं भोगान्भुक्त्वा, तत एव दीक्षामासाद्य शिवतामियात् ॥

श्रीपूर्वशास्त्रीयमेव ग्रन्थं मतान्तरेण व्याचष्टे

अन्ये यियासुरित्यादिग्रन्थं प्राग्ग्रन्थसंगतम् ॥२४६॥
कुर्वन्ति मध्यतीव्राख्यशक्तिसंपातगोचरम्।

प्राग्ग्रन्थसंगतमिति प्राग्ग्रन्थेन 'अज्ञानेन सह' इत्यादिना संगतं संबद्धमित्यर्थः। अत्रैव विशेषणद्वारेण हेतुर्मध्यतीव्राख्यशक्तिसंपातगोचरमिति ॥

तदेवाह

यदा प्रतिभयाविष्टोऽप्येष संवादयोजनाम् ॥२४७॥
इच्छन्यियासुर्भवति तदा नीयेत सद्गुरुम्।

यदा हि रुद्रशक्तिसमावेशादज्ञानविनिवृत्त्या प्रोदितप्रातिभज्ञानोऽप्येष मध्यतीव्रशक्तिपातवान् संवादयोजनामिच्छन् प्रागुक्तयुक्त्या संवाददार्ढ्यमुत्पादयितुं यियासुर्गुरुकुलं जिगमिषुर्भवति, तदा पारमेश्वर्या शक्त्या सद्गुरुं प्रति नीयेत तदाभिमुख्येनास्य प्रवृत्तिरुत्पाद्यत इत्यर्थः ॥

नचैतदविशेषेणैव भवेदित्याह

न सर्वः प्रतिभाविष्टः शक्त्या नीयेत सद्गुरुम् ॥२४८॥

इति ब्रूते यियासुत्वं वक्तव्यं नान्यथा ध्रुवम् ।

यियासुत्वमिति प्रागेवोक्तं ब्रूत इति सम्बन्धः। अन्यथेति सर्वस्यैव शक्तिकर्तृके सद्गुरुप्रापणे। न वक्तव्यमिति यियासुत्वम्। यदि नाम हि सर्वोऽपि प्रातिभज्ञानभागाचार्यः सद्गुरुं प्रति अविशेषेण शक्त्या नीयते तद्यियासुशब्दस्य प्रयोगं विना

'रुद्रशक्तिसमाविष्टः स शिवेच्छया ।
भुक्तिमुक्तिप्रसिद्ध्यर्थं नीयते सद्गुरुं प्रति ॥'

इत्येतावदभिधानीयम् ॥

तदाह

रुद्रशक्तिसमाविष्टो नीयते सद्गुरुं प्रति ॥२४९॥

एवं हि प्रातिभस्याचार्यस्य सभित्तिनिर्भित्त्यादिभेदभिन्नत्वं न भवेदिति भावः ॥ २४९ ॥

तस्मात्प्रातिभज्ञानवत्त्वेऽपि संवाददार्ढ्यमनुपेक्षमाण एव यियासुर्भवति, नान्य इत्याह

तेन प्राप्तविवेकोत्थज्ञानसंपूर्णमानसः ।
दार्ढ्यसंवादरूढ्यादेर्यियासुर्भवति स्फुटम् ॥२५०॥

नचैतन्निर्मूलं व्याख्यानमित्याह

उक्तं नन्दिशिखातन्त्रे प्राच्यषट्के महेशिना ।
अभिलाषः शिवे देवे पशूनां भवते तदा ॥२५१॥

यदा शैवाभिमानेन युक्ता वै परमाणवः ।
तदैव ते विमुक्तास्तु दीक्षिता गुरुणा यतः ॥२५२॥

प्राप्तिमात्राच्च ते सिद्धसाध्या इति हि गम्यते ।

यद्यपि यदैव परमा अत्यन्तं बद्धा अणवः प्रातिभज्ञानात्मना शैवेनाभिमानेन युक्तास्तदैव विमुक्ताः, तथापि तदा तेषां प्रागवस्थापेक्षया पशूनां संवाददार्ढ्याय शिवे

'शिव आचार्यरूपेण लोकानुग्रहकारक ।'

इत्याद्युक्त्या 'गुरावभिलाषो यियासा भवति, यतो गुरुणा दीक्षिताः कृतसंस्कारा भवन्तीत्यर्थः । ततश्च

'यस्त्वकल्पितरूपोऽपि संवाददृढताकृते ।
अन्यतो लब्धसंस्कारः स साक्षाद्भैरवो गुरुः ॥' (तंत्रालो० ४।७७)

इत्याद्युक्त्या गुर्वादेरन्यतः संस्कारस्य दृढताकृते प्राप्तिमात्रादेव ते सिद्धसाध्या निकृत्तभवबन्धना भवन्ति इति गम्यते तात्पर्येणाववुध्यत इत्यर्थः । यदुक्तं तत्र सार्धश्लोकानन्तरं

'समाघ्राय यदा शक्त्या गुरुमूर्तिं तदा विभुः ।
आविश्य दीक्षयाणूनां स्वशक्त्या शक्तिमान्पतिः ॥
कृन्तते बन्धजालं तु कृत्यन्ते बन्धसंचयाः ।
तेन बन्धनिकृन्ती सा कथिता तु शिवाध्वरे ॥'

इति ॥

नन्वेवं यियासुरित्यादिग्रन्थश्चेन्मध्यतीव्रस्य शक्तिपातस्य विषयस्तन्मन्दकः स्यादित्याशङ्क्याह

तमाराध्येति तु ग्रन्थो मन्दतीव्रैकगोचरः ॥२५३॥

तीव्रतीव्रविषयस्तु ग्रन्थः प्राग्वदेवेत्यर्थसिद्धम् ॥

तदेवोपसंहरति

नवधा शक्तिपातोऽयं शंभुनाथेन वर्णितः ।

अमुमेवार्थं तात्पर्यगत्या निरूपयति

इदं सारमिह ज्ञेयं परिपूर्णचिदात्मनः ॥२५४॥
प्रकाशः परमः शक्तिपातोऽवच्छेदवर्जितः ।
तथाविधोऽपि भोगांशावच्छेदेनोपलक्षितः ॥२५५॥
अपरः शक्तिपातोऽसौ पर्यन्ते शिवताप्रदः ।

इदम् इहास्मिन् नवविधेऽपि शक्तिपाते सारं ज्ञेयं यत्परिमितेऽप्यात्मनि परिपूर्णचिदात्मतया यः परमः प्रकाशः, स परमः शक्तिपात उच्यते यतोऽवच्छेदवर्जितस्तत्तदुपाधिविगलनादनवच्छिन्नसंविदेकस्वभाव इत्यर्थः । असौ पुनरपरः शक्तिपातो, यः परिपूर्णचिदात्मतया प्रकाशमानत्वेऽपि भोगांशावच्छिन्नः । अत एवोक्तं पर्यन्ते शिवताप्रद इति ॥

नन्वेवंविधस्यास्य शक्तिपातस्य को हेतुः, किं कर्म किमुतान्यत्किंचिदित्याशङ्क्याह

उभयत्रापि कर्मादेर्मायान्तर्वर्तिनो यतः ॥२५६॥

नास्ति व्यापार इत्येवं निरपेक्षः स सर्वतः ।

नास्ति व्यापार इति नैतत्कृतः शक्तिपात इत्यर्थः । अत्र विशेषणद्वारेण हेतुर्मायान्तर्वर्तिन इति । यदेव हि कर्मादि अणोर्मायान्तर्वर्तितायां निमित्तं, तत्कथं तदुत्तीर्णतायां निमित्ततां यायादित्याशयः । यथोक्तं प्राक्

'तत्रास्य नाणुगे तावदपेक्ष्ये मलकर्मणी ।
अणुस्वरूपताहानौ तद्गतं हेतुतां कथम् ॥
व्रजेन्मायानपेक्षत्वमत एवोपपादयेत् ।' (११५)

इति । अनेन च शक्तिपातविचित्रतानन्तर्येणानुजोद्देशोद्दिष्टमायानिरपेक्षत्वसिद्धेरवकाशो दत्तः ॥

अतश्च शुद्धात्मनां कर्मादिनैरपेक्ष्येणैव भैरवीभावो भवेदित्याह

तेन मायान्तराले ये रुद्रा ये च तदूर्ध्वतः ॥२५७॥

स्वाधिकारक्षये तैस्तैर्भैरवीभूयते हठात् ।
ये मायया ह्यनाक्रान्तास्ते कर्माद्यनपेक्षिणः ॥२५८॥

शक्तिपातवशादेव तां तां सिद्धिमुपाश्रिताः ।

हठादिति कर्मादिनिरपेक्षपरमेश्वरशक्तिपातबलादित्यर्थः । ननु मायोर्ध्वे कर्मादिरसंभवादस्तु नाम तन्नैरपेक्ष्यं, मायान्तस्तु तत्संभवात्कथमेतत्संगच्छताम् । तथात्वे वा कस्मात्तत्तत्सिद्ध्युदय इत्याशङ्क्याह ये माययेत्यादि । तां तां सिद्धिं भुक्तिमुक्तिलक्षणाम् ॥

नन्वेते पूजाजपादिकर्मणैव तां तां सिद्धिमुपाश्रिता इति कथंकारमुक्तकर्माद्यनपेक्षिण इत्याह

ननु पूजाजपध्यानशंकरासेवनादिभिः ॥२५९॥

ते मन्त्रादित्वमापन्नाः कथं कर्मानपेक्षिणः ।

एतदेव परिहरति

मैवं तथाविधोत्तीर्णशिवध्यानजपादिषु ॥२६०॥
प्रवृत्तिरेव प्रथममेषां कस्माद्विविच्यताम् ।

इह तावदिदमेव चिन्त्यतां—यदेषां शुद्धात्मनां प्रथममेव तथाविधान्मायान्तश्चारिणः कर्मादेरुत्तीर्णस्तदपरामृष्टो योऽयं शिवस्तद्विषयेषु ध्यानजपादिषु कस्मात्प्रवृत्तिः किं तत्र निमित्तमित्यर्थः ॥

ननूक्तमेवात्र कर्मतत्साम्यादि निमित्तमित्याशङ्कयाह

कर्मतत्साम्यवैराग्यमलपाकादि दूषितम् ॥२६१॥
ईश्वरेच्छा निमित्तं चेच्छक्तिपातैकहेतुता ।

दूषितमिति समनन्तरमेव । ईश्वरेच्छा चेन्निमित्तं, तर्ह्यस्मत्पक्षमेवागतोऽसि यच्छुद्धात्मनां तत्र तत्र कर्मादिनिरपेक्षः पारमेश्वरः शक्तिपात एवैको हेतुरिति ॥

नचैवं जपादेः कर्मता न्याय्येत्याह

जपादिका क्रियाशक्तिरेवेत्थं ननु कर्म तत् ॥२६२॥
कर्म तल्लोकरूढं हि यद्भोगमवरं ददत् ।
तिरोधत्ते भोक्तृरूपं संज्ञायां तु न नो भरः ॥२६३॥

इत्थं शक्तिपातैकहेतुकत्वे जपादिलक्षणा क्रिया पारमेश्वरी स्वरूपविकासिका क्रियाशक्तिरेव, ननु तत्कर्म । तद्धि कर्म लोके रूढं, यदवरं परिमितं भोगं ददद्भोक्तुः पूर्णं रूपं, तिरोधत्ते तथातथासंकोचनादावृणुयादित्यर्थः । अथ जपाद्यपि लोके कर्मतया प्रसिद्धमित्युच्यते, तत्को नाम नाम्नि विवादं विद्वान्विदध्यादित्याह संज्ञायां तु न नो भर इति ॥ २६३ ॥

ननु यद्येते मायया कर्मणा वाप्यनाक्रान्तास्तदेषां पूर्णत्वात् तस्यां तस्यां सिद्धावभिलाष एव कथं भवेदित्याशङ्कां प्रदर्श्य प्रतिक्षिपति

तेषां भोगोत्कता कस्मादिति चेद्दत्तमुत्तरम् ।
चित्राप्रकाशोऽयं स्वतन्त्रः परमेश्वरः ॥२६४॥
स्वातन्त्र्यात्तु तिरोभावबन्धो भोगेऽस्य भोक्तृताम् ।
पुष्णन्स्वं रूपमेव स्यान्मलकर्मादिवर्जितम् ॥२६५॥

दत्तमित्ति प्राक्स्वमतप्रदर्शनोपक्रमे। तदेव संक्षेपेण व्यनक्ति चित्रेत्यादिना। अयं तावदेक एव चिद्रूपः परमेश्वरः स्वस्वातन्त्र्याच्चित्रेण तत्तत्प्रमातृप्रमेयाद्यात्मकेनानेकेनाकारेण प्रकाशत इति स्थितम्। तत्तस्मादेकत्वेऽप्यानैक्यावभासनाद्धेतोरस्य स्वस्वातन्त्र्यमाहात्म्यात्तिरोभावः स्वरूपगोपना तदात्माबन्धो भोगे भोक्तृतां पुष्णन्संकोचाभासनपुरःसरं जात्यायुर्भोगप्रदत्वेन विकल्पितात्मभिः स्वयंकल्पितैः कर्मभिरात्मानं बध्नन्, पुनरपि उद्वेष्टनक्रमेणागन्तुकमलकर्मादिरूपतातिरस्कारेण स्वं परिशुद्धं रूपमेव स्यात् पूर्णदृक्क्रियात्मा स्वतन्त्रः परमेश्वर एवावशिष्येतेत्यर्थः। यदुक्तं प्राक्

'देवः स्वतन्त्रश्चिद्रूपः प्रकाशात्मा स्वभावतः।
रूपप्रच्छादनक्रीडायोगादणुरनेककः ॥
स स्वयंकल्पिताकारविकल्पात्मककर्मभिः।
बध्नात्यात्मानमेवेह स्वातन्त्र्यादिति वर्णितम् ॥
स्वातन्त्र्यमहिमैवायं देवस्य यदसौ पुनः।
स्वं रूपं परिशुद्धं सत्स्पृशत्यप्यणुतामयः ॥' (१३।१०५)

इति ॥ २६५ ॥

ननु

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं........................ ।'

इत्याद्युक्त्या पारमेश्वरशक्तिस्फारसारमेव सर्वमिदं विश्वं, तद्भूतभाववल्लौकिकं शुभाशुभं कर्मापि तथेति कथं जपादिका क्रियैव तच्छक्तिरित्युक्तं न तु कर्मापि,—इत्याशङ्क्य गर्भीकृत्य, शक्तिरूपत्वाविशेषेऽप्येषां विशेषोऽस्तीति संवादपुरःसरं विभजति

उक्तं सेयं क्रियाशक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी।
बन्धयित्रीति तत्कर्म कथ्यते रूपलोपकृत् ॥२६६॥
ज्ञाता सा च क्रियाशक्तिः सद्यःसिद्ध्युपपादिका।

सेयं पारमेश्वरी क्रियाशक्तिरिदमहं करोमि इत्यादिभेदावग्रहशालिनि पशौ वर्तमाना हानादानादिक्षोभमयत्वात् बन्धमेवाधत्त इति तत् स्वरूपलोपकारित्वात् सुखदुःखादिप्रदं कर्म उच्यते, येनोक्तं

'कर्म तल्लोकरूढं हि यद्भोगमवरं ददत्।
तिरोधत्ते भोक्तृरूपं.......................... ॥'

इति । सैव पुनः 'संविदेवेदं सर्वम्' इति शिवशक्त्यात्मकं स्वं मार्गमधितिष्ठन्ती ज्ञाता सद्य एवं तां तां सिद्धिमुपपादयेत् येनोक्तं जपादिका क्रिया पारमेश्वरी शक्तिर्न तु कर्मेति । तदुक्तं श्रीस्पन्दे

'सेयं क्रियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी ।
बन्धयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्धयुपपादिका ॥' (४।१८)

इति ॥

ननु का नामात्र सिद्धिर्विवक्षितेत्याशङ्क्याह

अविच्छिन्नस्वात्मसंवित्प्रथा सिद्धिरिहोच्यते ॥२६७॥
सा भोगमोक्षस्वातन्त्र्यमहालक्ष्मीरिहाक्षया ।

सा चेह सत्यपि देहे भवेदित्युक्तमक्षया भोगमोक्षमहालक्ष्मीरिति ॥

ननु विष्णवादिप्रसादोपनतापि सा सा सिद्धिर्भवन्ती लोके दृश्यत एव, तच्छिवशक्तिपातादेवैवं भवेदिति कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह

विष्णवादिरूपता देवे या काचित्सा निजात्मना ॥२६८॥
भेदयोगवशान्मायापदमध्यवस्थिता ।
तेन तद्रूपतायोगाच्छक्तिपातः स्थितोऽपि सन् ॥२६९॥
तावन्तं भोगमाधत्ते पर्यन्ते शिवतां न तु ।

इह या ना नाम काचन परमेश्वरे विष्णवादिरूपता, सा स्वयमुल्लासिताद्भेदयोगवशान्मायापदमध्यमध्यास्त इति विष्णवादिरूपतामवलम्ब्य स्थितोऽपि सन् शक्तिपातस्तावन्तं तदधिकारोचितमेव भोगमादध्यात्, न तु अन्ते शिवतामपि, येनास्य पारमेश्वराच्छक्तिपातादवरत्वम् ॥

ननु मायाध्वमध्यवर्तिनो विष्णुविरिञ्चादेः कथङ्कारमवरे भोगादिमयेऽप्यनुग्रहे सामर्थ्यमित्याशङ्कां दृष्टान्तप्रदर्शनेन शिथिलयति

यथा स्वातन्त्र्यतो राजाप्यनुगृह्णाति कंचन ॥२७०॥
ईशशक्तिसमावेशात्तथा विष्णवादयोऽप्यलम् ।

इह यथा

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वभ्रं वा स्वर्गमेव वा ॥'

इत्यादिदृशा ईश्वरप्रेरणया मायान्तश्चार्यपि राजादिः स्वेच्छया कंचन स्वसंविभागेनानुगृह्णाति, तथा विष्णवादयोऽपि भोगाधानेन कंचनानुग्रहीतुमलं समर्था इत्यर्थः ॥

ततश्च किमित्याशङ्क्याह

मायागर्भाधिकारीयेशक्तिपातवशात्ततः ॥२७१॥

कोऽपि प्रधानपुरुषविवेकी प्रकृतेर्गतः ।

उत्कृष्टात्तत एवाशु कोऽपि बुद्ध्वा विवेकिताम् ॥२७२॥

क्षणात्पुंसः कलायाश्च पुंमायान्तरवेदकः ।

ततस्तेषामेवंसामर्थ्यादेव मायागर्भाधिवासमधिकृत्य, प्रवृत्तात्तदीयान्मन्दाच्छक्तिपातात्कोऽपि कापिलादिः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकं जानानः प्रकृतेर्गतः प्राकृताद्बन्धान्मुक्तः कोऽपि च तत एव मायागर्भाधिकारीयात् तीव्राच्छक्तिपातादाशु पुंसः कलायाश्च विवेकं ज्ञात्वा क्षणादेव पुंमायान्तरवेदको मायातः समुत्तीर्ण इत्यर्थः ॥

नन्वेवमप्यस्य कोऽर्थं इत्याशङ्क्याह

कलाश्रयस्याप्यत्यन्तं कर्मणो विनिवर्तनात् ॥२७३॥

ज्ञानाकलः प्राक्तनस्तु कर्मी तस्याश्रयस्थितेः ।

तदुक्तं प्राक्

'तदा मायापुंविवेकः सर्वकर्मक्षयाद्भवेत् ।
विज्ञानाकलता मायाधस्तान्नो यात्यतः पुमान् ॥' (९।१८५)

इति । नन्वेवं प्रकृतिपुरुषविवेकिनोऽपि किमत्यन्तं कर्म निवर्तते नवेत्याशङ्क्याह प्राक्तनस्त्वित्यादि । आश्रयः कलादिः ॥

नन्वेवं तर्हि अस्मद्वद्बद्ध एवासाविति किं प्रकृतिपुरुषज्ञानेनेत्याशङ्क्याह

स परं प्रकृतेर्बुध्ने सृष्टिं नायाति जातुचित् ॥२७४॥

मायाधरे तु सृज्येतानन्तेशेन प्रचोदनात् ।

सृज्येतेति त्रिमलबद्धत्वात् । तदुक्तं प्राक्

'धीपुंविवेके विज्ञाते प्रधानपुरुषान्तरे ।
अपि न क्षीणकर्मा स्यात्कलायां तद्धि संभवेत् ॥
अतः सांख्यदृशा सिद्धः प्रधानाधो न संसरेत् । (९।१८७)

इति ॥

ननु भवतु नामैतत्, मायापुंविवेकज्ञस्य तु ज्ञानाकलतैव किं भवेदुत तोऽपि विशेष इत्याशङ्क्याह

विज्ञानाकलतां प्राप्तः केवलादधिकारतः ॥२७५॥
मलान्मन्त्रतदीशादिभावमेति सदा शिवात् ।

अधिकारत इति अधिकारमात्रावशेषादित्यर्थः । सदेति कदाचिदपि अन्यथा न भवेदिति भावः । शिवादिति नत्वनन्तेशचोदनया । यदुक्तं प्राक्

'स पुनः शांभवेच्छातः शिवाभेदं परामृशम् ।
क्रमान्मन्त्रेशतन्नेतृरूपो याति शिवात्मताम् ॥' (९।९३)

इति ॥

ननु भवत्वेवं, पारमेश्वराच्छक्तिपातात्पुनः किं स्यादित्याशङ्क्याह

पत्युः परस्माद्यस्त्वेष शक्तिपातः स वै मलात् ॥२७६॥
अज्ञानाख्याद्वियोक्तेति शिवभावप्रकाशकः ।

यः पुनरयं परस्मात् नत्वपरस्माद्विष्ण्वादेः पत्युः सकाशाच्छक्तेः पातः, स एव शिवभावावभासनेन मोक्षप्रदो यस्मादज्ञानाख्यात् न तु द्रव्यरूपान्मलाद्वियोक्ता वियोजक इत्यर्थः । यदुक्तं प्राक्

'मलाद्विविक्तमात्मानं पश्यंस्तु शिवतां व्रजेत् ।' (९।१८८)

इति ॥

ननु स एवैवं कस्मादित्याशङ्क्याह

नान्येन शिवभावो हि केनचित्संप्रकाशते ॥२७७॥

अन्येनेति विष्ण्वादिसंबन्धिना, ते ह्यत्र भ्रान्ता एवेत्यभिप्रायः ॥ २७७ ॥

अत एवाह

स्वच्छन्दशास्त्रे तेनोक्तं वादिनां तु शतत्रयम् ।
त्रिषष्टयभ्यधिकं भ्रान्तं वैष्णवाद्यं निशान्तरे ॥२७८॥

शिवज्ञानं केवलं च शिवतापत्तिदायकम् ।

चोऽवधारणे, तेन केवलं शिवज्ञानमेव शिवतावत्तिदायकमित्यर्थः । एतच्च संवादितं प्राग्बहुशः ॥

एवं च यदेव पारमेश्वर्याः शक्तेरधिष्ठानं शिवतापत्तिं दद्यात्, तदेव शक्तिपातशब्दव्यपदेश्यं न त्वेवमेव, न ह्येवंविधं किंचिज्जगत्यस्मिन्समस्ति यत्पारमेश्वर्या शक्त्या नाधिष्ठितम् । तदाह

शिवतापत्तिपर्यन्तः शक्तिपातश्च चर्च्यते ॥२७९॥
अन्यथा किं हि तत्स्याद्यच्छैव्या शक्त्यानधिष्ठितम् ।

अत एवोक्तयुक्त्या तांस्तानप्यधितिष्ठन्ती विष्णवादिशक्तिर्न मोक्षप्रदेति नेहास्याः शक्तिपाततया परिगणनम् । तदुक्तमनेनैवान्यत्र

'वैष्णवादोनां तु राजानुग्रहवन्न मोक्षान्ततेति नेह तद्विवेचनं,
शिव शक्त्यधिष्ठानं तु सर्वत्रेत्युक्तम् । सा परं ज्येष्ठा
न भवति अपि तु घोरा घोरतरा वा ॥' (तं० सा० ११ आ०)

इति ॥

अतश्च

'विषयेष्वेव संलोनानधोऽधः पातयन्त्यणून् ।
रुद्राणून्याः समालिङ्ग्य घोरतर्योऽपराः स्मृताः ॥'

इत्याद्युक्तशक्त्यधिष्ठितानां भेदावष्टम्भभाजां वैष्णवादीनामस्मिन्संविदद्वैतात्मनि शिवज्ञानेऽधिकारो नास्तीत्याह

तेनेह वैष्णवादीनां नाधिकारः कथंचन ॥२८०॥
ते हि भेदैकवृत्तित्वादभेदे दूरवर्जिताः ।

नन्वेषामपि कदाचिदनुग्राहिका शैवी शक्तिश्चेत्संबध्यते, तदा किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह

स्वातन्त्र्यात्तु महेशस्य तेऽपि चेच्छिवतोन्मुखाः ॥२८१॥
द्विगुणा संस्क्रियास्त्येषां लिङ्गोद्धृत्याथ दीक्षया ।

लिङ्गोद्धृत्येत्युपवासादिक्रमेण वक्ष्यमाण रूपया ॥ २८१ ॥

ननु पारमेश्वर्या शक्त्या चेदयमधिष्ठितस्तदन्यवदेक एवास्य दीक्षादिः संस्कारोऽस्तु, द्विगुणेनानेन कोऽर्थं इत्याशङ्क्यां दृष्टान्तप्रदर्शनेन प्रशमयति

दुष्टाधिवासविगमे पुष्पैः कुम्भोऽधिवास्यते ।।२८२।।
द्विगुणोऽस्य स संस्कारो नेत्थं शुद्धे घटे विधिः ।

एतदेवोपसंहरति

इत्थं श्रीशक्तिपातोऽयं निरपेक्ष इहोदितः ।।२८३।।

नन्वेवमागमानन्तरविरोधो भवेद्यत्र तु कर्मसाम्यादिसापेक्षत्वमस्योक्तं यन्मतङ्गे

'समत्वधर्मव्यापारः कष्टोऽयं स्यात्सुदुष्करः ।

इति, किरणेऽपि

'समे कर्मणि संजाते तत्कालं योग्यतावशात् ।
तीव्रशक्तिनिपातेन गुरुणा दीक्षितो यदा ।।
सर्वज्ञः स शिवो यद्वत्किंचिज्ज्ञत्वविवर्जितः ।

इति, तत्किमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह

अनयैव दिशा नेयं मतङ्गकिरणादिकम् ।
ग्रन्थगौरवभीत्या तु तल्लिखित्वा न योजितम् ।।२८४।।

नेयमिति पूर्वपक्षयोजनादिक्रमेण व्याख्येयमित्यर्थः ।।

न केवलमेतदस्मदागम एवोक्तं, यावच्छ्रुत्यर्थोपजीविनि पुराणादावपीत्याह

पुराणेऽपि च तस्यैव प्रसादाद्भक्तिरिष्यते ।
यया यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतमानसाः ।।२८५।।

'तस्यैव तु प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।'

इत्यस्य प्रथममर्धम् ।। २८५ ।।

एतदेव व्याचष्टे

एवकारेण कर्मादिसापेक्षत्वं निषिध्यते ।
प्रसादो निर्मलीभावस्तेन संपूर्णरूपता ।।२८६।।

आत्मना तेन हि शिवः स्वयं पूर्णः प्रकाशते ।

इह तावदीश्वरः स्वस्वातन्त्र्यात् संकोचावभासनेनाणुतां परिगृह्णन् प्रत्यावृत्य निर्मलं पूर्णमपि रूपमादर्शयति, इत्युक्तम्, तत्तस्य प्रसादः प्रसन्नत्वं मलापगमः, तेन च निर्मलीभावेन संपूर्णरूपता यतः स्वयमेव शिवः परमेश्वरः तेनात्मना तत्तत्संकुचितात्मावच्छेदं परिगृह्यापि पूर्णः प्रकाशते प्रत्यावृत्तपूर्णदृक्क्रियास्वभावो भवेत् । यदुक्तं 'परां सिद्धिं यान्ति' इति ॥ २८६ ॥

एतदेव व्यतिरेकद्वारेण निदर्शयति

शिवीभावमहासिद्धिस्पर्शवन्ध्ये तु कुत्रचित् ॥२८७॥

वैष्णवादौ हि या भक्तिर्नासौ केवलतः शिवात् ।

या पुनः कस्मिंश्चिदेवमुक्तयुक्त्या शिवीभावापत्तिविरहिणि वैष्णवादौ भक्तिः, नासौ केवलतः शिवात् कर्माद्यनपेक्षिणः परमेश्वरान्न भवेदित्यर्थः ॥ २८७ ॥

ननु समनन्तरमेवेदमुक्तं यच्छैव्या शक्त्यानधिष्ठितं न किंचिदपि स्यादिति, तदिदानीं वैष्णवादौ भक्तिः शिवान्नेति कथमिवाभिधीयते इत्याशङ्क्याह

शिवो भवति तत्रैष कारणं न तु केवलः ॥२८८॥

निर्मलश्चापि तु प्राप्तावच्छित्कर्माद्यपेक्षकः ।

तत्रेति विष्णवादिविषयायां भक्तौ केवलत्वं निर्मलत्वं च व्यतिरेचयितुमपित्वित्याद्युक्तम् । प्राप्तावच्छिदिति विष्णवादिरूपोपग्रहावच्छिन्नतया परिगृहीतसंकोचकलङ्क इत्यर्थः ॥ २८८ ॥

ननु कस्यायमर्थ इत्याशङ्क्याह

यया यान्ति परां सिद्धिमित्यस्येदं तु जीवितम् ॥२८९॥

नहि तदेकरूपत्वाभावे भक्तेरुक्तरूपा परा सिद्धिर्भवेदिति भावः ॥ २८९ ॥

एतच्च न्यायागमकोविदैर्गुरुभिरप्यनुमतमित्याह

श्रीमानुत्पलदेवश्चाप्यस्माकं परमो गुरुः ।
शक्तिपातसमये विचारणं प्राप्तमीश न करोषि कर्हिचित् ।२९०।

अद्य मां प्रति किमागतं यतः स्वप्रकाशनविधौ विलम्बसे ।
कर्हिचित्प्राप्तशब्दाभ्यामनपेक्षित्वमूचिवान् ।२९१।

दुर्लभत्वमरागित्वं शक्तिपातविधौ विभोः ।

श्रीमानुत्पलदेवश्चापि विभोः शक्तिपातविधावनपेक्षित्वाद्यूचिवानिति सम्बन्धः । यत्तत्र योग्यायोग्यत्वलक्षणं विचारणं प्राप्तं न्यायोपनतमपि कर्हिचित्कादाचिदपि विस्मृत्यापि न करोषि यतः कर्मादिनिरपेक्षतया स्वेच्छामात्रमेवात्र भवतो निबन्धनम् । अत एवात्र दुर्लभत्वमपि । तद्धि लोके सुलभमुच्यते, यत्कचिदुपायमपेक्ष्य भवति येन तत्संभरणेन नूनं तल्लाभो भवेत् । अत एवात्रारागित्वमपि । विष्ण्वादयो हि कृतमेव जनमनुगृह्णन्ति नाकृतमिति रागद्वेषविवशा इव लक्ष्यन्ते, भवान् पुनः सर्वनिरपेक्षमेवैतत्कुरुत इति । अत एव निरपेक्षस्वतन्त्रशक्तिपातक्रमानुरूपमीशेत्यामन्त्रणम् ॥

न केवलं कर्हिचित्प्राप्तशब्दाभ्यामेवैतदूचिवान्, यावदपरार्धेनापीत्याह

अपरार्धेन तस्यैव शक्तिपातस्य चित्रताम् ।।२९२।।

व्यवधानचिरक्षिप्रभेदाद्यैरुपवर्णितैः ।

उपवर्णितैरिति समनन्तरमेव, यतोऽत्र मां प्रति कस्माद्विलम्बसे व्यवधानादिना कालं क्षिपसि क्षिप्रमेव स्वप्रकाशं कुर्विति तात्पर्यम् ॥

न केवलमेतत्संविदद्वैतनिष्ठैरेव गुरुभिरुक्तं यावच्छैवशास्त्रव्याख्यातृभिरपीत्याह

श्रीमताप्यनिरुद्धेन शक्तिमुन्मीलिनीं विभोः ।।२९३।।

व्याचक्षाणेन मातङ्गे वर्णिता निरपेक्षता ।
स्थावरान्तेऽपि देवस्य स्वरूपोन्मीलनात्मिका ।।२९४।।

शक्तिः पतन्ती सापेक्षा न क्वापीति सुविस्तरात् ।

श्रीमतानिरुद्धेनापि सुविस्तरान्निरपेक्षता वर्णितेति संबन्धः । शक्तिमुन्मीलिनीमिति । यदुक्तं तत्र

'यदास्योन्मीलिनी शक्तिः शिवरागेण रञ्जिता ।
निपतत्यतितेजस्का नित्यानुग्रहशालिनी ।।' (१।४।४५)

इति । स्थावरान्ते इत्यनेनात्यन्तमयोग्यानामपि स्वरूपमुन्मीलयतीति सूचितम् ॥

इहेदानीं शक्तिपातवैचित्र्यमूलमधिकारवैचित्र्यमप्यभिधातुमुपक्रमते

एवं विचित्रेऽप्येतस्मिञ्छक्तिपाते स्थिते सति ।।२९५।।
तारतम्यादिभिर्भेदैः समय्यादिविचित्रता ।

तदेवाह

कश्चिद्रुद्रांशतामात्रापादनात्तत्प्रसादतः ।।२९६।।
शिवत्वं क्रमशो गच्छेत् समयी यो निरूप्यते ।
कश्चिच्छुद्धाध्वबन्धः सन् पुत्रकः शीघ्रमक्रमात् ।।२९७।।
भोगव्यवधिना कोऽपि साधकश्चिरशीघ्रतः ।
कश्चित्संपूर्णकर्तव्यः कृत्यपञ्चकभागिनी ।।२९८।।
रूपे स्थितो गुरुः सोऽपि भोगमोक्षादिभेदभाक् ।
समय्यादिचतुष्कस्य समासव्यासयोगतः ।।२९९।।
क्रमाक्रमादिभिर्भेदैः शक्तिपातस्य चित्रता ।

क्रमशः इति पुत्रकदीक्षानन्तरमत एवात्र मन्दः शक्तिपातः । शीघ्रमिति देहपातसानन्तर्येण । अक्रमादिति सत्यपि देह इत्यर्थः । भोगव्यवधिश्च चिरं शीघ्रं वा भवेदित्युक्तं चिरशीघ्रत इति । भोगमोक्षादिभेदभागित्यर्थाच्छिष्यं प्रति, स्वयं हि तस्य सम्पूर्णकर्तव्यत्वमुक्तम् । तारतम्यादेव च तयोरपि तारतम्यमिति भेदशब्देनोक्तम् । समासव्यासयोगात इति क्रमाक्रमादिभिरति च, तत्र क्रमादादौ समयी ततः पुत्रकः, तत आचार्य इति सामस्त्यम्,

अक्रमात्कश्चित्पुत्रक एव, नत्वादौ समय्यपि, कश्चिदाचार्य एव, नत्वादौ समयी पुत्रको वेति व्यस्तत्वम् ॥

न केवलमेव शक्तिपातस्य क्रमाक्रमाभ्यां वैचित्र्यं, यावत्प्रकारान्तरेणापीत्याह

क्रमिकः शक्तिपातश्च सिद्धान्ते वामके ततः ॥३००॥
दक्षे मते कुले कौले षडर्थे हृदये ततः ।
उल्लंघनवशाद्वापि झटित्यक्रममेव वा ॥३०१॥

त्रिकार्थस्यैव परमुत्कृष्टत्वात् । षडर्धे हृदये इति सामानाधिकरण्येन योज्यम् । तदुक्तं

'वेदाच्छैवं ततो वामं ततो दक्षं ततो मतम् ।
ततः कुलं ततः कौलं त्रिकं सर्वोत्तमं परम् ॥'

इति अतश्च सिद्धान्तात्प्रभृति षडर्धपर्यन्तं यथायथं तारतम्याच्छक्तिपातस्यापि तथाभावो भवेदिति भावः । उल्लङ्घनवशादिति सिद्धान्तानन्तरं दक्षे, ततः कुले, ततः षडर्धे चेति । झटित्यक्रममेवेति त्रिकार्थं एवेति ॥३०१॥

नचैतन्निर्मूलमेवोक्तमित्याह

उक्तं श्रीभैरवकुले पञ्चदीक्षासुसंस्कृतः ।
गुरुरुल्लंघिताधःस्थस्रोता वै त्रिकशास्त्रगः ॥३०२॥

इह

'होत्री दीक्षा तु सिद्धान्ते तन्त्रे योजनिका स्मृता ।
त्रिके समावेशवती कुले स्तोभात्मिका मता ॥
सामरस्यमयी कौले दीक्षा पञ्चविधोदिता ।'

इत्याद्युक्त्या पञ्चविधया दीक्षया सुष्ठु संस्कृतोऽपि त्रिकशास्त्रग एव गुरुल्लङ्घिताधरदशाधिशायिशैवादिशास्त्रप्रवाहः सर्वमूर्धाभिषिक्त इत्यर्थः । यदुक्तं

'वाममार्गाभिषिक्तोऽपि दैशिकः पारतत्त्ववित् ।
संस्कार्यो भैरवे सोऽपि कुले कौले त्रिकेऽपि सः ॥'

इति ॥ ३०२ ॥

ननु इह सर्वशास्त्राणां

'यतः शिवोद्भवाः सर्वे शिवधामफलप्रदाः ।

इत्याद्युक्त्या हेतुतः फलतो वा न कश्चिद्विशेषः, तत्कथमिदमुत्तरमिदं चाधरशास्त्रमित्युक्तमित्याशङ्क्याह

ज्ञानाचारादिभेदेन ह्युत्तराधस्तां विभुः ।
शास्त्रेष्वदीदृशच्छीमत्सर्वाचारहृदादिषु ॥३०३॥

ज्ञानं द्वयाद्वयरूप, क्रिया बाह्या आन्तरी वा । तन्निमित्तमेव चात्राधरौत्तर्यमित्युपपादितं बहुशः ॥ ३०३ ॥

तदेव पठति

वाममार्गाभिषिक्तस्तु दैशिकः परतत्त्ववित् ।
तथापि भैरवे तन्त्रे पुनः संस्कारमर्हति ॥३०४॥

ननु यदि नाम शैवादावयमभिषिक्तस्तावतैव च परं तत्त्वं वेत्ति, तदस्य भैरवतन्त्रादौ पुनः संस्कारेण कोऽर्थः इत्याशङ्क्याह

शैववैमलसिद्धान्ता आर्हताः कारुकाश्च ये ।
सर्वे ते पशवो ज्ञेया भैरवे मातृमण्डले ॥३०५॥

मातृमण्डलकुलकौलादौ च भैरवतन्त्रादिसंस्कृता अपि पशव एवेत्यर्थंसिद्धम् ॥ ३०५ ॥

आदिशब्दाक्षिप्ते कुलकौलादावप्येतदुक्तमित्याह

कुलकालोविधौ चोक्तं वैष्णवानां विशेषतः ।
भस्मनिष्ठाप्रपन्नानामित्यादौ नैव योग्यता ॥३०६॥

भस्मनिष्ठाप्रपन्नानामिति शैवादीनाम् ॥ ३०६ ॥

न केवलमेतदत्रैवोक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

स्वच्छन्दशास्त्रे संक्षेपा दुक्तं च श्रीमहेशिना ।

तदेव पठति

अन्यशास्त्ररतो यस्तु नासो सिद्धिफलप्रदः ॥३०७॥

एतदेवोपपादयति

समय्यादिक्रमाल्लब्धाभिषेको हि गुरुर्मतः ।
स च शक्तिवशादित्थं वैष्णवादिषु कोऽन्वयः ॥३०८॥

इत्थमिति काकाक्षिवत्, तेन पारमेश्वराच्छक्तिपातादित्थं समय्यादिक्रमेण लब्धाभिषेक इत्यर्थः । इत्थमुक्तेन प्रकारेणान्यशास्त्ररतेषु वैष्णवादिषु इह गुरुत्वे को नामान्वयो न कश्चिदभिसम्बन्धः, नहि तेषामुक्त्या पारमेश्वरशक्तिपात एवास्ति,—इति का कथा समय्यादिक्रमेण शास्त्रश्रवणाभिषेकादावित्याशयः ॥

ननु किं नामायमत्र दाम्भिकतया कृत्रिमभक्त्यादिप्रदर्शनादासादितैवंरूपो गुरुः स्यादित्याशङ्क्याह

छद्मापश्रवणाद्यैस्तु तज्ज्ञानं गृह्यतो भवेत् ।
प्रायश्चित्तमतस्तादृगधिकार्यत्र किं भवेत् ॥३०९॥

नन्वयमन्यशास्त्ररतो गुरुश्छद्मादिना वा शैवं शास्त्रं गृह्णातु, प्रायश्चित्ती वा भवतु किमनया नश्चिन्तया, शिष्यं तावदनुगृह्णात्येवेत्याशङ्क्याह

फलाकाङ्क्षायुतः शिष्यस्तदेकायत्तसिद्धिकः ।
ध्रुवं पचेत नरके पायश्चित्त्युपवसेनात् ॥३१०॥

शिष्यस्तावत्फलं किंचिदाकाङ्क्षते, तच्च गुर्वायत्तमित्यसद्गुरुप्राप्त्यांस्य तत्सिद्धिर्मा भूत्प्रत्युत

'................तत्संपर्की तु पञ्चमः ।'

इत्युक्त्या प्रायश्चित्तिगुरूपसेवनाद्ध्रुवमसौ नरके पच्यते महानस्यानर्थः स्यादित्यर्थः । तदुक्तं

'यदा जानन्ति नो तत्त्वं छद्माद्गृह्णन्ति कौलिकम् ।
महापातकिनो केन नरकगन्तुकामिनः ॥'

इत्युपक्रम्य

'महार्थं भैरवोक्तं वै ज्ञानविज्ञानभाण्डकम् ।
स्वयं गृहीत्वा त्वाचारं दीक्षानुग्रहकारिणः ॥
विक्रीणन्त्यात्मभोगार्थं पशूनामीदृशात्मनाम् ।
ते पठन्ति महाघोरे नरके तैः समं ततः ॥

सपुत्रमित्रभृत्याश्च यावत्सप्तकुलैः सह ।
न शक्नुवन्ति वै तेषां प्रायश्चित्तानि शुद्धये ।।'

इति ।।३१०।।

नन्वस्य गुरौ देवे च शक्तिपातलिङ्गं भक्तिर्दृश्यते इति शिवेनैवासौ तथा नियुक्तः, तदस्य को दोषो येनैवं स्यादित्याशङ्क्य ाह

तिरोभावप्रकारोऽयं यत्तादृशि नियोजितः ।
गुरौ शिवे न तद्भक्तिः शक्तिपातोऽस्य नोच्यते ।।३११।।

अनेन चानपेक्षत्वसिद्ध्यनन्तरमनुजोद्देशोद्दिष्टं तिरोभावविचित्रत्वमप्युपक्रान्तम् ।।३११।।

ननु भवत्वेवं, यस्मात्पुनरनेन च्छद्मापश्रवणादिना ज्ञानमाहृतं, तेन गुरुणा किं कार्यमित्याशङ्क्याह

यदा तु वैचित्र्यवशाज्जानीयात्तस्य तादृशम् ।
विपरीतप्रवृत्तत्वं ज्ञानं तस्मादुपाहरेत् ।।३१२।।
तं च त्यजेत्पापवृत्तिं भवेत्तु ज्ञानतत्परः ।

यदेति कालान्तरे, प्रथममेव हि तथात्वे ज्ञानदानमेव न भवेदिति भावः । वैचित्र्यं नानाप्रकारं व्यापारव्याहारादि । उपाहरेदिति ज्ञानाहृतिलक्षणया वक्ष्यमाणया युक्त्या । त्यजेदिति तत्सहवासादि न कुर्यादित्यर्थः, अत्र हेतुः पापवृत्तिमिति । एवमपि कृत्वा प्रायश्चित्तं विदध्यादित्युक्तं भवेत्तु ज्ञानतत्पर इति ।।

तदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन हृदयङ्गमयति

यथा चौराद्गृहीत्वार्थं तं निगृह्णाति भूपतिः ।।३१३।।
वैष्णवादेस्तथा शैवं ज्ञानमाहृत्य सन्मतिः ।

निग्रहं कुर्यादिति शेषः । सचात्र त्यागाद्यात्मा इत्युक्तप्रायम् ।।

नन्वस्य प्रथमं निर्विकारमेव प्रसन्नचेतसा गुरुणा ज्ञानमुपदिष्टं, तावतैव चास्य

'यस्मिन्काले तु गुरुणा निर्विकल्पं प्रकाशितम् ।
तदैव किल मुक्तोऽसौ..................... ।।'

इत्याद्युक्त्या कृतकृत्यत्वमिति किमेवं पुनरायातमित्याशङ्क्याह

स हि भेदैकवृत्तित्वं शिवज्ञाने श्रुतेऽप्यलम् ॥३१४॥
नोज्झतीति दृढं वामाधिष्ठितस्तत्पशूत्तमः ।
शिवेनैव तिरोभाव्य स्थापितो नियतेर्बलात् ॥३१५॥
कथङ्कारं पतिपदं प्रयातु परतन्त्रितः ।

नोज्झतीति तत्रानाश्वस्तत्वात् तदिदं दृढं वामाधिष्ठितत्वात् । परतन्त्रित इति नियतेर्बलात् । तदुक्तं

'वैष्णवा सौगताः श्रौतास्तथा श्रुत्यन्तवादिनः ।
इत्यादयो नाधिकृता जातुचित्पतिशासने ॥'

इति ॥

अत एवागमोऽप्येवमित्याह

स्वच्छन्दशास्त्रे प्रोक्तं च वैष्णवादिषु ये रताः ॥३१६॥
भ्रमयत्येव तान्माया ह्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ।

ननु भ्रमयतु नाम माया वैष्णवादीन्, यस्तु वैष्णवादिः सन्नपि शैवस्तस्य किमायातमित्याशङ्क्याह

वैष्णवादिः शैवशास्त्रं मेलयन्निजशासने ॥३१७॥
ध्रुवं संशयमापन्न उभयभ्रष्टतां व्रजेत् ।

मेलयन्निति उभयत्रापि अनाश्वासात् ॥

ननु एवमपि उभयभ्रष्टतायां को हेतुरित्याशङ्क्याह

स्वदृष्टौ परदृष्टौ च समयोल्लङ्घनादसौ ॥३१८॥
प्रत्यवायं यतोऽभ्येति चरेत्तन्नेदृशं क्रमम् ।

तदुक्तम्

'अथ वेदाश्रितः शैवं पुनरेव समीहते ।
वेदनष्टः शैवनष्टः पुनरेव भविष्यति ॥
सन्ध्यादिवन्दनं कार्यं यदि वैदिकदर्शने ।
लोपश्च शिवमन्त्राणां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

शिवधर्मो ह्यथादौ चेद्वेदधर्मो विलुप्यते ।
समेत्य वाप्यनुष्ठाने आदिमध्यान्तदूषणम् ॥
प्रतिपत्तिविरोधश्च विचित्तत्वं प्रपद्यते ।
कस्यारम्भः किमग्रेऽन्ते किं कृत्यं विचिकित्सया ॥
आदौ किंच करिष्यामि द्वाभ्यामादरशासनात् ।
श्रद्धानाशे भक्तिनाशः किं कथं च भविष्यति ।
क्रियाक्रमविरोधेऽपि प्रायश्चित्तं परस्परम् ॥'

इति ॥

न केवलमेतत्स्वच्छन्दशास्त्रे एवोक्तं, यावदन्यत्रापीत्याह

उक्तं श्रीमद्गह्वरे च परमेशेन तादृशम् ॥३१९॥

तदेव पठति

नान्यशास्त्राभियुक्तेषु शिवज्ञानं प्रकाशते ।

न प्रकाशते इनि तत्राधिकारिणस्ते न भवन्तीत्यर्थः ॥

तदेव विभज्य दर्शयति

तन्त्र सैद्धान्तिको वामे नासौ दक्षे स नो मते ॥३२०॥
कुलकौले त्रिके नासौ पूर्वः पूर्वः परत्र तु ।

अधिकारी न भवेदिति संबन्धः । अयं पुनरत्र विशेषो यत्पूर्वः पूर्वः परत्र सर्वत्राधिकारी भवेदित्युक्तं पूर्वः पूर्वः परत्र त्विति ॥

ननु समानेऽप्यन्यशास्त्राभियुक्तत्वे पूर्वः पूर्वः परत्र चेदधिकारी, तत्परः परः पूर्वत्र कस्मान्नेत्याशङ्क्याह

अवच्छिन्नोऽनवच्छेदं नो वेत्त्यानन्त्यसंस्थितः ॥३२१॥
सर्वसहस्ततोऽधःस्थ ऊर्ध्वस्थोऽधिकृतो गुरुः ।

इहोपाधीनां नानात्वादानन्त्यसंस्थितोऽवच्छिन्नः संकुचितः प्रमातानवच्छेदमविद्यमानावच्छेदमनवच्छिन्नं पूर्णं प्रमातारं नो वेत्ति तदात्मतया न भायात् । ततोऽनवच्छिन्नत्वात्सर्वंसह ऊर्ध्वस्थ एव गुरुरधःस्थे प्रतिनियते वैष्णवादावधिकृतो, नत्वधःस्थ उर्ध्वस्थे । सहि संकुचितज्ञान इति कथं पूर्णज्ञानावगाहनपात्रतामियात् ॥

नन्वेवमूर्ध्वस्थोऽपि पूर्णज्ञानो गुरुरधःस्थे वैष्णवादौ कथंकारमधिकारं कुर्यादित्याशङ्क्याह

स्वात्मोयाधरसंस्पर्शात्प्राणयन्नधराः क्रियाः ।।३२२।।

सफलीकुरुते यत्तदूर्ध्वस्थो गुरुरुत्तमः ।

यदूर्ध्वस्थो गुरुः स्वात्मसाक्षात्कारात् संपूर्णाद्वयज्ञानपरामृतसंपातादधराः क्रियाः प्राणयंस्तदनुप्राणिताः संपादयन् परिपूर्णभुक्तिमुक्तिप्रदतया सफलयति, तदसावुत्तमः सर्वातिशायीत्यर्थः ॥

नन्वेवंविधोऽप्यूर्ध्वस्थो गुरुरधःस्थे वैष्णावादौ किं कुर्यात्, नह्यसावेतदनुग्रहस्य पात्रमित्याशङ्क्याह

अधःस्थदृक्स्थोऽप्येतादृग्गुरुसेवी भवेत्स यः ।।३२३।।

तादृक्शक्तिनिपातेद्धो यो द्रागूर्ध्वमिमं नयेत् ।

यो ह्यधस्तनदर्शनस्थोऽपि वैष्णवादिः, स तादृशां मध्यात्तीव्रप्रायेण शक्तिपातेन इद्धः सन्नेतादृशमूर्ध्वस्थं गुरुं सेवमानो भवेत्, य इममधःस्थदृक्स्थमपि वैष्णवादिकं शीघ्रमेवोर्ध्वं नयेत् परसंविदैकात्म्येनावभासयेदित्यर्थः ॥

ननु यथा पूर्वः पूर्वः परत्र परत्राधिकारी, तथा परः परः पूर्वत्रापि कस्मान्नेत्याशङ्कां दृष्टान्तोपदर्शनेन प्रशमयति

तत्तद्गिरिनदीप्रायावच्छिन्ने क्षेत्रपीठके ।।३२४।।

उत्तरोत्तरविज्ञाने नाधिकार्यधरोऽधरः ।

इह यथा तैस्तैर्गिरिनदीप्रायैर्निम्नोन्नतैर्भूमिभागैरवच्छेदमीयुष्यूर्ध्वोर्ध्वे कोट्टप्राये क्षेत्रसंस्थानादावधरोऽधरो निम्ननिम्नदेशस्थो नाधिकारी, तथाधोऽधःस्थितो वैष्णवादिरुत्तरोत्तरे शैवादौ विज्ञानेऽपीति वाक्यार्थः ॥

न केवलमेतत्परमेवोद्दिश्योक्तं, यावत्स्वमपीत्याह

उत्तरोत्तरमाचार्यं विदन्नप्यधरोधरः ।।३२५।।

कुर्वन्नधिक्रियां शास्त्रलङ्घी निग्रहभाजनम् ।

शास्त्रलङ्घीति तदुक्तं

'न कुर्यादधिकारं तु आचार्ये महति स्थिते ।
यस्तु मोहवशात्कुर्याच्छाकिन्यो वै शपन्ति तम् ॥'

नन्वेवमस्तु शैववैष्णवादीनामाधरोत्तर्यं, शैवादीनामेव पुनः समानेऽपि पारमेश्वरे शक्तिपाते परस्परस्य किंनिमित्तमित्याशङ्क्याह

शक्तिपातबलादेव ज्ञानयोग्यविचित्रता ॥३२६॥

तद्वैचित्र्यमेव दर्शयति

श्रौतं चिन्तामयं द्व्यात्मभावनामयमेव च ।
ज्ञानं तदुत्तरं ज्यायो यतो मोक्षैककारणम् ॥३२७॥

चिन्तामयं च ज्ञानं मन्दस्वभ्यस्तभेदभिन्नतया द्विरूपमित्याह द्व्यात्मेति । तदुक्तं

'ज्ञानं च त्रिविधं प्रोक्तं तत्राद्यं श्रुतमिष्यते ।
चिन्तामयमथान्यच्च भावनामयमेव च ॥
शास्त्रार्थस्य परिज्ञानं विक्षिप्तस्य श्रुतं मतम् ।
इदमत्रेदमत्रेति इदमत्रोपयुज्यते ॥
सर्वमालोच्य शास्त्रार्थमानुपूर्व्या व्यवस्थितिः ।
तच्च चिन्तामयं ज्ञानं द्विरूपमुपदिश्यते ॥
मन्दस्वभ्यस्तभेदेन तत्र स्वभ्यस्तमुत्तमम् ।
सुनिष्पन्ने ततस्तस्मिञ्जायते भावनामयम् ॥
यतो योगं समासाद्य योगी योगफलं लभेत् ।
एवं विज्ञानभेदेन ज्ञानी प्रोक्तश्चतुर्विधः ॥'

इति । तदुत्तरमिति तेषां श्रौतादीनां चतुर्णां ज्ञानानां मध्यादुत्तरं भावनामयमित्यर्थः ॥३२७॥

मोक्षैककारणत्वमेव विभज्य दर्शयति

तत्त्वेभ्य उद्धृतिं क्वापि योजनं सकलेऽकले ।
कथं कुर्याद्विना ज्ञानं भावनामयमुत्तमम् ॥३२८॥

तत्त्वेभ्य इत्यशुद्धेभ्यः, क्वापीति यथाभिमते, ज्ञान्यपि हि गुरुरकृततत्तत्त्वसाक्षात्कारः कथमेवं कुर्यादित्याशयः ॥३२८॥

ननु

'द्वावेव मोक्षदौ प्रोक्तौ ज्ञानी योगी च शांकर ।'

इत्याद्युक्त्या योगिनोऽपि मोक्षकारणत्वमुक्तं, तत्कथमिह भावनामयस्यैव ज्ञानस्य तदेककारणत्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह

योगी तु प्राप्ततत्तत्त्वसिद्धिरप्युत्तमे पदे ।
सदाशिवाद्ये स्वभ्यस्तज्ञानित्वादेव योजकः ॥३२९॥

ननु योगबलादेव योगिनस्तत्तत्त्वसिद्धिर्जायते इति तत एवासौ तेषु तेषु तत्त्वेषु शिष्यस्य योजनां विदध्यादिति किमस्यैवंविधेन ज्ञानेन प्रयोजनमित्याशङ्क्याह

अधरेषु तत्त्वेषु या सिद्धिर्योगजास्य सा ।
विमोचनायां नोपायः स्थितापि धनदारवत् ॥३३०॥

ननु केनैवमुक्तं यदस्योर्ध्वेषु सदाशिवादितत्त्वेषु योगजा सिद्धिर्न स्यात्, यद्वशात्सर्वमपीदं जगदुन्मोचयेदित्याशङ्क्याह

यस्तूत्पन्नसमस्ताध्वसिद्धिः सहि सदाशिवः ।
साक्षादेष कथं मर्त्यान्मोचयेद्गुरुतां व्रजन् ॥३३१॥

अयमत्र पिण्डार्थः—इह ज्ञानी तावच्चतुर्विधः । तस्य यथोत्तरं वैशिष्ट्यमित्युक्तप्रायम् । ततश्च योगिविदभ्यासरहितोऽपि ज्ञानी सर्वथा स्वभ्यस्तभावनामयविज्ञानप्रसादासादितभैरवीभावो दीक्षादिक्रमे प्रशस्यतर इत्येवमुक्तं भावनामयमेव ज्ञानं ज्याय इति । योगी चतुर्विधः संप्राप्तो घटमानः सिद्धयोगः सुसिद्धश्चेति । तत्र संप्राप्तः—प्राप्तयोगोपदेशमात्रो, घटमानश्च तदभ्यासमात्रनिष्ठ इत्येतौ स्वयमेव न तथा योगे वा प्ररूढाविति परस्य किं कुरुतः । सिद्धयोगस्य पुनः स्वभ्यस्तज्ञानमप्यस्ति,—इति तत्प्रयोजकीकारेणैवायं मोचको, नान्यथेत्युक्तं 'योगी तु स्वभ्यस्तज्ञानित्वादेव उत्तमे पदे योजकः' इति 'स्थितापि योगजास्य सिद्धिर्विमोचनायां नोपायः' इति च । उक्तं च

'उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यमेतेषां समुदाहृतम् ।
ज्ञानिनां योगिनां चैव सिद्धयोगविदुत्तमः ॥
यतोऽस्य ज्ञानमप्यस्ति पूर्वो योगफलोज्झितः' । (मा० तं०)

इति। सुसिद्धस्तु—

'यः पुनर्यत्र तत्रैव संस्थितोऽपि यथा तथा।
भुञ्जानस्तत्फलं तेन हीयते न कथंचन॥
सुसिद्धः स तु बोद्धव्यः सदाशिवसमः प्रिये।' (मा० तं०)

इत्याद्युक्त्या सदैवास्खलितस्वरूपः शिव एव इत्यसौ गुरुतां व्रजन् विद्येशानपास्य कथं साक्षान्मोचयेन्मर्त्यान्, पारम्पर्येण तु मोचयेदेवेति तदभिधानस्येह कोऽवसर इत्यर्थः। यदुक्तमनेनैवान्यत्र 'सुसिद्धस्तु शिव एवेति किं तत्रोच्यते इति। ततश्चैवं ज्ञानयोगयोर्विभागं विचार्य स्वभ्यस्तज्ञानवानेव गुरुर्मोक्षप्रद इति सर्वत्रोक्तं येनास्माभिरप्येवमिहाभिहितम्॥

तदाह

तेनोक्तं मालिनीतन्त्रे विचार्य ज्ञानयोगिते।
यतश्च मोक्षदः प्रोक्तः स्वभ्यस्तज्ञानवान्बुधैः॥३३२॥

चशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः। तेन स्वभ्यस्तज्ञानवानेव गुरुर्मोक्षप्रदः प्रोक्त इति॥

ततश्चेदं सिद्धमित्याह

तस्मात्स्वभ्यस्तविज्ञानतैवैकं गुरुलक्षणम्।

एकमिति न द्वितीयं, योगित्वमपीत्यर्थः॥

ननु योग्यपि गुरुरुक्तः, तत्कथमेवमभिधातुं युज्यते। सत्यं, किंत्वयमस्ति विभागोयज्ज्ञानी तावद्योगिनो विशिष्यते इत्युक्तं, तत्रापि च कुत्र ज्ञानी योगी वा गुरुः कार्यः, कुत्र वा परिहार्य इति। सचेहास्माभिर्गुरुमुखाधिगतः प्रकाश्यते इत्याह

विभागस्त्वेष मे प्रोक्तः शंभुनाथेन दर्श्यते॥३३३॥

एष इति वक्ष्यमाणः॥ ३३३॥

तदेवाह

मोक्षज्ञानपरः कुर्याद्गुरुं स्वभ्यस्तवेदनम्।
अन्यं त्यजेत्प्राप्तमपि तथाचोक्तं शिवेन तत्॥३३४॥

अन्यमित्यस्वभ्यस्तज्ञानम्। ननु 'गुरुत्यागाद्भवेन्मृत्युः' इत्यादिना प्राप्तस्य गुरोस्त्यागे दोषोऽभिहितः—इति कथमेवमुक्तमित्याशङ्क्याह 'तथा चोक्तं शिवेन तत्' इति। नैतन्निष्प्रमाणकमित्यर्थः॥ ३३४॥

तदेव पठति

आमोदार्थी यथा भृङ्गः पुष्पात्पुष्पान्तरं व्रजेत् ।
विज्ञानार्थी तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ।।३३५।।

ननु विज्ञानार्थी शिष्यः, तच्चानेन कथंचिदाद्यादेव प्राप्तमिति किमस्य गुर्वन्तरगमनेनेत्याशङ्क्याह

शक्तिहीनं गुरुं प्राप्य मोक्षज्ञानं कथं श्रयेत् ।
नष्टमूले द्रुमे देवि कुतः पुष्पफलादिकम् ।।३३६।।

शक्तिहीनमिति विज्ञानदानादावसामर्थ्यात् । स हि स्वयमज्ञ इति परस्यापि किं कुर्यादित्याशयः ॥ ३३६ ॥

नन्विह भावना नाम मुख्या, साचाज्ञेऽपि गुरौ क्रियमाणावश्यं फलेदिति किं तत्त्यागेनेत्याशङ्क्याह

उत्तरोत्तरमुत्कर्षलक्ष्मीं पश्यन्नपि स्थितः ।
अधमे यः पदे तस्मात्कोऽन्यः स्याद्दैवदग्धकः ।।३३७।।

एवं भोगमोक्षाद्यभिवाञ्छतावश्यमुत्कृष्ट एव गुरुराश्रयणीयो, येनास्य तत्सिद्धिरयत्नमेव स्यादित्याह

यस्तु भोगं च मोक्षं च वाञ्छेद्विज्ञानमेव च ।
स्वभ्यस्तज्ञानिनं योगसिद्धं स गुरुमाश्रयेत् ।।३३८।।

योगसिद्धमिति सिद्धयोगं तृतीयं योगिनमित्यर्थः, तस्य चावश्यभावि स्वभ्यस्तज्ञानमित्युक्तं स्वभ्यस्तज्ञानिनमिति, यत्समनन्तरमेव संवादितं यतोऽस्य ज्ञानमप्यस्तीति ॥ ३३८ ॥

एवंविधश्चेद्गुरुर्न प्राप्यते, तदा किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह

तदभावे तु विज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनं श्रयेत् ।

विज्ञानमोक्षयोरिति तन्निमित्तमित्यर्थः ॥

एवमपि भुक्त्यर्थिना किं कार्यमित्याशङ्क्याह

भुक्त्यंशे योगिनं यस्तत्फलं दातुं भवेत्क्षमः ।।३३९।।

श्रयेदित्यनुषज्यते । सचार्थाद्घटमानसिद्धयोगयोरन्तरालवर्ती मितः । तदिति भुक्तिलक्षणम् ॥३३९॥

यः पुनः संप्राप्तो घटमानो वा योगी भुक्तिमात्रमपि दातुं न समर्थः परं तदुपायोपदेशकुशलः, तमनादृत्यापि ज्ञानी गुरुः कार्यो यस्तदुपायमुपदिशन् क्रमेण मोचयेदपीत्याह

फलदानक्षमे योगिन्युपायैकोपदेशिनि ।
वरं ज्ञानी योऽभ्युपायं दिशेदपि च मोचयेत् ।।३४०।।

ननु यद्येवं मितोऽपि ज्ञानी गुरुः कार्यः, तद्विज्ञानार्थिनः शिष्यस्य तत्परिपूर्तिः कुतः स्यादित्याशङ्क्याह

ज्ञानी न पूर्ण एवैको यदि ह्यंशांशिकाक्रमात् ।
ज्ञानान्यादाय विज्ञानं कुर्वीताखण्डमण्डलम् ।।३४१।।
तेनासंख्यान्गुरून्कुर्यात्पूरणाय स्वसंविदः ।

यदि नाम हि एक एव न पूर्णज्ञानशाली गुरुः प्राप्यते, तदेकैकतः परिमितज्ञानाद्गुरोरंशांशिकाक्रमेणापि ज्ञानान्यादाय स्वात्मन्यखण्डमण्डलं पूर्णं ज्ञानं कुर्यात्, अतश्चैवंविधादेकस्मादेव गुरोस्तदलाभात्स्वसंवित्परिपूरणाय महतापि प्रयत्नेन निःसंख्याका गुरवः कार्याः, नैवं कश्चित्प्रत्यवाय इत्यर्थः ।।

तीव्रशक्तिपाताघ्रातः पुनः पूर्णज्ञानमेव गुरुमासादयेत् यत्प्रसादादनायासमेवास्य स्वात्मनो विज्ञानपारिपूर्ण्यं समुदियादित्याह

धन्यस्तु पूर्णविज्ञानं ज्ञानार्थी लभते गुरुम् ।।३४२।।

अत्र चाहमेवोदाहरणं यद्विज्ञानार्थिना मया लोकोत्तरे द्वयाद्वयात्मनि शैवशास्त्रादावभिख्यामात्रप्रख्यापितपरश्रेयःसंश्रयः श्रीमान् कल्याणः पूर्णविज्ञानवानेक एव गुरुर्लब्धः, पदवाक्यप्रमाणादौ लौकिके श्रीमान् सुगृहीतनामधेयः शङ्खधरश्चेति ।।३४२।।

ननु यदि नाम एकस्मादेव पूर्णविज्ञानशालिनो गुरोरनायासमेव पूर्णं ज्ञानं स्यात् तदस्तु, तदर्थं पुनर्नानागुर्वादिसंभरणात्मा प्रयत्नोऽपि कस्मात्क्रियते इत्याशङ्क्याह

नानागुर्वागमस्रोतःप्रतिभामात्रमिश्रितम् ।
कृत्वा ज्ञानार्णवं स्वाभिर्विप्रुड्भिः प्लावयेन्न किम् ।३४३।

स्रोतः सन्ततिर्नदीप्रवाहश्च, प्रतिभा सांमुख्येन भानं, मिश्रितं पूरितं किं न प्लावयेदिति सर्वमेव ज्ञानसंविभागभाजनं कुर्यादित्यर्थः ॥

एतच्च गुरुभिरप्युक्तमित्याह

आ तपनान्मोटकान्तं यस्य मेऽस्ति गुरुक्रमः ।
तस्य मे सर्वशिष्यस्य नोपदेशदरिद्रता ॥३४४॥
श्रीमता कल्लटेनेत्थं गुरुणा तु न्यरूप्यत ।

अनेनैवाशयेन मयापि नानागुरूपसेवनं कृतमित्याह

अहमप्यत एवाधःशास्त्रदृष्टिकुतूहलात् ॥३४५॥
तार्किकश्रौतबौद्धार्हद्वैष्णवादीन्नसेविषि ।

कुतूहलादिति नत्वादरात्, तार्किका नैयायिकवैशेषिकादयः ॥

ननु यथा वैष्णवादिभ्यः शैवादीनां गुरूणामेवमुत्कर्षः तथैषामधरशासनस्थानामपि परस्परं किमस्ति नवेत्याशङ्क्याह

लोकाध्यात्मातिमार्गादिकर्मयोगविधानतः ॥३४६॥
संबोधोत्कर्षबाहुल्यात्क्रमोत्कृष्टान्विभावयेत् ।

लोकः श्रुतिस्मृत्यादिः, अध्यात्मं वेदान्तादिः, अतिमार्गो लौकिकमार्गातीतं सांख्यपातञ्जलादि, एवमादावग्निष्टोमादेः कर्मणः, चित्तवृत्तिनिरोधाद्यात्मनश्च योगस्य विधानतो हेतोः सम्यग्बोधस्य यथायथमुत्कर्षतारतम्यात् क्रमोत्कृष्टान्वैदिकादीन् गुरून्विभावयेज्जानीयादित्यर्थः ॥

एवं वैष्णवादिक्रमेण यथायथं संबोधोत्कर्षभाजामेव मुनीनामस्मद्दर्शनं प्रत्यपि जिज्ञासा जातेत्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे प्रष्टारो मुनयो नारदादयः ॥३४७॥
प्राग्वैष्णवाः सौगताश्च सिद्धान्तादिविदस्ततः ।
क्रमात्त्रिकार्थविज्ञानचन्द्रोत्सुकितदृष्टयः ॥३४८॥

एवं यथायथमूर्ध्वोर्ध्वक्रमेण गुरुशास्त्रपरिचयात् संबोधोत्कर्षो भवेदिति न गुरुभूयस्त्वे विचिकित्सितव्यमित्याह

तस्मान्न गुरुभूयस्त्वे विशङ्केत कदाचन ।

ननु

'गुर्वन्तररते मूढे आगमान्तरसेवके ।
शक्तिहिंसाकरे द्विष्टे संपर्कं नैव कारयेत् ॥'

इत्याद्युक्त्या गुर्वन्तररतस्यास्पृश्यत्वमभिहितमिति गुर्वन्तरगमने विवेकिनः शङ्कावश्यमुदियादित्येवं कस्मादुक्तमित्याशङ्क्याह

गुर्वन्तररते मूढे आगमान्तरसेवके ॥३४९॥
प्रत्यवायो य आम्नातः स इत्थमिति गृह्यताम् ।

इत्थमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥

तदेवाह

यो यत्र शास्त्रेऽधिकृतः स तत्र गुरुरुच्यते ॥३५०॥
तत्रानधिकृतो यस्तु तद्गुर्वन्तरमुच्यते ।

तत्रानधिकृत इति यथा वामे सैद्धान्तिकः ॥

एतदेव दृष्टान्तोपदर्शनेन हृदयङ्गमयति

यथा तन्मण्डलासीनो मण्डलान्तरभूपतिम् ॥३५१॥
स्वमण्डलजिगीषुः सन्सेवमानो विनश्यति ।
तथोत्तरोत्तरज्ञानसिद्धिप्रेप्सुः समाश्रयन् ॥३५२॥
अधराधरमाचार्यं विनाशमधिगच्छति ।

इह यथा तस्मिन्नेव मण्डले स्थितः कश्चित्तदेव स्वमास्पदभूतं मण्डलमपहृतप्रायं जेतुमिच्छुस्तत्रानधिकारिणमपि मण्डलान्तरभूपतिं सेवमानो विनश्यति तज्जयोऽस्य माभूत् प्रत्युतानर्थान्तरं किंचिदुदियादित्यर्थः । एवमूर्ध्वोर्ध्वं एव ज्ञाने स्थितस्तत्सिद्धिमेव च प्राप्तुमिच्छुस्तदनधिकृतमधराधरमाचार्यं समाश्रयन्विनाशमधिगच्छति तत्समुदितेऽमुष्य भुक्तिमुक्ती मा स्यातां प्रत्युत प्रत्यवायित्वं भवेदित्यर्थः ॥

न केवलमेतत्स्वदर्शनमेवाधिकृत्योक्तं, यावद्दर्शनान्तराण्यपीत्याह

एवमेवोर्ध्ववर्तिष्णोरागमात्सिद्धिवाञ्छकः ॥३५३॥
मायीयशास्त्रनिरतो विनाशं प्रतिपद्यते ।
उक्तं च श्रीमदानन्दे कर्म संश्रित्य भावतः ॥३५४॥

जुगुप्सते तत्तस्मिंश्च विफलेऽन्यत्समाश्रयेत् ।
दिनाद्दिनं ह्रसंस्त्वेवं पच्यते रौरवादिषु ।।३५५।।

न चैतन्न्यायमात्रसिद्धमेवेत्याह 'उक्तं च' इत्यादि । यः कश्चिदुत्तरोत्तरशास्त्रीयमपि कर्म संश्रित्य भावतो जुगुप्सते तत्र निष्ठां न यायादिति तस्मिन्निष्फलेऽन्यन्मायीयशास्त्रीयं कर्म सम्यगाहृदयादाश्रयेत्, स पुनरिह लोके दिनाद्दिनं ह्रसन् धनदारादिभिरपचीयमानः परत्र रौरवादिषु पच्यते पापफलभाग्भवेदित्यर्थः । एवंपाठश्च जरत्पुस्तकेषु शतशो दृष्टः ।।

ननु यद्येवमूर्ध्वशासनस्थोऽप्यधराधरे गुर्वादौ रज्यन् प्रत्यवेयात्, तदूर्ध्वोर्ध्वं मार्गं प्राप्तुमिच्छुरधरं गुर्वादि परिहरन् कीदृक् स्यादित्याशङ्क्याह

यस्तूर्ध्वोर्ध्वपथप्रेप्सुरधरं गुरुमागमम् ।
जिहासेच्छक्तिपातेन स धन्यः प्रोन्मुखीकृतः ।।३५६।।

एवमेवंविधानामेवानुग्राह्यतयास्मद्दर्शनसंस्कारविशेषोऽप्युक्त इत्याह

अत एवेह शास्त्रेषु शैवेष्वेव निरूप्यते ।
शास्त्रान्तरार्थनाभ्वस्तान्प्रति संस्कारको विधिः ।।३५७।।

नचैतदेवास्य दर्शनस्योत्तमत्वे निमित्तं, यावदन्यदपीत्याह

अतश्चाप्युत्तमं शैवं योऽन्यत्र पतितः सहि ।
इहानुग्राह्य ऊर्ध्वोर्ध्वं नेतस्तु पतितः क्वचित् ।।३५८।।

ऊर्ध्वोर्ध्वमिति यथा वैष्णवादिः शैवे, स वामे सच दक्षे इति । क्वचिदिति वैष्णवादौ ।।

एवं ह्यस्मद्दर्शन इव तत्रापि तं प्रति कश्चन लिङ्गोद्धारप्रायः संस्कारविशेषोऽभिहितः स्यात् । तदाह

अत एव हि सर्वज्ञैर्ब्रह्मविष्णवादिभिर्निजे ।
न शासने समाम्नातं लिङ्गोद्धारादि किंचन ।।३५९।।

सर्वज्ञैरिति ते ह्येवं जानते यदूर्ध्वोर्ध्ववर्तिनां शैवादीनामस्मदादिदर्शनानुग्राह्यत्वं नास्तीति ।।

ननु यद्येते सर्वज्ञाः, तदत्युत्कृष्टं शैवं ज्ञानमपहाय कस्मादेवमपकृष्टं ज्ञानमादिशन्नित्याशङ्क्याह

इत्थं विष्णवादयः शैवपरमार्थैकवेदिनः ।
कांश्चित्प्रति तथादिक्षुस्ते मोहाद्विमतिं श्रिताः ॥३६०॥

कांश्चिदिति तावदुपदेशयोग्यान् । तथेति अपकृष्टज्ञानात्मना प्रकारेणेत्यर्थः । तेषां च तावतैव मोहवशादिदमेव तत्त्वमिति विरुद्धो निश्चय इत्युक्तं ते मोहाद्विमतिं श्रिता इति ॥

तेषां च तत्रैवाभिनिवेशाद्ब्रह्माद्यैरपि तदेव दार्ढ्येनोपदिष्टमित्याह

तथाविधामेव मतिं सत्यसंस्पर्शनाक्षमाम् ।
दृष्ट्वैषां ब्रह्मविष्ण्वाद्यैर्बुद्धैरपि तथोदितम् ॥३६१॥

तथाविधामिति विरुद्धाम्, अत एवोक्तं सत्यसंस्पर्शनाक्षमामिति । बुद्धैरपि शैवपरमार्थतया प्रबुद्धैरपीत्यर्थः । तथेति तत्तदाशयोचितेनापकृष्टज्ञानात्मना प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३६१ ॥

प्रतिज्ञातमेवाह्निकार्थं प्रथमार्धेनोपसंहरति

इत्येष युक्त्यागमतः शक्तिपातो विवेचितः ।

विवेचित इति शिवम् ॥

परमेशशक्तिपातव्यक्तस्वात्मीयवीर्यवैभवतः ।
प्रभविष्णुराह्निकार्थं त्रयोदशं जयरथः स्फुटं व्यवृणोत् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रालोके श्रीजयरथविरचितविवेकाभिख्यव्याख्योपेते शक्तिपातप्रदर्शनं नाम त्रयोदशमाह्निकम् ॥ १३ ॥

अथ

श्रीतन्त्रालोके

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तविरचिते
श्रीजयरथकृतविवेकोपेते

चतुर्दशमाह्निकम्

यो योगिनीप्रियतया तिरोहितिव्यपगतिक्रमं जगताम् ।
प्रबलीकरोति बलतो बलाय तस्मै बलिं यामः ॥

इह तावत्परमेश्वरः पञ्चविधकृत्यकारीति सर्वत्रोक्तम् । तत्रास्य पूर्वं संसारचित्रतानिरूपणावसरे सृष्ट्यादित्रयं दर्शितं समनन्तराह्निके चानुग्रह इति संप्रत्यवशिष्टं तिरोभावाख्यं पञ्चमं कृत्यं द्वितीयार्धेन प्रतिपादयितुमाह

तिरोभावस्वरूपं तु कथ्यमानं विविच्यताम् ।

इह दीक्षाया उपक्रमेऽपि एतन्निर्देशेऽयमाशयो यत्प्रथमं हेये प्रदर्शिते परमुपादेये विश्रान्तिर्भवेदिति ॥

तदेव अवतारयति

स्वभावात् परमेशानो नियत्यनियतिक्रमम् ॥ १ ॥
स्पृशन्प्रकाशते येन ततः स्वच्छन्द उच्यते ।

स्वभावादिति स्वो भाव इच्छा तत इत्यर्थः ॥ तत्रास्य नियतिक्रमस्पर्शेन प्रकाशनं दर्शयति

नियतिं कर्मफलयोराश्रित्यैष महेश्वरः ॥ २ ॥
सृष्टिसंस्थितिसंहारान्विधत्तेऽवान्तरस्थितीन् ।

अवान्तरस्थितीनिति शाक्तमहासृष्ट्याद्यपेक्षया । ते च पृथ्व्याद्यण्डत्रय-विषयाः । यदुक्तं प्राक्

'कालाग्निर्भुवि संहर्ता मायान्ते कालतत्त्वराट् ।
श्रीकण्ठोमूल एकत्र सृष्टिसंहारकारकः ॥
तल्लयोऽवान्तरस्तस्मा.............................।' (६।१७२)

इति ॥ २ ॥

अन्यत्र पुनरस्य नियतिस्पर्शो नास्तीत्याह

महासर्गे पुनः सृष्टिसंहारानन्त्यशालिनि ॥ ३ ॥
एकः स देवो विश्वात्मा नियतित्यागतः प्रभुः ।

महत्त्वमेवास्य दर्शयति सृष्टिसंहारानन्त्यशालिनीति । यदुक्तं प्राक्

'श्रीमानघोरः शक्त्यन्ते संहर्ता सृष्टिकृच्च सः ।
तत्सृष्टौ सृष्टिसंहारा निःसंख्या जगतां यतः ॥
अन्तर्भूतास्ततः शाक्ती महासृष्टिरुदाहृता ।' (६।१७३)

इति । नियतित्यागत इति नहि इयं कर्मभूर्येनात्र तदपेक्षया नियतिपरिग्रहोऽपि स्यात् ॥

न केवलमत्रास्य नियतित्यागो, यावदवान्तरसर्गादावपीत्याह

अवान्तरे या च सृष्टिः स्थितिश्चात्राप्ययन्त्रितम् ॥ ४ ॥
नोज्झत्येष वपुस्त्यक्तनियतिश्च स्थितोऽत्र तत् ।

नोज्झतीति तथात्वे ह्यस्य स्वातन्त्र्यखण्डना भवेदिति भावः ॥ ४ ॥

नियतित्यागात्यागयोः को विशेष इत्याशङ्क्याह

नियत्यैव यदा चैष स्वरूपाच्छादनक्रमात् ॥ ५ ॥
भुङ्क्ते दुःखविमोहादि तदा कर्मफलक्रमः ।
त्यक्त्वा तु नियमं कार्मं दुःखमोहपरीतताम् ॥ ६ ॥
बिभासयिषुरास्तेऽयं तिरोधानेऽनपेक्षकः ।

स्वरूपाच्छादनक्रमादिति तमवलम्ब्येत्यर्थः । कार्मनियमत्यागे हेतुरनपेक्षक इति । यदभिप्रायेणैव वक्ष्यति

'नचास्य कर्ममहिमा तादृग्येनेत्थमास्त सः ।' (१४)

इति ॥ ६ ॥

ननु तिरोधानमेव नाम किमुच्यते यत्रापि विभोः कर्मादिनैरपेक्ष्यमित्याशङ्कां गर्भीकृत्य कार्यद्वारेण दृष्टान्तोपदर्शनपुरःसरं तत्स्वरूपमेवाभिधत्ते

यथा प्रकाशस्वातन्त्र्यात् प्रतिबुद्धोऽप्यबुद्धवत् ॥ ७ ॥

आस्ते तद्वदनुत्तीर्णोऽप्युत्तीर्ण इव चेष्टते ।

इह यथा प्रकाश एव अहंपरामर्शोदयात् प्रबुद्धोऽपि अप्रबुद्धवदास्ते 'वीतरागा अपि सरागवत् व्यवहरन्ति' इति न्यायेन गोपितस्वात्मवीर्यावष्टम्भोऽवतिष्ठते, तथा कश्चिदनुत्तीर्णोऽपि पारमेश्वरशक्तिपाताभावादनाभासितरूपोऽपि उत्तीर्ण इव आभासितरूप इव चेष्टते परविप्रलम्भाय दाम्भिकतया भक्तिश्रद्धादि विदध्यात्। वस्तुतस्तु पारमेश्वरमन्त्रतन्त्रादावस्य न कश्चिदादरप्रत्यय इत्येतत्तिरोधानं नाम इत्यर्थः। यदुक्तं प्राक्

> 'अनाभासितरूपोऽपि तदाभासितयेव यत् ।
> स्थित्वा मन्त्रादि संगृह्य त्यजेत्सोऽस्य तिरोभवः ॥' (१३।१२१)

इति ॥ ७ ॥

ननु इह तावत्

> 'शिवोऽहमद्वितीयोऽहं.....................।'

इत्याद्युक्त्या शिवतामनापन्नोऽपि तादात्म्यप्रतिपत्तये तथा भावयेदित्याम्नातं, तदेवमेवास्य चेच्चेष्टा तदा को दोष इत्याशङ्क्याह

यथा च बुद्धस्तां मूढचेष्टां कुर्वन्नपि द्विषन् ॥ ८ ॥

हृद्यास्ते मूढ एवं हि प्रबुद्धानां विचेष्टितम् ।

कुर्वन्नपि हृदि द्विषन्नास्ते तत्राहृदयादस्य विश्रान्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

नचैतदस्माभिरेवोक्तमित्याह

श्रीविद्याधिपतिश्चाह मानस्तोत्रे तदीदृशम् ॥ ९ ॥

तदेव पठति

> **ये यौष्माके शासनमार्गे कृतदीक्षाः**
> **संगच्छन्तो मोहवशाद्विप्रतिपत्तिम् ।**
> **नूनं तेषां नास्ति भवद्भानुनियोगः**
> **सङ्कोचः किं सूर्यकरैस्तामरसानाम् ॥ १० ॥**

ज्ञातज्ञेया धातृपदस्था अपि सन्तो
ये त्वन्मार्गात्कापथगास्तेऽपि न सम्यक् ।
प्रायस्तेषां लैङ्गिकबुद्ध्यादिसमुत्थो
मिथ्याबोधः सर्पवसादीपजकल्पः ॥ ११ ॥
यस्माद्विद्धं सूतकमुख्येन नु ताम्रं
तद्यद्भूयः स्वां प्रकृतिं नो समुपेयात् ।
नो तैः पीतं भूतलसंस्थंरमृतं
तद्येषां तृट्क्षुद्दुःखविबाधाः पुनरस्मिन् ॥ १२ ॥

भवद्दर्शनमनुप्रविश्यापि तत्र ये विप्रतिपन्नास्तेषां शक्तिपात एव नायातः, अतश्च भवद्दर्शनस्य उत्तानतया तत्त्वं जानाना अपि ततः सांख्यादिकुमार्गं गता इति ते सम्यक् विलयशक्त्याघ्राता एवेत्यर्थः । यतस्तेषां सर्पवसादीपादिवत् तद्दर्शनादुत्पन्नं मिथ्याज्ञाननस्ति, येनैतदन्यथा जानते । सर्पवसादीपे हि सति सर्वं सर्पमयमेव दृश्यते इति । अतश्च दर्शनान्तरान्यथानुपपत्त्या एतन्निश्चीयते—यत्त्वद्दर्शने तिरोहितत्वादेते न प्ररोहमुपगता इति । नहि पारतेन विद्धं ताम्रं पुनस्ताम्रतां यायात्, न वा पीतामृतानां पुनस्तृडादिबाधा स्यात् ॥ १२ ॥

एवंच प्रबुद्धचेष्टैव तिरस्क्रियमाणत्वादेनं तिरोभावयेदित्याह

ततः प्रबुद्धचेष्टासौ मन्त्रचर्यार्चनादिका ।
द्वेषेद्धान्तर्दहत्येनं दाहः शङ्कैव सा यतः ॥ १३ ॥

अन्तर्दाहे हेतुर्द्वेषेद्धेति द्वेषेणेद्धा द्विष्यमाणतयोत्तेजितेत्यर्थः । तद्द्वेषेण ह्यस्यैवंभाव इति भावः । तदुक्तं

'निन्द्यमानमहामन्त्रविद्याचर्यादिकोपजम् ।
पाप्म तं पातयेद्घोरे यातनाधाम्नि सर्वथा ॥'

इति । कश्चात्र दाहार्थ इत्याशङ्क्याह दाहः शङ्कैव सा यत इति । शङ्का हि विकल्पः, स एव च संसारनिमित्तम् । यदुक्तं

'सर्वो विकल्पः संसारः……………………।

इति । तत्रैव चास्य दन्दह्यमानत्वं नाम तिरोभाव इत्येवमुक्तम् ॥ १३ ॥

नन्वत्र चास्य किं प्राक्तनकर्मविस्फूर्जितं निमित्तमुतान्यत्किंचित्याशङ्क्याह

न चास्य कर्मममनुमा तादृग्येनेत्थमास्त सः ।
किं हि तत्कर्म कस्माद्वा पूर्वेणात्र समो विधिः ।। १४ ।।

तादृक् तिरोधानहेतुः, इत्थमिति प्रबुद्धचेष्टादिद्वेषकारितया । नह्येवंविधं कर्म किंचिदस्ति यत्तिरोधानहेतुतां यायात्, तद्धि जात्यायुर्भोगप्रदम्, नचैतन्मध्यात्तिरोधानं किञ्चिदित्युक्तं किं हि तत्कर्मेति । नचैवंविधः कश्चन कर्माशयोऽप्यस्ति योऽस्य हेतुतां यायादित्याह कस्माद्वेति । एवं च यथा कर्मादिनैरपेक्ष्येण परमेश्वरेच्छयैव अनुग्रहः स्यादिति पूर्वमुक्तं, तथा तिरोधानमपीत्युक्तं पूर्वेणात्र समो विधिरिति । विधिरिति चोद्यप्रतिसमाधानप्रकारः ॥ १४ ॥

अत एवाह

तस्मात्सा परमेशेच्छा ययायं मोहितस्तथा ।
अनन्तकालसंवेद्यदुःखपात्रत्वमीहते ।। १५ ।।

ननु पारमेश्वरमिच्छामात्रमेव चेदत्र निमित्तं, तत्कुतस्त्यमिदमेषां दुःखवैचित्र्यमित्याशङ्क्याह

तत्रापि चेच्छावैचित्र्यादिहामुत्रोभयात्मकः ।
दुःखस्यापि विभेदोऽस्ति चिरशैघ्र्यचकृतस्तथा ।। १६ ।।

एतदेव दर्शयति

कालकामान्धकादीनां पौलस्त्यपुरवासिनाम् ।
तथान्येषां तिरोभावस्तावद्दुःखो ह्यमुत्र च ।। १७ ।।

पुरवासिनस्त्रिपुराः, अन्येषामिति चित्रसेनादीनाम् । चशब्दादिहापि, तेन कालादीनामिहैव दाहाद्यनन्तरमनुग्रहस्य वृत्तत्वात्, पौलस्त्यादीनामुभयत्रापि अनुग्रहासंपत्तेः ॥

न केवलमस्य पारमेश्वरमिच्छामात्रमेव निमित्तं, यावदन्यदपीत्याह

अन्योऽपि च तिरोभावः समयोल्लङ्घनात्मकः ।

समयोल्लङ्घनात्मक इति कार्यकारणयोरभेदोपचारात् ॥

किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

यदुक्तं परमेशेन श्रीमदानन्दगह्वरे ।। १८ ।।

समयोल्लङ्घनाद्देवि क्रव्यादत्वं शतं समाः ।

नचात्र शतं समा एव इति नियमो विवक्षित इत्याह

तत्रापि मन्दतीव्रादिभेदाद्बहुविधः क्रमः ।। १९ ।।

एवं तिरोभावस्य स्वरूपमभिधाय, तद्व्यपगममप्यासूत्रयति

स्वातन्त्र्याच्च महेशस्य तिरोभूतोऽप्यसौ स्वयम् ।

परद्वारेण वाभ्येति भूयोऽनुग्रहमप्यलम् ।। २० ।।

अत्र स्वयं तावदनुग्रहाभिमुख्येनागमनमाह

भूयोऽनुग्रहतः प्रायश्चित्ताद्याचरणे सति ।

अनुसारेण दीक्षादौ कृते स्याच्छिवतामयः ।। २१ ।।

प्रायश्चित्ताचरणं हि स्वयमेव भवेदिति भावः । अनुसारेणेति शक्तिपातस्य तीव्रमन्दादिरूपतया स्वयोग्यतायाः ॥ २१ ॥

परद्वारेणाप्याह

तिरोभूतः परेतासुरपि बन्धुसुहृद्गुरून् ।

आलम्ब्य शक्तिपातेन दीक्षाद्यैरनुगृह्यते ।। २२ ।।

अत्रापि प्राग्वद्वैचित्र्यमस्तीत्याह

तत्रापि कालशीघ्रत्वचिरत्वादिविभेदताम् ।

तथैति शक्तिपातोऽसौ येनायाति शिवात्मताम् ।। २३ ।।

तथेति चिरं शीघ्रेण वा ॥ २३ ॥

प्रागुक्तमेव प्रमेयं संचिनोति

इत्थं सृष्टिस्थितिध्वंसतिरोभावमनुग्रहः ।

इति पञ्चसु कर्तृत्वं शिवत्वं संविदात्मनः ।। २४ ।।

ननु भवतु संविदः सृष्ट्यादौ कृत्यपञ्चके कर्तृत्वं नाम शिवत्वं, यादृशां पुनरेतदुपदेशेन कोऽर्थ इत्याशङ्क्याह

पञ्चकृत्यस्वतन्त्रत्वसंपूर्णस्वात्ममानिनः ।
योगिनोऽर्चाजपध्यानयोगाः संस्युः सदोदिताः ॥ २५ ॥

अर्चादीनां हि परतत्त्वानुप्राणित्वं नाम तत्त्वम् । तच्चैवंमानिनो योगिनः सर्वदैवास्तीत्युक्तं तेऽपि सदोदिता इति ॥ २५ ॥

एवं चैतदेव परमुपेयं येन जीवतोऽपि मुक्तिः स्यात्, अतश्च क्षणमात्रावभासिनि कृत्रिमप्राये भोगादावासक्तिर्न कार्येत्याह

ऐन्द्रजालिकवृत्तान्ते न रज्येत कदाचन ।
सादाशिवोऽपि यो भोगो बन्धः सोऽप्युचितात्मनाम् ॥२६॥

ननु ज्ञानक्रियात्मा शिव इत्यस्मन्मतं, तत्कथमुक्तं कर्तृत्वमेव शिवत्वमिति,—इत्याशङ्क्याह

ज्ञातृत्वमेव शिवता स्वातन्त्र्यं तदिहोच्यते ।

नहि ज्ञानक्रिययोः कश्चिद्भेद इति भावः ।

यदुक्तं

'न क्रियारहितं ज्ञानं न ज्ञानरहिता क्रिया ।'

इति ॥

कुलालादिन्यायेन निर्मातृतारूपं पुनः कर्तृत्वमत्र न विवक्षितं यतस्तन्न मुख्यम् । तद्धि शुद्धस्वातन्त्र्यात्मनः कर्तृत्वस्याधिष्ठेयं तेन विनास्यानुदयात् । तदाह

कुलालवत्तु कर्तृत्वं न मुख्यं तदधिष्ठितेः ॥ २७ ॥

ननु तर्हि मादृशामपि कुलालादिवदेव न मुख्यकर्तृत्वमिति कृतमात्मनि शिवत्वाभिमानेन, तथात्वे ह्यस्माकमपीच्छामात्रानुवर्ति जगद्भवेत्, नचैवमित्याशङ्क्याह

इति ज्ञात्वा ग्रहीतव्या नैव जात्वपि खण्डना ।
शिवोऽहं चेन्मदिच्छानुवर्ति किं न जगत्त्विति ॥ २८ ॥

खण्डनेति पारिमित्यम् ॥ २८ ॥

तदग्रहणमेवोपपादयति

ममेच्छामनुवर्तन्तामित्यत्राहंविदि स्फुरेत् ।
शिवो वा परमेशानो देहादिरथ निर्मितः ।। २९ ।।
शिवस्य तावदस्त्येतद्देहस्त्वेष तथा त्वया ।
कृतः कान्या देहतास्य तत्किं स्याद्वाच्यतापदम् ।। ३० ।।

अहंविदीति अहंसंवित्तावित्यर्थः । तत्र स्वतन्त्रः शिव एव यद्यत्र स्फुरेत्, तत्स्थितमेव जगतस्तदिच्छानुवर्तित्वम् । अथ निर्मितो देह्यादिः, कुत एवमस्य भवेत् । स हि जड एव अपहस्तिततपूर्णज्ञानक्रियः सृष्टः, अन्यथा हि अस्य देहत्वमेव न स्यात्, तदेतन्नोपालम्भनीयमित्युक्तं तत्किं स्याद्वाच्यतापदमिति । तस्माच्छिव एवाहमभिज्ञानः कार्यो, न देहादौ येन तत्त्वमेव दार्ढ्यातिशयात्प्ररोहमुपगच्छेत् । इयता च ज्ञानपरिपूर्णताख्यं प्रमेयमुक्तं, तदेव च परमुपादेयं येनोक्तं

'ऐन्द्रजालिकवृत्तान्ते न रज्येत कदाचन ।'

इति ।। ३० ।।

ननु किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उक्तं च सिद्धसन्तानश्रीमदूर्मिमहाकुले ।

ऊर्मिमहाकुले इति ऊर्मिकौले ।।

तदेव पठति

पवनभ्रमणप्राणविक्षेपादिकृतश्रमाः ।। ३१ ।।
कुहकादिषु ये भ्रान्तास्ते भ्रान्ताः परमे पदे ।

ननु यद्येवं, तत्कथं प्राणविक्षेपाद्यात्मिकाया उत्क्रान्तेः परपदोपायत्वं सर्वत्रोक्तमित्याशङ्क्याह

सर्वत्र बहुमानेन याप्युत्क्रान्तिर्विमुक्तये ।। ३२ ।।
प्रोक्ता सा सारशास्त्रेषु भोगोपायतयोदिता ।

यद्गीतं

'सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ।।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥' (८।१२)

इति। सारशास्त्रेष्विति प्रधानेषु ऊर्मिकौलादिष्वित्यर्थः। भोगोपायतयेति न मुक्त्युपायतया। अनेन च उत्क्रान्तेरनुपयुक्तत्वमासूत्रितम् ॥

तदेव उपपादयितुं तत्रत्यमेव ग्रन्थं पठति

यदि सर्वगतो देवो वदोत्क्रम्य क्व यास्यति ॥ ३३ ॥
अथासर्वगतस्तर्हि घटतुल्यस्तदा भवेत् ।
उत्क्रान्तिविधियोगोऽयमेकदेशेन कथ्यते ॥ ३४ ॥
निरंशे शिवतत्त्वे तु कथमुत्क्रान्तिसंगतिः ।

घटतुल्य इति नियतदेशकालाकारतया सङ्कुचितप्रायत्वात्। उत्क्रान्तिप्रकारश्चायं योग एकदेशेन नियतदेशतया कथ्यते—यदधराधरपदत्यागेन ऊर्ध्वोर्ध्वपदाक्रमणमुत्क्रान्तिरिति। नचैतच्छिवतत्त्वे संगच्छते, यतः सदसदादिविकल्पोज्झितत्वात् तन्निरंशम्। तदुक्तं तत्र

'उत्क्रान्तिर्विद्यते तत्र यत्र स्यान्मानकल्पना ।
अमाने शून्यनिर्भासे तत्रोत्क्रान्तिर्न विद्यते ॥
अस्ति चेद्भगवान्व्यापी कथयोत्क्रमणेन किम् ।
नास्ति चेद्भगवान्व्यापी कथयोत्क्रमणेन किम् ॥
उत्क्रान्तिविधियोगोऽयमेकदेशेन कथ्यते ॥
विभुत्वादात्मनः सोऽपि शिवस्य च न विद्यते ॥
नास्त्यस्ति नास्ति नास्तीति कोटयो न स्पृशन्ति यम् ।
वाचामगोचरो यस्मात्तत्तत्त्वमिह कथ्यते ॥'

इत्याद्युपक्रम्य

'यदि सर्वगतो देवो वदोत्क्रम्य क्व यास्यति ।
अथासर्वगतस्तर्हि घटतुल्यस्तदा भवेत् ॥
तस्मादुत्क्रान्तियोगोऽयं भ्रान्तिरेषा तमोमयो ।'

इति ॥

भोगोपायता चास्याः कथं स्यादित्याशङ्क्याह

यथा धरादौ वाय्वन्ते भूग्वम्ब्वग्न्युपवासकैः ॥ ३५ ॥

आत्मनो योजनं व्योम्नि तद्वदुत्क्रान्तिवर्तना ।

तेन यथा भृग्वादिभिः क्रमेण धरादौ तत्त्वचतुष्टये भोगस्तथाप्यनया आकाशतत्त्वे इति । कारणगुणप्रक्रमेण हि कार्येण भवितव्यमिति भावः ॥

अतश्च न परतत्त्वावाप्तिकामैरेतदनुष्ठेयमित्याह

तस्मान्नोत्क्रमयेज्जीवं　　परतत्त्वसमोहया ॥ ३६ ॥

ननु यद्युत्क्रान्तेर्मुक्त्युपायत्वं नास्ति, तत्कथं

'स्वशरीरं परित्यज्य शाश्वतं पदमृच्छति ।' (१७।२५)

इत्यादि श्रीमालिनीविजयोत्तरे प्रोक्तमित्याशङ्क्याह

श्रीपूर्वशास्त्रे तूक्तं यदुत्क्रान्तेर्लक्षणं न तत् ।
मुक्त्युपायतया किंतु भोगहान्यै तथैषणात् ॥ ३७ ॥

तथेत्युत्क्रान्त्यात्मना प्रकारेण ॥ ३७ ॥

एतद्धि पारमेश्वरशक्तिपातवशोन्मिषितपरसंविदैकात्म्यभाजां योगिनां बाह्य विषयोपभोगवैमुख्यात् देहत्याग एव उपायमात्रमिति । तदाह

जपध्यानादिसंसिद्धः स्वातन्त्र्याच्छक्तिपाततः ।
भोगं प्रति विरक्तश्चेदित्थं देहं त्यजेदिति ॥ ३८ ॥

नचापूर्वतयैवात्रैतदुपदिष्टमित्याह

स्वच्छन्दमृत्योरपि यद् भीष्मादेः श्रूयते किल ।
भोगवैरस्यसंप्राप्तौ　　जीवितान्तोपसमर्पणम् ॥ ३९ ॥

ननु जीवितान्तस्य भोगवैमुख्यं नाम स्वारसिकं निमित्तं, नहि त्यक्तरसास्वादो जन्तुः कथञ्चिदपि जीवेत् तत्किं तदुपायोपदेशेन, न हि बुभुक्षितोऽश्नीयादित्यादौ शास्त्रमपेक्षणीय मित्याशङ्क्याह

योगमन्त्रामृतद्रव्यवराद्यैः　　सिद्धिभाक्तनुः ।
हातुं नह्यन्यथा शक्या विनोक्तक्रमयोगतः ॥ ४० ॥

सिद्धिभाक् स्थैर्यं प्राप्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥

न चैतत्स्वमनीषिकयैवोक्तमित्याह

उक्तं च मालिनीतन्त्रे परमेशेन तादृशम् ।
सर्वमप्यथवा भोगं मन्यमानो विरूपकम् ।। ४१ ।।
इत्यादि वदता सर्वैरलक्ष्यान्तःसतत्त्वकम् ।

परमेशेन इत्यादि वदता तादृशमुक्तमिति संबन्धः। विरूपकमिति परसंविदावेशचमत्कारतारतम्यात्, नतु त्यक्तरसास्वादत्वात्। सर्वैरिति उत्तानप्रायार्थवेदिभिः। इदमत्रान्तःसतत्त्वं—यदस्य स्वात्मनि शिवाहंभावाभिमानेनैव मुक्तिः, देहत्यागस्त्वनयेति। यदभिप्रायेणैवात्र

'....................शाश्वतं पदमृच्छति।' (१७।२५)

इति। तथा

'....................दीक्षोक्तं फलमश्नुते।'

इत्याद्युक्तम् ॥

तस्मात्सृष्ट्यादिपञ्चविधकृत्यकारित्वाभिमान एव स्वात्मनि परं मुक्तावुपाय इत्याह

एवं सृष्ट्यादिकर्तव्यस्वस्वातन्त्र्योपदेशनम् ।। ४२ ।।
यत्सैव मुख्यदीक्षा स्याच्छिष्यस्य शिवदायिनी ।

नचैतदप्रमाणकमित्याह

उक्तं श्रीनिशिचारे च भैरवीयेण तेजसा ।। ४३ ।।
व्याप्तं विश्वं प्रपश्यन्ति विकल्पोज्झितचेतसः ।
विकल्पयुक्तचित्तस्तु पिण्डपाताच्छिवं व्रजेत् ।। ४४ ।।
बाह्यदीक्षादियोगेन चर्यासमयकल्पनैः ।
अविकल्पस्तथाद्यैव जीवन्मुक्तो न संशयः ।। ४५ ।।

तेजसेति पूर्णज्ञानक्रियात्मनेति, अत एवोक्तं विकल्पोज्झितचेतस इति संविदद्वैतमात्रनिष्ठा इत्यर्थः। विकल्पयुक्तचित्त इति इदानीमेव संविदद्वैतासिद्धेः। अद्यैवेति सत्यपि देह इति यावत्। तदुक्तं तत्र

'तेजसास्य शिवस्यैव व्याप्तं सर्वं चराचरम् ।
पश्यन्ति मुनयः सिद्धा वीरसंज्ञाश्च देवताः ॥

विकल्पोज्झितचित्तास्तु पश्यन्ति भुवि मानवाः ।
विकल्पयुक्तचित्तस्तु पिण्डपाताच्छिवं व्रजेत् ॥
विकल्पक्षीणचित्तस्तु आत्मानं शिवमव्ययम् ।
पश्यते भावशुद्धचा यो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥'

इति । एवं निर्विकल्पवृत्तीनां जीवतामेव मुक्तिरितरेषां तु देहपातानन्तरमिति सिद्धम् ॥

ननु जीवत एव यन्न सिद्धं, तन्मृतस्य भविष्यति,—इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

संसारजीर्णतरुमूलकलापकल्प-
संकल्पसान्तरतया परमार्थवह्नेः ।
स्युर्विस्फुलिङ्गकणिका अपि चेत्तदन्ते
देदीप्यते विमलबोधहुताशराशिः ॥ ४६ ॥

संसार एव 'सर्वो ममायं विभवः' इत्यादिशुद्धविकल्पघुणग्रस्तत्वाज्जीर्णतरुः, तस्यावष्टम्भकतया मूलकलापप्राया ये भेदानुप्राणकत्वादशुद्धाः संकल्पास्तैर्व्यवहितत्वेन साक्षादनभिव्यक्तत्वात् पारमार्थिकस्य बोधहुताशराशेर्विस्फुलिङ्गकणिकाप्राया अपि यदि समाधानादिदशासु त्वादावेशलेशा भवेयुः, तदवश्यमर्थाद्देहस्यान्ते पुनः पुनरभ्यासफूत्कारोत्तेजितः परमार्थवह्निर्देदीप्यते देहप्रमातृतादिनिर्वापणपूर्वं परप्रमातृत्वमेवात्यर्थं दीप्ततामियादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एतदेव प्रथमार्धेनोपसंहरति

इत्थं दीक्षोपक्रमोऽयं दर्शितः शास्त्रसंमतः ।

शास्त्रसंमत इति न तु स्वोपज्ञ एवेति शिवम् ।

अहिततिरोहितिविहतिप्रोन्मोषितस्वात्मपूर्णविज्ञानः ।
अह्नायाह्निकमेतच्चतुर्दशं जयरथः समाचख्यौ ॥

इति श्रीतन्त्रालोकविवेके दीक्षोपक्रमप्रकाशनं नाम चतुर्दशमाह्निकम् ॥१४॥